HAJDU LAJOS · HORVÁTH PÁL · IJJAS JÓZSEF
NAGYNÉ SZEGVÁRI KATALIN
ZLINSZKY JÁNOS · STIPTA ISTVÁN

ÁLTALÁNOS JOGTÖRTÉNET

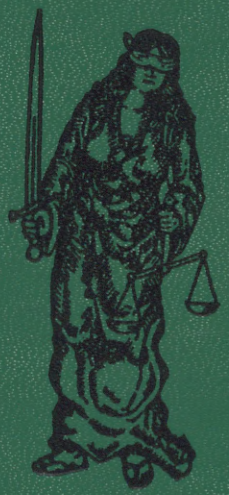

Általános jogtörténet

Tankönyvkiadó, Budapest 1991

EGYETEMI TANKÖNYV

Kiadását a művelődési és közoktatási miniszter rendelte el

Szerkesztő:

DR. HORVÁTH PÁL

Szerzők:

DR. HAJDU LAJOS: 4., 5., 11., 19.
DR. HORVÁTH PÁL: Előszó, 1., 6., 12., 13., 14., 20., 21.
DR. IJJAS JÓZSEF: 9., 10^{+}., 17., $18.^{+}$
DR. NAGY LÁSZLÓNÉ: 7., 8., 15., 16.
DR. STIPTA ISTVÁN: 3., 10^{+}., 18^{+}.
DR. ZLINSZKY JÁNOS: 2.

Lektorok:

DR. HAMZA GÁBOR
DR. RÉVÉSZ T. MIHÁLY

ISBN 963 18 3225 2

MC111.487
SZÉCHENYI KÖNYVTÁR
R 2
1991

© Dr. Hajdu Lajos, Dr. Horváth Pál, Dr. Ijjas József, Dr. Nagy Lászlóné, Dr. Stipta István, Dr. Zlinszky János, Budapest, 1991

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ

Az általános jogtörténet szerepe a jogi felsőoktatásban 12
Az összehasonlító (általános) jogtörténet korszakai 15
Az általános jogtörténet segédanyagai 15

I. RÉSZ

ÁLTALÁNOS JOGTÖRTÉNET – KOMPARATÍV JOGTÖRTÉNET

Első fejezet

A komparatív jogtörténet szerepe az állam és jog fejlődésében 21

Módszertani követelmények az általános jogtörténet alapismereteinek rendszerezésében 22
A régiók és alrégiók szerepe az állam és jog fejlődésében 36
Kitekintés a főbb jogcsoportrégiókra 40

II. RÉSZ

AZ ÁLLAM- ÉS JOGFEJLŐDÉS KEZDETEI

Második fejezet

Ókor 47

Kezdet 47
Az állam és a jog fogalma 48
Átmeneti jelenségek 51

Az ókori Kelet államai és jogrendszerei 53
Babilon 53
Egyiptom 55
Hettiták 58
A héber állam és jog 59
Más keleti birodalmak 60
Az Ókori Kelet államainak és jogának közös jellemzői 62

Harmadik fejezet

Az ókori görög állam- és jogfejlődés 63

Általános áttekintés 63
Spárta társadalmának és államszervezetének jellegzetességei 65
Az athéni társadalom- és államfejlődés jellemzése 67
Az athéni államrend az i. e. 5. században 70
A görög jog jellegzetességei 71

III. RÉSZ

A FEUDÁLIS ÁLLAM ÉS JOG TÖRTÉNETE

Negyedik fejezet

A feudális állam 75

A korai feudalizmus államszervezete 75
A virágzó feudalizmus államszervezete 80
A hanyatló feudalizmus államszervezete 91

Ötödik fejezet

A feudalizmus joga 97

A feudális jog forrásai 97
A feudális magánjog 109
A feudalizmus büntetőjoga 118
A feudalizmus büntető perjoga 133

IV. RÉSZ

A MODERN JOGRENDSZEREK

Hatodik fejezet

A modern jogrendszerek kialakulása, jogcsoportok 139

A modern állam és jog kialakulása 142
Jogcsoportok képződése, a modern jogrendszerek szerepe 150

Hetedik fejezet

Az angol polgári állam- és jogfejlődés 155

Az angol forradalom előzményei. A Tudor abszolutizmus állama 155
A Stuart abszolutizmus államszervezete 159
A gazdasági életet érintő jogi rendelkezések 162
A forradalom, a köztársaság és a lordprotektorátus 164
Államszervezet a forradalom, a köztársaság és a lordprotektorátus korában .. 165
A gazdasági jellegű jogalkotás 168
A parlamentáris monarchia kialakulása 169
A parlamentáris monarchia jogfejlődése 178
Az angol parlamentáris monarchia állama és joga a 19. században 180
A gazdaság működését érintő jogi szabályozás 194

Nyolcadik fejezet

Az Amerikai Egyesült Államok állam- és jogtörténete 197

A gyarmati kormányzat 198
Változások a gyarmatok állami mechanizmusában a függetlenségi háború idején 200
A konföderációs cikkelyek, az amerikai gyarmatok konföderációja 204
Az Egyesült Államok alkotmánya: képviselet, prezidenciális jelleg, föderalizmus 213
A szabadságjogok a gyarmati államokban és az Amerikai Egyesült Államokban 218
Az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága 221
A jogfejlődés az Egyesült Államokban a polgárháború előtt 225
Az Amerikai Egyesült Államok a polgárháború idején 226

Kilencedik fejezet

A francia állam és jog a nagy forradalomtól a harmadik köztársaságig (1789–1870) 230

A francia abszolút monarchia válsága 230
A Joglemondó Nyilatkozat; az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata 233
Az 1791-es alkotmány 236
Az 1793-as alkotmány, a forradalmi kormányzat állami berendezkedése 240
Az 1795-ös alkotmány 243

A konzulátus és a császárság állami berendezkedése 246
A jogrendszer átalakulása a nagy francia forradalom időszakában 249
A jogrendszer átalakulása a napóleoni konszolidáció időszakában 254
A restauráció és a júliusi monarchia állami berendezkedése 258
A második köztársaság állami berendezkedése 261
A második császárság állami berendezkedése 265
A jogrendszer változásai a restaurációtól a harmadik köztársaságig 267

Tizedik fejezet

A német és osztrák állam és jog fejlődése a porosz–osztrák háborúig (1866) terjedő időszakban 269

Államszervezet 1789–1815 között 269
Német Szövetség: 1815–1848 273
A német államszervezet 1848–1849-ben 275
Az 1848–1849-es forradalom hatása Ausztria államszervezetére 277
Poroszország államszervezete 1848–1849-ben 282
Kísérletek a Habsburg-birodalom alkotmányos átalakítására 284
A porosz állam szervezete 1850–1866 között 287
A német jogrendszer és kodifikációs törekvések (1789–1866). 289

Tizenegyedik fejezet

Az állam- és jogfejlődés útja az olasz államokban. Itália egyesítése 291

Az államszervezet fejlődése a Bécsi Kongresszusig 291
A francia megszállás hatása az államszervezet fejlődésére 291
Az olasz államok államszervezetének fejlődése a restaurációtól az 1848/49-es forradalom leveréséig 295
A Szárd Királyság alkotmányának tartalma és értékelése 297
Az olasz egység megteremtése. Az államszervezet egységesítése 301
A jogrendszer fejlődése a francia forradalom és az állami egység megteremtése közötti időszakban 303
Az olasz jog fejlődése 1848. és a nemzeti egység megteremtése idején 308

Tizenkettedik fejezet

Orosz birodalmi jogfejlődés a feudalizmus válsága idején 310

Az orosz birodalmi jogfejlődés közvetlen történelmi előzményei 311
Oroszország a feudalizmus válsága és a tőkés viszonyok kibontakozása idején 317
Államszervezet. Az önkényuralom átalakítását célzó törekvés 318
A polgári jellegű állami reformok szerepe 324
Jogfejlődés az önkényuralom válsága idején 326
Az 1861. február 19-i manifesztum és a polgári reformok hatása a jogfejlődésre 334

Tizenharmadik fejezet

A modern jog kiépítésének előzményei az iszlám uralta európai területeken 339

A délkelet-európai jogcsoport kialakulásának eredői 339
A Porta jogrendjének jellegzetességei 340
A délkelet-európai népek jogrendje a hanyatló török uralom alatt 353

Tizennegyedik fejezet

A polgári jellegű nemzetállam és a jog alapjainak lerakása a Balkánon 365

A délkelet-európai jogcsoport kiépítése 366
A bolgár nemzetállam kialakulásához vezető út 366
Szerbia állam- és jogrendjének polgárosodása 375
A modern jogrend alapjainak lerakása a két román fejedelemségben 384

V. RÉSZ

A MODERN KAPITALIZMUS LEGFELSŐBB FOKÁN

Tizenötödik fejezet

Angol állam- és jogfejlődés a huszadik században 401

Az angol gyarmatbirodalom kormányzatának és jogának általános vonásai .. 402
Az Ír Szabadállam megszületése 403
Az angol államszervezetben bekövetkező módosulások 405

Tizenhatodik fejezet

Az Amerikai Egyesült Államok a polgárháború után 413

A progresszív éra állama, W. Wilson elnöksége 415
A szabadságjogok érvényesülése a polgárháború után 416
F. D. Roosevelt közéleti szerepe, a New Deal politika 420
Az államszervezet reformja 425
A kormányzati szervek működése a huszadik században 428

Tizenhetedik fejezet

A francia állam és jog a harmadik köztársaság időszakában (1870–1940) 433

A párizsi kommün hatalmi mechanizmusa 433
Az 1875-ös alkotmány 435
Az állami berendezkedés módosulásai 438
A jogrendszer változásai a harmadik köztársaság időszakában 441

Tizennyolcadik fejezet

A német és osztrák állam és jog fejlődése a porosz–osztrák háborút (1866) követő időszakban 443

Az 1867-es alkotmány 443
Államszervezet 1866–1918 között 448
Német jogfejlődés 1866–1918 között 451
A Weimari Köztársaság államszervezete 453

Tizenkilencedik fejezet

Az államszervezet és jog fejlődése Itáliában 455

Az államszervezet fejlődésének sajátosságai 455
A jogfejlődés sajátosságai 459
Az Olasz Királyság Polgári Törvénykönyvének jellemzése 460
Az olasz büntetőeljárás-jog fejlődése 462
Az Olasz Királyság büntetőjogának jellemzése 465

Huszadik fejezet

Oroszország a modern kapitalizmus korában 467

A közép- és kelet-európai polgári jellegű jogrendszerek korai válsága 468
A „leggyengébb láncszem" történelmi szerepe 470
Az orosz birodalom államberendezkedése a polgári reformok után 473
Az első polgári demokratikus forradalom és a sztolipini reakció 475
Útban a második polgári demokratikus forradalom felé 479
Az orosz birodalmi jogfejlődés a polgári reformok után 481
A modern jog térhódítása. Monopolizálódás 485
A megkésett polgári demokratikus forradalom hatása 486

Huszonegyedik fejezet

A délkelet-európai népek jogrendje a kisnemzeti szuverén államiság korszakában

A kodifikált jog az áttérés időszakában 492
A délszláv jogterület 500
A modern jog kiépítésének késői modellje 505
A törésvonalak kialakulása 517
Inhaltsverzeichnis 524

ELŐSZÓ

Irodalom

Bónis Gy.–Sarlós M.: Egyetemes állam- és jogtörténet. Budapest, 1957.,

Wenzel Gusztáv: Egyetemes európai jogtörténet. Buda, 1869. 2. kiad. Pesten 1870., 3. kiad. Buda-Pesten 1873.,

Wenzel Gusztáv: Az egyetemes európai jogtörténet rövid vázlata. Pest, 1869.,

Hajnik Imre: Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig. Budapest, 1875., 2. kiad. Bp. 1880. 3. kiad. Bp. 1891.,

Király János: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogtörténetre. Budapest, 1908.,

Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Budapest, 1902., 2. kiad. Bp. 1904., 3. kiad. Bp. 1906., 4. kiad. Bp. 1911., 5. kiad. Bp. 1917. A mű német nyelvű kiad.-ként ld. Ungarische Verfassungsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung d. westlichen Staates. Berlin, 1904.,

Illés József: Újkori alkotmányfejlődés elemei. Budapest, 1898.,

Illés J.: Bevezetés az európai jogtörténetbe. Bp. 1933.,

Vico, G.: Az új tudomány. (La scienza nuova). Ford. Dienes G., Szemere S., Budapest, 1963.,

Horváth Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Budapest, 1974.,

Kohler, J., Wenger, L.: Allgemeine Rechtsgeschichte. Leipzig, Berlin, 1914.,

Seagle, W.: The Quest for Law. New York, 1941, Német nyelvű kiadásban ld. Weltgeschichte des Recht. München u. Berlin, 1959.,

Isztorija goszudarsztva i prava zarubezsnüh sztran. Red. P. N. Galanza, I. Moszkva, 1963., II. Moszkva, 1969.,

Vszeobscsaja isztorija goszudarsztva i prava. Red. L. M. Csernilovszkij. Moszkva, 1973.,

Koranyi, K.: Powszechna historia państwa i prawa w zarysie. I–IV. Warszawa, 1951., 1954., 1955., 1959.,

Hanga, Vl.: Istoria generală a statului şi dreptului. Bucureşti, De la origini la revoluţiile burgheze. 1958.,

Szczaniecki, M.: Powszechna historia państwa i prawa I–II. Warszawa, 1969., 1970.,

Gutteridge, H.: Le droit comparé. Paris, 1953.,

Schnitzer, A. F.: Vergleichende Rechtslehre. Basel, 1961.

* * *

Az állam- és jogtörténet-tudomány a modern történetkutatással egyidejűleg keletkezett. Feladata az állam- és jogfejlődés feltárása, az állam- és jogintézmények keletkezésének, módosulásának és megszűnésének magyarázata. Az állam- és jogtörténet-tudomány a történeti forrásokra, elsősorban a fennmaradt jogemlékekre, továbbá a jogi és a történeti tudományok által feltárt tudományos eredményekre támaszkodik. Eredményei nem szorítkoznak a történelmileg kialakult intézmények leírására, hanem azok magyarázatát, a társadalom fejlődésében betöltött szerepüknek az értékelését is adják. Az állam- és jogtörténet a legáltalánosabb meghatározás szerint az alapvető társadalmi viszonyokkal dialektikus összefüggésben fejlődő állam- és jogrendszerek története.

Az *állam- és jogtörténet-tudományok fejlődése* ma már évszázadokra visszanyúló historiográfiai előzményeken kísérhető nyomon. A társadalom, az állam és a jog története iránti érdeklődés mindig kapcsolatban állt az embereknek azzal a törekvésével, hogy jobban eligazodjanak a jelenben, megértsék koruk társadalmi jelenségeinek okait és előre lássák, milyen irányban fognak azok fejlődni a jövőben. E törekvések hatnak a kifejlődő állam- és jogtörténet-tudományokban is.

A modern jogtörténetírás kezdetei a feudális társadalom felbomlásának és a polgári társadalom kialakulásának időszakába nyúlnak vissza. Az évszázadokat felölelő forradalmi átalakulások kora ugyanis fokozottan igényelte a társadalom, az állam- és jogintézmények fejlődésének a feltárását. A polgári forradalmak a kapitalizmust megelőző jog felszámolásával több mint egy évezredes állam- és jogrend megszűnését idézték elő. A forradalmi átalakulás azonban nemcsak lerombolta a régi társadalom állam- és jogrendjét, de egy új, haladóbb állam- és jogtípus felépítését is végrehajtotta. A modern polgári társadalommal szoros összefüggésben felgyorsult tehát az emberi társadalom fejlődése.

A feudalizmus felszámolását szolgáló forradalmi átalakulások nyomán a tudományok fejlődése is meggyorsult. Így a társadalmi jelenségek történeti fejlődésének a magyarázatában feltáruló tudományos eredmények megvetették az alapját a modern

társadalmi-történeti tudományoknak. Az állam- és jogrend alakulásával, az állam- és jogintézmények szerepével, fejlődésével kapcsolatos tudományos eredmények pedig az állam- és jogtörténetírás kialakulását eredményezték.

Az állam- és jogtörténetírás kezdetben az egyes népek, nemzetek állam- és jogintézményeinek a fejlődését vizsgálta. Így keletkeztek az egyes *nemzeti jogtörténetek*. A haladó polgári jogtörténetírás azonban elég korán eljutott olyan felismerésekhez, amelyek több azonos fejlődési fokon álló nép állam- és jogtörténetében mutatkozó összefüggésekből keletkeztek. Kibontakozott tehát a nemzeti jogtörténetek kereteit túllépő, közös jegyeket mutató *jogrendszerek* történeti kutatása. Így a 19. század folyamán már iskolák és irányzatok sorakoztak fel a germán, a latin-román, az angolszász, a bizánci és szláv jogterületek stb. történetének feltárására, az állam- és jogintézmények történetére vonatkozó ismeretek puszta növekedésével pedig az *antik*, a *görög-római* és a *középkori* állam- és jogfejlődés behatóbb elemzése hívta fel magára a figyelmet. A modern jogtörténetírás ennek ellenére nem tudott eljutni még egy ideig a mindenkori determináns, társadalmi viszonyokkal összefüggő állam- és jogtörténet felismeréséig.

A megelőző évszázadok jogtörténetírásában általában ismeretlen volt, vagy csak részlegesen alakult ki tehát az általános jogtörténet. A modern jogtörténet-kutatás tudományos eredményei azonban az egyetemes állam- és jogtörténet művelésének útját egyengették, és az helyenként – miként hazánkban is – már a 19. század második felében feltűnt. A jogtörténet-tudomány napjainkig tartó fejlődése során sem tudott azonban ez a tudományágazat végleg önállóvá válni.

Az utóbbi évszázad jogtudománya mégsem tudta nélkülözni az állam- és jogintézmények egyetemes vizsgálatát. Ezt a tényt mutatja az ún. *összehasonlító jogtudomány* és az annak hosszú ideig tulajdonképpeni tárgyát képező *összehasonlító jogtörténet* kifejlődése. Az összehasonlító módszer alkalmazásának ugyanis a társadalmi-történeti tudományok területén tudományosan bizonyított létalapja van.

Ennek ellenére az általános jogtörténet mint tudomány valójában csak az utóbbi évszázad folyamán fejlődött ki, miután a jogtudomány alkalmassá vált arra, hogy tudományosan megalapozott általános képet adjon a történelmi haladás menetéről és feltárja az állam- és jogfejlődés törvényszerűségeit.

Valóban, az állam- és jogfejlődés feltárására és annak megértésére irányuló törekvés még sohasem volt olyan erős, mint napjainkban, amikor egyetlen nemzedék életében óriási változások zajlanak. Ez a történelmi helyzet ad végső soron magyarázatot arra, hogy a jogtudományok miért igénylik az állam- és jogintézmények történetének a még sokoldalúbb feltárását. Így a modern jogtörténet-kutatás továbbfejleszti és új életre kelti az egyes népek, nemzetek állam- és jogfejlődésének vizsgálatát, az egyes népek, nemzetek jogfejlődésének feltárt új, és régi tudományos eredményeit azonban az egyetemes fejlődés összefüggéseinek világánál is elemzés tárgyává teszi. Ez adja a magyarázatát annak, hogy immár *számos nép jogtudományában, egymástól elszakíthatatlan kapcsolatban fejlődik a nemzeti és az összehasonlító (általános jogtörténet)*.

Az általános jogtörténet szerepe a jogi felsőoktatásban

A történeti jogtudományok előbb vázolt fejlődése alapján érthető, hogy a jogi felsőoktatás rendszerében a hazai állam- és jogtörténettel párhuzamosan az általános állam- és jogfejlődés legfontosabb összetevőinek a megismerését szolgáló tárgy kap helyet. A stúdium alapját képező tudományág „egyetemessége" azonban a hazai és a nemzetközi irodalomban is vitatott. A tudományág feladatának tekinti ugyan az állam- és a jogélet keletkezésének, fejlődésének, illetve történelmileg szükségszerű felbomlásának a sokoldalú feltárását, a stúdium meghatározásában kifejezésre jutó „egyetemesség" mégsem azonosítható a teljességgel, mivel e tárgy nem foglalja magában az egyes országok állam- és jogtörténetének teljes kifejtését. Az általános jogtörténet ugyanis az állam- és jogintézmények, a jogi nézetek, illetve a főbb jogrendszerek történetét *a kialakulásuk és történelmi szerepük szempontjából jelentős országok keretei közt mutatja be.* A jogfejlődés legjelentősebb összetevőinek ily módon történő tárgyalása tehát a társadalmi haladás irányának bemutatását kívánja szolgálni.

A stúdium *alaptárgyként* foglal helyet a jogi felsőoktatás rendszerében. Ebből következik *a tárgy szerepének* és feladatainak a meghatározottsága. Az általános jogtörténet a társadalom, az állam- és jogintézmények, az állam- és jogrendszerek és általában *a jogélet történeti fejlődésében ható törvényszerűségek felismerésére szolgál.* Nagy szerepe van az állam és jog történelmileg keletkező alapfogalmainak a kiépítésében, ami e stúdium keretében elsődlegesen a történeti konkrétumokba beágyazva jelentkezik. A stúdium feladata tehát az állam és a jog egyetemes fejlődéséhez tapadó konkrét történeti ismeretek korszerű kiterjesztése.

Az állam- és jogtudományi karokon folyó képzés célmeghatározásából adódik, hogy e tárgy a politikai és jogi nézeteket és intézményeket fejlődésükben mutatja be, megismerteti a különböző társadalmi viszonyok közt kialakuló állam- és jogintézményeket, azok összefüggéseit a társadalom gazdasági alapjával, illetőleg az adott kultúrkör részeivel. A stúdium tehát az állam- és jogélet terén felhalmozódó társadalmi tapasztalatok leglényegesebb elemeiből nyújt bevezető, megalapozó történeti ismereteket, *elősegíti* az állam- és jogintézmények fejlődésének jobb megértését.

Végezetül a szóban forgó tanszak a jogfejlődés főbb irányainak a feltárásával és a környező népek állam- és jogtörténetének beható elemzésével *közvetlenül kapcsolódik a magyar állam- és jogtörténethez,* tehát elősegíti a hazai állam- és jogfejlődés jobb megértését is. A tárgynak közvetve bár, de igen lényeges kapcsolata van továbbá az alapvető jogi *szaktárgyakkal.* Valójában ugyanis az általános jogtörténet mint a történeti jogtudományok egyik ága szorosan kapcsolódik a jogi felsőoktatásban alkalmazott tételes jogi tárgyakhoz azáltal, hogy a maga területén a szaktárgyak oktatásának előfeltételéül szolgáló állam- és jogtörténeti ismereteket nyújt.

Az egyetemes állam- és jogtörténet oktatásának az előzményei hazánkban sajátos körülmények között az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése utáni időszakba nyúlnak vissza. Könnyen érthető, hogy a kormányzat ebben a korban a jogi felsőoktatás terén is érvényt kívánt szerezni politikájának. Így történhetett, hogy a neoabszolutizmus idején – a hazai tudományos élet legnagyobb megütközésére – a magyar állam- és jogtörténet helyett a német birodalmi jogtörténet oktatását vezették

be egyetemünkön. Az általános ellenszenvtől kísért rendelkezések némi enyhítését jelentette továbbá az, amidőn a budapesti egyetem jogi karának javaslatára a Helytartótanács lehetőséget adott az „egyetemes európai jogtörténet" tanítására (1861). Ilyen előzmények után *Wenzel Gusztáv* tett javaslatot az addig ismeretlen *„egyetemes európai jogtörténet" bevezetésére* és hozzáfogott annak megalapozásához is. Wenzelt természetesen az európai jogtörténet megteremtésében több tényező is vezette. Harcolt a német birodalmi jogtörténet oktatása ellen, féltette a magyar jog önállóságát a német jog behatolásától és ezért nagy jelentőséget tulajdonított a magyar nemzeti jogtörténet létrehozásának. Az egyetemes európai jogtörténet keretében viszont lehetőséget látott arra, hogy az önálló magyar állam és jog fejlődését is tárgyalja. Tanításai azonban az európai jogtörténet keretei közt elrejtett vázlatok formájában jelentkeztek, ezért is e tanítások kialakulatlanok és tudományosan meg nem alapozottak maradtak. Ettől eltekintve értékes és főként hasznos ismeretanyagot közlő az 1869-től több kiadást nyert „Egyetemes európai jogtörténet" c. műve. A korabeli Európa modern jogtörténetírásának eredményeit ugyanis sikeresen használta fel Wenzel főként a történelmi középkor állam- és jogfejlődésének összefoglalására. Törekvéseinek maradandó eredményeként tehát nem elsősorban a magyar jogfejlődésről szóló elrejtett tanításait kell tekintenünk, hanem a *magyar jogi gondolkodás horizontjának kiszélesítését,* a környező, főként a fejlődésben népünk előtt álló nyugat-európai népek állam- és jogfejlődésének a bemutatását. Wenzel áldozatos munkával, nagy forrásfeltáró tevékenységével előkészítője lett tehát a hazai modern jogtörténet-tudomány művelésének, miután felismerte, hogy a jogfejlődést egyetemes összefüggéseiben kell vizsgálni, bár ezeket az összefüggéseket még egyoldalúan, jórészt csak a nyugat-európai jogfejlődésre korlátozta.

A dualizmus-korabeli Magyarország viszonyaitól el nem szakítható módon, sajátos körülmények között jött létre tehát hazánkban „az egyetemes európai jogtörténet". Nemcsak a hazai jogtörténet művelésének nehézségei vezettek ide, hanem az a szükséglet is, hogy a polgári társadalomra történő áttérés idején a jogélet igényelte az egyetemes fejlődés iránti tájékozódást.

Így Wenzel Gusztáv művét a sokkal egységesebb szemléletű *Hajnik Imre* vitte tovább, miután már a kiegyezés évében megjelent „Magyarország és a hűbéri Európa" c. művében az európai szintű tájékozódást kereste. 1874-től ugyancsak több kiadást nyert „Egyetemes európai jogtörténet" c. műve szintén a korabeli modern jogtörténet-tudomány eredményei alapján született. Hajnikot azonban *az ismert pozitivista történetszemlélete is a tények, a tudományosan igazolt általános jogtörténet rendszerezésére ösztönözte.* Nem volt aktív harcosa a polgári átalakulásnak, de a tudományban a polgári pozitivizmus megalapozottnak tűnő tanításai mellett állt. Hajnik Imre életművét tehát már egy modern szellemi áramlat jellemzi, beleértve a hazai jogtörténet terén alkotott alapvető műveit is. Így Hajnik a pozitivista jogtörténetírás megteremtésével és benne az egyetemes európai jogtörténet továbbfejlesztésével nagy tekintélyt vívott ki magának.

Szemléletének és megalapozott tudományos munkásságának a hatását viszonylag legtisztábban megőrizte *Király János,* aki a századforduló után a magyar állam- és jogtörténettel összeolvasztott európai jogtörténetben (Magyar alkotmány- és jogtör-

ténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogtörténetre. Bp. 1908) *továbbvitte az egyetemes szintű tájékozódás igényét.*

A 19. század második felének jogtörténet-kutatása hazánkban jórészt a nyugat-európai jogtörténetírás korábban kifejlett nagy iskoláinak hatása alatt fejlődött. Így a nemzeti öntudat ébresztőjeként jelentkezhetett e korban a német *„történeti-jogi iskola"* (Savigny) hazai hatása. A történeti-jogi iskola nacionalizmusa azonban a hazai viszonyok közt viszonylag rövid idő alatt a tudományos előrehaladás gátjává lett. Az osztrák abszolutizmus idején persze előrehaladást jelentett az önálló magyar állam- és jogfejlődés vizsgálatának a megteremtése is, miután a hazai jogtörténetkutatás most már feladatának tekintette a magyar jog addig ismeretlen fejlődési fázisainak felkutatását és az európai jogfejlődésben betöltött szerepének elemzését. Hasonlóan a *polgári pozitivizmus* is *előrehaladást jelentett* hazánkban, bár a történelmileg kialakult, megoldatlan társadalmi problémáktól való elfordulása mindvégig jelen volt. A századforduló korszakába történő átlépés azonban a magyar jogtörténetírás ezen ellentmondásos fejlődését is feltartóztatta.

A fejlődésben megkésett magyar társadalom keretei között még nem volt idő a hazai jogtörténetírás szilárd alapjainak lerakására sem, amidőn a közéletet és a társadalomtudományokat is hatalmába kerítő politikai reakció állta útját a további előrehaladásnak. Hajnik pozitivista szemléletével, az európai szintű tájékozódás igényével szemben most a *jogtörténetírás reakciós nacionalizmusa került tehát előtérbe. Timon Ákosnak* a századforduló időszakától több kiadást nyert „Magyar alkotmány- és jogtörténet"-e pl. címében még ígérte bár a nyugati államok jogfejlődésével való összefüggések keresését, valójában azonban ezek az összefüggések is elsikkadtak a magyar jog- és államintézmények kifejtésénél. A dualizmus válságától elszakíthatatlan, reakciós nacionalizmus tehát nem igényelte többé az európai összefüggések keresését és szinte kizárta a vizsgálódás köréből a szomszéd népek állam- és jogfejlődésének kölcsönhatásait. Végül 1906-tól a jogi felsőoktatás keretében is felszámolták az önálló egyetemes európai jogtörténetet.

Ezután az általános (egyetemes) európai jogtörténet hosszú évtizedeken át kiszorult a jogi felsőoktatás rendszeréből. A haladó tanítások egyes elemeitől el nem szakadó és a történeti tényekhez ragaszkodó jogtörténészek munkájában azonban még a 20. század első felében is felismerhető maradt az egyetemes összefüggések keresése és a környező népek állam- és jogintézményeinek a kölcsönhatásait reálisabban értékelő szemlélet. El nem vitatható, hogy e korban *Király János, Eckhart Ferenc, Holub József* és mások munkásságában pl. nemcsak a pozitivista szemléletmód elemei ismerhetők fel, hanem a jog- és az államfejlődés egyetemes történetének a megértésére irányuló törekvés is. A vázolt előzmények nyomán a mai modern jogtudományok tették lehetővé ismét egy jellegében új, általános jogtörténet oktatását. Rendelkezésünkre álltak ebben az adott tudományágazat régi és újabb keletű hazai, illetve nemzetközi tudományos eredményei, amelyek alapot teremtenek arra, hogy az állam és jog általános történetét ellenőrzött tudományos eredmények alapján felvázoljuk.

Az összehasonlító (általános) jogtörténet korszakai

Az állam- és jogtörténet-tudományok szervesen illeszkednek be a jogtudományok rendszerébe, ez a rendszer azonban különösen a történeti jogtudományok oldaláról nem tekinthető lezárt rendszernek. Az állam- és jogtörténet-tudományok ugyanis anélkül, hogy jogtudományi jellegükből veszítenének, igen szoros kapcsolatban fejlődnek a történettudományokkal. Mindebből arra lehetne következtetni, hogy az állam- és jogtörténet periodizációja a történettudományok által kialakított korszakbeosztással teljesen azonos.

Valójában az állam- és *jogtörténelem korszakokra osztását a társadalmi viszonyok változásai határozzák meg.* A jogtörténet-tudományok tehát megtartják ugyan a történetírásban kialakult ókor, középkor, újkor és legújabb kor fogalmakat, de e nagy történelmi korszakok határául az emberi társadalom olyan kiemelkedő változásait, átalakulásait helyezik, amelyek szembetűnően érzékeltetik a koronként változó jogrendszerek születését.

A társadalmi forradalom alapján végbemenő változás tehát az új *jogrendszerek* keletkezésének korszakhatára és egyben olyan fordulat jelzőköve, amely a világtörténelem menetében alapvető változást jelent. Mindez egyáltalán nem teszi a történeti periodizációt sematikus rendszerré, hiszen a modern jogtörténetírás nem zárja ki a világtörténeti korszakhatárokon belül a jogfejlődés konkrét formáinak és útjainak a sokoldalúságát. Hosszabb-rövidebb ideig pl. minden korszakban megmaradhatnak a korábbi jogrend egyes elemei és ugyanakkor megtalálhatók már a kifejlődő új jog csírái is.

Nyilvánvaló azonban, hogy az állam- és jogtörténet első korszakhatárát *az állam és jog keletkezése adja.* Az állam- és jogtörténetírás vizsgálódásai ott kezdődnek tehát, amikor a társadalom megoldhatatlan ellentmondásba bonyolódott, amikor kibékíthetetlen ellentétek alakultak ki, amikor tehát az államhatalom eredendően keletkezett. Ebből következik, hogy az általános jogtörténet az állam és jog kifejlődésétől napjainkig tartó előrehaladás útjait vizsgálja, mert az élő (a hatályos) jog megértése nem nélkülözheti az idevágó társadalmi tapasztalatok számbavételét.

Az általános jogtörténet segédanyagai

A jogtörténet-kutatás és általában az állam és a jog fejlődésére vonatkozó ismeretek tudományos igényű feldolgozása – mint láttuk – nem újkeletű. A történeti jogtudományok viszonylag tekintélyes időbeli fejlődéséről beszélhetünk ma már, és az e téren felhalmozódó tapasztalatok felhasználása mind nagyobb jelentőségűvé lesz a jogtörténet oktatásában, illetve az adott tudományág művelésében. A történeti jogtudományok immár több évszázados eredményei tehát kiapadhatatlan forrást képeznek ismereteink kiterjesztésében és az egyes népek jogfejlődésének jobb megértését is előmozdítják. E felismerés világosan tükröződik a modern jogtörténetírás fejlődésében, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a régi szakirodalom legjobbjainak eredményei ma már csak szigorú történetkritikai elemzés útján használhatók fel. *A felhalmozott*

társadalmi tapasztalatok tehát önmagukban nem elégíthetik ki a modern jogtörténet-írást. A jogtörténet-irodalom maradandó értékű eredményeinek ismerete vagy akár a modern jogtörténetírás nemzetközi tapasztalatai sem helyettesíthetik ugyanis az eredeti források megismerését és felhasználását. Az adott tudományterületen tehát – miként általában a történettudományokban – *a történeti kútfők megismerése és elemzése képezi a kiindulási pontokat.* Ezért vált szükségessé az adott tárgy alapvető forrásainak a tananyaggal párhuzamosan történt kiadása. [L.: Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba 1. füzet. *(Az ókori jogforrások)* Bp. 1970. ELTE Sokszorosító, 72 p., Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba (I–II. kötet. *(A feudális jog forrásai)* Tankönyvkiadó, I. Bp. 1966. 368 p., II. Bp. 1966. 304 p., Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba *(A burzsoá jog forrásai)* I., II., III. kötetek, ELTE Sokszorosító, I. Szerk. Nagy Lászlóné, Bp. 1970. 244 p., II. szerk. Hajdu Lajos, Bp. 1970. 157 p., III. szerk. Horváth Pál, Bp. 1970. 241 p., III/b. szerk. Horváth Pál, Bp. 1971. 222 p., IV/a. szerk. Hajdu Lajos, Bp. 1971. 263 p., IV/b. szerk. Hajdu Lajos, Bp. 1972. 253 p., Szemelvények a középkori állam és jog tanulmányozásához. Szerk. Ijjas J. és Kállai I. Tankönyvkiadó Bp. 1984. 121 p. A polgári korszak jogforrásainak újabb rendszerezéseként l.: Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba *(Burzsoá források)* I. Összeállította Nagy Lászlóné. Bp. Tankönyvkiadó, 1976. 401 p., II. Összeállította Hajdu L. és Horváth P. Bp. Tankönyvkiadó, 1976. 350 p.]

A hazai jogtudomány joggal büszkélkedhet azzal, hogy az állam és jog egyetemes történetének feltárásában jelentős múlttal bíró törekvéseket tud felmutatni. Ezek a törekvések az állam és a jog történetére vonatkozó modern ismeretek kiszélesítésének szükségességéből fakadtak és csak kevesek számára tették lehetővé a konkrét történeti források megismerését, még inkább ezen források tudományos jellemzését. Anyagi, ideológiai, nyelvi és sok más akadály tette lehetetlenné sokáig, hogy akár csak az európai népek fejlődésének megértését szolgáló történeti források egy része is általánosan elérhetővé váljék a joghallgatók számára. Így kisebb-nagyobb megszakítással több mint egy évszázad óta hazánkban a különböző külföldi, főként német jogtörténeti iskolák tanításainak szűrőjén keresztül jutottak el az ismeretek, és a jogi gondolkodók generációi nőttek fel anélkül, hogy a környező népek jogfejlődésének az alapvető forrásaiba betekintést nyertek volna.

A modern jogtudományok kibontatkozása idején jelentkeztek az első kísérletek arra, hogy a jogi felsőoktatásban az egyetemes jogtörténethez kapcsolódó alapvető forrásokat a történeti valóság megismerésének szolgálatába állítsák. *Bolgár Elek* akadémikus irányítása alatt született az első egyetemes jogtörténeti chrestomathia tervezete az 50-es években, amelynek alapgondolatait és célkitűzéseit ma is irányadónak tekintjük.

Az egyetemes állam- és jogtörténet alapvető történeti forrásaiból kialakított szemelvényes anyag a tananyagkorszerűsítési törekvések eredményeként fogható fel, melynek reális voltát bizonyítja, hogy évről évre növekszik a joghallgatók érdeklődése a konkrét történeti források elemzése iránt. A jogtörténeti ismeretek pusztán előadás útján történő közlése ezúttal hatékonyan kiegészül a hallgató érdeklődésére támaszkodó, elemző munkával. A *gyakorlati foglalkozás* ezen korszerű formájának erőteljes

kibontakozását azonban objektíve korlátozottá teszi az idegen nyelvek ismeretének hiánya. A nyelvi képzés ugyan enyhíti az ilyen irányú tevékenység kibontakozásának nehézségeit, mégis nyilvánvaló, hogy az alapvető jogtörténeti kútfők megismerésének lehetőségét ennél szélesebbre kell tárnunk.

Ismeretes az a tény, hogy a tulajdonképpeni jogforrások nagyobb része már a 15–16. századtól nemzeti nyelven íródott, helyenként pedig még korábbi időkben háttérbe szorult a latin-, illetve a görögnyelvűség. A jogtörténetírással párhuzamosan fejlődő forráskiadás pedig az egyes népek jogtörténet-tudománya által letisztázott források modern nyelvre átültetett megfelelőit teszi ma már elérhetővé. Különösen értékes számunkra az az előrehaladás, amely a környező népek alapvető jogemlékeinek a feltárásában mutatkozik. Mindezt figyelembe véve szükségessé vált tehát a felhasználható források magyar nyelvre átültetett, szemelvényes anyagának összeállítása. E feladat elvégzését megkönnyítették számunkra a környező országok jogi felsőoktatásában szerzett tapasztalatok, illetve azok a kísérletek, amelyek hasonló összetételű szemléltető forrásgyűjtemények kiadásában jelentkeztek. A konkrét forrásrészletekhez fűzött bevezető megjegyzéseinkben utaltunk azokra az újabb művekre, amelyek a teljes forrásszöveget, illetve a jellegében azonos források nagyobb számát tartalmazzák. A szemelvényes anyag válogatása és rendszerezése azonban jórészt a hasonló célt szolgáló egyetemes jogtörténeti szöveggyűjtemények tapasztalatain nyugszik. [Ld.: „Chrestomathia po isztorii goszudarsztva i prava". Pod. red. V. M. Koreckij, 1947., „Szbornik dokumentov k szeminaram po isztorii goszudarsztva i prava". Szoszt. P. A. Lanova. Szaratov, 1960., „Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów zródlowych". Wyb. M. Z. Jedlicki. Különösen nagy segítséget jelentett továbbá a „Középkori történeti chrestomathia". I. köt. Tankönyvkiadó, Bp. 1952., II. k. Bp. 1953., III. köt. Bp. 1956. és a V. M. Koreckij szerkesztésében megjelent „Chrestomathia pamjatnikov feodal'nogo goszudarsztva i prava sztran Evropi" Gosz. Izd. Jurid. Lit. Moszkva, 1961. c. kiadványok.] A polgári kor jogfejlődéséhez kapcsolódó xerografált forrásköteteink pedig az előzőknél is szélesebb szövegfeltárást igényeltek. E sorozat több éves tapasztalatai alapján nyert kiadást az *újabb Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba* egy kötetben, *1989*-ben, amely az *érvényes tanterv szerint a II. szemeszterben kötelezővé tett gyakorlati oktatás tárgyát képezi.*

A terjedelmi korlátokon túl a „Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba" c. gyűjteményes anyagaink tulajdonképpen csak *az alaki (jogi) értelemben vett jogforrások körére terjednek ki,* vagyis azokra az írott történelmi forrásokra, amelyek meghatározott történelmi feltételek mellett keletkező jogszabályt foglaltak magukba. A felhasznált források eredetije nagyobbrészt állami szervek aktusaiként jelent meg. Bemutatunk ugyanakkor számos jogemléket, amely keletkezése idején nem nyert állami megerősítést (pl. szokásjogi feljegyzések), de idővel a bírói gyakorlat jogforrási erővel ruházta fel. A jogszabályt magukba foglaló történeti kútfők tehát nem minden esetben fejeznek ki megjelenésük idején valóságos viszonyokat. Így az állami szervek aktusaiként megjelenő jogforrások kifejezhetik az adott kor jogi viszonyokban tükröződő társadalmi-gazdasági valóságát, de nemegyszer csak mint elérendő célokat konstatálhatjuk azokat. A szokásjogi feljegyzéseket és az állami szervek aktusaiként

keletkező jogforrásokat felhasználjuk tehát a jogfejlődés vizsgálatában, ugyanakkor ezek forrásértékét megkülönböztetjük azoktól a jogbiztosító írásbeli ügyletektől (szerződések, oklevelek), amelyek a tulajdonképpeni levéltári források körébe sorolhatók.

A jogszabályt magába foglaló írott történeti forrás átmeneti formát képez az elbeszélő, illetve a levéltári forrás között. E források megismerése és elemzése az adott kor társadalmi-gazdasági viszonyainak sokoldalú vizsgálatát teszi szükségessé. Az írott jogszabály mint történeti forrás általában kifejezi a jogalkotó akaratát, az adott jogforrásrészletek azonban bonyolult módon kapcsolódnak az illető kor anyagi életviszonyaihoz is. Így az írott jogforrás a konkrét történelmi feltételek mellett tartalmazhat meghaladott, már csak remanens jellegű normákat és ugyanakkor igen nagy gyakorisággal magába foglal gyökeres társadalmi-politikai vagy éppen gazdasági átalakulást. *Az esetek tekintélyes részében kétségtelen azonban, hogy az írott jogforrás megjelenése mögött reálisan létező és államilag szentesített viszonyok vannak.* Az adott társadalom elért eredményei azonban *még ezúttal sem tükröződnek mechanikusan.*

Egy adott jogforrás normatív anyaga csakúgy, mint egészében a jogforrás történelmi megjelenése (formája) a társadalom belső tagozódását, az uralkodó rétegek, csoportok egymással folytatott harcát is kifejezheti. Különös jelentősége van ilyenkor annak, hogy az állami akarat milyen szervektől származik (központi, illetve tartományúri, udvari, illetve rendi stb.). Az egyszerű szokásjog írásba foglalása talán a leginkább adekvát módon juttatja kifejezésre egy adott kor jogfejlődési szintjét. Nyilvánvaló mégis, hogy más és más értelmet nyer a szokásjog írásba foglalása, ha azt a helyi földesúri akarat, az állami központosítás vagy éppen a kiváltságos rendek küzdelme hozza létre. *A jogszabályt magába foglaló írott történelmi forrás tehát jóval bonyolultabb elemző munkát követel meg,* mint a levéltári-okleveles forrás.

A feudális állam- és jogrendszer kifejlődése, illetve megszilárdulása idején a *törvények* döntő, gyakran elsődleges tényezőkké lehetnek a történeti valóság feltárásában. E korban helyenként a jogszabályt tartalmazó írott történeti forrás ugyanis egyedüli vagy majdnem kizárólagos forrásként szerepel. Nyilvánvaló, hogy a feudális jog ezen korai századaiban a jogforrások tehát döntő jelentőségűek. Az elbeszélő, illetve levéltári kútfők stb. gyarapodása a későbbiek folyamán kétségtelenül csökkenti a törvények történeti forrásértékét. Ezért a történelmi valóságot közvetlenebb módon kifejező írott történeti források nagyobb számának jelenléte idején a jogforrások elvesztik általános történeti forrásértéküket. Ez az oka annak, hogy a történettudomány legkülönbözőbb ágazatai nagyjából a 14–16. századtól már csak alárendelt jelentőséggel használják a törvényeket. E források jogtörténeti forrásértéke azonban távolról sem csökken.

A jogalkotás és jogszolgáltatás egyre bonyolultabbá válása, a jogtechnikai eszközök fejlődése, a jogrendszer fokozatos tagozódása és a jogtudomány növekvő térhódítása idején az írott jogi norma jogtörténeti értéke természetszerűen nem csökken. Sőt a tulajdonképpeni alaki (jogi) jogforrások jogtörténeti jelentőségének fokozódásáról beszélhetünk a hanyatló feudális jogrend, illetve a modern jog kibontakozása időszakában. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a jogforrások e korokban nem rendelkeznek többé kizárólagos vagy egyedülálló történeti bizonyító erővel és azok bonyolult belső

elemzése mellett a jogemlékeknek egyéb történeti forrásokkal, illetve az ezen *forrásokat feldolgozó irodalom eredményeivel való egybevetése is fokozottabban kívánatos.*

Nem törekszünk metodikai utalásokban sem kimeríteni azoknak a lehetőségeknek a jelzését, amelyek feltárulnak előttünk a jogtörténet szemelvényes forrásanyagának a megismerésével. A puszta betekintés alapján is nyilvánvaló azonban, hogy az örvendetesen gyarapodó, átlagon felüli jogtörténeti érdeklődés hallgatóink körében bőségesen talál feladatot a forrásszemelvények ismeretében. Válogatott anyagunk szinte sehol sem zárja le az ilyen jellegű törekvések határát.

A szemelvényes módon közreadott kútfők az alaki (jogi) jogforrások történeti előrehaladását tekintve sem képviselnek teljességre törekvést. Valójában ugyanis a külföldi egyetemeken használt hasonló jellegű kiadványokhoz képest jóval szerényebb anyaggal kellett beérnünk. *A kiválasztásban a reprezentatív módszer* szerint jártunk el és *a koronként leginkább jellemző források* megismerését kívántuk elérhetővé tenni. Nem volt lehetőségünk tehát az anyag jogágazatonkénti vagy az egyes konkrét jogintézményeket bemutató bontásra. Feltehető azonban, hogy néhány év gyakorlati tapasztalatai alapján e célravezetőbb metódus alkalmazására is sor kerülhet. Ezen túlmenően a jogforrások körének további kiegészítése is fel fog merülni, mivel a főkollégium programjában szereplő újabb kútfők egy jelentős csoportja egyáltalán nem kapott helyet jelenlegi gyűjteményeinkben.

Nyilvánvaló azonban, hogy szemelvényes anyagaink távlati fejlődése sem fogja lezárni a joghallgatók egyre szélesedő érdeklődését. Ezek a törekvések a tárgykörbe kapcsolhatják a földrajzilag távoleső egyéb, történelmileg jelentős jogrendszereket is (mohamedán jog, hindu jog, kínai jog stb.). Feltételeink legkedvezőbb alakulása esetén sem gondolhatunk azonban reálisan arra, hogy a tárgyi emlékek, a folklór, illetve a paleográfia eszközeivel megközelíthető jogemlékek (pl. ékírásos jog stb.) közreadása felé is lépéseket tegyünk. Távlatilag is célszerűnek látszik tehát, hogy az írott történeti kútfők körén belül maradjunk, ugyanakkor ki kell terjesztenünk az érdeklődést a jogtörténeti értékekkel bíró elbeszélő forrásokra is.

A konkrét szemelvényes anyagok kapcsán jelentkező bevezetőinkben célszerűnek láttuk a források hitelessége kérdésének (külső kritika) mellőzését. Ilyen értelemben a vonatkozó, főbb tudományos megállapításokra, esetleg a polemikus kérdések jelzésére szorítkozunk. A jogi kultúra kiszélesítését szolgáló, önálló forráselemzésnek viszont annál nagyobb lehetőséget kívántunk biztosítani. Ezért a kapcsolt bevezető megjegyzéseinkben nem kívántuk kimeríteni az értelmezési lehetőségeket sem.

I. RÉSZ

ÁLTALÁNOS JOGTÖRTÉNET – KOMPARATÍV JOGTÖRTÉNET

Első fejezet

A komparatív jogtörténet szerepe az állam és jog fejlődésében

Irodalom

Illés József: Ethnológus comparativ módszer és a jogtörténet. Jogtudományi Közl. 1985.

Moór Gyula: A jogtörténelem és a jogszociológia módszertana. Illés Emlékkönyv Bp. 1942.

Sewell, W. H.: Marc Bloch és az összehasonlító történelem logikája. History and Theory (1967.) nyomán ld. VILÁGTÖRTÉNET 22. (1972.)

Gutteridge, H. C.: Le droit comparé. Paris, 1953.

Coing, H.: La méthode comparative dans les études d'histoire de droit en Allemagne. Méthode Sociologique et Droit (1958.).

Horváth Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974.

Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1971.

Eörsi Gyula: Az összehasonlító polgári jog. Bp. 1974.

Tille, Svekov: Szravniteln'nüj metod v juridicseszkih diszciplinah. Moszkva, 1973.

Földesi Tamás: A „megismerhetőség" modern problémái. Bp. 1971.

Ránki György: Az összehasonlító történetírás problémái: MTA Gazdaság és Jogtud. Oszt. közl. (1962.)

Berend T. Iván–Ránki György: Zur Metodologie und zum Konzept der „Allgemeine Wirtschaftsgeschichte" In: Acta Historica Acad. Sc. Hung. (1971.)

* * *

Módszertani követelmények az általános jogtörténet alapismereteinek rendszerezésében

A főbb jogrendszerek koronkénti bemutatását tűztük célul, amely persze eleve egyfajta komparatív látásmódra ösztönöz. Ebből kiindulva szóljunk néhány szót az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka adta lehetőségekről. A legalapvetőbb módszertani ismeretek előrevetítéséről van itt szó, amely némi historiográfiai támpontul is szolgálhat a világ nagy jogrendszereinek a megismeréséhez. Kínálva ezeket a lehetőségeket a főbb jogcsoportrégiók történelmi szerepváltásának a megértéséhez, amelynek a jobb megismeréséhez pedig a tipológia szolgálhat eszközül.

A modern historikus kutatómunka kialakulásától kezdve egyfajta határterületi szerepet tölt be a társadalomtudományok keretén belül. Alapvető feladatait koronként és elsődlegesen az adott tudományágazatok által támasztott követelmények határozzák meg, a historikus kutatómunka által felhalmozott tudományos értékek azonban, csakúgy, mint a kutatás forrásai számos nem jogi jellegű tudományághoz is szorosan kapcsolódnak. Ez a kapcsolat főként a történeti-gazdaságtörténeti, illetve művelődéstörténeti kutatómunka, és a jogtudomány relációjában szembetűnő, amelyből esetenként jogosan fakad a követelmény a szorosabban kapcsolódó tudományágazatok eredményeinek a felhasználását illetően. Ha már most ezt a tudományos előrehaladás által is sokszorosan igazolt, természetes kapcsolatot a közgazdasági, a szociológiai és az ún. történeti segédtudományok (a diplomatika, a paleográfia, szfragisztika, kronológia vagy a numerikus közgazdasági, illetve ténykutató szociológiai stb.) irányában vizsgáljuk, akkor könnyen a jogi jellegű historikus kutatómunka *módszertanának* az önállótlan voltára következtethetnénk. Való igaz az, hogy a polgári jellegű, túlnyomóan normaelemző jogi kutatómunka – miként a hazai példa is mutatja – hosszú ideig nem igényelte a módszertani önállóság megteremtését. Sem a liberalizmus, sem a történeti jogi irány, de még a hazai, viszonylag erőtlennek mondható pozitivista kutatómunka sem látta szükségét az önálló kutatási módszertan megteremtésének. Mindez idővel a módszertani törekvések zavaros együttélését eredményezte és meggyengítette a tudományos előrehaladást is.

Ez a tény akkor vált szemlélhetővé, amikor pl. a retrospektív modernizálás vagy éppen az ún. intuitív módszerek behatolásának eredményeiben a módszertani válság jelei a magyar jogtudomány területén is nyilvánvalóan kirajzolódtak. Kutató generációk egész sorának munkáját tette enerválttá ez a körülmény, a történeti tényezők szerepének a tisztázása, illetve a módszertan kimunkálása mégsem jutott előbbre. Kutatóink ugyanis jobbára autodidaktaként szereztek némi módszertani ismeretet, vagy egyszerűen a történeti segédtudományok adta lehetőségekkel élve besoroltak az elődök közé. A magyar jogi gondolkodásnak a századforduló körül kibontakozó válságától mégis szembetűnik egy önmagában is deformálódó útkeresése, amelynek az erőtlensége persze még tartósan megfigyelhető maradt. Sem az ide több tanulmányával is visszatérő Moór Gyula írásai, sem a jogi historikusok (Illés, Eckhart) törekvései nem vezethettek azonban a módszertan tudományos alapjainak a megvetéséhez.

A jogtörténeti módszertan kimunkálatlanságából fakadó deformálódásnak különös színfoltja minálunk pl. a komparatív kutatómunka értékeinek tudatos kisebbítése és a magyar jogi közgondolkodás dezorientálása a két világháború között. Az a tény ugyanis, hogy a világnézeti beállítottságát tekintve egyik leginkább konzervatívnak mondható Illés József kezéből származott hazánkban a történeti kutatómunka módszertani problémáinak keresése, eleve útját állta minden lényeges előrehaladásnak. Ezt a körülményt különös erővel támasztja alá az összehasonlító kutatómunka szerepének a megrajzolása Illés által, amely még a 90-es években megírt „Ethnologus comparativ módszer és a jogtörténet" című műve nyomán kézikönyvként forgatott tankönyvébe is átkerült.

A hazai jogtudomány reakciós nacionalizmusának a kiteljesedő korszakában Illés tanításai nyomán valóban a magyar jogi közgondolkodást dezorientáló, sommás ítéletek egész sora terjedt el a komparatív kutatómunka szerepéről. A tudománytörténeti előzmények, főként a haladó polgári komparatisztika törekvéseinek ignorálásával Illés a „német összehasonlító jogtudomány" sikertelen erőfeszítéseire szűkítette le a figyelmet. Így a sommásan megfogalmazódó ítéletét pl. a matriarchátus és az anyajog területén jelentkező eredmények sem kerülhették el. Értelmétől és jelentőségétől megfosztva állt azonban e felfogásban a francia talajon keletkező összehasonlító jogalkotási törekvés is és szembetűnően glorifikált képet adott ezzel szemben azokról a „legjobb erőkről", amelyek a nemzeti jogtörténet (német-római) felé fordították a figyelmet, és nyilvánvalóan a történeti jog továbbélésének a lehetőségeit szolgálták. Még az ismert német eredetű „kultúrkör-tipológia" felidézése is dezorientáló ebben a megfogalmazásban, s hogy sejtetni sem engedi a környező, sorsközösségben élő népek jogfejlődésének az összefüggő voltát, azt teljes nyíltsággal juttatja kifejezésre, mondván, hogy a „magyar jog fejlődése szempontjából (teljesen) elegendő a vezető európai népek tipikus jogintézményeinek tárgyalása".

Ilyen előzmények után könnyen érthető a Timon Ákos által fémjelzett retrográd irányzatnak hazánkban szinte akadálytalan térhódítása és az a körülmény, hogy az újabb módszertani vitát kiváltó Eckhart-féle fellépés (1931) is csak a sorok között elrejtett követelmények formájában állíthatta előtérbe azokat a lehetőségeket, amelyek egy tudományosan megalapozandó módszertan következetesebb alkalmazása által eszközül szolgálhattak volna a magyar jogi historizmus ellentmondásainak leküzdésében. E téren a hozzá legközelebb álló tanítvány, Murarik Antal jeles módszertani felkészültségének pedig a korai halál útját állta. A modern historiográfia sokszorosan igazolt tételét fejezi ki az a neves lengyel jogtörténész, Julius Bardach által formába öntött megállapítás, hogy korunk társadalomtudományában az állam- és jogtudomány ama tudományágak körébe sorolandó, amelyek „leginkább predesztináltak a történeti összehasonlító kutatómunka" alkalmazására. Nincs tehát semmi különös abban, hogy a jogfejlődés vizsgálatában szinte az eredőkig vissza lehet vezetni a tudományos előrehaladást szolgáló komparatív jogtörténeti törekvéseket, sőt nemegyszer nyilvánvalóvá lett, hogy a tudomány a szélesebb összehasonlító aspektus megteremtése révén emelkedhetett csak a provincializmus korlátai fölé.

Az újabb módszertani kutatások alapvető eredményeinek egyike az a felismerés, hogy a jog nemzeti keretek közt történt fejlődése sem érthető meg, illetve még a fejlődési specialitásokat sem lehet elég mélyen feltárni az összehasonlító elemzés következetes érvényre juttatása nélkül.

A valóság teljesebb és sokoldalúbb megismerésének elérése érdekében *a jogtudomány minden területe megköveteli a módszeres összehasonlító elemzést*. Kérdés csupán az lehet, hogy a szóban forgó lehetőségeink határát a vizsgált jelenség, az adott forrásanyag és más konkrét feltételek jelenlétében hol kell megvonnunk? Communis opinio (általános nézet) ma már, hogy a racionális keretek határain általában kívül kell rekeszteni a puszta földrajzi, etnikai, vallási tényezőket anélkül, hogy ezek

hatásának a jelentőségét minden esetben mellőzni akarnánk. Közelebbről az egyes történelmi tényezők tüzetesebb elemzése mutatja azonban, hogy az összehasonlító elemzés jóval konkrétabb megszorításokat követel.

Mindenekelőtt hangsúlyozandó, hogy *az összehasonlítás sem a forráskutatást, sem az elemzést nem pótolhatja* számunkra. Főként az analógia nem kellően átgondolt alkalmazóinál láthatjuk ugyanis pl. a hézagpótló történeti összehasonlítás eredményeiben implicite mindig meglevő kockázatot. Nincs ugyanis – vagy csak a legritkább esetben fordul elő – a jogfejlődésben olyan (forrásokon nyugvó) sterilnek mondható feltételegyezőség (identitás), amely önmagában az analógia alkalmazását elégségessé tehetné. Joggal idézzük tehát, hogy a komparatív kutatómunka alkalmazóinak is magukból a tényekből kell kiindulniok (mert) nem lehet konstruálni összefüggéseket és ráhúzni azokat a tényekre, hanem fordítva a tényekből kell azoknak folyniuk.

A jogi kutatómunka területén a történeti összehasonlító módszerek bármelyikének alkalmazásba vétele ugyanis feltételezi a feltáró munka különböző fázisaiban jelentkező releváns (tehát történeti értékkel, hitelességgel bíró) forrásanyag jelenlétét. Ebből a vitathatatlan módszertani alaptételből következik, hogy a történeti összehasonlítás legelemibb alkalmazása már az oknyomozó (pragmatikus) kutatómunka szintjén jelentkezik.

A kútfők feltárásának folyamatában a forrás hitelt érdemlő (autentikus) voltának megállapításához tapad a történeti összehasonlító követelmény. A hagyományos történeti forráskritika és a komparatív kutatómunka látható érintkező felületeiről van tehát szó, amelynek a felismerése a felettébb hézagos módszertani megalapozottságra támaszkodó gondolkodóinknál a historikus jogi metodika önállótlanságába történő belenyugvást elesztette, és a tudományt itthon felmentette a módszertani alapozás követelményei alól. Nem ritka jelenség persze ma sem, hogy a historikus vénájú kutató a pragmatikus történeti forrásfeltárással azonosítja feladatát, halmoz fel valóban releváns tényeket, de (és ez önmagában még tiszteletre méltó) azt a feladatot vállalja, amit a tudományok előrehaladt differenciálódásának megfelelően, pl. a történeti, gazdaságtörténeti vagy éppen a művelődéstörténeti, illetve a jogtörténeti tudományágak specialistáinak kellene elvégezni. Nagyobb hiba mégis, ha azt a feladatot figyelmen kívül hagyja, ami par excelence csak az adott jogágazat módszeres vizsgálódásai által oldható meg.

Az összehasonlító jogtörténet szerepének közelebbi megvilágítását szolgálva utalni kell arra, hogy a történeti, illetve jogi forrásanyag estenként lehet azonos vagy közelálló, de e két tényező különbözőségéből adódik igazán a jogtudomány sajátos feladata. Az íratlan történeti kútfők, a tárgyi emlékek jelentős hányada pl. érthetően kívül reked a releváns jogi források köréből, de az írott történeti emlékek egy része is okkal háttérben marad a jogfejlődés vizsgálata során. Az írott jogemlék ugyanis esetenként csak egy kívánatos, a távolabbi jövő által akceptált fejlődés jelzése, vagy éppen az ide irányuló törekvések elbukásának a bizonyítéka, ha a társadalmi gyakorlat annak a maradandóságát később nem igazolja. Ellenkező előjellel is sokszorosan igaz persze, hogy a jogszabállyá merevedő, netán kodifikációba ötvöződő társadalmi valóság is csak jóval a széltében elismert társadalmi gyakorlatot tükröző módon jelenik meg. Talán a joggyakorlatban keletkező írott történeti forrásanyag áll ennél közelebb az oknyomozó kutatás tárgyához, de ez sem mondható feltétlenül identikusnak (azonosnak).

Végül a kérdés összetettségének jelzéseként legyen szabad utalni arra is, hogy a jogi kutatómunka esetenként a hagyományosan történeti forrásanyagként kezelt, írott vagy íratlan kútfők, pl. a tárgyi emlékek anyagába is átnyúlik, amelynek eklatáns példáit a *jogszokáskutatás* vagy éppen az *ékírásos jogtörténet* reprezentálja. Esetenként hasonlóan önállósulhat a jogi kutató feladata az írott történeti forrásanyag filológiai elemzése területén, melyre latin nyelvű medievisztikus (a középkori műveltségen alapuló) jogi kultúránk, de még a kifejlődő magyar nyelvű jogi terminológiánk is megszámlálhatatlan példával szolgálhat. A jogosultságot, illetve kötelezettségeket kifejező levéltári forrásanyag azonban a ritka kivételtől eltekintve kétségtelenül a történeti-jogi kutatómunka egymásrautaltságának egyik szembetűnő bizonyítéka.

Nem kisebbítve e tény jelentőségét látni kell azonban, hogy akár a legtipikusabbnak mondott jogbiztosító levéltári forrásanyag (oklevél, akta) módszeres kritikai elemzése sem azonos feladatokat takar a történész, illetve a jogász számára. Az oklevél ún. külső kritikáját (valós vagy apokrif voltának megállapítását) az eredetileg művészetként is számontartott *hermeneutika* (szövegelemzés), később a modern *diplomatika,* illetve az éremtan (numizmatika) feladatának tekintik. Esetenként azonban az okleveles történeti forrásanyag külső kritikájában (íróanyag, írás, pecsét stb.) is helyet kapnak a releváns jogi szempontok, illetve az összehasonlító jogi eszközök, a forrás belső tartalmi kritikájában pedig a dolog természeténél fogva jobbára önálló elemzésre kényszerül a jogász. Maradandó értékek e téren persze csak a történeti összehasonlító módszerek sokoldalú felhasználása útján keletkezhetnek.

A történelmi forrásanyag egy jelentős hányadának a módszeres (forrás)kritikája a felhasználható tényanyag tekintetében is önálló feladatokat ad a jogtudománynak, mivel az ilyen természetű oklevél, illetve akta anyagában ezúttal a konkrét jogintézményekre, állami szervtípusokra és ezek hierarchiájára stb. kerül a hangsúly. Nyilván ebben a fázisban már az elemző munka sajátosan jogi módszerei (az ágazati, az institucionális, az exegetikus stb.) kerülnek előtérbe. A releváns jogi jellegű forrásanyag azonban a társadalmi fejlődés előrehaladottabb fokán szinte már-már áttekinthetetlen méreteket ölt (akta, gazdasági ügyvitel, az államigazgatási és bírói döntések stb.).

Esetenként a források összességére való törekvés már-már valóban átfoghatatlannak minősülhet, de erre nincs is szükség, mert a valósághű kép kialakításához elegendő, hogy a legfontosabb kútfők rendelkezésünkre álljanak – mondják joggal az újabb módszertani állásfoglalások. A szelekciós eljárással kombinált történeti forráskritika érvényesül viszont ebben a helyzetben, amelyben gyakran a történeti összehasonlítás többoldalú (komplex) alkalmazásának is helye van. A módszertani irodalom ezt az eljárást érthetően kapcsolatba hozta az ún. *reprezentatív összehasonlítással,* amely ilyen esetben természetesen beszűkül a tájékozódást nehezítő tényanyag módszeres szelektálására. A módszeresen szelektált tényanyag alapján levonható következtetések azonban nem állhatnak ellentétben – adott esetben – a fellelhető forrásanyag egészének a tapasztalataival, mert nyilvánvaló, hogy itt is érvényes az a megállapítás, hogy ha a tények ellentmondanak az ideológiának, akkor nézzük meg az ideológiát.

A történeti tényezők (kútfők) nyomvonalán haladva a *szövegelemző,* ún. *exegetikus eljárásokra,* illetve az idevágó módszertani lehetőségekre kell elsősorban utalni.

A hosszú századokra visszanyúló exegetikus jogtudománynak ugyanis kétségtelenül van egy korai szakasza, amikor még szó sincs a jogi historizmus jelenlétéről. A középkori skolasztika exegetáló törekvéseit azonban a humanisták már magasabb szintre emelték (a filológiai-történetkritikai vizsgálódások által) és alkalmassá tették azt a források hitelességének, illetve az ún. apokrif szövegeknek a feltárására. A modern történetkutatás első, felfedezés erejével ható eredményei születtek e lépések nyomában és – mint ismeretes – vaskos történelmi hamisításokat tártak fel éppen a kánonjog alapforrásai között. A művészetként számontartott hermeneutika azonban ennél is maradandóbb módszertani alapokat hagyott maga után, amidőn az azonos, az analóg, illetve a bizonyíthatóan különböző (distinctio) fogalmát az exegetikába bevitte.

Mindhárom elem továbbfejlesztett formában elfoglalta jogosan megillető helyét a modern kutatómunkában. Számunkra ezúttal mégis azt az exegetikus módszerek felhasználása nyomán keletkező hazai jogtudományt kell elsősorban felidézni, amely közvetlenül a megkésett polgári átalakulás előtörténetéhez tapadva, a differenciálódó jogágazatok majd minden területén kiformálódott. Főként a magánjogban, de a hazai büntetőjog, iletve a közjog önállóvá válását szolgáló gondolkodóinknak – a maga nemében termékeny – (még jobbára latin nyelvű) munkásságában a 19. század derekáig látható ez a törekvés. A kútfők feltárását, a történeti szövegkritikai vizsgálódásokat élesztő exegetikus jogtudományunknak persze súlyos korlátja volt, hogy az elszakíthatatlanul tapadt a hanyatló feudális érdekekhez. Ez a latin nyelvű szövegelemző jogtudomány azonban számottevő értékek felhalmozójává lett, miután az egészében a magyar feudális jog alapforrásainak, illetve helyenként a forrásértékű irodalmi bázisoknak a koncentrált kifejezőjévé lett.

Hajdan a jogtudomány alapozói gyakran merítettek ebből az irodalmi hagyatékból, főként a hanyatló feudális jog feltárásának a munkálatai azonban ma is indokolttá teszik, hogy a kortársnak mondható exegetikusok megállapításait is felhasználjuk. Ugyanakkor a szövegelemző jogtudomány leginkább következetesnek tekinthető eredményei szoros kapcsolatba kerültek az ébredő összehasonlító jogtörténeti törekvésekkel. Az exegetikus jogtudomány eredményei ugyanis objektíve talajt teremtettek a magyar jog elmaradottságának felismerésére, amelyből nyomban kifejlődött a *haladást kereső*, polgári liberális szemléletű gondolkodók (reformjogalkotók) módszertani útkeresése.

A kodifikáció harcosainak, illetve az összehasonlító jogalkotás híveinek a heroikus küzdelme nyomán ötvöződött pl. módszertani alaptétellé az ún. *evolúciót kereső törekvés*. A polgári haladás keresésében öltött testet ez a törekvés és ennek megfelelően a különbözőségek módszeres feltárását állították a történeti összehasonlító vizsgálódás homlokterébe. Ma is aktuális módszertani tanulsága e törekvéseknek pl., hogy a koronként uralkodó jogrend vizsgálatában egy fejlettebb jogtípus csíráinak különös jelentősége van a jogtudomány számára. Ezért van az, hogy bár a jogi gondolkodás viszonylag hamar megtagadta a haladást kereső törekvéseket, a modern jogtudomány a módszertani követelmények újrafogalmazása által, mintegy jogaiba visszahelyezte azokat. A történelmi haladás elismerése ugyanis azt jelenti, hogy a történeti fejlődés folyamán meghatározott társadalmi jelenségek, illetve ezek meghatározott vonásai törvényszerűen ugyanabban az irányban és növekvő mértékben bontakoznak ki.

Joggal helyezi tehát előtérbe a modern jogtudomány azokat a konkrét jogfejlődési tényezőket, amelyek a társadalmi haladás irányát negatíve vagy pozitíve (koronként) alapjaiban meghatározták. Valójában ugyanis ez ad lehetőséget a pusztán deszkriptív (leíró) eljárások korlátainak a leküzdésére, a jogfejlődési folyamatok rendszerezésére, illetve a bennük felismerhető általános törvényszerűségek vagy éppen a specialitások módszeres feltárására.

Fontos tudománytörténeti előzményei vannak továbbá az ún. *filológiai összehasonlító módszer* felhasználásának, amely a jogi kutatásban is számottevő lehetőség hordozójává lett. Így a modern jogtudomány egyik hatékony eszközeként tűnt fel a filológiai összehasonlító törekvés még a 19. század folyamán. A polgári nemzetideológia kiteljesedése idején terjedt tovább a jogemlékek filológiai összehasonlító vizsgálata, amely eszközévé lett a különböző nemzeti (latin–román, ősgermán, ősszláv stb.) jogfejlődés-teóriáknak. Ez a jelenség onnan származik, hogy az összehasonlító nyelvtudomány még le nem tisztázott eredményeinek a mechanikus átvitele a jogtudományba a történeti forráskritika meggyengítésével járt, amelynek a természetes velejárójaként számos ahistorikus tanítás keletkezett a filológiai összehasonlító törekvések nyomán. Az ide sorakozó balítételek átértékelésének a szükségességét nem csökkentve utalni kell azonban arra, hogy az analógia, a kölcsönhatás, illetve a recepció (más esetben az oktroj) és egyáltalán a nyelvi analógiák nyomvonalán haladó jogfejlődési összefüggések feltárásában a filológiai összehasonlító kutatás maradandó értékeket is hozott. A nacionalista torzításoktól mentes filológiai eljárásoknak ilyen értelemben helye van a modern jogtudományban.

Ez a rendkívül munkaigényes feladat sokrétűen jelentkezik napjainkban is, és főként a jogi kultúra forrásokban szegény korszakainak a feltárásában kínál új lehetőségeket. Szervesen ide sorolhatók azonban azok a lehetőségek, amelyek a módszertanilag önálló eszközöknek tekintett *analóg terminológia-kereső* eljárásokból erednek. A jogintézményeket, állami szervtípusokat elemző kutatásnak ugyanis különös érdeke fűződik ahhoz, hogy a közös jegyeket mutató jogfejlődési folyamatok tárgyalásában végre a tudomány egységes terminológiát használjon.

Az állam és jog fejlődéstörténetéhez tapadó kútfők viszonylag hiányos korszakainak az elemző vizsgálatában tűnt fel továbbá az ún. *etnológiai-összehasonlító törekvés*. Az oknyomozó, pragmatikus jogtörténet-tudomány ab ovo gyanakvással kezelt minden ilyen eredményt, beleértve az őstársadalom, a nemzetségi-törzsi szervezet és a tulajdonközösség kezdetleges formáihoz tapadó, a maga korában felfedezés erejével ható eljárást is. A fogalmilag vitatott etnológiai összehasonlítás tudományos értékei azonban akkor tűntek ki, amidőn egyesek a jelenkori primitív népek viszonyainak a retrospektív (visszafelé tekintő) összehasonlításával kísérleteztek. Ennél megbízhatóbb – vagyis a történeti forrásanyag hiányát áthidaló – alternatívát máig sem talált a tudomány, és ebből nyilvánvalóan adódott a következtetés, hogy a primitív társadalmak vizsgálatára redukált összehasonlításnak van alapja.

Hasonlóan magáénak tekinti az újabb módszertani irodalom az ún. *szociológiai összehasonlító módszer* alkalmazásának lehetőségeit is. A társadalmi-gazdasági folyamatok, illetve a jogfejlődés elszakíthatatlan kapcsolatának különösen fontos voltát állítja előtérbe ez a követelmény. Némi leegyszerűsítéssel szólva azt mondhatnánk tehát, hogy a jogi kutatásokban a történelmi-szociológiai módszer az érintkező

társadalomtudományi ágazatok eredményeinek, illetve a jogfejlődéssel összefüggő társadalmi-gazdasági okok (esetenként komplexitást igénylő okok) feltárásának a szükségességét jelenti. A magasra emelt módszertani követelmény ismét le nem becsülhető eredményeket ígér tehát az állam és a jogfejlődés alapvető összefüggéseinek (törvényszerűségeinek) a megismerése területén. A szociológiai összehasonlító eljárások alkalmazása által azonban nemcsak a közös, törvényszerűséget magában rejtő folyamatok tárulhatnak fel, hanem legalább ilyen gyakorisággal a specifikumok is.

A modern kutatás komoly figyelemmel viseltetik főként az azonos, vagy a közelálló fejlődési szinteken kifejlett jogfejlődési folyamatok, illetve intézmények vizsgálata iránt. Az ide sorolható eljárások a joghatások felismerését, a recepciót, a továbbélést és a beszivárgást, illetve a jogi kultúra fejlődésének a feltárását célozzák. Az eredetileg gyakorlati (jogalkotási) célok által ösztönzött munka már a 19. század folyamán nagy reményeket keltett a jogtudományban. Így főleg a római jog medievisztikus továbbélésének feltárásában születtek számottevő eredmények és az idevágó kutatás megalapozottsága is elismerést nyert. Jogtörténészeink újabb kutatásai (Bónis György, Csizmadia Andor) jelzik pl. az érdekeltségünket ma is a továbbélő római jog hazai hatásának a vizsgálatában. Nyilvánvaló azonban, hogy a különböző *joghatások* (és *kölcsönhatások*) módszeres vizsgálatát nem korlátozhatjuk a római jogi továbbélésre. Főként a tisztázatlan újkori és legújabb kori jogfejlődés területén van még beláthatatlanul gazdag lehetősége ugyanis a társadalmi-gazdasági tényezőktől el nem szakadó, joghatásokat kereső módszeres eljárásnak. A maradandó eredmények alapvető követelménye azonban az, hogy a joghatás bármely formáját feltételező okok vizsgálatát a konkrét társadalmi szükségletekre, a meglevő vagy akár csak a kifejlődőben levő társadalmi-gazdasági feltételekre is kiterjesszük.

A *recepció,* az *oktroj* vagy akár a *kölcsönhatás* viszont egyaránt megköveteli, úgy az átadó, mint a befogadó társadalom releváns jogi viszonyainak a módszeres történelmi vizsgálatát. Az ilyen vizsgálódás tehát nem szűkíthető le csak az átadó vagy csak a befogadó társadalomra. Amennyiben pedig a konkrét joghatást kiváltó okok tartósan meghatározó jellege feltárult, a vizsgálódás kiterjesztése módszertanilag megkövetelt abban az értelemben is, hogy az átvevő társadalom a maga szükségletei szerint miképpen formálja át, illetve esetenként asszimilálja azt. Az idevágó módszertani követelmények a kölcsönhatások érvényesülésének az összehasonlító vizsgálatát ezért is előtérbe állítják.

Az állam és a jog fejlődéstörténetében általánosan elterjedt az ún. *leíró* (deszkriptív) *módszer,* amely még akkor született, amikor a leíró jogtudomány megalapozói éppen azt a hiányt törekedtek pótolni, ami az egyes népek jogfejlődésének a nem ismeréséből származott. Ez a leíró eljárás azonban sem a hazai jog megértésének, sem pedig a történeti összehasonlítás követelményeinek a teljesítésére nem lehetett alkalmas. Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a deszkriptív jellegű jogtudomány által felhalmozott ismeretanyag puszta szélesedésének is van, illetve lehet viszonylag pozitív szerepe. Való igaz azonban, hogy ennek az enciklopedizmus veszélyét magában rejtő törekvésnek a maradványai egy időben a sematizálást is magukban hordták. Ma is aktuális veszélynek tekinthető továbbá az az empirikus-leíró módszer, amelyre a jogtudomány állásfoglalásai már régen figyelmeztetnek.

A történeti kutatómunka minden területén el kell ejteni a jelenségeket izoláltan szemlélő, a fejlődési folyamatok feltárásának a munkaigényességét nem vállaló, leíró szemléletet, amelyről mi is azt mondhatjuk, hogy „hiányzik belőle a történetiség" (W. Seagle). Amennyire indokolt tehát módszertanilag a leíró módszer korlátainak a meghaladása, legalább annyira indokolt a deszkriptíve feltárt ismeretek történeti összehasonlító eljárások útján történő kiértékelése.

A kutatómunka különböző fázisaiban előtérbe kerülnek továbbá az ún. *ágazati,* az *institucionális,* illetve a *funkcionális* jogtörténeti *összehasonlítás* követelményei. A módszertan a sajátosan történeti (jogi) módszercsoport legtisztább formáit látja ezekben az eszközökben és logikailag ide kapcsolja a reprezentatív eljárások alkalmazását, illetve az azonosság (identitás), az analógia, és specifikum bizonyítását szolgáló törekvéseket. A dolgok tüzetes vizsgálata tehát azt mutatja, hogy ez a formailag homogén eszközrendszer a jogtudományok minden területén jelenlevőnek minősíthető, egyenként az ide sorolható történelmi tényezők felhasználását azonban jól behatárolható módszertani követelmények jellemzik. Az állam és a jog fejlődéstörténetében mindenesetre a fent felidézett történelmi tényezők meghatározó jellegűek.

Témánk kapcsán fel kell idézni, hogy azon országok közé tartozunk, ahol a modern jogtudomány – a megkésett polgári átalakulás előtörténetével összefüggésben – az ágazati jogtudományok alapozását általában a történeti jog rendszerbe foglalásával vélte elérni. Ezeket a tapasztalatokat pedig ma már szinte kizárólag a jogtörténet-tudomány használja fel. A szakjogtudományok területén azonban később is születtek historikus jellegű eredmények, napjainkban pedig egy örvendetesen kiszélesedő komparatív (ágazati) kutatás növelte meg ezeket a lehetőségeinket. Ma sem lehet tehát figyelmen kívül hagyni ezeket az ún. ágazati jogi historizmus által kitermelt eredményeket. A jogtörténeti kutatómunka egyik döntő sajátossága ugyanis éppen az, hogy már a feltárt források elemzésének a szintjén a jelenségeket ágazatonként csoportosítja. Egyfajta összehasonlító munka már ezen a szinten lezajlik, de főként az idevágó jelenségek belső dinamikájából tűnik elő az azonos jogtípus és az azon belül észlelhető fejlődési szintkülönbségek (specialitások) rendszerezésének a szükségessége.

Történeti összehasonlítás útján határoljuk el a különböző jogtípusokba sorolható jelenségeket, amelyek a külső (nem módszeres) szemlélő számára egészen közelállóknak tűnhetnek. A jellegében különböző történeti tényanyag összehasonlítása viszont, bár nem „eleve céltalan", mégis csak a külső, formai hasonlóság vagy eleve a különbözőség (specialitás) megállapítására alkalmas. Adott jogág, illetve a benne érvényesülő fejlődési folyamatok összehasonlító vizsgálatában tehát a tényanyag bizonyos fokú egyneműsége (illetve különbözősége) a meghatározó. Ez ad lehetőséget a modernizáló (retrospektív) törekvések hibáinak a kiküszöbölésére, illetve a tudománytalan analógia elkerülésére. Egyfajta modernizálás azonban az is, amikor pl. a jogfejlődés viszonylag kezdetleges stádiumában az ismereteket a kutatás ágazatonként építi fel.

Egy árnyaltabb (valósághűbb) képalkotást nyújt itt is persze a jogtörténeti összehasonlító eljárás, láttatva azokat a jelenségeket, amelyek pl. a feudális jog kezdeti szakaszán az alapvető jogágak közötti határok elmosódásában fejeződnek ki. Az ágazati, az institucionális, illetve a funkcionális eljárások iránt támasztott követelmény tehát abban az értelemben pontosítható, hogy pl. a jogrendszer-tagozódást nem

ismerő kor forrásanyagába semmiképpen se imputáljunk (számítsunk be) tőle még idegen jelenségeket.

A modern jogtudomány sokat tett azért, hogy az állam- és jogfejlődést a konkrét társadalmi-gazdasági meghatározókkal a tudomány mindenkor összekapcsolja, ez a törekvés azonban jottányit sem csökkentette a kutatómunka intézményi (institucionális) jellegét. Mindenfajta jogintézmény ugyanis az adott kor releváns jogi viszonyainak a koncentrált kifejezője, amely egyben a történeti kútfők elhatárolásának egyik fontos eszköze. A történeti (jogi) kutatómunka institucionális volta tehát a források jellegéből és az elemzés tárgyává vált tényanyag természetéből származik. A forrásokban felszínre kerülő intézmény mint történelmi kategória szorosan tapad az adott kor társadalmi-gazdasági követelményeihez, konstans (formai) elemeivel azonban a jogi kutatómunka súlyos tévedéseinek az előidézője is lehet. Modernizáló visszavetítés, sematizáló institucionalizmus és egyáltalán a források hitelének a belső megrontása (apokriffá tétele) származhat tehát pl. az intézmények formális elemzéséből. Ezeknek a hibáknak az elkerülését szolgálja viszont az *azonosító (identitást kereső) eljárás*, amely ebben az esetben is összetett követelményekkel áll elénk.

Az összehasonlítás ezúttal az azonos, az analóg, illetőleg a sajátos elemek osztályozásának eszköze, amelynek a következetes érvényesülése esetén a tudomány ab ovo messze távol tartja magát az „örök intézmény" gondolatától. Az institucionális eljárás eszközrendszerét tehát a modern jogtudomány általában felhasználja, de nemcsak a tartalmi és formai elemek elhatárolásában alkalmaz megszorításokat, hanem az ilyenfajta összehasonlítás térbeli és időbeli korlátaival is számot vet. Még az azonos jogtípusba sorolható intézmények összevetésének is korlátot szab a racionalitás, így pl. a tér- és időmomentum. Konkrét példája ennek a térben és időben is egymástól távoleső (és nem azonos jogtípusba tartozó), jogcsoportok analóg vagy közelálló intézményeinek a formális összehasonlítása, amelyre pl. az ún. angol–magyar jogfejlődési párhuzam alkotói feleslegesen áldoztak. Ezért a jogtörténeti módszertan az institucionális összehasonlítást az eredeti forrásokra viszonyulóan tekinti megalapozottnak. A térbeli összefüggések érvényesülését pedig a bizonyított történelmi kapcsolat (ez lehet eszmei is) határainál vonja meg, amely – miként az idevágó újabb eredmények mutatják – jogcsoportok, régiók és alrégiók formájában bontakozik ki egy módfelett munkaigényes történeti, összehasonlító munka nyomán.

Végül az *institucionális*, illetve a *funkcionális elemzés* szoros kapcsolatáról kell megemlékezni az állam és a jog fejlődéstörténetében, miután a jogintézmények történelmileg meghatározott szerepét, a jelenségek funkcionális összehasonlítása is koncentráltan képes kifejezésre juttatni. Negatív előjellel jó példa erre, hogy számos esetben akár az írott történelmi kútfő is átvitt értelemben apokrif a jogtudomány számára, ha a benne kifejeződő intézmény a társadalmi gyakorlatban eleve talaját vesztette. Valójában tehát az intézmény funkcionálásában fejezi ki lényegét, vagyis ebben az esetben a történelmi összehasonlítás az intézmény valós táradalmi szerepének a megértését szolgálja. A retrospektív modernizálás viszont gyakran éppen ezt a lépést hanyagolta el, vagy ezzel diametrálisan ellenkező módon csak az intézmény-funkciók formailag analóg voltát hangsúlyozta és vele a lényegi különbözőséget elfedte. Módszertanilag behatárolt keretek közt mégis kiemelkedő szerepe van a

funkcionális történeti összehasonlításnak a jogtudományban. Az egyoldalúan alkalmazott, funkcionalizmustól mentes történeti összehasonlításnak azonban elengedhetetlen feltétele, hogy az eljárás a jellegében azonos társadalmi-gazdasági közegre támaszkodjon, hogy a kutatás az eredeti forrásokig eljusson, és hogy az elemzett intézményfunkciók megvalósulásának a történelmi összefüggései bizonyíthatók legyenek. Ilyen értelemben az intézmények funkcionális feltárása a legmegbízhatóbb történelmi tényezőket adja a tudomány számára.

A szintetizáló kutatómunka területén szembetűnően mutatkozik viszont a fentiekben megrajzolt módszertani követelmények érvényre jutattásának lehetetlenülése. Az ebből eredő problémák áthidalásának eszközeként fejlődött ki a *reprezentatív eljárás,* amely többnyire a részletkutatás, illetve a forrásfeltárás előrehaladott stádiumát feltételezve, a leginkább jellemző jogfejlődési folyamatok és történeti törvényszerűségek előtérbe állítását tűzte ki céljául. Általában a leíró jellegű kutatómunka elégtelenségének a felismerése ösztönzi az ilyen természetű módszertani próbálkozásokat. Így bár a tipikus példákat éppen a jogtörténeti kézikönyv-irodalmunk alapján szoktuk emlegetni, mégis hangsúlyozandó, hogy a szintetizáló jogtörténeti kutatásnak minden esetben számolnia kell a reprezentatív eljárás adta lehetőségekkel. A gyakorlati alkalmazás során ez az eljárás ún. fejlődési modelleket épít fel, vagy a részletkutatások által kiképzett modellhez mérten rendszerezi az adott jogfejlődési folyamatok történelmi szerepét és jelentőségét. Alább a maga valóságában is látni fogjuk, hogy ezeknek a fejlődési modelleknek a módszeres felhasználása valóban a horizontok jelentős mértékű kiterjesztését eredményezheti.

A jogtörténeti kutatómunka módszertani válságának hosszan elnyúló időszakában került még előtérbe jó néhány kísérlet, amely esetenként az összehasonlító kutatómunka eredményeinek a dezavuálásával (megcáfolásával), az ilyen természetű vívmányok értékeinek a kisebbítésével, más esetben az erősödő politikai reakció céljait is közvetlenül kifejezésre juttató, tendenciózus törekvések meghonosításával vonta magára a figyelmet. A jogi gondolkodás – jobbára a módszertani válság mibenlétének nem ismerése következtében – végletes állásfoglalásra jutott, és jut ma is gyakran az ilyen természetű kísérletekkel szemben. A jogfejlődés törvényszerűségeinek a tagadása, a fejlődési specialitások abszolutizálása, illetve a „világjogok" determináló szerepét túlhangsúlyozó (integrációs) törekvés, avagy akár az intuitív (beleélési) módszereket kifejlesztő törekvés vonta magára pl. az elutasító állásfoglalásainkat.

Diametrálisan (merőben) ellenkező módon, gyakran a kritikátlan lelkesedés fogadja azonban a 20. század módszertani irodalmában pl. az érintett és jobbára egyoldalúan alkalmazott funkcionalizmust, az *integrációs,* illetve a *diffúziós módszerek* alkalmazását, a *retrospektív modernizálást,* illetve az ún. *pragmatikus eljárások felélénkülését.* Hasonlóan tendenciózus próbálkozások terjedtek el a jogfejlődés tipológiájában (Kulturkreis, Kulturstufe, pattern of culture) és a szintetizáló történeti összehasonlító kutatómunkában. Így a sokféle és rendkívül ellentmondásos módszertani útkeresés sorában való eligazodásunkat talán még ma is gyengíti az a tény, hogy a kutatómunka napjainkig tartó módszertani válságát a tudomány csak töredékesen tárta fel.

Közelebbről a magyar jogtudomány az érintett módszertani próbálkozások egy részével a hazai talajon nem találkozva, figyelmen kívül hagyta a módszertan idevágó, újabb nemzetközi tapasztalatait. Való igaz ugyanis, hogy nálunk csak az ún. retros-

pektív modernizálás eltorzult kísérleteivel, az intuitív módszerek Losung-szerű meghirdetésével és talán az irrendenta célokat leplező integrációs módszerek zászlóbontásával vonta magára a figyelmet az a *módszertani válság*, amely még a múlt század utolsó évtizedeiben szinte világjelenséggé formálódott.

Nincs mód arra, hogy az összehasonlító jogtörténet szerepének szánt tanulmányban akár csak a kontúrjait is felvázolni törekedhetnénk ennek a rendkívül összetett eszmetörténeti és módszertani folyamatnak, racionális magvát keresve mégis léptennyomon az derül ki, hogy a módszertani válság talaján fogant törekvésektől nem tekinthető intaktnak (érintetlennek) a magyar jogi gondolkodás. Így vagyunk mindenekelőtt azzal a komparatisztika vívmányait sokszorosan dezavuáló, de a maga módján összehasonlítást is alkalmazó törekvéssel, amely a polgári nacionalizmus eszméihez tapadva a *jogfejlődési specialitások* vizsgálatára törekedett leszűkíteni a jogtörténettudomány alapvető feladatait. Nem csupán a hangsúlynak a specifikumokra történt áthelyezéséről van szó tehát, hanem arról a tudatos törekvésről, amely a jelenségeket eleve individualitásukban (soha többé elő nem forduló mivoltukban) szemléli és a jogfejlődés konstans meghatározójának a történeti (nemzeti, faji, vallási stb.) sajátosságokat tekinti.

Ennek az alapállásnak fennen hirdetett újszerűségét könnyen elejthetjük, hiszen az eredők nyilván a történeti jogi iskolához, ha nem korábbi összetevőkhöz nyúlnak vissza. Nem lehet mégsem arra a hibás következtetésre jutnunk, hogy a jogfejlődés vizsgálatából a specifikumok (akár a nemzeti sajátosságok) vizsgálatát száműzzük. A modern jogtörténet ugyanis eleve abból indul ki, hogy a kutató-elemző történeti módszerek csakúgy, mint a komparatív eljárások alkalmazásának az alapvető célkitűzéseit a jogfejlődés általános és különös összetevőinek feltárása egyaránt jellemzi. Az *összehasonlítás* tehát soha *nem korlátozható csak az általános vonások és típusjegyek vizsgálatára*, ellenkezőleg, a *kutatás kiemelt* (de nem abszolutizálható) *jelentőséget tulajdonít a nemzeti sajátosságok feltárásának*. Azonos jogtípuson belül éppen eme sajátosságok komplex, történeti összehasonlító vizsgálata által tárulhatnak ugyanis fel előttünk az egyes jogcsoportok, régiók és alrégiók, amelyek keretei közé elhelyezve, a nemzetállamok határai közt kialakult jogfejlődési folyamatok adekváltabb megértését is elősegítheti a kutatás. Mégis nyilvánvaló, hogy ez az újszerű aspektus elsődlegesen a közös és a specifikus elemek összetettségét hangsúlyozza. A modern kutatómunka tehát a jellegében különböző jogfejlődési folyamatok kutatási követelményeit is rugalmasan kezeli, mert „még a negatív eredményű történeti összehasonlításból, tehát a vizsgált jelenségek közötti áthidalhatatlan különbségek feltárásából is sok tanulság vonható le", (Péteri) mondja joggal az idevágó újabb állásfoglalás.

Nem elhanyagolható jelenség viszont, hogy a tudománytalan modernizálást magában rejtő, retrospektív törekvéseket is hajlamosak vagyunk általában anatéma alá helyezni. Bőven okot szolgáltatott erre pl. az a Timon nevével fémjelezhető hazai irányzat is, amely a magyar jogfejlődés egyedülálló voltát távolról sem az összehasonlító kutatómunka negligálásával kívánta megalapozni. Általában a retrospektív modernizálás egy sajátos elemző-rendszerező eljárást alkalmaz, amikor az időmomentumot figyelmen kívül hagyva az institucionális történeti összehasonlításban rejlő lehetőségeket torzítja el, illetve abszolutizálja. A hazainál jóval összetettebb eszközökkel

dolgozik viszont az a modernizálás, amely mintegy a saját korának követelményeit vetíti vissza a történelmi folyamatokra, vagy éppen saját korának szemléletén keresztül kutat, elemez, rendszerez (sőt szintetizál). Ugyanakkor az eredők töredékes nyomvonalát keresve, még a szerény bázisokkal rendelkező magyar jogtudományban is láthatjuk, hogy a retrospektív eljárásnak számos variánsa létezik. Esetenként a pozitivizmushoz tartozók pl. a hiányzó források esetében tulajdonítottak hézagpótló szerepet a retrospektív eljárásnak, a történeti jogi szemlélet a specifikumok őseredeti voltát kívánta igazolni vele, sőt még a romantika is alkalmazott egyfajta retrospekciót.

Jobbára csak a modern historiográfia nemzetközi tapasztalatai alapján tudjuk azonban, hogy a módszeres forráskritikán alapuló *retrospektív eljárásnak* nem természetes velejárója az ahistorikus modernizálás. Végtelenül gazdag tárházát lehetne ugyanis idézni ama példáknak, amikor egy adott jogfejlődési tényező, jogintézmény stb. csökevényes elemeinek a lényeges tartalmi elemeit lehet azonosítani egy korábban általános, vagy csak jóval később általánossá lett intézményformával. Bármelyik irányból indulunk el, lényegében joggal alkalmazunk retrospektív eljárást, ha a vizsgált jelenségek jellegbeli azonossága bizonyítható, ha az eljárás a forráskritika talaján nyugszik és ha az analóg jelenségek tartalmi telítődése tartósan egy irányban hat. Az eljárás következetes alkalmazása esetén nincs tehát talaja semmiféle szubjektivizmusnak, modernizáló aktualizálásnak, sem a források önkényes interpretálásának.

Tipikus példája ennek az eljárásnak, amikor a közép- és kelet-európai típusú, késleltetett polgári átalakulás hosszan elnyúló korszakában módszeres retrospektív vizsgálódással előmozdíthatónak tekintjük a modern jog csíráinak felismerését.

A kutatómunka módszertani válságának elhatalmasodását látva is igaz tehát az a gondolat, hogy „nem feladni kell a kutatást, hanem folytatni" (Marc Bloch) a modern jogtudomány módszertani megalapozását. Így vagyunk a retrospektív eljárásokkal módszertanilag ölelkező, ún. *reliktum-kereső eljárásokkal.* Az előzményeket szignálandó azt mondjuk, hogy az adott módszer szinte kizárólag azoknak a maradvány jogelemeknek a feltárásban szolgál eszközül, amelyek egy adott jogtípustól merőben idegennek tűnő jellemzőket hordanak magukban.

Valóban a népi jogszokáskutatás tárgyában szoktuk megjelölni azt a leginkább tipikusnak mondható feladatkomplexumot, amely módszeres, reliktum-kereső vizsgálódások nélkül elképzelhetetlen. Az egyidejűleg (szinkron) létező jogszokások horizontális elemzésének tulajdonítanak általában jelentőséget, amely esetenként a kor uralkodó jogrendjével egybevetve valóban alkalmasnak bizonyult pl. a paraszti társadalom által konzervált szokásjog iránti illúziók megszüntetésére. Ilyen illúziókat azonban a modern jogi gondolkodás már nem hord magában, valójában tehát a jogtudomány feladata szélesebb horizontokat nyert azáltal, hogy az adott kor társadalmi-gazdasági viszonyaival összefüggésben mindenfajta remanens történelmi jelenség fennmaradásának (létfeltételeinek és mibenlétének) a tudományos magyarázatát adja.

Az időmomentum, illetve a szigorú forráskritika szabályainak a figyelemmel tartása mellett (elvileg) lehetséges továbbá, hogy az ilyen viszonyok *vertikális összehasonlításával* is kísérletezzünk, amelynek a retrospektív összehasonlítás szolgálhat eszközéül. Történeti példák nagy számban mutatják ma már persze, hogy pl. a jogszokások sem a különleges (nemzeti) sajátosságok fennmaradásának, sem a gyakran kegyelettel és romantikus illúziókkal táplált őseredetiség gondolatának nem szolgálnak alapul.

A modern jogtudomány tehát a vizsgált kortól nem szakítja el ezeket a jelenségeket, kimutatni törekszik azok valóságos tartalmát, illetve szerepét az egyidejűleg fennálló, uralkodó jogrend keretén belül. Ilyen aspektussal közelítve a remanens (visszamaradt) jogelemeket a kutatás persze nem szorítkozik már a retrospektív eljárások alkalmazására, hanem pl. az institucionális, illetve a funkcionális elemzéssel is él.

A historikus jogi kutatómunka alapvető problémái tapadnak végül a jogrendszertipológiához, amely mindmáig a modern jogtörténetírás leginkább vitatott kérdéseinek egyike. A *jogrendszer-tipológia,* illetve a komparatív jogtörténeti kutatómunka összefonódásának alapja – némi leegyszerűsítéssel – onnan származik, hogy mindenfajta módszeres elemzésben a vizsgált történelmi jelenségek rendszerezésének egy olyanfajta törekvése van jelen, amely valamiféle modellt keres. A modell az, amihez mérhetők, amihez mérten osztályozhatók a jelenségek, legyenek azok bár a hagyományos történeti módszer útján feltárt, alapkutatásokba már beépült vagy merőben új kutatási eredmények. Sokan úgy vélték, hogy az összevetés alapjának az ilyen értelmű megválasztása a tárgytól, a források természetétől, sőt végső soron a kutató szuverén elhatározásától függően esetleges. Az ebből eredő szubjektív elhatározások nyomán azonban igen nagy gyakorisággal születtek ahistorikus konzekvenciák, amelyek főként a módszertani válság időszakában a kutatómunka hitelét is rontották.

Valójában a jogtudomány *modell-kiválasztását* napjainkig az ismérvek, illetve a *típusjegyek sokfélesége* (pluralitás) *jellemzi.* Különös példáját szolgáltatja ennek a jogfejlődési típusok eredet szerinti osztályozása, amely a kérdést szimplifikálva népi-nemzeti, faji, nyelvi, vallási és területi ismérvek alapján osztályozza a jogrendszereket (germán, szláv, latin-román, angolszász, hindu, mohamedán stb.), és a jog koronként változó társadalmi-gazdasági tartalmának a figyelmen kívül hagyásával konstruál modelleket. Csak aspektusárnyalat választja el ezeket a törekvéseket attól a szemlélettől, amely jogalkotó és átvevő (receptív), primitív és érett, avagy ismét más megközelítéssel élve pl. a mediterrán és a nordikus, a tengeri és a kontinentális jogrendszerek megfogalmazása által vél kiindulási alapot teremteni a rendszerező munkára.

Szignálva csupán a jogfejlődés-tipológia tudományosan megalapozottnak nem tekinthető kísérleteit, vissza kell térni ahhoz a részigazságot tartalmazó módszertani alaptételhez, hogy a modell elvileg sokféle lehet. Az elemző összehasonlítás különböző fázisaiban, illetve a különböző eljárások (ágazati, institucionális, funkcionális stb.) esetében – a kutatómunka közvetlen feladataiból fakadóan – valóban többféle modellképzésre kerülhet sor. Ilyen modellek felhasználására kerülhet sor pl. ha a jogemlékeket osztályozzuk (törvényi jog, szokásjog), ha a jogalkotás formáinak (kodifikált jog, inkorporált jog) rendszerezése, vagy a joggyakorlat (precedens jog, esetjog) elemzése kerül előtérbe. Ezek azonban valójában kutatástechnikai modellek, amelyek egy tudományosan megalapozott jogrendszer-tipológián belül és a konkrét módszertani követelmények fenntartása mellett létjogosultsággal rendelkeznek. Ilyen értelemben igaz még az az újabb állásfoglalás is, hogy a kutatómunka modellje lehet akár egy nép története, „ha a problémákat (éppen) az összehasonlítás alapján (kívánjuk) felállítani és ha (az adott) nemzet fejlődésének magyarázatát összehasonlító módszerrel (akarjuk) ellenőrizni" (Niederhauser). Ilyen értelemben tehát még az ismert, Max

Weber nevével fémjelzett „kultúrkör"-nek és az újabban elterjedt kultúrmodelleknek (pattern of culture, pattern variables) is van létjogosultsága.

A jogrendszer-tipológia és a fentiekben érintett kutatástechnikai modellek azonban alapvetően különböznek egymástól. A jogrendszer-tipológia fogalma és akár a weberi ideáltípus között azonban az az alapvető különbség, „hogy a tudományos típust nem megismerési eszköznek, hanem az objektív valóságot adekvátan visszatükröző kategóriának" tekintjük (Kulcsár).

Íme ilyen értelemben van tehát különös jelentősége a tipológiának az állam és a jog fejlődéstörténetében. A jogfejlődési típusok és a komparatív törekvések elszakíthatatlan kapcsolata viszont eleve onnan származik, hogy a historikus jellegű összehasonlító kutatás alapvető feladatát a tudomány elsődlegesen az azonosságok, illetve a hasonló fejlődési folyamatok (törvényszerűségek) feltárásában látta. Jobbára a különbözőségek feltárását célzó vertikális komparatisztika szerepének a tagadása nélkül mondhatjuk tehát, hogy az idevágó kutatómunka legáltalánosabb feladatát abban látjuk, hogy az a különböző jogrendszerek közötti közös pontokat kutassa fel, amelyek „számosabbak és fontosabbak azoknál a különbségeknél, amelyek ugyanezeket a jogrendszereket egymással szembeállítják" (Ránki).

A jogfejlődés vizsgálatában alkalmazott összehasonlítás tehát eleve valamilyen hasonlóságot feltételez, és ebből kiindulva várható, hogy a kutatás a hasonlóság vagy éppen a különbözőség hiteles (forrásokon nyugvó), tehát tudományos voltának a megállapításához jusson el. Minden ilyen esetben az analógia alkalmazására kerül sor, amelynek viszont elengedhetetlen feltétele a tudományos értelemben vett modell, vagyis az adott társadalom lényegét kifejező jogrendszertípus. Az analógia módszertani követelményeiből ez ab ovo következik, mert a rokonság megállapításához az azonos történelmi körülmények, az azonos vagy közelálló társadalmi-gazdasági feltételek jelenléte szükséges. Az *analógia alkalmazása által jutunk* el pl. az ún. *paradigmatikus eljáráshoz,* amely a genetikus rokonságra utaló jelenségekből – a történeti forráskritika felhasználása mellett – vezet el az azonosság megállapításához. Sem a genetikus rokonság, sem a paradigmatikus eljárás nem a jelenségek tér- és időbeli összekapcsoltságát (szinkron voltát) helyezi azonban előtérbe, hanem az azonos, vagy közelálló társadalmi-gazdasági körülményeket. Hasonlóan az utóbbi követelményeket állítja előtérbe a kölcsönhatás, vagy a tértől és az időbeli egybeeséstől függetlenül megnyilvánuló azonos vagy közelálló fejlődési törvényszerűség megállapíthatósága is. Nyilvánvaló tehát, hogy csak az analógia lazán értelmezett követelményei vezethetnek el az ún. civilizációs körök fogalmával azonosított jogrendszer-tipológiához. Az állam és a jog fejlődéstörténetében pedig az alapvető társadalmi-gazdasági viszonyokat tükröző jogrendszer-tipológia nyújt valójában tudományos alapot akár a horizontális, akár a vertikális összehasonlításnak. Ezt általában koncentráltan juttatja kifejezésre a horizontális összehasonlítás, amely a legnagyobb gyakorisággal hoz felszínre párhuzamos, hasonló vagy jellegében azonos jogfejlődési folyamatokat. A horizontális összehasonlítás ugyanis tárgyánál fogva egynemű, illetve azonos közeget feltételez, így a hozzá tapadó kutatás az azonos típusba sorolható jogfejlődési tényezők osztályozásának a természetes forrása.

A régiók és alrégiók szerepe az állam és a jog fejlődésében

A modern jogtudomány főként a polgári jogtípus legmarkánsabb összetevőinek vizsgálata során észlelte már, hogy az állam és a jog fejlődésében gyakran kontinensek határait átlépő folyamatok bontakoznak ki. Nem véletlen tehát, hogy a leíró eljárások korlátainak a leküzdését keresve a kutatók figyelme a jogrendszerek integrálódását kifejező (meghatározó) anyagra összpontosult. A reprezentatív módszerek felhasználásának a lehetőségei is növelték az idevágó ismereteket, önmagukban mégsem voltak elégségesek arra, hogy az integrálódási folyamat kísérőjelenségeinek, a recepció, az oktroj vagy az idegen jog lassú behatolásának (diffúzió) tudományos magyarázatot adjanak. Így az ún. *integrációs összehasonlító módszerek* hitele viszonylag gyorsan megkopott, és még azok a munkálatok is lelassultak, sőt bizonyos fokig diszkreditálódtak (hitelüket vesztették), amelyek a legjelentősebb modern jogcsoportok mibenlétének a feltárását szolgálták. Valójában ugyanis az azonos jogtípuson belül úgy az integrálódási, mint a differenciálódási folyamatok egyaránt megtalálhatók. Az integrálódások – a konkrét történelmi szituációk rendkívüli változatossága mellett – pl. a jogegységet, az idegen jog bevételét (recepció, oktroj), a kölcsönhatások feloldódó folyamatát stb. hordhatják magukban, és általában egyazon jogtípuson belül *jogcsoportok, régiók és alrégiók kialakulásának hordozói* lehetnek. Ezeknek a folyamatoknak az elemzése pedig kiemelt feladatnak mondható az állam és a jog fejlődésében, az integrálódási folyamatok történetietlen visszavetítésének és a nemzeti sajátosságok tudománytalan leértékelésének azonban nincs helye ebben az eljárásban.

Az állam- és jogfejlődés elemzése sohasem szakadhat el azoktól a társadalmi-gazdasági feltételektől, amelyek a történelmileg egymást követő (vagy átmenetileg egymás mellett élő) jogtípusok objektív létezésének az alapjai. Az alapvető társadalmi-gazdasági viszonyok, illetve az azokban kifejezésre jutó jogrend adja tehát azokat a döntő jelentőségű ismérveket, amelyek a jogtípust mint legáltalánosabb modellt mindenfajta történeti kutatómunka alapjává teszik. A belső tartalmuknál fogva egynemű jogfejlődéstényezők képezik tehát az alapját a tudományos értelemben használt jogrendszertipológiának, amelynek a változásait a termelési viszonyok mozgása határozza meg. Adott jogrendszertípus korszakhatárai közt azonban az egytípusú történeti tényanyag soha nem zárja ki a konkrét jelenségek és fejlődési folyamatok sokrétűségét, amelyek a konkrét történeti okok egymásrahatásának eredményeként az adott jogtípusba szervesen beleépülhetnek (integrálódnak), vagy mint az előző jogtípus csökevényes formái ismerhetők fel.

Az állam és a jog fejlődéstörténetében tehát meghatározó szerepük van a társadalmi-gazdasági viszonyok változásainak. Ezért a modern jogtudomány napjainkig tartó módszertani vitájának célkitűzései közt mindig első helyen állt a társadalmi-gazdasági rend alapvető formáihoz tapadó jogfejlődés-tipológia látványos tagadása. Nem véletlen ez a tudománytörténeti jelenség, hiszen a kutatómunka és a módszertan egész területére kiható történelmi vezérfonal egyre kiterjedtebb felismeréséről van itt szó, amely a modern jogtudomány számára szilárd támaszt jelent. Tulajdonképpen ez ad értelmet annak a legnagyobb gyakorisággal alkalmazott horizontális összehasonlításnak is, amely a történeti módszerek komplex alkalmazása által nemcsak az adott jogtípus lényegét kifejező általános törvényszerűségek feltárását, hanem a jogtípuson belüli fejlődési folyamatok osztályozását, a jogcsoportok, régiók és alrégiók mibenlétének feltárását

is előmozdíthatja. A jóval alárendeltebb jelentőségű vertikális összehasonlítások útján pedig az adott jogtípuson belül megtalálható csökevények (remanens elemek), illetve egy kifejlődő új jogtípus elemeinek feltárásához juthatunk közelebb.

Mindez együttvéve hatásosan érzékelteti, hogy a modern jogrendszer-tipológia a módszertani követelmények következetes alkalmazása esetén ab ovo taszítja magától a statikusan leíró ábrázolást csakúgy, mint a sematizmust. Ezért van az, hogy az *összehasonlító kutatómunka* ilyen értelmű kiterjesztése szinte *mindenfajta jogtudományi munka elengedhetetlen feltétele,* amit a tudományos élet jobb hagyományaihoz ragaszkodó gondolkodók is növekvő mértékben akceptálni kénytelenek. Ez a módszertani alapállásunk tehát mindennemű jogtörténeti kutatómunka alapját képezi. A szintetizáló kézikönyvalkotást, a részletkutatást, illetve a nemzeti jogfejlődés feltárását is gazdagító összehasonlító eljárás azonban főként a sorsközösségben élő népek jogrendjének a vizsgálatát állítja előtérbe. Eme felismerés módszertanilag önállósult kifejezője az ún. *regionális jogfejlődést kereső kutatás,* amely főként az utóbbi évtizedek jogirodalmában vált tudományos értelemben megalapozottá. A magyar jogfejlődés egyedülálló voltát, „az önmagában álló magyar sors hányadtatásait" hirdető jogi historizmusunk ugyanis hosszú ideig taszította magától ezt a felismerést, és a módszeres kutatómunka útkeresőinek a tanításaiban is csak töredékes elemei maradtak a regionális jogfejlődés gondolatának, pedig akár csak a hazai, megkésett polgári átalakulás – feudális elemekkel tarkított – kibontakozásának a felületes szemrevételezése alapján is nyilvánvaló pl. az Elbától keletre eső térség jogfejlődésének az összefüggő volta, amelynek a vizsgálatához különös érdekeink fűződnek.

Az érintett területeken ugyanis a polgári jellegű jogtípus szerves alkotóelemeként, de az ún. megkésett (ill. késleltetett) polgári jogcsoport jellegzetességeit hordozó jogfejlődési folyamatok bontakoztak ki. Pusztán az eddig feltárt tényanyag alapján nyilvánvaló tehát, hogy a hazai jogfejlődés – szinte az újkor kezdetéig visszanyúló előzményeivel együtt – szerves alkotóeleme ennek a kontinens keleti területeit többékevésbé jellemző jogcsoport-elhatárolódásnak, sőt a szóban forgó jogcsoport fejlődésének az általános és különös típusjegyeit a szűkebb hazai jogfejlődés is befolyásolhatta. A megélénkülő komparatív jogtörténeti kutatómunka idevágó lépéseit pedig az újabb módszertani kutatás messzemenően alátámasztotta.

Az adott történelmi példánál maradva a modern jog közép- és kelet-európai formájának a vizsgálatában a tudomány az ide sorolható népek jogfejlődésének a konkrét történeti tényanyagát tekinti kiindulópontnak, elsődlegesen a kutatómunka tárgyává téve a hiteles kútfők azon csoportját, amely az azonos, illetve jellegében közelálló társadalmi-gazdasági feltételek talaján született, vagy éppen, mint a hatályos jog anyaga jelen van. A polgári jellegű jogcsoport, illetve az ugyanezen térségben kifejlett mai hatályos jog dimenziójának a kiterjedt volta, térbeli és időbeli összetettsége azonban már az adott társadalmak kibontakozása idején szembetűnővé teszi azokat a jogfejlődési folyamatokat, amelyek a nemzeti kereteket nyilvánvalóan meghaladták. A megkésett (késleltetett) polgári átalakulás kompromisszumos jellege itt pl. az állami struktúra fejlődésében csakúgy, mint a jogrend különböző ágazataiban

felismerhető, az ide sorolható jelenségek elemzésének a keretei azonban túlságosan kiterjedteknek, esetenként túlzottan elasztikusaknak tűnnek.

Jogosan merül fel tehát a kérdés, hogy akár ezt a behatárolt témakört tekintve milyen szférában van létjogosultsága az összehasonlításnak? A polgárosodás, illetve az árutermelő társadalom Elbától keletre eső fejlődésének az újkor kezdetéig visszanyúló feltárásában azonban a modern történetkutatás éppen az utóbbi évtizedek folyamán ért el átütő erejű eredményeket. Ezen eredmények értékét nem csorbítva megállapítható persze, hogy a regionális egységként használt Közép- és Kelet-Európa fogalom, mint kutatástechnikai modell rendkívül sokszínű megközelítést nyert. A történeti-gazdaságtörténeti kutatómunkában általánosan elfogadott Közép- és Kelet-Európa fogalom definiálásának (területi behatárolásának) a formális megközelítése bár alárendelt jelentőségűnek mondható, mégis, mint a megkésett polgári társadalom fejlődésének a modellje szerfelett fontos problémák hordozója a kutatásban. A felidézett kutatások eredményei alapján is nyilvánvaló azonban, hogy ez a modell összetett, melynek a határai még az azonos társadalmi-gazdasági feltételek jelenléte esetén is koronként változók, jogfejlődési összetevőiben pedig a jogcsoportrégiók (alrégiók) kontúrjai is könnyen kitapinthatók. A történetkutatás ilyen alrégiónak tekinti pl. az osztrák–cseh, az orosz–lengyel–magyar, illetve a Balkán térségében kifejlődő összetevőket a polgári korban. A jogfejlődés vizsgálatára adaptálva nyilvánvaló tehát, hogy ez a modell-képzés nem vagy csak alárendelt módon veszi számba a porosz–német talajon kifejlett alrégió szerepét, mégis – főként a gazdaságtörténeti megközelítések – az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka számára is irányadók lehetnek. A polgári jellegű jogrend azon formája ugyanis, amely a Kontinens keleti felében kifejlődött a jogcsoportok alrégiók szerinti elhatárolódását is magában hordja. A porosz–német és az osztrák–magyar minták felhasználásának a területe, az európai Oroszország polgárosodását kifejező jogrend, illetve a Balkánon kialakuló sajátosságok nyomvonalán haladva lehet talán ezeket a jogfejlődési összetevőket megragadni. Mindmegannyi, önmagában is összetett territórium, amelynek a keretében gyakran számos nép, esetenként több soknemzetiségű birodalom jogrendjének a polgárosodása követhető nyomon. Az adott jogcsoportrégiók elhatárolódásának az egyik szembetűnő sajátossága tehát, hogy a szóban forgó jogcsoportok alrégiói sem esnek egybe az etnikai (nemzeti) rokonsággal. Ennek ellenére a közép- és kelet-európai térség (polgári jellegű) jogfejlődésének alrégiók szerinti eltérései (specifikumok) is olyan összefüggések formájában bontakoznak ki előttünk, amelyek gyakran az adott alrégión belül élő népek jogfejlődésének a kulcskérdéseit teszik megközelíthetővé. Innen fakad az a felismerés, hogy nemcsak a szomszéd népek iránti megbecsülés kötelez bennünket a közép- és kelet-európai jogfejlődés regionális keretekben történő vizsgálatára, hanem a megoldásra váró feladataink is szükségessé teszik azt.

Gyakran ezek a jelenségek ma már jogágazatokra és intézményformákra behatároltan is jelentkeznek. Így a historikus már vélelmezheti pl. a gazdasági jog egyes területeken történt kialakulásának a törvényszerű voltát, illetve másutt annak kifejezett tagadását, vagy pl. az agrárátalakulások radikálisabb és átmeneti formákkal ötvöződő alrégióinak a jelenlétét. Az improvizáltnak tűnő gondolatokat persze jócskán lehetne még szaporítani a közjogi jogalkotásra, a jogi kodifikációra, a birtoklási-

vagyonjogi, a család- és örökjogi viszonyokra vagy akár a gazdasági irányítás újfent kitárulkozó megoldásformáira (annak a releváns jogi vonatkozásaira) is utalva. Minderről a hazai jogi historizmus képviselője azonban csak akkor beszélhet majd megalapozottan, ha a térség újabb kori jogfejlődésének alapjait a módszeres jogtörténeti kutatások útján láttatni tudjuk. Nem mondható szerencsésnek, hogy ezideig hazánkban van a legnagyobb fokú lemaradás e téren, amit csak a tételes jogtudományok historikus vénájú képviselői törekedtek esetenként némileg pótolni. Ezekre az értékekre és az adott jogtípus fejlődését elemző – ma már kifejezetten gazdagnak mondható – nemzetközi tapasztalatokra támaszkodva a hazai jogtörténet-tudománynak persze halaszthatatlan a kötelezettsége, hogy a részletkutatások kifejlesztésével és egy összehasonlító képalkotással mielőbb az idevágó ismeretek rendszerezését is hatékonyan alátámassza. A feladat bonyolult volta és rendkívüli munkaigényessége nyilvánvaló. Nem volna azonban helyénvaló, ha a hazai jogi gondolkodásunk újabb generációinak idevágó érdeklődését a polgári jellegű komparatisztika – egyébként, a maga nemében tiszteletre méltó – historikus vénájú alkotójának a művével, jelesül a René David neve alatt magyar nyelven közreadott képalkotással elégítenénk ki.

Foglaljuk össze mindezek alapján az elmondottakat, miután a kutatómunka legkülönbözőbb megjelenési formájába beágyazva láthatjuk az összehasonlító jogtörténet megkülönböztetetten jelentős szerepét az állam és a jog fejlődésében. Enerváló önámítás volna tehát, ha továbbra is úgy vélnénk, hogy a hazai – kétségtelenül szerény bázisokkal rendelkező – jogtörténeti kutatómunkánknak a módszertani kapaszkodóival sem rendelkezünk. A témakörben felidézett nemzetközi tudományos eredmények persze még autentikusabb módon tehetik érthetővé számunkra ezt a megállapítást. A komparatív módszereknek az állam és a jog fejlődéstörténetében játszott szerepét látva tudatában kell lennünk viszont, hogy ezek a lehetőségek nem merítik ki a modern kutatómunka tárházát. Csak a historikus jogi kutatásokban használt *komparatív módszerek három nagy csoportját állítottuk* ezúttal *előtérbe*. Első csoportként az ún. *hagyományos eszközrendszereket, vagyis az oknyomozó* (pragmatikus), *a szövegelemző* (exegetikus), *a filológiai*, az *analóg terminológia-kereső*, a *joghatást kereső*, a *deszkriptív*, illetve *a szociológiai eljárások* adta lehetőségeket láttuk. Lehetőségeink második csoportjában *tulajdonképpen jogtörténeti*, az *ágazati*, az *institucionális, a funkcionális*, az *analógia-kereső*, a *paradigmatikus*, a *reprezentatív*, a *modell-*, illetve a *specifikum-* és az ún. *reliktumkereső* eljárásokkal találkoztunk, amelyek a történelmi tényezők legfontosabb összetevőit foglalják magukban. Végül az előző két csoport eszközrendszerébe is gyakran begyűrűző komparatív eljárásokra hívtuk fel a figyelmet, ahova a *horizontális*, a *vertikális*, a *retrospektív*, az *integrációs*, a *diffúziós*, a *receptív*, és az ún. *regionális jogfejlődési folyamatokat* elemző vizsgálódásokat soroltuk, mint olyanokat, amelyek valóban új elemekkel gazdagíthatják az állam és a jog fejlődéstörténetét.

Kitekintés a főbb jogcsoportrégiókra

A jog fejlődésében uralkodó társadalmi törvényszerűségek sokrétűen jelentkeztek és ennek eredményeként egyes népek, nemzetek, népcsoportok jogterületei is kifejlődtek. A középkori Európában pl. a legjelentősebb jogterületek az *angolszász*, a *latin–román* (francia), a *germán–római* (német), a *germán–skandináv* és a *szláv jogterületek* voltak. Jelentős szerepe volt továbbá a Balkán, illetve a szláv népek feudális jogfejlődésére szélesebben is ható *bizánci*, valamint az Európa egyes jogterületeivel érintkező *muzulmán* feudális jognak. Keleten pedig a jogfejlődés jelentősebb tényezőjévé vált a *kínai* feudális jog és a *hindu* jog. Főként Ázsiában még számos kisebb jelentőségű jogterület kifejlődését is ismerjük, ezek jelentősége azonban fokozatosan aláhanyatlott (Japán, thaiföldi, zsidó jog).

Valójában persze már az antik jogfejlődés korszakától ismeretes a különböző jogcsoportrégiók elkülönülése. Ilyenként ismeretes a *mezopotámiai* (ékírásos) jog, illetve a *görög–római jogterület* fejlődése, valamint a különböző primitív jog ázsiai régióinak a jelentkezése.

A *főbb jogcsoportrégiók* körében elsőként emeljük ki azokat a középkori jogrendszereket, amelyek közvetlenül a nyugat-római birodalom lehanyatlása után keletkeztek. Főként a nyugat-római provinciákban (Gallia, Hispánia) megtelepedő barbárok (germánok) és a helyi romanizált lakosság társadalmának a feudalizálódása alapján keletkeztek ezek a jogrendszerek, amelyeket a római jog tapasztalatainak a közvetlen felhasználása nyomán az ún. *latin–román jogcsoportrégió* összetevőinek tekintünk. Egyenként az adott jogcsoport alkotóelemei (a germán–frank, a francia, a spanyol és a portugál) idővel maguk is kiemelkedő történelmi jelentőségre tettek szert, az eredeti barbár (germán) szokásjog és a fejlett római jog egymásra hatása azonban a közelállóan azonos vonásoknak kedvezett a feudális társadalom fennállása idején.

Főként az állami központosítás, illetve az abszolutizmus idején vált pl. a kontinentális (feudális) jogok egyik legjelentősebb területévé a *francia* (latin–román) *jog*, amely a jogegység (kodifikáció) megteremtésével is magára vonta a figyelmet, a latin–román jogi kultúra térhódítását tekintve pedig még kiterjedtebb jelentőségre tett szert. De hasonlóan nagy szerepet játszott az ugyancsak barbár népjogi (vízigót-jogi), illetve római jogi talajon fogant *spanyol jog*, amely a világbirodalom kiépültével főként a közép- és dél-amerikai területek jogfejlődésének az alapjává lehetett. A *portugál jog* szerepe szintén a nagy földrajzi fölfedezések után vált jelentőssé.

A középkor kiteljesedő (feudális) jogterületeinek egyikeként ismerjük továbbá az ún. angolszász jogot, amely még a 13–14. században kifejlődött. Az *angolszász jog*, egy sor sajátos vonást megőrizve különült el a kontinentális jogrendszerektől. Eredetét tekintve a kelta eredetű romanizált lakosság, illetve az északnyugati germánok (angolok, szászok, jütök) feudalizálódása vetette meg az alapját a középkori angolszász jognak, amely az ítélkező gyakorlat szokásjogának, az ún. *esetjognak* (case law) *adott elsőbbséget*. A bírói joggyakorlat által formált szokásjog legáltalánosabb megjelenési formája ezúttal tehát a bírói precedens, amely évszázadok tapasztalatait összegezve az ún. közönséges (szokás) jog integrálódásához vezetett.

A precedens jog kialakulását eredetileg az újabb és újabb performákat (kereseteket)

engedélyező királyi parancsok (writs) mozdították elő, amelyeket a magánosok által írt jogkönyvek, illetve az évkönyvek (Year Books) valóban már a 12. századtól rögzítettek. Ilyen értelemben az angolszász jog gyökerei a bírói precedensek alapján álló *„közönséges"* (szokás) *jog* (common law) kialakulásához tapadnak. A bíróságok ugyanis minden mást megelőző jelentőséget tulajdonítottak a középkor századai folyamán az esetjognak, ha az adott bírói precedens jogszerű volta ellen 1189-ig visszanyúlóan nem volt bizonyíték. Az angolszász jog szorosan kötődött tehát az ítélkező joggyakorlat jogfejlesztő tevékenységéhez, és ez a körülmény az adott jogrendszer másik fontos forrását képező *„méltányossági" jogra* (equity law) is jellemző volt.

Az equity (law) a három testből álló (common law, equity law, statute law) középkori angol jog egyik fontos összetevője volt, amely a lordkancellár bírói széke elé vont ügyek eldöntéséből, (equity precedens) fejlődött ki még a 13–14. század folyamán. A common law megmerevedéséből fakadt ugyanis, hogy adott esetben a közönséges bírói precedens hiányát egy átvitt értelemben vett „méltányossági" ítélkezéssel kellett pótolni: A kancellári parancs útján a common law bíróságoktól elvont ügyeknek a „jóhiszeműség", illetve a „tisztesség" figyelembevételével történő eldöntése nyújtotta ezt a lehetőséget, ami később az árutermelésbe bekapcsolódó újnemesség érdekeivel is kapcsolatba került. Az equity-ítélkezésből kifejlődő joganyag ily módon válhatott majdan a polgárosodás igényeinek kifejezőjévé, ami azzal járt, hogy a méltányossági (precedens)-jog szerepe főként a polgári átalakulást követő évszázadok folyamán szélesedett.

Az angolszász jog harmadik összetevőjét az előbbieknél jóval alárendeltebb jelentőségű *„törvényi jog"* (statute law) képezte, amely eredetileg a normann uralkodók elvitathatatlan jogának tekintett privilégium adományozásából (charta), illetve az uralkodóknak a bárói tanácsban meghozott döntéseiből (assize) fejlődött ki a virágzó feudális társadalom (11–13. sz.) korszakában. Később természetesen a törvényi jog szerves alkotóelemeivé lettek a rendi országgyűlés (parlament) petíciói (petition), valamint a jogalkotásba bevont szervek törvényhozásra alkalmas tervezetei (bill) is, ha azokat a koronás uralkodó megerősítette, illetve szentesítette (act).

A bill tehát a középkori angol jogalkotás egyik sajátos megjelenési formája volt, amely még a rendi képviseleti állam korában keletkezett. Az uralkodók elé terjesztett parlamenti petíciók mellett főként a 15. században tűntek fel a törvényhozásra alkalmas rendi gyűlési előterjesztések, amelyeket a bill fogalmával illettek. Így a bill a szabatosan megfogalmazott, parlamenti törvényjavaslat kifejezője lett a rendi monarchia korában, amely királyi szentesítéssel a törvény (act) rangjára emelkedett. A bill és az act tehát egyaránt csak a parlament közreműködésével keletkezhetett, amitől mereven elhatárolták az uralkodók egyedi ügyekben hozott rendelkezéseit (ordinance).

Az angolszász (feudális) jognak a bírói gyakorlathoz való fokozottabb kötődése teszi szükségessé a jury-rendszerre történő kitekintést. A *jury* (esküdtszék) közös normann, illetve angolszász eredetű intézmény volt, amely kezdetben csupán a szomszédjogú falusi közösségek képviselete volt. A királyi tisztségviselők ugyanis a jury-tól tudakozódtak eskü alatt az állami érdekek, illetve a közrend megsértői után. A bir-

tokjogi viták során kibocsátott királyi parancsok rendszeresítették később – miként az ismert Domesday Book (1086) rögzítése is így történt – a 12 szabad ember eskü alatti kihallgatását, majd pedig az ún. Clarendoni Assize-ben (1166) rögzítették le, hogy az utazó (királyi) bírák a vádemelést kifejezetten a jury döntésére bízzák. Amikor tehát a bíró megjelent, a jury nyilatkozni kényszerült a gonosztevők személyéről és az elkövetett bűncselekményekről. Ez a gyakorlat vezetett a *vádemelő nagy jury* (grand jury) kialakulásához.

A vádemelő nagy jury tevékenysége már a 11–12. században általánosan elterjedt volt, miután a birtokjogi ügyekben csakúgy, mint a bűnügyekben királyi parancs kötelezte az igazmondásra (veredict). Valójában a vádemelő nagy jury állásfoglalását a vádlevél (bill of indictement) hátlapjára rögzítették (bűnös vagy nem bűnös), amely alapul szolgált a bűnvádi eljárásnak az utazó bíró által történő megindítására, illetve az eljárás megszüntetésére. A bűnösség kimondása esetén a bíró a szomszédos közösség (falvak, századok) egybesereglett tagjaiból kiválasztotta az *ítélkező kis jury* tagjait az ítélet meghozása érdekében. Az ítélkező kis jury azonban valóban csak akkor járhatott el, ha a vádlott személy „rábízta magát vidékére", amit gyakran súlyos testi sanyargatással kényszerítettek ki. Az angolszász jog eme sajátos intézménye azonban még így is jelentős előrelépés volt, miután az az Európa-szerte alkalmazott istenítéletek teljes kiküszöbölését hozta magával, a későbbiekben pedig a modern értelemben vett esküdtszék modelljévé válhatott.

Egészében ez a sajátos jogterület lett az alapja később az eleve kompromisszumos jellegű angolszász burzsoá jogcsoportnak, amely a korai polgári átalakulások nyomán vált ismertté.

Az angolszász jog sajátos intézményrendszere egyedülálló képződménynek tűnt az egyidejűleg kifejlett kontinentális (feudális) jogokkal összevetve. Így látjuk pl., hogy a 19. századi jogtudomány által előszeretettel germán-római jogterületnek jelölt német (birodalmi) jog az angolszász jogi sajátosságoktól teljesen mentes maradt. Az etnikai rokonság, illetve a barbár (népjogi) ősforrások közössége ellenére tehát a Német-római Birodalom keretei közt mindvégig (862–1806) csak lazán egybekapcsolt népek társadalmának a konkrét követelményei határozták meg az adott jogterület fejlődését. Ilyen értelemben a *germán-római jog területe* azt a jogcsoportrégiót jelenti, amely a birodalmi jogegység századokig tartó (teljes) hiánya következtében az antik (római jog) egyes elemeinek a felhasználására kényszerült. A birodalmi rendek által elfogadott recepció (1495) sem állhatta útját azonban az adott jogcsoportrégiót jellemző partikularizmusnak. Az állami központosítás sorozatos elbukása ugyanis maga után vonta a jogi partikularizmus szokatlan mértékű kiteljesedését, ami főként a késő-középkor századaiban már a jogfejlődés akadályozójává lett.

A territoriális alapon tagozódó egyszerű szokásjog adta meg az indítást a német birodalmi területek jogi partikularizmusának kifejlődéséhez. Később az állami központosítás sikertelenségét kísérve egész tartományok, hercegségek, uradalmak, sőt gyakran az egyes falvak is saját szokásjoguk alapján éltek. Így főként a tartományuraság (Landherrschaft) kiteljesedésével önállósultak a különböző *tartományi szokásjogok* (Landrecht), illetve önálló életre keltek a jelentősebb német *városjogok* (Stadt-

recht), az egyszerű *falusi szokásjogok* (Dorfrecht) pedig a feudális függés konkrét formái szerint módosultak. A jogegység hiányának a szembetűnő jeleként minősíthetjük továbbá, hogy az uralkodó szokásjogi viszonyok ebben a jogcsoportrégióban még a társadalmi tagozódás szerint is differenciálódtak. Így a *hűbéri szokásjog* (Lehenrecht) mellett, a ministerialisok kötelmeit tartalmazó *szolgálati jog* (Dienstrecht), illetve a függő parasztság jogi viszonyait rögzítő *uradalmi jog* (Hofrecht) elkülönülésére is sor került.

Az ún. germán–római jogterület a felidézett jellemzőket a késő-feudalizmus évszázadaiban sem tudta maradéktalanul felszámolni. Így a jogegység hiánya a Német-római Birodalom megszűnéséig jellemző maradt és ezen a fejedelmi abszolutizmus jogi kodifikációs törekvései sem változtathattak. Főként a porosz és az osztrák jogi *kodifikációs törekvések* (Theresiana, 1768., Josephina, 1787., Allgemeines Landrecht, 1796.) vonják magukra a figyelmünket a 18. században, amelyek jobbára az elavult jogrend konzerválását szolgálták. A német parasztháború elbukása után születő birodalmi büntető törvénykönyv (Constitutio Criminalis Carolina, 1532.) pedig inkább csak mintaként szolgált már az örökös jobbágyság rendszerének fenntartására.

A felidézett jogcsoportból délen a *svájci*, északon pedig a *skandináv* (feudális) *jog elkülönülése* is ismeretes. Főként a skandináv jog vonja magára a figyelmünket, miután az már az északi germánok (jütök, dánok, herulok) megtelepedését követően feltűnt, a későbbi időkben azonban az angolszász joghatások térhódítása lett a jellemző ebben a kontinentális jogcsoportrégióban.

A közép- és kelet-európai térségben – némi időbeli késéssel tűntek fel a *nyugati szláv* (feudális) *jogrendszerek*, amelyek a pápaság erőteljes támogatását élvezve viszonylag gyorsan konszolidálódó államkeretek (cseh, lengyel királyság) között fejlődtek. Ennek ellenére a nyugati keresztény egyházjog, illetve a hűbérjog hatásán túl ebben a térségben mindvégig jellemző maradt a német birodalmi jog hatása. Hasonlóan jelentős volt a német városjogok (a dél-német, a Hanza) hatása, amely már az újkorba való átlépést megelőzően gátjává lett a hazai városjog kiteljesedésének. Végül a jogegység hiánya, a rendi (szokásjogi) viszonyok tartós konzerválódása ebben a jogcsoportrégióban a feudális jog viszonylag korai hanyatlásával párosult.

A tulajdonképpeni *(keleti) szláv jogterület* mint a főbb kontinentális jogcsoportrégiók egyike hasonlóan jelentős szerepet játszott a feudális jogtípus történetében. Ezúttal azonban az adott jogterület fogalmához nem elsősorban az etnikai sajátosságok tapadtak, hanem a *bizánci jogminták követése* és a keleti keresztény egyház által közvetített jogi kultúra uralkodóvá válása. A keleti, illetve a déli szlávoknak, valamint a térség más népelemeinek (pl. görög, román stb.) a feudális jogrendjét tehát szoros kölcsönhatások jellemzik a bizánci joggal. Ez utóbbi viszont a kodifikált rabszolgatartó jog fokozatos belső átalakulásának az eredményeként a 7–9. században már a legkiterjedtebb kontinentális (feudális) jogrendszerek egyike volt. Jellegzetességeihez tartozott a nagy császári törvénykönyvekhez való ragaszkodás, a római rabszolgatartó jog egyes elemeinek a tartós továbbélése, a keleti keresztény egyház jogának (a nomokánonjognak) a világi joggal történő összefonódása.

A *bizánci jog* a Balkán feudalizálódó társadalmára, a keleti és a déli szláv népek

középkori (feudális) jogrendjének az egészére hatott közvetlenül, a közvetett hatások azonban a kontinens távolabbi területein is kimutathatók. A birodalom lehanyatlása után főként a moszkvai központosítás, illetve a soknemzetiségű orosz birodalom (feudális) jogrendjében éltek tovább a bizánci jogminták egészen a késleltetett polgári átalakulások korszakáig.

A feudális jogtípus fejlődéstörténetében nem kis szerepet játszottak továbbá azok a jobbára *vallási normákkal összefonódó jogrendszerek* is, amelyek a főbb kontinentális jogcsoportrégiókkal nem vagy csak lazán érintkeztek. Ez utóbbiak közé soroljuk a mohamedán vallás normáival egybeépülő *iszlám jogot,* amely a muzulmán hit térhódításával szoros összefüggésben terjedt el (7–8. sz.). Így a máig is alapforrásnak tekintett Koránt közvetlenül a prófétától származtatták. Valójában azonban a *mohamedán jog* alapforrását képezik még a „hiteles" iszlám hagyományok (Szunnah, vagyis a próféta követőinek az elbeszélései), a jogtudók egybehangzó állásfoglalásai (Ijma), illetve az analógia (Kijas). A későbbiekben pedig a hagyományosan nagy tekintélyű kádi-ítélkezés és a török szultáni kánunok (kanunname, fermán) alakították a primitív (katonai–feudális) szinten megrekedt jog anyagát.

Az „egyedül igaz hit" uralmának kiterjesztésével párhuzamosan az *iszlám jog* viszonylag rövid idő alatt meghonosodott az arábiai, az észak-afrikai, a kis-ázsiai, stb. területeken. Jellemzője volt, hogy a fejlett rabszolgatartó jog történelmi tapasztalatait is felhasználta, de alapjában a születő korai feudális viszonyok megszilárdítását szolgálta. Így a politikai széttagoltság szintjén álló arab kalifátus-rendszer kiteljesedése idején (9–12. sz.) már egy jellegzetesen feudális jogtípusként ismerjük az iszlám jogot, amely azonban ezen a szinten jobbára megrekedt a fejlődésben.

Végezetül a délkelet-ázsiai térség három legjelentősebb jogcsoportrégiójára, nevezetesen a *kínai feudális jogra,* a *hindu jogra* és a *japán jogra kell utalnunk,* mint olyanokra, amelyek a feudális termelőmód különböző ázsiai formáihoz tapadva közel a legújabb korig hatályos jogként ismeretesek. Így az egyik legkiterjedtebb jogcsoportrégióként tartjuk számon a kínai jogot, amely a despotikus-feudális államhatalommal, a haladást gátló mandarinrendszerrel, illetve az erkölcsi normákkal (Kon-fu-ce) összefonódva konzerválódott. Az idegen jogokkal szembeni merev elzárkózás és a zárt naturálgazdálkodás szintjén történő megrekedés jellemzi ezt a jogcsoportrégiót, amiben osztozott a jóval később (5–7. sz.) önállósuló *japán* feudális *jog* is. Valójában ez utóbbi a kínai feudális jogcsoport részeként is felfogható – főként a középkor századaiban –, az újkorban azonban a japán feudális jog elkülönülése végül is elvezetett az ázsiai feudális jog elsőként történő felszámolásához (l.: Meiji-éra korát az 1860-as évektől). A vallási és a jogi normák összefonódása alapján álló jogrendszerek egyik legismertebb formájaként utaljunk végül a *hindu jogra,* amelynek az eredői az ókori történelembe nyúlnak vissza. A továbbélő kasztrendszerrel és a centralizált despotikus államhatalommal összefonódva ez az ázsiai jogrendszer azonban már a feudális termelőmód kialakulását megelőzően megmerevedett, az ebben kifejeződő sajátos jogi konzervativizmus viszont alkalmassá tette a hindu jogot arra is, hogy a különböző idegen hatalmak (mongolok, arabok és a modern gyarmatosítók) tartós jelenléte ellenére az ázsiai feudális viszonyok osztatlanul uralkodó jellegűek maradja-

nak. Nem véletlen tehát, hogy a vallási normákkal összefonódó *ázsiai jogrendszerek* hosszú időre kiszorultak a társadalmi haladást szolgáló jogrendszerek köréből, a polgárosodást ösztönző jogelemek pedig ki sem bontakozhattak azokban. A vázlatos kitekintésünk alapján is látható tehát, hogy a különböző jogcsoportrégiók fejlődésében már az újkorba való átlépés idején azok a jogrendszerek kerültek előtérbe, amelyek a polgárosodás igényeinek a szolgálatára is alkalmasnak bizonyultak.

II. RÉSZ

AZ ÁLLAM- ÉS JOGFEJLŐDÉS KEZDETEI

Második fejezet

Egyetemes állam- és jogtörténet. Ókor

Irodalom

Wesel, U.: Frühformen des Rechts in Vorstaatlichen Gesellschaften. Frankfurt, 1985.

Maine, S.: Ancient Law, 1861: magyarul A jog őskora. Bp., 1989.

Herzog, R.: Staaten der Frühzeit. Ursprünge und Herrschaftsformen, München, 1989.

Fikentscher, W. – Franke, H. – Köhler, O.: Über Aufgaben und Möglichkeiten einer historischen Rechtsantropologie, in: Entstehung und Wandel rechtlicher Traditionen. red. W. Fikentscher, Freiburg/München, 1980.

Klima, J.: Mezopotámia. Bp., 1983.

Várkonyi, Nándor: Sziriat oszlopai. Bp., 1972.

Kákossy, László: Rhé fiai. Bp., 1974.

Ceram, C. W.: A hettiták regénye. Bp., 1964.

Bright, J.: Izrael története. Bp., 1983.

Ószövetségi Szentírás

Ókortörténeti Chrestomátia I. szerk.: Harmata János, Bp., 1985.

Driver, G. R. – Miles, J. C.: The assyrian Laws. Analen, 1975. *Gaudemet, J.:* Institutions de l'Antiquité. Paris, 1967.

* * *

Kezdet

Az ember társas lény. Biológiailag nem képes létezni egyedül. Állapota társas állapot. Ez az emberek természetében adva is van a férfi–nő, szülő–gyermek viszonyokban. Az egyes ember állapota szerint valamelyik kategória viszonylagosságában

helyezkedik el, ez természetes létével függ össze és egyedi fejlődése folyamatában átmegy egyik állapotból a másikba, a függő helyzetből a fenntartóba, majd újra a függőbe. Az emberi lét folyamatossága ezekben az átmenetekben valósul meg.

Az ember léte folyamán mint függő helyzetben lévő hatalom alatt áll, kiszolgáltatott; mint fenntartó – bizonyos döntési szabadsága van, hatalmat gyakorol. E hatalom egész szélsőséges, a másik ember élete és halála feletti hatalom is lehet. Ám ez csak a látszat, az ember hatalmát saját létérdeke korlátozza. Az ember akkor cselekszik önnön érdekében, ha hatalmát a mások javára használja – ezzel egyúttal saját biztonságát növeli.

Az egyes ember léte esetleges. A kis csoport léte törékeny. Minél nagyobb a közösség, amelyhez az egyed tartozik, annál biztosabb a léte. Az egyedé is, a közösségé is. Másrészt minél nagyobb a közösség az egyed körül, annál körülhatároltabb az egyed döntési szabadsága: egyéni érdekét számos más egyéni érdek erősítheti, keresztezheti, támogathatja vagy ellensúlyozhatja. A közösség és az azt alkotó egyedek kölcsönhatásban, kölcsönös kapcsolatokban és korlátozásban léteznek. Törékeny az a közösség, amely a benne élő egyedek érdekét nem veszi figyelembe, nem támogatja; létében fenyegetett az az egyed, aki a közösségével nem tud azonosulni.

Az emberi társadalom kezdetében egyes kutatók feltételezték a létért való küzdelmet, mindenki harcát mindenki ellen, s ennek az önpusztító harcnak korlátozásában, az együttélés szabályozásában látták a társadalom történetének kezdetét. Mások az emberiség hajnalán békés egyetértést feltételeznek, közös célokra irányuló békés akaratot, aranykort, társadalmi összefüggést, amely csak lassan bomlott fel és adott helyt a csoportok versengésének, küzdelmének.

A kezdet kutatása a társadalom mozgató törvényszerűségei jobb megértését célozta. Az antropológia, az etnológia a társadalom mozgás- és léttörvényeit kutatta és kutatja. Ennek ókori gyökerei is vannak, de a 17. századi felvilágosodás gondolkodása e tudományok megteremtője; a 20. század a nagy korszakuk.

A kezdeti állapot és a lezárt folyamatok vizsgálata választ adhat sok ma is eleven kérdésre. Az állam- és jogtörténet az állam és jog törvényszerűségeinek, belső mozgásainak, fejlődésirányának megértéséhez hasznos lehet, ha ugyan nem nélkülözhetetlen.

Az állam és a jog fogalma

Állam és jog – elvont kategóriák. Kezdetük tanulmányozása attól függ, mit értünk e fogalmakon. A tudomány sokféle meghatározással próbálkozott már. Mindkét fogalmat bizonyos külső ismertető jegyek, mint a szervezet, a hatalom, a közösségi norma, a kikényszerítés alapján igyekszik meghatározni. Ám e külső jegyek is változnak a történelem folyamán, és felismerésük sem mindig egyértelműen lehetséges. Ezért az állam és a jog történetének kezdeti szakasza tanulmányozásánál nem kerülhető el a bizonytalanság, bizonyos önkényesség.

A társadalmi csoportok tagjaik létfeltételeinek biztosítására keletkeztek, illetve alakultak. Természetes úton keletkeztek vagy mesterséges hatások alatt alakultak. E csoportok összetartását és együttműködését a természetes egymásrautaltság alakít-

ja ki. Az ember azonban nemcsak ösztönös, hanem és elsősorban tudatos lény, akinek akaratát tudati felismerései irányítják, érzelmei pedig mindkettőt befolyásolják. A társadalmi csoportok együttműködésére nem elég a tényleges egymásrautaltság, gazdasági és biológiai szükségszerűség. Kell hozzá a csoport tagjainak ezekre vonatkozó felismerése, az igények érvényesítésére irányuló akarata és a csoporthoz való érzelmi vonzódása is. Minél nagyobb a csoport, minél jobban tud objektíven tagjai érdekében működni, annál jobban ki van téve belső ellentéteknek, személyes széthúzó tényezőknek, ellen- és rokonszenv megnyilvánulásoknak. A csoport fennmaradásához e belső széthúzó tényezők ellensúlyozása szükséges.

A jogi etnológia kutatásai bizonyítják, hogy az ilyen széthúzó és összetartó tényezők változatos formában élnek a különböző társadalmi egységekben, s előbb-utóbb nem elegendők a természetes tekintély-elemek a széthúzás ellensúlyozására, a csoport fennmaradásáról mesterségesen kell gondoskodni. A csoport egyes elemei, tagjai hatalommal gondoskodnak a csoport összetartásáról, érdekei érvényesítéséről. Ez az érvényesítés történhet kívülről fenyegető támadásokkal szemben, akkor a teljes csoport védekezéseként jelenik meg és más csoportokkal szemben. Történhet továbbá belülről fenyegető bomlasztó mozgásokkal szemben, és ilyenkor a társadalmi csoport belső rendjének, békéjének, működésének védelmében érvényesül a hatalom nyomása. Sokan ilyen hatalmi tényezők megjelenésével azonosítják az állam első megjelenését.

Az etnológia tájékoztat olyan korai társadalmakról – a fejlődés korai fokán álló társadalmakról –, melyek vadászó, gyűjtögető vagy éppen már kezdetlegesen földet is művelő gazdaság mellett „akefal" módon, fejetlenül léteznek. Ezeknél magasabb, még mindig „akefal" szervezetben léteznek egyes pásztorkodó és földművelő primitív közösségek. Más kezdetleges közösségek a patriarchális királyság kezdetleges keretei között már „kefal" társadalmat alkotnak. Ám az állam nem feltétlenül a második formáról a harmadik formára való átmenet során jelent meg.

Max Weber szerint – aki az állam előtti létről az állami létformába való átmenetet a hatalomról az uralomra való átmenetben kívánta megragadni – a társadalom feletti uralom intézményesített hatalmat jelent. Az állam tehát olyan hatalom, amely nem személyhez tapad, nem természetes úton jön létre (családi, törzsi vezetés), hanem intézményes formában jelenik meg. A társadalom feletti intézményes uralom a társadalmat kívülről jövő társadalom elleni támadásokkal szemben megvédeni, s egyúttal belső békés működését, gazdálkodását és közösségi életét hivatott biztosítani.

Az állam tehát a társadalomban létező, de annak egészétől megjelenésében különváló rendfenntartó és védekező funkciókat gyakorló intézményesített szervezet. E szervezet egyes emberekből áll, állami funkcionáriusokból, a hatalom hordozóiból, az uralom gyakorlóiból.

Van a társadalmi-gazdasági fejlettségnek bizonyos foka, ami szükséges ahhoz, hogy ilyen szervezet egyáltalán létrejöhessen. Szükség van annyi társadalmi többlettermékre, amennyiből e külön funkciók ellátására szánt egyedeket a társadalom általuk védett és irányított része eltarthassa. Van a társadalmi-gazdasági fejlődésnek olyan foka, amikor a társadalmi csoport léte ilyen elkülönült szervezet nélkül többé nem maradhat fenn, mert belső szétfeszítő ellentétei túlnőnek a természetes összetartó

hatásokon. Az első fok elérése előtt nem alakulhat ki állam, a második fokot elért társadalmi csoport elpusztul állami szervezet nélkül. Az első foktól a második fokig ugyanazon társadalmi csoport hosszú történelmi fejlődésen megy át, és az államot a fejlődés bármely szakaszában létrehozhatják másodlagos történelmi tényezők. (Ilyenek lehetnek: külső támadás, hódítás, csoportok egyesülése, vezéregyéniség hatása, külső példa stb.) A fejlődés alacsonyabb fokain a kialakuló állami szervezet léte esetlegesebb, a felsőbb fokon állandósulása valószínűbb. A történelem számos átmeneti jelenségre mutat példákat.

A társadalom egyes csoportjait alkotó embereknek tudatuk, akaratuk és érzelmeik vannak. A társadalom egyes csoportjait ezért sohasem irányítják kizárólag a gazdasági szükségszerűség irányában ható ösztönök, sem a fajfenntartás, sem a létfenntartás ösztönei. Az ember felismerései alapján akarati döntéseket hoz – néha tévesen, néha érdeke ellen – változó érzelmi motiváltság behatása alatt. Ezért a társadalmi csoportban a szükséges magatartás meghatározása egyes döntésekből összeálló társadalmi döntések összhangjából, esetleg ütközéséből és egyeztetéséből alakul.

Az egyeztetés történhet természetes tekintély alapján, bár ez ellen is lehetséges lázadás. Történhet egyéb kialakult cselekvési, egyeztetési megoldásokkal, melyek ismétlődése szokásokhoz vezethet. A szokásokat a tapasztalás, majd annak hagyománya erősíti, annak idővel természetfölötti erőt, sugallatot is tulajdoníthatnak. Mindenesetre ez az egyeztetés az ember tudatosságából és társadalomra utaltságából mint elengedhetetlen létfeltételekből adott és meghatározott. Az ilyen tudati elvonatkoztatás hozza létre a történelem hajnalán a társadalmi szabályokat, normákat, amelyek végül adott csoportban rendszerré állnak össze.

Kérdés, miáltal válik a társadalmi norma jogi normává, a társadalmi normarendszer egyik részlete jogi normarendszerré. A jog is elvont fogalom, attól függ, milyen elemeit tekintjük elengedhetetlen fogalmi elemeknek. Van olyan nézet, amely a rendszeres társadalmi szintű tudatosságot és érvényesülést tekinti meghatározónak, más nézet szerint a viták meghatározott fórumon e norma szerinti rendezése a jellemző elem, ismét mások a kikényszerítést, ezen belül a fizikai, hatalmi erővel való kikényszerítést vagy bármely más kikényszerítést tartják döntőnek. Van olyan nézet, amely szerint a jog az intézményesült hatalom, az állam által szankcionált, kikényszerített társadalmi szabály. Az előző megfogalmazások szerint létezhet állam előtti jog is, az utóbbi szerint ez fogalmilag lehetetlen.

A jognak mindenesetre egyik eleme az előre meghatározottság. Ez adja a társadalmi biztonságot. Másik eleme az érvényesítés kényszere. Ez adja a társadalmi rendező hatást. Ha az államot mint intézményesített hatalmat határoztuk meg, az intézményesítés kereteit megszabó társadalmi norma is hozzá tartozik, s ez az intézmény-meghatározó társadalmi norma mai fogalmaink szerint a közjog. Az intézményesített hatalom megnyilatkozása is szabályok közé szorított és meghatározott: nem állam az abszolút önkényuralmi rendszer, nyugodjék mégoly erős hatalmi bázison, s ilyen értelemben nem „jog" az önkény parancsa sem, bármily erő is kényszerítse ki. Álláspontunk szerint állam és jog dialektikus kölcsönhatásban állnak, feltételezik és meghatározzák egymást. Ez nem jelenti, hogy a jogi normának ne lenne ugyanannyi átmeneti formája, mint az államnak.

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

A korai államok jogi normái tartalmuk szerint az államot kialakító társadalmi csoport már előbb is elfogadott normáiból tevődnek össze, vannak közöttük törzsi szokások és vannak szakrális szabályok. Ezekhez járul az új intézményesített uralom meghatározó normarendje és az újabb társadalmi problémák megoldására már ezen állami keretben létrehozott normák csoportja: a törvények. Ugyanakkor állami keretek között is létezik spontán társadalmi normafejlődés. Így a korai társadalmi normákat éppoly nehéz elhatárolni a korai törvényektől, mint a korai törzsi uralmi formákat a kezdetleges állami formáktól.

Fogadjuk el kiindulásul, hogy az emberi társadalmi fejlődés bizonyos szakaszán szükségszerűen jelentkezik az intézményesített hatalom, a társadalom feletti uralomban ugyancsak jelentkezik a kialakuló társadalmi normák olyan rendszere, amely az adott társadalom érdekében betartandó és kikényszerítendő, akár az egyes egyedek pillanatnyi érdeke és akarata ellenére is. A kialakulás során sokféle átmenet lehetséges, a tudományban az általunk adott meghatározástól eltérőek is léteznek.

Átmeneti jelenségek

Mind az állam, mind a jog egyes elemei kialakultak az állam előtti jogot, a fenti meghatározás értelmében még nem ismerő és alkotó, társadalmi csoportok keretében. Az átalakulás lassú, általában észre nem vehető, az adott társadalom maga nem is észleli az esetek többségében a változást, amelynek tudatosulása elmarad a létesülés mögött.

A történelem előtti társadalmak belső kohéziója a vérségi–rokonsági kötelékek által biztosított. Családokból nemzetségek, nemzetségekből törzsek alakulnak. A nemzetségben is, a törzsben még inkább szükségszerűen létrejön a vezetői szerepkör, feladat. Létrejön – igen korán – a tapasztalatokat gyűjtő, a jelenségeket értelmező, a természet erőit ismerő és felhasználó tudás szerepköre, amely, generációkon keresztül továbbadva, misztikus, titokzatos jelleget ölt a társadalom átlagos tagjai szemében.

A vezetői szerep irányítással jár, ami utasítási jogkört és kötelezettséget is igényel. Ha a vérségi alapon kiválasztódó család sajátjává válik, ezáltal maga a család intézményesül. Ha mindenkor az alkalmasok kiválasztásával ruházzák rá egyesekre e jogot, történelmileg meghatározott szakasz alatt a hatáskör intézményesülése történik meg.

A titkos hagyományok és ismeretek birtoklása, gyógyítás, természeti jelenségek értelmezése, veszélyt rejtő szituációk feloldása az átlagos szemlélő előtt felsőbb erők és titkok birtokaként jelenik meg. Részben valóban csak a társadalom természetes adottságai kívánságának felismeréséről van szó – veszélyes genetikai helyzetek tiltása, természetes gyógymódok alkalmazása, időjárási tapasztalatok alkalmazása. Ezek azonban a társadalomban adottak lévén, felsőbb eredetük elismerése felé természetes ösztön vezet.

A vezetők kiválasztása, elismerése, követése törzsi-nemzetségi szokások alapján történt. A titkos ismereteket a papok, sámánok stb. szakrális, kultikus jelek, szabá-

lyok, szertartások ismerői és gyakorlói alkalmazták. Így az állam előtti társadalomban kétféle intézmény-rendszer alakult ki: a törzsi és a kultikus. Kétféle a szabály vagy normaanyag is: törzsi szokás és a szakrális norma. Mindkettő szoros sajátja egy-egy társadalmi csoportnak. A vérségi összetartozás, a csoport identitástudatának részeivé válik, éppúgy mint az azonos istenség tisztelete vagy a közös vezér követése.

Az állam előtti társadalom rendjét szabályozó normák közül sok átkerült a korai államok normarendszerébe, amint a korai államok intézményei is sokszor veszik a mintát a törzsi-nemzetségi szervezet elemeitől. Ilyen állam előtti intézmények a család–nemzetség–törzs egymásra épült keretei, ezeken belül és ezek között a termelés és fogyasztás formái, ezek vezetőinek kijelölése és követése. A törzsek közötti érintkezésnek az állam előtti társadalomban is kialakultak törzsközi, többnyire szakrális formái.

Főleg a belső rendfenntartás és a védekezés, illetve támadás rendjét alakították ki a törzsi keretek között az állam előtti társadalmak, néha oly tökéllyel, hogy meghaladták az állami keretben élő csoportok szervezetét is. (Gondoljunk egyes vérségi alapon szervezett nomád hódító csoportokra!)

Másrészt a rokon törzsek között egymás felőrlésének megakadályozására létesültek közös kultikus központok, kultikus szabályok és békéltetési intézmények, abból a felismerésből, hogy a rokon vagy szomszéd tönkretétele általában nem érdeke a saját csoportnak sem, s túl nagy veszélyt is rejt a kísérlet. E közvetítő-áthidaló intézmények és normák szinte minden esetben szakrális formában jelentek meg az állam előtti társadalmakban.

Az állam előtti törzsi-nemzetségi társadalom a következő, később jogi formát is öltött megoldásokat ismerte leggyakrabban saját belső feszültségei vagy életvitele rendezésére:

a) a nemzetség- vagy törzsfő szabad megtorló hatalma minden a közösség érdekét veszélyeztető egyeddel szemben;

b) a közösség spontán reakciója és szankciója a közösen elismert normák megsértőivel szemben:

c) az egyéni érdek sérelmének önhatalmú megtorlása, idegennel szemben szabadon, közösségen belül közösségi ellenőrzés mellett;

d) nemzetségfők, vének, papok vagy szabadon választott személyek döntőbíráskodása egyes családok közötti, nemzetségek közötti vagy egyedek közötti vitában;

e) szakrális előírások és eszközök mind a közösségellenes magatartás büntetésére, mind a sérelem kiengesztelésére;

f) nyájak, legelők közös használata és védelme;

g) családi közös gazdálkodás a kezdetleges mezőgazdaságban;

h) hadizsákmány közös tulajdona;

i) szakrális szimbolizmus, formalizmus, mágikus szavak a megegyezések érvényének biztosítására törzsön belül és törzsek között;

j) idegenek intézményesített befogadása átmenetileg – vendégjog – vagy végleg – clientela – a törzs védelme alá;

k) közös értékmérő elfogadása cserék bonyolításánál (állat, mérlegelt érc, só);

l) a családi szerkezet rendjének intézményesítése;

m) a magánbosszú korlátozása a tálió szerint; ennek megváltására kompozíciós rendszer kidolgozása, a vagyoni sérelem többszörös bírsággal való büntetése.

Az államot megelőző törzsi-nemzetségi társadalom e jelenségei állami intézményes keretek között az új törvényekbe átmehettek, azok mellett tovább spontán módon is érvényesülhettek, és kisebb-nagyobb mértékben meghatározták a korai államok társadalmi intézményrendszerét, normavilágát. Ezt tanulmányaink során többször is megállapíthatjuk majd. Az átmenet az állami forma felé ezért is elmosódott.

Az ókori Kelet államai és jogrendszerei

Az emberi társadalom a Föld különböző részein más-más időben lépett át az állam előtti létbe. Ez az átmenet az élelemgyűjtő gazdálkodásról az élelemteremtő gazdálkodásra való átmenet körében történt: egyrészt a termelés megszervezése, másrészt a termékek védelme kívánta a magasabb társadalmi szervezettséget. Egyes területeken a természet adottságai, az öntözéses gazdálkodás lehetősége és szükséglete is nyilván hatottak az ilyen irányú fejlődésére; erre mutat, hogy a nagyobb államtestek először a nagy folyamvidékeken jöttek létre.

Ilyen fejlődést az időszámítás előtti 10 000 évvel tudunk először megragadni. A kínai nagy folyók mentén, India nagy folyói mentén, a Tigris és az Eufrátesz mentén, a Nílus mentén, de Dél-Amerika fennsíkjain is találkozunk sokezer éves, állami szervezetre utaló kultúrák nyomaival.

Mai kultúránk kialakulásában döntő szerepe a mezopotámiai, egyiptomi, kisázsiai és földközi-tenger-melléki államoknak volt; ezért különösebben ezek államával és jogával kívánunk foglalkozni, megemlítve, hogy Kína és India ókori fejlődése ezen területek mai kultúrájára szintén nem maradt hatás nélkül.

Babilon

A Tigris és az Eufrátesz határolta termékeny háromszögben lelhető meg az emberi társadalom kultúrájának egyik bölcsője. E folyamatok adta öntözési lehetőséget egyes városépítő népek már i. e. 3000 évvel kihasználták. Ezek a városok intézményesített politikai szervezetet hoztak létre, uralkodóik és tisztségviselőik voltak. Egymás között változatos hatalmi harcokat folytattak, de bizonyos kulturális közösségben éltek, ami lehetővé tette békés együttműködésüket is. Faji eredetük részben szemita, kisázsiai nomádok és sumér, egyelőre ismeretlen eredetű népek.

Az első sumér eredetű nagyobb területre kiterjedő uralmat Ur vagy Uruk királyai valósították meg 3000 körül. Az állam élén uralkodó állt, az istenek képviselője, uralma családjában örökletes volt. Papjai és katonai vezetői segítségével kormányzott; államában földközösség volt. Védte viszont a termeléssel, iparral, kereskedéssel szerzett tulajdont, szabad alattvalói vagyonát.

2350 körül a szemita amorreiták megdöntötték a sumér birodalmat és Akkad központtal szervezték meg uralmukat. Birodalmuk hasonló szervezetű volt és kiter-

jedt a mai Szíria és Kisázsia egyes részeire is. 2150 körül ezt a birodalmat nomád hegyilakók megdöntötték és létrejött a folyamközben a második sumér birodalom. A második évezred kezdetén Ur-Nammu az első írott törvénykönyvet alkotta meg. Birodalmában utóbb újabb szemita dinasztia került hatalomra, s ez alkotta meg 1875 körül a Lipit-Istar kódexet törvénykönyvként.

A második évezredben Babilon vált a folyamközi birodalom központjává. 1728–1686 között uralkodott itt Hammurapi, akinek a legteljesebb mezopotámiai törvénykönyv megalkotását köszönhetjük. Ma már tudjuk, hogy ez nem egyedülálló csoda volt, hanem a folyamközi társadalmi normarendszerek egyik jeles, ránk maradt példánya, melynek előzményei és utóhatása egyaránt kimutathatók. Hammurapi a politikai szervezetet is igyekezett a város-egységekből a nagyobb területi egységek felé fejleszteni.

A – részben már az i. e. 9. évezredre visszanyúló múlttal rendelkező, társadalmi szervezettségre utaló nyomokat hátrahagyott – „városállamokból" először szerveződött maradandóan ezeket magában foglaló nagy egységes birodalom. Létrejöttének okáról vagy okairól nincs közvetlen tudomásunk. Hans Nissen berlini kutató s vele egyetértésben Roman Herzog azt a hipotézist állították fel, hogy a folyamköz rétegkutatása során kimutatható vízbőség, majd viszonylagos száraz periódus kényszerithette rá az első korszakban letelepedett kisebb telepekben lakókat az öntözéses gazdálkodásra, ezzel a nagyobb gazdasági egységek összevonására létük érdekében. Mindenesetre ebben a nagyobb babyloni birodalomban megmaradtak a kisebb önálló vagy viszonylag önálló városi és területi egységek, sőt vérségi alapon létező egységeket, faluközösségeket, vándor és félnomád csoportokat is feltételezhetünk. Mindezeket azonban a köz összefüggő érdekét, az egész rendszer védelmét és irányítását ellátó főhatalom fogta össze, vallási és világi hierarchiájának tisztségviselői révén, akik a közvetítő katonai vagy papi egyedekkel hovatovább bizonyos előkelőbb réteget, nemességet alkottak. A birodalom tehát politikai funkcióik és feladataik szerint megoszlott különböző rétegeket ismert, s ezek előre meghatározott, írott normák alapján tartották fenn a rendet, rendezték a hétköznapi élet kérdéseit, gondoskodtak a szükséges gazdasági eszközökről, tartalék készletekről és szolgáltattak „igazságot" a belső konfliktusokban.

A világi és a vallási hierarchia szemmel láthatóan elkülönült a babyloni birodalomban. Összefonódottságuk és egymásrautaltságuk ellenére két külön felépülő hatalmi rendszert képeztek. Ezek közül a vallási vezetők a tudomány, a kultikus feladatok és a nemzetközi kapcsolatok intézését tartották kézben, míg a világi tisztségviselők a katonai, gazdasági és igazságszolgáltatási feladatokat látták el. Hammurapi törvénykönyve szinte alig szól a vallási szervezetről, noha a maga törvényhozó és igazságszolgáltató hatalmát kifejezetten isteni küldetésre vezette vissza. Ugyanakkor a törvényből kitűnik, hogy a szabad emberek különböző rétegei éltek a birodalomban, szigorúan elhatárolt társadalmi rétegzettségben, s voltak rabszolgák is, mások tulajdonát képező, mások hatalmának alávetett emberek ebben a társadalomban.

A babiloni birodalom sok előző formából jött létre és magába olvasztotta azok tapasztalatait. Részben tovább éltek a kisebb egységek szokásai, társadalmi irányítási rendszerei a nagy birodalomban. Biztonságuk érdekében önállóságuk egy részét

adták fel, ez azonban érdekük volt. Nem szabad abból kiindulnunk, hogy a nagy keleti birodalmak a bennük lakók alávetett nyomorgatásán alapultak csupán. Ha erre a fokra jutott fejlődésük, többnyire rövid idő alatt tönkre is mentek. Az állam csak addig stabil társadalmi jelenség, ameddig a benne egyesültek valamilyen érdekközössége fennáll. A hatalom csúcsán álló vagy állók látszólag azt tehetnek a nekik kiszolgáltatott alattvalókkal, amit akarnak, de ez valójában nincs így; csak a közérdeket szem előtt tartó és képviselő uralom lehet tartós.

Ezt a gondolatot tükrözi Hammurapi törvénykönyve is. A „kódex" megelőző korok szokásait, valamint az egykorú vagy közelmúltban keletkezett ítéletek döntéseit, a szokásjogot és az esetjogot foglalja össze. A szokás jellege szerint hosszú időn át kialakult tételeket tartalmaz. Az írott törvény hajlékonyabb, képlékenyebb. Ilyen egyedi esetre hozott törvény az ítélet is. Azzal, hogy a szokás állami renddé vált, konzervatív normát tett az állami lét alapjává. Ez fontos volt, mert az állandóság és biztonság érzetét keltette, és mert ismertsége miatt könnyen megtartható volt. Ám az új nagy államok belső világa kitermelt olyan ellentéteket, megoldandó helyzeteket, amelyeket a megelőző kisebb egységekben élt társadalmi csoportok nem ismertek, így a szokásában sem tükröződhettek. Ezeket kellett törvénnyel, tudatos jogalkotással rendezni. Nem Hammurapi az első törvényalkotó és nem is az utolsó. Már ma is mintegy tíz olyan törvényművet ismerünk a folyamköz és Kisázsia ókori világából, amelyek belső tartalmi összefüggése kimutatható. Rendszerük, az esetleges helyzetek felsorolása kis tényállási módosításokkal, s az azokra következő állami reakció feltüntetése (szankció) volt a törvényalkotás módja hosszú korszakokon keresztül. Általános elvekből levezetett résztételekkel még a római jogban is alig találkozunk.

Hammurapi törvénykönyve az igazságszolgáltatás rendjének biztosítására törekszik, szabályozza a peres eljárás menetét és megszabja a bírák kötelességeit. A megtorlások világában a régebbi kódexeknél nagyobb súlyt fektet a szándékos vétkek elleni szankciókra; a tálió mellett ismeri és rendszeresen alkalmazza a többszörös vagyoni büntetést és a testi fenyítéseket is. Különös súllyal védi a köz érdekét, vagyonát; a csatornarendszert, a megfelelő földművelést, a kereskedelmi mértéket, a templomi és állami vagyont.

Jelentősek a család rendjére vonatkozó szabályai; ezek kettős, sumér és semita hagyományokra utalnak. Ismeri a monogám házasságot a rokonkapcsolatok tilalmával; tág teret szentel a jegyességi szerződésnek és jegyajándéknak; szabályozza a családtagok helyzetét és a válást. Ismeri az örökbefogadás intézményét és az öröklést az elhunyt vagyonában. A föld a király tulajdona, de azon létezik egyéni és csoportos „birtok". Az ingó vagyon tárgyai szabadon értékesíthetők, bizonyos korlátok között a földbirtok is. Ismeri az arany és ezüst fizető értékét; a kamatot a kölcsön után; az uzsora fogalmát.

Egyiptom

Egyiptom története ugyancsak visszanyúlik az időszámításunk előtti harmadik évezreden túlra. Kezdete a Nílus-völgyben több kisebb társadalmi egység, melyek a folyammedence zártsága, az abban élő népek egymásrautaltsága miatt fokozatosan

egységes birodalommá egyesültek. Ezt az egységet a történelem során szakaszosan sikerült csak fenntartani: Egyiptom többször kisebb, egymással versengő államocskákra, azok laza szövetségére esett szét, majd újra meg újra egyesült – így beszél a történelem az ó-, a közép- és az újbirodalomról. A terület történetében a széthúzó és az összetartó erők játéka érvényesült annak ellenére, hogy a földrajzi összetartozás miatti egymásrautaltság az itt lakók körében jóval határozottabban jelentkezett, mint a folyamközben.

Egyiptom történetén áthúzódik a hatalom bizonyos humanizmusa. Kérdéses, hogy összefügg-e ez az állam erősen teokratikus, papi állam jellegével. Mindenesetre itt a rabszolgákkal szembeni magatartás is enyhébb, a szabadok védelme is határozottabb, mint a kis- és közép-ázsiai, a folyamközi birodalmakban.

Az óbirodalom uralkodója istenség, aki a békét és termékenységet biztosítja. Ebből ered abszolút törvényhozói státusa. Ám a törvény nem a királyi–uralkodói önkény gyümölcse, hanem azonos az isteni igazság és igazságosság kinyilvánításával.

Az igazgatás a király házából történt. A nagy tízek tanácsa, s alatta számos helyi vezető dolgozott az államigazgatásban. Kétévenként leltározták az államvagyont, felmérték a földeket, írásokat vezettek a központi rendelkezésekről és a helyi megállapodásokról, üzletekről egyaránt, s ezeket irattározták.

A nép nem nemzetségi és törzsi keretben élt. Hiányzik a városok helyi autonómiája. A negyvenkét kerület (görögül nomoi) élén a nomarchosok álltak és felügyelték a gazdálkodást, a népszámlálást és az adózást.

Már korán, az ötödik dinasztia uralma alatt megállapítható az ítélkezés fokozatossága a helyi döntésektől a kerületi elöljárókon keresztül a fáraó, illetve az őt helyettesítő vezír legfelsőbb fórumáig. Írásban folytatták le a pereket – az ítéleteket indokolták – a halálbüntetés ritka volt Egyiptomban, annál gyakoribb a testi fenyítés jellegű megtorlás.

Nem ismerjük – csak gyakorlati okmányokból – az alkalmazott jogot, bár biztos, hogy léteztek írott jogszabályok. Csak egészen késői korból, az i. e. első évezred közepéről maradtak ránk töredékes jogi szövegek.

Az egyiptomi családban a szigorú patriarchális hatalom kevésbé valósult meg, mint más ókori birodalmakban. A nőnek vagyona és bizonyos önállósága is volt, sőt esetenként családfőnek is elismerték férje halála után.

A társadalom ismerte a rabszolgaságot, de az egyiptomi rabszolga védettséget élvezett kegyetlen urával szemben, ami egyedülálló a korai birodalmakban, s nyilván összefügg azzal, hogy az elzárt Egyiptom háborúk útján nehezebben pótolhatta a kieső rabszolga-munkaerőt.

Egyiptomban a föld tulajdona a fáraóé és a templomoké, ám a szabad bérlők és szabad munkások kategóriái léteztek és törvényes védelmet élveztek. A szociális osztályok elhatárolása inkább funkcióik, mint születésük alapján történt: munkások és parasztok után jöttek a katonák, a papok és a hivatalnokok. Ezek saját rétegükön belül szigorúan behatárolt hivatali pályát futhattak be.

A harmadik évezred közepétől az óbirodalom megingott és apró versengő részekre esett szét. Ezeket a XI. dinasztia egyesítette 2100 után, s a második évezred második-harmadik századában a XII. dinasztia alatt érte meg a Közép-Birodalom fénykorát.

A thébai monarchia alatt a fáraó továbbra is az állam feje, körötte a letört feudális urak utódai udvart alkotnak. Két vezére van észak és dél részére, s egy alkirálya külön a fekete Núbiának. Kincstáros áll a gazdasági ügyek élén, a hadsereg főparancsnoka ugyancsak főszerephez jut az állam ügyeiben, mellettük Amon főpapja tartozik még a legfőbb vezetők sorába.

Az igazságszolgáltatás szervezete lépcsőzetes. Írásbeli pervitel mellett szóbeli tárgyalások folynak. Eskü, tanú, okirat szolgáltak bizonyítékul. A helyi bíróságok felett tizenkét tagú legfelsőbb bírói testület állott, ennek fellebbezési fóruma a vezír, akinek van ugyan tanácsa, de döntései nem többségi döntések, egyedül ő hozza őket és ő felel értük. A fáraó felügyeli az igazságszolgáltatást: alá van vetve az isteni törvénynek, „ingadozás és részrehajlás nélkül kell ítéletet mondania és igazságot szolgáltatnia" Kheti fáraó fia részére adott és fennmaradt intelme szerint (i. e. 1970). 1250 körül Thébában II. Ramsés papi felső bíróságot szervezett. Ezzel kezdődött a papság privilegizált helyzete az igazságszolgáltatásban, és egyre erősebb beleszólása az államigazgatás közvetlen menetébe.

A papság a vallási és politikai hatalom mellett jelentős vagyont is egyesített a kezében. Az egyházi birtokok ki voltak véve a világi hatalom alól, a fáraó ezek felett csak névlegesen uralkodott.

A Közép-Birodalom idején Egyiptom kiterjesztette hatalmát Szíria és a Tengermellék vidékeire. Itt ugyan vazallus viszonylatban meghagyta a föníciai városok és a félnomád törzsek önkormányzatát, de adót szedett tőlük és katonát is kért háborúihoz. Más nagy birodalmakkal – a hettitákkal és Mitannival – házassági és diplomáciai eszközökkel biztosított szövetséget létesítettek. Egyiptom papsága és a folyamközi papság kapcsolataik révén ezt a rendszert valószínűleg segítettek kiépíteni. A papság kapcsolatai elősegítették a jogi normák átvételét, vándorlását: ezzel magyarázható a kor jogi normáinak közkincs-jellege.

Bár az egyiptomi törvényeket nem ismerjük úgy, mint a meozopotámiaikat, tudjuk, hogy a Közép-Birodalom megvalósította a törvény előtti egyenlőséget, a szociális felemelkedés lehetőségét az alacsony rétegek számára és bizonyos fajta állami köztulajdont, amelynek készletei és termékei a köz biztonságát is szolgálták. Egyes kutatók „államszocializmust" emlegetnek ezzel kapcsolatban: annyi bizonyos, hogy Egyiptom törvényei több szociális érzéket és közigazságra törekvést mutattak, mint a legtöbb hasonló nagybirodalom.

Az i. e. első ezredfordulón Egyiptom újabb széteső kishatalmakra bomló periódust élt át – ekkor vándorolhattak ki a zsidók is a Nílus-deltából Palesztinába. Csak 1050 körül állította helyre a birodalom egységét a XX. dinasztia, bevonva katonai vazallusai körébe a kisebb fejedelmeket. Ez az újbirodalom az asszír hódításig állott fenn (700–600 között). Utána még egyszer helyreállt az egyiptomi szuverenitás a saiszi korszakban, míg aztán Nagy Sándor végleg hellén uralom alá nem vonta a területet.

Az egyiptomi hierarchikus birodalom egész fennállása alatt kitűnt szociális gondoskodásával, magas erkölcsi és jogérzékével, a nő és férfi egyenlőségének kiemelkedő fokával és a társadalmi osztályok közötti – tehetségtől függő – átmenet biztosításával. Ilyen téren a környező, de főleg a későbbi államokra is hatott, a zsidókra és a hellén államokra mindenekelőtt, de utóbbiakon keresztül a római és főleg a bizánci birodalomra is. Ebben áll világtörténelmi jelentősége.

Hettiták

Az ószövetségi szentírás beszél a hettitákról, de a régészeti feltárások csak e században találták meg birodalmuk nyomait, valamint a mai Bogas-Kő melletti királyi székhely, Hattusas irattárát, mintegy 14 000 ékírásos táblával. Törvények, Telepinu „alkotmánya" (i. e. 1650), államközi szerződések, királyi évkönyvek, közigazgatási feljegyzések és peres utasítások tárják fel számunkra a hettita állam szervezetét és közjogát; magánfelek iratai, – ellentétben Babylonnal és Egyiptommal – nem kerültek eddig elő. Így e birodalom közjoga és államközi kapcsolatai ismertebbek, mint a társadalmi és gazdálkodási kapcsolatokra vonatkozó normák.

A hettita birodalom helyén már a harmadik évezredben voltak városszerű telepek Kisázsiában, nagyrészt asszír lakossággal. A második évezred első fele (i. e. 1900–1500) az első hettita birodalom időszaka. Ezt az indogermán mitanni nép behatolása döntötte meg, ugyanakkor, amikor Babylont és Egyiptomot is meggyengítette a belső ellentét és a hykszoszok támadása. Kb. 1450-től kezdődik az új, ismertebb hettita birodalom felvirágzása, amely kb. 1200-ig tartott. Ekkor megszakadnak írásos emlékeink, de Felső-Szíriában, Aleppó és Karkemis környékén fennmaradtak hettita városállamok, amíg II. Sargon asszír király 717-ben Karkemist el nem foglalta.

A hettita állam szervezete feudális jellegű volt. A kisebb területi egységek vezetőit hűségeskü kötötte a nagy királyhoz. Egyes esetekben a király híveit nevezte ki egyes területek élére.

A király uralmának alapja az erő volt, így a hadsereg jelentősége elsődleges. Ennek főparancsnoka a nagykirály volt, s háború esetén hozzá csatlakoztak a helyi uralkodók csapatai.

A király hatalmát családjától, rokonaitól és a főnemesek testületétől kapta. Esetenként véres belső harcokban választották ki az uralkodót. Az uralkodó elsősorban hadvezér volt, később a keleti szomszédok hatására az isten helytartója, törvényhozó és legfőbb bíró is. Ám csak a súlyosabb ügyekben tartotta fenn magának a döntést, nevében a helyi hűbéresek gyakorolták az ítélkezést.

Az állam jövedelmét adók, vámok és a hűbéresek természetbeni szolgáltatásai biztosították. Egyes iratok papoknak és egyes katonai vezetőknek adott adómentességi előjogokról tanúskodnak.

Egyiptomi és hettita írások egyaránt tanúskodnak a hettiták jelentős diplomáciai tevékenységéről, szövetségekről, protektorátusi vagy vazallusi megállapodásokról. A szerződések szankciói többnyire szakrális jellegűek, bár államok feletti főhatalom nem létezett.

Ránk maradt az i. e. 14–13. századból a hettita „kódex", magánosakra vonatkozó törvényes rendeletek gyűjteménye. Ezt a szabályok világi jellege jellemzi, nincs benne utalás isteni eredetre. A büntetőjog személyes jellegű, kollektív szankciókat csak két esetben ismertek. A kegyetlen megtorlások ritkák, kivételesek a nevesített halálnemek.

A hettita birodalom a kiemelt vezetők után katonákra, iparosokra, parasztokra és rabszolgákra tagozódik. A rabszolga nem dolog, hanem kevesebb joggal rendelkező személy. A családi hatalom kevésbé jellegzetes, mint egyebütt.

A hettita állam és jog – az első indogermán birodalom – semita és sumér behatások ellenére hordozott önálló jellegzetességeket. A kereskedelmi jog ugyan szinte teljesen hiányzott náluk (vagy legalábbis nem ismerjük), viszont az államszervezeten belüli kapcsolatok, az igazgatás, a tulajdon és a büntetőszabályok területén jóval távolabb állt a szakrális normák világától, mint a babiloni, az egyiptomi és a zsidó jog. Úgy tűnik azonban, hogy a hagyomány nyom nélkül eltűnt, az újabb civilizációk abból semmit nem vettek át.

A héber állam és jog

Kisázsiai Földközi-tengeri partvidéke földrajzi tagoltsága és a kontinenstől elzárt volta miatt a III. évezredtől kisebb települések, félnomád vándorló egységek által lakott. 1900 körül a Folyamközből vándoroltak ide többek közt a zsidók ősei, Ábrahám és családja. Valószínűleg a hyksosok űzték őket tovább Egyiptomba az i. e. 17. században, s onnan tértek vissza Palesztinába a második évezred táján. A 11. században szervezték a törzsi vezérek (bírák) uralmát királysággá, ez 100 év múlva kettévált (Júdea és Izrael). 721-ben Izrael, 587-ben Júdea Új Babilon provinciája lett, s ebből a perzsák, majd Nagy Sándor és a hellén uralkodók, végül Róma uralma alatt élő papi hűbéres fejedelemséggé vált, míg Titus egészen el nem pusztította.

A zsidó államot a szigorú, monoteista teokrácia jellemezte. A törvény Isten törvénye, a hatalom Isten által adott hatalom volt az ő szemükben. Szakrális szabályok át- meg átszövik a társadalmi, gazdasági életet, az államéletet, de a hétköznapok szokásait is. Az Isten a zsidók szerint egy, szellemi, mindenek fölött való, de Istennek csak egy népe van, a választott nép, amellyel szövetséget kötött, az ő népük. Ezért a zsidó állam és jog szigorúan befelé forduló, a törvény adott és örök, legfeljebb magyarázható.

Politikai szervezet terén a zsidók tanultak Babylontól is, Egyiptomtól is. A katonai és a polgári igazgatásban a törzsek és nemzetségek mindvégig megtartották szerepüket. A papság is törzsi alapon különült el.

Amint a törvény, az ítélet is Istentől jön. A bosszú létezett, de vele szemben létezett a „menedék", az azilum, a jeruzsálemi templom és a nyolc menedékváros, s aki ezekbe menekült, csak szabályos eljárással volt elmarasztalható. A felelősség kezdetben családi volt, de már Mózes Másodtörvénykönyve tiltotta, hogy a fiú meghaljon apja bűnéért.

A felelősség megállapítását szigorú eljárási szabályok határozták meg. Tárgyi bizonyítékok, tanúk, eskü – ritkán istenítélet – alapozták meg a döntést. Az „egy tanú nem tanú" elv a zsidó jogból került a keresztény középkor jogába. A talio korlátját, „szemet szemért, életet életért" alkalmazták a bosszú vád esetén is.

A zsidó jog – nemzetségi-törzsi szervezete miatt – nem jellegzetes osztály jog. Sok benne a szociális elv (kamattilalom, zálogolás korlátai, adósságok törlése, gondoskodás a szegények termésrészéről).

A család szervezete patriarchális. A zsidók elfogadták a többnejűséget, ismerték a válást. A vőlegény „mahar"-t fizetett a menyasszonyért, az apa hozományt adott

lányával, s a vőlegény „kethubab"-t („jegyajándékot") feleségének. A jegyesség megtörését a zsidó jog szigorúan büntette, mint ahogy a házasságtörést is (megkövezéssel). A zsidó jog ismerte a levirátus intézményét: ha a férj utód nélkül halt meg, felesége a férj fivérének asszonya lett, s első gyermekük az elhunyt örökösének számított.

A zsidó jog a kereszténységen keresztül nagymértékben befolyásolta a modern európai jogokat, főleg a családi jog területén. Számunkra ebben áll a jelentősége. Sokban közvetítette a hellén s római világnak a babyloni és az egyiptomi jog elveit.

Más keleti birodalmak

India. India egyes részein városszerű települések hatalmas romjai már a 6–4. évezredig visszanyúlóan kimutathatók. A mezopotámiai városközpontú államokkal egy időben , i. e. 2500–1500 között, az Indus és a Gangesz mentén is egy sor hatalmas városállam létezett. Létükről romjaik tanúskodnak, történetük a kevés és alig olvasható írásos feljegyzésből nem található ki. Az i. e. 2. évezred közepén bekövetkezett indogermán behatolás teljesen elpusztította őket. Az indiai népek ókori kultúrájához, a kasztrendszerre felépülő birodalomhoz és a brahmanizmus vallási világképéhez kapcsolatuk nem igazolható.

Az indogermán behatolás India területén számos korai feudális jellegű hatalmi alakzatot hozott létre, ezek sokféleségét a vallás és a kultúra laza kötelékei fogták össze, megközelítő egységük csak Nagy Sándor kísérlete után, a mongol betörés révén jött létre.

Kína. A kínai medence lakossága ősi. Népeinek állami keretek közti léte viszont jóval újabb, mint azt korábban – a kínai források nyomán – feltételezték. Kína területén az i. e. II. évezredtől az első évezred utolsó harmadáig egymást váltó, félnomád és városközpontú, feudális jellegű szervezetek keretei mutathatók ki. A Belső-Kínai egységes birodalom viszonylag későn, i. e. 300 után jött létre. Ebben a terület nagysága, mint áthidalandó nehézség játszhatott szerepet. A belső-ázsiai nomádokkal való tartós konfrontáció azonban ezt végül is kikényszerítette.

Az így megvalósult egységes kínai birodalom tudatosan húzódott meg és zárkózott be a maga (rendkívül tág) határai között, ahol a történelem első hivatalnok apparátus által vezetett jogállamát hozta létre.

A fa-chia, a törvény iskolája, az i. e. 3. századtól alakult ki, párhuzamosan a kínai vallásfilozófiával, Kuang fu ce tanításával. Gyakorlati politikai kérdések és feladatok megoldására törekedett. Az államérdeknek megfelelő magatartást jutalmak és büntetések bonyolult, írott és meghirdetett rendszerével kívánta elérni. Elvetette a társadalmi rétegprivilégiumokat. Az állam létét az uralkodó, annak hivatalnokai, hadserege és parasztsága tette ki; ezen csoportok részére szabta meg a törvény a megkívánt magatartást. Az írott jog kizárta a hivatalnoki önkényt és jogbiztonságot teremtett. Hogy ennek során a büntetések száma messze meghaladta a kilátásba helyezett jutalmakét, hogy a büntetések a családokat is sújtották, míg a jutalmak elsősorban a katonák részére voltak fenntartva, az ókori világ sajátosságából eredő vonások.

Az Asszír Birodalom és jog. Az asszír birodalom Ninive városközponttal az i. e. 9. századtól alakult ki a Tigris folyó mentén. Kemény katonai diktatúra volt, kulturális eredményei meg sem közelítették Babilon és Egyiptom szintjét. Államuk a katonai szervezeten alapult, hódító, rablógazdálkodás volt az anyagi alapjuk. A Földközi-tengertől Babylonig adófizetőjükké tették vagy elpusztították az államokat. Az asszír törvények ennek megfelelően nyersebbek, durvábbak a babiloni és az egyiptomi törvényeknél. A leigázottak jogilag teljesen kiszolgáltatottak, a büntetések kegyetlenek és durvák, csonkítás, minősített halálnemek, kollektív büntetések találhatók a törvényekben. Mindazonáltal az asszír birodalom, amely sokáig konkurenciaharcban volt a hettitákkal és a mitanni állammal Egyiptom és Babilon között, sokat átvett szomszédai szokásaiból és normáiból és egészében része a keleti korai kultúrkörnek. A folyton háborúzó asszírok saját győzelmeikben őrlődtek fel a 7. században. A médek, egyiptomiak és az újbabyloni birodalom megsemmisítették őket, s egyúttal a médek, majd a perzsák fel is váltották őket Közép-Ázsia hegemóniájában.

A Méd-Perzsa Birodalom és jog. A médek és a perzsák a folyamköztől keletre, az iráni fennsíkon alakították ki indogermán birodalmukat. Az asszír hatalom megdöntésével vette kezdetét a méd–perzsa birodalom és az i. e. 6. századtól elérte a legnagyobb kiterjedést az összes közel- és középkeleti birodalmak között: Egyiptomtól Indiáig uralmuk alá vonták Kis-, Közép- és Dél-Ázsiát.

A perzsa birodalom ezen az óriási területen a vezető nemességre és a kiépített hivatalnok gépezetre támaszkodott, kitűnő út- és hírközlő rendszert, egységes pénzt, gyorsan mozgó katonai erőt alakítottak ki. Az egyes területi egységek, satrapiák élén jelentős területi önállósággal rendelkező helyi vezetők, satrapák álltak, őket ellenőrizték és figyelték a hivatalnoki gépezetben „a király szemei és fülei".

A perzsák uralmának állandóságát annak szelídebb volta és a helyi szokások és sajátosságok elfogadása biztosította; ebben a rómaiak rendszere sokat vett át tőlük.

A perzsák a leigázottak jogszokásait is tiszteletben tartották, illetve átvették. Talán nem csak szimbolikus annak a jelentősége, hogy a Hammurapi törvényeit tartalmazó oszlop is a perzsa fővárosban, Susában maradt meg számunkra. Az Ószövetség is beszél arról, hogy amikor Babylonra kiterjesztették uralmukat, elengedték a fogságból a zsidókat, és lehetővé tették régi szentélyük felépítését, régi törvényeik újbóli bevezetését. A perzsa birodalmat ez a sokszínűség és nagy kiterjedés ugyan sebezhetővé tette, amint ezt később a makedon támadás eredménye mutatta, viszont ugyanakkor szívóssá és nehezen legyőzhetővé is. Erről tanúskodik a római császárkor és Bizánc története.

Föníciai városok. A Földközi-tenger keleti partjáról indult el tengeri hódító-gyarmatosító pályáján a föníciai nép, s városállamai egészen a nyugati partvidékig, sőt Gibraltáron túl Afrika nyugati partjaira is kiterjesztették kereskedő hálózatukat. Szervezetük mindvégig a tengerparti városállamok rendszere maradt. Ezek egymástól függetlenek voltak, de vendégbarátságban éltek és adott esetben pénzzel (ők találták fel), diplomáciával, de katonai erővel is segítették egymást. Az ókori Kelet nagy államai mellett a föníciai Tyrus és Szidon kis telepeknek hathattak, de kereskedelmi és kulturális jelentőségük messze túlnőtt hatalmukon. Időről időre a nagy birodalmak

kiterjesztették rájuk felsőbbségüket; a föníciaiak adót fizettek, hajókat bocsátottak uraik rendelkezésére, de megőrizték viszonylagos önállóságukat.

A pénz mellett a világ a föníciaiaknak köszönheti a betűírást, Byblosnak a „könyvet jelentő tekercsek" irományait, s a hajózási technika első jelentős kialakítását.

A föníciai államok belső joga a kereskedelem és a város szuverenitása szolgálatában alakult ki. Arisztokratikus polgárság, kiterjedt diplomáciai szerződések, vendégbarátság mellett kegyetlen rabszolga-kizsákmányolás, adóztatás jellemzi törvényeiket.

Az ókori Kelet államainak és jogának közös jellemzői

Az ókori Kelet államaiban és jogaiban sok a formai rokonság, de legalább ennyi az egyéni vonás is. Formai rokonságok: *a)* isteni eredetre való hivatkozás, állam és vallási szervezet kapcsolódása; *b)* egységes birodalmi szervezetre törekvés – anélkül, hogy ezt pl. a hettiták, zsidók, föníciaiak valaha is elérték volna; *c)* a jogrendszerek mind szentesítik a társadalmi különbségeket a társadalmi-gazdasági szerepköröknek megfelelően, ám a különbségek kiélezettsége változik. A zsidó és az egyiptomi rabszolgát védi a jog; Egyiptom és Babilon szabadjai és rabszolgái egyaránt a hatalom alávetettjei és ez a komoly különbség, hogy a hatalom részese vagy alávetettje-e az egyén; a görög és római világban a polgár és a rabszolga között fog az éles társadalmi határ húzódni. *d)* A keleti jogok általában fejlett családjogot, tulajdont, kötelmi szabályokat tartalmaznak; ugyanakkor sok bennük még az állam előtti társadalomból átmentett elem, szakrális szabályok, magánbosszú, önhatalom, talio. *e)* Az intézmények hasonlósága adódhat a hasonló társadalmi, gazdasági, kulturális fejlettségből, s ez is érdekessé teheti tanulmányozásukat. Ám kétségtelen a különböző egymás melletti vagy egymást követő állam- és jogrendszerek között a kulturális értékek cseréje is, ezek között a jogi és politikai formai és tartalmi elemeké. E csere és kölcsönhatás, átvétel és továbbadás révén a korai Kelet jogából, az állami formáiból sok került át a hellén és a római világba s termékenyítette meg máig hatóan az európai, azon keresztül a világ politikai kultúráját.

Harmadik fejezet

Az ókori görög állam- és jogfejlődés

Irodalom

Friedrich Ebel–Georg Thielmann: Rechtsgeschichte I. köt. Heidelberg, 1989.

Vojtech Zamarovsky: A görög csoda. Bp., 1974.

Arisztotelész: Az athéni állam Bp., 1964.

Ritoók–Sarkadi–Szilágyi: A görög kultúra aranykora Bp., 1972.

Szadeczky-Kardos Samu: Az ókor története III. köt. Görög történelem. Bp., 1982.

Anna Swiderkowna: A hellenizmus kultúrája Bp., 1981.

Egon Weiss: Griechisches Privatrecht I. köt. Hamburg, 1965.

Zachariae von Lingenthal: Geschichte des griechisch-römischen Rechts. München, 1955.

Arisztotelész: Politika. Bp., 1962.

* * *

Általános áttekintés

Az ókori Hellász földjén szerveződő társadalmak jelentős kulturális örökséget hagytak az utókorra. Itt alakult ki először a világ tudományos értelmezésére irányuló készség, és ennek kifejeződése, a filozófia. Ezen a területen zajlott le a „tudomány ébredése", a tapasztalati tényeken alapuló és töredékes tudást itt foglalták össze egységes rendszerbe. A társadalomtudományban sem voltak elődeik: a történetírás és az államtudomány megteremtése is az ő érdemük. Hegeli kifejezéssel élve az emberiség ifjú korában, a görög korszakban jutott arra a meggyőződésre, hogy maga is képes uralkodni. Ők voltak ugyanis az elsők, akik az emberek közötti viszonyt nem eleve elrendeltnek, hanem célszerűen és önállóan alakíthatónak tartották. Nem csupán a művészeteket gazdagították eredeti alkotásokkal, hanem máig érvényes állambölcseleti és jogfilozófiai gondolatokat írtak le. A népuralom legfejlettebb államszervezeti formáját teremtették meg az ókorban.

A görög történelem a Balkán-félsziget déli részén, az Égei-tenger közel háromszáz szigetén, Kisázsia nyugati partvidékén és Itália déli részén játszódott le. A topográfiai adottságok jelentős mértékben befolyásolták a szerveződő társadalmi közösségek, majd kisállamok belső viszonyait. Az egész Hellászt a maritimitás, a tengermellékiség jellemezte. Max Weber szerint a „görög csoda" az ország kedvező földrajzi elhelyezkedésével, és az itt élő népek kiváló adapciós képességével magyarázható.

A görög földön létrejött államalakulatoknak négy típusát különböztethetjük meg. A szárazföldi Görögországon két jellemző államfejlődési irány alakult ki: az athéni- és a Spárta-típusú állam. A harmadik csoportot a szigetvilág poliszai képezték. Ezek belső rendje az előző két városállamhoz alkalmazkodott attól függően, hogy a déloszi vagy a Spárta uralta peloponnészoszi szövetséghez tartoztak. Sajátos jegyeket hordoztak a hellén gyarmati területek, a kisázsiai és itáliai görög fennhatóságú poliszok. Az itt kialakított kormányzási rendszer legfontosabb jellemzője az őslakosság szokásainak, közszervezetének kímélete volt. Az erőszakos integrálást kerülő felfogás a későbbi hellenizmus egyik jellegadó ismérve lett.

Van olyan szakirodalmi felfogás, amely a görög kisállamok elkülönítő jellegzetességeit nem földrajzi fekvésük, hanem a közhatalmi struktúrát létrehozó etnikum sajátosságaival magyarázza. Eszerint Athént a nyílt, művelt akhajok, Spártát a militáns dórok lelki alkatuknak megfelelően építették ki. A kisázsiai gyarmatokon az ott élő ion, a szigetek döntő többségén pedig az aiol nép ősi szokásrendje érvényesült az állam kialakításánál.

Az ókori görög történelem kronológiája négy szakaszra osztható (prehistória, archaikus, klasszikus kor és a hellenizmus időszaka). Az első időegység az előidők korszaka, amelynek további négy alkorszaka van. Az első az égei kultúra kora, amely az i. e. 3. évezredre tehető. A régészeti leletek alapján az egyiptomi óbirodalomra emlékeztető viszonyokat feltételezhetünk. A fémkori civilizációs folyamatok eredményeként ekkor kezdődött meg a nemzetségi rend felbomlása, a közszervezet differenciálódása. A krétai kultúra korában (i. e. 2. évezred) már egy fejlettebb társadalom alakult ki és az óbabilonira jellemző államstruktúra jött létre. Kréta szigetén (Homérosz szerint) nagy hatalmú királyok uralkodtak, akik a főpapi feladatokat is ellátták. A három földrész határán fekvő szigeten alakult ki először az írás Európában.

A prehistória harmadik korszakában jelentek meg a görögök ősei Hellasz területén. Leigázták az ott lakó népek zömét és megteremtették a mükénéi kultúrát (i. e. 16–13 sz.). Ez a görög történelem azon szakasza, amelyet az idegen formák átvétele, a kísérletezés jellemez. A társadalom tagozódása az egyiptomi újbirodalmi időszakot idézi. A fő foglalkozási ág a mezőgazdaság volt. Megjelent a magántulajdon, jellemzővé vált a vagyoni egyenlőtlenség. Az előtörténet záró időszaka a homéroszi kor, amely az i. e. 12. századtól az i. e. 8. századig tartott. A trójai háború kezdetétől számított periódus a nemzetségi rend radikális átalakulásának, a közösségi elvű hatalomgyakorlás megszűnésének kora. A hatalom fokozatosan a kis államok bazileuszainak kezébe került át. Az eleinte választott király később hatalmát örökletessé tette, birtokolta a hadvezéri, főpapi és bírói hatalmat. A nemzetség véneinek tanácsadó közössége lassan a legvagyonosabb nemzetségfőkből és a király által válogatott tagokból álló bulé (tanács) lett. A népgyűlés (agóra) ebben az időszakban veszítette el a nemzetségi rendben általános ügydöntő szerepét.

Az archaikus kort a 7. századtól Kleiszthenész híres területi reformjáig (i. e. 508.) számíthatjuk. Ebben a periódusban alakultak ki és szilárdultak meg a városállamok, ez a görög gyarmatosítás időszaka. Ekkor formálódott a két jellegadó városállam, Athén és Spárta belső rendszere. Megkezdődött az ősi faluközösségek felbomlása, a föld-, állat- és rabszolgavagyon kiváltságoltak általi felhalmozása. Ennek a korszak-

nak a terméke a türannisz. Ez a hatalomgyakorlási mód gyakran a régi nemzetségi rend, szokások, kultúrák felszámolásának eszköze volt.

A klasszikus kor az i. e. 5. századtól az i. e. 4. századig tartott, amelyet a negyedik fő időrendi egység, a hellenisztikus kor követett. Szokás ezt is két időszakra, Nagy Sándor korára (i. e. 336–323.) és az utóduralkodók időszakára (i. e. 323–217.) osztani.

Spárta társadalmának és államszervezetének jellegzetességei

Az archaikus kor kezdetén a dór hódítók alakították meg a legellentmondásosabbnak ítélt görög poliszt. A peloponnészoszi félsziget tengertől elzárt és a szárazföldi összeköttetést nélkülöző területén létrejött állam első jellemzője a zártság, az autarch berendezkedés. Ez volt a legkorábban alakított hellén városállam, amely a nemzetségi rendszer elemeiből a legtöbbet mentett át. Tartós hatalmi struktúrát hozott létre, hiszen alkotmányának alapelemei fennállásának négy évszázada alatt alig változtak. Társadalmát áthatotta a militarizmus, amely megalakulásának körülményeivel magyarázható. A hódító dórok kezdetben csupán erőszakkal tarthatták féken a nagyszámú őslakosságot, a belső rend biztosítására ütőképes katonai erőt kellett fenntartaniuk. A támadó hadjáratokat később a zsákmány- és élelemszerzés motiválta.

Spárta gazdasága földművelésen alapult, államát az arisztokratikus szemlélet jellemezte. A katonai elvek szerint felépült közhatalmi rend az egyén szerepének, önálló kezdeményezésének visszaszorításával járt. Igaz viszont, hogy szabad polgárai között az ókorban tapasztalt legteljesebb egyenlőséget hozta létre. Minden teljes jogú spártai egyforma politikai jogot élvezett, közel azonos módon élt, a nők az ókori szokásokkal éles ellentétben részt vehettek a közügyekben. A Lakónia területén létrejött sajátos államfejlődési modellt egyesek a közösségi jellegű, egyenjogúságon alapuló rend korai mintájának, mások elrettentő példájának tartják.

A hagyomány szerint Spárta társadalmi és államrendjét Lükurgosz, a legendás törvényhozó alakította ki. A jeles személyiség szakítva a korábbi szokásokon nyugvó, kaotikus szabályokkal, egységes alkotmányt (ún. „nagy rhétrát") adott ki, amelyet előtte a delphoi jósdával szentesített. A bizonytalan értékű visszaemlékezések szerint műve örökérvényűségéről sajátos módon gondoskodott: a spártaiaktól esküt vett ki, hogy visszatértéig megtartják az alaptörvényt. Ezután eltávozva, öngyilkos lett. A nevéhez kötött nagy reform leglényegesebb eleme a föld egyenlő felosztása volt. Plutarchosz szerint így igyekezett az állam legnagyobb betegségét, a szegények és gazdagok közötti ellentétet megszüntetni. Spárta területét kilencezer részre osztotta, és ezeket a szabad spártai férfiak számára utalta ki.

A társadalom három részre tagolódott: teljes jogú spártaiakból, perioikoszokból (körüllakókból) és rabszolgákból állott.

A spártaiak a használatukba adott 10–15 hektár terület hasznaiból éltek. Minden föld állami tulajdonban volt, elidegeníteni, átörökíteni nem lehetett. A kiutalt rabszolgák szintén közösségi rendelkezés alatt állottak, a föld tartozékainak számítottak. A „felesleges mesterségeket", az ipart és a kereskedelmet megtiltották, az idegeneket

kiűzték, vagy értéktelen vaspénzekkel riasztották el. A spártai szellem fenntartásának fontos eszköze volt a nevelés. Maga Lükurgosz is úgy tartotta, hogy nem a törvény a legjobb szabály, hanem az erkölcs és a helyes életmód.

A spártai nevelés előremutató eleme, hogy az állam intézményesített módon gondoskodott polgárai képzéséről, közügynek tekintve azt. Itt alakultak ki az európai katonai képzés alapjai, és ezen a földön fordítottak először figyelmet a nők nevelésére. Hátránya viszont, hogy elhanyagolta a szellemi, értelmi képzést és áthatotta a túl szigorú, néha kegyetlen szellem.

A megszületett csecsemőt – tartja a hagyomány – borban fürösztötték meg. Ha ezt túlélte, azután vitték az öregek tanácsa elé annak elbírálására, hogy testileg alkalmas-e a spártai közösség szolgálatára. Kedvező ítélet esetén a gyerek hétéves koráig maradhatott szülei mellett, ezután katonai jellegű előképzésben részesült. A fiúk huszadik életévüktől tíz éven át rendkívül szigorú, katonai egységnél, esetleg harcban kitöltött szolgálattal érdemesülhettek a szabad spártai címre. Harminc évtől minden nap katonai gyakorlatokon vettek részt. A hadi szolgálat a 60. év elérésével szűnt meg, ettől kezdve kerülhettek be az öregek tanácsába.

A nők nevelésében hasonló elvek érvényesültek. A gyakori hadjáratok miatt sokszor hárult rájuk a védelem és a kormányzás feladata. A militarizált államoknak nagy szüksége volt az egészséges utódokra. A nők kitüntetett helyzete, többletjogosultságai ezzel magyarázhatók inkább, mint Arisztotelész megállapításával. Szerinte ugyanis Lükurgosz őket is korlátozni akarta, de nem bírt velük. A spártaiak védték a házasságot. A monogámia még nem volt általános, a férj- és feleségcsere – ha az a tökéletesebb utódnemzés reményében történt – elfogadott szokás volt.

A társadalmat alkotó második csoportot a peremterületek lakosai képezték. A perioikoszok spártai nőt nem vehettek feleségül, bekerített községekben éltek, korlátozott önkormányzattal rendelkeztek. Adót fizettek az államnak, de tarthattak rabszolgát is. Elkülönített csapattestekben harcolhattak a spártaiak oldalán, és részt vehettek az olimpiai játékokon.

A helóták zömmel a dórokkal szembenálló őslakosokból tevődtek ki. Kijelölt falvakban éltek, művelték a szabadok földjeit. Egy földrészhez hét rabszolgacsaládot rendeltek, akik az átlagtermés felét kötelesek voltak beszolgáltatni. Tilos volt őket eladni, de felszabadításukra sem volt mód. Katonai segédszolgálatot is elláthattak a hadseregben. A hatalmat gyakorlókhoz képest számuk magas (200 000) volt, ezért fékentartásuk az állam egyik feladata lett. Ennek legdrasztikusabb módja az ún. krüpteia (elrejtőzés, eltüntetés) volt. A kiképzés során erre vállalkozó ifjak váratlan időközönként megjelentek a rabszolgák szállásán, és válogatás nélkül legyilkolták az eléjük került helótákat. A történeti irodalomban van olyan feltevés, amely szerint ez a szokás nem volt általános, csupán a rabszolgalázadások utáni megtorlás részét képezte.

A spártai államszervezet élén a két bazileusz állt. A kettős királyság eredetére nézve több magyarázat alakult ki. Van olyan felfogás, amely szerint a Lakóniát meghódító két dór törzs, mások szerint a dór foglalók és az akhaj őslakosság képviselőiből alakult ki. Elképzelhető az is, hogy ez a történelemben ritka dualista megoldás a hagyományos spártai ellenőrzés-szeretet intézményesülése volt. A királyokat a nép-

gyűlés egy évre választotta, ők voltak a hadsereg fővezérei, a családjog körébe tartozó ügyek ítélőbírái és főpapok. Legfontosabb kiváltságuk az volt, hogy háborúban – az olimpiai bajnokokkal együtt – az első sorban harcolhattak. Az öregek tanácsa a királyokkal együtt harminc tagból állott. Platon szerint ez a szerv tartotta fenn a hatalom egyensúlyát. Egyaránt alkalmasnak bizonyult a népuralom és a király hatalmi túlkapásainak visszaszorítására. Tagjait a népgyűlés választotta a 60. életévüket betöltött teljes jogú spártai férfiak közül. Ez a szerv volt a kormány és a legfontosabb büntetőbíróság. Határozatait a népgyűlés hagyta jóvá, ezzel szemben vétójogot gyakorolt annak döntései felett.

A népgyűlés (apella) tagja volt minden harminc év fölötti spártai férfi. Havonta egyszer ülésezett a geruszia által előterjesztett ügyekben. Itt döntöttek a háború és béke kérdésében. A határozatokat közfelkiáltással, vita nélkül hozták. Az államszervezet negyedik egysége a felügyelők (ephoroszok) öttagú testülete volt. A népgyűlés egy évre választotta őket. Feladatuk a királyok és az öregek tanácsának ellenőrzése, figyelemmel kísérése volt. A királyok és a felügyelők testülete havonta esküt tett egymásnak. A két király megígérte, hogy tiszteletben tartják a törvényeket, az ephoroszok pedig erre az esetre garantálták a királyok sérthetetlenségét.

A spártai állam által fenntartott belső rend az i. e. 4. században meggyengült. Nem tudta távoltartani az idegeneket, az athéni szellemi fölény és jólét vonzó példája is bomlasztóan hatott. Később vagyoni egyenlőtlenségek alakultak ki, a hadizsákmányokból egyesek meggazdagodtak, a gazdagokból idővel előkelők lettek. Az i. e. 3. században Agisz és Kleomenész kísérelte meg a lükurgoszi egyenlőség és spártai szellem helyreállítását. A tervezett földosztás meghiúsult, ahogyan kudarcba fulladt Nabisz türannikus kísérlete is az ősi rend visszahozatalára. Az egyenlőség és elszigeteltség arisztokratikus fenntartásának első történelmi kísérlete elbukott.

Az athéni társadalom- és államfejlődés jellemzése

Az attikai félsziget területén megalakult athéni városállam a görög államfejlődés másik fő irányát képezi. A földrajzi környezet ipari és kereskedelmi tevékenységre ösztönözte az itt letelepülő népességet. A világ legtagoltabb partvidéke lehetővé tette a tengeri kereskedelembe való bekapcsolódást. Az athéni állam minden alapvonásában ellentétes a spártaival: nyitott gazdaságú, az egyéni kibontakozásnak teret adó és végkifejletében demokratikus közösségi rendre épült. Az anyagi bázisát nem a rabszolgatermelés, hanem a társadalom zömét kitevő középréteg magánmunkája biztosította. Ez a polisz már nem hódítás, hanem szerves fejlődés eredményeként jött létre.

Az athéni állam is az i. e. 8. század folyamán jött létre. A történeti hagyomány az új rend megteremtését itt is egy karizmatikus egyéniséghez köti. Eszerint Thezeusz volt az, aki községről községre járva meggyőzte a családokat a közös városi szervezet előnyeiről, és megalapította Athént. Nevéhez kötik a társadalom osztályainak megállapítását. Eszerint a szabad lakosság vezető rétege az előkelő (eupatrida) csoport volt. Ők végezték a vallási szertartásokat, töltötték be a vezető hivatalokat és alkal-

mazták a törvényeket. A geomóroszok földdel rendelkező kisbirtokosok, a démiurgoszok kézművesek voltak. A félszabad (metoikosz) réteg azokból az idegenekből állott, akik termelőmunkát végeztek, de politikai jogokban nem részesültek. A rabszolgaság jelen volt a korabeli athéni államban is, jellegadó intézménnyé azonban nem vált. Az itteni lakosságnak nem volt szüksége az orientális társadalmakhoz hasonlóan nagy embertömeg összefogására. A mezőgazdaság – Rómától eltérően – Athénban nem igényelte az erőszakos úton fogságba vetett idegenek termelőmunkára kényszerítését.

A nemzetségi közszervezeti rend a 8. század végére átalakult. A bazileosz helyére kilenc archon került, akiket kezdetben életük végéig, majd tíz, végül egy évre választottak. Archon csak eupatrida lehetett. Közülük az első, a „névadó archon" irányította a kül- és belpolitikát, javaslataival ő szabta meg a törvényhozás irányát. Az archon bazileusz főpap volt, a szakrális feladatok felelőse. Harmadik helyre olyan eupatridát választottak, aki jártas volt katonai ügyekben; ő töltötte be a hadvezéri funkciót. A további hat archoni tisztviselő (thezmothetészek kollégiuma) a jogrendezésben látott el fontos feladatokat. Figyelemmel kísérte a törvények és a szokásjog érvényesülését, ezen kívül jogszolgáltatási hatásköre volt.

Az egykori tanács helyét az archoni tisztüktől megvált férfiak arisztokratikus testülete, az areioszpagosz vette át. A népgyűlés szerepe háttérbe szorult.

Az athéni történelemben i. e. 630-ban jelent meg először a türannisz. Khülon ekkor kísérelte meg a hatalom erőszakos átvételét, de törekvését a nép nem támogatta, ezért elbukott. A lázadót kivégezték, egész nemzetségét örökös száműzetésre ítélték. A „khüloni tett", az államrend elleni lázadás a legsúlyosabban fenyegetett cselekmény maradt Athénban. A társadalmi és jogélet jelentős változása zajlott Drakón archonsága idején. A demosz követelésére ő foglalta írásba a szokásjogot. Ezeket a szabályokat eddig csupán az archoni testület tagjai ismerték, és ezért önkényesen alkalmazták. Az i. e. 621-ben összeírt és kiegészített törvényeket ezután bárki megismerhette. A „vérrel írott" szabályok szigorúan védték a magántulajdont. (Zöldség- vagy gyümölcslopásért halálbüntetést írtak elő.) A nemzetségi vérbosszú megtiltása révén az athéni állam büntetőhatalmi igénye ezekben a normákban jelenik meg először.

Athén történetének első, legjelentősebb reformsorozata Szólon nevéhez kötődik. Első archonná választása (594.) után sorra fogadtatta el társadalomalakító és az állami rendszert korszerűsítő elgondolásait.

Először közkegyelmet hirdetett: a gyilkosok és hazaárulók kivételével minden athéni polgár hazatérhetett. Érvénytelenítette Drakón szigorú törvényeit: archonsága idején csak gyilkosságért szabhattak ki halálbüntetést. Minden athéni jogává tette, hogy bármelyik polgártársa érdekében fellépjen a bíróság előtt. Biztosította a hivatalok döntéseinek bírói felülvizsgálatát. A polgárjoguk elvesztésével sújtotta azokat, akik pártviszályok idején egyik fél oldalára sem álltak. Így kívánta elérni, hogy senki se legyen közömbös és érzéketlen a közügyek iránt (Drakón a társadalmi tétlenséget halállal büntette).

Társadalmi reformjai közül legjelentősebb az adósrabszolgaság megszüntetése volt. Azokat a személyeket, akiket külföldön adtak el, államköltségen visszaváltották. Kártalanítás nélkül eltörölte a földre felvett hiteleket. Rosszakarói azt híresztelték, hogy az adósságok eltörlése előtt szándékosan adósságokba verte magát. Szakított

az ősi vérségi elvvel: a végleg megtelepedett metoiokoszoknak is polgárjogot adott. A földvagyon felhalmozását is meg kívánta akadályozni, ezért maximálta a földbirtokot. Lehetővé tette a szabad végrendelkezést, ezzel az „érzelem szabadságát a vérségi kapcsolatok fölé helyezte" (Plutarchosz). Gazdasági reformjai a középrétegek, elsősorban a demiurgoszok érdekeit szolgálták. Súly-, mérték- és pénzreformja a kereskedelmi forgalmat segítette. A fiú megtagadhatta öreg szülei támogatását, ha ezek kívánsága ellenére nem taníttatták valamilyen kézművességre.

Szólon sajátos középutas reformjaival megteremtette az arisztokrácia és demokrácia közötti politikai rendszert, a timokráciát. Az athéniek jogait nem származásuk, hanem vagyoni, jövedelmi viszonyaik szerint szabta meg (timé = vagyoni cenzus). Az első csoportba tartozók („ötszázmérősök") közül kerülhettek ki az archonok. A lovagok közé került „háromszázmérősök" viselhettek magasabb tisztségeket, a harmadik osztály tagjai, az igásparasztok legfeljebb a tanács tagjai, míg a napszámosok, a negyedik vagyoni kategóriákhoz tartozók csupán a népgyűlés és az esküdtbíróság tagjai lehettek. Az állami feladatok cenzusok szerinti elosztása azonban a szóloni timokráciának csupán egyik oldala volt. Feltétlenül előremutató az a rendelkezése, amely szerint a nagyobb vagyonnal rendelkezők arányosan több állami terhet viseltek. Az első két kategóriába tartozók a lovashadsereg, az igásparasztok a nehézfegyverzetű gyalogság költségeit fedezték. A csekély jövedelmű napszámosok állammal szembeni kötelezettségeiknek gyalogos, illetve katonai segédszolgálattal tehettek eleget.

Az államszervezet átalakítására is sor került. A legfontosabb szerv a népgyűlés lett, amelyen minden athéni polgár részt vehetett. Az egykori tanács helyére a négyszázak tanácsa lépett. Ennek 100–100 tagját a négy athéni törzs választotta az első három vagyoni kategóriába tartozók közül. Szólon állította fel a népbíróságot, amely felelősségre vonhatta a tisztviselőket és döntött kiemelkedő büntető ügyekben. Az archonokat a négy törzs első vagyoni osztályhoz tartozó jelöltjei közül sorsolták. Az areioszpagosz megmaradt, de hatásköre nagy részét a népbíróság vette át.

A kompromisszumos reformok mindenkori következménye, hogy igazán senki sem elégedett vele. A középrétegek a javukra szóló kedvezményeket természetesnek vették, az oligarchia fájlalta azt a veszteséget, amely az adósság eltörlésével érte. A földnélküliek és a kisbirtokosok nehezményezték, hogy Szólon nem osztott földet. Ebben a helyzetben – Thesszalia, a riválisa polisz támogatásával – Peiszisztratosz, a földet követelő legradikálisabb csoport képviselője ragadta magához a hatalmat (i. e. 560.). Türanniszának éveit Arisztotelész Athén aranykorának nevezte. Legelőször politikai ellenfelei földjét osztotta fel, támogatói és a földnélküliek között. Fejlesztette a hadsereget, a flottaépítés révén munkalehetőséget teremtett. A mezőgazdaságot állami hitelekkel támogatta, elősegítette a kereskedelmet. Új állami adót (tizedet) vezetett be, de a bevétel elosztásánál közösségi szempontok vezérelték. Egyik törvényében elrendelte, hogy a háborúban megrokkantakat az államnak kell eltartania. Vidéki bíróságokat szervezett azért, hogy az igazságukat keresőknek ne kelljen állandóan Athénbe utazniuk. A 33 évig tartó egyeduralom alatt Athén külső képe is megváltozott, elnyerte ismert arculatát. Ekkor jelentek meg görög földön először a pánhellén törekvések; ennek érdekében egyetemes kultuszok (Dionüszosz, Déméter) kialakítá-

sára törekedett. Ő íratta össze Homérosz költeményeit. Halála után fiainak népszerűtlen uralma, majd spártai megszállás következett.

Az athéni demokrácia kialakításában döntő szerepe volt Kleiszthenész reformjainak. Első archonná választása (i. e. 508) után olyan törvényeket fogadtatott el, amelyek tartalmazták Szólon alkotmányának előremutató elemeit, de megszüntették a polgárok vagyoni megkülönböztetését. Minden athéni (teljesjogú) lakos választójoggal rendelkezett, és megválasztható volt bármely tisztségre. Kinyilvánította, hogy a törvény előtt minden polgár egyenlő és a törvény mindenki terhére egyforma kötelezettséget ró. A demokratikus rend védelmét szolgálta az általa bevezetett cserépszavazás intézménye. Segítségével Athént közel száz évig megmentette az egyeduralomtól. Igaz, sok tehetséges polgára politikai ambícióját is letörte.

Államszervezeti reformjai között legjelentősebb az új területi felosztás volt. A három elkülönülő territoriális egységet (Athén és külvárosai, megművelhető földben gazdag belterületek, partvidék) egyenként tíz körzetre osztotta. A három egység egy-egy körzetéből alakította meg a területileg nem összefüggő tíz phülét. A körzetekben kisebb önkormányzati egységeket (démoszokat) szervezett, ezek élén a választott demarchoszok álltak. Ők lettek az athéni közigazgatási, igazságszolgáltatási és vallási ügyek intézésének legfontosabb helyi szervei.

A legfelsőbb állami szervek közül létrehozta az ötszázak tanácsát, amelynek 50–50 tagját a phülék sorsolták ki lakosaik közül. Ez a testület nem ülésezett állandóan, havonta ötven tagot sorsolt ki tagjai közül a végrehajtói teendők ellátására. A szűkebb tanács már folyamatosan ülésezett és minden nap reggelén kisorsolta az elnököt (prütanoszt), aki az állam első embere volt. Ezt a funkciót azonban egy napnál tovább és életében egy alkalomnál többször egyetlen athéni polgár sem tölthette be.

Kleiszthenész a hadsereg élére tíz sztratégoszt állított, és az areioszpagosz hatáskörét tovább csökkentette. Az egykor nagyhatalmú testület ezután az erkölcsök felügyeletét látta el, és csupán kisebb ügyekben bíráskodott, továbbá a tisztviselők felelősségrevonásában működött közre. Az i. e. 5. század elejére kialakult a demokratikus athéni államrend. Efialtész 462-ben tovább erősítette a képviseleti testületek befolyását. A népbíróság előtt ettől kezdve meg lehetett támadni a demokráciát veszélyeztető törvényjavaslatok előterjesztőit. (graphe paranomón).

Athéni államrend az i. e. 5. században

Arisztotelész Politika című műve szerint a demokrácia követelménye, hogy mindenről a polgárok összessége döntsön, és minden polgár egyenlő jogokkal rendelkezzen. Az államszervezetre vonatkoztatva ezeket az elveket szükségesnek tartotta, hogy szakismeretet, tapasztalatot igénylő hivatalokra választással, minden más esetben sorshúzással állítsanak tisztviselőket. Egyetlen hivatalnok se tölthesse be ugyanazt a funkciót kétszer és a szolgálati időt a lehető legrövidebbre kell szűkíteni. Az arisztoteleszi követelmények már a Periklész-kori Athén alkotmányában is érvényesültek. A görög városállam „belső virágzásának" idején az 5. század derekán alakult ki az államszervezet demokratikus rendje.

Az államhatalom legfontosabb szerve a népgyűlés (eklészia) volt. Minden 20. életévet betöltött athéni polgár részt vehetett, szabadon felszólalhatott, bármilyen javaslatot előterjeszthetett benne. Periklész rendelkezése alapján napidíjat fizettek a megjelenőknek. Havonta 2–4 alkalommal, de legalább egyszer a tanács hívta össze. Az üléseket általában a soron levő elnök (prütanisz) vezette. A javaslatokat egyszerű szótöbbséggel, száműzetés esetén és ítélkezési ügyekben titkosan hozták.

A népgyűlés a szuverenitás letéteményese volt. Minden államot érintő ügyben dönthetett. Jelentős szerepe volt a törvényalkotásban, néphatározatokat fogadott el. A legfőbb bíróság feladatát is ellátta, megválasztotta a nem sorsolt tisztviselőket. Felügyelte az állami adminisztrációt, elszámoltatta a főhivatalnokokat.

Az állami ügyek folyamatosságát és szakszerűségét a tanács (bule) biztosította. Megalakításának módja és létszáma Kleiszthenész óta nem változott. Legfontosabb feladata a népgyűlési határozatok előkészítése volt. A tanács tűzte ki a népgyűlés üléseit, és hajtatta végre döntéseit. Ellátta a diplomáciai feladatokat, nemzetközi szerződéseket kötött. A pénzügyigazgatás felügyelő szerve, a vallási ünnepek, középítkezések irányító testülete volt. Hatáskörébe tartozott a legfőbb tisztviselők vétségeinek elbírálása, ha az nem került bíróság elé. Az archonok testülete megmaradt, de szerepe jelentősen csökkent. Az egykor nagyhatalmú névadó archon jogszolgáltatási és vallási szerepet kapott. Ő bírálta el a szülőkkel és árvákkal szembeni rossz bánásmód miatt benyújtott kereseteket. Kezdeményezte a gyengeelméjűek és tékozlók gondnokság alá helyezését. A többi archon is az igazságszolgáltatásban működött közre. Ezen túl a törvények érvényesülésének vizsgálatát látták el. Az areioszpagosz a vallás elleni bűncselekményeket bírálta el.

Az igazságszolgáltatás fő szerve a népbíróság (héliaia) volt. Hatezer, sorshúzással kijelölt állampolgárból állott. Az eskütétel után bizottságokba osztva, napidíj ellenében látták el feladataikat. A bíróság előtt minden athéni polgár vádat emelhetett. Az eljárásban hivatásos szónokok (rhetorok) segítették a perlekedőket. A laikus bíróság nehezen igazodott el a jogi útvesztőkben, ezért kialakult az a szokás, hogy a népbírósági tárgyalás előtt az archonok vagy más hatósági személyek megszabták az eljárás kereteit. A bíróság előtt már csak olyan bizonyítékokat lehetett felhasználni, amelyeket az előkészítő szakaszban bemutattak.

A tíz sztratégosz feladata a hadsereg irányítása volt. A népgyűlés évente választotta őket, ez volt az egyetlen olyan tisztség, amelyet egy személy többször is betölthetett. Működésükről beszámoltak a népgyűlésnek, ahol szavazással döntötték el, hogy a közösség támogatja-e intézkedéseiket. A sztratégoszok nem kaptak fizetést, ezért csak a tehetősebbek vállalhatták ezt a megtisztelő beosztást.

A görög jog jellegzetességei

Az ókori Hellasz területén nem alakult ki egységes jogrendszer. Az állami egység hiánya, a poliszok sokszínűsége miatt kevés közösséget találunk a közel 300 polisz jogszemlélete és tételes joga között. Jellemző, hogy a rendkívül magas kultúrájú görögöknél egyetlen szó sem volt, amely a jogrendet vagy magát a jogot jelölte volna.

A „diké" állt legközelebb ahhoz a kategóriához, amely a római jogban a pozitív jogot (ius) jelentette. A görögök egy természetjogias igazságosság és erkölcsi normarendszert állítottak fel, amelynek követését minden szabad embertől elvárták. Kifejlesztették a méltányosság fogalmát, amely azt jelentette, hogy a szabályozatlan eseteket vagy az elavult előírásokat a mindennapi élet követelményei szerint bírálták el. Ismerték a kiegyenlítő igazságosság kategóriáját, amely a római kötelmi jognak megfelelő elveket tartalmazta, és ennek szabályai szerint ítéltek károsításból eredő, kompenzálást igénylő esetekben is. Az osztó igazságosság természetjogi rendezőelveit az öröklési viszonyokban, a köztisztségek elosztásánál és kötelezettségek viselésénél alkalmazták. Az általános igazságosság elvont normái érvényesültek a közösségi ügyek, a személyi és dologi jog területén.

A görög jogforrások között is az életviszonyok ismétlődő, hagyományos rendjét tükröző szokásjog volt az első. Összegyűjtésére, megismerésére irányuló elemi igényt Drakon (i. e. 621.) elégítette ki. Az írásba foglalt szokásjogot thezmosnak nevezték.

Az állam szabályozó szerepének erősödésével a törvény (nomosz) lett a legfontosabb jogforrás. Athénben az első törvényhozó Szólon volt, aki nem a régi szokásjogot gyűjtötte össze, hanem új normákat alkotott. A törvényhozás menete meglehetősen bonyolult volt, hiszen eleget kellett tenni a népakarat érvényesülésének és a szakszerűség követelményeinek. Törvényjavaslatot csak a tanács terjeszthetett elő. A népgyűlés állásfoglalása előtt a népbíróság 600 tagú különbírósága véleményt nyilvánított abban a kérdésben, hogy nem sérti-e a szőnyegen fekvő javaslat az állam érdekeit. Támogató állásfoglalás esetén került a tervezet a népgyűlés elé. Ha a törvényt ez a testület is elfogadta, a végleges szövegezésre visszaadta a különbíróságnak.

A harmadik jogforrástípus a néphatározat (pszefizma) volt. Általában egyedi ügyre vonatkozott (polgárjog megadása, száműzetés). A hellenisztikus korban sajátos kettős jogrend alakult ki. A központi hatalom igyekezett a görög jogot érvényesíteni, a gazdaság, főleg a kereskedelem terén sikerrel. Az alexandriai törvénytöredékek igazolják a görög jog hatását az egyiptomi jogra. A hellenizáció jellegéből eredt azonban, hogy a helyi lakosság szokásait, életviszonyait nem kívánta erőszakkal megváltoztatni.

A görög tulajdonjog nem ismerte a domínium, a mindenkit kizáró tulajdonjog fogalmát. Mindkét fő államfejlődési irányhoz tartozó poliszban sokáig fennmaradt a vagyon közösségi vagy állami korlátozása. Az ingók forgalmának kialakulása után Szólon idejétől kezdve lehetőség volt az ingatlanok nemzetségi tagok akaratától független elidegenítésére. A családi vagyon együtt-tartása érdekében Szólon bevezette az egyedüli leányörökös (epiklérosz) intézményét. Az archon az árva lánynak az atyai rokonok közül keresett férjet, nehogy a vagyon idegenekre szálljon.

A hellenisztikus kor idején az ázsiai termelési és tulajdonviszonyok éltek tovább. A birodalom keleti tartományaiban az osztatlan állami tulajdonjog érvényesült.

A családjogra a kifejlett görög jogban már a monogámia jellemző. A házasság kezdetben itt is lányrablás, szöktetés majd vásárlás útján jött létre. A patriarchális rendszer idején a nő kezdetben apja, majd férje hatalmába került. Spártát kivéve a nőknek a házasságban kevés joguk volt. A férj eltaszíthatta, házasságtörés esetén megölhette feleségét. Ugyanakkor egy férjes nő elcsábításáért a férfiak – Szólon törvénye szerint – csupán 20 drachma megfizetésére voltak kötelezhetők. A válás

ismert volt, a nőnek az archon előtt írásban kellett kérnie. A vérségi elvet, a rokonsági rendszert Kleiszthenész területi reformjai háttérbe szorították.

A büntetőjog központi intézménye kezdetben a vérbosszú volt. A nemzetséget ért sérelmet a megsértett közösség köteles volt megtorolni. Később ezt az elvet görög földön is felváltotta a jóvátétel, a vagyoni kompozíció. Drakón törvényében meghatározta, hogy kik jogosultak vádemelésre és azt is, hogy az eljárás milyen rendben zajlik. Gyilkosság, mérgezés és gyújtogatás esetén az areioszpagosz ítélkezett, a vétlen halálokozás esetén az archon bazileusz elnöklete alatt álló testület döntött. Kisebb jelentőségű ügyekben a phülék választott tagjai mondtak ítéletet.

A vád feladatait jelentősebb ügyekben az archonok, kevésbé súlyos bűncselekmények esetén választott rhetorok látták el. Az eljárás vádelvű, tehát minden szakaszában nyilvános és szóbeli volt. Minden polgár keresetet indíthatott a bíróság előtt. Egyéni jogsérelem esetén szóbeli kereset (diké), állami érdeksérelem esetén írásbeli vád (grafé) formájában. A diké kártérítésre irányult, a grafé büntetőjogi szankcióval járt.

A nemzetközi jog körébe tartozó elvek és szabályok egy része az ókori Hellasz területén alakult ki. Itt kezdtek el olyan nemzetközi szerződéseket (szünbolonok) kötni, amelyek átfogóan szabályozták a kereskedelmi kapcsolatok alapelveit, az egyik város polgárának helyzetét a szerződő másik városban. Kialakult a kereskedelmi jog, amely különösen Rhodosz szigetén volt igen fejlett. Ennek emléke tovább élt a hajósok kármegosztásáról szóló római jogi szabályban (lex Rhodia de iactu mercium).

Itt alakult ki először a háború és béke joga is. Meghatározták a szabályos hadüzenet formáját, előre megállapodtak a hadviselés szabályaiban. A békeszerződéseket vallásos formák között kötötték. Megjelentek a viszályok békés rendezésére irányuló államközi döntőbíróságok.

A görög jog dogmatikáját, pozitív szabályait tekintve fejletlenebb volt a rómainál. Közvetítő hatása mégis nagy jelentőségű. Integrálta az ókori Kelet intézményeit és közvetítette a kialakuló római birodalom felé.

III. RÉSZ

A FEUDÁLIS ÁLLAM ÉS JOG TÖRTÉNETE

Negyedik fejezet

A feudális állam

Irodalom

Conrad, H.: Der deutsche Staat. Epochen seiner Verfassungsentwicklung 843–1945. Frankfurt–Berlin, 1969.

Fehr, H.: Deutsche Rechtsgeschichte. Berlin, 1962.

Mitteis, H. – Lieberich, H.: Deutsche Rechtsgeschichte. München, 1969.

Elekes L.: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Budapest, 1962.

Hajnik I.: Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a franczia forradalomig. Budapest, 1896.

Tokody Gy. – Niederhauser E.: Németország története. Budapest, 1972.

Del Giudice, P. (red.): Storia del diritto italiano. 1–5. voll. Milano, 1923–1929.

Leicht, P. S.: Storia del diritto italiano. 1–5. voll. Roma, 1933–1939.

* * *

A korai feudalizmus államszervezete

A korai feudális államszervezet Európa legnagyobb részén a nemzetségi társadalom romjain, a nemzetségi társadalom intézményeinek felhasználásával alakult ki. Amikor a népvándorlás korabeli népek az i. sz. 4–5. században a Római Birodalom területére érkeztek, törzsi-nemzetségi társadalomban éltek. Az alapvető egység ebben a társadalomban a nemzetség volt. Több nemzetség egy magasabb egységet alkotott (hadat vagy századot). Több ilyen egység alkotta a törzset, amelynek élén éppúgy, mint a görögöknél, egyszemélyi vezető állt, akit hercegnek, királynak, vezérnek vagy törzsfőnek neveztek. Ezt az egyszemélyi vezetőt a nemzetségi előkelőkből összeállított törzsi tanács segítette a munkában, a törzsnek viszont a legszélesebb körű vezető szerve a fegyveres harcosok gyűlése, a népgyűlés volt. Ebből a szervezetből alakult ki egy több évszázados fejlődés eredményeképpen a korai feudalizmus államszervezete, mégpedig úgy, hogy valamelyik törzsfő leszámol a riválisokkal, államot alapít. Mindenütt véres harcban történik meg az

államalapítás, felveszik a kereszténységet és kiépítik a feudális állam szervezetét. Így volt ez nemcsak Magyarországon Szent István államalapításánál, hanem a többi korai feudális állam létrehozásánál is. Például a frankoknál ezt a feladatot Clodvig hajtotta végre. A korai feudális állam azonban hosszú évszázadokon keresztül őrzi a nemzetségi társadalom nagyon sok intézményét. Például továbbra is vannak gyűlések, vagy a Frank Birodalomban pl. i. sz. 780-ig, Nagy Károly igazságszolgáltatási reformjáig a legalapvetőbb bírói fórum a századkerület – amely a több nemzetséget átfogó század harcosainak gyűlése – volt. Ez a gyűlés minden hat hétben egy kijelölt helyen összeült, és döntött az időközben napirendre került vitás ügyekben, perekben.

A korai feudális állam jellegzetességei. Általános jelenség a kialakuló feudális államban, hogy az erőskezű uralkodók tevékenységét anarchia követi. Ennek elsősorban az az oka, hogy az erőskezű királyok (mint pl. I. István vagy Clodvig stb.) megjutalmazzák azokat, akik a hatalom megszerzésében vagy megszilárdításában támaszaik voltak. Ezek azonban ahogy megerősödnek, eltávolodnak a központi hatalomtól, kiskirályokká válnak, és nagyon gyakran függetlenülnek az uralkodótól, saját államszervezetet hoznak létre. Mindez a helyzet addig tart, míg egy újabb erőskezű uralkodó más módszerekkel nem szilárdítja meg a hatalmat, nem számol le a kiskirályokkal, de utána is anarchikus jelenségek alakulnak ki, tehát a korai feudális állam történetében gyakori a hatalom megszilárdításának és szétesésének, anarchikus bomlásának ár-apály mozgása.

Az anarchia kifejlődését elősegíti az is, hogy a trónbetöltés szabályai hosszú évszázadokon keresztül nem szilárdak. A korai feudalizmus kezdetén a királyt általában olyan dinasztiából választották, amelynek különleges erőt tulajdonítottak (pl. a Merovingek vagy az Árpádok dinasztiája). A királyt azonban nem az egész nép választotta, nem a szabadok gyűlése, hanem csak az előkelők, egy bizonyos idő után pl. a Német-római Birodalomban mindössze hét választófejedelemnek volt joga arra, hogy a német király megválasztásában részt vegyen. Amíg a nemzetségi, törzsi viszonyoktól időben nem nagyon távolodtak el, addig rendszerint az uralkodó öccsét választották meg királynak, mert a népnek katonai vezetőre volt szüksége, olyan személyre, aki azonnal gyakorolni tudja az uralkodó jogait. Később előtérbe került az elsőszülött fiú megválasztása, majd még később bekövetkezett egy olyan fordulat, hogy az uralkodó még életében kijelölte (deszignálta) utódját, tehát az utód, a fia még apja életében mint társuralkodó (aki az ország bizonyos részén uralkodói jogokat gyakorolt) megszerezhette az uralkodói gyakorlatot, ez átmenetet képezett a primogenitúra, az elsőszülöttség elve szerinti trónörökléshez. Azt is meg kell azonban mondani, hogy nem minden korai feudális államban érvényesült az elsőszülöttségi öröklés. Voltak olyan feudális államok, ahol az anarchia azért következett be az előbb említett jelenségek mellett, mert a fiúk felosztották egymás között az örökséget, mint pl. a Frank Birodalmat i. sz. 843-ban Nagy Károly unokái három részre osztották. Az egyiknek jutott a mai Franciaország, a másiknak a mai Németország, a harmadiknak a mai Itália. Lényegében ugyanez a helyzet következett be Lengyelországban is, a részfejedelemségek formájában, ahol a legidősebb fiú lett a nagyfejedelem, a többiek azonban megkapták az országból a maguk részét, és részfejedelmek lettek, az ország meghatározott részének, Mazoviának stb. fejedelmei.

Az államszervezet felépítése. A korai feudális államban döntő szerepe volt a központi szerveknek, illetve tisztségviselőknek, mindenekelőtt az uralkodónak, aki az egyház tanítása szerint különleges személy, Isten kegyelméből uralkodik. Feladata az, hogy népét vezesse, irányítsa, népének viszont engedelmeskednie kell. Az uralkodó a törzsi-nemzetségi társadalom népgyűlésének hatásköréből átvett számos olyan jogkört, amelyet azelőtt a közösség gyakorolt. Pl. az uralkodó jogosult volt háborút indítani, jogosult volt békét kötni a háborús ellenfelekkel. Ő volt a legfőbb bíró, kötelező erejű parancsokat adhatott ki, amelyeket mindenkinek végre kellett hajtani (az uralkodónak ezt a jogát a frankoknál Bannrechtnek nevezték). Természetesen az uralkodó feladatai ellátásában széles körű kíséretre támaszkodott. Ennek a kíséretnek egyrészt védelmi jellege volt, másrészt a kíséretben helyet foglaltak mindazok a személyek, akik az uralkodó számára ilyen vagy olyan ügyekben segítséget nyújtottak, akik közreműködtek az ország irányításában. A kíséretet a frankoknál trustnak, a keleti szlávoknál druzsinának nevezték, a német fejedelemségekben Gefolgschaftnak. Ez a kíséret több ezer fegyveres férfiből állt, akik az uralkodó akaratának végrehajtását biztosították. A korai feudális államnak azonban nincs állandó székhelye, vannak különböző királyi centrumok minden államban és a kíséret az év bizonyos részeiben vándorol egyik királyi birtokról a másikra, az uralkodóval együtt, felélik a birtok jövedelmét, aztán mennek tovább. Ennek a vándorlásnak a megszervezése nem egyszerű feladat. Külön szállásmester gondoskodik arról, hogy az uralkodó a vándorlás során vagy az új helyen megfelelő, hozzá méltó környezetben jusson szálláshoz, de a szállásmester kötelessége a kíséret valamennyi tagjának elszállásolása. Lovászmesternek, istállómesternek, néha marsallnak nevezik azt a személyt, akinek feladata a lovak elhelyezéséről gondoskodni. Külön asztalnoka vagy étekfogója van a kíséretnek, akinek a kíséret ellátását kell megszerveznie. A kíséret parancsnoka a frankoknál a major domus, aki hamarosan a király általános helyettese lesz. Másutt udvari ispánnak nevezik (na dvor zsupán – azaz nádorispán). Természetesen ahol a trón öröklődik és nem garantálja senki, hogy az utód különb ember lesz, mint az apja volt, előfordult az, hogy a második emberből első ember lett, a majordomus megfosztotta az egyházra vagy más társadalmi-politikai erőkre támaszkodva az uralkodót tisztségétől, mint pl. az utolsó Meroving uralkodót a Karolingok, tehát új dinasztia került hatalomra. Az egyik majordomus fia lett a király a Frank Birodalomban. Természetesen a kíséretben vannak olyan tisztségviselők is, akiknek később jelentős szerep jut az állam ügyeinek az intézésében. Közülük különösen fontos a *kamarás* tisztsége: Először csak a király értékeit, ékszereit őrzi; később a királyi birtokok igazgatását, a királyi jogok, a regálé-jogok gyakorlásának irányítását végzi. A virágzó feudalizmus időszakában az állami pénzügyek irányítója, akinek a tisztsége a vámpolitika, az adópolitika irányítása, a pénzverés irányítása, a nemesfém-bányászat hasznának beszedése, és egyéb feladatok. Ebből a kamarási tisztségből fejlődött ki tehát a kamara, a kincstár intézménye, ami már a korai feudalizmus második felében az állam egyik legfontosabb intézménye volt.

A bíráskodásban kezdettől fogva a kíséret egy másik tagja, a *palotagróf* segítette az uralkodót (comes palatii). A segítőből azonban hamarosan önállóan ítélkező bíró lett, előbb a kisebb, majd a nagyobb ügyekben ítélkezett. Ebből a palotagrófi bíróság-

ból, tisztségből alakult ki a feudalizmus országos központi bírósága, illetve az ország központi bíróságai.

Természetesen már a korai feudális államban is szükség volt a királyi udvarban olyan emberekre, akik írásbeli feladatokat hajtottak végre, leveleket írtak, okleveleket, privilégiumleveleket állítottak ki. A korai időszakban, az első évszázadokban a frankoknál ezek az írástudó emberek világi személyek voltak, *referendáriusnak* nevezték őket. A Frank Birodalom fejlődésének második szakaszában, a Karoling-periódusban viszont az írásbeli feladatok intézése már az egyházi személyek kötelessége, ezeket *kancellárius*nak nevezték.

A feladat nem változott, ugyanaz maradt, amely a referendárius hatáskörébe tartozott: okiratok, privilégiumlevelek kiállítása, királyi rendelkezések írásba foglalása, kiküldése, királyi levelek elkészítése. Természetesen nemcsak egy kancellárius tevékenykedett, nem győzte volna a munkát, tehát ha több kancellár van, közülük egy a főkancellár. A kancellárok mellett írnokok tevékenykednek. Már a Karoling-periódusban kialakul tehát a kancellária, amelynek rendkívül nagy szerepe van a jog fejlesztésében, nemcsak azért, mert ez fogalmazza meg a királyi rendelkezéseket, a törvényeket vagy a privilégiumleveleket – amelyekkel nemcsak birtokokat adományozott az uralkodó híveinek, hanem speciális jogokat is –, hanem azért is, mert az ítélkezésben is szerepe van. Rendszerint a kancellár a korai feudalizmus államszervezetében a királyi pecsét őre, és ez a több mint egy évezrede kialakult intézmény sokhelyütt ma is él, Olaszországban pl. az igazságügyminisztert ma is guarda sigilli-nek nevezik, ez magyarul pecsétőrt jelent.

A korai feudális államszervezetben – legalábbis elnevezésében – megmaradt a tanács, a nemzetségi társadalom tanácsa. De már az első időszakban ez nem a nemzetségi előkelők testülete, hanem az uralkodó mellett az állam legfontosabb tisztségviselőinek tanácsadó szerve. A tanácsban tehát ott van a kancellárius, a kamarás, a marsall, a palotagróf és más tisztségviselők, az a feladatuk, hogy segítsék az uralkodót döntések meghozásában és végrehajtásában. A nemzetségi társadalom maradványaként azonban van egy ún. nagytanács is, amelynek ülésére évente egyszer kerül sor. Itt minden központi és regionális igazgatási vezető részt vesz a tanács munkájában, ezzel ellentétben a kistanács az udvar vezetőiből áll, akik a legfontosabb ügyekben az uralkodót tanáccsal látják el. Jogilag a tanács javaslatai az uralkodót nem kötik, gyakorlatilag azonban ha a tanács valamilyen kérdésben javaslatot tesz, az uralkodó mégis kénytelen figyelembe venni ezt a javaslatot, mert csak a tanács tagjainak közreműködésével tudja biztosítani döntései végrehajtását.

A Frank Birodalomban a népgyűlések hosszú időn, évszázadokon keresztül megmaradtak még, évente egyszer a katonai szolgálatra kötelezett szabadok kijelölt helyen gyűlést tartottak. A kezdeti időszakban, a Meröving-korszakban ezeket a gyűléseket márciusi mezőknek nevezték, a Karoling-periódusban (amikor már a szabadok lovasok voltak és olyan időpontra kellett a gyűlést kitűzni, amikor a lovak részére füvet lehet találni), májusi mezőknek nevezték a népgyűléseket. A népgyűlésnek természetesen már nem az volt a feladata, mint a nemzetségi társadalomban, hanem egyrészt katonai szemle volt, másrészt meghallgatta azokat a fontosabb rendelkezéseket, amelyeket a király a nagytanács segítségével alakított ki (rendszerint ugyanis a nagytanács ülése megelőzte a mezőket), végül ezen alkalmakkor lehetett kérni az uralkodót, hogy sérelmes ügyekben döntsön, tehát ebben az esetben törvénynapot is tartott az uralkodó.

A regionális és helyi szervek közül a Frank Birodalomban hosszú ideig döntő szerepe volt a *századkerületi gyűlés*nek. Erre a gyűlésre hathetenként került sor, és

nemcsak bírói funkciója volt, hanem a legfontosabb igazgatási és egyéb kérdésekben is döntött. A századkerületnek választott vezetője a százados (centenarius vagy thunginus), aki nemcsak katonai vezető, de a bíróság vezetője, és igazgatási kérdésekben is ő dönt.

A századkerületnél magasabb regionális egység a *grófság* vagy comitatus. A grófság vezetőjét kezdetben a királyi kíséret tagjai közül az uralkodó szabadon nevezte ki. A feudalizmusban érvényesülő politikai dialektika eredményeképpen azonban a nagyok, a grandok hamarosan II. Lothartól i. sz. 614-ben kiharcolták a párizsi ediktum kiadását, amely kimondta, hogy az uralkodó csak grófsági birtokost nevezhet ki comesnek, a grófság vezetőjének. A következő lépés az volt, hogy egy számukra kedvező periódusban a grófok kiharcolták: tisztségük örökös, illetve tisztségüket átörökíthetik. Amikor ez megtörtént, a központi hatalom kénytelen volt új tisztségviselőket alkalmazni. A Karolingok pl. királyi küldötteket (missi dominici) neveztek ki, akik az örökös grófokat minden évben egy alkalommal alaposan ellenőrizték. A királyi küldöttek száma rendszerint 2, az egyik egyházi személy, a másik a kíséret egyik vezetője volt. Gyakran előfordult az is, hogy a küldötteket több száz főnyi fegyveres erő kísérte, hogy akaratuknak érvényt tudjanak szerezni. Küldöttnek csak olyan személyt nevezhetett ki az uralkodó, aki annak a grófságnak a nemesei közé tartozott, abban a grófságban volt birtoka, ahova az uralkodó kiküldte. A feudális államszervezet egyik jellegzetessége tehát, hogy a központi hatalom erősödik, majd gyengül, újra erősödik, újra gyengül. A grófság vezetője a comes, gróf, katonai és igazgatási vezető elsősorban, de ellenőrizte az igazságszolgáltatási tevékenységet is. Később a bíráskodási feladatok egy részét magához ragadta. Elsősorban a főbenjáró ügyekben, a legfontosabb ügyekben ítélkezett, a kisebb ügyek viszont a századkerületnél maradtak. A gróf illetményföldet, birtokot kapott, aminek a haszna addig illette meg, amíg ezt a tisztséget betöltötte, ezen felül megillette a beszedett bírságok egyharmada is.

A Frank Birodalom regionális igazgatási egységei között szólni kell az *őrgrófságról* is. Ezek a korai feudalizmusban határvédelmi célból jöttek létre az ország szélein, olyan területeken, amelyek ellenséges betöréseknek voltak kitéve. Őrségek voltak, mint Magyarországon is: nyugaton az Őrség, de a székelyek is ilyen védelmi feladatot láttak el Erdély délkeleti sarkában. Az őrgrófság abban különbözött a grófságtól, hogy itt a lakosok többsége szabad ember volt, nem pedig jobbágy, hiszen az ellenség szemmel tartását, előnyomulásának lassítását kellett végrehajtaniuk mindaddig, amíg az ország fegyveres erejét nem sikerült riasztani, felvonultatni, és ezt jobbágyokkal nem lehetett megoldani. Az őrgrófságok lakóinak többsége szabad ember, kevés a jobbágy, saját szervezettel, rendszerint választott vezetőkkel rendelkeznek, bizonyos fokig katonai szervezetek és a kinevezett őrgróf tisztsége nem örökölhető. Ezek az őrgrófságok azonban nemcsak a szárazföldi határok mentén jöttek létre, hanem olykor a tengeri határok mellett is, hiszen a népvándorlás időszakában voltak népek, amelyek nem a szárazföldön, hanem elsősorban tengeren kalandoztak, és így törtek be más államok területére, ilyenek voltak pl. a vikingek vagy normannok.

A virágzó feudalizmus államszervezete

A korai feudalizmus időszakának végére megszűnnek a nemzetség-törzsi társadalom intézményei, kialakul és megszilárdul a feudális társadalmi formáció, létrejön ennek két alapvető osztálya, a feudális földbirtokos osztály és a jobbágyság. A virágzó feudalizmusban azonban az uralkodó osztályon belül differenciálódás megy végbe, létrejönnek a rendek és ez rányomja a bélyegét az államszervezet fejlődésére is. A virágzó feudalizmus időszakában mindenekelőtt a központi hatalmat kellett megszilárdítani, a feudális anarchiát kellett felszámolni és ebben a feudális osztály egyes csoportjai – elsősorban a nemességgel, a feudális világi birtokos osztállyal szemben – támogatták az uralkodót. A rendek kialakulása természetesen a helyi konkrét viszonyoknak megfelelően jóformán minden államban eltérően történt. Franciaországban pl. az első rend a klérus, a katolikus papság rendje volt, és – mint ismeretes – ezek a rendek külön saját jogokkal rendelkeztek, ez különböztette meg őket az uralkodó osztály más csoportjaitól. A klérus rendjének pl. ilyen speciális joga volt a privilegium fori, a bírósági privilégium, amely azt jelentette, hogy katolikus egyházi személyt csak egyházi bíróság előtt lehetett perbe vonni. Ebbe a rendbe beletartozott minden katolikus pap, a reimsi érsektől kezdve a falusi abbéig, plébánosig. A második rend a nemesség rendje, ennek is meghatározott, speciális jogai voltak, bizonyos tisztségeket csak nemesek tölthettek be, pl. ezeknek is voltak bírósági privilégiumai. Természetesen a nemességen belül – amely jogilag egységes – elég jelentős vagyoni differenciák mutatkoztak, mert a pair-ek, akik az uralkodóval szinte egyenlőek, a nagybirtokosok éppúgy a második rend tagjai, mint a falusi bocskoros nemes. A francia királyságban a harmadik rend a szabadok rendje, elsősorban természetesen a városi polgárság rendje, a kommuna-joggal rendelkező városi polgárság rendje, azoknak a városoknak a rendje, akiknek a hűbérura az uralkodó volt, de amennyiben voltak, idetartoztak az egyéb szabadok is.

Angliában a rendi fejlődés eltérő volt. Az első rend tagjai a lordok voltak, egyházi vezetők (püspökök) és a legfontosabb feudális állami tisztségviselők. A második rend tagjai voltak a nemesek, gentleman-ok, és a harmadik rendet itt is a királyi városok polgárai alkották.

Ugyancsak eltérő volt a rendi fejlődés a Német-római Birodalomban, ahol az első rend tagjai voltak a választófejedelmek, hét ilyen választófejedelem volt: három egyházi és négy világi; csak ez a hét személy rendelkezett azzal a jogosultsággal, hogy megválassza a Német Birodalom királyát, aki rendszerint római koronázáson vette fel a római császár címet is, és ezért nevezik a birodalmat Német-római Birodalomnak. A második rendbe tartozott a többi egyházi és világi fejedelem, de ide tartoztak a szabad urak (freie Herren), azok a világi nemesek, akiknek a császár volt a hűbéruruk, tehát akik közvetlenül a császár hűbéresei voltak. A harmadik rendet a Német-római Birodalomban a városi polgárok, a szabad és birodalmi városok polgárai alkották. A kettős elnevezés azt mutatja, hogy eredetileg ezek a városok két kategóriát alkottak: a birodalmi területen létrejött városok eredetileg is a császár hűbéresei voltak, a császártól függő területeken létrejött városok, a birodalmi városok és a szabad városok, amelyek eredetileg nem voltak szabadok, de évtizedes vagy olykor évszázados harc eredményeképpen (mindig segítve hűbéruruk ellenfeleit) kivívták a szabadságot, szabad városok lettek. Ezt a két kategóriát később együtt említették, mert hiszen azonos rendi jogokkal rendelkeztek.

Kelet-Európában a rendi fejlődés természetesen eltérő volt a nyugat-európaitól, mert a körülmények olyanok voltak, hogy más formában jöttek létre, alakultak ki a rendek. Nagyon sokhelyütt pl. csonkák a rendek, az első rend tagjai nem a klérus tagjai, a papság, hanem a főpapok. Másik jellegzetesség, hogy a nemesség nem egy, hanem két rendhez tartozik, külön rendet alkotnak a főrendek, mágnások, a grófok, a bárók, és hercegek, és külön rendet képez a köznemesség, a kisnemesség. Egy harmadik jellegzetesség, hogy a városok közül csak kevés rendelkezik rendi jogokkal, előfordul az, hogy az ország legfontosabb kérdéseinek eldöntésére hivatott rendi országgyűlésekre némelyik kelet-európai államban csak néhány város kap meghívást.

A rendi fejlődés eredményeképp, a rendek kialakulása után létrejönnek a virágzó feudalizmus időszakában az államszervezetben jelentős szerepet betöltő rendi gyűlések, illetve rendi képviseleti gyűlések. A kettő között az a differencia, hogy a rendi gyűlésen mindenki megjelenhet, aki rendi jogokkal rendelkezik (az ilyen gyűlések tehát gyakran tömeggyűlések), a rendi képviseleti gyűléseken az állam szempontjából fontos személyek személyesen vehetnek részt (főurak, főpapok, lordok stb.), a rendek többi tagja viszont csak követei útján.

A rendi vagy országgyűlések, parlamentek tevékenysége. A rendi gyűlésekre az a jellemző, hogy erőskezű uralkodók ritkán hívják össze, ha viszont egy államban a központi hatalom gyenge, akkor ezek rendszeresen üléseznek, sőt gyakran évente többször is összeülnek. Minél többször kerül tehát a rendi gyűlés összehívásra, annál kisebb súlyú és annál több problémával küzd az államszervezet. Hogyan hívják össze a rendi gyűlést? Úgy is össze lehet hívni, hogy jól előkészítik, idejében kiküldik a meghívókat, fel lehet készülni a gyűlésre, a küldők instruálni tudják követeiket, de össze lehet úgy is hívni, hogy csak az utolsó pillanatban érkezik meg a meghívó. A virágzó feudalizmus időszakában, illetve később is, ha még működnek a rendi gyűlések, mind a két megoldásra számos példát lehet felhozni. A rendi gyűlések összehívásának módja tükrözi az uralkodó osztály ilyen vagy olyan csoportjainak politikai célkitűzéseit. A rendi gyűlések meglehetősen nehézkesen tevékenykednek, mindig vita van azon, hogy mit milyen sorrendben tárgyaljanak meg, azzal kezdjék-e a munkát, amit az uralkodó javasol a rendi gyűlés napirendjére vagy a rendek panaszainak orvoslásával. Rendszerint kompromisszumos megoldás alakul ki, megtárgyalnak bizonyos uralkodói kéréseket, utána megtárgyalnak fontos sérelmeket, megint uralkodói kéréseket, javaslatokat, gravameneket, sérelmeket. Természetesen az is a politikai taktikához tartozik, hogy olykor az összehívók nyújtják a rendi gyűlés időtartamát, amikor összeül a rendi gyűlés, heteken keresztül, viszonylag jelentéktelen kérdésekről vitatkoznak, megy az idő. Ez azért történik, mert a résztvevők közül nem mindenki teheti meg, hogy hónapokon vagy egy féléven keresztül távol legyen a birtokától, és az ilyenek kénytelenek a rendi gyűlést otthagyni. Amikor viszont a létszám már csökken, amikor már csak a vagyonosabbak, a tehetősebbek maradnak ott, akkor elő lehet hozni a fontosabb kérdéseket, és ezek eldöntését egy-két nap alatt végre lehet hajtani. Körülményes a rendi gyűlések munkája azért is, mert a rendek többnyire külön üléseznek, külön alakítják ki az érdekeiknek megfelelő álláspontot, ezeket azonban a többi renddel egyeztetni kell, küldöttséget kell küldeni a többi rendhez, ismertetni kell az álláspontot, a másik rend reagál erre, küldöttsége útján kifejti a véleményét, tehát nehezen lehet közös nevezőre jutni.

A rendi képviseleti gyűlések másik problémája, hogy a képviselőket instruálják, megszabják számukra, hogy bizonyos kérdésekben milyen álláspontot fogadjanak el, és ehhez az állásponthoz kell tartani magukat, ehhez kötve vannak. Abban az esetben, ha olyan kérdés merül fel, ami az instrukcióban nem szerepel, akkor rendszerint utasítást kell kérni, hogy ebben a kérdésben milyen álláspontot fogadjon el a követ, mi a küldőknek a véleménye, álláspontja? Ez azonban időbe telik, ez is lassítja a rendi gyűlés hatékonyságát, munkáját. Ennek a problémának a megoldása érdekében Franciaországban egy másfajta rendi gyűlést is kialakítottak, az ún. Notable-gyűlést, az előkelők gyűlését. Ezen a gyűlésen csak olyan személyek vettek részt, akiket az uralkodó meghívott, tehát itt nem voltak követutasítással ellátott személyek, akik kötelesek lettek volna az utasításokat követni, betartani. Az ilyen gyűlések másik jellegzetessége, hogy a résztvevők nem rendenként külön üléseztek, hanem együttesen, így nem kellett az álláspontokat hosszadalmas procedúra után egyeztetniük. Az álláspont kialakításához viszont elegendő volt szabad meggyőződésük, így a Notable-gyűlés rugalmasabban, gyorsabban tudott tevékenykedni, mint az Etats-Generaux,

ezért Franciaországban a virágzó feudalizmus időszakának végétől kezdve gyakran ilyen gyűléseket hívott össze az uralkodó, ha valamilyen kérdésben az uralkodó osztály különböző csoportjainak, rendjeinek támogatására volt szükség.

Természetesen minden államban voltak külön rendi gyűlések is, tehát amikor csak egy rend ült össze olyan esetben, ha a szőnyegen levő kérdések csak az egyik rendet érintették. Franciaországban gyakorlatilag a nagy polgári forradalom kitöréséig történetesen rendszeresen ülésezett az első rend, a klérus rendje, természetesen olyan kérdéseket tárgyalt meg, amelyek az egyház helyzetével, az egyház tevékenységével voltak kapcsolatosak.

A rendi gyűlések negyedik formája a tartományi rendi gyűlés, és ezeknek a gyűléseknek főleg ott van nagy jelentősége, ahol a központosítás és a széttagoltság közötti küzdelemben a partikularizmus győzött, mint pl. a Német-római Birodalomban. Ott az ilyenfajta rendi gyűlésnek döntő szerepe van, tehát lényegében ugyanazt a feladatot látja el a tartományi rendi gyűlés pl. Bajorországban vagy Brandenburgban, vagy más német fejedelemségekben, mint amilyen szerepe az általános rendi gyűlésnek van Franciaországban.

Változások az állam központi szerveiben és intézményeiben. A virágzó feudalizmus időszakában az államszervezet központi intézményeinél jelentős változások mentek végbe. A változás egyik jele, hogy ebben az időszakban kezd egyre nagyobb szerepet játszani az állami tevékenység ellátásában a világi értelmiség. A központi intézményeknél – és itt nemcsak a bíróságokról van szó, hanem a többi központi szervről is – döntő szerepet játszanak azok az egyetemet végzett, jogot tanult személyek (magisterek), akik az adott központi intézménynél szaktudásukra építve végzik feladataikat. A másik jellegzetessége a fejlődésnek, hogy a központi szerveknél kialakulnak bizonyos munkamegosztási elvek, szabályok. Ez kezdetben a területi munkamegosztás, pl. a kancellárián Franciaországban vannak külön részlegek, amelyek csak Burgundia vagy Normandia, tehát egyes országrészek ügyeivel foglalkoznak. Persze a kancellárián is vannak olyan részlegek, amelyek az egész kancellária munkáját szolgálják, egyrészt a kancellária munkájának gazdasági-technikai feltételeit, pl. papírellátását, másrészt a kancellária működéséhez szükséges pénzügyi eszközöket biztosítják. De a virágzó feudalizmus időszakában a kancellárián és más dikasztériumokban is hosszú ideig a területi munkamegosztás érvényesül. Vannak azonban olyan kormányszékek, dikasztériumok, központi intézmények, amelyeknél a munkamegosztás alapja az eltérő tevékenység, itt tehát reszortok szerint foglalkoznak az egyes ügyekkel a hivatalnokok. A reszort szerinti munkamegosztás elsősorban a pénzügyi-gazdasági szerveknél, a kamaráknál vagy a kincstartói hivatalokban alakult ki. Külön részlegek foglalkoznak pl. a vámügyekkel, a harmincadvámmal, azzal a vámmal, amelyet az országhatár átlépésekor kell a bejövőnek vagy a kilépőnek fizetnie. Külön részlegek foglalkoznak a pénzveréssel pl. a nemesfém-bányászattal, a királyi birtokok igazgatásával, esetleg a kamaránál külön részleg foglalkozik a jogi ügyek intézésével, egy külön igazgató, egy prokurátor, ügyész irányításával. Ennek a reszort szerinti munkamegosztásnak rendkívül sok előnye van, szakképzett emberek végezhetik a feladatokat, olyanok, akik lényegében egész életükön keresztül ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkoznak, akik a felhalmozott tapasztalatokat fel tudják használni, akik behatóan

ismerik a területüket, akik fel tudják ismerni, ha azon a területen valamilyen negatív jelenség mutatkozik, vagy valamilyen változtatásra, reformra van szükség. A modern igazgatás egyik gyökere ide, a virágzó feudalizmus időszakára, a reszort szerinti munkamegosztás kialakulására nyúlik vissza.

A királyi tanácsok. A virágzó feudalizmus időszakában többféle királyi tanács működik. Nagyon sok államban van ún. nagytanács (magnum consilium), ez magában foglalja az uralkodó, mint főhűbérúr *valamennyi* hűbéresét. A nagytanács ülésén részt vehet mindenki, akinek az állam uralkodója a közvetlen hűbérura. A nagytanács azonban nagyon hamar formális intézménnyé válik, ritkán hívják össze, lényeges állami feladatot nem lát, nem is láthat el, mert a létszáma nagy, hiszen egy-egy uralkodó gyakran több száz vagy több ezer nemesnek hűbérura, és ezek között a nemesek között van olyan, aki mindössze egy-két falu földesura, adománybirtokként ilyen kis birtokot kapott az uralkodójától, ennek irányítása során gazdálkodóként nem szerezhet annyi országos tapasztalatot, hogy fontos országos kérdések eldöntésében részt vegyen. A másik fajta tanács elsősorban a központi tisztségviselőkből áll, azokból a személyekből, akik az állami tevékenység egy-egy területén a feladatok végrehajtását irányítják: kamarás, a hadsereg vezetője, a kancellária vezetője, az egyház legfontosabb vezetői és természetesen ennek a királyi tanácsnak tagjai olyan nagyurak is, akik rendszerint valamilyen feudális rangot viselnek. Még a korai feudalizmusra nyúlik vissza, hogy van főszállásmester, étekfogó, pohárnok vagy főpohárnok, fővadászmester, ezek mögött már reális tartalom a virágzó feudalizmus időszakában nincs, de ezek a címek a feudalizmus egész periódusában megvannak, és betöltőik rendszerint tagjai a szűkebb királyi tanácsnak.

Amikor azonban az uralkodó politikai megfontolásból kinevezett a királyi tanács tagjai közé befolyásos embereket, a királyi tanács létszáma is megduzzadt. Nehézkesebben működő vagy működésképtelen testületté vált. Ebben az időszakban törvényszerű volt egy újabb királyi tanács kialakítása. Ezt a királyi tanácsot, egy szűk testületet rendszerint titkos tanácsnak vagy kabinet-tanácsnak is nevezték, a legbefolyásosabb állami tisztségviselőkből állt, olyan személyekből, akik egy-egy állami tevékenységi terület egészét, valamint az állam irányításának problémáit elméletileg és gyakorlatilag is jól ismerték, akik az alapvető kérdésekben segítségére tudtak lenni az uralkodónak nemcsak a valós helyzet elemzésében, feltárásában, hanem a döntések kialakításában is.

A regionális és helyi igazgatás. A virágzó feudalizmus időszakának kezdetén – amikor a feudális anarchia még erős volt – a régiókban a királyi hatalomnak nem voltak megfelelő képviselői. Franciaországban pl. a Capetingek uralma csak Franciaország középső részére terjedt ki és csak hosszú évszázados harc során sikerült biztosítani, hogy a királyi hatalom az egész országra kiterjedjen. Tehát itt a korai feudalizmus időszakának kezdetén jelentős szerepük volt a grófoknak, a tartományuraknak. Később a királyi hatalom ún. *prevot*-kat nevezett ki, akik egy-egy meghatározott területen igazgatták a királyi birtokokat, és elláttak bizonyos feladatokat, amelyek egyébként a király hatáskörébe tartoztak. Hamarosan azonban ezeket a tisztségeket áruba bocsátották. Pl. három évre meghatározott összegért ki lehetett bérelni, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy a bérlő igyekezett jövedelmezővé tenni

ezt a tisztséget. Amikor ez a helyzet kialakult, akkor – mint a Frank Birodalomban – a központi hatalom küldötteket, *bailli*-ket küldött ki, majd ezek a tisztségviselők egy meghatározott regionális körzetben gyakorolták azokat a feladatokat, amelyeket korábban a prevot-k. Ezek a főbírói kerületek, baillage-ok Franciaország északi részén alakultak ki. Franciaország déli részén az ilyen regionális igazgatási egységek a főudvarnagyi kerületek voltak, hasonlatosak a magyar megyékhez (senechaussée-k). A fejlődés folyamán természetesen itt is napirendre került a baillage-ok, illetve a senechaussée-k áruba bocsátása, ezeket a tisztségeket meg lehetett vásárolni. Amikor ez megtörtént, természetesen a központi hatalomnak újra lépnie kellett, új igazgatási regionális egységeket kellett kialakítani, új tisztségviselőket kellett kinevezni, de ez már a hanyatló feudalizmus időszakának a témája.

Meg kell azt is említeni, hogy bizonyos feladatok ellátását az egyház végezte el, tehát pl. a szegénygondozást, általában a szociális feladatokat a középkori egyház intézte, és az egyháznak egész más szervezete volt, mint amilyenek a főudvarnagyi, illetve főbírói kerületek voltak. Az egyházi igazgatás még a Karoling-korszakban alakult ki, alapegysége az egyházmegye (püspökség), amely esperesi kerületekre, majd egyházközségekre tagozódik, és ez az igazgatási szervezet fennmaradt a francia forradalom kitöréséig.

Természetesen a virágzó feudalizmus időszakában a rendek kialakulásával párhuzamosan a rendek szerepe a regionális igazgatásban is erősödik. Angliában pl. a grófságban a királyi hatalom képviselője a sherif, a grófságban azonban létrejönnek nemesi gyűlések, ezek döntenek bizonyos ügyekben, tisztségviselőket választanak és az új feladatok végrehajtása a rendi igazgatási szervek kezébe kerül. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a virágzó feudalizmus időszakában jelentős szerephez jutnak már a városok, de természetesen szerepük van a falvaknak is a feladat végrehajtásában. A falusi önkormányzatok, közösségek szabályokat alkotnak, ezek a szabályok a gazdálkodás, a tűzvédelem rendjét, az egészségügyi előírásokat, a falu lakosainak egymáshoz való viszonyát rendezik, és szankciókkal fenyegetik azokat az embereket, akik e szabályokat nem hajlandók betartani. A falusi közösségek hosszú évszázadokon át élnek, tagjaik számára biztonságot és védelmet nyújtanak és a hatalom mindaddig, amíg érdekeit nem fenyegetik, nem is nyúl bele a közösségek életébe. Legfeljebb azt kell hangsúlyozni, hogy ahogy a központi hatalom erősödik (de ez is inkább már a hanyatló feudalizmus időszakára jellemző), a központi hatalom igyekszik a regionális önkormányzatokat ellenőrzés alá vonni. Ennek egyik útja az, hogy különböző társadalmi-politikai erőkre, az egyházra vagy a nemesség bizonyos csoportjaira támaszkodva a központi hatalom megszerzi a *megerősítési jogot*. Ez azt jelenti, hogyha egy közösség megválasztja a maga vezetőjét, akkor ez a vezető csak akkor gyakorolhatja a hatalmat, ha a központi hatalom ezt a választást elfogadja, tisztségében a megválasztott vezetőt megerősíti. Egy másik módja a központi hatalom erősödésének a *javaslattételi jog*. Az önkormányzat jogkörében marad ugyan a választás, de a központi hatalomnak jogában áll a tisztségre meghatározott számú, rendszerint három személyt javasolni, és a rendi önkormányzat választási joga nem korlátlan, csak ebből a három személyből választhatja meg a vezetőt. Ez a javaslattételi jog természetesen nemcsak a regionális igazgatásnál érvényesül, hanem ez egyik módszere

annak is, hogy a földesúri hatalom a falusi közösségek életébe beavatkozzon. Évszázadokon keresztül szabály volt a feudalizmusban – a hanyatló feudalizmus időszakában, de már a virágzó feudalizmusban alakul ki –, hogy a falu bíráját, a falu vezetőjét csak a földesúr által javasolt személyek közül lehet megválasztani. Amikor a központi vagy esetleg a regionális, a földesúri hatalom megerősödik, az önkormányzat háttérbe szorul, akkor teljesen megszűnik a választási jog és helyébe a *kinevezés joga lép*, tehát a regionális önkormányzat vezető tisztségviselőit a központi hatalom nevezi ki.

A bíráskodás. A virágzó feudalizmus időszakában a bíráskodás is rendi jellegűvé válik. Külön bíróságok ítélkeznek a városi polgárok ügyeiben, és ezek a bíróságok, a magisztrátusok mind polgári, mind büntető ügyekben eljárnak (egyetlen kivétel a házassági per, amely az uralkodó felfogás szerint az egyház bíróságai elé tartozik). A városi bíróságok ítélete megfellebbezhetetlen, később azonban kialakul az a szabály, hogy bizonyos polgári és büntetőügyekben is az udvar valamely tisztségviselőjéhez lehet fellebbezni. Az, hogy a városnak mi a fellebbezési fóruma, attól függ, hogy milyen privilégiumlevéllel rendelkezik. A privilégium-levelek ugyanis megszabják, hogy pl. a kamarához vagy a kincstartóhoz, vagy valamelyik bírói főtisztviselőhöz, egyáltalán hova terjeszthetik fel a fellebbezést. Az egyházi személyeknek saját bíróságuk van: a privilégium fori azt jelenti, hogy egyházi személy felett csak egyházi bíróság ítélkezhet. Kivételt képez a felségsértés és a hazaárulás. Ebben az esetben egyházi személy fölött is királyi bíróság ítélkezik. Az egyházi bíráskodásnak általában két lépcsője van. A legjelentősebb ügyeket a püspöki szentszékek, az egyházmegye centrumában működő egyházi bíróságok döntik el, a hívők házassági pereiben is ezek járnak el. A szentszékektől rendszerint az egyházszervezet vezetőjének bírói fórumához, az érsek fórumához lehet fellebbezni, de ez a bíróság bizonyos ügyekben elsőfokú bíróságként ítél.

A nemesség pereiben alapvető az a kérdés, hogy a nemes az uralkodónak közvetlenül hűbérese-e, vagy a hűbéri láncban lejjebb helyezkedik-e el. Általános szabály a virágzó feudalizmusban, hogy a hűbérúr igazságot szolgáltat hűbéreseinek. Ha a hűbéres a király hűbérese, akkor tehát peres ügyei a király valamelyik központi bírósága elé tartoznak. Amennyiben a nemes nem az uralkodó közvetlen hűbérese, akkor hűbérura a bírája. A hűbérúr természetesen nem egymagában ítélkezik vazallusa fölött, vagy annak pereiben, hanem a hűbéresek közül választott bírótársakkal együtt.

A virágzó feudalizmus időszakában alakulnak ki a királyi udvarban, ekkor már a királyság fővárosában, centrumában – mert hiszen megszűnik az a gyakorlat, ami a korábbi feudalizmusra jellemző, hogy az udvar állandóan vándorol – a királyi bíróság különböző szekciói. Angliában pl. a királyi bíróságnak külön részlege az ún. kincstári bíróság: ez elé kerülnek az olyan ügyek, amelyekben vagy alperesként vagy felperesként részt vesz a kincstár, a korona. A központi bíróság egy másik részlege a királyi tábla (Kings Bench), amely büntetőügyekben ítél. A harmadik bíróság a polgári ügyek bírósága, amely olyan polgári peres, vagyonjogi, magánjogi ügyekben ítél, ahol a peres felek a korona hűbéresei, a perben viszont nincs érintve maga a korona, a hűbérúr. Más országokban a központi bíróságok tagozódása más. Franciaországban pl. a királyi bíróság egyik részlege a pair-ek bírósága, tehát a nagyurak, a tartomány-

urak, vagyis azoknak a bírósága, akik a korai feudalizmus kezdetén még egyenlőek (pares-pair) voltak az uralkodóval. A királyi bíróság másik szekciója, büntető részlege a Nagy Torony bírósága, amelyet azért neveznek így, mert a királyi palota Nagy Tornyában ülésezik. Ezt a királyi bíróságot, amelyben ebben az időszakban már nagy szerepet kapnak a jogvégzett magiszterek, mesterek, parlamentumnak (megbeszélésnek) is nevezik. A párizsi parlament tehát felsőbíróság, amelynek jelentős szerepe van a jogalkotásban is (ezzel majd a hanyatló feudalizmus időszakának eseményeit tárgyalva foglalkozunk).

Ugyanakkor a nemesség számára kialakulnak az egyes baillage-okban, bírói kerületekben vagy főudvarnagyi kerületekben a nemesi bíróságok, amelyektől a tartomány parlamentjéhez, fellebbezési fórumához lehet a nemesnek fordulnia. Minden tartománynak volt egy parlamentje. A parasztság bírói fórumai elsősorban a földesurak, az úriszékek. Bizonyos magánjogi vitákban és büntetőügyekben a paraszt fölött földesura bírósága az ún. úriszék ítélt. Kisebb ügyekben továbbra is működik a falusi közösségek fóruma, a falu ítélőszéke, a bagatell ügyekben – ma úgy mondanánk: kihágásokban – és egyéb kisebb súlyú cselekmények megítélésében ez jár el.

A középkori város. A virágzó feudalizmus időszakának egyik legjelentősebb eredménye, hogy a társadalmi munkamegosztás fejlődésével létrejönnek a városok. Azok a települések, amelyek fallal vannak körülvéve, védelmet nyújtanak lakóiknak, és speciális jogokkal rendelkeznek, széles körű önkormányzatuk van, gyakran teljesen önállóak. Lakosságuk maga irányítja a város életét, maga szabja meg a normákat, melyeket mindenkinek figyelembe kell vennie, maga alakítja ki demokratikusan azt a városi szervezetet és ennek működési szabályait, amely a modern demokratikus rendszerek számára is példaképpé válik.

A középkori városok kialakulásával kapcsolatban a történettudományban többféle nézet van. Vannak olyan tudósok, akik azt mondják, hogy ezek a városok a római települések helyén jöttek létre (Savaria, Arrabona, Aquincum stb.), tehát ezek a történészek a kontinuitás, a folyamatosság elvét hangsúlyozzák. Bizonyos települések városok voltak már az ókorban is és ezek bizonyos időszak után, a virágzó feudalizmus időszakában is városok lettek. A másik nézet szerint a városok várak árnyékában alakultak ki, mert ezek a várak védelmet nyújtottak az iparosoknak és a kereskedőknek, akik ezért előszeretettel telepedtek le a védelmet nyújtó vár tövében (Kolozsvár, Sárvár, Strassbourg stb.). Van olyan nézet is, hogy a városok kereskedelmi centrumokban, forgalmas utak kereszteződésében alakultak ki, ahova messze földről eljöttek a kereskedők, hogy áruikat a vásárokon eladják (Marosvásárhely, Hódmezővásárhely stb.). Az evolucionista elmélet hirdetői szerint minden középkori településnek megvan a saját közösségi szervezete és ez a falvakra is jellemző közösségi szervezet egyrészt a demográfiai fejlődés, másrészt a gazdasági-társadalmi viszonyok megváltozása miatt lesz városi szervezetté, tehát a természetes fejlődés útján a falusi szervezet „városiasodik", a falu várossá lesz. Egyik elmélet sem ad teljes magyarázatot a középkori városok kialakulására. A lényeg az, hogy a középkori város akkor alakult ki, amikor a társadalmi munkamegosztás már fejlett, amikor a naturálgazdálkodás kezdi átadni helyét az egyszerű árutermelésnek, amikor már vannak jelentős embercsoportok, akik ipari termékeket állítanak elő, ezeket vásárokra viszik vagy kereskedőkhöz juttatják el, hogy azok egyik helyről a másikra vigyék, a vásárlók számára biztosítsák. Tehát a társadalmi munkamegosztás meghatározott szakaszán jön létre a város, ott, ahol a feltételek már megértek.

A középkorban háromféle város jött létre: A városok többsége (mint pl. Bécs) *földesúri függésben* lévő város: teljes önállóságot soha nem tudott szerezni, de széles körű jogosítványokat élvez, maga alakítja ki a városi szervezetet, maga határozza meg

a jogokat és a kötelességeket, a legfontosabb kérdésekben azonban ezeket a városi döntéseket a város urának, földesurának (Bécsben a Habsburgoknak) jóvá kell hagyniuk.

– A városok másik csoportja *kommuna-joggal* rendelkezik, az ilyen városoknak is van uruk, ez azonban a feudális állam feje, a király vagy a császár. Számára évente bizonyos összegű adót fizetnek, hadjárataihoz meghatározott számú katonát állítanak ki, ezenkívül azonban teljesen önállóak, maguk állapítják meg, hogy a városi feladatokat milyen tisztségviselők vagy intézmények milyen szabályok szerint látják el, maguk határozzák meg azokat a normákat, amelyet minden városlakónak figyelembe kell venni, amelyek betartása fölött a városi vezetőknek kell őrködniük. A kommuna-joggal rendelkező városok a modern demokratizmus bölcsői.

– A virágzó feudalizmus időszakában voltak ún. *városállamok* is, ezekben a városi vezető szervek hatalma nemcsak a város területére, a városi lakosságra terjed ki, hanem országnyi területre. A Velencei Köztársaság (la Serenissima) pl. a Pó-síkság keleti felétől kezdve az Adria-tenger keleti partvidékén át egészen Rodoszig, illetve Ciprusig terjedt, de ugyanilyen városállam volt a Genovai Köztársaság is (la Superba). Természetesen a virágzó feudalizmus időszakában előfordult az is, hogy közös érdekeik biztosítása, egymás támogatása érdekében a városok szövetséget kötöttek egymással, ligába tömörültek, és évszázadokon keresztül a városszövetségnek is jelentős szerepe volt bizonyos feladatok ellátásában. Egyik legjelentősebb ilyen szövetség a Hansa-városok szövetsége, amely évszázadokon keresztül uralta az Északi-, illetve a Balti-tenger vidékének kereskedelmét.

A középkori város hatalmi szervezete. A városi szervezet a városok kialakulását követő időszakban meglehetősen kezdetleges volt. A város élén egy egyszemélyi választott vezető állott (bíró, polgármester, mayor stb. volt a neve), aki a város ügyeit meghatározott ideig (rendszerint egy évre szólt a mandátuma) irányította. Mellette egy 12 tagú magisztrátus vagy szenátus működött, ezeket néha bölcseknek is nevezték, választott tagokból állt. A bíró bizonyos ügyekben nem járhatott el egyedül, hanem csak a szenátus, a magisztrátus döntése alapján. A város legdemokratikusabb szerve a város polgárainak gyűlése volt. Ez azt jelentette, hogy a gyűlésen nem vehetett részt a város valamennyi felnőtt lakosa, csak a városi polgárok. Városi polgár pedig csak az lehetett, aki a város területén ingatlan vagyonnal (házzal, szőlővel vagy földdel) rendelkezett, sőt később előírták azt is, hogy a városi polgárnak a város centrumában, a városi élet színhelyén, a főtéren vagy valamelyik főutcán házingatlannal kell rendelkeznie. Aki tehát ezeknek a feltételeknek nem felelt meg, az nem lehetett városi polgár, nem vehetett részt a város ügyeinek intézésében. A városi polgárság másik, az előbbinél enyhébb feltétele volt az, hogy a polgárnak fel kellett vetetnie magát a polgárok jegyzékébe. Ennek előfeltétele volt a vagyoni feltételek mellett a 18. életév betöltése, és a megfelelő előírt cívis (polgár) taksa lefizetése. A középkori város közéletében elsődleges szabály volt az, hogy „ami mindenkit érint, annak eldöntésében, meghatározásában mindenkinek joga van részt venni", tehát a városi polgár a város gazdája, ő szabja meg, hogy a város milyen kérdésekben milyen politikát folytasson, hogy a város polgári tisztviselői hogyan tevékenykedjenek. A középkori város legfontosabb szerve a polgárok gyűlése, ezt rendszeresen megtartották és megfe-

lelő területet is biztosítottak a gyűlésekre, többnyire a főtéren, a tanácsház előtti téren, ahol valamennyi polgár elfért, ahol rendszerint jó volt az akusztika, ahol megfelelő hangerővel előadva a résztvevők megismerhették a javaslatokat, illetve az eltérő nézeteket. A gyűlésen valamelyik városi tisztviselő terjesztette elő az indítványokat és indokolta meg a javaslatot, a városi gyűlés, a polgárok gyűlése pedig meghozta a határozatát: elhatároztatott (statutum est), rendszerint így kezdődik a polgárok gyűlésének határozata. Ezért nevezik a város alapvető jogi normáit, amelyeket a polgárok gyűlése fogadott el, statútumnak, városi törvénynek, jogszabálynak.

Az az egyszerű városi szervezet (polgármester, szenátus, gyűlés), amelyről eddig szó volt, természetesen csak a városi ügyek irányítását szolgálta, a várost azonban meg kellett védeni, tehát szükség volt egy olyan katonai szervezetre is, amely ezt a feladatot képes megoldani. Ennek érdekében a várost rendszerint kisebb egységekre osztották, negyedekre vagy hatodokra (egyes városokban a negyedet, illetve a külön kerületet kapunak nevezték azért, mert az adott városkerület lakosságának volt a feladata a városkapunak és környékének védelme támadás esetén). Mindegyik negyednek meghatározott feladata volt esetleges ellenséges támadás esetére. Minden negyednek külön kapitánya, külön plébániája, egyházközsége volt, és a negyed közös ügyeit rendszerint a templom előtti téren beszélték meg, ahol a kerület felnőtt lakosságának gyűléseit tartották. Természetesen volt a városnak is kapitánya, a város védelmének, katonaságának, honvédelmének megvolt a vezető szerve, amely a negyedek munkáját összehangolta.

A középkori városokban speciális szabályok érvényesültek, a városfalon belül pl. tilos volt a fegyverviselés, tilos volt a magánharc, a virágzó feudalizmusnak ez a kedvelt intézménye, amelynek a lényege az, hogy az emberek saját maguk szereztek igazságot maguknak, rendszerint fegyverrel, ha sérelem érte őket. Ezek mellett a város számtalan olyan szabályt alkotott, amelynek betartása minden városlakó és a városban megforduló valamennyi személy számára kötelező volt. Egészségügyi rendszabályokat, tűzvédelmi előírásokat fogadtak el, megszervezték a járványok elleni védekezést, a tűzoltás módját és ezeket a szabályokat, akár a város katonai védelmére, akár pl. a tűzoltásra vonatkoztak, gyakoroltatták is, hogy adott esetben mindenki tudja a feladatát. A város fejlődése sokirányú volt. Először is a középkori városokban nem mindig maradt meg az a hatalmi helyzet, ami a kialakulásuk időszakára jellemző volt. A városban, amelynek a vezetői először patríciusok, kereskedők, vagy esetleg a városban lakó nemesek voltak, egy bizonyos idő után új társadalmi-gazdasági erők jöttek létre, pl. a céhek, a mesteremberek testületei, olyan erők, amelyek gazdasági hatalommal rendelkeztek és arra törekedtek, hogy a gazdasági hatalom mellett részt kapjanak a politikai hatalomból is vagy esetleg átvegyék a hatalmat. A középkori városok története jelentős mértékben pártharcok története, új és új gazdasági-társadalmi-politikai erők jönnek létre, és ezek keményen harcolnak a hatalom megszerzéséért vagy megtartásáért. A hatalomban való részesedésnek az első fázisában rendszerint elérik azt, hogy ők is állíthatnak egy külön tisztviselőt, akinek a városi vezetésben széles körű vagy kisebb jogköre van (ilyen tisztviselő pl. a néptribun vagy szószóló, egyes városokban a legfontosabb döntésekhez a néptribun hozzájárulása is szükséges). Egy másik eredménye ennek a harcnak, hogy bizonyos tisztségviselők mellé pl.

az adószedő vagy a városi kamarás, kincstartó mellé ellenőröket állítanak (mondjuk 3 főt), és meghatározzák azoknak az ügyeknek a körét, amelyekben a tisztviselő csak a három ellenőr jóváhagyásával intézkedhet. A következő fázisban rendszerint részt kapnak a hatalomból, bekerülnek a szenátusba vagy a magisztrátusba, bizonyos tisztségek betöltése lehetséges a számukra.

A harmadik fázisa ennek a harcnak a teljes hatalomátvétel, amikor átveszik az új társadalmi erők a város vezetését, és rendszerint a vesztes párt tagjait, vezetőit száműzik. A középkori város nem ismeri a jogegyenlőséget, ha egy csoport hatalomra kerül, az első intézkedése az, hogy a másik csoport tagjait kizárja bizonyos jogok gyakorlásából, gyakran rákényszeríti arra is, mint pl. Dante Alighieri-t Firenze, hogy a várost elhagyja, száműzetésbe menjen. Természetesen előfordul az is, hogy patthelyzet alakul ki, amikor az új erők nem tudják átvenni a hatalmat, de a vezetést addig kezükben tartó városi rétegek sem tudják a régi módon fenntartani hatalmukat. Ilyen esetekben kerül sor pl. az itáliai kommunákban arra, hogy idegenből hozzanak városvezetőt, olyat, aki sem egyik, sem másik párt érdekeit nem szolgálja, hanem csak a város érdekeit, aki megfelelő képzettséggel rendelkezik (a podestà-k között nagyon sok jogvégzett egyén volt, sőt akadtak olyanok is, akik egyetemen professzorok voltak). Az ilyen városi vezetők tevékenységében garanciát láttak arra, hogy nem egyik vagy másik párt érdekeit szolgálja a podestà, hanem a közösségét. A középkori városra jellemző az is, hogy a tisztségviselőket választották, rendszerint egy évre, de amikor megválasztották, megszabták a feladatát is, utasítást adtak, hogy mit hogyan végezzen, milyen elvek alapulvételével, és amikor a megbízása letelt, beszámoltatták a tisztségviselőt. A beszámoltatás a legtöbb olasz kommunában egy külön szerv, az ún. sindacato segítségével történt. A beszámoló nyilvános volt, bárki tehetett föl kérdéseket, kifogásolhatta a tisztviselő egyik vagy másik tettét, tehát egy szabályos tárgyalás után kapta meg vagy nem kapta meg a felmentést a tisztségviselő.

A városi szervezet fejlődésének jellegzetessége a mennyiségi fejlődés. A korai szakaszban még primitív, egyszerű városszervezet állandóan bővül, gazdagodik, színesedik. Az egyszemélyi vezető képtelen a város valamennyi ügyét felelősséggel átfogni és irányítani, kap egy segítőt, akit kulcsárnak, kamarásnak, városgazdának hívnak, akinek feladata a város gazdasági ügyeinek az irányítása. A városi vezetőt a védelmi feladatok megszervezésében a városkapitány segíti, aki a város haderőinek a parancsnoka, de kell egy olyan ember is, aki a városi rend, béke megtartásán őrködik, akit békebírónak neveznek (beosztottjai az éjjeliőrök, rendfenntartók). De kell egy olyan ember is, aki az egészségügyi tevékenységet irányítja, egy medikus, aki a város egészségi rendjéért, a gyógyellátásért, a kórház működéséért, a járvány megelőzéséért felelős. Szükség van egy írnokra, aki a városbíró vagy a polgármester és a szenátus mellett az írásbeli feladatokat elvégzi, akit később nótáriusnak vagy városi kancellárnak neveznek és akinek a munkáját hamarosan több írnok, beosztott segíti, ez később a városi kancellária személyzetét alkotja.

Azokban a városokban, amelyek jelentős politikai és gazdasági hatalommal rendelkeznek, a városi vezetés tehát kibővül, a városi tisztségviselők mellett hivatalok jönnek létre, polgármesteri hivatal, városi kancellária, városi kamara, ahol különböző tisztviselők meghatározott ügyeket intéznek, kontroll alatt. Természetesen ahol a

városi szervezet bonyolulttá válik, ahol a minőségi és mennyiségi fejlődés átalakítja a kezdeti primitív irányítási mechanizmust, ott a népgyűlés háttérbe szorul vagy megszűnik, de nem úgy szűnik meg, hogy semmi nyoma nem marad, hanem rendszerint úgy, hogy a népgyűlés jogkörét egy nagyobb tanács, egy több száz fős választott tanács veszi át és ezt a tanácsot gyakran választott közösségnek (electa communitas) nevezik.

Céhek és korporációk. A virágzó feudalizmus időszakában, a társadalmi munkamegosztás létrejöttével, a városok kialakulásával egyidejűleg jelentős szerepet kaptak a céhek és a korporációk is. A céh valamely kézműves foglalkozást, ipart gyakorló személyek érdekvédelmi testülete a városon vagy egy meghatározott igazgatási körzeten belül. A korporáció (kamara) viszont kereskedők vagy értelmiségi foglalkozást űzők (jogászok, közjegyzők stb.) érdekvédelmi testülete. Ezek a szervek nagyjából a városokkal egy időben alakultak ki és létrejöttükkel kapcsolatban a történettudományban különböző elméletek vannak. Vannak tudósok, akik azt mondják, hogy ezek a céhek a Római Birodalom mestereinek a kollégiumaira vezetik vissza történetüket, mások azt mondják, hogy a feudális földesúri vagy a királyi udvarban, vagy egy püspök környezetében működő mesteremberek szövetsége a céhnek az alapja, de vannak olyanok is, akik azt mondják, hogy ezek eredetileg valamely szent tiszteletére alakult társaságok stb. Több elmélet létezik, de a lényeg az, hogy a céhek a társadalmi munkamegosztás meghatározott időszakában, szintjén jöttek létre és fő feladatuk az érdekvédelem. Ennek megfelelően a céhek korlátozzák, illetve maximálják a nyersanyagárakat, maximálják a munkabéreket és előírják a megtermelt áruk árának is a minimumát. A céhek lényegében egy belső piac uralását végzik el és a céhen belül igyekeznek kiküszöbölni a tisztességtelen versenyt, megakadályozzák azt, hogy valamely iparos a legényének magasabb bért adjon vagy a megtermelt árut alacsonyabb áron vigye piacra, és így nehezítse társai munkáját. A céhek általában két alapvető rétegből állnak, a mesterekből, ez a céheknek a meghatározó, domináló része, és a legényekből, illetve tanulókból, inasokból. A nagyobb céheknél azonban a mesterek és a tanulók, illetve céhlegények mellett van egy harmadik, az alkalmazotti réteg. Egyes céhek némelyik középkori kommunában hatalmas létszámot értek el, hatalmas gazdasági és politikai erőt jelentettek, a XIV. sz. derekán pl. Firenzében a textiles céhekhez 20 ezer ember tartozott. A céhmesterek választották meg meghatározott időre az adott céh vezetőjét, akit gyakran atyamesternek neveztek, és a céhmesterek határozták meg a céh alapszabályát, azokat a normákat, amelyeket a céh tagjainak figyelembe kell venniök, mert megsértésük esetén szankciót alkalmaznak ellenük. A céhek szabályozták a mesterré válás módozatait is, tehát a felvevő piac keresletének megfelelően hol szigorították, hol pedig lazították a feltételeket. Ennek megfelelően pl. hosszú tanulóidőt írtak elő, meghatározták azt, hogy a legénynek milyen mestermunkát kell készítenie, ha mester akar lenni, de azt is előírták, hogy a mesteravatáskor az egész céhet vendégül kell látni, nagy áldomást kell fizetni a céh tagjai részére (ami esetenként a legény egy-két évi keresetét is elvihette).

A céhek és a korporációk a modern jog létrejöttének is bölcsői voltak. Pl. a bankárok és a kereskedők korporációi alakították ki a pénzváltóügylet szabályait. Ez azt jelentette, hogy eredetileg beváltották a különböző arany és ezüst pénzeket egy

másik, az adott korporáció területén alkalmazott pénznemre, de ebből a váltóügyletből alakult ki a modern kereskedelmi jogban oly jelentős szerepet játszó váltó intézménye is. Ezek a kereskedő céhek, illetve korporációk dolgozták ki a kereskedelmi, gazdasági társaságok működési szabályait, tevékenységük feltételeit, közülük a legfejlettebb a részvénytársaság, amely szabályait szintén ezek a korporációk készítették el. Ezenkívül kidolgozták pl. a biztosítási jog, a letéti ügylet szabályait, a tengeri biztosítás feltételeit, tehát a modern kereskedelmi jog számos intézményét. A céheknek azonban fontos politikai funkciói is voltak, pl. külön feladatot láttak el a város védelmében, ahol a céhek erősek voltak, ott a város falán megvolt mindegyik céhnek a maga része vagy bástyája, amelyet védenie kellett támadás esetén. De jelentős szerepet játszottak a város politikai harcaiban is, gyakran előírták a város partnerei, hogy bizonyos feladat végrehajtásáért, mondjuk egy kölcsön visszafizetéséért vállaljanak kezességet a céhek is.

A városi és a gazdasági vagy hivatási közösségeken kívül Európa jelentős részén működtek azonban a virágzó feudalizmus időszakában, sőt megmaradtak a 20. századig más közösségek is, pl. falusi kommunák vagy olyan közösségek, amelyek egy egész völgyet, tehát több falut fogtak át. Például az Alpokban egy-egy alpesi völgy közösséget alkotott a legelők közös használatára, a legeltetés szabályozására, e közösségek, működésük szabályait írásba foglalták, és élő közösségek maradtak gyakorlatilag a mai napig.

A hanyatló feudalizmus államszervezete

A hanyatló feudalizmus időszaka Nyugat-Európában a 16–18. század, Kelet-Európában, ahol a fejlődés megkésett, a 18–20. század. A korszak fő jellemzője a gazdaság jelentős fejlődése. A világ kitágul, felfedezik Amerikát, nagy tengeri vállalkozásokat hajtanak végre, megindul a gyarmatosítás, és létrejönnek a manufaktúrák is, azok a nagyüzemek, amelyek a tőkés termelési mód első kezdeti formáját jelentik. Egy sereg találmány szétrobbantja, szétfeszíti a feudális társadalmat, pl. a lőpor, s ezzel párhuzamosan a lőfegyver, az ágyú megjelenése. Ez kihúzza a gyékényt a nemesség lába alól, amelynek – mint ismeretes – addig az volt a társadalmi feladata, hogy katonáskodjon, az országot védje. E találmányok megjelenésével a nemesi katonáskodás helyébe a zsoldoshadseregek lépnek, a fegyveres szolgálat hivatássá válik, mert megfelelő felkészültség és tapasztalat szükséges jó ellátásához. Megváltozik a nemesség szerepe. A könyvnyomtatás feltalálása a 15. század derekán ugyanilyen jelentős következményekkel járt. Ennek segítségével viszonylag rövid idő alatt széles tömegekhez el lehetett juttatni a kultúrát, az ideológiát. Ez a találmány az egyház lába alól húzta ki a talajt, amely addig a műveltség fenntartója, a lelkek gondozója, a kulturális feladatok végrehajtója volt.

A feudális munkamegosztás alapjait rengeti meg az a számtalan változás, amely a hanyatló feudalizmus időszakára jellemző. Ezt az időszakot egyébként gyakran a polgári forradalmak előestéjének nevezik azért, mert ebben az időszakban indul meg a régi elvek, intézmények elleni harc, elsősorban ideológiai vonalon (kezdetben a reformáció, majd később a felvilágosodás formájában). Az ideológiai harc mellett azonban helyenként már forradalmak is kirobbannak.

Az államszervezet fejlődése. A hanyatló feudalizmusnak az a fő jellemzője, hogy Európa számos országában abszolút monarchiák jönnek létre, tehát az a központosítás, amely a virágzó feudalizmus időszakában már megindult, az továbbfejlődik, egészen az abszolutizmusig. Bizonyos területeken azonban a központi hatalom és a

rendek harcában az utóbbiak erősödnek meg, ezek lesznek mindenhatók, és ezért gyakorlatilag az ilyen államok vagy szétesnek, mint a Német-római Birodalom, vagy pedig jelentős mértékben meggyengülnek, szomszédaik szabad prédájává válnak, mint Lengyelország.

Az abszolút monarchiák fő jellemzője, hogy az uralkodó abszolút hatalommal (potestas absoluta) rendelkezik. Ő alkotja meg a törvényeket, ő irányítja az igazgatási feladatok végrehajtását, tehát a végrehajtó hatalom birtokosa is. Az igazságszolgáltatásban ő a legfőbb bíró, az ő nevében történik a peres viták ítéleteinek kihirdetése. Az abszolút monarchia nem azonos a despotizmussal, amely az ókori Kelet államaiban virágzott. Az abszolút uralkodó abban különbözik a despotától, hogy a despota is rendelkezik ugyan mindazon jogosultságokkal, mint az abszolút uralkodó, de a despota isteni származású, maga is isten, istenként kell tisztelni. Az abszolút uralkodó nem isteni származék, legfeljebb Isten kegyelméből uralkodik, az uralkodó ideológia szerint az isteni akarat végrehajtója a földön. Az abszolút monarchiák egyik jellegzetessége, hogy rendi gyűléseket, illetve rendi képviseleti gyűléseket nem hívnak össze, tehát a virágzó feudalizmus időszakában egyik legjellegzetesebb államszervezeti intézmény megszűnik. Egyetlen kivétel Anglia, ahol a Tudor-abszolutizmus (16. század) megtartja a parlamentet, összehívja a rendi gyűléseket, mert ezek a parlamentek a feudális belháborúk (a rózsák harca) lezárulása után egy ideig engedelmes eszközként szolgálnak az uralkodó kezében. Természetesen néhol egyes rendek, pl. Franciaországban, továbbra is üléseznek, az egyház külön gyűlései a nagy francia forradalomig megmaradtak.

Az abszolutizmus jellegzetessége a királyi tanács átalakulása is. A virágzó feudalizmus tanácsaihoz viszonyítva a hanyatló feudalizmus királyi tanácsának egyik jellegzetessége, hogy a születésük alapján tanácstagi tisztséget elnyerő személyek háttérbe szorulnak. Előtérbe kerülnek a szakemberek. A másik jellegzetesség, hogy ez a tanács részlegekre, szekciókra oszlik, pl. a francia királyi tanácsban van egy részleg (6–8 tagból áll), amit állam- vagy magastanácsnak is neveznek, néha azonban a külügyek tanácsaként emlegetik. Ennek az a feladata, hogy az uralkodó segítségére legyen a nagypolitika, a diplomácia, a nemzetközi kapcsolatok, szövetségek alakításában. A másik tanácsot, a királyi tanácson belül a kérvények tanácsának, néha belügyi tanácsnak hívják. A nevében benne van, hogy elsősorban az ország belső igazgatása tartozik a feladatkörébe. A harmadik tanács a pénzügyi tanács, amely az adóügyeket (a fogyasztási és egyenes adókkal kapcsolatos ügyeket) intézi. A negyedik tanács a peres felek tanácsa, vagy titkos tanács, ennek van a legtöbb tagja, és a feladata a különböző közösségek vagy egyének közötti viták eldöntése, ami nem bírósági per formájában történik. A francia abszolutizmus királyi tanácsának tagjai közül legfontosabb szerepük a kérvények mestereinek van: ezek királyi tanácsosok, 32 évnél idősebb férfiak, olyanok, akik jogi képzettséggel rendelkeznek, gyakorlati igazgatási vagy igazságszolgáltatási tapasztalatuk is van, és az egyes tanácsokban ezek referálják az ügyeket. Szabály az is, hogy a kérvények mesterei között a királyi tanácsban minden vidékről kell legalább egy személynek lennie (a helyismeret miatt). Ezek a mesterek rendszerint negyedévet töltenek el a királyi tanács valamely szekciójának munkájában, negyedévet dolgoznak a párizsi felsőbíróságon (a parlamentben), az év

hátralévő felét pedig azzal töltik el, hogy uralkodói megbízás alapján ellenőrzik a vidéki igazgatási egységeket, hogy feladatukat hogyan hajtják végre (szerepük hasonlít a Frank Birodalomban megismert királyi küldöttek feladatköréhez). A királyi tanács szekciói a hét meghatározott napjain tevékenykednek. Minden egyes részlegben az elnöki feladatot elvileg az uralkodó tölti be, de nagyon hamar kialakul az a gyakorlat, hogy valaki az elnöki feladatok ellátásában helyettesíti a királyt. A peres felek tanácsában rendszerint a főkancellár, a pénzügyi tanácsban a főintendáns, a külügyi tanácsnak pedig az ún. első miniszter volt az elnöke (pl. Richelieu vagy Mazarin bíboros), a külügyi tanács tagjait minister regis-nek nevezték, a külügyi tanács vezetője pedig rendszerint az első minisztere volt a királyságnak.

Mindegyik tanácsnak volt saját hivatali apparátusa és ebben szakemberek dolgoztak. Az állam- vagy külügyi tanácsban pl. olyan emberek, akik a külpolitika egyik vagy másik területén adódó feladatokért vagy a meghatározott országokkal való diplomáciai kapcsolatok ügyéért feleltek. A kérvények tanácsában a 18. században pl. 13 ügyosztály volt (departamentum), ezek az ügyosztályok reszortok szerint különültek el. A pénzügyi tanácsnál külön részlegek foglalkoztak a vámokkal, adókkal, a regálékkal stb. Esetenként az egyes tanácsokból külön bizottságok vagy altanácsok váltak ki, pl. a peres felek tanácsából alakult ki egy cenzúrabizottság, amelynek a sajtó kézbentartása, ellenőrzése volt a feladata. A királyi tanácsnak ez a szekciók szerinti tevékenysége lett az alapja a modern központi igazgatási szervek kialakulásának. Ezek a szekciók, a királyi tanács egyes részlegei külön dikasztériumként, kormányszékként vagy kollégiumként működtek. Az volt a jellegzetességük, hogy az eléjük kerülő ügyeket plenáris üléseken döntötték el, tehát meglehetősen nehézkes volt az ügyintézés, mert bagatell ügyet éppúgy, mint alapvető jelentőségű ügyet a kormányszék teljes ülésén, plénumán egy referens ismertetett, utána hozzászóltak, kialakították a határozatot, a döntést, és ezt a király nevében továbbították az alárendelt hivataloknak. Később a kormányszékek, kollégiumok helyébe a modern korban, a polgári időszakban már minisztériumok lépnek, amelyekre nem a testületi, hanem az egyszemélyi vezetés a jellemző, az, hogy a munka nem nehézkes, hanem dinamikus, lehetővé teszi a feladatokra való gyors reagálást, intézkedést.

Az abszolút monarchiákra az a jellemző, hogy a hatalomnak három támasza van:

– Az uralkodótól függő *hadsereg,* amely hivatásos tisztekből és olyan katonákból állt, akik rendszerint egy vagy másfél évtizedig teljesítenek szolgálatot. Ezzel az uralkodó szabadon rendelkezhet, bármilyen vita esetén felhasználhatja.

– Az *egyház:* a hanyatló feudalizmus időszakában alakulnak ki a nemzeti egyházak (gallikán egyház, anglikán egyház, jozefinista egyház stb.), ez azt jelenti, hogy az egyes országok klérusának a Rómához fűződő szálai vagy lazulnak, vagy pedig ezeket teljes mértékben elvágják. Ez a nemzeti egyház a királyi hatalom kormányzati eszközévé válik (instrumentum regni), amelynek jelentős feladatai vannak pl. a királyi rendeletek közhírré tételében, végrehajtatásában. Az egyháznak ez a kormányzati eszköz jellege azt eredményezi, hogy a polgári forradalmak kivétel nélkül vehemensen támadják az egyházszervezetet, az egyház működését, mint az abszolút monarchia egyik legjobb, legstabilabb támaszát.

– Az abszolút monarchia harmadik támasza a centralizált *hivatali apparátus,* hiva-

talszervezet, a bürokrácia, amely nem a rendektől függ, hanem kizárólag az uralkodótól. Hierarchikusan felépített a központtól le egészen a településig, és feladata az, hogy az uralkodó döntéseit gyorsan végrehajtsa.

A francia abszolút monarchiában jelentős szerepe volt a négy államtitkárnak, ezek a 16. század elején még csak a király titkárai, segítségére vannak különböző ügyek elintézésében. A 16. század közepétől azonban már államtitkároknak nevezik őket, tehát tisztségük nem királyi, hanem állami jellegű, de ebben az időszakban közöttük még csak területi munkamegosztás létezik, külön államtitkár foglalkozik pl. Normandia vagy Bretagne ügyeivel és más államtitkárok intézik a különböző országrészekre vonatkozó ügyeket. A későbbiekben kialakul a reszort szerinti munkamegosztás. Az államtitkárok nem egy-egy terület ügyeivel foglalkoznak, hanem bizonyos állami feladatokkal. Külön államtitkár intézi a külügyeket, később ez a külügyi tanácsnak is elnöke vagy első miniszter, külön államtitkára van a pénzügyeknek, a pénzügyi tanács vezetője, külön államtitkára van a királyi család ügyeinek stb. Ezek az államtitkárok irányítói azoknak a tanácsoknak, amelyek rendelkezésükre állnak. Ugyancsak fontos szerepe van Franciaország államszervezetében a főkancellárnak: az ő kötelessége a jogszabályok kidolgozása, formába öntése, rendszerint ő a peres felek tanácsának az elnöke, vezetője, jelentős kodifikációs tevékenység fűződik a főkancellárok nevéhez. Szintén fontos, mondhatni központi jelentőségű főtisztviselő a pénzügyek főintendánsa, egyébként a pénzügyi tanács elnöke, az ő hatáskörébe tartozik minden pénzügyi kérdés megoldása. Ennek a tisztségviselőnek fontos szerepe van az ipar fejlődésének, a manufaktúrák kialakulásának segítésében, a kereskedelem felvirágoztatásában (védővámok és más intézmények segítségével). A főintendánsok azok, akik kidolgozzák a fő koncepciókat, amelyekre a gazdaságpolitikát építik, pl. Colbert a merkantilizmust (amelynek lényege, hogy az országban minél több nemesfémet kell felhalmozni, és a külkereskedelmi mérlegnek mindig pozitívnak kell lennie).

A regionális és helyi igazgatás jellegzetességei. A feudális abszolutizmusra (de általában a hanyatló feudalizmus időszakára másutt is) jellemző az önkormányzatok elsorvasztása, az, hogy a választott tisztségviselők helyett kinevezett tisztségviselők intézik az ügyeket. A másik jellegzetesség, hogy az igazgatás regionális keretei rendkívül kaotikusak. Pl. Franciaországban bizonyos igazgatási feladatokat (szegénygondozás, oktatás stb.) az egyház végez. Az ilyen igazgatási feladatok regionális keretei a püspökségek, az egyházmegyék, amelyek valamikor a 10–11. században jöttek létre. A bírósági feladatokat az ún. főbírói, főudvarnagyi kerületek bíróságai végzik, de ezek a főbírói vagy főudvarnagyi kerületek nem esnek egybe az egyházmegyékkel. A 16. században kormányzóságokat hoznak létre Franciaországban, amelyek a katonai igazgatás és a rendészet regionális szervei. Ezeket ismét úgy alakították ki, hogy nem estek egybe az előbbi kettő igazgatási egységgel, tehát sem az egyházi, sem a bírósági ügyek igazgatási régióival. A 17. században új igazgatási egységek alakulnak ki, az intendatúrák, az adókerületek – ezek kialakításánál természetesen nem vették figyelembe a már korábban kialakított regionális igazgatási egységeket. Ez az igazgatási szervezet vadon nőtt igazgatási rendszer, nincs racionálisan felépítve, számtalan zavar adódik a működéséből, még akkor is, ha rendszeresen ellenőrzik munkájukat a kérvények mesterei, akiket intendánsoknak is neveznek, pontosabban az elnevezé-

sük a pénzügyek, a rendészet és igazságszolgáltatás intendánsai. Ezek széles hatáskörrel rendelkeztek, utasításaikat a helyi szervek kötelesek voltak végrehajtani. Amennyiben még megmaradtak a tartományi rendi gyűlések, azok vezették ennek tanácskozásait, bármelyik bíróságon átvehették az elnöklést, elrendelhették az ügyek áttételét magasabb királyi bírósághoz, meghatározott esetekben leválthatták a tisztségviselőt és ideiglenesen mást állíthattak a helyébe stb.

Az ügyészi szervezet. Ugyancsak a központi akarat érvényre juttatását szolgálta a már régebben létrejött királyi ügyészi intézmény megszilárdulása. Már a 12–13. században kialakult az a szokás, hogy a királyi birtok igazgatását ellátó és a királyi jövedelmeket kezelő főbírák vagy főudvarnagyok a királyt érintő egyedi perekben meghatalmazottat, ügyvédet (procurator) neveztek ki. A 14. század elejétől kezdve az egyes bíróságok mellett már *állandó* királyi ügyész működött: nemcsak peres fél volt a királyt aktívan (felperesként) vagy passzívan (alperesként) érintő vagyonjogi és egyéb perekben, hanem jelentős szerepe volt a büntetőeljárásban is. A királyi ügyekben (amelyekben kizárólag csak királyi bíróság ítélkezhetett – és az ilyen ügyek száma a századok során állandóan bővült) ő indítványozta a bíróságnak az eljárás megindítását; a vizsgálat eredményei alapján ő emelt vádat, a tárgyalás végén ő tett javaslatot a büntetés nagyságára és gondoskodott az ítélet végrehajtásáról. Az abszolút monarchia időszakában a királyi ügyészi szervezet teljesen kiépült: a főügyészek-ügyészek-helyettesek, továbbá megbízott ügyészek szigorúan centralizált homogén szervezetet alkottak, kötelesek voltak elöljáróik rendelkezéseit végrehajtani, és feladataikat is sokoldalúan és részletesen szabályozták. Nemcsak büntetőperben volt szerepük: a király nevében (a közérdekre hivatkozva) beavatkozhattak bizonyos magánjogi perekbe is, így pl. a gyámsági és kegyes alapítványi ügyekbe, mert a feudális jogfelfogás szerint az uralkodó az özvegyek, árvák legfőbb gondviselője. Később egyéb feladatokat is elláttak: mértékegységek hitelesítését csak jelenlétükben lehetett végrehajtani, ők hagyták jóvá a helyi céhek statútumait, ellenőrizték a könyvtárakat, az élelmiszerárak betartását, 1700-tól kezdve kötelességeik közé tartozott a kerületükben levő jogi fakultások ellenőrzése is stb. Ez az intézmény is alkalmas eszköznek bizonyult a királyi (állami) érdekek védelmére, ezért hatásköre és működése több európai abszolutista rendszer kiépítésénél mintául szolgált (pl. I. Péter Oroszországában).

A rendészet. A feudális abszolutizmus (főként a francia abszolút monarchia) egyik jellegzetessége, hogy az állami tevékenység területét rendkívül jelentős mértékben kiszélesítette, számos olyan emberi-gazdasági tevékenységet szabályozási körébe vont, amelyekkel azelőtt az állam nem törődött, hanem az ilyen kérdések szabályozását a kisebb közösségek (falvak, városok) hatáskörébe utalta vagy éppenséggel közömbösnek tartotta. Az igazgatási tevékenység e kiterjesztésének az a felfogás szolgált alapul, hogy az abszolút uralkodónak – a lakosság életének, vagyonának, egészségének megvédése érdekében – kötelessége a rendet és a nyugalmat biztosítani országa egész területén. Hogy konkrétan mi húzódik meg a rend fogalma alatt az emberi tevékenység különböző területein, azt ordonnance-ok és más jogszabályok rögzítették, és a különböző elnevezéssel megszervezett hatóságoknak feladatul állították, hogy őrködjenek az így előírt rend megtartásán. Az abszolutizmus ily módon rakta

le a modern igazgatás (politica) részét képező rendészet (politia) alapjait. Ez a rendészeti tevékenység egyebek között átfogta az *egyházi-vallási* rendészetet: mi tilos és mi a megengedett a zsidók, illetve a protestánsok számára; hogyan kell megünnepelni a vasárnapokat (elsődlegesen imával, vasár- és ünnepnapokon munkavégzési tilalom van, a pékek és néhány egyéb foglalkozás kivételével); milyen szabályokat kell figyelembe venni a körmenetek, zarándoklatok megszervezésénél; hogyan működhetnek a különböző vallási színezetű egyesületek stb.

Az egészségügyi rendészet feladatai közé tartozott egyebek között a lakások, utcák és terek tisztaságának biztosítása, a korabeli „élelmiszeripar és kereskedelem" egészségügyi rendszabályainak betartatása, a patikák ellenőrzése, a járványok kitörésének megakadályozása, illetve azok káros következményeinek csökkentése. Az egészségügyi rendészet szervei jogot kaptak arra is, hogy bizonyos mesteremberek (pl. az illatos nyersbőrt kikészítő iparosok) részére előírják: műhelyeiket csak a várostól meghatározott távolságra építhetik fel, vagy a tulajdonosokat a város levegőjét szennyező „üzemek" kitelepítésére kötelezzék. Az abszolutizmus feladatának tartotta, hogy a lakosság ellátása az alapvető élelmi cikkekkel biztosítva legyen, ezért rendelkezések tiltották a gabona spekulációs céllal történő felhalmozását, az igazgatási szervek maximálták a kenyér árát, de a lábon levő termés biztosításáról is intézkedtek. Így pl. jogszabályok tilalmazták, hogy tarka-érés idején (amikor a szem cukrosodni kezd) az emberek a szőlőtőkék között járjanak; előírták vidékenként az aratás-szüret kezdetének és befejezésének időpontját stb. Külön szabályok rendelkeztek a manufaktúrák, piacok és vásárok ellenőrzésére, az egyes termék, illetve terményféleségek (gabona, bor, állat, széna, szalma stb.) forgalomba hozásának helyeire (szénapiacok, szénaterek kijelölésére) és feltételeire.

Ugyancsak igen fontos (de csak egyik) feladata volt a rendészetnek a közbiztonság fenntartása. Ennek érdekében meghatározott szervek előírták pl., hogy a házakat este mikor és hogyan kell bezárni, milyen feltételek mellett lehet fegyvert készíteni, árusítani, illetve hordani-viselni. A politia ezen ágához tartoztak még a csavargók megrendszabályozására, a lopott dolgok értékesítésének megnehezítésére (az orgazdák ellen), a vendégfogadók ellenőrzésére, a különféle összejövetelek szemmeltartására vonatkozó és hasonló jellegű jogszabályok.

Az előbbi bemutatás csak példaszerű, a rendészeti tevékenység még számos területre kiterjed (oktatás, tűzrendészet, építészeti előírások megtartása stb.), a lényeget azonban az eddigiek is tükrözik. A francia abszolút monarchia többnyire tiszteletre méltó elgondolásoktól vezettetve, a rend és nyugalom biztosítása, illetve az alattvalók jogai érdekében – számos emberi tevékenységet jogszabályok keretei közé kívánt szorítani. Így kétségkívül lerakta a modern igazgatási jog alapjait, ugyanakkor gyámkodott is a polgár valóságos vagy vélt érdekei fölött. Az ilyen államot nevezzük – helytelenül – rendőrállamnak, holott a rendészeti tevékenység (politia) nem rendőri, hanem igazgatási tevékenység. Valójában az ilyen állam iskolás gyermeknek tekinti polgárait, állandóan oktatja a jóra, „felvilágosítja" számos kérdésről, de ez a tevékenysége gyakran válik értelmetlen zaklatássá, az alkotómunka kibontakozásának akadályozójává.

Ötödik fejezet

A feudalizmus joga

Irodalom

(az előző fejezetben megadott kézikönyvek mellett)

His, R.: Das Strafrecht des deutschen Mittelalter. Bd. 1–2. Leipzig–Weimar, 1920–1935.

Dahm, G.: Das Strafrecht im ausgehenden Mittelalter. Berlin, 1931.

Radbruch, G.: Elegantiae Juris Criminalis. Basel, 1950.

Kohler, J.: Die Carolina und ihre Vorgängerinnen. Bd. 1–4. Halle–Saale, 1900–1915.

Koschacker, P.: Europa und das römische Recht. München–Berlin, 1953.

Feine, H. E.: Kirchliche Rechtsgeschichte. Köln–Graz, 1964.

Plöchl, W. M.: Geschichte des Kirchenrechts. Wien–München, 1960.

Planitz, A.: Deutsche Rechtsgeschichte. Graz, 1950.

Olivier–Martin, Fr.: Histoire du droit français des origines à la Révolution. Paris, 1951.

Sasserat, M.: Procédure accusatoire e procédure inquisitoire. Paris, 1952.

Holdsworth, W. S.: History of English Law. London, 1968.

Imbert, J.: Histoire du droit privé. Paris, 1972.

Seagle, W.: Weltgeschichte des Rechts. Eine Einführung. München–Berlin, 1958.

Hoegel, H.: Geschichte de österreichischen Strafrechts. Wien, 1904.

Besta, E.: Le successioni nella storia del diritto italiano. Milano, 1961.

Salvioli, G.: Storia della procedura civile e criminale. Milano, 1927.

* * *

A feudális jog forrásai

A korai feudalizmus. A jogforrás nagyon sokféle lehet: törvény, rendelet, bírói döntés, szokásjog stb. A modern jogforrási rendszerben ezeknek a jogforrásoknak hierarchiájuk van, a hierarchia azt jelenti, hogy a legfontosabb jogforrással a többi nem ellenkezhet. Általában a legfontosabb jogforrás a modern jogrendszerekben a törvény, illetve a kódex. A feudalizmus időszakában azonban más a helyzet. Hiába

vannak törvények, ha ezek ismeretlenek a jogalkalmazó számára, ilyen esetekben elsősorban a kialakult szokásjogot alkalmazzák. A feudalizmus időszakában három alapvető jogforrástípus van és ezek súlya, jelentősége periódusonként változik: a szokásjog (ez nagy jelentőségű a feudalizmus egész időszakában), a királyi norma (dekrétum, artikulus, törvény stb.) és a privilégiumlevél.

A korai feudalizmus időszakában az uralkodó jogi norma a *szokásjog*, ez azonban nem azonos a nemzetségi társadalmakban kialakult szokásokkal. A nemzetségi társadalmakban is vannak normák, amelyek megszabják, hogy a társadalom tagjai mit tegyenek, mitől tartózkodjanak és ha valaki ezeket a közösségi normákat megsérti, szankciókat is alkalmaznak vele szemben. Ebben a társadalomban azonban nincsenek osztályok, ezért ezek a szabályok nem alkotnak jogot, a szankciókat maga a közösség alkalmazza, nem pedig egy elkülönült közhatalom. A szokás akkor válik szokásjoggá, amikor a korai feudális állam a nemzetségi társadalomból átvesz bizonyos normákat, ezeket jogi szabállyá teszi és végrehajtásukat saját eszközeivel kényszeríti ki. Ez a szokásjog a korai feudalizmus kezdetén primitív, egyszerű, tömondatszerű, lehetővé teszi, hogy a szabályokat szájról szájra lehessen áthagyományozni, tehát ezek a normák szóban élnek. Általában könnyen megjegyezhető, közmondásszerű tételek, pl.: „akié a tehén, azé a borja". Ez a tétel azt fejezi ki, hogy a dolog tulajdonosát megilleti a dolog gyümölcse, haszna, de bizonyos családjogi helyzetet is kifejezhet, jelentheti azt, hogy a feleség gyermekének az apja mindig a férj. Nagyon sokszor fordul elő az, hogy alliterációk vannak a tételben, vagy esetleg két-három soros rímes mondatok, amelyek énekelhetőek is. A jogalkotó maga a közösség, arra törekszik, hogy ez a norma könnyen megjegyezhetővé váljon, hiszen a mai jogászok által használt olykor 10–15 soros összetett körmondatokat szóban áthagyományozni rendkívül nehéz lett volna. A fejlődés egy bizonyos pontján azonban megáll a tudomány, össze kell írni a szokásjogot azért, mert lassan már annyira elszaporodnak ezek a normák, hogy áttekinthetetlenné válik az anyag, másrészt azért is, mert a király, a korai feudális államszervezet első embere tudni akarja azt, hogy milyen területeken hiányoznak szabályok, amelyekben neki kell a feladatot végrehajtani. Az i. sz. 5. és 9. század között történnek meg ezek az összeírások, így születtek meg a *barbár népjogok*, a barbár törvények (Leges Barbarorum), amelyek úgy jöttek létre, hogy egy adott nép, a vizigótok, a száli frankok, a bajorok, alemannok stb... öregei népgyűlésen összeültek és elmondták, hogy ők milyen szabályokról tudnak, népük milyen jogszabályokkal él. Ezeket írásba foglalták és igen gyakran pactus-nak, megegyezésnek is nevezik. Az, hogy melyik nép mikor írta össze a szokásjogát, ez elsősorban attól függött, hogy az adott népvándorlás-korabeli nép mikor jutott el a társadalmi-gazdasági fejlődésnek arra a szintjére, amikor ez már szükségessé vált. Az első ilyen összeírt népjog a 475-ben született Codex Euricianus, az Ibériai-félszigeten letelepülő vizigótok népjoga. Az utolsó barbár törvényeket a 10. században foglalták írásba a skandináviai germánoknál. A barbár népjogok közül a legjelentősebb az i. sz. 508 körül írásba foglalt Lex Salica, a száli frankok törvénye. Elsősorban azért, mert a korai feudalizmus legnagyobb birodalmának vezető népe a száli frank nép volt, és törvényük más feudális államra is jelentős hatással volt.

A barbár törvények általában hármas tagolódásúak: van egy előszavuk, a prológus, amelyben rendszerint a törvénykönyv összeállítói elmondják, hogy mi késztette őket az ősi szabályok írásba foglalására. A barbár törvények második részét képezik a rendelkezések, ez teszi ki az anyagnak kb. 90%-át: leírják, hogy egyes kérdésekben az adott népnél mi a szabály és milyen szankcióban részesül az, aki ezt a szabályt megsérti. A harmadik része a barbár törvénynek az Epilógus, befejezés.

Minthogy valamennyi barbár törvénynek egyik fő jellegzetessége az egyszerűség, ezért az írásba foglalt anyagban is az tükröződik, hogy ezeket a tételeket hosszú időn keresztül szájról szájra adták, tehát tőmondatokban fogalmaznak. A másik jellegzetessége, hogy az adott nép történelmét, fejlődését, gazdaságát is kifejezik, elsősorban azért, mert pl. az állattenyésztéssel, növénytermesztéssel stb. kapcsolatos szabályok árulkodnak az adott nép régen követett szokásairól.

A barbár népjogok harmadik jellegzetessége, hogy általában büntetőjogi normákat tartalmaznak. A kialakuló társadalmak kezdeti időszakában a jogi normák többsége általában büntető norma. Végül jellegzetessége ezeknek a törvényeknek a kazuisztika, az esetszerűség. A kazuisztikát követő jogalkotó abból indul ki, hogy az életben milyen esetek fordulnak elő és ezeket az eseteket leírva hozzáfűzi a szankciót. A jogalkotás másik, fejlettebb formája az absztrakció, amikor a norma megalkotója levonja az általános következtetéseket az életben előforduló esetekből, és nem sorolja föl, hogy a sertéslopás különböző eseteinek mi a szankciója, hanem azt mondja: aki más tulajdonában levő dolgot az illető tudta nélkül elvesz, az lopást követ el. Ennek a büntetése ez és ez. Amennyiben a lopott dolog értéke nagy, akkor súlyosbítani lehet a büntetést, egészen eddig. Amennyiben kicsi, akkor enyhíteni lehet a büntetést, tehát absztrahál a jogalkotó. Ez a másik megoldás.

A legjelentősebb barbár törvény a Lex Salica, ez száz szakaszból áll, közülük 30 a lopás, mintegy 15 az emberölés, 7 a rablás elkövetőinek szankcióját rögzíti. De természetesen más szabályok is vannak, melyek azt tükrözik, hogy milyen a társadalom, mennyire primitív, a 24. szakasz pl. a következőket mondja: „aki a király előtt egy távollevőt igazságtalanul vádol, az 62 és fél arany büntetést fizet." Ez a társadalom tehát még szenvedi az alattomosságot, és értékeli a nyíltságot, az őszinteséget és súlyosabban bünteti a rágalmazást.

A barbár népjogokkal kapcsolatban meg kell még jegyezni azt, hogy ezek nyelve a latin (természetesen romlott latin), igen sok helyütt vannak azonban bennük germán nyelvű glosszák, megnevezések. Az is figyelemre méltó, hogy ezek zöme több példányban (olyan is akad, amely több száz példányban) maradt fenn, mert lemásolta a kancellária, hitelesítette és így küldte meg a birodalom vezetőinek. Egy következő jellegzetessége a barbár törvényeknek, hogy ez a jog bőrhöz tapadó jog, személyi hatálya van. Uralkodó az a felfogás, hogy minden népnek mintegy ősi örökségként, isteni parancsként megvan a saját joga, amellyel él és ez a jog perszonális, személyi hatályú jog. A meghódított területek lakossága, valamint az egyház a római jog szerint él és ezt is összeírják: Lex Romana Wisigothorum, Lex Romana Burgundionum stb. A Frank Birodalomban, ahol tucatnyi nép él együtt, ez általános szabály.

Természetesen előfordul az, hogy népjogok ütköznek (kollízió) és ezeket az ütközéseket fel kell oldani, ezzel kapcsolatban különböző szabályok alakultak ki: a bűncselekmény elkövetésénél rendszerint a sértett jogát alkalmazták a bíróságok (kivételt képezett a politikai bűncselekmény, ilyen esetben az uralkodó nép, a száli frankok jogát kellett alkalmazni a Frank Birodalomban), házasságkötés esetén a nő felvette férje népének jogát, amennyiben viszont megözvegyült, dönthetett arról, hogy megtartja férje jogát vagy pedig újra felveszi eredeti népe jogát stb. Kialakultak olyan szabályok, hogy bizonyos ügyleteknél az ügylet megkötésének helye szerinti nép szabályát kell alkalmazni. Később ez a hatály territoriális jellegűvé vált, a virágzó feudalizmus területi szokásjoga tehát az eredeti népjogokból így jött létre.

A korai feudalizmus másik jelentős jogforrása a *királyi jogalkotás:* az uralkodó megszerzi azt a jogot, hogy népe számára kötelező parancsokat adjon ki, a frankoknál ezt Bann-nak nevezik, aki ezeket nem hajtja végre, súlyos, szigorú büntetésben részesül. A király által kiadott jogi normákat különböző megnevezéssel említik a források, kezdetben praeceptio-előírásnak, meghagyásnak nevezték; később decretum, edictum névvel jelölték (már az államszervezet fejlődése kapcsán szó volt a 614-ben kiadott párizsi edictumról, amely szerint grófot csak a grófság területén élő

nemesek közül lehetett kinevezni). Később általánossá vált a Frank Birodalomban a capitulare elnevezés. Többféle capitulare-t ismerünk: van olyan, amelyben az uralkodó valamely tisztségviselő feladatait szabja meg, ez rendelet vagy rendelkezés (ilyen rendelkezésekben kapták meg a királyi kiküldöttek vagy a királyi birtokok jószágigazgatói, hogy feladataikat hogyan és miképpen lássák el). A törvényt kiegészítő capitulare-k valamely népjogot tesznek teljessé, illetve egészítenek ki, mert az annak írásba foglalása óta eltelt évtizedek alatt jelentős változások történtek a társadalomban, és ezeket a változásokat a jognak tükrözni kell. Egy népjogot kiegészítő capitulare hajtja végre ezt a feladatot, tehát az új normákat ilyen jogszabály fűzi a barbár törvényhez. Végül a harmadik ilyen capitulare-típus a törvény jellegű capitulare: olyan kérdésekben adja ki az uralkodó, amely az egész birodalom számára fontos, tehát a birodalom valamennyi lakóját köti, ezeket rendszerint a királyi tanács meghallgatása után bocsátja ki a korai feudális állam vezetője.

Már a korai feudalizmusban megtörtént, hogy ezeket a capitulare-kat egységbe foglalták. Az összefoglalás egyik módja az, amelyet az olasz területen (Itáliában) élő nemesek hajtottak végre i. sz. 832-ben, a paviai gyűlésen. Megvizsgálták: hány olyan capitulare van, amely olasz területre vonatkozó szabályokat tartalmaz, ezeket egységbe foglalták, így jött létre a Capitulare Italicum. Ez kronológiai rendben tartalmazza mindazokat a királyi parancsokat, amelyek jogforrás jellegűek. De már ebben az időszakban másfajta rendezés is történt, különböző helyeken tematikus rendben foglalták össze a capitulare-kat, mert ez jobban elősegítette az áttekinthetőséget. Pl. az első fejezetben fogták össze mindazokat a capitulare-kat, amelyek az egyház helyzetét szabályozzák, a második fejezetben a nemességre vonatkozó utasításokat, a harmadik fejezetben a római lakosság helyzetét rendező királyi normákat, a negyedik fejezetben az igazgatás működésére vonatkozó szabályokat. Külön témát képeztek az árvaügyek, mert az árvák gyámja a feudalizmusban mindenütt a király. Ugyancsak külön fejezetbe kerültek a tulajdonnal kapcsolatos viták eldöntését rögzítő, valamint a bűncselekményekre vonatkozó szabályok is. A capitulare-k összegyűjtésénél rendkívül nagy szerepük volt az írástudóknak, akik ebben az időszakban kizárólag, vagy csaknem kizárólag egyháziak voltak, hiszen ők értettek a betűvetéshez, így ezeket a gyűjteményeket rendszerint egyháziak állították össze. Mégpedig úgy, hogy érdekeiket képviselve az eredeti normákat gyakran meghamisították. Beletoldottak az anyagba olyan részleteket, rendelkezéseket, amelyek az eredetiben nem találhatók, de amelyek az egyház helyzetét erősítették a világiakkal vagy adott esetben a királyi hatalommal szemben. Ilyen híres hamisítvány az ún. álizidori gyűjtemény, amely a mai Spanyolország területén jött létre, és évszázadokon keresztül egész Európában hatott.

A harmadik jogforrástípus a *privilégiumlevél:* bizonyos személyeknek, esetleg társadalmi rétegeknek vagy csoportoknak az uralkodó speciális jogokat ad a privilégiumlevélben és ezek a jogok különböztetik meg őket a társadalom vagy az uralkodó osztály többi csoportjától. A privilégiumlevél nem azonos az adománylevéllel, utóbbi birtok, tisztség vagy cím adományozásáról kiállított okirat, ettől eltérően a privilégiumlevél speciális jogokat biztosít embereknek vagy csoportoknak. Ilyen speciális joggal rendelkezik pl. az egyház: privilégium fori, ami azt jelenti, hogy egyházi személyt csak egyházi bíróság előtt lehet perbe fogni. Egyházi személy lehet felperes más bíróság előtt is, de alperes (akinek a helyzete a perjogban kedvezőtlenebb) csak egyházi bíróság előtt. A korai feudalizmus leghírhedtebb és legnagyobb jelentőségű privilégiumformája az immunitási jog. Ennek az a lényege, hogy egyes nagybirtokosok jogot kapnak az uralkodótól, hogy birtokuk területén állami jogosítványokat gyakoroljanak, tehát mentesek (immunisak) a gróf vagy egyéb állami tisztségviselő joghatósága

alól, az igazgatási, bírósági és egyéb feladatokat (adókivetés, közmunka, fegyveres szolgálat stb.) ők maguk, a föld birtokosai végzik.

A virágzó feudalizmus jogforrásai. A virágzó feudalizmus időszakában az uralkodó jogforrás továbbra is a szokásjog, ez azonban már nem azonos a korai feudalizmus szokásjogával, nem népjog, nem bőrhöz tapad ez a jog, hanem *területi szokásjog*. Természetesen ez a jog a régi népjogokból alakul ki, egy meghatározott földrajzi területen élő nép joga az adott terület uralkodó jogává, szokásjogává válik. Ez a territoriális szokásjog. Pl. a bajor népjog (Lex Baiuwariorum) átalakul a Bajorország földrajzi területén érvényes területi szokásjoggá. A virágzó feudalizmus időszakában azonban jellegzetes fejlődés játszódik le minden területi szokásjogban. Ennek a lényege az, hogy az egyes területeken belül is külön szokásjogok alakulnak ki, méghozzá az egyes rendek számára vagy az egyes társadalmi osztályok számára külön jogi normák jönnek létre. Különösen ott, ahol a központi hatalom gyenge, a földesúri hatalom erős, rendkívül tarkává válik a szokásjog. Természetesen az egyház saját jogával, a kánonjoggal él, a nemesi rend alapvető joga a hűbérjog (Németországban Lehnrecht), amely a szenior és vazallus közötti viszonyt szabályozza, nemcsak az adománybirtok kezelésével kapcsolatos szabályokat rögzíti, hanem a szenior és a vazallus kötelességeit, a vazallus jogait, azt, hogy különböző helyzetekben milyen magatartást kell tanúsítania stb. A városoknak megint külön joguk van, a városi jog. De ugyancsak külön joggal élnek azok a nem szabadok is, akik fegyveres szolgálatot teljesítenek a földesúr érdekében, ezeket miniszteriálisoknak nevezik, jogukat pedig szolgálati jognak hívják (Dienstrecht). Külön joggal rendelkeznek a dologilag kötött jobbágyok is (Hofrecht), ezt a jogot vagy szerződések, urbáriumok, vagy pedig a földesúri praxisban kialakult szabályok tartalmazzák. A rendi vagy társadalmi szétaprózottság rendkívül nehézkessé teszi a jog alkalmazását, bírónak kell lennie a talpán annak, aki a területi szokásjog mellett a különböző rendi szokásjogok előírásait is ismeri. Ebben a helyzetben szükségszerűen napirendre kerül a jog írásba foglalása, ami az alkalmazását könnyíti meg. Ezeket az írásba foglalt szokásjogokat (amelyek a virágzó feudalizmus időszakában jöttek létre) nevezzük *jogkönyvek*nek.

Ezek a jogkönyvek *magánosok munkái,* olyan személyek írják össze a jogot, amelyet egy adott területen vagy egy adott csoport tagjaival szemben alkalmaznak, akik évtizedeken keresztül részt vesznek az ítélkezésben, akik a hatályos területi vagy rendi szokásjog valamennyi részét jól ismerik. Tehát a jogkönyvek mindig tartalmazzák a területi szokásjog normáit és rendszerint valamelyik rendi szokásjog szabályait is, többnyire a hűbérjog normáit. A jogkönyvek elnevezése különböző: nagyon sok jogkönyvet a terület alapján neveznek el, tehát aszerint, hogy melyik területen hatályos az a szokásjogi norma, amit írásba foglaltak. Ilyen pl. a normandiai jogkönyv vagy Lengyelországban az elblagi jogkönyv vagy Csehországban a řožmberki jogkönyv. Nagyon gyakran a szerző szerint nevezik meg: nagyon híres a középkorban Franciaországban Beaumanoir jogkönyve, amely a Franciaország középső részén fekvő Beauvais-i tartomány normáit tartalmazza vagy pl. Angliában Glanwille jogkönyve (ő Anglia főbírája volt a 12. század második felében), de ilyen szokásjogi norma bizonyos fokig Verbőczy Hármaskönyve is vagy Jan Łaski statútuma. Németországban a területi és rendi szokásjog írásba foglalt dokumentumait rendszerint

tükröknek nevezik, leghíresebb az 1220 körül keletkezett Szász Tükör (Sachsenspiegel), a városi jogkönyvek pedig rendszerint virágok, mint pl. Magdeburg virágai, ez egy olyan jogkönyv, amelyiknek nagy hatása volt a kelet-európai, egyebek között a magyar jog fejlődésében is. Ezek a jogkönyvek azt tükrözik, hogy a szabályok jelentős részét a normák összeírója a népjogból veszi át, másrészt az is tükröződik ezekben a jogkönyvekben, hogy ezek a szabályok – az írásbeliség gyér elterjedtsége miatt – évtizedeken vagy évszázadokon át szóban hagyományozódtak át a következő generációkra. Gyakran használnak egyszerű tőmondatokat, igen gyakran közmondásszerű tételek szerepelnek a normák között: „aki előbb megy a malomba, annak a lisztjét kell előbb megőrölni" (ez a sorrendiség követelményének kifejezése, amely természetesen a perek megtárgyalásában, tehát a bírósági munkában és más területeken is szabályként érvényesült). Igen gyakran fordul elő az is, hogy rímesek, énekelhetők a szabályok: „Ist ein Kind frei und echt, so behält es seines Vaters Recht" (Ha egy fiú szabadnak és törvényes házasságban születik, megilleti mindazon jog, amelyet az apja élvez.) Aztán vannak olyan mondatok is ezekben a jogkönyvekben, amelyek a korabeli hangulatot tükrözik, pl. az alaptalanul pereskedők rossz megítélését. A Szász Tükörben van egy olyan rendelkezés, hogy aki alaptalanul követel valamilyen dolgot egy másik embertől, azt megilleti annak a dolognak az árnyéka, ezenfelül a perköltségeket is neki kell viselnie.

A virágzó feudalizmus időszakában a szokásjog egy másik formája a bírósági ítélkezésben kialakult *precedens*-jog. A precedensnek az a lényege, hogy ha egy bíróság egy ügyben valamilyen elvek alapján döntött, akkor hasonló ügyekben (amelyekben a körülmények hasonlatosak) az előző döntésnek megfelelően kell újra állást foglalnia. A bírói szokásjog érvényesítésének az a feltétele, hogy a bíróság hatásköre az egész országra kiterjedjen (mint pl. Angliában vagy Magyarországon, ahol a nemesek ingatlanpereiben csak a királyi tábla dönthetett, vagy Angliában a polgári bíróság). Az ilyen bíróság feljegyzi az ítéleteit (Angliában 1189 óta jegyzik az egyes pereket, emlékeztetők formájában – tehát immáron 800 éves az angol „jogi emlékezet") és minden évben készítenek mutatókat, indexeket, amelyek alapján ki lehet keresni a levéltárból az adott ügytípusokban hozott döntéseket. Az így létrejött szokásjogot nevezik common law-nak, közönséges jognak, amelynek az angol jog fejlődése szempontjából rendkívül nagy jelentősége van. A 16. századtól kezdve, amikor a könyvnyomtatás jelentősen megkönnyíti a jogi normák ismertté tételét, az év során meghozott, precedensül szolgáló ítéleteket évkönyvekben közlik, hogy ne kelljen a levéltárakban az egyes aktákat kikeresni. Amennyiben a bíró nem talál olyan esetet, mint amelyiknek a megítélését a konkrét ügyben el kell végeznie, akkor analógiát keres, tehát hasonló eseteket. Ez az analógiakeresés még a 20. századi angol jogra is jellemző.

A szokásjoggal kapcsolatban meg kell még említeni azt, hogy a hanyatló feudalizmus időszakában, azokban az államokban, ahol a központi hatalom a rendekkel szemben megerősödik (és bizonyos területeken a feudális abszolutizmus időszakában), hivatalosan is összeírják a meghatározott területeken alkalmazott szokásjogi normákat. Ennek az összeírásnak az elsődleges célja az, hogy az uralkodók lezárják a szokásjogi fejlődést és ha valamilyen új kérdésben jogi normát kell alkotni, új szabályozást kell kiadni, akkor azt már az uralkodó hajtja végre vagy egyedül vagy a tanáccsal vagy a rendekkel együtt, tehát ebben

az időszakban a szokásjog helyett előtérbe kerül, erősödik az uralkodói jogalkotás. Ilyen hivatalos szokásjogi összeállítás Csehországban pl. a Majestas Carolina, amelyet IV. Károly császár, a prágai Károly Egyetem megalapítója állíttatott össze, bár ezt a rendek visszautasították. Ugyanilyen összeírásokat hajtottak végre Franciaországban is, ezek eredményeképpen mintegy 260 ún. coutume, azaz szokásjogi gyűjtemény született. Ez az összeírás azonban már nem magánosok munkája volt: az uralkodó magisztereket küldött ki a királyi udvarból, olyanokat, akik egy adott földrajzi terület szokásjogát jól ismerték, ezek a kiküldött mesterek állították össze a tervezetet, majd összehívtak az adott területen egy gyűlést, egy rendi gyűlés jellegű testületet, ahol pontról pontra megtárgyalták a mester által összeírt normákat, feljegyezték azt, hogy az általános szabálytól melyik faluban vagy mely településeken van eltérés. Ezeket az eltéréseket hozzáfűzték a coutume-höz, amikor a gyűlés befejezte a munkáját, a magiszter elkészítette a vita alapján a végleges tervezetet, ezt publikálták az adott területen, tehát lehetőséget biztosítottak mindenki számára, hogy beterjesszék a kifogásokat a helyi parlamenthez (a parlament felsőbíróság volt). Amikor a parlament a kifogások ügyében döntött, akkor befejeződött egy adott országrész szokásjogának, a coutume-nek a hivatalos összeállítása. Itt is az volt az összeírás célja, hogy a szokásjogot visszaszorítsák, a tarkaságot csökkentsék és új kérdésekben az ország egész területére érvényes normákat a király adjon ki tanácsa vagy más szerv közreműködésével.

A virágzó feudalizmus időszakának másik jelentős jogforrása (amelynek jelentősége egyre nagyobb) a *királyi jogalkotás*. A király által kiadott jogszabályokat különféleképpen nevezik: articulus-nak, assisa-nak (ez tükrözi a megalkotás módját is), ordonnance-nak, statútumnak stb. Ezeket a normákat az uralkodó rendszerint a királyi tanács közreműködésével alkotja meg és ezt gyakran az elnevezés is tükrözi. Franciaországban pl. az assise azt jelenti, hogy az együtt ülő (assidere = együtt ülni) nagyok közreműködésével alkották meg. Később, amikor már a rendi gyűlések is közreműködnek a normák megalkotásában, ott az elnevezés többnyire tükrözi azt, hogy a jogforrás hogyan jött létre, az ilyeneket törvénynek, törvénycikkelynek, birodalmi határozatnak stb. mondják. Néha azonban az elnevezések újabb differenciákra mutatnak rá. Angliában pl. vannak olyan törvények, amelyeket Petition-nak neveznek, ez is törvény. Vannak olyan törvények, amelyek elnevezése Bill vagy Act. Az eltérő elnevezések a törvény létrejöttének eltérő körülményeit tükrözik. Mindegyik megalkotásában részt vesz a parlament, de a Petition-nak az a formája, hogy a rendek alázatosan kérik uralkodójukat, hogy valamilyen kérdésben szíveskedjék intézkedést kiadni, normát alkotni. Amikor az uralkodó azt mondja: „Placet" (Rendben), ebben az esetben a törvény végrehajtható, alkalmazni kell. A Bill abban tér el a Petition-tól, hogy ezt már törvény formájában fogalmazza meg a rendi gyűlés. Tehát pl. „Mi, I. Erzsébet, Isten kegyelméből Anglia királynője... stb. – és következnek a címek hosszan, mint a feudális törvényekben általában szokás –, hű rendjeink kérésére elrendeljük a következőket; utána szám szerint sorra jönnek a rendelkezések, amelyek a törvényben vannak.

Más a formája, nem alázatos kérelem, mint a Petition, hanem megfellebbezhetetlen törvényjavaslat, amelyet az uralkodó aláír és így válik törvénnyé. Az Act abban tér el az előző kettőtől, hogy szövegezésében nemcsak a parlament vesz részt, hanem a királyi tanács is. Tehát a törvények megnevezésében levő különbség mutatja a megalkotásban levő különbséget is. Érdekesség még Angliában az, hogy a törvényeket nem évszámmal és cikkellyel jelölik meg, mint Európa legnagyobb részében (pl. az 1495. évi 23. törvénycikk), hanem az uralkodó neve van középen, eléteszik azt, hogy

uralkodásának hányadik évében született meg a törvény, és utána feltüntetik, hogy a megadott évben ez a törvény hányadik. Tehát pl. 18 I. Erzsébet 22, ez azt jelenti, hogy Tudor Erzsébet uralkodásának 18. esztendejében a 22. törvény az, amelyről szó van. A királyi jogalkotás kapcsán még egy speciális jogforrásról is említést kell tenni, a Német-római Birodalomban, az ún. birodalmi, illetve tartományi békékről. Ezek olyan jogforrások, amelyekben a császár (Reichsfriede, azaz birodalmi béke esetén) vagy a tartományúr (Landfriede) megegyezik a birodalom vagy a tartomány nemeseivel, hűbéreseivel, hogy meghatározott ideig, mondjuk 10 évig mellőzik a magánharcot, tehát ha valamilyen sérelem éri őket, akkor nem fegyverhez nyúlnak, nem saját maguk igyekeznek lemosni a gyalázatot, hanem bírósághoz fordulnak. Ezek a tartományi vagy birodalmi békék elsősorban a büntetőjog fejlődésének voltak fontos forrásai.

A virágzó feudalizmus harmadik fontos jogforrása (és jelentősége is nagyobb, mint az előző periódusban) a *privilégiumlevél*. Fő jellegzetessége az, hogy elsősorban csoportok, rendek kapnak az uralkodóktól kiváltságokat. Érdemes megemlíteni pl. Barbarossa Frigyes 1154-ben kiadott privilégiumlevelét, a Privilegium Scholasticumot, amit a bolognai egyetem részére adott ki és a középkorban, de még a hanyatló feudalizmus időszakában is hosszú ideig éltek azok a szabályok, jogok, amelyeket ez a privilégiumlevél az egyetemi oktatók és hallgatók számára biztosított. Pl. ha valamelyik egyetemi hallgató bűncselekményt követett el, akkor a privilégiumlevél értelmében az egyetem szenátusa, magisztrátusa ítélt a hallgató fölött.

A privilégiumlevelek között több jelentős is akad, pl. az 1215. június 15-én Angliában kiadott Magna Charta (Nagy Kiváltságlevél), ami az uralkodó osztály számára kedvező időpontban jött létre, amikor az egész uralkodó osztály összefogott annak érdekében, hogy a király kedvezőtlen, szorult helyzetét kiváltságok kicsikarására használja fel. Ebben a kiváltságlevélben Anglia királya kötelezettséget vállalt arra, hogy az egyház jogait tiszteletben tartja; hogy pajzspénzt vagy rendkívüli hadisegélyt csak a királyi tanács hozzájárulásával vet ki (kivételt képez a három klasszikus feudális eset: amennyiben az uralkodót fogságból kell kiváltani, vagy elsőszülött fiát lovaggá ütik, vagy elsőszülött lánya férjhez megy, ebben az esetben a vazallusok kötelesek pénzhozzájárulást fizetni az uralkodónak). A Magna Charta számos konkrét sérelem megszüntetésére is intézkedik, pl. rögzíti, hogy az örökösödési illeték változatlan marad, hogy a királyra visszaszállt birtokokat egy év és egy nap alatt újból el kell adományozni stb. A Magna Charta legjelentősebb rendelkezése az, amelyet később az egyéni szabadság első megfogalmazásának minősítettek, hogy törvényes ítélet nélkül szabad embert nem lehet birtokaitól és szabadságától megfosztani. Bár a Magna Charta egy össznépi megmozdulás eredménye volt, elsődleges haszonélvezői a lordok és az egyház voltak, annak ellenére, hogy akad benne néhány rendelkezés, amely a polgárság javát szolgálja. Pl.: Angliában egységes mértékegységeket, rendszert kell bevezetni; békében a kereskedők mozgását nem lehet akadályozni. A legjelentősebb része azonban a Magna Charta-nak a 61. §, az ún. *ellenállási záradék*, amely kimondja, hogy ha az uralkodó nem tartja meg ígéretét, akkor egy 25 tagú tanács felszólítja erre, ha továbbra sem hajlandó, akkor 30 nap elteltével az alattvalók elfoglalhatják birtokait, minden eszközt felhasználhatnak a király ellen, hogy kény-

szerítsék a Magna Charta rendelkezéseinek megtartására. Csak egy dolgot nem tehetnek meg: a király és családtagjainak testi épsége, egészsége nem károsodhat.

Egy másik híres privilégiumlevél, a IV. Károly által 1356-ban kiadott Német Aranybulla. Ez siettette a Német-római Birodalom szétesését, a választófejedelmeknek biztosított jelentős jogokat. Egyebek között azt, hogy a választófejedelemséget nem lehet az örökösök között, a fejedelem gyerekei között felosztani, az elsőszülöttség rendje szerint öröklődik, nemcsak a fejedelmi cím, hanem az a birodalmi cím is, ami a fejedelemséghez kötődik. Ugyanakkor ebben megkapták a regálé-jogokat, azokat a jogokat, amelyeket a középkorban csak az uralkodó gyakorolhat: pénzverés, vámok szabályozása, adókivetés stb. A harmadik lényeges eleme a Német Aranybullának, hogy a választófejedelmek ellen elkövetett cselekményt felségsértésnek minősíti. Negyedik lényeges eleme az, hogy a választófejedelmek jogot kaptak: évente üljenek össze, tárgyalják meg a Birodalom ügyeit, és állásfoglalásuk köti a császárt is. Ez a privilégiumlevél írja elő a Birodalom császárának, hogy ha valamilyen fontos ügyben akar intézkedni, ezt csak a választófejedelmek egyetértésével teheti meg. Természetesen a birodalmi kötelék lazulásának előbb is voltak dokumentumai, később is voltak jelentős állomásai, de a partikuláris erők megerősödésének legfontosabb dokumentuma mégiscsak az Aranybulla.

A kánonjog. A virágzó feudalizmus időszakában alakult ki és vált általánossá az európai jogfejlődés szempontjából oly jelentős kánonjog, amelynek a hatásai máig tükröződnek az egyes államok jogrendszerében. Elsősorban azért, mert ma is vannak olyan jogviszonyok, amelyeket elsőként legrészletesebben a kánonjog szabályozott, és ezekből kerültek át ezek a szabályok a modern jogrendszerekbe. Pl. a házassági jog alapvető intézményeit, szabályait először az egyház rögzítette, de ugyancsak a kánonjogból került át nagyon sok öröklési vagy büntetőjogi tétel a modern jogba is. A kánonjog szerepét és jelentőségét növeli az is, hogy a világ fontos részeiben (pl. Dél-Amerikában) ma is jelentős hatása van az emberi életviszonyok szabályozásában. A *kánonjog* az egyház által alkotott jog, amely az egyház szervezetét, különféle tisztségviselőinek kötelezettségeit és jogait, valamint a hívők kötelességeit szabályozza. A kánonjog más, mint az egyházjog, mert utóbbiban benne foglaltaknak az állami törvények is, amelyek az egyház helyzetét, tevékenységét érintik. Vannak államok, amelyekben az egyház működését – legalábbis a működés feltételeinek egy részét – az állam szabályozza. Ezek a normák azonban nem képezik a kánonjog részét, mert nem az egyház alkotta meg.

A kánonjog alapvető forrásai: a Szentírás, a krisztusi tanítások, elsősorban tehát az Újszövetség. A kánonjognak forrását képezik az ókor utolsó századaiban élt egyházatyák tanításai is, valamint a zsinati döntések. A katolikus egyházban kétféle zsinat van: az ökumenikus (egyetemes) zsinat, amely az egyház egészét átfogja, emellett azonban vannak partikuláris, nemzeti zsinatok is, amikor csak egy ország egyházi vezetőit hívják össze, hogy az ország egyházszervezetének valamely kérdését szabályozzák. A zsinatok tulajdonképpen az egyház vezetőinek konferenciái, ahol a szervezet működésének gondjait, problémáit, az egyház tanításainak eredményességét, a hívők helyzetét vitatják meg, és megfelelő döntéseket hoznak. A zsinati döntések a *kánonok*. Az első egyetemes zsinat az i. sz. 325-ben összeült I. niceai zsinat volt

Kis-Ázsiában. E zsinat harmadik kánona (tehát harmadik döntése, állásfoglalása) pl. az egyházi személyek és a nők együttéléséről intézkedett (hisz az egyház az ókor utolsó századaiban, a középkor első századaiban nem vallotta a papi nőtlenséget). A kánonjog negyedik forrását az egyház vezetőjének, a római püspöknek, a pápának a rendelkezései képezik. Ezeket jellegüktől függően bulláknak, enciklikáknak, constitutio-knak, breve-nek stb. nevezik, ezek a rendelkezések is kötik az egyházszervezet funkcionáriusait és hívőit, tehát részét képezik a kánonjognak, még akkor is, ha a kezdeti időszakban csak a római Virágok Terén (in acie Campi Florae) hirdették ki, mert szabály, hogy amit a városnak rendel el a pápa, az az egész keresztény világra érvényes (urbi facta, orbi facta).

A kánonjog esetében is lejátszódott azonban az a folyamat, amit a korai feudalizmusban a királyi capitulare-knál megfigyelhettünk. Az évszázadok során hatalmas joganyag gyűlt össze, amelynek alkalmazása nehézkessé vált, ezért az élet napirendre tűzte e joganyag rendezését. A rendezési feladatokat ebben az esetben is magánosok hajtották végre, e munkának legjelentősebb eredménye a bolognai egyetem Gratianus nevű professzorának nevéhez fűződik, aki 1140–1150 táján foglalta egységbe és az ellentmondásoktól is megtisztította a rendelkezésére álló jogforrásanyagot, ezt a jogkönyvet Gratianus Decretum-ának is nevezik. Lényegében három részből áll: az első rész azokat az általános elveket rögzíti, amelyek a katolikus egyházszervezet működésére és a hívők életére, tevékenységére vonatkoznak. A második rész tartalmazza a jogi normákat, az egyháznak a büntetőjogra, magánjogra, családjogra vonatkozó rendelkezéseit, valamint az ezekhez kapcsolódó eljárási vagy perjogi normákat. A harmadik rész a szentségekre vonatkozó tanok összefoglalása, ebben szerepel egyébként a házasság szentségére vonatkozó nézetek összefoglalása is, amelynek a házassági jogra is hatása van. Ezt a Gratianus-féle munkát az egyház hivatalosan nem fogadta el, de az egyetemeken tanították és a szentszékek, az egyházi bíróságok is rendszeresen alkalmazták. Az élet azonban a XII. század derekát követően is ment tovább. Új jogi normák jöttek létre, újra meg újra napirendre került ezeknek az új normáknak az egységbe foglalása, kompilációja. A XIII. század derekáig Gratianus dekrétumához öt ilyen kompilációt „ragasztottak" hozzá. Ezek egy bizonyos időszakban, két-három évtized alatt létrejött új kánonjogi normáknak az egységét adták. Ezek az összefoglalások már egységes szerkezetben kerültek kiadásra, mindegyik kompiláció öt részből állt: az első rész a bíróra vonatkozó rendelkezéseket (judex) tartalmazta, ezt követték a bíráskodásra vonatkozó szabályok (judicium), majd a papságra vonatkozó normák (clerus). A negyedik részben foglalták össze a jogászok, akik e feladatokat végrehajtották az eljegyzésre és a házasságra vonatkozó szabályokat (sponsalia), végül a büntetőjogra (crimen) és az eljárásra vonatkozó normákat. Az első ilyen kiegészítést, az első kompilációt Paviai Bernát püspök készítette el az 1150 és 1180 között keletkezett joganyag alapján. E kompiláció jellegzetessége az, hogy bár az anyag természetének megfelelően külön fejezetei vannak, de a paragrafusszámozás végigvonul a teljes anyagon, tehát 1-től kezdődik a §, és az új fejezet nem új §-számmal, hanem a régi továbbvitelével folytatódik. Ez megkönnyíti ennek az anyagnak a használatát a bíróságok munkájában, hiszen régen az volt a gyakorlat, hogy ha egy ilyen kompiláció sok részből állt, akkor először említették, hogy hánya-

dik könyv, hányadik fejezet, milyen számú artikulus, titulus, paragrafus alatt található a norma. Körülményes volt így az idézés, eltéveszthető, viszont ha a §-számozás végigvonul az egész anyagon (a későbbiekben egyre gyakrabban találkozunk ezzel a gyakorlattal, ma már ez az általános), az alkalmazása sokkal könnyebb. Természetesen az öt régi kompiláció után sem állt meg az élet, új normák jöttek létre, 1298-ban VIII. Bonifác pápasága idején készült el pl. a 6. összefoglalás, amelyet Liber Sextusnak neveztek. Az utolsó ilyen összefoglalás elnevezése Clementinae, ezt Kelemen pápáról nevezték el és azért nem nevezik 7. könyvnek, mert ebből kimaradtak bizonyos enciklikák, bullák, tehát nem a teljes joganyagot fogja át. Ezt a fejlődést 1582-ben a Corpus Juris Canonici zárja le, tehát a Tridenti Zsinat időszakában hivatalosan is egységbe foglalják a kánonjog normáit, és ez a Corpus Juris Canonici volt hatályban egészen 1918-ig, amikor átadta helyét a Codex Juris Canonici-nek.

Inkorporáció és kodifikáció. A feudális jog forrásai kapcsán beszélni kell még az inkorporációról, valamint a kodifikációról, a virágzó és hanyatló feudalizmus jogalkotásainak e jellegzetességeiről. Az *inkorporáció* (in unum corpus redactio) azt jelenti, hogy a jogalkotó már meglévő jogi normákat bizonyos szempontok szerint rendez, megtisztít az ellentmondásoktól és egységbe foglal. Ezek a meglévő jogi normák lehetnek szokásjogilag kialakult normák vagy írott jogforrások is, pl. a virágzó feudalizmus időszakában igen gyakori volt a városi statútumanyag, a városi joganyag inkorporálása, egységbe foglalása. A középkorban minden városnak megvolt a maga területi szokásjoga (lásd: Magdeburg Virágai stb.), ezenfelül a városok polgársága igazgatási, ingatlanforgalmi, rendészeti, büntetőjogi és egyéb kérdésekben saját maga is alkotott szabályokat, statútumokat. A városokban a városi tisztségviselők által kibocsátott normák is jelentős jogforrások voltak, ezekben rendszerint a városi tisztségviselő azt rögzítette, hogy tevékenységét milyen szabályok alapján végzi. Ezeket a normákat a fejlődés egy bizonyos szintjén egységbe kellett foglalni, hogy áttekinthető legyen, hogy ne tegye lehetővé egyesek részére a zavarosban való viszonylag könnyű halászást. Kisebb városokban ezt az inkorporációt rendszerint úgy hajtották végre, hogy három könyvbe rendezték a városban érvényes, különböző formában létrejött jogi normákat: az első könyvbe kerültek a közjogi normák, amelyek a város szervezetére, igazgatására, a tisztségviselők munkájára vonatkozó szabályokat tartalmazták. A második könyvben foglalták össze az ingatlantulajdonnal, adásvétellel, családjoggal, örökléssel és egyéb magánjogi kérdésekkel kapcsolatos normákat. A harmadik könyvbe kerültek a büntetőjogi és rendészeti normák, természetesen a perjogi normák is, hogy pl. milyen eljárás alapján szabnak ki szankciókat valamely tilalom megszegőjére vagy valamelyik rendelkezés végre nem hajtójára. Ahol a város élete gazdagabb volt, ott az inkorporációt nem három, hanem több, esetleg 15 kötetbe foglalták össze és igen gyakran az így egységbe foglalt jogi normákat a Város Statútumának nevezték. Bologna Statútuma tehát azt jelenti, hogy a bolognai városi jog egységes testbe foglalt jogkönyve. Különbözik az egyes statútumoktól, amelyek a város polgárságának döntései, a polgárok gyűlésének határozatai a városi jog alapvető jogforrásai. Az inkorporációs tevékenység során a jogszabályokat természetesen megtisztították az ellentmondásoktól, de az inkorporáció sajátossága az, hogy aki ezt végrehajtja, nem törődik azzal, hogy joghézag van a normákban,

valamilyen kérdés nincs szabályozva, ő csak a meglévő, a hatályos, a megalkotott jogszabályokat rendezi. A hézagok kitöltésével nem törődik.

A *kodifikáció* abban különbözik az inkorporációtól, hogy a kodifikátor is figyelembe veszi a meglévő joganyagot, ő is elvégzi témánként vagy jogterületenként a rendezést, az ellentmondások felszámolását, de megnézi azt is, hogy hol vannak hézagok, milyen életviszonyokat nem szabályozott a jog. Megvizsgálja, hogy milyen a társadalmi fejlődés iránya, milyen tendenciák vannak, mi változott az elmúlt évtizedekben, és mi várható az elkövetkező időszakban.

A kodifikátor azonban rendszerint azt is megnézi, hogy a szomszédban hasonló feladatokat hogyan oldottak meg. Ezután készül el a kódex tervezete, rendszerint a kodifikátor ezt a tervezetet kiküldi jogi karoknak, bíróságoknak azzal, hogy vizsgálják át, tegyék meg észrevételeiket, javaslataikat. Gyakran megtörténik, hogy amikor ezek a javaslatok visszaérkeznek és figyelembe veszik, tehát a kódex tervezetét kiegészítik vagy módosítják, akkor ezt az ország egy meghatározott területén hatályba léptetik, a gyakorlati alkalmazás során felmerült hibákat kijavítják, a kódex végleges formába öntésénél figyelembe veszik a tapasztalatokat.

A kodifikációs tevékenység fellendülése egyidejű a könyvnyomtatás elterjedésével és alkalmazásával. A 16. században kezdődik meg, az idők folyamán többféle kódex születik, leggyakoribbak az egy-egy jogág alapnormáinak számító kódexek, törvénykönyvek. Ilyen pl. az 1532-ben kiadott V. Károly féle büntető kódex a Német-római Birodalomban, a Constitutio Criminalis Carolina (rövidítve CCC). E büntető kódex még a büntető anyagi jog és a büntető eljárásjog szabályait egyaránt tartalmazza. Az első modern büntető törvénykönyv (anyagi jogi kódex, amely csak a bűncselekményre, a büntetőjogi felelősségrevonásra és a büntetésekre vonatkozó jogi normákat tartalmazza) az 1787-ben hatályba lépett II. József-féle Btk., a Sanctio Criminalis Josephina. Ez más szempontból is kitűnik a hanyatló feudalizmus kódexei közül, elsősorban azért, mert eltörli a halálbüntetést, bizonyos feudális bűncselekményeket, például az istenkáromlást, az isteni felség megsértését stb. nem tartja már bűntettnek. Vannak azonban a kódexek között olyanok, amelyek nem csupán egy jogág normáit rögzítik, hanem az egész jogrendszert átfogják: ilyen az 1794-ben hatályba léptetett porosz általános törvénykönyv (Allgemeines Landrecht). Ez a kódex négy hatalmas kötetben, több mint 19 ezer szakaszban szabályozza a trón betöltésétől kezdve a háztulajdonos kötelességeiig a közjog, a magánjog, a büntetőjog stb., tehát a teljes jogrendszer egészére vonatkozó szabályokat. Vannak aztán olyan kódexek is, amelyek nem egy jogág viszonyait rendezik, hanem egy társadalmi-politikai viszonynak valamennyi jogági vetületét szabályozzák. Ilyen pl. az 1685-ben Franciaországban kiadott Code Noir (Feketekódex), amely az amerikai francia gyarmatokon élő rabszolgák helyzetét szabályozza, mert a legkatolikusabb uralkodó (a francia király) nem tehette meg, hogy a katolikus rabszolgákat az ő uralkodása idején is beszélő dologként kezeljék. A Code Noir tehát a rabszolgatartással összefüggő jogi kérdések egészét rendezi, a családjogi, öröklési jogi, közjogi és a többi jogágba tartozó, e társadalmi intézményt érintő kérdéseket. A negyedik fajta kódex, amely a hanyatló feudalizmus időszakának jellemzője, nem egy jogág egész területét fogja át, hanem csak egy fontos részt szabályoz, ilyen pl. a 18. században Franciaországban született öröklési kódex (az ilyen jellegű átfogó normákat az irodalom gyakran rész-kódexnek is nevezi).

A feudális magánjog

A jogképesség és cselekvőképesség a feudalizmusban. A feudalizmusban az emberek nem egyenlőek, tehát jogegyenlőség nincsen. Bizonyos jogoknak csak meghatározott emberek lehetnek az alanyai. Az egyénnek azt a képességét, hogy jogosultságokat szerezzen, kötelezettségeket vállaljon, jogügyleteknek alanya legyen, jogképességnek nevezzük. A középkorban nagyon sok tényező játszott közre abban, hogy az egyén jogképessége milyen mértékben volt korlátozva. Ezek:

– *társadalmi helyzet:* döntő szerepe volt annak, hogy az ember a feudális uralkodó osztályhoz tartozott-e vagy sem. A jobbágy pl. nem rendelkezhetett ingatlan tulajdonnal, mert ez a jog csak az uralkodó osztály tagjait illette meg.

– *rendi helyzet:* az uralkodó osztályon belül az egyes egyének jogképességét az szabta meg, hogy melyik rendhez, az uralkodó osztály mely csoportjához tartoztak (pl. Franciaországban a pairek a nemességnél szélesebb körű jogképességgel rendelkeztek).

– *vallásfelekezethez való tartozás:* a feudális államok mindegyikében volt egy uralkodó vallás (többnyire a római katolikus), bizonyos tisztségeket csak olyan személyek tölthettek be, akik az államvallás követői (zsidók pl. csak korlátozott jogképességgel rendelkeztek).

– *nemhez tartozás:* a középkorban a nő sokkal kedvezőtlenebb jogi helyzetben volt, mint a férfi, nemcsak köztisztségeket nem tölthetett be, de a magánjogi helyzete is kedvezőtlen volt (voltak olyan államok, ahol a nő *mindig* hatalom alatt állt, ha férjhez ment, megszűnt fölötte az atyai hatalom, de átkerült férje hatalmába). A jogképesség eltérő voltának a középkorban nagyon sokféle következménye volt. Pl. a büntetőjogban már a korai feudalizmus időszakában (a Lex Salica szerint) ha egy szabad frankot valaki megölt, akkor 200 arany értékű vérdíjat kellett fizetnie (ez megfelelt 60–70 szarvasmarha értékének), ha a megölt személy félszabad volt, akkor ennek kétharmad részét, ha jobbágy, akkor a felét, ha személyileg kötött jobbágy, akkor egyharmadát kellett fizetnie stb. De közjogi következményei is voltak a jogképesség eltérőségének, 1789 előtt pl. a francia hadseregben a törzstiszti, főtiszti helyeket csak nemesek foglalhatták el. A jogképesség teljességének vagy korlátozott voltának perjogi következményei is vannak. Az előzőekben már szó volt arról, hogy az egyháznak külön bíróságai vannak, de ugyanilyen külön bírósága van a paireknek is. A jog egyéb területein is érvényesültek ezek a differenciák, tehát bizonyos jogokat az egyén vagy társadalmi vagy rendi helyzete, vallása, nemhez tartozása, foglalkozása miatt nem gyakorolhatott, azokból ki volt zárva. A jogegyenlőség éles ellentétben áll a keresztény tanokkal, amely szerint Isten az embert a maga képére teremtette és az embernek atyjaként, teremtőjeként kell tisztelnie Istent. Az ember Isten képmása (imago Dei) és Isten előtt mindenki egyenlő. Ezzel az egyenlőséggel éles ellentétben van az a számtalan egyenlőtlenség, amelyet a hatalomra került egyház is hirdetett, amely az emberek közötti egyenlőtlenséget Isten akaratának tünteti fel. Az egyház tanainak megváltozása váltotta ki aztán a különböző eretnekmozgalmakat, az egyház elleni támadásokat, azokat a törekvéseket, hogy a krisztusi tanokhoz kell visszatérni és az egyháznak nem szabad támogatni a feudalizmus államszervezetét és társadalmi rend-

jét. Ez az oka annak, hogy a korai polgári forradalmak is vallási jelszavak alatt indultak meg, és kezdetben a polgárság vallási jelszavak alatt vívta meg a nemességgel szemben a maga harcát.

A feudalizmus időszakában az eltérő jogképesség mellett még nagyon fontos az egyenrangúság elve: az egyenrangúság azt fejezi ki, hogy az egyének a hűbéri vagy a feudális piramisban azonos szinten állnak-e. Amennyiben pl. olyan személyek kötnek házasságot, akik nem egyenrangúak, abban az esetben a gyermekek bizonyos feudális államokban az alacsonyabb rangú szülő jogállását követik. Tehát ha egy gróf, aki az uralkodó közvetlen hűbérese, elveszi egy bocskoros nemes lányát feleségül, vagyis nem egyenrangú házasságot köt, ebben az esetben a gyermekeik nem a gróf jogállását követik, hanem az alacsonyabb rangú bocskoros nemes jogállását. Meg kell még azt is jegyezni, hogy a jogképesség bírói ítélettel is korlátozható. Egyes esetekben (bűncselekménytől függően) a bíróságok becsületvesztést, imfámiát is kimondhatnak, ez azt jelenti, hogy az ilyen elítélt bizonyos tisztségeket nem tölthet be, bizonyos jogokat nem gyakorolhat. De már a korai feudalizmus időszakában is előfordult, hogy az egyén elveszítette a jogképességét, ha olyan cselekményt követett el, ami miatt kitaszítottá, kiközösítetté vált a társadalomból (banditus-szá, azaz banditává vált). A jogképességben megmutatkozó különbségek egyik jele volt a hanyatló feudalizmus időszakában az, amikor az uralkodók ún. ruházkodási szabályzatokban (Kleiderordnung) kötelezték alattvalóikat, hogy a társadalmi, rendi helyzetüknek megfelelő ruhát viselhetnek, tehát a ruházkodásnak ki kellett fejeznie azt a helyzetet, amit az egyén a társadalomban elfoglalt. A meg nem született embernek (nasciturus) a római joggal ellentétben a feudalizmusban nincsenek jogai, a megszületett gyermek is csak abban az esetben rendelkezik jogokkal, ha életképesen jött a világra: egyes primitív jogok előírják, hogy 9–10 nap után szerzi csak meg az újszülött a jogképességet; másoknál követelmény, hogy olyan erős legyen a sírása, hogy a ház mellett elmenők meghallják; később a kereszténység hatására egyes jogforrások olyan követelményeket is támasztanak, hogy a jogképesség csak a megkeresztelése után illeti meg a gyermeket.

A *cselekvőképesség* az embernek az a képessége, hogy *saját* cselekedeteivel kötelezettségeket vállaljon és jogokat szerezzen, ennek feltétele a középkorban is a szellemi és fizikai képességek birtoklása. A gyermek cselekvőképtelen, egy bizonyos fejlettségi szint elérése után korlátoltan cselekvőképes, viszont ha felnőtté válik, nagykorú lesz, kiválik atyja hatalma alól, ebben az esetben teljesen cselekvőképes. A cselekvőképességet, az életkori határokat az egyes feudális jogrendszerek különféleképpen szabályozták, a Német-római Birodalom választófejedelmei pl. 18. életévük betöltése után nagykorúakká váltak, elérték teljes cselekvőképességüket. A korlátozott cselekvőképesség időhatárát a különböző feudális jogok másképp határozzák meg. Általában 7 és 12 év között szabják meg azt az életkort, amikor az egyén jogokat szerezhet, bizonyos kötelezettségeket vállalhat, de a kötelezettségvállalás nem terjed ki minden ügyletre, tehát csak korlátozottan cselekvőképes. A cselekvőképesség másik feltétele a szellemi állapot. A feudalizmus időszakában szabály az, hogy a gyengeelméjűek, az elmebetegek cselekvőképtelenek, tehát úgy kell tekinteni őket, mint a gyermekeket. Érdekessége a feudális jognak, hogy a cselekvőképesség bizonyos betegségek esetén megszűnik. Aki beteg, aki fájdalmakkal küszködik, cselekvőképtelen és a felgyógyu-

lása után különböző próbák kiállásával kell bizonyítania cselekvőképessége visszaszerzését (a próba a férfiaknál rendszerint az, hogy meg kell ülnie a csatalovat, a nőknél pedig az, hogy fel kell venni önállóan, segítség nélkül az ünnepi öltözetet).

Az ingatlan-átruházás szabályainak fejlődése. A feudalizmus nem ismerte a római jogi értelemben vett földtulajdont, az allódiumon is, a feudumon is kötöttség volt, amely megakadályozta a földbirtokkal való szabad rendelkezést. Az allódbirtokon a családi-nemzetségi kötöttség volt az alapvető, a feudumnál pedig a hűbéri kötöttség. Ennek ellenére a korai feudalizmustól kezdve gyakran szükség volt arra, hogy a birtokos eladja akár allód, akár pedig hűbéri birtokát. Szó volt már arról is, hogy az eladásnál a vétellel meg kellett kínálni a család tagjait, és az ügylet lebonyolítása után is meghatározott ideig a família visszaváltási joggal rendelkezett (allódbirtok esetén), feudumnál is engedélyt kellett kérni a hűbérúrtól, illetéket kellett fizetni neki és a vevő belépett az eladó helyébe. Az ingatlan-átruházási ügyletek a korai feudalizmusban elsősorban reálügyletek: nem elegendő a megegyezés, a vételár lefizetése, az ügylet csak akkor jön létre, ha a vevőt az eladó bevezeti az ingatlanba (investitura), azaz ténylegesen is átadja neki az ingatlan birtoklását. Az ingatlan-átruházás végrehajtása nagy, emlékezetes esemény, részt vesznek azon a szomszédok (már csak azért is, hogy a tévedéseket – pl. hol húzódik a határ – ki tudják igazítani), igazgatási vezetők, bejárják az egész birtokot és így történik meg az ingatlan átruházása.

Később előtérbe kerülnek a konszenzuál ügyletek, elegendő, ha az eladó és a vevő megállapodik az ingatlan átruházásában, megállapodásukat írásba, szerződésbe foglalják, és ezt az írást olyan helyen helyezik el, ahol a dokumentumokat őrzik, valamely konvent vagy káptalan irattárában. Ilyen esetben (átmeneti jelenségként) a kezdeti időszakban még a föld egy darabját, rögét is át kellett adni a vevőnek, tehát jelképesen megtörtént a tulajdon átruházása. A fejlődés következő lépése a városokban, a Német-római Birodalomban a telekkönyvek létrehozása, bevezetése volt. Az első ingatlankönyvet (Grundbuch) 1135 körül készítették el Köln városának Szent Márton negyedében. Ebben az ingatlankönyvben tartották nyilván azt, hogy a negyed polgárai milyen ingatlannal, ház, illetve telekingatlannal rendelkeznek, illetve ezek birtokjogában milyen változások következtek be. A későbbiekben (ahol ilyen ingatlankönyv bevezetésére sor került) rendszeresen nyilvántartották azt, hogy a városi ingatlannak melyik polgár a tulajdonosa. Ezek az ingatlankönyvek a 12–13. században egész Nyugat-Európában elterjedtek. A 15. században már egyes városokban az adásvétel megtörténtének az képezte bizonyító erejét, hogy az ügyletet átvezették-e a telekkönyvben, tehát nem volt elegendő a birtok tényleges átadása, a vételár kifizetése az eladónak, az ügylet csak akkor lett jogszerűen hatályos, ha az ingatlan-átruházást a telekkönyvbe bevezették.

Ezek a telekkönyvek a középkorban két elvre épültek: az egyik a perszonalitás elve, ennek lényege az, hogy a város minden polgárának és jogi személyének együtt tartották nyilván az ingatlanait. A másik elv a realitás elve: ennek lényege az, hogy csak a ház-, illetve földingatlant tartják nyilván, tehát pl. azt, hogy a Meredek-dűlőben hány ingatlan van, és ezeknek az ingatlanoknak ki a birtokosa. Ugyanígy a városfalon belül az egyes utcákban levő házingatlanokat is. Ezekben az ingatlan-nyilvántartásokban egyrészt nyilvántartották azt, hogy ki a birtokosa a teleknek, más-

részt azt, hogy milyen terhek vannak a telken, ugyanis kölcsönügyletek biztosítékaként a kölcsönvevők gyakran az összeget az ingatlanokra íratták rá, tehát nem teljesítés esetén az ingatlan eladásával fedezhette a kölcsönadó a követelését. A telekkönyvben nyilvántartották a birtokkal kapcsolatos egyéb adatokat is, amelyek a telek értékét megszabták. Ez a telekkönyvi rendszer a hanyatló feudalizmus végén, de inkább a kapitalista korszakban általánossá vált egész Európában és segítette az ingatlanforgalom biztonságát. Elsősorban azzal, hogy a telekkönyvek nyilvánosak voltak, tehát a hitelező megtekinthette adósa telekkönyvi adatait (mennyire van megterhelve a birtok), másrészt szabályként kialakult az is, hogy a hitelezőket a telekkönyv sorrendjében kell kielégíteni, tehát elsősorban azt kell a telek eladása esetén kielégíteni, aki a hitelezők között legelöl van.

A családi hitbizomány. A hanyatló feudalizmus kezdetén alakult ki először Spanyolországban, majd elterjedt egész Európában a családi hitbizomány intézménye. A hitbizomány (fidei commissum) kötött birtok, olyan családi birtok, amelyet nem lehet elidegeníteni. Az ilyen kötött családi birtok létrehozásánál az a cél, hogy az alapító megakadályozza a családi vagyon szétforgácsolódását, biztosítsa utódainak a család fényét fenntartó vagyoni alapokat, a birtokot. Az ilyen birtok meghatározott rendben öröklődik. A hitbizomány alapítója szabja meg rendszerint azt, hogy az öröklés rendjében milyen szabályokat kell követni. Később a hitbizomány létrehozásához már nem elegendő a birtokos, illetve az alapító akarata, ehhez az uralkodó (vagy később a rendi gyűlés) hozzájárulása is szükséges. A hitbizománynak elsősorban ingatlan a tárgya (föld, ház stb.), tárgya lehet azonban nagyértékű ingóság is (képtár, fegyvergyűjtemény, numizmatikai gyűjtemény, híres ménes stb.), amelyet elidegeníteni szintén nem lehet. Aki a család tagjai közül nem örökli a hitbizományt, az jogosult arra, hogy évjáradékot kapjon, tehát a hitbizomány hasznából részesüljön. A hitbizománynál általában ötféle öröklési forma volt. Hitbizományi örökös csak férfi lehetett, a nők tehát az ilyen családi birtok öröklésből ki voltak zárva. Az elsődleges, leggyakoribb öröklési forma az elsőszülött öröklése. Az elsőszülöttség (primogenitura) elvén alapuló öröklés lényege az, hogy az alapító vagy a hitbizományi birtokos elsőszülött fia örökli a családi birtokot. Amennyiben az elsőszülött nem örökölhet (pl. meghalt), abban az esetben az elsőszülött *ága,* leszármazói öröklik mindaddig, amíg ilyen öröklésre jogosult leszármazók vannak. A második öröklési szisztéma a majorátus elve szerinti öröklés. Ennek az a lényege, hogy az alapító vagy a hitbizományi birtokos fiai közül az örökli a kötött családi birtokot, aki előbb született (major natus). Amennyiben a legelőbb született elsőszülött meghal, abban az esetben a második fiú válik major natus-szá. A minorátus elve szerinti öröklés ellentétes a majorátus szerinti örökléssel: az ízben legközelebb levő (tehát az alapító vagy az örökhagyó fiai) közül a legkésőbben született (minor natus) örököl. Amennyiben a legkésőbb született fiú valamilyen ok miatt nem örökölhet, akkor a legfiatalabb bátyja válik örökössé. A negyedik öröklési elv a hitbizománynál a szeniorátus szerinti öröklés: ennek az a lényege, hogy íztávolságtól függetlenül a fiú leszármazók közül mindig a legidősebb (senior natus) a hitbizomány örököse. Az ötödik öröklési forma a juniorátus szerinti öröklés, ez a szeniorátus ellentéte: a hitbizományi örökös halála esetén férfi leszármazói közül a legfiatalabb örököl. E két utóbbi öröklési forma

azonban meglehetősen ritka, elsősorban azért, mert a hitbizományi birtok kiuzsorázásához vezet: ha a juniorátus elve érvényesül, akkor előfordulhat az, hogy pár hónapos csecsemő vagy pár éves gyerek (mert ő a legfiatalabb) válik a hitbizomány örökösévé, ebben az esetben viszont a gyámja igyekszik a nagykorúságáig tartó időszakot felhasználni arra, hogy a hitbizomány gyümölcseiből a maga számára minél többet kaparintson meg. Ugyanez a veszély a szeniorátus elve szerinti öröklésnél is, végletes esetekben előfordulhat, hogy a hitbizományi örökös idős korában jut hozzá a családi birtokhoz, és tudván, hogy neki nem adattak meg hosszú évtizedek a birtok hasznának élvezetéhez, igyekszik a hátralevő rövid éveket maximálisan kihasználni, ami a birtok romlásával jár.

A hitbizományt tehát csak *atyafiak* örökölhetik, a hitbizományi alapító férfi leszármazói. A középkori jog azokat a férfiakat nevezi atyafiaknak, akik közös őstől származnak, az ő nevét viselik és családi címerük is (valamint előnevük, nemesi prédikátumuk) ugyanaz, mint az alapítóé volt.

A rokonság, sógorság szerepe a feudalizmusban. A vérrokonság olyan családi kapcsolat, amely a közös őstől való leszármazáson vagy azon alapul, hogy két ember közül egyik a másiknak utóda vagy őse. Ilyen esetben tehát a leszármazás közvetlen. A vérrokonságon kívül azonban a feudalizmus másfajta rokonságot is ismer, amely kötelezettségekkel jár. Ilyen a lelki rokonság, aminek az az alapja, hogy valaki keresztvíz alá tartja a gyermeket, tehát a keresztapa vagy a keresztanya a gyermek rokona, nem vérrokona, hanem lelki apja vagy anyja. A rokonság lehet törvénytelen (ennek alapja az, hogy valaki házasságon kívül nemz, illetve szül gyermeket) vagy törvényes. A rokonság lehet egyoldalú (akkor, ha két embernek csak egyik szülője közös) és kétoldalú, ha pl. a gyermekek azonos szülőktől származnak. A feudális jog édestestvérnek nevezi azokat a gyermekeket, akiknek mindkét szülője közös, és féltestvérnek azt, akiknél csak egyik szülő közös. A feudális jogban – minthogy a rokoni kapcsolatoknak rendkívül nagy a jelentősége – az elnevezések a mai fogalmaknál sokkal jobban tükrözik a rokoni kapcsolat minőségét. Pl. az apa testvére, tehát az apai nagybácsi a feudalizmusban *patruus,* az anya férfitestvére, tehát az anyai nagybácsi *avunculus,* az apai nagynéni az *amita,* az anyai nagynéni a *matertera.* De folytatni lehetne a sort tovább. A sógorság szintén családi kapcsolat, de házassággal jön létre, a házastárs vérrokonaihoz fűződő családi kapcsolat elnevezése sógorság. A rokonságot illetően alapvető kérdés a feudalizmusban, hogy meddig terjed a rokoni kapcsolat, amelynek a büntetőjogban, a házassági jogban, az öröklési jogban stb. jogi következményei is vannak.

Ennek megállapítására két alapvető számítási mód alakult ki a középkorban. A germán jogi rokonságszámítás, amely a népvándorlás korában alakult ki, de a 10. század táján átveszi a katolikus egyház is (azóta germán jogi, illetve kánonjogi rokonságszámításnak nevezik). Ennek lényege az, hogy a közös őstől való íztávolság, rokonságifok-távolság vagy generációtávolság szabja meg a rokonság fokát. Tehát pl. egy apa gyerekei (első ízen, első rokonsági fokban elhelyezkedő leszármazói) elsőfokú rokonai egymásnak, egy nagyapa unokái (akik nem azonos szülőktől származnak) másodfokú rokonai egymásnak. Tehát az ízek (geniculum), fokok (gradus) vagy nemzedékek (generatio) távolsága szabja meg a rokonság fokát. A germán jogban a vérrokonságot a hetedik fokig számolják, és hogy könnyebb legyen a kapcsolat szorosságát megjegyezni, az emberi test alapján határozzák meg a rokonság távolságát. A közös ős a fej, ebből indulnak ki. A közös ős gyermekei, akik az első ízben helyezkednek el – nyakrokonok, a közös ős unokái (második

íz) – vállrokonok, a harmadik íztávolságon elhelyezkedő vérrokonok könyökrokonok, a negyedik ízben levők csuklórokonok, végül a rokonság utolsó három fokát az ujjak felhasználásával jelölik. Ötödfokú rokonság a belső ujjperecnek felel meg, hatodfokú rokonság a középső ujjperecnek, a jogilag még olykor számottevő hetedfokú rokonság pedig külső ujjperec- vagy köröm-rokonság. A rokonságszámítással kapcsolatban még meg kell jegyezni azt, hogy a germán jogi vagy kánonjogi rokonságszámításnál mindig a közös őstől legtávolabb levő számít, tehát pl. a közös ős gyereke és másik gyerekének a fia vagy lánya másodfokú rokonok, mert a gyerek ugyan az első ízben helyezkedik el, de a másik gyerektől származó unokák már a második ízben és ilyenkor a hosszabb távolságot kell számítani.

A rokonságszámítás másik módja a római jogi számítás, amelynek a lényege az, hogy a közös őstől számítva hány nemzés történt addig, míg két ember között a rokoni kapcsolat létrejött. Tehát pl. az apa két gyereke között másodfokú rokonság van, mert az első gyereke megszületéséhez is, és a második gyereke megszületéséhez is egy-egy, összesen két nemzésre volt szükség. Egy nagyapa nem ugyanazon gyerekeitől származó unokái között negyedfokú a rokoni kapcsolat, mert hisz ahhoz, hogy az egyik unoka megszülessen, előbb az apjának, aztán neki kellett megszületnie, ez két nemzés, és a másiknál ugyanez volt a helyzet. A római jogi rokonságszámításnál pontosan meg lehet határozni az egyenlőtlen rokonság fokát is, tehát pl. az előbb említett esetben (egy férfi fia és a másik gyermekétől származó unokája között) harmadfokú a rokonság.

A rokonságszámítással kapcsolatban még meg kell említeni azt, hogy a feudális jog különbséget tesz az egyenesági és az oldalági rokonok között: egyenesági rokonok azok, akik közül egyik a másiknak őse, illetve utóda (tehát pl. nagyapa és unokája másodfokú egyenesági rokon). Oldalági rokonnak nevezi a feudális jog azokat, akik közös őstől, de nem egymástól származnak. A közös őstől származásnál a jog néha különbséget tesz aszerint, hogy honnan nézi a rokoni kapcsolat fejlődését. Ha a nagyapától nézi, akkor lemenőkről beszél, ha a leszármazott szemszögéből nézi, akkor felmenőkről szól.

A házassági jog fejlődése a feudalizmus időszakában. A feudalizmus kezdetén a házasság (a feudális társadalom alapegységének, a családnak az alapja) megegyezéssel jön létre, méghozzá a két család (-fő) megegyezésével. Ebben az időszakban a házasság ügylet, a kapcsolat fejlesztésének egy formája, ennek megfelelően a családfők kötik meg az ilyen megállapodásokat. A megállapodás kétféle lehet: egy jövőre vonatkozó (pro futuro) házassági megállapodás, amelyet eljegyzésnek neveznek. A másik fajta megállapodás a házasság megkezdésére vonatkozó megállapodás (ex nunc), amelynek megkötése után a házasság hatályos, a felek házastársi együttélésüket megkezdik. A házasságkötéskor a nő családja rendszerint külön vagyont ad a feleséggel (hozomány-dos), ugyanakkor a vőlegény családja is megfizeti a jelképes vételárat (pretium), ami a házasságkötés után a nő különvagyona lesz. Ezt a férj családja által adott vagyont gyakran házasság miatti ajándéknak (donatio propter nuptias) is nevezik. A nőnek a házasságban ez a két különvagyona van, ezekkel azonban nem rendelkezhet szabadon, a vagyon kezelője a férfi. A nőnek van azonban olyan különvagyona is, amibe ingóságok, asszonyi dolgok tartoznak (ékszer, ruha stb.), ezeknek az ingóknak az öröklésére speciális szabályok érvényesülnek, csak a lányai, illetve női leszármazói örökölhetik ezeket az ingóságokat.

A korai feudalizmus időszakában gyakran előfordul még a többes házasság is, sőt a házasság közös megegyezéssel vagy valamilyen ok miatt fel is bontható. Ugyancsak gyakran előfordult a házasság egyoldalú felbontásának joga, amikor valamelyik fél meghatározott ok miatt eltaszítja magától házastársát (ripudium). A házasság ilyen egyoldalú felbontása a korai feudalizmusban akkor lehetséges, ha erre valamelyik fél okot ad: pl. ha a házasságból nem születik gyermek, mert a nő meddő, vagy házasságtörés esetén. Egyes feudális jogokban a nőnek is joga van a házasság egyoldalú felbontására, amennyiben férje a testével való kereskedésre kényszeríti, vagy ágyasát a családi fedél alá hozza. Az egyház természetesen kezdettől fogva küzd a monogámiáért és harcol a házasság felbonthatatlanságának elismeréséért is, ez a harc azonban csak több évszázad elteltével hozza meg az eredményeket. A korai feudalizmus időszakában – amint később is – a házasságkötés ünnepélyes keretek között történik, rendszerint – bár a megállapodást a családfők kötik meg – a házasulandó felek ígéretet tesznek egymásnak, hogy kölcsönösen szeretni, támogatni fogják egymást. A házasság a nő átadásával (traditio puellae) válik jogszerűvé, ezzel az átadással a férj megszerzi a nő felett a hatalmat.

A feudális házassági jog következő fejlődési szakasza az, hogy már nem kizárólag a családfők megegyezése alapján jön létre a házasság, hanem ehhez a házasulandó felek akaratát is megkérdezik. A 9. században I. Miklós pápa egyik, a bolgárokhoz intézett levelében fejti ki, hogy a felek akaratával (consensus) jön létre a házasság. Ahhoz azonban, hogy ez hatályos legyen, szükséges azok beleegyezése is, akik hatalma alatt van a házasságot kötő férfi, illetve nő. A házassági jog fejlődésének egy következő szakasza az, amit Hincmarus reimsi érsek fejezett ki: az olyan házasság, ahol a felek konszenzusa megvolt, még nem érvényes, a házasság érvényességéhez a házastársi életközösség megkezdésére is szükség van, tehát a házasság létrejöttéhez elengedhetetlen követelmény az elhálás megtörténte. A későbbiekben az egyház vezetői között nagyon sok vita volt ebben a kérdésben: mikortól jön létre a házasság, mi az az aktus, jogi vagy természeti aktus, ami a házasság létrejöttéhez elengedhetetlen. Voltak olyan egyházi vezetők, akik szerint a konszenzus már létrehozza a házasságot. Mások szerint az elhálás, ismét mások eretnek nézetnek tekintették az ilyen véleményeket, mert hisz aki azt mondja, hogy az elhálás teszi a házasságot jogszerűvé, az tagadja Szent József és Mária házasságát. A viták végül a 16. század második felében a tridenti zsinattal zárultak le; ez a zsinat elrendelte a házasság kihirdetését, tehát templomban a házasságkötési szándékot ki kellett hirdetni (hogy akik a házasság esetleges akadályairól tudnak, tartsák kötelességüknek az egyházi szerveknek ezt bejelenteni). A zsinat egyik kánona kimondta, hogy az akaratnyilvánítás hozza létre a házasságot, ezt az akaratot pedig in facie Ecclesiae, tehát az egyház (valamelyik fél plébánosa vagy megbízottja) előtt, két vagy három tanú jelenlétében kell ünnepélyesen kinyilvánítani. A keresztény tanok szerint azonban, ha a házasság elhálása nem történt meg, addig érvényteleníthető a házasság; amennyiben az elhálás megtörtént, akkor a házasság felbonthatatlan.

A katolikus egyház elismeri a válás intézményét (separatio): bizonyos esetekben (megfelelő feltételek megléte esetén) engedélyezi, hogy a házasfelek ágytól és asztaltól elváljanak, tehát a házastársi és a vagyoni életközösség megszűnjön közöttük, a há-

zasság azonban ilyen esetekben is fennmarad. A válás tehát nem szünteti meg a házasságot, ezt a modern időszakban a bontás (divortium) teszi lehetővé.

A házassági joggal kapcsolatban meg kell még említeni a törvényes házasság két formáját: az egyik a balkézre kötött vagy morganatikus házasság. Ilyen házasság megkötésére akkor kerül sor, ha a felek között nagy rangkülönbség van, tehát pl. valamelyik fejedelmi dinasztia férfi tagja egy közrendű, polgárlányt vesz feleségül. Az ilyen morganatikus házasság teljes mértékben érvényes, jogszerű, az egyház által elismert házasság, de a megkötési módja azzal jár, hogy a házasságból született gyermekek nem tarthatnak igényt az apjuk után őket egyébként megillető jogok birtoklására. Tehát az ilyenek pl. ki vannak zárva a trónöröklésből, nem részesülhetnek a fejedelmi birtok hasznából stb. A házasság másik formája a titkos házasság, ez olyankor jön létre, amikor valamilyen ok miatt a nyilvános házasságkötés a felek számára nem tanácsos. Ez a házasság is a tridenti zsinat követelményeinek megfelelően kell hogy létrejöjjön, legfeljebb a nyilvánosság nincs meg, illetve megvárják azt az időt, amikor az ilyen házasságot – az addig akadályozó okok megszüntetésével – nyilvánosságra lehet hozni.

Szólni kell néhány szót a második vagy későbbi házasságról is. Ezeket a keresztény ideológia hatása alatt fejlődött házassági, illetve családjog nem kedvelte a középkorban, második házasságot már nem is lehetett templomban megkötni. Ilyen házasságot a nő csak megözvegyülése napjától számított egy év elteltével (egyes jogforrások 10 hónap, illetve 300 nap határidőt szabnak) lehetett megkötni, nehogy az újbóli férjhezmenetel a vérségi kapcsolatokat megzavarja.

Az előbb szó volt arról, hogy a nőnek a házasságban kétféle különvagyona van, az egyik a hozomány (dos), a másik pedig a házasság miatt a férj családja részéről adott adomány (donatio). Utóbbit azonban a férj családja csak akkor adja, ha a hatalmat a férj meg akarja szerezni a nő felett, amennyiben ilyen szándéka a férjnek nincsen, abban az esetben az első éjszaka eltöltése után ún. reggeli ajándékot (Morgengabe vagy móring) adott a nőnek különvagyonként. A móring vagy a reggeli ajándék elismerése volt annak, hogy a nő a férfi társa, még akkor is, ha hatalmat a férj nem szerez fölötte, és ennek a móringnak a nagysága esetenként nagyobb lehetett, mint a donatio szokásos nagysága. A házastársi különvagyonnak kettős rendeltetése van: egyrészt az, hogyha a feleség özveggyé válik, akkor saját élete fenntartására, a gyermekei eltartására legyen megfelelő vagyoni alap. Másrészt amennyiben valamely fél vétkessége miatt a házastársi együttélés lehetetlenné válik (tehát válásra, separatio-ra kerül sor), elveszti azt a különvagyont, amit a házasságkötéskor kapott vagy amit a házasságba bevitt. A házassági vagyonjog egyébként a feudalizmus időszakában rendkívül tarka, úgyszólván országonként más és más. A legprogresszívebb a polgárságnál, illetve a népnél. Nagyon sok olyan ország van, ahol egy bizonyos idő eltelte után, vagy az első gyermek megszületése után a házasfelek valamennyi vagyona közössé válik, nemcsak a szerzett vagyon, hanem az is, amit a házasságkötéskor kaptak, illetve amivel rendelkeztek. Ezt medietas-nak is nevezik, tehát a vagyon fele a férfié, a vagyon másik fele a nőé. Ilyen szabály azonban elsősorban a népnél, a dolgozó osztályoknál van, magasabb társadalmi rétegekben a különvagyont továbbra is nyilvántartják, a különvagyon soha nem válik közössé. Vannak olyan

országok is, amelyekben bizonyos idő után vagy az első gyermek megszületése után a feleség nem válik a vagyon birtokosává, hanem csak a vagyon egyharmadának lesz a birtokosa (tertietas).

A feudális öröklési jog jellemzése. A feudális öröklési joggal kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy a középkor végéig ez az öröklési jog rendkívül tarka, egyrészt azért, mert minden népnél vannak speciális rendelkezések, öröklésjogi intézmények. Másrészt a rendi különbségek is másképp érvényesülnek. Általános jelenség, hogy a feudumot csak katonai szolgálatra alkalmas fiúk örökölhetik, vagy a balkézre kötött házasságokból származó gyermekek öröklési joga más, mint a rendes házasságból született leszármazóké. Legegyszerűbb az ingóságok öröklése, ahol általában kétféle hagyatéki részt különböztetnek meg: van az ún. pajzsörökség, a férfi használati tárgyaiból, ehhez tartoznak a fegyverek, harci lovak stb., tehát a harci eszközök. A pajzsörökséget, tehát ezeket az ingóságokat csak a fiúk örökölhetik (kivételt képeznek a pap-fiak). A másik örökség a guzsalyörökség (amelyről már szó volt), ezek az ingóságok a nő leányai és papnak ment fiai között oszlanak meg. A pap-fiú ugyanis éppúgy szoknyát visel, mint a lányok, ez azonban nem jelenti azt, hogy az ékszerek öröklésében is részt vesz, de a guzsalyörökségnek tárgya a könyv is és a feudalizmus jelentős időszaka olyan, amikor csak kézzel írott könyvek állnak rendelkezésre, ami sokkal nagyobb értéket jelent, mint egy több százezer példányban kiadott és könnyen hozzáférhető munka.

A vagyonnak a nagyobb része azonban a közösségi tulajdonból alakul ki, családi tulajdon majd később, a feudalizmus időszakának végefelé egyéni tulajdon, de a polgári átalakulás előtt soha nem római jogi értelemben vett domínium. A tulajdon birtokosának leszármazói, a leendő örökösök várományi joggal rendelkeznek, és ez a várományi jog akadályozza a dolgokkal való szabad rendelkezést. A korai feudalizmus időszakában, ha egy várományos meghal, kiesik, a részével a többi várományos része növekszik. Amennyiben a családfő, a birtokos hal meg, a várományi jog átalakul teljes joggá (gyermekei teljes jogú birtokosok lesznek). A korai feudalizmus időszakában az örökösök rendszerint még együttes kézzel (mit gesammter Hand) örökölnek, a nők azonban az ingatlan örökléséből ki vannak zárva, jogot tarthatnak viszont arra, hogy családi, rendi helyzetüknek megfelelő hozományt kapjanak, megfelelően kiházasítsák őket. Az örökösök közössége, a testvéri közösség gyakran együtt marad a legidősebb fiú irányításával, de meg is oszthatják a hagyatékot, ilyenkor szabály az, hogy a legidősebb oszt, a legfiatalabb választ. Amennyiben nincsenek leszármazók, abban az esetben az ingatlan visszaszáll a nemzetségre, az ingók a szomszédokra. A feudalizmusban egyébként szabály: a vagyon éppúgy folyik mint a vér („Das Gut rinnt, wie der Blut").

A régi öröklési normák megváltozása azonban viszonylag korán megindul. I. sz. 596-ban pl. a Frank Birodalomban a II. Childebert-féle törvénnyel valamely várományos halála esetén nem a többi várományos része növekszik, hanem belép a várományosok közé a meghalt személy örököse (helyettesítési elv, az unoka belépési joga). A következő lépés az, hogy ha leszármazó nincs, akkor a jog lehetőséget ad választott örökös kijelölésére, azaz örökbefogadásra. Az ilyen örökbefogadás nem történhetett a közösség öröklési jogának sérelmével, annak tudta nélkül, emiatt mindig gyűlésen,

később bíróság előtt kellett az örökbefogadást kijelenteni. Az is áttörést jelentett, hogy szerződést lehetett kötni, tehát örököst választ az örökhagyó, akinek leszármazói nincsenek, azért, hogy ez halotti áldozatot mutasson be az elhunytért, emlékét ápolja és ezért megkapja az elhunyt személy hagyatékát. Egyházi befolyásra alakult ki ez a jogügylet, és rendszerint az egyház volt a haszonélvezője. Ugyancsak egyházi hatásra alakult ki az egyház javára szóló végrendelkezés, tehát az, hogy az örökhagyó vagyona egy részét (egy fiú-részt) az egyházra hagyhat, hogy lelki üdvösségéről ily módon gondoskodjék. Tehát ha egy embernek három fia van, akkor legfeljebb a negyedik fiú részét, tehát a hagyaték negyedrészét hagyhatja az egyházra, a vagyona egy-egy negyedét a másik három fiúnak ki kell adni. Ugyancsak előfordul az is, hogy nem a hagyaték meghatározott százalékát, hanem valamilyen vagyontárgyat adományoz az egyén az egyház részére, ugyanilyen céllal, mint amiről az előbb szó volt.

A korai feudalizmus öröklési jogára jellemző még az is, hogy vannak bizonyos tárgyak, amelyek nem tartoznak a hagyatékhoz, ezt a halott részének nevezik. Még a nemzetségi társadalomban alakult ki az a szokás, hogy bizonyos dolgokat a halott mellé tesznek a sírba, hogy az árnyékvilágban ezeket használni tudja (ruhák, ékszerek, kard, étel-ital stb.). A feudális fejlődés előrehaladtával gyakran találkozunk többféle öröklési jog összeütközésével. A lényege ennek az, hogy az örökhagyó halála után a hagyaték eltérő joggal örökölhető különvagyonokra oszlik, mindegyik öröklésénél más szabályok érvényesülnek. Pl. egy városi polgár esetében, akinek van városi ingatlana, esetleg nemesi rangot szerez és van feuduma is valahol, eltérő szabályok érvényesülnek a városi ingatlan öröklésénél és a feudum öröklésénél, nem is beszélve arról, hogy itt is szerepe lehet a pajzsöröklésnek, illetve a guzsalyöröklésnek. De ugyancsak differencia lehet az ősi birtokok s a szerzett birtokok öröklésénél is. Ez pedig nehézkessé teszi a jog alkalmazását, ezért a virágzó feudalizmusban a városokban válik először uralkodóvá az a felfogás, hogy a hagyaték egységes, nincsenek külön szabályok, az elhunyt személy hagyatékát leszármazói egységes szabályok szerint kapják meg. Az örökség megnyílása a halál beálltával történik meg (középkori felfogás szerint ha az ember halálával kiesik kezéből a vagyon, az nem a földre hull, hanem mindig az örökösök kezébe). Ha az örökös távol van, többféle szabály érvényesülhet: a bíróság megőrzésre átveszi az ingóságokat, gondnokot jelöl ki, s a jelentkező örökös, amint igazolta jogosultságát, átveheti a hagyatékot. Egyes esetekben előírják a jogok, hogy egy év és egy napon belül a hagyaték átadásának meg kell történnie. Vannak érdekes rendelkezések is a feudális öröklési jogban, ilyen pl. a 30 nap joga. Ez azt jelenti, hogy az örökös a haláleset bekövetkezésétől vagy egyes jogokban a temetéstől számított 30 napon (a gyászhónapon) belül nem háborgathatta az özvegyet, a házat, nem vehette az örökséget közvetlenül az örökhagyó halála után birtokba.

A feudalizmus büntetőjoga

A büntetőjog a jogrendszernek az az ága, amely megmutatja, hogy a hatalmon levő osztály az akaratát sértő, jogellenes cselekmények közül melyeket tartja a legsúlyosabbnak, legveszélyesebbnek, ezek elkövetését milyen büntetőjogi szankciókkal fe-

nyegeti, ezenfelül meghatározza a büntetőjogi felelősségrevonás feltételeit, és a feudalizmus időszakában azt is, hogy hogyan történik meg a büntetőjogi felelősségrevonás (milyen eljárási cselekményeket kell elvégezni a bűncselekmény felderítése, a tettes kilétének megállapítása, az elkövetés, továbbá az elkövető bűnösségi fokának bizonyítása, valamint az ítélet kiszabása érdekében). De az is a feudális büntetőjog fogalmába tartozik, hogy hogyan kell végrehajtani a kiszabott ítéleteket. A feudalizmus jelentős időszakában a jog még egységes. A barbár törvényekben pl. büntetőjogi, magánjogi, családjogi és egyéb normák keveredtek. A büntetőjog elválása a jog egyéb területeitől csak az olasz glosszátorok és kommentátorok tudományos tevékenysége következtében a 14. században indul meg, és a hanyatló feudalizmus időszakában válik a büntetőjog önálló jogággá.

A büntetőjog a feudalizmus időszakában különböző tényezők hatására még egy államon belül is állandóan változik. A feudalizmus kezdeti időszakában pl. csak az olyan cselekményt büntették, amely káros eredménnyel járt, ahol pl. valaki egy embert cselekménye következtében testi épségében károsított, vagy az éppenséggel életét vesztette. Azt nem vizsgálták, hogy mennyire felelős ez az egyén a káros következmény előállásában. Vétlen-e esetleg, vagy gondatlanságából következett be ez a cselekmény, vagy szándékosan, esetleg már évek óta készült a cselekménye elkövetésére, tehát ebben az időszakban a bűncselekmény súlyát meghatározó szubjektív körülményeket nem vették figyelembe. Egy másik véglet viszont az volt, amikor csak a szubjektív momentumokat vették figyelembe, arra a keresztény tételre építve, hogy gondolatban is lehet vétkezni és ennek alapján büntettek embereket. Ez utóbbi a szubjektív felelősségi rendszer alapelve, míg az előbbi az objektív felelősségi rendszer tétele. De ugyancsak más volt a feudalizmus különböző korszakaiban a büntetés kiszabásának a célja is, volt egy olyan időszak, amikor a bekövetkezett kár megtérítése volt a büntetés célja. Más esetekben az elrettentés, méghozzá széles tömegek elrettentése hasonló cselekmények elkövetésétől, de volt olyan időszak is, amikor a jogalkalmazó a büntetéssel elsősorban a megelőzésre törekedett, tehát az volt a fő elve, hogy hasonló cselekmények elkövetésétől az elítéltet is, meg a többieket is visszatartsa. Néha érvényesült a vak bosszú, a társadalmi bosszú, elsősorban a hatalmon levők ellenségeivel szemben.

A nemzetségi társadalom szankciórendszere. A korai feudalizmust megelőző időszakban, a nemzetségi társadalomban nincsenek ellentétes érdekű osztályok, nincs tehát jog sem, és nincs bíráskodás sem. Vannak viszont a nemzetségek, a közösségek által kialakított együttélési szabályok, magatartási normák és ezek betartása mindenki számára kötelező. Amennyiben ezeket megsértik, maga a nemzetség alkalmaz szankciót a szabályok megsértőivel szemben. A legalapvetőbb szabály az, hogy a nemzetség harci és békeközösség, és a nemzetség békéjét nem szabad megsérteni, és aki ezt megteszi, számíthat arra, hogy cselekménye súlyos szankciót von maga után. Aki pl. a nemzetség becsületét (amely szent) meggyalázza, megsérti, azt maga a közösség bünteti. Rendszerint az ilyen büntetés halálbüntetés, pl. az idegennel paráználkodó nőt a nemzetség tagjai együttes kézzel kövezik meg. Abban az esetben, ha a normasértőt nem lehet kézre keríteni, akkor kitaszítják a közösségből, leveszik a kezüket róla, földönfutóvá válik, család nélküli személy lesz, olyan, mint a vadállat,

tehát bárki szabadon megölheti. A nemzetségi társadalom időszakában rendkívül súlyos szankció volt ez a kivetés vagy kiközösítés. A családon belül a családfő gyakorolta a hatalmat, az szabta ki a szankciót, ha viszont a nemzetséget idegen sértette meg, akkor bosszút kellett a sérelemért állni, a törzs vagy a nemzetség becsületéről le kellett mosni a gyalázatot. A bosszú tehát az elkövetett cselekmény megtorlásának jogszerű eszköze és az ennek során végrehajtott cselekményeket (emberölés, gyújtogatás, hatalmaskodás) büntetlen cselekményeknek kell tekinteni. Természetesen a bosszú kétélű fegyver, láncreakciókat vált ki, a retorziókra válaszolnak, gyakran évtizedeken vagy évszázadokon keresztül tart a nemzetségek harca, ami esetleg mindkét nemzetség pusztulásával járhat, ezért gyakran a sértett és a bűncselekményt elkövető nemzetségei megegyeznek és kiengesztelik a sértett nemzetségét, rendszerint emberölés esetén vérdíj (homagium) megfizetésével vagy az okozott kár megtérítésével.

A vérdíjat vagy a kártérítést a tettes rokonságának kell összeadni, de a holt kéz (a megölt ember) rokonságában is megoszlik a kapott vérdíj: egy része a közvetlen családtagoké, az örökösöké, másik része pedig a távolabbi rokonságé. A nemzetségi társadalomban gyakori az is, hogy a kiegyezés után békejobbot nyújtanak a nemzetségfők egymásnak, elszívják a békepipát, vagy esküt tesznek, hogy „szent a béke", az ügyet nem bolygatják tovább, lezártnak tekintik. Néha az is előfordul, hogy az elkövető belép a megölt személy helyébe, vagy esküt tesz az elkövető nemzetsége, miszerint a jövőben hasonló esetekben ő is meg fog elégedni az elégtétellel. A nemzetségi társadalomban viszonylag kevés olyan cselekmény van, amely az egész nemzetség érdekeit sérti, ilyen pl. az ellenség támogatása, a nemzetség elárulása, ez a legsúlyosabb cselekmény, a legsúlyosabb szankció jár érte. Ez a különbségtétel válik aztán a feudális jogban a közbűntett fogalom alapjává: a korai feudalizmusban közbűntettnek számít az, ami az egész állam érdekeit sérti, a hazaárulás, a felségsértés, az ellenséggel való összejátszás. Ilyen esetben más szabályok érvényesülnek az eljárásban, a büntetés is súlyosabb, az összes többi jogellenes cselekmény viszont deliktum, magánbűncselekmény. Azt jelenti, hogy az eljárás és a szankció is eltérő, enyhébb, mint a közbűntett elkövetése esetén. A közbűntett elkövetőjét már a korai feudalizmusban is az állam hivatalból (nem is mindig a jog eszközeivel) üldözi. Magánbűntettek elkövetői ellen viszont csak akkor indít bírói eljárást, ha a sértett (vagy más erre jogosult személy) ezt kéri. A feudális büntetőjog fejlődésének egyik sajátossága, hogy a közbűncselekmények száma egyre nő, a magánbűntettek száma pedig fokozatosan csökken olyannyira, hogy a feudalizmus időszakának végére már a legtöbb bűncselekmény közbűntett (crimen), a deliktum köre csak néhány bűncselekményre szűkül. Ennek a változásnak egyik oka a társadalmi-gazdasági fejlődés: a gyújtogatás pl. kezdetben nem bűncselekmény, mert egy lazán felépített sátortáborban egészen más következményekkel jár, mint a virágzó feudalizmus időszakában egy fallal körülvett városban, ahol a házak az ég felé törnek, de az utcák egy része csak egy-két méter széles sikátor, ahol a tűz néhány óra alatt az egész kommunát elpusztíthatja. Vagy pl. a rablás a korai feudalizmus időszakában, amikor a közösségek még zártak, amikor forgalom alig van, ritka, de amikor már az árucsere kifejlődik, amikor a kereskedelem virágzásnak indul, amikor az országutak forgalma jelentős, akkor már a rablás közbűncselekménnyé válik, nem utolsósorban azért is, mert a fegyveres erő sokszor távol van az adott területtől, és így a lakosság megvédése nehezebb.

A bűncselekmény-fogalom fejlődése. A bűncselekmény-fogalom a feudalizmus időszakában kezdetben rendkívül bizonytalan, a források különböző elnevezéssel illetik a bűntetteket (excessus, forefactum, maleficium, crimen, facinus – illetve németül Unrecht, Missetat, Unzucht stb. – magyarul gaztett, gonoszság, gonosztett, bűntett stb.). Mindenesetre már a korai feudalizmusban a bűntettektől megkülönböztetik az egyszerű kötelességszegéseket, amelyeket vagyoni büntetéssel, illetve bírsággal fenyítenek. A bűncselekmény-fogalommal kapcsolatban egy másik alapvető jelenség, hogy

a középkorban sokkal több az ún. mulasztási bűncselekmény, a feudális jog, főleg a korai időszakban, az ember számára számos kötelezettséget ír elő, és amennyiben ezeket a kötelezettségeit elmulasztja, büntetésben részesül. Ezek lényegében még a primitív nemzetségi társadalomból származó maradványok, abban ugyanis rendkívül erős volt a szolidaritás követelménye, az a követelmény, hogy a nemzetség tagjai minden helyzetben támogassák egymást. Ennek megfelelően pl. a korai feudalizmusban, ha valaki a segélykiáltásra nem megy oda, az idegen által megtámadott polgártársát nem segíti, az büntetésben részesül (egyes esetekben forró ólmot öntenek a fülébe, hogy ha már nem hallotta a segélykiáltást, akkor fizikailag is képtelen legyen a hangok meghallására). A bűncselekménnyel kapcsolatban egy harmadik jellegzetesség az, hogy nem szükséges a korai feudalizmusban az egyénnek felróható magatartás annak elkövetésénél, sőt vétőképtelen gyermek, illetve állat is követhet el bűntetteket.

A korai feudalizmus időszakában gyakran indítanak pert sertések ellen, amelyek fellökik a bölcsőt és egy csecsemő halálát okozzák, de a Szász Tükör is előírja azt, hogy amennyiben a ház úrnőjét házában megerőszakolják, abban az esetben az állatokat is el kell pusztítani, mert nem figyelmeztették a környezetet (a capitoliumi ludakhoz hasonlóan) úrnőjük szorongatott helyzetére.

A bűntettek megkülönböztetésének a feudalizmus időszakában többféle módja alakult ki: elsősorban aszerint tettek különbséget, hogy milyen bíróság járt el az ügyben, ennek megfelelően nagyobb ügyeknek nevezték (causae majores, magna forefacta, excessus enormes) azokat, amelyekben felsőbb bíróságok döntöttek. Később főbenjáró bűncselekménynek minősítették azt, amelyet halálbüntetéssel kellett sújtani, ahol az elítéltnek nem nyílt lehetősége arra, hogy a rá kiszabott büntetést pénzzel megváltsa. Azokat a jogsértéseket, amelyeket a normák szerint halálbüntetéssel vagy testi büntetéssel fenyegetnek, a 14. századtól kezdve büntetőügyeknek nevezik, és szembeállítják azokkal a perekkel, amelyekben ilyen szankciót soha nem lehet kiszabni. Az előbbieknél az egyén (a sértett vagy rokona) kérelme a megbüntetésre irányul, polgári ügyekben viszont mindenre, csak erre nem. A feudalizmus időszakának második felére kialakul a hármas különbségtétel: a legsúlyosabbnak tekintik a cégéres gaztetteket vagy főbenjáró bűntetteket; a bűncselekmények második csoportjába sorolják a gaztetteket; végül a harmadik csoportba kerültek azok a jogellenes cselekmények, amelyekben a bíróság kisebb-nagyobb vagyoni büntetést, bírságot szabott ki, ezeket a jog gyakran bírságos bántalmaknak nevezi. Az utóbbi kategóriában a bíróság soha nem mondhat ki fővesztést vagy testi büntetést, hanem csak vagyoni szankciót alkalmazhat.

A büntetőjog-tudomány hatására a feudalizmus utolsó időszakában már az egyes bűncselekmények között gyakran aszerint tesznek különbséget, hogy a cselekmény milyen jogokat sért, és ezek a jogok az állam számára mennyire jelentősek. A hanyatló feudalizmus időszaka is azokat a cselekményeket tartotta a legsúlyosabbnak, amelyek már a nemzetségi társadalomban is ilyennek számítottak: a felségsértést, amelynek két fajtája volt, az isteni felség megsértése, illetve a világi felség megsértése akár szóban, akár cselekedettel. Ennél valamivel enyhébben ítélték meg az ún. politikai bűntetteket, elsősorban az uralkodóhoz kötő hűség megszegését, a hűtlenséget (nota infidelitatis), de politikai bűncselekménynek tekintették az uralkodó felségjogainak

megsértését, tehát pl. a pénzhamisítást vagy egyéb királyi jogok megsértését, illetve bitorlását. A bűncselekmények harmadik csoportját alkották az élet és testi épség ellen elkövetett bűntettek, a negyedik csoportba kerültek a vagyoni bűntettek (lopás, sikkasztás, rablás stb.), végül a család, az erkölcs, a becsület sérelmére elkövetett bűntettek. Természetesen az, hogy valamilyen cselekmény bűntett-e vagy sem, azt mindig a körülmények és az erőviszonyok szabták meg.

A büntetési rendszer fejlődése. A feudalizmus csaknem másfél évezredes korszakában három büntetési rendszer váltotta egymást, illetve mindhárom mindegyik periódusban létezett, de közülük csak egyik volt az uralkodó. A korai feudalizmusban (amelyben, mint már szó volt róla, alig néhány cselekmény számított közbűncselekménynek, a jogilag releváns cselekmények zöme deliktum volt) az alapvető büntetés a vagyoni büntetés. Ez gyakorlatilag a magánharc, a vérbosszú megváltása, kompozíció; részben az okozott (tényleges, illetve eszmei) kár megtérítése, részben pedig a bosszú, a béke megváltása a sértett nemzetségétől, illetve a közösségtől. A népjogokban, a barbár törvényekben a vagyoni büntetés alapegysége a vérdíj (homagium): egy szabad frank megöléséért történetesen 200 arany vérdíjat kellett fizetni. Ennek negyedrésze volt a grófé, az államé, mint békepénz, a béke megsértésének szankciója (fredus), a háromnegyed részének a fele pedig az öröklésre jogosult közeli, első ízben elhelyezkedő vérrokonoké, a másik része pedig a távolabbi rokonságé, a családé, a rokonság hetedik fokáig bezárólag. De nemcsak a megfizetésénél ez az arány, hanem a sértett nemzetségében vagy családjában is ugyanígy kell a kapott vérdíjat a közeli, illetve a távolabbi rokonok között felosztani. Néhány bűncselekmény esetén azonban joga van a sértettnek a tetten ért bűnöst megölnie: lopás, gyújtogatás, házasságtörés esetén.

Az alapegység tehát a vérdíj, és egyéb jellegű bűntetteknél (pl. a testi sértések különböző fajainál) ennek felét, negyedét, nyolcadát stb. kell az elkövetőnek megfizetnie. A népjogok tulajdonképpen a deliktum elkövetéséért járó kompozíciók katalógusát, tarifarendszerét határozzák meg. Pl. a Lex Saxonum szerint a nemes megütéséért 30 aranyat kell fizetni, ha a tettes kék foltot okoz, tehát kéksértésért 60 aranyat, vérig sértésért (ha a vére is kibuggyan a sértettnek) 120 aranyat, ha a csont is láthatóvá válik, akkor a szankció 240 arany. Egy másik példa ugyanebből a barbár törvényből (amely i. sz. 802–803 körül keletkezett). A nagyujj levágásáért 360, a kisujjért 240, a mutatóujjért 180, a gyűrűs, valamint a középső ujjért pedig 120 aranyat kell fizetnie a testcsonkítást elkövető személynek. Amennyiben csak egy ujjperecet vágott le az elkövető, akkor a tarifa a meghatározott ujjért járó kompozíció egyharmada. Ez a büntetési rendszer természetesen csak a szabadok esetében érvényesült (ha az elkövető és a sértett egyenrangú). Ha szolga követ el ilyen cselekményt, akkor ura felel érte és vagy maga bünteti meg, vagy kiszolgáltatja a sértettnek, de szolga esetén gyakori szankció a halálbüntetés.

A virágzó feudalizmus időszakában a paraszti osztályharc hatására „közjogiasodik" a büntetőjog, ilyen jellegű a büntetés is. A cselekmények jelentős része immár közbűntett (crimen), ilyen perekben a hatóság hivatalból jár el és súlyosbodnak a büntetések is, háttérbe kerül a vagyoni büntetés, a kompozíció. A virágzó feudalizmusban a büntetési rendszernek két alappillére van: egyrészt a halálbüntetés, másrészt a testi, illetve testcsonkító büntetés. A büntetés célja ebben az időszakban már egyre inkább a megtorlás, a bosszú, az emberek elrettentése a kegyetlen büntetések segítségével hasonló cselekmények elkövetésétől. Szólni kell egy fogalompárról,

amely a büntetésekkel kapcsolatban jelentős. *Büntetésnem*nek (genus poenae) nevezi a jog a szankciót,amely megmutatja, hogy milyen jellegű büntetést alkalmaz a bíróság a cselekmény elkövetőjére. Büntetésnem tehát a halálbüntetés, a szabadságvesztés, a testi büntetés, a vagyoni büntetés és a becsületvesztés vagy a becsület, illetve jogok megvonásával, csökkentésével járó büntetésnem stb. A *büntetésfajta* (species poenae) pedig a konkrét büntetésnemen belül kiszabott szankció. Tehát szabadságvesztés-büntetésnemen belül büntetésfajta: elzárás, fogház, fegyház, börtön, várbörtön, gályarabság stb., vagy a halálbüntetésnemen belül büntetésfajta: akasztás, lefejezés, megkövezés, vízbefojtás, olajban főzés stb.

Ugyancsak említésre méltó néhány büntetéskiszabási elv, amely a feudalizmus egész időszakában vagy legalább nagy részében érvényesül. Közülük legfontosabb a tálió-elv: az élet- és testi épség ellen elkövetett bűncselekmény esetében az elkövető ugyanolyan büntetést kap, mint amilyen sérelmet jogellenes magatartásával okozott (szemet szemért, fogat fogért). Tálió-büntetés alkalmazására azonban csak akkor kerülhet sor, ha a sértett és az elkövető egyenrangú, ha rangkülönbség van közöttük, abban az esetben a bíróság tálió-büntetést nem alkalmaz. Egy másik büntetési elv a tükrözési elv: az elkövetőre kiszabott büntetés mindenki számára megmutatja, tükrözi, hogy milyen bűncselekményt követett el. Az istenkáromló egyik büntetése ennek megfelelően a nyelv kivágása; aki kezet emelt apjára, vagy esetleg azt megölte, annak egyik büntetése kézlevágás, de alkalmazzák ezt férfiakkal szemben bizonyos nemi bűntettek (nemi erőszak) elkövetésénél is. A következő büntetéskiszabási elv az igazodó büntetés: aki hamis vádat emel egy embertársa ellen, az olyan büntetésben részesült, mint amilyet az általa bevádolt személy kapott volna akkor, ha a vád igaz. Tehát ha a bevádolt személy halálbüntetést kapott volna a bíróságtól, akkor a hamis vád emelője halálbüntetésben részesült.

Az egyes büntetésnemek. Halálbüntetés. A korai feudalizmus időszakában, a frank capitulare-kban és a Lex Salica-ban még ritka, a Karoling-periódusban már gyakoribb, a virágzó feudalizmus időszakában pedig uralkodó büntetésnemmé válik. Ebben szerepe van a különféle békeegyezményeknek. A legrégibb békeegyezmények még csak a magánharc, a bosszú során elkövetett súlyosabb cselekményeket (emberölés, rablás, gyújtogatás, foglyulejtés) fenyegetik halállal, de csak akkor, ha azokat a békeegyezmény hatályosságának időszakában követik el. Később néhány tartományi béke (pl. az 1093-as bajor) más cselekményeket, így a lopást is halálbüntetéssel fenyegeti. Az 1152-es birodalmi béke viszont már a lopást, emberölést, rablást akkor is halállal fenyegeti, ha a cselekményt nem a magánharc, a bosszú során követték el. A későbbi jogszabályok ezeket a tételeket átveszik, és kiegészítik. Azok a büntetések, amelyek eredetileg csak a béke megsértőire és csak a békeegyezmény időszakában vagy a békeegyezmény hatályának területén voltak kiszabhatók, később ettől függetlenültek és állandósultak. Barbarossa Frigyes egyik 1186-os törvénye pl. a gyújtogatókat helytől és időtől függetlenül halálbüntetéssel fenyegeti. Ez átment a gyakorlatba, és pl. a Szász Tükör már több bűntettnél rendes büntetésként (poena ordinaria) emlegeti. A városjogokban ugyancsak számos bűntett szankciójaként írják elő az élettől való megfosztást. Alkalmazásánál természetesen mindig szerepe volt a büntetőpolitikának, annak, hogy az egyes cselekmények milyen gyakoriak voltak az adott

területen és a közösségre mennyire voltak veszélyesek. Így történetesen a hollandiai tengerparti városokban halálbüntetéssel kell büntetni azt a személyt, aki a gátakat megrongálja és ennek következményeképpen a tenger vagy lakott, vagy megművelt területeket önt el.

A városi jogban természetesen az is döntő, hogy a kommunának, a közösségnek van-e pallosjoga. Ha nincs, nem mond ki halálbüntetést, helyette más – szintén súlyos – szankciót alkalmaz. (Néhány „statisztikai adat": Augsburgban 1369-ben 10, 1371-ben 13 személyt végeztek ki; a Majna-menti Frankfurtban 1366 és 1400 között 155-öt, 1401 és 1460 között pedig 317-et; Wrocław-ban 1456 és 1525 között 454-et; Hildesheimben 1379 és 1500 között 104-et; Zürichben a feljegyzések szerint a XV. században 33 embert égettek meg és 37-et fojtottak vízbe.)

A korai feudalizmusban még gyakori, hogy a halálbüntetés alternatív büntetés: meg lehet váltani (egy-két cselekmény kivételével), később a megváltás lehetősége korlátozottabb, másrészt nemcsak a vádló, hanem az állam képviselőjének engedélye is kell hozzá (a capitis redemptio, tehát a fejváltság nagysága általában a vérdíj). Igen sok helyütt sokáig megmarad szubszidiárius büntetésnek, azaz akkor alkalmazzák, amikor az elítélt nem tudja a kiszabott vagyoni büntetést teljesíteni. A frízeknél pl. ezért van egy olyan mondás: „aki nem tud fizetni vagyonával, annak a vérével kell fizetnie" (Wer nicht bezahlen mag mit der Gute, der soll bezahlen mit dem Blute). A korai feudalizmus forrásai rendszerint nem határozzák meg, hogy a halálbüntetést hogyan kell végrehajtani, később azonban már igen. A virágzó feudalizmus időszakában nagyon sok területen általános szabállyá válik, hogy egy meghatározott bűncselekményért halálra ítélt személyt csak meghatározott módon lehet életétől megfosztani. Az *akasztás* pl. (kivégzés száraz kézzel) a tolvajok büntetése, külön vesztőhelyen kötéllel, néha azonban lánccal (mert ez nehezebben szakad) hajtják végre. Elég korán kialakul az a szokás, hogy az elítélt arcát eltakarják, szemét bekötik, tehát elsősorban a tolvajok büntetése az istráng (néhol a hóhér megnevezése is tolvajakasztó), de gyakran rablókat, néha gyújtogatókat vagy pénzhamisítókat is felakasztanak. Ez a kivégzési mód becstelen jellegű, az is gyakori, hogy az akasztott embereket meghatározott ideig függeni hagyják, közszemlére teszik ki. A nőket általában a női becsület és szemérem védelme miatt nem akasztják, bár a hanyatló feudalizmus időszakában ilyen esetek már a forrásokban előfordulnak. A végrehajtást rendszerint úgy súlyosbítják, hogy szokatlanul nagy magasságba húzzák fel a kivégzettet, vagy a lábánál fogva akasztják fel. A korai feudalizmus végén, illetve a virágzó feudalizmus elején az is megtörtént, hogy kutyákkal, farkasokkal együtt húzták fel az elítéltet, ezzel szimbolizálva a kitaszított helyzetét.

Lefejezés (kivégzés véres kézzel). Itt az élettől való megfosztás eszköze a kard vagy a bárd. Igen sok bűncselekménynél ez a kivégzés módja (főleg az erőszakos, élet elleni vagy a testi épséget súlyosan sértő cselekmények szankciója). Gyors és becsületes halál, ezért az ítéletekben gyakran előfordul az, hogy kötél helyett kegyelemből karddal hajtják végre a kivégzést. Kizárólag (később azonban csak elsősorban) a férfiak büntetése.

– *Felnégyelés, kerékbetörés, karóba húzás.* A 13. századig még nem ismerik a felnégyelést, a források csak a 14. századtól kezdve említik. Rendszerint az árulók

büntetése (Constitutio Criminalis Carolina 124. §). Enyhítésképpen gyakran előbb lefejezik az elítéltet, de olykor súlyosbításképpen lovakkal vagy ökrökkel tépetik szét. Néhol tükröző büntetésként alkalmazzák, a kettévágás egyes svájci városjogokban pl. a bigámia elkövetőjének a büntetése. Svájcban egyes bírósági utasítások azt is megengedik, hogy a kerékbetörésre ítélt az ítélet végrehajtása előtt kegyelemdöfést kérjen. Rendszerint a férfiak büntetése, bár nagy ritkán alkalmazzák egy-egy férjgyilkos vagy rablógyilkos nőre is. A karóba húzás is elsősorban a társadalmi válságperiódusokban alkalmazott halálbüntetés-fajta (amint egy német parasztdal mondja 1425-ből: „mindnyájunkat olajban főznek s karóba húznak szám szerint", már ti. akkor, ha az urak győznek a paraszthábor úban).

Egyéb halálbüntetési fajták: az élve eltemetés, ennek leggyakrabban alkalmazott módja a befalazás. Főleg egyháziakkal szemben alkalmazzák, mert a közvélemény irtózott attól, hogy ezeket karddal végezzék ki, vérüket ontsák. Így pl. 1409-ben Augsburgban négy egyházi személyt szodómia (természetelleni fajtalanság) miatt befalaztak egy toronyba, vagy Livlandban 1504-ben egy törvény írja elő azt, hogy aki egy nemeskisasszonyt megszöktet, az halállal bűnhődik, mégpedig úgy, hogy befalazzák egy szobába és ott pusztul el. Ugyancsak gyakran alkalmazzák a vízbefojtást is, ami azt jelenti, hogy összekötik kezét-lábát a halálra ítélt személynek, követ raknak a nyakába vagy zsákba varrják és így süllyesztik a folyóba vagy a tóba. A Szász Tükör még nem ismeri, Szászországban a 16. századig nem alkalmazzák, utána azonban elterjedt. Még vízben szegény területeken is alkalmazható, mert elegendő egy kis patak, ha annyi víz van benne, hogy az elítélt feje beleférjen. Ilyenkor a hóhér „víz alá nyomja" az elítélt fejét. Igen gyakori a megégetés, az isteni felségsértők büntetése többnyire ez. Többféle végrehajtási módja van: máglyán elégetik, létrára kötözik és tűzbe dobják, Brabantban szalmával és vesszővel kitömött ketrecet gyújtanak rá az elítéltre, enyhítésképpen előfordul, hogy előbb lefejezik vagy megfojtják az elítéltet, tehát nem elevenen égetik meg, később az enyhítés módja az, hogy puskaporos zacskót raknak az elítélt nyakába, mellére. Elsősorban vallási és hamisítási bűntettek, templomrablók ellen alkalmazzák.

Az emberi elme rendkívül találékony, a 13. századtól kezdve a források említést tesznek olajban, borban, vízben főzésről, olykor előfordul a keresztre feszítés is vagy az, hogy a tűzhalált megizzított trónra ültetéssel érik el. Gyakori, hogy a végrehajtást súlyosbítják, ezt vagy törvény vagy a praxisban kialakult szokás írja elő. Pl. a vesztőhelyre hurcolás során forró, izzó fogókkal csipkedik, vagy az ítélet végrehajtása előtt levágják a kezét (pl. a szülőgyilkosnak) stb. A halálbüntetés végrehajtására a hatóságnak rendszerint külön embere van. Először a városok alkalmaznak bakót (Lübeckben, Augsburgban már a 13. századtól kezdve), egyes esetekben viszont a jogi normák a lakosságot az ítélet végrehajtásában való közreműködésre kötelezik, elsősorban akkor, ha a halálbüntetés végrehajtásának módja megkövezés. Rendszerint a középkori városokban minden ítélet-végrehajtási módnak megvan a városon belül a maga helye, a vesztőhely, többnyire a városkapu előtt, de gyakran valamelyik téren, a piactéren. A vízbefojtást valamely hídról hajtják végre, tehát minden kivégzési módnak megvan a maga terrénuma. A végrehajtás többnyire nappal történik (kivétel a vízbe fojtás, ame-

lyet Frankfurtban, Speierben éjjel kell végrehajtani). Igen sok helyütt különféle szokások alakulnak ki, pl. az ítélet végrehajtása előtt a bíró pálcát tör az elítélt feje fölött, ez jelzi a társadalmon kívüliséget, a kitaszítottságot.

Sok területen az is kialakul, hogy az ítélet végrehajtása előtti este a hóhér megvendégeli az elítéltet (utolsó vacsora), az elítélt utolsó kívánságát teljesítik, az ítélet végrehajtása után a hóhér megkérdezi a hatóság jelenlevő képviselőit, hogy hogyan végezte el feladatát (Basel, ez biztosíték a későbbi mendemondák ellen); az is előfordul, hogyha a kötél elszakad, abban az esetben az elítéltet nem lehet újra felakasztani, ezt isteni jelként értékelik, tehát abban az esetben az ítélet nem hajtható végre.

Kiutasítás. A virágzó feudalizmus időszakától kezdve egyre gyakoribb, sok városban egyenesen főbüntetés. Kényelmes, nem kerül költségbe, ugyanakkor a város egy időre vagy örökre megszabadul a jogrendet megsértő személytől. Arányosítani lehet a cselekmény súlyával: pár héttől kezdve akár az élet egész tartamára kimondhatja a bíróság. A bírósági ítélet alapján szabják ki és az ítélet végrehajtása előtt rendszerint az elítéltnek esküt kell tennie: nem tér vissza, nem áll bosszút. Vannak olyan városok (pl. Nürnberg), ahol beírják a kitiltottak könyvébe az ilyen elítélteket, ezt a könyvet gyakran fekete könyvnek nevezik. Ez a büntetésfajta sokszor csak kényszerítő eszköz, pl. mindkét fél számára előírják, amíg egyezséget nem kötnek, addig nem léphetnek a városba. Néha csak a gyanúsítottra vonatkozik, amíg nem tisztázza magát. Elsősorban azonban büntetés, gyakran kegyelmi aktus eredménye, a halál – vagy testcsonkító – büntetést erre változtatja át az uralkodó, a város magisztrátusa vagy a bíró, főképpen akkor, ha a bűnös menedékhelyre (asylumba) fut, ilyenkor az időtartam örökös. Egyébként háromféle módon alkalmazzák, örökös kiutasítás, visszavonásig tartó vagy meghatározott időre szóló kiutasítás (az első kettőt már a frankok is alkalmazzák, utóbbi a középkor találmánya). Örökös, rendszerint emberölésnél, béketörésnél. Néhány jogterületen azonban nem ismerik ezt, helyette száz év és egy nap kitiltást mondanak ki (akkor, amikor az ember átlagéletkora 25–30 évnél nem több). A visszavonásig kimondott kiutasítás nem gyakori, többnyire olyan formában alkalmazzák, mint Soignies-ben (1142): „amíg az úr és a város emberei meg nem szánják". Ők pedig általában akkor adják meg a visszatérési engedélyt, ha hosszú idő telt el, olykor ennek feltétele azonban a sértett hozzájárulása. A meghatározott időre szóló kitiltás 8 naptól akár 50 évig is terjedhet. Egyes esetekben a jog meghatározza, hogy mennyire közelítheti meg a kitiltott személy a várost. Enyhébb esetekben pl. az elővárosokat felkeresheti, egyébként egy-kettő-húsz mérföld a tiltott körzet nagysága. Sokszor azonban a források csak ködösen adják meg a kitiltás helyét, pl. az ítélet azt mondja, hogy a Dunán túlra, vagy a Rajnán túlra, vagy négy erdőn, négy folyón túlra szól a kitiltás. Ez azonban csak stiláris meghatározás, mert az ítélethozó nem mindig tudja ilyen nagy területen garantálni az ítélet tiszteletben tartását, hacsak egy adott terület urai ilyen jellegű megállapodást egymással nem kötnek (erre is van példa).

A kiutasítás gyakran mellékbüntetés. A legrégibb időszakban vagyonvesztéssel, testcsonkító vagy testi büntetésekkel párosítva szabták ki. Olykor előfordul az is (pl. a már említett Soignies-i 1142-es statútumban): a tolvaj vendéglős büntetése testcsonkítás és hét évi kitiltás. Augsburgban egy tisztességes lány megrágalmazója nyelvével és örökös kitiltással fizet. A brünniek joga szerint minden testi büntetés örökös

kitiltással jár együtt. Más helyeken előbb megbélyegzik, megvesszőzik, vagy éppenséggel kiseprűzik a kitiltott személyt a városból, pellengérre állítják, legtöbbször azonban pénzbüntetéssel is sújtják. Egy 1415-ös braunschweigi rendelet szerint azt a vendéglőst, aki tiltott játékokra helyet biztosít, 10 márka pénzbüntetéssel kell sújtani és egy évre ki kell tiltani a városból. Elég gyakran előfordul az is, hogy a kiutasítás alternatív büntetés, mert az ítélet azt mondja, hogy vagyoni büntetést kell fizetnie az elkövetőnek, amennyiben erre képtelen, akkor kiutasítják a városból. Több városban ilyen esetekre fix taksa van: meghatározzák, hogy mennyi pénz mennyi időnek felel meg. A nők kiutasítását nagyon sok város nem engedi meg (egyetlen kivétel van: ha a nő testével rútul kereskedik, tehát szajhálkodik). Másutt a nő választhat: vagy házi fogságban tölti el a büntetést, vagy a várostól távol. Ugyanígy választhatnak a papok is, kolostorba zárva töltik-e büntetésüket, vagy pedig elhagyják a várost. Nagyon sok helyütt eltérő szabályok vannak, hogy mikor kell végrehajtani az ilyen jellegű ítéletet, pl. a bírósági döntést követő nap fényénél (reggel), olykor azonban hosszabb-rövidebb időt hagynak az elítéltnek ügyei elintézésére. Visszatérése esetén súlyos hátrányok érik: teljes kitaszítottságba kerülhet (bárki megölheti), másutt halálbüntetést szabnak ki rá, megcsonkítják a testét, ezeket a szankciókat gyakran ítélet nélkül is alkalmazni lehet, mert a jog álláspontja az, hogy tiltott visszatérésével az elítélt maga ítélte el magát. Másutt azonban esküszegőként bírálják el a tiltott visszatérést, kivégzik vagy nyelv-, kéz-, illetve ujjvesztés a szankciója.

A bőr és a haj büntetései. Ez a büntetésnem a halálbüntetéssel egyidejűleg a virágzó feudalizmus időszakában nyer teret Európában. Gyakran kegyelmi büntetés, a bíró a különböző körülmények hatására a rendes büntetést (a halálbüntetést) nem szabja ki, helyette testi büntetést ír elő. De néha egy-egy bűncselekmény szankciója, tehát törvényes büntetés, a Szász Tükör szerint például terhes nőket halál és testcsonkító büntetés helyett testi büntetéssel kell sújtani, a fiatalkorú tolvaj büntetése is ez. A végrehajtás alapvető módja a botozás, illetve vesszőzés. A botozás rendszerint többféle bottal, vastagabbal vagy vékonyabbal történik, a tolvajok ellen alkalmazott botbüntetést rendszerint a súlyosabb, csípősebb bottal hajtják végre, a másikat akkor használják, amikor apróbb cselekmények elkövetőit kell megbüntetni. A másik büntetés-végrehajtási eszköz a vesszőnyaláb vagy virgács. Az egyik német békeegyezmény előírja, hogy a parasztot virgáccsal, a katonát azonban bottal kell büntetni. Ez nem annyira dehonesztáló, hiszen a káplár-, illetve marsallbot egészen a 19. századig nemcsak a hatalom szimbóluma volt, hanem nevelő, illetve ösztönző eszköz is. A kiszabható botütések vagy vesszőcsapások számát a jogforrások igen gyakran nem határozzák meg, a berlini városi jogkönyv pl. azt írja elő, hogy addig kell az elítéltet botozni, amíg ezt a tanácsurak abba nem hagyatják. Ahol a Szentírás befolyása jobban érvényesül (mint pl. a Sváb Tükörben), ott előírják, hogy a mózesi törvényben megemlített 39–40 ütésnél egyidejűleg többet nem szabad kiadni. Igen gyakori az is, hogy a középkori forrás csak azt határozza meg, hogy bizonyos pénzösszeg hány botütésnek felel meg, Wroczławban pl. az alap: 1 schilling = 18 ütéssel, a bíró ennek megfelelően ítél fél, egy vagy két schillingre.

A 11. század végéig a testi büntetés csak a nem szabadok büntetése és nem lehet megváltani. A békeegyezmények hatására azonban a 12. századtól kezdve nemesek ellen is alkalmazzák, zömmel a kisebb tolvajlásokat büntetik ezzel, de gyakran egyéb cselekményeket (pl. testi sértést, rágalmazást) is. Igen gyakran előfordul az, hogy a testi büntetést hajlevágással is összekötik. Ez egyfajta figyelmeztető az embereknek: a levágott hajú ember bűncselekményt követett el, óvakodjanak tőle. Igen gyakori ez az utóbbi büntetés a nőkkel szemben, testi büntetés kiszabása nélkül, főleg a nemi erkölcs ellen elkövetett bűncselekmény (stuprum) esetén.

A középkori jog gyakran írja elő, hogy bizonyos cselekmények elkövetőire büntetésként bélyeget kell ütni. Nyilvántartás ez, elsősorban a tolvajok és a pénzhamisítók büntetése. Vannak olyan források is, hogy a kisebb súlyú cselekmény büntetését testi fenyítésben, a nagyobb súlyú ugyanazon bűntett szankcióját pedig megbélyegzésben határozzák meg. Rendszerint megizzított vassal akasztófát vagy egyéb jelet égetnek az elítélt arcába vagy vállára. Néha tükröző büntetés, pl. azoknak, akik kockajátékon hamisan játszanak, egy fémkockát megizzítva a kocka jelét mindkét orcájába beégetik, hogy a jövendő partnerek legyenek óvatosabbak. A 13. századtól kezdve, amikor már nemcsak szolgák ellen lehet használni a megbélyegzést, megváltható, egyetlen kivétel, ha önálló büntetésként írják elő (főbüntetésként), akkor nem.

Testcsonkító büntetések. A korai feudalizmus időszakában csak a szolgák ellen lehetett alkalmazni, kivételt képezett a felségsértés, mert aki ezt a legsúlyosabb bűncselekményt követte el, az ellen testcsonkító büntetést is alkalmazhattak. A virágzó feudalizmusban azonban általánosan elterjedt rendi helyzettől függetlenül, pl. azt a nemest is ilyen büntetésre ítélhették, aki a békeegyezményben vállalt kötelezettségeit megszegte (az ilyen békeszegő nemes rendszerint kezét vesztette). De gyakran előfordul, hogy tiltott fegyverviselésért, testi sértésért is ilyen büntetést alkalmaznak. Leggyakoribb a testcsonkító büntetések közül a kézlevágás: hamis esküért, békeszegésért, hatalmaskodásért, pénzhamisításért, testi sértésekért. Egyes helyeken azonban igazgatási rendelkezések megszegői ellen is ez a szankció: aki pl. nem tartja be a fegyverviselési, vadászati vagy halászati tilalmat, kezét veszti. Enyhítésképpen gyakran előfordul, hogy nem vágják le az elítélt kezét, hanem csak átszúrják, vagy csak az ujjakat vagy ujjperceket vágják le. Egy másik gyakori testcsonkító büntetés a nyelvvesztés, általában kivágás, néha kitépés (végrehajtási módját pontosan leírja a bécsi jogkönyv 149. szakasza). Ez tükröző büntetés hamis eskü, hamis vád, hamis tanúzás, rágalmazás és istenkáromlás elkövetői ellen, néha azonban igazgatási szankcióként is alkalmazzák. (A budai jogkönyv 48. szakasza pl. előírja: nyelvével fizet az a tanácstag, aki a tanács határozatát illetéktelennek kifecsegi, elárulja.) Itt is előfordul az, hogy nem vágják ki a teljes nyelvet, csak a hegyét fenyítésképpen, vagy rést vágnak rajta, illetve csupán átszúrják. Minthogy az emberi elme rendkívül találékony, egyéb testcsonkító büntetéseket is alkalmaznak (szemkiszúrás, füllevágás, orrlevágás stb.).

Becsületbüntetések. A középkori jogban bizonyos bűncselekmények elkövetői ellen gyakran mondanak ki becsületvesztésre szóló ítéletet. Ez azt jelenti, hogy az elítélt személy becstelenné (infámissá) válik, bizonyos tisztségeket nem tölthet be, nem lehet gyám vagy gondnok, ügyleti tanú, tehát jogképessége jelentősen csorbul. A becsületbüntetés másik formája a megszégyenítés, a pellengérre vagy szégyenpadra állítás. Általában a városokban alkalmazzák, főképp az erkölcs szabályai ellen vétő nőkkel szemben, akiket rendszerint kiállítanak a főtéren egy emelvényre, pellengéroszlophoz kötve vagy szégyenpadra ültetve, vagy esetleg kalodába ültetve, tehát a lábát és a kezét egy faszerkezetbe fogják. Többnyire olyankor hajtják végre az ilyen ítéleteket, amikor nagy a tömeg, tehát vasár- vagy ünnepnap, gyakran a templom előtt van a pellengér, és igen sokszor az elítélt nyakában tábla lóg, amely tudósítja a járókelőket, hogy milyen bűncselekményt követett el. A pellengérre állítást azonban alkalmazzák férfiakkal szemben is, elsősorban olyanokkal szemben, akik megrágalmazzák a becsü-

letesen tevékenykedő magisztrátus tagjait, ilyenkor gyakran azt is előírja az ítélet, hogy a pellengérre állított rágalmazónak meghatározott időközönként (ötpercenként) a szájára kell csapni, mert hisz azzal követte el galád tettét.

A virágzó feudalizmusban még nem büntetésnem, hanem elsősorban eljárásjogi intézmény az őrizet, a hanyatló feudalizmusban viszont már egyre gyakoribb szankció a börtönbüntetés, szabadságvesztés. Elterjedése összefügg az általános gazdasági és társadalmi fejlődéssel: Amerika felfedezése után fellendül a hajózás, evezősökre, hajósokra van szükség, fellendül a bányászat; a vezetők felismerik, hogy nem érdemes megcsonkítani, koldussá tenni vagy esetleg az életétől is megfosztani bűncselekményt elkövető egyéneket, hiszen ezek munkaerejét hasznosítani lehet. Ez az alapja a hanyatló feudalizmus időszakában egyre jelentősebbé, úgyszólván alapvető büntetésnemmé váló szabadságvesztésnek. A szabadságvesztés ugyanúgy, mint a városból való kiutasítás, kitiltás, rövid időtől akár életfogytig is terjedhet. A végrehajtás módjában is számtalan különbséget lehet tenni (tehát alkalmazni lehet a cselekmény súlyához a végrehajtás módját), ezért a 16. század elejétől kezdve a bíróságok gyakran mondanak ki gályarabságra, bányamunkára vagy börtönbüntetésre szóló ítéletet. A 16. század derekán jön létre az első dologház Angliában, a példát a 16. század végén már Hollandia is követi, és a 17. században a dologházak, a fogházak, a börtönök mint büntetés-végrehajtási (tehát nem eljárási) intézmények egész Európában elterjednek.

A büntetőjogi felelősség szabályainak változásai. A korai feudalizmus jogában a cselekvőképesség és a vétőképesség (a bűncselekmények elkövetéséért való felelősség) határa rendszerint egybeesik: tehát gyermekeket nem lehet büntetni. A gyermek által elkövetett „bűncselekményt" a jog úgy ítéli meg mint törvényes képviselője vétlen cselekményét, akinek teljes vagy részleges kártérítést kell fizetnie, békepénzt azonban nem. Vagyoni károkozásnál a gyermek törvényes gondviselője csak az okozott kár megtérítésére köteles. A források rendszerint a későbbiekben is kimondják, hogy halálbüntetést és testcsonkítást gyermekkel szemben nem lehet alkalmazni. Amikor előtérbe kerül a büntetési rendszerben a testi büntetés, akkor viszont előírják, hogy a gyermeket testi fenyítéssel büntetni lehet. A társadalmi és politikai harcok erősödésével azonban gyakran háttérbe szorul a humánum: egyes városjogok megengedik pl. a 10 éven aluli gyermek kiutasítását a városból (amennyiben emberölést követ el); egy 1320-as nürnbergi privilégiumlevél a város számára lehetővé teszi, hogy a veszélyes polgárokat gyermekeikkel együtt zsákba varrassa és vízbe vettesse. A középkorban természetesen nincs pontos anyakönyvezés, ezért nem mindig tudják megállapítani, hogy az egyén még gyermek-e vagy már korlátolt vétőképességgel rendelkezik. Ilyen esetben gyakran különböző próbákat alkalmaznak, a lübecki városjog szerint pl. pénzt és gyümölcsöt vagy süteményt kell a gyermek elé tenni, és amennyiben a pénzt választja, tanúságot téve szellemi érettségéről, ellene büntetést lehet kiszabni.

A gyermekkor mellett a büntethetőségre kihatással lévő másik tényező az elmebetegség vagy szellemi betegség. Ennek megítélése kapcsán a középkor bírói gyakorlata eltérő és bizonytalan: az elmebetegként született egyén cselekményét úgy ítélik meg, mint a vétőképtelen gyermekét; amennyiben azonban egy addig normális ember eszeveszetté válik, megbolondul és így követ el cselekményt, úgy bánnak vele, mint

egy olyan eszelőssel, akit az ördög megszállt. A jog azonban gyakran előírja azt, hogy az elmebeteg, gyengeelméjű egyént halállal büntetni nem lehet, akármit is követett el, de gondoskodni kell arról, hogy a többi embernek ne árthasson. Ugyanakkor azonban az is előfordul, hogy kitiltják vagy kivesszőzik a városból, vagy (mint ahogy Nürnbergben) leviszik a Dunára, ladikba rakják és rábízzák Istenre, sorsukra hagyják. Az ittasság a középkori büntetőjogban soha nem zárja ki a büntetőjogi felelősségrevonást, legfeljebb enyhítő körülménynek számít (pl. egy 1495-ös német birodalmi törvény szerint istenkáromlás elkövetésénél).

A bűnösség mértéke. Ma a büntethetőség egyik alapfeltétele, hogy az elkövető előre lássa vagy – átlagos gondosság mellett – előre láthassa cselekménye vagy mulasztása káros, jogellenes következményeit. Eszerint tesz a büntetőjog különbséget a szándékos vagy gondatlan elkövetés között. A középkori források azonban ezeket a fogalmakat nem ismerik. A korai feudalizmusban (ahol az objektív felelősségi rendszer érvényesül) vérdíjat kell fizetni annak az egyénnek, aki egy másik ember halálát okozza, függetlenül attól, hogy szándékosan hajtja-e végre ezt a cselekményt vagy valamilyen mulasztása, körültekintésének hiánya miatt hal meg a másik ember, vagy véletlenül következik be az emberhalál, neki fel nem róható módon. A virágzó feudalizmus forrásaiban és ítéleteiben azonban egyre gyakrabban előfordul már, hogy az emberi tevékenységet jelzőkkel minősítik: tudatosan, szándékosan, álnokul, csalárdul hajtott végre valamilyen cselekményt (definíciót azonban nem adnak). Bizonyos esetekben már a virágzó feudalizmus időszakában is jelentőséget tulajdonítanak a célzatosságnak, amikor az egyén azért hajt végre valamilyen bűncselekményt, hogy ezzel bizonyos célokat, eredményeket elérjen. A 14–15. században az olasz büntetőjogi iskola hatásának eredményeképpen már gyakran nemcsak a szándékos és a gondatlan cselekményt különböztetik meg, hanem a szándék két fajtáját is: az előre megfontolt szándék (praemeditatio animus deliberatus stb.), illetve a hirtelen indulat hatására keletkezett szándék (iracundia, animus iratus stb.). Ilyen esetekben rendszerint a hirtelen indulatból elkövetett cselekményt enyhébben büntetik, mint az előre megfontolt szándékos cselekményeket: amennyiben a norma rendes büntetést (azaz halálbüntetést) irányoz elő, ezt csak olyanokra szabják ki, akik cselekményüket előre megfontolt szándékkal követték el. Tehát pl. az előre megfontolt szándékkal elkövetett testcsonkítás büntetése tálió-büntetés. A sérelmek hatására elkövetett testcsonkítás büntetése testi fenyítés, meghatározott számú bot kiadása.

Már a virágzó feudalizmus igazságszolgáltatásának dokumentumai gyakran beszélnek tévedésről, illetve ennek jogi következményéről (főleg a mulasztási bűntetteknél); ha valaki tévedésben van és így követ el egy cselekményt, amelyről azt hiszi, hogy ez számára megengedett – nem büntethető. Pl. ha az idegen fegyveresen jelenik meg a bíróságon és megesküszik, hogy nem tud a tilalomról – ebben az esetben nem kap büntetést. Az eskünek egyébként máskor is szerepe van a feudális büntetőjogban, így pl. ha játék, lovagi torna, vívóedzés közben sérülés történik, a vétlen félnek esküt kell tennie arra, hogy nem volt szándékos a cselekménye. Ilyen esetben nem lehet neki felróni a sérülést, ezt a jog vétlen cselekménynek tekinti. Vannak azonban bizonyos jelek, amelyek esetében a bíróság a vétlenséget kizárja: egy kocsis pl. nem mentheti magát ezzel abban az esetben, ha az elütött személyen nemcsak az első kerék ment

át, hanem a hátsó kerék is. Ilyen esetben legalábbis gondatlan cselekményért kap ítéletet. Az épület összeomlása miatt keletkezett anyagi károkért, sérülésekért, illetve halálesetért felelős a tulajdonos abban az esetben, ha a magisztrátus előtte már felszólította a veszélyes épület rendbehozására, mert ennek súlyos következményei lehetnek. Ilyen esetben nem lehet a véletlenre hivatkozni. A hanyatló feudalizmus időszakában maguk a bíróságok vizsgálják meg a körülmények alapján, hogy a cselekményt vétlennek lehet-e minősíteni vagy olyannak, ahol az egyént legalábbis gondatlanság vagy esetleg a bűnösség súlyosabb formája terheli.

Tettesség, részesség, bűnpártolás. A középkorban is gyakran előfordult, hogy egy bűncselekmény elkövetésében több személy is közreműködött, s a közreműködésük mértéke eltérő volt. Hogyan vonták ezeket felelősségre? Mindenekelőtt a közreműködés jellegét tekintve többféle fogalmat használtak. *Bűnszerzőnek* (auctor delicti) nevezik a források a felbujtót, valamint a cselekmény elkövetőjét, a tettest, mert ezek akarata és tevékenysége nélkül nem következett volna be a bűntett. *Bűnsegéd* (complex) az olyan személy, akinek tevékenysége a tettes vagy elkövető számára megkönnyíti a cselekmény végrehajtását; *tettestársak* (socii) azok, akik együttesen valósítanak meg valamely bűntettet; végül *bűnpártolást* (fautoratus) követ el az, aki segít a bűncselekmény elkövetőjének abban, hogy az üldözés elől elmeneküljön vagy közreműködik a bűncselekménnyel megszerzett javak értékesítésében. A középkori források igen gyakran beszélnek bűnbandáról, bűnszövetségről, bűnszövetkezetről, társaságról stb. akkor, ha többen közös elhatározás alapján követnek el bűntetteket. Mindegyiket eltérően büntetik.

Tettestársak. A korai feudalizmus időszakában (amikor az alapvető szankció a vagyoni büntetés) a sértett, illetve rokonsága egyetlen vérdíjat kap, akárhány elkövető volt is. Később (amikor a büntetési rendszerben uralkodóvá válik a halálbüntetés, illetve a testfenyítés) mindegyik elkövető büntetésben részesül. Egy német jogkönyv szerint a tolvajokat együttesen kell felakasztani, Bern svájci város jogkönyve pedig előírja, hogy megsebesítés esetén valamennyi elkövető 5 tallér büntetést fizet és egy évre mindet kitiltják a város területéről. A szász jog területein az a szabály, hogy ahány seb van, annyi büntetést lehet kiszabni, a cselekmény elkövetését elősegítő többi személyt legfeljebb bűnsegélyért lehet büntetni. Mi alapján választja ki a bíróság azt, hogy kit büntessen elkövetőként? Vélelmek alapján, Antwerpenben pl. az életben maradt sértett nevezi meg a főkolompost és társait. Emberölés esetén annyi tettest vonnak felelősségre, ahány halálos seb van a sérültön. Egyes források különbséget tesznek az előre megbeszélt társtettesség (a bűnbanda) és az alkalomszerűen kialakult kompánia tagjai között, Baselben pl. enyhébb a büntetés, ha valaki csak a verekedés hevében ránt kést és így követ el testi sértést.

Felbujtás. A fogalom a középkori jog forrásaiban absztrakt módon nincs meghatározva, többnyire csak annyit mondanak a források, hogy valaki tanáccsal és pénzzel (mit Rat und Geld) hajtja végre ezt a cselekményt. Szabály szerint csak a súlyosabb bűntetteknél vonják felelősségre a felbujtót (emberölés, nőrablás, lopás, hamis tanúzás, a görlitzi jogkönyv ehhez még hozzáveszi a megétetést, azaz megmérgezést, az éjszakai gyújtogatást és a nemi erőszakot is), általában a büntetés ugyanaz, mint a cselekmény végrehajtójának büntetése, ettől azonban eltérések lehetnek. Vannak

olyan területek, ahol a felbujtót súlyosabban büntetik, mondván, hogy az ő közreműködése nélkül a bűncselekmény sem történt volna meg. Más területeken a bérgyilkos súlyosabb büntetésben részesül, mint megbízója (akit esetleg emberi momentumok mentenek a cselekmény elkövetésénél). Olyan esetekről a jogforrások hallgatnak, hogy a felbujtó felel-e akkor, ha a vállalkozó nem hajtja végre a cselekményt, vagy kísérlete eredménytelen marad.

Bűnsegély. A fogalom a csoportos bűncselekmények elkövetésének megítéléséből származik. Alapvető fogalmi elem a többek társasága. Hány személy nevezhető többek társaságának? A feudális jog különböző feleletet ad erre: Kennemerlandban (1292-es forrás szerint) egy főnök és öt segéd kell a többek társaságához, a bűnbandához. Gyakori jelenség az is, hogy a tettestárs, valamint a bűnsegéd között a jog nem tesz különbséget: socius et particeps, Geselle und Kumpan; ezt is, azt is jelentheti a középkorban. A bűnsegély lényege az, hogy valaki a cselekmény elkövetéséhez tanáccsal, gyakorlati feladat végrehajtásával (pl. őrködéssel stb.) segítséget nyújt. A középkorban azonban igen sok jogforrás bűnsegélyért rendeli büntetni az olyan személyt is, aki egy bűncselekmény elkövetési szándékáról, tervéről tud, de erről a hatóság részére nem tesz jelentést. Tehát a feljelentés elmulasztója segítőként felel. Ugyancsak bűnsegélyért vonják felelősségre azt a személyt is, aki egy megtámadott nő segélykiáltására nem fut oda és nem nyújt segítséget (Groningen, 1245). Ugyanígy rendelkezik egy 1346-os bajor jogforrás: aki tudomást szerez erőszak elkövetéséről és nem nyújt a megtámadott nőnek segítséget, akár férfi, akár nő, úgy bűnhődik, mintha ezt az erőszakot maga követte volna el.

Bűnpártolás. Általában a középkorban csak a tudatosan elkövetett bűnpártolást büntetik, tehát azt a személyt, aki tud arról, hogy egy bűncselekmény elkövetőjének nyújt segítséget azzal a céllal, hogy a bíróság hatalma alól, a felelősségrevonás alól kivonja őt. Egyetlen kivétel van, az orgazdaság. Az orgazda bűnpártolást követ el, segítséget nyújt egy embernek ahhoz, hogy a bűncselekménnyel megszerzett dolgokat értékesítse. Az orgazdaságot már a középkorban bizonyos esetekben vélelmezik: ha valaki könnyű áron (levi pretio) szerez jószágot, valamilyen használati tárgyat vagy bármit, azt a jog orgazdának tekinti és így is bünteti. Ha a bűncselekmény elkövetőjének nyújt valaki támogatást – a jog különbséget tesz aszerint, hogy elítélt vagy őrizetbe vett személy, vagy olyan ember kapta-e ezt a segítséget, aki a cselekményt ugyan elkövette, de utána azonnal megfutott. Ha elítéltnek nyújt támogatást valaki, a büntetése súlyosabb, mert nemcsak az elítélt ügyét teszi magáévá, hanem még a hatóságot is megveti, kifejezett parancsot szeg meg. Ebben az esetben igazodó büntetésben részesül a bűnpártoló. Más vidékeken a bűnpártolás elkövetője testcsonkító büntetésben vagy kitiltásban részesül (Bécs, 1221). Néha előfordul az is, hogy a bűnpártoló szankciója vagyoni büntetés, aminek nagysága attól függ, hogy pártfogoltja milyen bűnös cselekményt követett el. Az akasztott ember levétele a kötélről szintén bűnpártolásnak számít, a magdeburgi jog virágai szerint az ilyet tolvajként kell büntetni, tehát fel kell akasztani.

Vannak azonban érdekes források, amelyek azt tanúsítják, hogy nem minden esetben vonnak felelősségre egyéneket bűnpártolásért. Pl. egy alemann jogszokás szerint a révész a menekülőt büntetlenül átviheti a folyón; ha már ellökte a csónakot, amikor az üldöző odaér, nem kell visszafordulnia. Ha még a csónak a parton van, fel kell vennie az üldözőt is, de egyiket a csónak egyik, másikat a csónak másik végébe kell ültetnie, viszont előbb az üldözöttet kell partra tennie. Egyes források a bűnpártolás elkövetését időponttól vagy bizonyos eseménytől teszik függővé. Így pl. a goslari statútum szerint a tulajdonos a tetten ért tolvajt futni hagyhatja, de ha már megkötözték és ekkor engedi el, bűnpártolást követ el, mert hiszen az ilyen tolvaj már a bíróé. Bűnpártolásnak tekinti a középkori jog azt is, ha valaki kezességet vállal egy személyért, s az ennek ellenére megszökik. Ilyen esetben a kezest büntetik, legfeljebb enyhébb a büntetés, amennyiben esküt tesz, hogy a szökés elkövetésében ő teljesen ártatlan. A bűnpártolás súlyosabb esete a rabszabadítás. A legtöbb középkori jogforrás igazodó büntetést ír elő e cselekmény elkövetőire, tehát olyan szankcióban részesülnek, mint amilyen büntetést a kiszabadított rab kapott volna cselekményéért. Az orgazdaságról már szó volt, ennek megítélését közmondások is tanúsítják: „az orgazda éppen olyan, mint a tolvaj" (der Hehler eben ist solcher, wie der Stehler).

A bűnsegélynek egy sajátos formája az árulás: ha valaki egy másik emberhez vagy egy közösséghez fűződő hűségét és ebből eredő kötelezettségét tudatosan megsérti, a középkori jog az ilyen személyt sokkal súlyosabban bünteti. Pl. valaki átjátssza egy másik személynek vagy esetleg egy csoportnak embertársa jószágát, várát stb. Ilyen esetekben rendszerint a férj, a vendég, a hűbérúr, egy céh, egy város vagy egy ország a sértett. Igen gyakran előfordul az is, hogy a jog előírja, hogy anyagi vagy egyéb előnyért történt-e az árulás, néha ez azonban csak súlyosbító körülmény. A büntetések ilyen esetben a legkegyetlenebbek, csak a virágzó feudalizmus végén, a hanyatló feudalizmus elején korlátozzák az árulást a katonai és politikai bűncselekményekre.

A feudalizmus büntető perjoga

A vádelvi (akkuzatórius) per. A korai feudalizmus időszakában (de egy ideig még a virágzó feudalizmusban is) nincs sajátos, speciális büntetőper: a per egységes, az eljárás tulajdonjogi perekben ugyanolyan, mint büntetőügyekben. Deliktum elkövetése esetén az eljárás ugyanaz, mint polgári peres ügyekben. Egyetlen kivétel a közbűncselekmény, az államellenes bűncselekmények elkövetése, ilyen esetben az államhatalom szervei különleges eljárást követnek, aki felségsértést vagy árulást követ el az ország ellen, aki összejátszik az ellenséggel, azt őrizetbe veszik és viszonylag gyors eljárás után elítélik, s az ítéletet végre is hajtják. Deliktum elkövetése esetén azonban más a teendő. Aki ellen deliktumot követnek el, a bíróság előtt vádat emel az elkövető ellen. A bíróság csak a vád alapján járhat el (hivatalból tehát nem), csak a vád tárgyává tett cselekményben, a megnevezett vádlott ellen folytathatja le az eljárást és a per során kötve van a vádló, az actor indítványához. Az akkuzatórius per másik jellegzetessége, hogy az eredmény a felek bíróság előtti vitájából születik meg, maga a bíróság másodrendű szerepet játszik, felügyel a szabályok megtartására, az elétárt anyagok alapján ítél, ő szabja meg azt, hogy kinek kell a próbát kiállnia. Az ilyen per jellegzetessége, hogy a felperes és az alperes (incattus) teljesen egyenrangú, a felperes a per ura, a vádat bármikor elejtheti, kiegyezhet a vádlottal stb. Az ilyen pernek jellegzetessége a szóbeliség, a közvetlenség és a nyilvánosság.

A korai feudalizmusban a vádelvi perben a bizonyítás formális. A jogalkotónak az a véleménye, hogy az isteni jog megsértése csak becstelenségből, gonoszságból történhet meg, a per tehát vétkességi per, amelyben nem a vitatott kérdés valóságosságát vagy valótlanságát vizsgálják, hanem az alperes becsületességét. A primitív társadalmakra és jogrendszerekre, amelyben az árutermelés minimális, a közösségek zártak, az emberek ismerik egymást, a vádelvi per a jellemző. Az akkuzatórius perben a bizonyítékok zöme ún. *istenítélet* (ordália). Ezek alapja az a vallási hiedelem, hogy a mindenható Isten beavatkozik az igazság oldalán a perekbe, nem engedi, hogy „Isten igazsága" elsikkadjon. A legkezdetlegesebb formája az istenítéletnek a sorshúzás: aki a rövidebbet húzza, az a perben a vesztes, azt ítélik el. Gyakori a *forróvíz-próba:* a bíróság által megjelölt perbeli félnek csupasz kézzel egy vasat vagy követ kell kivennie egy üstben fortyogó vízből, és megadott helyre, távolságra el kell azt vinnie. Amennyiben a keze meghatározott idő alatt meggyógyul – ártatlan, ha nem – bűnös. A *hidegvíz-próba* azt jelenti, hogy a próbára ítélt személy kezét és lábát összekötve vízbe, tóba vagy folyóba dobják. A kérdés az, hogy a víz, ez a tiszta elem befogadja-e őt vagy nem. Ha nem fogadja be, bűnös, ha befogadja, ártatlan (bár lehet, hogy megfullad, mire a vízből kihalásszák). A *forróvas-próba* azt jelenti, hogy vagy kézben kell meghatározott távolságra elvinni egy izzó vasdarabot, vagy pedig megtüzesített ekevasakon kell a próbára ítéltnek egy bizonyos távolságot mezítláb tipegnie. (A türingiai népjogban pl. a férjgyilkossággal gyanúsított nőnek így kellett a gyanú alól tisztáznia magát.) A kereszténység hatására igen elterjedt az *ételpróba:* megszentelt kenyeret és sajtot megfelelő varázsszavak kimondása után a próbára ítélt személynek le kellett nyelnie. Ha megakadt a torkán, bűnös, ha nem, ártatlan. Ennek később olyan változata is elterjedt, hogy meg kellett áldoznia a próbára ítélt személynek. Ha megbetegedett ezután vagy hamarosan meghalt, akkor a jog bűnösnek tekintette. Van még keresztpróba és más próba is, a virágzó feudalizmus időszakában azonban főleg az uralkodó osztály tagjai között a leggyakoribb a párbaj, amely a legtovább él a bizonyítási eszközök közül. Itt is az a szabály, hogy aki a párbajt elveszti, az bűnös. Ezeket az istenítéleteket rendszerint az alperesnek ítélte meg a bíróság, főként tulajdon, élet és nemi erkölcs ellen elkövetett bűntetteknél. Hogy melyik területen melyik próbát alkalmazták, az különböző tényezők hatása miatt állandóan változott. Ezeket a próbákat a perbevont személynek kellett teljesítenie, de ha különös okok (betegség, öregség, terhesség stb.) ezt nem engedte meg, akkor lehetővé tették a rokoni képviseletet. A próbákat meghatározott helyen, kijelölt időben mindkét fél jelenlétében és egészségesen kellett teljesíteni (betegség halasztási oknak számított). A forróvíz- vagy kézzel teljesített forróvas-próbánál a próba kiállása előtt a kezet bebugyolálták és lepecsételték, a próbára ítéltnek gyakran három napig böjtölnie, gyónni, áldoznia kellett. Természetesen a próbát tanúk jelenlétében kellett kiállania. A végrehajtás után a kezet ismét begöngyölték, lepecsételték, majd pár nap múlva felbontották és megállapították az eredményt: gyógyul-e a seb vagy nem. Az eredmény teljes bizonyítéknak számított és a próbát ítélet követte, ez elől azonban a próbán elbukott személy gyakran megszökött vagy menedékhelyre futott.

Ugyancsak meghatározott formaságok szerint kellett a párbajt is végrehajtani: személyesen, később fogadott bajnokok útján (nagyobb uraknak többnyire állandó bajnokaik voltak). Néha különbséget tettek aszerint, hogy újonc vagy tapasztalt bajnok vív-e a perbeli fél helyett, meghatározták azt, hogy lovon vagy gyalog kell a párbajt végrehajtani, bottal-e vagy vitézi fegyverzettel. Súlyosabb bűntettekkel gyanúsított személy esetében gyakran előírták, hogy neki meztelenül, csupasz fegyverrel kell a párbajt megvívnia. A párbajjal kapcsolatban a bíróság írta elő azt, hogy életre-halálra vagy csak valamelyik fél legyőzetéséig kell-e azt megvívni, a végrehajtás helyéül rendszerint állandó bajszérű szolgált, ahol sátrak álltak a felek rendelkezésére, a fegyvert ellenőrizték stb.

Az istenítéletek mellett valamelyik perbeli félnek gyakran esküt kellett tennie igazsága mellett, ezt egyedül vagy társakkal kellett teljesítenie. Az eskütársak száma egyrészt az ügy jellegétől, másrészt az esküt tevők társadalmi-rendi helyzetétől függött. Büntetőperben az eskütársak csak arra tesznek esküt, hogy a fél, aki mellett kiállnak, rendes, becsületes ember. A korai feudalizmus időszakában azonban voltak speciális büntetőperek, amelyekben eltérő bizonyítási szabályok érvényesültek. Ha valakit a cselekmény elkövetésén tetten értek, vagy a folyamatos üldözés során fogták el, gyorsabb volt az eljárás. Ilyenkor a sértett kötelessége volt összekiabálni az embereket (Schreimänner) és utána a tolvajt, erőszakoskodót elfoghatta, megölhette. Amikor ezt megtette, utána bírósághoz kellett fordulnia, vádat kellett emelnie a megölt személy ellen és cselekménye jogszerűségét ezekkel az összekiabált emberekkel kellett tanúsítania. Egy másik sajátos eljárás volt a nyomkövetés utáni per: ez azt jelentette, hogy ha az ellopott jószág nyomát követték és így megtalálták azt a jószágot, a tulajdonos megragadhatta saját dolgát. Amennyiben a jószág birtokosa (akinél megtalálták) tagadta a lopás elkövetését, köteles volt bíróság előtt tanúsítani, hogy milyen módon jutott a nevezett állat birtokába. Ebben az esetben már helyet kapott az anyagi bizonyítás is.

A nyomozóelvi (inkvizitórius) per. Az akkuzatórius eljárás megfelelt a szabad emberekből álló, zárt közösségekben élő, primitív emberek korai feudális társadalmának. A gazdasági-társadalmi fejlődés eredményeképpen azonban hatalmas differenciák keletkeztek emberek között, kialakult a feudális társadalom két alapvető osztálya; az áruforgalom terjedése miatt sok kereskedő mozgott az utakon, akiknek rokonai távol éltek és nem volt módjuk arra, hogy bűncselekmény elkövetése esetén vádat emeljenek valaki ellen. A közösségek bomlásnak indultak, szükségszerű, hogy a védelvi eljárás átadta helyét a nyomozóelvi eljárásnak, aminek lényege: a bíró köteles eljárni, ha valamilyen elkövetett bűncselekményről *bármilyen* módon tudomást szerez. A bűncselekmény elkövetőjének megbüntetése immár nem a sértett személynek, a rokonságának vagy a közösségének érdeke, hanem az egész társadalomé. A nyomozóelv lényege tehát az, hogy az eljárás hivatalból indul meg (rendszerint feljelentés vagy bármilyen egyéb adat alapján), a tények felderítése (az általános és speciális nyomozás) a hatóságok feladata, a bíró és a vádló szerepe bizonyos fokig összefonódik, a vádlott már nem egyenlő a vádlóval, helyzete hátrányos. Az inkvizitórius eljárás alapelvei: az officialitás, az írásbeliség, a titkosság és a közvetettség. A feudális büntetőper fejlődésének második szakaszában tehát a formális bizonyítás helyébe az anyagi bizonyítás kerül, a hatóságoknak és a vádlónak nem a vádlott becstelenségét kell bizonyítani, hanem azt, hogy a cselekményt ő követte el. Ez a bizonyítás okira-

tokkal, illetve a vádlott beismerő vallomásával és tanúk vallomása alapján, vagy közvetett bizonyítékok felhasználásával történhet.

Alapvető bizonyíték a *beismerés*, a bizonyítékok királynője, mert a középkori jogi tétel szerint „mindenki maga tudja legjobban, hogy mit, hogyan és miért követett el". A beismerő vallomás bíróság előtti vagy másutt megtett beismerő vallomás lehet. Teljesértékű bizonyítékként szolgál a beismerés, ha azt a vádlott minden kényszer nélkül, önkéntesen tette meg, a vallomás áttekinthető és teljes, a leglényegesebb körülményeket a valóságnak megfelelően mondja el a vádlott. Megalapozott a vallomás akkor, ha lényeges elemeit más adatok is alátámasztják), és azt a vádlott, illetve gyanúsított nem vonja vissza, nem módosítja. Annak ellenére, hogy a követelmények szerint a beismerésnek önkéntesnek kell lennie, a feudális jogfejlődés második időszakában általános gyakorlat Európában a tortúra, a kínvallatás. Elvileg csak meghatározott feltételek megléte esetén lehetett alkalmazni: súlyos bűncselekmények vizsgálatánál nem nemesek ellen, amennyiben fél bizonyíték van a gyanúsított bűnösségére, vagy közeli gyanújelek mutatják ezt. A tortúrának különböző fokozatai voltak, meghatározott formaságok között kellett végrehajtani, és a kicsikart beismerés csak akkor volt értékelhető, ha utána a megkínzott megerősítette vallomását (igaz – ha nem ezt tette, még egyszer megcsigázták).

Az inkvizitórius perben a bizonyítás másik módja a *tanúkkal* történő bizonyítás. Ehhez legalább két kifogástalan tanúra van szükség, mert egy tanúnak nem lehet nagyobb hitelt adni, mint a vele szembenálló, ellentétes véleményt állító vádlottnak. Másrészt egy éleselméjű hamis tanút nagyon nehéz megfogni. A tanúknak kifogástalanoknak, jó hírnevűeknek, vagyonosoknak kell lenniük, tehát olyan személy tanúvallomását nem lehet értékelni, aki infámis, aki becsületében csorbult vagy becsületét vesztett személy. A tanúk vallomásának egybehangzónak kell lenni, meg kell egyezni a lényeges momentumokban. Kialakul az a követelmény is, hogy csak fizikai és szellemi képességei birtokában levő személy lehet tanú, a rokonság vagy barátság befolyásolhatja a tanú vallomását, ezért ilyeneket kizárnak a tanúskodásból stb.

A harmadik bizonyítási eszköz a nyomozóelvi perben a gyanújelek alapján történő bizonyítás. *Gyanújel* (indicium) minden olyan jelenség, körülmény, tény, adat vagy bármi, ami egy elkövetett bűncselekmény és egy fizikai személy közötti kapcsolatra utal. A gyanújel kezdetben csak az eljárás megindítására szolgáltat alapot (megmutatja, hogy kik között kell keresni a gyanúsítottat, a valószínű elkövetőt), később bizonyítéknak számít. A feudális jog különbséget tett távoli és közeli, általános és speciális (sajátos, csak egyes bűntetteknél érvényesülő) gyanújelek között. Igen közeli gyanújel esetén a törvényben előírt büntetést is kiszabhatta a bíróság. Bizonyos gyanújelek az életmódból adódnak, mások a gyanúsított és a sértett közötti kapcsolatból (ellenséges viszonyban voltak, a sértettet megfenyegette az illető, érdeke fűződik ahhoz, hogy bűncselekmény áldozata legyen stb.), olykor a bűncselekménnyel megszerzett dolog birtoklása számít gyanújelnek (tehát ha az ellopott lovat valakinél megtalálják, nem bizonyos, hogy ő lopta el, de mindenesetre a bűncselekmény felderítéséhez segítséget tud adni).

Az inkvizitórius perben a bizonyítékok mérlegelésére háromféle megoldás lehetséges: a bíró szabadon mérlegeli, hogy az eléje tárt bizonyíték elegendő-e a törvényben

meghatározott ítélet kiszabására. Ennek ellentéte, amikor a törvény maga szabja meg, hogy bizonyos bizonyítéknak a bíró milyen bizonyító erőt kell hogy tulajdonítson. A hanyatló feudalizmus időszakában ez Európában gyakori: a törvény pl. előírja, hogy a bíróság előtti beismerés (amely a követelményeknek megfelel) vagy két kifogástalan tanú egybehangzó vallomása teljes értékű bizonyíték, amelynek alapján a jogszabályban meghatározott rendes ítéletet köteles a bíró kiszabni. Amennyiben nincs meg a teljes bizonyíték, akkor a bíró a rendes ítélettől eltérően más szankciót alkalmaz (pl. halálbüntetés helyett pár évig tartó börtönt vagy több részletben kiadott pár száz botbüntetést). A bíró tehát nem mondhatja ki a törvényes ítéletet addig, amíg teljes értékű bizonyítéka nincs. A harmadik megoldás, amelyet a polgárosultabb államokban követnek az, hogy teljes értékű bizonyíték esetén is a bíró számos enyhítő körülményt mérlegelhet, és ennek alapján szabja ki az ítéletet, amely rendszerint enyhébb, mint az, amit a jogszabály előír.

IV. RÉSZ

A MODERN JOGRENDSZEREK

Hatodik fejezet

A modern jogrendszerek kialakulása, jogcsoportok

Irodalom

Rousseau: Társadalmi szerződés. Bp., 1958.

Imboden, M.: Montesquieu und die Lehre der Gewalttrennung. Berlin, 1959.

Bode, I.: Ursprung und Begriff der parlamentarischen Opposition. Stuttgart, 1962.

Bónis–Sarlós: Egyetemes állam- és jogtörténet. Bp. 1957. Isztorija burzsuaznogo goszudarsztva i prava (1640–1917). Red. Z. M. Csernilovszkij. Moszkva, 1964.

Kitch, M. J.: Capitalism and the Reformation. New York, 1968.

Ashton, T. S.: The Industrial Revolution 1760–1830. Oxford, 1970.

Zsidkov, O. A.: Isztorija burzsuaznogo prava do pervaja obscsego krizisza kapitalizmu. Moszkva, 1971.

Imbert, J.: Histoire du droit privé. Paris, 1972.

Eörsi Gy.: Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai. Bp., 1975.

Horváth P.: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp., 1979.

Bihari O.: Összehasonlító államjog. Bp., 1962. *Red, A.:* Die Entwicklung des Zivilrechts in mitteleuropa

Csizmadia, K. Kovács. Bp., 1970. Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Band 1. Bearb. E. Matthias etc. Düsseldorf, 1959.

Seagle, W.: Weltgeschichte des Rechts. Eine Einführung. München–Berlin, 1958. Isztorija goszudarsztva i prava zarubezsnüh sztran. Ed. G. P. Beljaeva, etc. Leningrad, 1967.

* * *

A hazai jogtörténetírás jelenlegi helyzetét, illetve a megoldásra váró feladatokat tekintve talán nem véletlen, hogy az utóbbi negyedszázad folyamán szinte egyértelműen a modern jog történeti problémái kerültek az érdeklődés homlokterébe. Joggal hangoztatják ugyanis a jogtudomány historikus vénájú művelői, hogy *„ami történeti, az nem csak a múlt számára jelent gyakorlati értéket, hanem a jelen számára is, mert a jelen történelmi szükségszerűséggel fejlődik a múltból"*. (Mádl) Ilyen értelemben a mai jogtörténetírásnak alkotó kapcsolatot kell teremtenie a közgondolkodás egészével, e kapcsolat éltető elemeit pedig elsődlegesen az újabb kori jogfejlődés beható történelmi feltárásának a vállalása képezi. Ezt a szinte empirikusan kitapintható tudományos alapállásunkat egyébként az utóbbi évtizedek nemzetközi tudományos eredményei is meggyőzően alátámasztották. A közgondolkodást nem kis mértékben alakító jogi historizmusunk reneszánszát napjainkban talán ez a sajátos körülmény is érthetővé teszi. Korunk ugyanis szélesebb értelemben a jogi historizmustól vár választ, nem egyszerűen a tudomány által eleddig megoldatlanul hagyott kérdésekre, hanem új elvárásokat támaszt a jelenkor számára is tanulságos társadalmi tapasztalataink rendszerezését illetően. Ez a követelmény tapad a maga komplexitásában az újkori modern jogrendszerek fejlődéstörténetéhez, amely nálunk hosszú ideig a módszeres vizsgálódások határán kívül rekedt. Közelítsük meg tehát az adott témakört *a modern jog kialakulásának* az alapkérdéseivel, hogy azután a hazai, illetve a környező népek újkori jogfejlődésének a jobb megértése érdekében figyelmünket ráirányíthassuk, arra a megkésett *modellrendszerre*, amelyet valójában a porosz–német, az osztrák–magyar, illetve az orosz birodalmi régiókban látunk kiteljesedni.

A feudális jog több mint egy évezredes uralma után, a középkor végén új társadalmi viszonyok kialakulásának a lehetőségei érlelődtek. A fejlett feudális társadalom termelőerői lehetővé tették az egyszerű naturális gazdálkodás felszámolását, amelynek nyomában megjelent ismét az árutermelés, a pénzgazdálkodás és megnövekedett a középkori városok polgárságának a szerepe. A gazdasági élet terén mutatkozó előrehaladás azonban még hosszú ideig a feudális társadalom növekvő igényeinek megfelelően alakult és nem került szembe a fennálló jogállapotokkal. A feudalizmus osztatlan uralma érvényesült Európa, Ázsia, valamint Észak-Afrika népeinek társadalmában, sőt helyenként a társadalmi haladás még egy ideig egybe is esett a feudalizmus kiteljesedésével, a korábbi, kezdetlegesebb társadalmi viszonyok maradványainak a felszámolásával. Végső soron tehát a középkor társadalmában mutatkozó előrehaladás még összefonódott a feudalizmus termelőerőinek a fejlődésével.

A feudalizmus uralma alatt élő népek társadalmi-gazdasági fejlődésében azonban jelentős eltérések mutatkoztak, miután az *egyenlőtlen fejlődés következtében egyes népek társadalma gyorsabban haladt* előre. Nyugat-Európában pl. különösen kedvező körülmények közt folyt a társadalom fejlődése, de egyben itt jelentkezett időben legkorábban a több mint egy évezreden át uralkodó viszonyok hanyatlása is. Kelet-Európa, illetve Ázsia népeinek fejlődése hasonló irányban haladt, de azt több jelentős történelmi tényező feltartóztatta és a feudális jogrend fennmaradását évszázadokkal meghosszabbította.

A modern jogrendszerek *elemei legkorábban valóban Európában jelentkeztek.*

Így Itáliában már a 14–15. század folyamán megindult a feudális termelési viszonyok felbomlása és a modern társadalom kibontakozása. E tényezők mégsem vezettek a kapitalizmus győzelméhez, mivel a nagy történelmi felfedezések következtében, illetve a világkereskedelmi utak eltolódása és sok más tényező hatása alatt Itália fejlődése rövidesen visszaesett, és a 16. század végén elvesztette a társadalmi haladásban mutatkozó vezető szerepét is.

Az újkorra való áttéréstől alapvető fordulat jelei mutatkoztak az emberi társadalom fejlődésében. A technikai haladásban elért újabb eredmények, az áru- és pénzviszonyok kiszélesedése, a földrajzi felfedezések stb. hatása alatt ugyanis a legfejlettebb európai országokban a feudális viszonyok bomlása nyilvánvalóvá lett. A termelőerők fejlődésében mutatkozó előrehaladás lehetővé tette pl. a *munkamegosztás továbbfejlődését*, amely a munkaerő áruvá válásához és a kisárutermelők pusztulásához vezetett. Így Európa fejlettebb (feudális) országaiban a 16. században – a termelőerők maga-

sabb szintjének megfelelően – *kezdett kifejlődni a széles körű, társadalmi munkamegosztás*. Németalföldön, illetve Angliában pl. egyes iparágak egymástól és a mezőgazdaságtól is teljesen vagy csaknem teljesen elkülönültek. A munkamegosztás előrehaladásával tehát a termelési folyamatok társadalmi jellegűvé váltak és az azokban részt vevő egyes termelők bonyolult gazdasági szervezetek részeseivé lettek. A termelők olyan kapcsolatba kerültek egymással, amelyek a szűk territoriális egységek határait áttörték és a különböző gazdasági ágazatokban dolgozókat bonyolult gazdasági szálakkal kötötték össze. A tőkés termelés „kiindulópontját" azonban az ún. *eredeti felhalmozás* képezte, amely egyik oldalon a tőke felhalmozódásához, másik oldalon a „szabad bérmunkások kialakulásához vezetett. Az idevágó folyamatok Nyugaton valóban már a 15. század végétől több fejlett feudális állam életében megfigyelhetők voltak, és azok hatása alatt az itáliai polgárosodás átmeneti visszaesése ellenére a modern kapitalizmus kialakulásának az előfeltételei tovább gyarapodtak.

A tőkés termelés egyes elemeinek a kifejlődése és gyors térhódítása a 16–17. században a nyugat-európai feudális viszonyok bomlásának a kiszélesedésével egyidejűleg zajlott le. A feudális társadalom közvetlen termelőinek gazdasága lassan képtelenné vált a további előrehaladásra és ezzel egyidejűleg *a polgári forradalmak lehetőségei érlelődtek*. Így a polgárság cselekvő részese lett az antifeudális társadalmi küzdelmeknek, a reformációnak és a feudális viszonyok alapjait megrendítő parasztháborúknak.

A modern természettudományos gondolkodás megjelenése és a feudalizmus támaszát képező egyház szellemi monopóliuma ellen folytatott harc öntudatra ébresztette tehát a polgárságot. A kor társadalmi mozgalmaiban pl. a polgárság harcát egyre világosabban kifejező irányzatok keletkeztek. Ezt jelzi az is, hogy a parasztháborúk, illetve a reformáció különböző megnyilvánulásai közt egyre határozottabban jelentkezett az antifeudális polgári irányzat.

A kibontakozó tőkés termelés érdekeit leginkább a *kálvini reformáció* fejezte ki, mivel a reformáció tanaiba burkolt polgári szemlélet a haladás gazdasági és politikai igényeit is megszólaltatta. A kálvini egyházszervezet konstrukciója (prezsbiteri) pl. a polgári köztársaság megteremtésében szolgálhatott mintaképül, az egyházi kamattilalom feloldása pedig a vállalkozás szabadságát állította előtérbe. Mindez egy új társadalmi rend keletkezésének a közvetlen előzménye volt. Miként a tőkés termelés egyes elemeinek a kibontakozása a hanyatló feudális társadalom keretében, úgy eszmei téren is jelentkeztek a társadalmi forradalom előkészítését szolgáló tanítások. Sem a tőkés viszonyok fokozatos kialakulása, sem az antifeudális polgári eszmék térhódítása önmagában nem eredményezhette a kapitalizmus győzelmét. Vagyis, *csak a társadalmi forradalom oldhatta meg a feudalizmus felszámolását és az azzal összefüggő állam- és jogrend megsemmisítését*. Így a forradalmi helyzet Nyugat-Európa legfejlettebb területein a 16. század második felében már elkerülhetetlen történelmi szükségszerűséggé lett. Az első polgári állam, Hollandia pedig bizonyítékul szolgált arra, hogy a 16. századtól az emberi társadalom fejlődésének az új korszaka valóban beköszöntött.

A modern állam és jog kialakulása

A társadalmi munkamegosztás és a tőkés termelés elemeinek kibontakozása – mint láttuk – jóval a győztes polgári forradalmak előtt már erőteljes hatást gyakorolt az állam- és jogélet fejlődésére. A polgárosodás pl. kétségtelenül hatással volt az állami központosítás, illetve a feudális abszolutizmus fejlődésére. Ezért van az, hogy a központosított állam egy ideig objektíve elősegítette az árutermelés fokozódását és a belső piaci kapcsolatok kiszélesítését. A feudális államberendezkedés azonban a fejlődő tőkés termelés és a piaci kapcsolatok során keletkező jogintézményeket csak alárendelten tűrte meg. A szárazföldi és a tengeri kereskedelem, illetve a pénzgazdálkodás és a hitelügyletek, valamint az árutermelés egyre bonyolultabb kapcsolatai mégis új *jogintézmények* egész sorának a kifejlődéséhez vezettek. *A városi polgárság jogviszonyai pl. fokozatosan elkülönültek* és a tőkés termelés térhódításával, illetve a piaci kapcsolatok gyarapodásával egyre határozottabb formát öltöttek. Mindez együtt járt a feudális jogtól idegen jogelvek és intézmények megjelenésével.

A kifejlődő modern jogintézmények azonban nem tudták kiszorítani a hosszú történelmi fejlődés által konzervált jog uralmát. Így a társadalmi haladást akadályozó feudális jogrend és a kifejlődő modern jog közti ellentmondás a 16. századtól főként a nyugat-európai fejlettebb területeken egyre élesedett. Az új jog uralomra jutását azonban a hanyatló feudális társadalom szolgálatára rendelt államhatalom mindenhatósága még lehetetlenné tette. Történelmi *szükségszerűséggé vált* ezért *a polgárság társadalmi forradalma*, amely a feudális jogrend legjelentősebb támaszát, az abszolutizmus államszervezetét összezúzva megteremtette a modern állam és jog kifejlődésének a korszakhatárát.

A modern jog uralmát megteremtő forradalmakat gyakran évszázados előzmények készítették elő, és ezek a 16. századtól már közvetlen lökést adtak ahhoz, hogy a polgárság megszerezze magának az állam és jogrend feletti hatalmat. A kontinens legfejlettebb országaiban ekkor már forradalmi helyzet érlelődött és a polgárság első döntő támadásai is testet öltöttek a feudalizmus ellen. A polgári forradalmaknak az első felvonásai persze szükségszerűen vereséget szenvedtek. A tőkés termelés legfejlettebb elemeivel rendelkező *Németalföld*, szabadságharccal összefonódó *polgári forradalma azonban a 16. század második felében győzelemre jutott*, miután a spanyol feudális abszolutizmus verhetetlennek hitt „világhatalma" megtört a tengeri kereskedelemben meggazdagodott holland tartományok ellenállásán.

Népi-plebejusi lázadással indult el az első polgári átalakulás (1566), majd a század 70-es éveitől évtizedekig tartó függetlenségi harc és polgárháború tette lehetővé a holland köztársaság megteremtését. Az új állam alapját az *Utrechti Unió* (1579) már lerögzítette, de a reakció korabeli legnagyobb hatalmával folytatott küzdelem a 17. század első felében is folytatódott. Így csak a harmincéves háborút lezáró európai békekötések ismerték el a holland köztársaságot.

Európa nagy részén, Ázsia és Észak-Afrika térségében persze még érintetlenül megmaradt a feudalizmus uralma, sőt a fejlettebb feudális országokban pl. hatványozottan tért hódított az állami központosítás. Az európai hatalmak nemlétezőnek tekintették (de jure) az első polgári államot, amely ugyanakkor (gyakorlatilag) a lehanyatló spanyol–portugál világbirodalom legértékesebb gyarmatainak a birtokosa lett.

A kontinens jelentéktelennek tűnő kis területén, az egyesült holland tartományokban bontakozott ki tehát elsőként (uralkodó jelleggel) az új jogrend. Így az első polgári köztársaság a forradalom vívmányaival egészítette ki a csírájában, a középkori városok keretében, illetve Észak-Itáliában, Portugáliában stb. kifejlődő új jogelemeket. A jogrend átalakítása azonban – a szabadságharc sajátos feltételei által – behatárolt maradt, az idegen hatalom ellen folytatott küzdelemben ugyanis a protestantizmus jelszavai mögött a rendek sorakoztak fel és ennek eredményeként a feudális jog radikális felszámolására nem kerülhetett sor.

A szabadságharccal összefonódó *holland polgári átalakulás új jogrendje* tehát a feudális jog még életképesnek tűnő intézményeivel való kompromisszum által jellemezhető, mivel az a középkori jog összefüggő rendszerén bár rést ütött, de ennek a kontinentális kihatásai csak fokozatosan jelentkezhettek. Annál nagyobb jelentőségre tett szert a németalföldi átalakulás a tőkés manufaktúra fejlődésével, illetve a pénzforgalommal és a tengeri kereskedelemmel kapcsolatos jogelvek és intézmények fejlődésében. Ugyanakkor, amikor a polgári átalakulás ügyét támogató rendek jelentős mértékben megőrizték még rendi előjogaikat is, a világ legtávolabbi területeit átfogó *tengeri kereskedelem jogában Hollandia már a tengerek szabadságát hirdette.* A bankszervezetekkel együtt nőttek fel az áruforgalom hatalmas térségét átfogó kereskedelmi társaságok és ennek megfelelően tűntek fel pl. a részvényesek jogainak, illetve az osztalékok rendezésének a jogi szabályozásai is.

Mindezek ellenére meg kell állapítani, hogy a németalföldi polgári átalakulást a modern állam- és jogtörténet egészét tekintve, egyfajta sajátos körülmények által korlátozott, helyi jelentőségű győzelemnek kell tekinteni. Valójában ugyanis a holland köztársaság a polgári jellegű állam- és jog uralomra jutásának a kezdetét jelentette, és ennek megfelelően a jogéletben is elsődlegesen a kereskedő, illetve az uzsoratőke érdekeinek a térhódítására, *inkább az áruforgalom* (kereskedelmi jog), *mint az árutermelés jogi formáinak a fejlődésére hatott.* Ilyen előzmények után a 16. századtól jelentős időbeli eltéréssel *egymást követték a németalföldi, az angol, az amerikai és a francia polgári forradalmak.* A tőkés viszonyok fokozatos térhódítása és az egyenlőtlen fejlődés eredményeként azonban a kapitalizmus kezdeteinek az időbeli eltolódásán túl lényeges tartalmi különbségek is kialakultak. Így a 18. század második felében lezajlott forradalmak már egymástól és a legkorábbi polgári átalakulásoktól is eltértek. A 19. század polgári átalakulásai (a porosz–német, az osztrák–magyar, illetve az olasz stb.) pedig a népek egész soránál egyidejűleg tűzték napirendre a feudális jog megdöntését. Mindezeket a nagy forradalmi átalakulásokat azonban a *kapitalizmus* fejlődésének egy *viszonylag békés korszaka,* az ún. szabadversenyes kapitalizmus követte.

Valójában ebben a korban bontakoztak ki a tőkés gazdasági-társadalmi viszonyok, de rohamos léptekkel haladt előre az új jogrend kiépítése is. A feudalizmus elavult rendje elleni harcban keletkeztek az új állam és a jog legfontosabb intézményei, majd a forradalmi átalakulást követte az államélet kiteljesedése és a modern jog egyes ágazatainak az erőteljes fejlődése. A szabadversenyes kapitalizmus állam- és jogéletét

tehát még ebben a korban elsődlegesen a társadalmi progresszió, a gazdasági szabadság erőteljes támogatása és a kibontakozó politikai demokratizmus jellemzi. A kapitalizmus általános fejlődésével összefüggő ezen periódus tehát a polgári forradalmak korától kezdődött és a 19. század utolsó harmadáig terjedt ki.

A szabadversenyes kapitalizmus több évszázadon át tartó fejlődését egyébként az állam- és jogtörténet szempontjából célszerű két részre tagolni. Így *a korai polgári átalakulások* sajátos társadalmi-gazdasági körülményei teszik elkülöníthetővé a modern állam- és jog kifejlődését a 16–18. században. A francia polgári forradalom koráig tart ez a fázis. Az adott kor *állam- és jogfejlődését* pedig *erőteljesen befolyásolta az átalakulások kompromisszumos jellege*. A legkorábbi polgári forradalmak jellegzetes tünetei, a középbirtokos nemességgel való szövetség és a megdöntött osztályokkal történő kiegyezés stb. tükröződtek az állam és jog fejlődésében is. A szabadversenyes kapitalizmus korának az állam- és jogtörténeti szempontból elkülöníthető második szakasza viszont a nagy francia forradalom korától a 19. század utolsó harmadáig tart mint a *klasszikus burzsoá jog korszaka*.

A feudalizmus maradéktalan felszámolása a 18. század végén lezajlott francia forradalomban következett be. Így a következetes polgári átalakulás hatása világméretekben éreztette hatását és számos nép életében közvetlen megindítója (ösztönzője) lett a feudális jogrend elleni támadásnak. Az európai reakció egyesített erői sem tudták most már megsemmisíteni a forradalom vívmányait, a radikális polgári átalakulás tehát a polgári forradalmak által elérhető legkedvezőbb társadalmi fordulat kifejezőjévé lehetett. Így a francia forradalom alkotmányos előrehaladása pl. az államélet gyökeres átalakításához, egyes szakaszaiban a polgári köztársaság államformájának kialakításához is elvezetett, a feudális jogrend gyökeres felszámolása és az új jogrend kodifikált bázisainak kiépítése pedig – messze Franciaország határain túl – mintául szolgálhatott.

A klasszikus polgári átalakulás jó ideig éreztette hatását, amely abból is fakadt, hogy a forradalom a nép széles tömegeinek a szövetségét használhatta fel. A néptömegek cselekvő részvétele pl. még az 1848–49-es európai forradalmak során is feltűnt, de a polgársággal való tartós szövetségre már nem kerülhetett sor. Így a tőkés gazdasági-társadalmi viszonyok megteremtésében implicite jelenlévő nagy történelmi haladás lassan kimerülni látszott. A kapitalizmus még gyorsan fejlődött később is, de a gazdaság monopolizálódása ellentmondásossá tette ezt az előrehaladást.

A fejlődés általános irányától történő eltérések természetesen az újabb kori jogfejlődésben is feltűntek. Így helyenként a megkésett polgári jogintézmények, haladó vívmányok is csak a monopolkapitalizmus kialakulása idején jelentkeztek. Ilyen értelemben különösen bonyolult fejlődés tapasztalható a *késői polgári átalakulások* eredményeként kifejlődő jogcsoportokban, amelyek főként a közép- és kelet-európai területeken teljesedtek ki a 19. század második felében. Ugyancsak figyelemre méltóak azok a változások, amelyek az októberi forradalom után következtek be az állam és jog fejlődésében.

A vezető és elmaradott tőkés államokban egyaránt kiéleződtek és állandósultak most már az alapvető társadalmi ellentétek, helyenként a válságba jutott politikai hatalom pedig egyre leplezetlenebbül nyúlt a nyílt erőszak alkalmazásához. Mindez az államélet eltorzulásához, helyenként a nyílt fasiszta diktatúra kialakulásához vezetett. A modern kapitalizmus válsága tehát a hagyományos (burzsoá) jogrendszer területén is mélyreható változásokat eredményezett. A jogéletből egyre gyakrabban száműzték a haladó jogelveket, a demokratikus szabadságjogokat és az adminisztratív elnyomás eszközévé változtatták a jogalkalmazást. Mindez különös élességgel kirajzolódott a fasiszta államok fennállása idején. A válság leküzdése nyomán kiteljesedő demokratikus jogállamiság azonban még számottevő előrehaladás hordozója lehetett.

Ennek ellenére *a klasszikus állami alapelvek progresszív történelmi szerepe aligha vitatható*. A kapitalizmus csíráinak, illetve a tőkés termelés egyes elemeinek a kibontakozása még a győztes polgári forradalmak megvívása előtt olyan eszmék, elméletek megjelenéséhez vezetett, amelyek a hanyatló feudális jog elleni támadásra ösztönöztek. Különösen nagy jelentőségre tett szert *a francia–olasz felvilágosodás*, amely számos haladó tan kialakulását és térhódítását segítette elő. A hanyatló feudális jog osztatlan uralma eleve az adott kor haladó gondolkodóinak a bírálatát váltotta ki. E küzdelmek során pedig rövidesen nyilvánvalóvá lett, hogy a feudalizmusnak szükségszerűen meg kell szűnnie és helyét új, eddig ismeretlen berendezkedésnek kell elfoglalnia. A fennálló jogrend egyre merészebb bírálata hasonló következtetésekre vezetett és e felismerések különösen akkor váltak általánossá, amidőn a közelgő polgári átalakulások a feudális állam és jog létjogosultságát is megkérdőjelezték.

A polgári forradalmak eszmei előkészítésében szerepet játszó gondolkodók pl. több jelentős elméleti megállapítással segítették elő az új jogrend alapjainak a lerakását. Tanításaik közt *a népszuverenitás, a hatalommegosztás*, a *népképviselet* és *a parlamentarizmus* önálló elvekké formálódtak. A forradalmi államépítés gyakorlatában ezek sorát újabb elméletek, így pl. *a végrehajtó hatalom felelőssége, a törvények uralma, a jogegyenlőség*, és *a magántulajdon szentsége* stb. egészítették ki. Mindezeket jórészt egységbe foglalta az *alkotmányosság tana*, amelynek a jelentősége szinte minden kifejlődő polgári államban megfigyelhető volt.

Az állami szuverenitás tana pl. már jóval a polgári forradalmak előtt ismeretes volt. Az állami szuverenitásra vonatkozó nézetek jelentősége azonban akkor emelkedett, amikor az állami központosítás, illetve a feudális abszolutizmus megteremtése a hatalom korlátlanságának az elismerését igényelte. A 16. századtól egyre általánosabban elterjedt a szuverenitás tana, amely a politikai széttagoltság erőivel szemben az állami központosítást segítette elő. Objektíve ez a fejlődő polgárság számára is haladást jelentett, de kifejezetten politikai tartalommal még nem telítődött. A 17. század folyamán viszont az *angol* gondolkodók már lényegesen előbbre jutottak, miután tanításaikban napvilágot látott *a parlamenti szuverenitás elmélete*, amely a dicsőséges forradalom kompromisszumához vezető angol társadalom érdekeit fejezte ki.

A francia–olasz felvilágosodás, illetve különösen *Montesquieu* és *Rousseau tanításai* viszont a 18. század folyamán népszerűvé tették az ún. *népszuverenitás tanát*. A radikális polgári forradalom érlelődése idején fejlődött ki ugyanis az a felfogás, amely a „társadalmi szerződés" gondolatából kiindulva a népet tette meg a szuverenitás hordozójává. Az „államhatalomhoz fűződő jogok a néptől el nem idegeníthetők" és

a *népszuverenitás helyreállítása érdekében jogos akár az ellenállás is* (Du contrat social, 1762), nyilvánvalóan kifejezésre juttatva a közelgő klasszikus polgári átalakulás történelmi feladatát, amely csak a széles néptömegek cselekvő közreműködése útján valósulhatott meg. A polgári forradalmak eredményeként kialakuló állami szuverenitás gyakorlati megvalósulása viszont már az uralomra jutott polgárság tényleges hatalmának a politikai és jogi kifejezője lett.

A népakarat megvalósulása tehát inkább csak a feudális állam és jog felszámolása terén érvényesülhetett, míg az új burzsoá államszervezet felépítésében a népszuverenitás gondolata fokozatosan háttérbe szorult. Így a francia forradalomtól napjainkig nagy számban keletkeztek alkotmányok, amelyek egyáltalán nem törekedtek megvalósítani azt, hogy a nép önmaga teremtse meg a maga politikai berendezkedését. Az alkotmányok többsége el is ejtette a népszuverenitás elvét, és helyébe különböző általános fogalmakat (a polgárok összessége, a nemzet stb.) helyezett. Az adott klasszikus állami alapelv pozitív szerepe mégis nyilvánvaló a haladás útjában álló feudális állam összezúzása idején és az új társadalmi viszonyok megszilárdítását szolgáló állam és jog kiépítésében. Így a kapitalizmusra áttérő népek történetében évszázadokon át pozitív szerepe volt az állami szuverenitás gondolatának és csupán az imperialista hatalmi politika, illetve a fasizmus igyekezett azt értelmétől megfosztani.

A modern államberendezkedés alapvető elveinek az egész csoportját foglalja magában az *alkotmányosság elve,* amely gyakorlatilag úgy fejlődött ki, hogy a polgári társadalom kialakulása után szükségessé vált az államberendezkedés bonyolult szervezetének törvények útján történő szabályozása, illetve az államéletre vonatkozó alapvető elvek és jogok lerögzítése. Mindezt több egymástól különálló jogalkotásba vagy inkább egy-egy alaptörvénynek tekintett alkotmánytörvénybe foglalták. Az alkotmányos jogalkotás azt az igényt fejezte ki, amely a feudalizmus elleni harcban, az önkényuralom és a nyílt jogegyenlőtlenség tagadásaként keletkezett. Valójában ugyanis a forradalmi átalakulás igényei olyan államberendezkedés kialakítását követelték meg, amelynek a szervezete és a tevékenysége is a törvényeken alapszik, amely lehetővé teszi a jogilag rendezett államéletet, a törvényességet, a formális jogegyenlőséget és képes arra, hogy a megdöntött osztályok hatalmának a visszatérését megakadályozza. Így az alkotmányosság progresszív szerepe számottevő tényezővé lett a feudalizmus elleni harcban és egy új államszervezet felépítésében, a polgári átalakulások megvívása után azonban egyre nyilvánvalóbbá váltak az alkotmányosság korlátai is.

Tulajdonképpen az alkotmányosság egyes elemei a forradalmi átalakulások eszmei előkészítése során, mások csak a modern polgári állam fejlődésének a különböző szakaszán váltak önálló elvekké. A feudális abszolutizmus elleni küzdelemben formálódott ki pl. *az államhatalmi ágak* (törvényhozói, bírói és végrehajtó hatalom) *megosztásának az elve.* A hanyatló feudális állam ugyanis minden hatalmat egy kézbe összpontosított és nyílt diktatórikus uralmat teremtett meg. Az angol társadalom kompromisszumos forradalma után különösen fontos kérdéssé vált az egyes hatalmi ágak egymáshoz való viszonyának a rendezése. Ilyen előzmények után a francia felvilágosodás adta a hatalommegosztás elméletének a végső formulázását. E felfogás pedig az eszményi államot kereste, *amelyben az önkény ellen biztosítékot nyújt* a törvényhozói, a bírói és a végrehajtó hatalom egymástól történő elválasztása és e szervek

feladatainak a pontos jogi szabályozása. A hatalommegosztás elve ily módon a feudalizmus elleni harc döntő eszköze lett, de a megvalósult polgári államberendezkedés fejlődésében is jelentős előrehaladást eredményezett. Hatása és szerepe a modern államélet mindennapos gyakorlatában persze a napi politika határai között maradt. A hatalommegosztás alkotmányos lerögzítése és formális megvalósítása egyébként is állandóan változott. Végül pedig a *különböző totalitárius rendszerek szorították háttérbe a hatalommegosztás elvét.*

A hatalommegosztás gondolatának a továbbfejlődését képviseli a *parlamentarizmus elve.* Az angol burzsoá államfejlődés 17. századi tapasztalatai alapján bebizonyosodott ugyanis, hogy a társadalmi nyugalom egyik legjobb biztosítéka, ha a törvényhozó hatalom ellenőrzést gyakorol a végrehajtó hatalom felett. Ezért a kifejlődő angol parlamentarizmus a végrehajtó hatalom egészét a törvényhozó hatalom alá rendelte és kifejlesztette a parlamentnek felelős kabineti kormányzás rendszerét. Egyidejűleg a parlamentarizmus a törvényhozó szerv kezébe tette le az állami pénzügyek, a költségvetés és az ezzel összefüggő fontos kérdések feletti döntés jogát. A *végrehajtó hatalom felelősségé*nek az alkotmányos lerögzítése azonban nem nyert általános elismerést, ez utóbbi megjelenése mégis általában pozitív ténynek tekinthető a modern államépítésben.

Az alkotmányossághoz kapcsolódó állami alapelvek közt *nagy szerepe volt a törvényesség elvének,* illetve *a jogegyenlőséget* és *a tulajdonjog szentségét lerögzítő klasszikus alapelveknek* is, amelyek egyben átvezetik a figyelmünket a jogi alapelvek szerepére.

Mielőtt ide visszatérnénk meg kell emlékezni *az állam* és *az egyház szétválasztásáról,* amely az alkotmányossággal összefüggő állami alapelvektől történetileg is elkülönült módon fejlődött. A korai polgári forradalmak ugyanis egyáltalán nem jutottak még el az állam és az egyház szétválasztásához, ellenkezőleg a polgárság politikai törekvései is jórészt vallási burokban jelentkeztek (Hollandia, Anglia). Így *csak a radikális* (francia) *polgári átalakulás számolta fel a keresztény egyház és az állam összefonódását.* A 19. század folyamán persze egyre több polgári állam tett lépéseket az állam és egyház szétválasztására, vagyis fokozatosan elismerték a különböző hitfelekezetek egyenjogúságát és a polgárok lelkiismereti szabadságát vallási területen. Az állam és egyház következetes szétválasztásának a végrehajtása esetén azonban az állam az egyházi szervezeteket magánegyesületeknek tekintette és a korábbi köztevékenységhez (házasságkötés-anyakönyvezés) jogkövetkezményeket nem fűzött. Jelentősebb előrehaladás e téren Franciaországban, az USA-ban, Hollandiában, Belgiumban és a dél-amerikai államokban zajlott le. Helyenként pl. az alkotmányokban is lerögzítették vagy külön törvényekkel szabályozták az állami és egyházi tevékenység elhatárolását. *A késői polgári átalakulások viszont ismét megtorpantak az állam és az egyház szétválasztásának a következetes végrehajtása előtt,* következésképpen Európa eme térségében a feudális maradványokkal együtt fennmaradtak a régi összefonódás egyes elemei. Ezek megszüntetésére csak a legújabb kori jogfejlődés folyamatában kerülhetett sor.

Hasonlóan összetett a jogi alapelvek szerepe. A modern jog csírái, sőt egyes elemei – mint láttuk – már a hanyatló feudális jog időszakában határozott formát öltöttek. Így pl. az áru- és pénzforgalom, valamint a hitelélet megjelenésével a polgárosodásnak

megfelelő jog kifejlődése indult el. Az adott új jogelemek azonban a polgári átalakulások megteremtéséig alárendelt szerepet játszottak és csak a feudálisok érdekeinek a sérelme nélkül maradhattak fenn. A polgári forradalmak eredményeként végre kialakult azonban a termelőeszközök feletti tőkés magántulajdon, amely a közvetlen termelés szintjén összefonódott a személyében szabad bérmunka rendszerével. Mindez a tőkés termelőmód fejlődésének megfelelően alakult, vagyis az alapvető termelőeszközök tulajdonjogából kiszorítottak személyes szabadságukból kifolyóan szabad rendelkezési jogot nyertek munkaerejük felett, ami az objektíve jelenlevő gazdasági kényszer (azaz a létfenntartás kényszere) következtében munkaerejüknek az áruba bocsátása formáját öltötte. Ezekre az alapokra, vagyis az uralkodó tőkés termelési-tulajdonjogi viszonyokra épült fel tehát az új jogrendszer.

Nem kétséges viszont az, hogy a modern (burzsoá) jog nagy társadalmi haladást jelentett és a polgárosodás kibontakozásától hosszú évszázadokon keresztül a társadalmi progresszió irányában hatott. Erre utalnak a *klasszikus jogi alapelvek*.

Miként az államberendezkedés, úgy a tőkés jogrend is a bomló feudális társadalom önkényével, jogtalanságával folytatott küzdelemben keletkezett. A polgári forradalmak a nyílt jogegyenlőtlenség évezredes uralmát döntötték meg és összezúzták a feudális kiváltságokra alapított, elavult jogrendszereket. Már a feudális jogrend megdöntése, de méginkább az új termelőmód uralkodóvá válása viszont ismét a jog támaszát kereste és ennek eredményeként, illetve a konkrét történelmi *átalakulások sajátosságainak megfelelően különböző modern jogrendszerek* (jogcsoportrégiók) *keletkeztek*.

Az alapvető termelőeszközök birtoklásának az új rendjéből folyt a *magántulajdon szentségének* az elismerése. A korábbi társadalmak joga is védte a tulajdonjogot, a burzsoá jog azonban – minden eddigi jogtól eltérően – a korlátlan magántulajdon jogát szentesítette. Vagyis a *magántulajdon szentségének az elve* egyrészt kifejezésre juttatta a több oldalról korlátok között érvényesülő feudális tulajdonjog felszámolását, másrészt az árutulajdon kizárólagosságát és érinthetetlenségét. Azt jelenti ez, hogy a polgár a birtokában lévő termelőeszközök felett szabad rendelkezési jogot nyert és azok élvezetéből másokat kizárt. A magántulajdon szentségéből következett továbbá, hogy a *jog az uralkodó és alávetett osztály tagjait egyaránt árutulajdonosnak tekintette*. Ennek megfelelően kialakult a modern jog másik alapvető elve, *a formális jogegyenlőség*, amely egyben kifejezésre juttatta a munkaerő áruvá válását is.

A korábbi társadalmak jogában ismeretlen volt a jogegyenlőség. Így a feudalizmusban uralkodó nyílt jogegyenlőtlenség elleni harcban keletkezett *a jogegyenlőség elve* és csak a joggyakorlatban tárult fel annak a formális jellege. A formális jogegyenlőség ugyanis szükségszerűen kifejlődött az olyan jogi viszonyok uralomra jutásával, amelyekben a termelőeszközök birtokosai és az azokból kizárt szabad bérmunkások álltak egymással szemben.

A tulajdon szentségével és a formális jogegyenlőség elvével szoros összefüggésben fejlődött ki a *szerződési szabadság elve*, amelynek az előzményei ténylegesen nem voltak ismeretlenek a korábbi jogrendszerekben. Az új jog azonban a szerződéses szabadságot (gyakorlatilag) általánossá tette azáltal, hogy a szabad bérmunkás munkaerejére is kiterjesztette azt. A jogilag egyenlő árutulajdonosok ezáltal teljes szabadságot nyertek, hogy áruikra vonatkozóan szabadon szerződjenek. Ez a szabadság

tehát a termelőeszközök birtokában levők számára előnyös hatalomhoz, a munkás számára a gazdasági kényszer következtében (szabadon) vállalt bérmunkához vezetett.

A klasszikus jogi alapelvek persze nagy szerepet játszottak már a társadalmi haladás gátját képező feudális jog megsemmisítésében. Így a fontosabb alapelvek a korai (polgári) átalakulások eredményeként gyakorlati megvalósulást nyertek és újabb tételekkel is kiegészültek. A történeti fejlődés folyamán mégis szembetűnő különbségek keletkeztek az adott jogelvek gyakorlati megvalósításában. *A korai polgári átalakulások nyomában pl. az adott jogelvek kompromisszumos megvalósítása tudott csak kibontakozni, a feudális jogrenddel következetesen leszámoló forradalmak* eredményei *pedig az alapvető jogelvek továbbfejlesztői lettek.* A fontosabb klasszikus jogelvek egyre tisztább megfogalmazást nyertek, és elfoglalták helyüket az alaptörvényeknek tekintett alkotmányokban.

A jogegyenlőségnek, a törvények uralmának és az „emberi" jogok alkotmányos biztosítékainak a lerögzítése eddig ismeretlen hatóerőnek bizonyult most már a modern jogalkotás továbbfejlődésében. Ezzel megkezdődött a nagy jogi kodifikációk kora, amelyben *már világosan elkülönítették az alapvető jogágakat, mindenekelőtt a magánjogi és a közjogi viszonyokat, valamint az anyagi jogi és eljárásjogi* viszonyokat.

Így az alapvető termelési viszonyok fejlődésének megfelelően *kiemelkedő jelentősége lett a magánjognak,* amely a korábbi árutermelő társadalmak összes lényeges tapasztalatait felhasználva – főként a 18. század végétől – rohamos fejlődésnek indult. Az idevágó tudományos előrehaladás logikus rendszerré formálta a dologi, a kötelmi, a család- és az örökjogi viszonyok egyre kifinomultabb szabályait. A kereskedelem, a hitelélet, illetve később a munkajogi viszonyok stb. területén pedig önálló jogágak (kereskedelmi jog, hiteljog, munkajog) alapjai bontakozhattak ki. Mindezek eredményeként a *modern jog legszélesebb területe lett a polgári jog,* amelynek kialakuló tudományos rendszere hosszú időre meghatározója lett a jog egész fejlődésének.

A modern kapitalizmus erőteljes támaszt talált *a büntetőjog* fejlődésében is, miután a forradalmi átalakulás összezúzta az elavult feudális büntetőjogot és a formálódó klasszikus jogi alapelveket az új anyagi büntetőjogi és eljárásjogi fejlődés alapjává tette. Az új társadalmi viszonyok védelme tehát erőteljes ösztönzője lett egy hatékony büntetőjogi rendszer kifejlődésének. Különösen a klasszikus (francia) polgári forradalom hozott e téren is nagy előrehaladást, miután *a törvények uralmának elve* és az *„emberi" jogok* alkotmányos biztosítékai alapján a büntetőjogi jogalkotást is eleve új módon szervezte. Így a feudális büntetőjog önkényével szemben megfogalmazást nyertek a személyes szabadsághoz, a tulajdonhoz és a biztonsághoz való jogok. A törvények uralmának gondolatából fakadtak továbbá a *„nincs bűncselekmény törvény nélkül"* (nullum crimen sine lege) és *„nincs büntetés törvény nélkül"* (nulla poena sine lege) vezérelvek is.

Az a tény persze, hogy a büntető törvények a polgári érdekeknek megfelelően keletkeztek természetesen meghatározták ezeknek a haladó elveknek a jellegét. Progresszív szerepük jó ideig mégis nyilvánvaló volt, és azok csak a modern kapitalizmus válságos korszakaiban veszítették el eredeti értelmüket.

Az eljárásjogok, különösen pedig *a büntető eljárásjog területén* is jelentős előrehaladást hoztak a polgári átalakulások, miután a régi bíráskodás szervezetével együtt

eleve felszámolták a nyomozó büntető eljárásjogot, a formális vagy kötött bizonyítás rendszerét, a titkos eljárást és az önkényes ítélkezéseket. Egyidejűleg megfogalmazást nyertek az új eljárásjogi alapelvek is. A jogegyenlőségből fakad pl. a polgárok törvény előtti egyenlősége, amihez szorosan kapcsolódtak a demokratikus eljárásjogi biztosítékok.

A modern burzsoá jog általában a vádelvi eljáráshoz történő visszatérést képviselte, természetesen jóval fejlettebb szinten, mint azt a középkori jogban megismertük. A modern jogrendszerekben ezenkívül ismeretes a vád- és a nyomozórendszerű eljárás pozitív elemeit egyesítő vegyes rendszer is, amely főként az előkészítő szakaszban célszerűnek látta a nyomozó rendszer fenntartását. Az új büntető eljárásjog erőteljes fejlődését mutatja továbbá *a nyilvánosság* és *szóbeliség elvének az érvényesítése, a védelem szabadságának kiterjesztése, illetve a bírói szabad mérlegelés* (bizonyítékok mérlegelése) *elvének az alkalmazása.* A bűnösség bírói megállapításáig *az ártatlanság vélelme* végre általánosan elismerést nyert és a büntető ítélkezésben teret nyert a *laikusok, esküdtek közreműködése* (esküdtszék) is.

Jogcsoportok képződése, a modern jogrendszerek szerepe

Különböző történeti feltételek, fejlődésbeli eltérések, főként pedig az egyes forradalmi átalakulások idején jelenlévő, konkrét erőviszonyok több, nagyjából egymástól elhatárolható polgári jellegű jogrendszer kifejlődéséhez vezettek. A modern *jogcsoportok képződésének*, illetve integrálódásának a bonyolult folyamata tárul elénk tehát a történeti fejlődés folyamán. Napjainkban is tart ez a folyamat, amelyben az *egyes jogcsoportok alakulása attól függ, hogy milyen történelmi feltételek között születik az adott jogrendszer.* Ennek pedig döntő mozzanata az adott társadalmi rendszerre való áttérés.

A korai polgári forradalmak viszonylag gyenge polgársága pl. a jogrend gyökeres átalakítását sem tudta végrehajtani és a feudális jog egyes elemeit is fenntartani kényszerült. Ennek megfelelően alakult az *angolszász jogterület*, amelynek a fejlődésében határozottan megfigyelhetők a kényszerű társadalmi kompromisszumok nyomai. Erőteljes feudális maradványok évszázadokon át fennmaradtak (pl. a földtulajdonjogban), és a precedensrendszeren alapuló jogfejlődés mindvégig jellemzője maradt az angolszász típusú jogrendszernek. Így a *régi formákhoz való ragaszkodás* a *jogi konzervativizmus* kifejlődéséhez, az idegen jogokkal történő szembenálláshoz és a jogi kodifikáció mellőzéséhez vezetett. A közönséges jog (common law) nehézkességét, a benne fennmaradt elavult jogi elemeket pedig ellensúlyozni törekedett az egykori kancellári bíráskodásból kifejlődő joggyakorlat (equity). A közönséges jog merev szabályaitól eltekintve hoztak döntéseket, ami lehetőséget adott a tőkés termelőmód és áruforgalom növekvő igényeinek a kielégítésére.

Az angolszász típusú jogrendszer idővel hatalmas területekre kiterjesztette a befolyását. A később kifejlődő angol gyarmatbirodalom területén mégsem mindenütt található meg az angolszász jog. Egyáltalán az angolszász típusú burzsoá jogrendszer átvételét mindenütt a helyi adottságok vagy éppen a helyi precedensek (case law)

befolyásolták. Az *angolszász jog* jelentősebb *hatása* érezhető ilyen értelemben Kanada, India és Ausztrália jogfejlődésében stb. A 18. századi angol jogtudomány nagy befolyása segítette továbbá az angolszász típusú jog recepcióját az Amerikai Egyesült Államok területén. Az említetteken kívül számos gyarmati, később védnökségi területen is megfigyelhető az angol jog behatolása. Helyenként a korábbi (holland, francia) gyarmatosítók joghatását (pl. Dél-afrikai Unió, Új-Zéland, Ceylon) nem tudta kiszorítani az angol jog, másutt viszont a helyi szokásjoggal keveredve (pl. Kenya, Uganda, Szomália stb.) vált a modern árutermelő jog alapjává.

A klasszikus polgári átalakulás, illetve a feudális jogrend maradéktalan felszámolásának eredményeként fejlődött ki a polgári jogrendszerek másik jellemző típusa, nevezetesen a *latin–román*, vagyis a *francia jogterület*. Ez az átalakulás a radikális társadalmi fordulat igényeinek megfelelően teljesen *új alapokra helyezte a jogrendszert*. Az alkotmányos fejlődés során lerögzített jogelvek itt a lehető legtisztábban jelentkeztek és azok megvalósítása is eredményesen haladt. A klasszikus polgári átalakulás jogfejlődése ezért megkövetelte a jogegyesítést, az uralomra jutott új jog egyes területeinek a tudományos alapokra helyezett kodifikálását is.

A francia típusú modern jogrendszer különösen a latin–román népek körében terjedt el, de *hatása* a 18. század végétől egész Európában, később főként Közép- és Dél-Amerikában és a francia gyarmati területeken figyelhető meg. A klasszikus francia jogrendszer egy ideig a meghódított európai területek jelentős részén közvetlenül is hatott (napóleoni hódítások). Később a francia törvénykönyvek ilyen eredetű hatályát ugyan megszüntették, de a jogfejlődésre gyakorolt közvetett hatások kitörölhetetlenek maradtak. A francia jogterület hatása a későbbiek folyamán is tartósnak bizonyult pl. Belgium, Olaszország, Spanyolország, Portugália, valamint a burzsoá Románia jogfejlődésében. A spanyol jog közvetítésével bontakozott ki továbbá a 19. század második felében a francia jogterület hatása a közép- és dél-amerikai államok jogfejlődésében. Nem jelentéktelen a francia jog hatása a volt gyarmatbirodalom területein, Afrikában és Délkelet-Ázsiában sem.

A kapitalizmus fejlődésének újabb fázisával, *a késői polgári átalakulások napirendre kerülésével függ össze a harmadik* legjelentősebb *jogterület megjelenése*. A radikális polgári átalakulás társadalmi-gazdasági feltételeinek hiánya következtében ugyanis a közép- és kelet-európai népek újkori jogfejlődésében kétségtelenül bizonyítható lemaradások, a Nyugat fejlődésétől történő lényeges eltérések figyelhetők meg. A feudális jogrend több mint három évszázados továbbélését azonban nem elégséges csupán megállapítani. A hazai és a környező népek feudális jogrendjének viszonylag tartós konzerválódása ugyanis elszakíthatatlanul összefügg a kontinens egészének fejlődésével, azzal a konkrét történelmi helyzettel, amelyben az új jogrend maradandó elemei már kifejlődhettek Nyugat-Európa egyes területein. Nem a szóban forgó népek nemzeti sajátosságaiból fakad persze az a tény, hogy itt az 1848/49. évi forradalmak koráig lehetetlenült az új jogrend uralomra juttatása. Ellenkezőleg, a közép- és a kelet-európai népek jogfejlődése a 16–18. század folyamán is szervesen összefüggött a kontinens egészének az előrehaladásával, a történelmileg szükségszerű összefüggésben azonban a negatív tendenciák váltak átmenetileg uralkodóvá. Nyugaton a polgári társadalom kifejlődése a tőkés jogtípus fokozatos térhódítását hozta, a korai polgári

átalakulás mögött álló társadalmi-gazdasági erők azonban még elégtelenek voltak a kontinens egészének az átformálására. A jog érzékenyen reagált a különböző európai népek társadalmi rendjében lezajlott változásokra, ami Nyugaton a modern jog – még helyi jellegű – uralomra jutásában, Keleten a feudális jogtípus tartós, de mégis átmeneti jellegű megszilárdításában jutott kifejezésre. Amennyire szükségszerű volt egyik oldalon a tőkés áruviszonyok általánossá válása, olyannyira elkerülhetetlenné lett az Elbától keletre élő népek számára a földesúri árutermelő viszonyok megszilárdulása. A két ellentétes történelmi tendencia azonban az európai népek jogfejlődését egy időre megosztotta.

A késői feudális jog jellemzőit vizsgálva szembetűnővé lettek már a közép- és kelet-európai népek újkori jogtörténetének a sajátosságai, vagyis a majorsági gazdálkodás, az örökös jobbágyság, illetve a robotrendszer és általában a feudális kizsákmányolás korábbi formáihoz történő visszatérés stb. Ezek a több évszázadon át érvényesülő negatív tendenciák azok, amelyek hosszú ideig eltakarták és rendkívül bonyolulttá is tették a társadalmi progresszió kibontakozásának útját az adott régióban. Az Elbától keletre századok teltek el a feudális jogrend megdönthetetlennek tűnő uralma alatt, miközben Nyugaton a klasszikus polgári átalakulás korszaka is elérkezett. Így a közép- és kelet-európai népek feudális jogrendjének az érlelődő válsága csak a 18. század utolsó harmadától teszi felismerhetővé egy új jogtípus kialakulásának az előtörténetét. Ettől az időtől kezdve azonban a jogélet területén is feltűntek és fokozatosan erősödtek azok az elemek, amelyek a 19. század folyamán – némi időbeli eltéréssel – a megkésve lezajlott polgári átalakulások után teljesedtek ki. A feudális jogrend válsága az adott régióban a megkésett polgári átalakulás megértésének az eszköze számunkra, mivel a vizsgált korban már érlelődtek a közép- és kelet-európai népek újabbkori jogfejlődésének a sajátosságai. *Európa e térségében ugyanis a feudális jog* évezredes uralma – a konkrét történeti feltételeknek megfelelően – *nem radikális társadalmi forradalom útján dőlt meg, hanem a kompromisszumokhoz vezető megkésett polgári forradalom és a felülről végrehajtott reformok eredményeként.* Népeink modern jogrendjének kialakulását tehát a porosz, az orosz, az osztrák, illetve a széthulló török birodalom feudális jogrendjének hosszantartó válsága előzte meg. Vagyis az adott térségben nagyon gyakran népek egész sorát magukba foglaló, soknemzetiségű államok keretében érlelődtek a modern jog uralomra jutásának feltételei. Birodalmi, nagyhatalmi, állami érdekeket szolgáló reformok, a fejlődő polgárságnak, illetve a földesúri árutermelő viszonyokból kisarjadó tőkés árutermelésnek tett engedmények egész sora született e korban. Mindmegannyi olyan történeti jelenségkomplexum, amely érthetővé teszi, hogy a feudális jogrend válságának a kiszélesedése idején a közép- és kelet-európai modern jogterület kifejlődésének az előtörténetéhez érkeztünk. *Az átalakulás,* amelyről előrevetítve beszélünk, *az emberiség történetében a jogrend új, kompromisszumos formáját hozta felszínre.* Dimenzióit tekintve ez a forma azonban a korai, sőt a klasszikus burzsoá jogrend uralmánál is szélesebb, jellegében és összetételében azonban az előbbinél jóval heterogénebb. Ennek a modern jogrendszerek világrendszerré válásában is jelentős átalakulásnak az egyik alkotó eleme a hazai jogfejlődés, ami egyben érthetővé is teszi számunkra,

hogy a *késleltetett jogcsoport* meghatározó jellegű összetevőivel alább behatóan foglalkozunk.

A jogtörténet-kutatás újabb eredményei azt bizonyítják, hogy ennek a feudális elemekkel átszőtt, helyenként a földbirtokos osztály politikai és gazdasági hatalmát is konzerváló, nagy történelmi átalakulásnak a gyökerei persze messze viszonyulnak az újkor századaiba. A közép-és kelet-európai térség önálló jogcsoporttá vált, eredményei azonban csak a késleltetett polgári forradalmak nyomán teljesedhettek ki. A liberális polgárság az 1848–49-es európai forradalmak folyamán szembekerült ugyanis a radikális átalakulást támogató erőkkel. Így a forradalmak, elsősorban a német polgári *átalakulások félúton elakadtak* és a néptömegektől megrettent polgárság kompromisszumra lépett a feudális erőkkel. Ennek hatása alatt született a porosz–német jogrendszer, és az ahhoz közel álló közép- és kelet-európai jogcsoportrégió, amelynek a *jellemzőjévé lett a feudális maradványok megőrzése,* illetve azoknak a fokozatos háttérbe szorulása. Szembetűnő továbbá, hogy az ellenállva alkalmazkodó társadalmi erők ebben a térségben még hosszú ideig akadályozták a modern jogi kodifikációk megteremtését is. Végül a közép- és kelet-európai modern jog egyes területein viszonylag korán megjelent a monopolizálódás hatása, illetve a klasszikus jogelvek válsága.

Vetítsük előre végül, hogy az adott jogrendszer *porosz–német, illetve osztrák–magyar* változata *nagy hatást gyakorolt a társadalmi fejlődés hasonló útján haladó Közép- és Kelet-Európa népeinek jogfejlődésére.* A porosz jog *hatása* betört pl. a cári Oroszország fennhatósága alatt álló területekre (Észt-, Lettország stb.), Sziléziába és a porosz–lengyel tartományokba. Az osztrák–magyar jog pedig a soknemzetiségű birodalom népeinek, illetve főként a 19. század második felében a Balkán térségében izmosodó polgári jellegű nemzetállamok egynémelyikének (pl. Szerbia, Bulgária) a jogfejlődésére hatott erőteljesebb módon.

Sőt a megkésett polgári átalakulást kifejező porosz–német jog hatása Európán kívül is jelentkezett. Így a 19. század utolsó harmadától hatást gyakorolt pl. a japán jog fejlődésére, majd a 20. század folyamán Kína és egyes délkelet-ázsiai országok jogalkotásában használták fel a német jogrendszer tapasztalatait.

Kitekintésként kell szólni arról, hogy a modern jogrendszerek főbb típusai mellett *számos kisebb,* alárendelt jelentőségű *jogterület* (svájci, skandináv, szláv, illetve a polgárosodó muzulmán stb.) *kibontakozását is ismerjük.* Nem kétséges, hogy az adott (konkrét) történelmi feltételek között ez utóbbiak jelentősége is számottevő lett. Látni kell a modern jogrendszerek mellett még több évszázadon keresztül fennmaradó, de egyre gyorsabban visszaszoruló feudális jogrendszerek maradványait is (iszlám, hindu jog, thaiföldi jog stb.). Főként a vezető tőkés hatalmak gyarmati terjeszkedése ugyanis egyes népek jogfejlődését az újkor századaiban még egy időre visszavetette. Délkelet-Ázsia, Afrika területein pl. a modern gyarmatosítók nem igyekeztek az elavult jogrendszerek felszámolására, ellenkezőleg a gyarmatosítók érdeke éppen azt kívánta, hogy e területek a meggazdagodás, az olcsó nyersanyag forrása, később az anyaország monopolizált piacterületei maradjanak. E törekvéseknek pedig inkább kedvezett a leigázottak elavult jogrendjének a konzerválása, mint a gyors társadalmi–gazdasági haladásra felhasználható (modern) jog térhódítása. A gyarmati kizsák-

mányolás és a feudális elnyomás összefonódása tehát a jogfejlődést gyakran évszázadokra visszavetette. Csak a 20. században sikeresen kibontakozó nemzeti függetlenségi harc tudta útját állni ennek a regresszív irányú tendenciának.

A jogcsoportok képződését, illetve a modern jogrendszerek történelmi szerepét vizsgálva eljuthatunk tehát egy megközelítően átfogó (reprezentatív összehasonlító) világkép kialakításához. Az egyes összetevőket a maguk bonyolult eszmei és intézménytörténeti összefüggéseibe beágyazva követhetjük most már tovább a felidézett általános jogtörténeti, illetve összehasonlító jogi kézikönyvek nyomán.

Hetedik fejezet

Az angol polgári állam- és jogfejlődés

Irodalom

Barg, N. A.: Cromwell és kora. Budapest, 1952.

Cromwell, O.: Beszédeiből, leveleiből összeállította Makkai László. Budapest, 1960.

Elton, G. R.: The Tudor Revolution in Government. Cambridge, 1969.

Elton, G. R.: Tudor Constitution. Documents and Commentary. Cambridge, 1965.

Fryde, E. B.–Miller, E.: Historical Studies of the English Parliament. I–II. vol. Cambridge, 1970.

Holsworth, W.: A history of English law. London, 1972.

Holt, J. C.: Magna Carta. Cambridge, 1965.

Jackson, R. M.: The Machinery of Justice in England. Cambridge, 1964.

Jennings, S. I.: The British Constitution. Cambridge, 1961.

Jennings, S. I.: Cabinet Government. 3. ed. Cambridge, 1959.

Kenyon, J. P.: The Stuart Constitution 1603–1688. Documents and Commentary. Cambridge, 1966.

Maitland, F. W.: The Constitutional History of England. Cambridge, 1965.

Marcham, Fr. G.: A constitutional history of modern England 1485 to the present. New York, 1960.

Steensgaard, N.: Carracks, Caravans and Companies. Kobenhavn, 1973.

Williams, N.: The eighteenth Century constitution 1688–1815. Cambridge, 1965.

Bevezetés az Egyetemes állam és jogtörténet forrásaiba. Burzsoá források I. Összeállította: Nagy Lászlóné. Budapest, 1976.

* * *

Az angol forradalom előzményei. A Tudor abszolutizmus állama

A Tudor-korszak a feudális államszervezetben jelentős változást hozott, amelynek fő jellemzője az uralkodói hatalom növekedése. Jelentős eltérés van mégis a kontinentális államok abszolutista rendszerei és az angol abszolutizmus államának jellege között. A fő különbség abban található, hogy Angliában a rendi képviselet intézménye, a parlament, az abszolutizmus idején is működött, hogy *a királyi önkény elsődleges kiszolgálói a bíróságok voltak*. Az abszolutizmus államrendező reformjai a parlamentet, a főbíró-

ságokat, valamint a helyi bíráskodás és közigazgatás legjelentősebb intézményét, a békebíróságot egyaránt érintették.

A feudalizmus rendi képviseleti intézménye, a *parlament* Angliában I. Edward uralkodása idején kezdi el rendszeres tevékenységét. Az első parlament, amelyben a lordok, a köznemesség és a városok küldöttei egyaránt részt vettek, 1295-ben ült össze. A két kamara: a Lordok Háza és a Közösségek Háza szervezeti formája akkor alakult ki. Ugyancsak a 13. század végén már gyakorolja a két legfontosabb hatáskörét: az adók és segélyek megszavazását és a királyi tisztviselők felelősségre vonását. Utóbbit oly módon, hogy a Közösségek Házának vádemelési indítványára a Lordok Háza mint bíróság jár el. A parlament felsőházában egyházi és világi lordok, alsóházában a county (grófság) választott képviselői és a városok küldöttei ülnek. Az 1445-ös választási törvény értelmében a közösségek küldötteit a grófságok szabad birtokosai vagyoni census alapján a nemesek közül választották. A városok pedig a királyi privilégiumlevélben (amely szervezetüket és jogállásukat meghatározta) biztosított következési jog alapján képviseltették magukat. A Tudor-időben a városi küldöttek száma az alsóházban megszaporodott. A *képviselők jogállását tekintve:* a parlamenti szólásszabadság és a parlament ülésezésének idejére a letartóztatás alóli mentesítés, az árulás és felségsértés eseteinek kivételével a 14. és 15. században egyes esetek kapcsán szokásjogilag alakul ki. A *parlament gyakoriságát és időtartamát* a feudalizmus idején a törvény nem szabályozza. A 14. és 15. században gyakran tartanak parlamentet és jelentős törvények születnek az államszervezet és egyes szakjogok terén (főleg a büntetőjog és büntető-eljárásjog területén).

A Tudorok alatt a parlament összehívásának gyakorisága és üléseinek hosszúsága nagy változatosságot mutat. Jellemző e kor parlamentjeire, hogy ritkán kerültek összeütközésbe az erőskezű uralkodókkal, mert „kiegyeztek" velük. A *központi igazgatás szervei* közül a kancellária, majd a belőle kialakuló titkos tanács (privy council) mutat jelentős változást. Már a normann időtől kezdve a királyi iratokat pecséttel látták el. Az ügyvitel feje: a kancellár, aki rendszerint egyházi főméltóság. A Tudor-időben a kancelláriai tisztviselők között egyre nagyobb feladatot kapnak a titkárok (clerk), a periódus végére már *államtitkárok*. Az általuk előkészített ügyiratokat az államtitkár és az uralkodó egyaránt aláírta. Ez az eljárás bizonyos fajta „miniszteriális felelősség" kialakulásához vezetett. A szakigazgatást irányító ügyosztályok élére államtitkárok kerültek. A titkos tanács rendkívüli jelentőségre tett szert, ugyanakkor az uralkodótól függő testület maradt. Létszáma változó az uralkodói kinevezések szerint (1553-ban pl. 40 tagú, 4 püspök, 14 világi főnemes, a többi „közember", azaz szakmai alkalmassága miatt meghívott személy). A tanács élén a Lord President (elnök) áll. VIII. Henrik alatt e méltóság a szakigazgatás ésszerűsítése érdekében tagolódik, a kancellár, a kincstáros és az elnök a tanács vezető tisztségviselői.

A tanács hatáskörébe a következő főbb ügycsoportok tartoznak: *a)* törvényhozás előkészítése, *b)* adóügyek és általában a pénzügyek, *c)* igazságszolgáltatás irányítása (kinevezések és a kegyelmi ügyek), *d)* a közigazgatás szakkérdései. Erősen vitatott e korban, hogy a tanácsban hozott uralkodói döntés törvényerővel bír-e. Erzsébet fontos kérdésekben proklamációkat adott ki (pl. a könyvbehozatali tilalom, majd helyette: a könyvek cenzúrája). Ugyancsak vitatott a tanács vámkivetési joga, majd az uralkodónak az a joga, hogy egyeseknek ipari, gyártási vagy kereskedelmi monopóliumokat adományozhat-e. Megjegyzendő, hogy a Tudor-időben a kizárólagos kereskedelem privilégiumának adományozása rendkívüli méreteket öltött. 1597-ben már az alsóház tiltakozik ellene, 1601-ben pedig hevesen támadja. Eltörlése I. Jakab alatt a parlament nagy sikerének számít.

A főbíróságok az abszolút királyi hatalom legerősebb támaszai. Az első Tudor uralkodó, VII. Henrik már uralkodásának harmadik évében (1487) a kancellárnak, a kincstárosnak, majd más főméltóságnak is jogot adott arra, hogy 2 világi és 2 egyházi lord, valamint 2 főbíró jelenlétében bíráskodjanak bizonyos kiemelkedően fontos bűnügyekben (lázadás, megvesztegetés, a bíróság megtévesztése, jogellenes gyülekezés). A Tudor-kor végére, a Stuart-korszak elejére már a királyi tanács minden jelentősebb méltóságviselője tagja lehetett a *Csillagkamarai Bíróságnak*. E bíróság által elbírált bűncselekmények köre egyre bővült, ítélkezése rendszeressé vált (hetenként háromszor tartott bírói széket). *Más önkénybíróságok:* az Északi Tanács, amelyet VII. Henrik állít fel a katolikus felkelés leverésére, a Walesi Tanács, valamint más grófságokban felállított bíróságok, melyek elsődlegesen büntetőbíróságok. Idők múltával bírói hatáskörük a nagyobb jelentőségű és nem esküdtszéki eljárásban elbírált polgári jogi ügyekre is kiterjed. Az *Egyházi Főbizottság* felállítása az anglikán egyházi reformmal függ össze. VIII. Henrik és utódai által alkotott törvények az egyházat királyi felügyelet alá vonták, sőt fejévé az uralkodót tették (anglikán egyházreformok). Az Act of Supremacy, az egyházi kérdéseket átfogóan rendező törvény Erzsébet idején, lehetővé tette, hogy „jó születésű emberek" az uralkodó vezetésével az egyházi ügyeket érintő igazságszolgáltatást gyakorolják. A Tudor-kor végén a bizottság hatásköre egyre bővül, tagjainak létszáma egyre nő (44 fő, többségükben jogászok). A bizottság jogot kapott börtönbüntetés kiszabására is.

A hadi jog alkalmazása terén (ami az önkénybíráskodás egy formája volt), külön bizottságok jártak el. A hadsereg vezetői már a 13. században a hadsereg főbírái. A rózsák háborúja idején a felségsértési ügyekben katonai bíróságok jártak el. A Tudor-időben ritkán alkalmazták eljárását civilekre, de akadt erre is példa. Erzsébet törvénye szerint pl. az uralkodó vallási hatalmával szemben a pápai hatalomra hivatkozók ügyében katonai bíróság járt el. Helyi felkelések vérbefojtására is felhasználták a bíróságot, végül a Stuart-korban a hadi jog alkalmazása civilekre széles körben érvényesült, egyik fő oka a Stuartok és a parlament közötti feszültségnek.

A Tudor abszolutizmus idején *a hagyományos királyi főbíróságok* is tovább tevékenykedtek. A főbíróságok szervezete a 13. században alakul ki. A kancellár a főbíróságok működését egyeztető méltóság. A főbíróságokhoz (Királyi Tábla, valamint az Általános-hatáskörű Bíróság) a királyi parancsok kiadásával a kancellár irányítja a pert kezdeményező kérelmeket. A kancellár legtöbbször egyházi személy, aki a kánonjog, római jog és a common law (l. feudális jogforrásoknál) ismerője. A 14. századtól kezdődően a polgári perek jelentékeny része a kancellárián maradt. A kérelmezők, akik nem tudták a már előbb kialakult common law szerint igényeiket érvényesíteni, az uralkodótól rendkívüli jogsegélyt kértek. Az ilyen kérvények kezdő formulája „... a kegyesség útján" kért segítség többnyire oly ügyekre vonatkozik, *amelyeknek nem volt titulusa* (a common law szerinti jogcíme) innen is származik az ily módon kialakult kancelláriai szokásjognak – equity (méltányosság) – elnevezése. A 15. századtól kezdődően a kancellár nem referálta a királyi tanácsban az equity ügyeket, hanem maga intézkedett. A common law bíróságok bírái, de a parlament sem szerették a kancellár bíráskodását, mert azt túl hajlékonynak találták. Kénytele-

nek voltak azonban tevékenységével megalkudni, különösen amikor a Tudor-időben elnyeri végső, s jelentős szerepét.

A helyi bíróságok legfontosabb intézményei: a békebíróságok és a királyi főbíróságoktól rendszeres időközben kiküldött *utazóbírák*. Már a 13. században kiadott királyi rendeletek szólnak olyan nemesekről, akiknek kötelessége a béke fenntartása, a seriff munkájának segítése. (A seriff a feudalizmus évszázadaiban a county tisztségviselők között a legjelentősebb bírói, igazgatási, hadvezetési feladatkört is ellátó személy.) Az 1330-ban kiadott törvény a békebíró *feladatává teszi a bűnüldözést,* a gyanúsítottak bebörtönzését. Hatalma kiterjedt arra is, hogy a vád jóváhagyása után a vádlottat a bíróság elé állítsa. Az *1360-ban* kiadott törvény *átfogóan rendezi* a békebíróság feladatait. Minden grófságban egy lord lesz a békebírák vezetője, mellette 3–4 jogértő személy. Jogukban áll vizsgálatot elrendelni, lefolytatni, a gyanúsítottakat kihallgatni. Az 1388-ban kiadott törvény pedig előírja, hogy a békebíráknak negyedévenként ülést kell tartaniok. *A békebírói hatáskör* egyre bővül. A hűtlenség és felségsértés eseteinek kivételével csaknem minden ügyre kiterjed. A bonyolultabb ügyek, valamint a békebírói hatáskörből kiszorult ügyekben a király kiküldött bírája, az utazóbíró járt el. A békebírák a 14. században rendészeti feladatokat is elláttak. (Pl. ár- és bérmaximálás.) A 15. század végén pedig a seriff méltóságának hanyatlását mutatja, hogy a békebírák fölötte is ellenőrzést gyakorolnak.

– A békebírák (ha egyedül járnak el) ún. *sommás eljárásban* ítélkeznek, kis jelentőségű perekben, vagyis egy bírói ülésben megtörténik a bizonyítás lefolytatása és az ítélkezés is. A helyi bíráskodás legjelentősebb személyiségei *az utazóbírák*. Évente több alkalommal jelentek meg a grófságokban, s minden olyan ügyben bíráskodtak, amelyek jelentőségüknél fogva nagyobb körültekintést igényeltek. A vidék „megbízható embereiből" (szabad parasztok, lovagi nemesség) alakult esküdtszék segítette munkájukat. Bírói hatáskörük büntető- és polgári perekre egyaránt kiterjedt. – A 14. századtól kezdődően a vádesküdtszék (a nagy jury) és az ítélkező esküdtszék (kis jury) elkülönülten működött a peres eljárásban. A 23 főből álló vádesküdtszék a 15. századtól kezdődően a következő módon jár el: a magánvádló vagy közvádló (ügyész) által beterjesztett vádiratot megvizsgálja, a vád tanúit, illetve bizonyítékait értékeli, és ha *a vádat valószínűnek* tartja (alapos gyanú) akkor anélkül, hogy a védelem bizonyítékait meghallgatná, *kiadja az esküdtszéki vádiratot,* ettől kezdve a vizsgálat az ítélő esküdtszék előtt folytatódik. Ha a vádat nem tartja igazoltnak, elveti azt. Megjegyzendő, hogy a vádesküdtszék elutasító határozata nem zárta ki, hogy az ügy más alkalommal ismét a vádesküdtszék elé kerüljön. A bevádolt személy nem feltétlenül került ítélő jury elé, csak akkor, ha *a)* nem ismerte el bűnösségét (ha elismerte, nem volt szükség ítélő jury-re), *b)* ha „az Istenre és vidékre hagyatkozik", azaz aláveti magát a jury-eljárásnak. Utóbbit tortúrával kényszerítik ki, míg a tortúrát a 18. században megszüntetik.

Az uralkodó politikai hatalmát közvetlenül érintő bűncselekményekben a vádesküdtszék mellőzhető volt. Ilyen ügyekben (árulás, felségsértés stb.) a királyi főügyész képviseli a vádat és „informálja" az ítélőbíróságot. Innen a neve „információs eljárás". Az információs eljárás eredete az angol jogtörténeti irodalom szerint a történelem homályába vész, az bizonyos azonban, hogy a Tudor- és Stuart-időben már rendszeressé válik.

A Stuart abszolutizmus államszervezete

A Stuartok abszolutizmusának fő jellegzetességét az adja meg, hogy szakítottak a Tudoroknak a parlamenttel szemben tanúsított „kiegyező" magatartásával, *a parlament sérelmére sorra hozták intézkedéseiket.* A királyi hatalom engedelmes eszközévé tették a Kancellária Bíróságot és a végrehajtó hatalomnak a Tudorok által kiépített szervét a Titkos Tanácsot éppen úgy, mint az Erzsébet alatt felállított Egyházi Főbizottságot. E szerveket állandó személyi változtatásokkal, illetőleg „instruálásával" az autokratikus törekvések engedelmes eszközévé süllyesztették. A common law bíróságok viszont a parlamenttel évszázadok alatt kiépített szorosabb kapcsolatukat megőrizték és így a parlament politikáját képviselték.

A common law és equity bíróságok évszázadok alatt működő párhuzamos bíráskodásában a 17. században ellentét támadt, melyből a korona segédletével a *Kancelláriai Bíróság* került ki győztesen, amikor I. Jakab az 1616-ban kiadott rendeletével e bíróság jogot nyert arra, hogy bírói paranccsal letiltsa a common law bíróságok ítéletének végrehajtását, s e paranccsal szemben engedetlenség esetében szankcióként a bebörtönzést alkalmazhatta. Jakabnak sikerült a bíróságok ellenállását Coke főbíró eltávolítása után letörni, olyannyira, hogy 1625-ben még a parlamenttel szembeni proklamációját is jogosnak ismerték el. Következménye a bíróságok tekintélyének hanyatlása volt. Az uralkodó továbbra is elsősorban az önkénybíróságokat használta fel a politikai ügyekben hozott terrorítélkezésre. Így különösen jelentőssé vált E. Coke főbíró működése és jogértelmezése, amelyet a common law eljárás garanciájának adott. Az eljárási garancia alkotmányos biztosítása szempontjából mind a feudalizmus időszakában, mind pedig az angol forradalmat közvetlenül megelőző időben a legnagyobb jelentőségű oklevél az 1215-ös *Magna Carta.* Az oklevél 1225-ös megerősítésének 39. szakaszához fűzött magyarázat, valamint a 40. szakasz értelmezése az angol jogfejlődés legjelentősebb mozzanatainak egyike. E szakaszok a személyes szabadság védelmét jelentik a bírói eljárásban. Jelentőségük pedig azért kiemelkedő, mert az angol abszolutizmus elnyomó rendszere az önkénybíróságok működéséhez fűződik.

A Magna Carta sokat idézett szakaszai szerint: „39. Szabad embert elfogni, bebörtönözni, jogaitól vagy birtokaitól megfosztani, jogfosztottá nyilvánítani, száműzni vagy helyzetében bármilyen más módon sérelmet okozni csak a vele azonos állásúak által hozott törvényes ítélet vagy az ország törvényei alapján lehetséges. 40. A jogot és igazságot nem bocsátjuk áruba, nem tagadjuk meg senkitől és érvényesülését nem hátráltatjuk." A jogtörténeti elemzés számára legfontosabb az idézett szakasz történeti interpretációja, amelyből kiderül, hogy azok a kifejezések, amelyeket a szakasz tartalmaz, az idők során jelentős jogi módosuláson mentek át, míg végül a Carta „mítoszának" köszönhetően azokat megváltozott értelmükben is az eredeti okiratnak tulajdonították. E mítosz jelentékeny részében a feudalizmus rendi periódusában keletkezett, de jelentékeny mértékben már a Cartát létrehívó generáció műve volt. Az mindenekelőtt megállapítható, hogy a döntő periódusa a fejlődésnek nem Edward Coke időszaka volt. Más kérdés, hogy az angol forradalom nagy alakjai közé tartozó jogász sajátos jogértelmezése teszi lehetővé a Magna Carta idézett szakaszainak nagy jelentőségű jogi értelmezését, illetve átértékelését. Úgy is kifejezhető, hogy Coke fellépése és tevékenysége könnyítette meg a természetjogi irányzatoknak azt, hogy a „liberties"/szabadságok – privilégium értelmében /„liberty"-vé (individuális szabadság) váljon.

A döntő jelentőségű történelmi periódus a Magna Carta szakaszainak fejlődéstörténetében a 14. század,

majd a 17. század. Már 1331 és 1363 között a parlament által elfogadott törvények messze tovább mentek a szakasz magyarázatában, mint az eredeti szakasz tartalma. Így a „lawful judgement of peers" (a bárók jogszerinti ítélkezése), amely eredendően a peereknek, mint bírótársaknak a bíráskodását jelentette a királyi bíróságon, és Földnélküli János királynak a történelem által már tisztázott bírói visszaélései következményeként jelent meg az okiratban (hogy ti. nem hívta meg a peereket bírótársakként), „trial by jury"-vé alakult a 14. században, holott nyilvánvaló, hogy a jury intézménye 1215-ben még csak embrionális állapotban volt jelen az angol igazságszolgáltatásban. A „law of the land" (az ország joga) átalakult olyan tartós kifejezéssé, amelyet az angol és méginkább az amerikai alkotmányos irodalom mai napig is széles körben alkalmaz. Ez eredendően olyan eljárást jelentett, amely az „original writ"-ben (királyi bíróság által kiadott parancs) alapult és „indicting jury"-t feltételez. Közelebbről csak a már kialakult precedensekként elfogadott jogelvekhez kötődött és common law bírósági eljárást tételezett fel. A cél az 1215-ös küzdelmek idején egyértelmű és történelmileg kimutatott – a Magna Carta más szakaszaiból is következik továbbá –, hogy a kincstár túlkövetéseivel szembeni védekezést szolgálta. A védekezés az Exchequer (Kincstári Bíróság, amely a korona vagyoni követeléseinek elbírálását szolgálta) ún. trespass (vétség) eljárásával szemben, azaz, hogy büntetőjogi szankciót alkalmazhat a Kincstári Bíróság is, illetve a Council (királyi tanács) vagy a speciális bíróságok az előttük lefolytatott eljárásban. Aligha szorul magyarázatra, hogy a kérdés milyen nagy jelentőségű mind az angol forradalom előtti Angliában, ahol számos önkénybíróság működött, mind pedig a függetlenségi háború előtti Amerikában, ahol a korona tisztségviselője – a kormányzó – bitorolta ezeket a jogokat.

III. Edward uralkodásának hat törvénye (Coke hivatkozásában: Six Statutes) éppoly jelentős a 17. század jogászai számára, mint maga a Magna Carta. Az *1641. évi törvény, amely a kiváltságos bíróságokat eltörli,* a Six Statutes-ra és a Magna Cartára egyaránt hivatkozik. J. C. Holt szerint Coke 17. századi interpretációja a „due process of law" (őt megillető eljárás) jogosultságának széleskörű kiterjesztését hozza, mert a Magna Cartát úgy jellemezte, hogy abban a „free man" már a villeins rétegre (jobbágyokra) is vonatkozott (Coke: Second Institute c. műve), holott az az értelmezés nem Coke műve, hanem már Bractonnál (az angol feudális korszak legnagyobb jogásza, a 13. században élt mint főbíró) is megtalálható.

Az amerikai alkotmányfejlődés elemzése alkalmával még nyilvánvalóbbá fog válni Coke „liberties" fogalmának értelmezése, vagyis a fogalom átalakulása „individual liberty"-vé. Ez a fogalomátalakulás Coke tevékenységében akkor figyelhető meg leginkább, amikor a monopóliumokkal szemben lép fel, s a Carta mintegy átértékelése vagy inkább szabad értelmezéseként kijelenti, hogy „A monopóliumok általában a nagy szabadságlevéllel szemben állnak, minthogy azok a személy szabadsága és az ország joga ellen valók". Ez a jogkijelentés már az árutermelő nemesség és polgárság monopóliumellenességét, vagyis az iparűzés és kereskedelem szabadságát támasztja alá, tehát jóval tágabb értelmű, mint a bírósági eljárási garancia.

Az angol forradalom előtti kor egyik legjelentősebb Magna Cartára alapozott jogi értelmezése a Habeas Corpus writhez fűződik. A Petition of Right vitája alkalmával a common law jogászok úgy érveltek, hogy a Magna Carta létesítette a Habeas Corpus writ jogalapját, mert eredetét a királyi bíróságok által kiadott adminisztratív orderekben leli. Hogy ti. az 1215-ös Magna Carta szerint a jog szerinti bírói eljárásban alkalmazni kell azt az elvet, hogy „no arrest without cause shown" (nincs elzárás megjelölt – azaz kimutatott – ok nélkül, vagyis megjelenik a gyanú-ok megjelölésének a kötelezettsége). Coke és követőinek ragaszkodása a Cartához és annak 14. századi átirataihoz, a jog középkori koncepciójának utolsó virágkorszaka. Sajátosan jellemzi

a középkori gondolkodást ugyanis, hogy a felmerült új politikai és jogi problémákat a régi joghoz és a szokáshoz vagy kiemelkedő uralkodói személyiségekhez, eseményekhez fűzték, s a „régi" jognak ezáltal újabb értelmezést adtak. A 17. század végén terjedt csak el az a kritikai irányzat, amely megtámadja Coke és követőinek történelmi pontatlanságait. De ez a kritikai irány csak egyik – kisebb – oka annak, hogy a Coke által kifejtett „régi, fundamentális" jogok hirtelen eltűntek a jogi irodalomból. Sokkal fontosabb volt a természetjogi koncepció megjelenése, amely azonban teljes kifejtéséhez csak a dicsőséges forradalom után publikáló két nagy teoretikus: Hobbes és Locke műveiben jutott.

A parlament minden alkalmat megragadott arra, hogy a Tudorok alatt megőrzött jogait fenntartsa. A parlament hatáskörének biztosítására hozott legfontosabb intézkedés az 1628-ban összehívott parlamenthez fűződik. E parlament Károly kényszerintézkedéseivel szembeszegült és tiltakozása mellett megfogalmazta saját jogkörét. Ezt a tiltakozást foglalták a *Jog Kérvénye* (Petition of Right) elnevezésű feliratba. A petícióban a parlament arra kérte az uralkodót, hogy *1.* A jövőben a parlament hozzájárulása nélkül a király ne követeljen újabb adókat, adományokat, kölcsönöket és ilyenek fizetésére senkit se kényszerítsen. *2.* Bebizonyított ok megjelölése és vád nélküli királyi parancsra ne lehessen letartóztatni és börtönben tartani szabad embert (vö. a később tárgyalandó Habeas Corpus parancs fejlődéstörténetével). *3.* A katonai beszállásolásokat és *4.* A polgári hadijog alkalmazását szüntessék meg és a jövőben ezeket az eszközöket ne rendeljék el. A király kénytelen volt a petíciót elfogadó záradékkal ellátni.

A kérvényt nem parlamenti törvény formájában alkotta a parlament, hiszen nem új jogokról volt szó, hanem a régiek megerősítéséről, mégis az *angol alkotmány egyik alaptörvényének tekintik*. Jelentősége nem annyira a tartalmában, mint inkább abban van, hogy talán még egyszer sem emelték ki ennyire az alsóház alkotmányjogi jelentőségét, mint ebben az okmányban. Kezdete ez annak, hogy nem a király szuverenitása, hanem a „népet" képviselő parlament szuverenitása kerül a politikai követelések homlokterébe.

Annak ellenére, hogy a Stuartok a parlamentet mellőzték, *a képviseleti szerv jelentősége e periódusban tovább nő*. A korona éppen ezért folytatja a Tudorok politikáját, mindkét házban a koronához hű tagok körének bővítését. A *Lordok Házában* a világi lordok száma a királyi kinevezések által jelentősen növekszik. 1604 és 1640 között a peeri címek valóságos inflációját tapasztaljuk. Olyan mértékben adományoztak peerséget, hogy 1640-ben már háromszor annyi angol és négyszer annyi ír peer volt, mint 1603-ban. Az uralkodók – ismét Tudor mintára – a városi küldöttek számát is növelik. Csak Károly 18 városnak adott chartert, és az ezzel együttjáró követküldési jogot.

A parlamentek időtartamára és gyakoriságára még nem alakult ki általános szabály. A tizenegy éven keresztül tartó, parlament nélküli kormányzat a lordokat éppen úgy sértette, mint az alsóházat. A lordok maguk is jól látták, hogy az alsóház képviseli az ország anyagilag jelentősebb hányadát. Az alsóház megnövekedett jelentőségét mutatja, hogy *új működési formákat* dolgozott ki ezekben az évtizedekben. Az alsóház

működésében néhány, *a parlamentarizmus kialakulása szempontjából is jelentős elv* kristályosodott ki:

A parlamenti tagok választásával kapcsolatos viták eldöntését – ami előbb a kancelláriai bírósághoz tartozott – megszerzi a parlament.

Az alsóház magához ragadja a törvény kezdeményezését, a viták irányítását pedig kiragadja a királyi tanácsadók kezéből, akik a királyi hatalmat képviselték a parlamenten belül. A hosszú ülésszakok alatt kialakultak a parlamenti szokások és vezéregyéniségek tűnnek fel. Így a parlament állandóan tágította hatáskörét, 1621-ben még külpolitikai kérdések megvitatásának jogát is követelte.

Többszörösen megerősíti (1621-ben és 1625-ben is) a képviselőknek azt a jogát, hogy a viták során szabadon nyilváníthatják véleményüket.

A házelnököt (a speakert), akit eddig a király nevezett ki, felváltja a választott házelnök.

A fontosabb ügyek megvitatására és előkészítésére, alkalmanként még a korona tevékenységének kisegítésére is bizottságokat küldenek ki, melyeken belül a ház tagjait aktivizálják.

A *végrehajtó hatalom* központi szervei – a Tudor időben történt nagyarányú fejlődéshez képest – hanyatlást mutatnak. A hivatali posztok áruba bocsátása, s az ennek következményeként fellépő korrupció gátolták a munka hatékonyságát. Az arisztokrata tisztviselők kiszorították a gentryt és polgárságot a hivatalokból, s ez tovább mélyítette az érdekellentéteket. Az uralkodó nem gyakorolt megfelelő ellenőrzést főtisztviselői felett, vagy azt kegyencre bízta, s a központi kormányzat nem tudta végrehajtani saját rendelkezéseit. A rosszul működő bürokratikus szervezet tovább tetézte nehézségeit azzal, hogy a békebírák hatáskörét csökkentette. (Pl. adóztatás, katonai, rendészeti szabályok terén.) *A vidéki igazgatás és bíráskodás* urai ugyanakkor változatlanul a békebírák, társadalmilag túlnyomórészt az uralkodóval szemben ellenségessé váló gentry-ből kerültek ki.

A gazdasági életet érintő jogi rendelkezések

Az ipar és bányászat rohamos fejlődését mutatja, hogy a széntermelés az 1640 előtti évtizedekben nyolcszorosára, a vastermelés pedig ötszörösére nőtt. Mindkét termelési ágba a tőkés vállalkozók – főleg a londoni City (üzleti negyed) polgárai – egyre nagyobb tőkét fektettek be. A tőkés fejlesztést azonban akadályozták a Stuartok alatt mind gyakrabban adományozott monopóliumok, továbbá az egyébként végrehajthatatlan 1563-as tanoncszabályzat, amely csak a legalább évi 40 shilling jövedelmű freeholderek (szabad parasztok) fiainak engedélyezte a tanonckodást. Ezáltal a falusi lakosság jelentékeny részét elzárta az ipartanulás lehetőségétől. A falusi lakosság nincstelen tömegeinek városba áramlását törvények akadályozták. Így pl. az 1621-ben hozott törvény megtiltja a birtoktalanoknak a nagyvárosokba való betelepülését. A törvényt azonban már néhány év múltán hatálytalanítja az az engedélyezés, amely szerint egyes monopolisták felhatalmazást kaptak, hogy az ország bármely részéről munkaerőt toborozzanak. Az iparból és bányászatból élő munkások bérminimumát törvények biztosították az állami szegényadó terhére.

A bel- és külkereskedelmet a társaságok uralták. A 17. század elején a társaságok már fegyveres hajórajokat biztosítottak a távolsági kereskedelem védelmére. Óriási gyarmati vállalkozásokat hoztak létre kormányzati segítség nélkül. A gyarmati vállalkozások, amelyekben a City leggazdagabb polgárai vettek részt, közelebb hozták egymáshoz az ellenzék vezetőit. Jellemző, hogy a Gondviselés-sziget Társaság, amelyet 1630-ban a nyugat-indiai spanyol gyarmatosítás ellensúlyozására alapítottak, pénztárosa a parlamenti ellenzék vezéralakja: Pym, s ha a társaság tagnévsorát olvassuk, mintha a parlamenti ellenzék névsorát olvasnánk. Ez a társaság szervezte és pénzelte a koronával szembeni ellenállást, így pl. Hampden akcióját, amelynek során régi és elavult adóztatási formák ellen tiltakoztak. A korona adópolitikája mellett a vámkivetés is olyan mértékben sújtotta az angol kereskedelmet, hogy a gazdaságtörténészek ebben látják a korabeli holland kereskedelmi fölény okát. A nagy tőkeigényű vállalatokat csak társulással lehetett fenntartani. A tőkés társulások régi formája az ún. regulated company nem felelt meg ennek a célnak, mert a tagok saját tőkéjükkel önállóan, egyéni kockázattal működtek, vagyis közös célra törekvő *személyek társultak*. Az új típusú társulás a joint-stock company már *tőkék társulását* jelenti, az egyesített tőkét közös vállalkozásra használják, a nyereséget és veszteséget a befektetések arányában osztják meg. *A modern tőkés részvénytársaságnak* ez a kezdeti formája a 16. század második felében az angol gazdaságban általánossá vált és lehetőséget biztosított arra, hogy *valaki csak pénzével* vegyen részt az ipari és kereskedelmi vállalkozásokban, munkájával nem. A tőke uralkodó formája a 16. század második felében a kereskedelmi tőke. A század közepén még csak két társaság működött a külkereskedelemben, míg az évszázad végére hat újabb szervezet már az egész akkori világgal kereskedett. A külkereskedelmi társaságok közül mind nagysága, mind külpolitikai és jogtörténeti jelentősége miatt kiemelkedik az East-India-Company (Kelet-indiai Társaság).

A Kelet-indiai Társaság alapító levele (charter) alapján nagy önállóságot élvezett. Évenként megválasztotta saját vezetőjét, valamint 24 tagú vezetőségét az „egy ember egy szavazat" elve alapján. A charter biztosította továbbá azt a jogot is, hogy döntsön saját tagsági viszonyait illetően. Az alapítólevélben biztosított önállóság nem jelentette a korona befolyásának teljes kizárását, így az idők folyamán a tagok sorába történő külső behatolást is megengedi, amelynek a kezdeti időben, a 17. század első évtizedében a társaság még ellenállt. Jellemző, hogy a század elején a társaságnak egy kivételével nem volt nemesi származású tagja, ez az egy azonban valódi vállalkozó volt, még a kockázatos utazásokon is részt vett hajójával. A társaság működése kezdetén éppen úgy, mint a későbbi időben nem került olyan szoros függésbe a kormányzattól, mint a holland, spanyol és portugál társaság. A társaságnak az államhatalom befolyásával szembeni védekezése a 18. századra is jellemző, nem csupán a formális függetlenségét őrizte meg, hanem sikerrel utasította el az angol közéletben oly jellemző, az önkormányzatok önállóságát annyira veszélyeztető ún. patronage (védnökség) intézményét is. A 17. század folyamán befogadtak ugyan nemesi és gentry származékokat is tagjaik sorába, de továbbra is feszültség volt a passzív nemesi részvényesek és az aktív kereskedők között.

Az alapítólevél ugyanakkor megfogalmazott olyan korlátozásokat, amelyeket a társaságnak figyelembe kellett vennie. Így pl. kereskedelmi jogai nem terjedtek ki olyan területekre, amelyekkel Anglia nemzetközi szerződésben kötelezte magát, hogy mentesek maradnak az angol kereskedők behatolásától. A nemzetközi összeütközés forrásává vált, hogy a spanyol kereskedelmi társaság az ázsiai vizek fölött a spanyol és portugál korona szuverenitását akarta érvényesíteni, az angol társaság fegyveres önvédelemre szorult, amelyben a korona támogatta. A 17. század első felében több esemény is adódott, amelyben az angol

kormányzat támogatta a társaság üzleti érdekeit, mégis a társaság jogi önállóságát jól mutatja, hogy a kereskedelem nemzetközi rendszerébe a bírósági út igénybevételével kapcsolódott és megőrizte elsődlegesen gazdasági célkitűzéseit. A társaság elsődleges célja a tőke védelme és növelése. A profitbeállítottság a társaság fennmaradását biztosította. Különösen érvényes ez a rövid lejáratú és elkülönített tőkebefektetések időszakában, amilyen a 17. század első fele volt. A nagyobb haszonszerzés érdekében az angol társaság sem riadt vissza a portugál és spanyol társaságoknál mindennapos olyan gyakorlattól, mint a kalózkodás és idegen hajók megsarcolása.

A társaság megőrizte függetlenségét a holland indiai társasággal szemben is, jóllehet a hollandok ajánlatot tettek a fúzióra 1615-ben, amikor a spanyolokkal és portugálokkal a kelet-indiai szigetvilág gyarmatosítása miatt harcban álltak. Az angolok e fúziótól elzárkóztak, 1619-ben csak védelmi szerződést kötöttek a hollandokkal harmadik féllel szemben. Megemlítendő, hogy a holland társaság több tekintetben eltért mind szervezetileg, mind kereskedelem- és külpolitikai orientáció szempontjából az angoloktól. Így kapcsolata a holland kormányzattal erős volt, hajlékony és megtervezett piacpolitika jellemezte. Alkalmazta a fixált és dömping árak piaci mechanizmusát (vagyis a behajózott áru visszatartásával és tervszerű kiárusításával az árat befolyásolni tudta). Továbbá a kormányzattal szoros kapcsolat folytán a gyarmatosítás állami feladatait a társaság hamarább felvállalta, mint az angol Kelet-indiai Társaság. A hollandok külkereskedelmi elsőbbségét az angol forradalom idején alkotott Navigation Act (1651) és az azt követő angol–holland háború törte meg. (A törvényt l.: A forradalom, a köztársaság és a lordprotektorátus c. fejezetben.)

A forradalom, a köztársaság és a lordprotektorátus

Az angol történelem legjelentősebb évszázada kétségtelenül a 17. század. A század két nagy történelmi eseménye: a foradalom és a „dicsőséges forradalom" átalakította az ország gazdaságát, társadalmi szerkezetét és állami, jogi intézményeit. Anglia 1603-ban még másodrendű hatalom, 1714-ben Nagy-Britannia már világhatalom. Jakab és Károly uralkodása alatt éppen csak megkezdődött Amerika gyarmatosítása, a 18. században pedig Angliának már hatalmas gyarmatbirodalma volt. A köztársaság és lordprotektorátus éveiben Anglia területének expanzív katonai akciókkal történő növelésére is sor került. Ez Írország, Skócia, valamint a gyarmati területek meghódítását jelentette. A parlament már 1647 márciusában, amikor határozatot hozott a hadsereg reformjáról, tervbe vette Írország hódoltatását, ténylegesen azonban csak 1649-ben fogtak hozzá Írország pacifikálásához. 1652-ben a hadműveletek befejeződtek, s Cromwell hozzálátott „földrendezési" terveinek megvalósításához, ami az ír „lázadók" földjeinek elvételét jelentette. I. Károly kivégzése után Németalföldre menekült fiát Skóciában II. Károly néven királlyá választották. Miután Cromwellnek nem sikrült a skótokat Stuart Károllyal való szakításra rábírni, az angol hadsereg 1650 nyarán Skóciába vonult, s Skóciát Írországhoz hasonlóan szoros politikai és gazdasági unióval Angliához csatolta. A lázadó skót nemesek földjeit elkobozták, s új földtulajdonosoknak adták.

Államszervezet a forradalom, a köztársaság és lordprotektorátus korában

A forradalom első szakaszában (1640. november–1642. augusztus) az angol alkotmány hagyományos tényezői: az uralkodó, a felsőház és az alsóház közreműködésével olyan alkotmányos reformok születtek, amelyek az abszolút hatalmat korlátozták és *a parlament jogállását rendezték*. A parlament első ténykedése az volt, hogy vád alá helyezte Laud érseket és Strafford lordot. Megsemmisítették a Csillag Kamara számos ítéletét, majd 1641-ben a királyi jogok korlátozására került sor. Orvosolták mindazokat a sérelmeket, amelyeket a Jog Kérvénye óta elszenvedtek. Jelentős államszervezetet érintő intézkedéseket is hoztak: megszüntették a Csillag Kamarát, az Egyházi Főbizottságot, az Északi Tanácsot és a Walesi Tanácsot, mint a királyi önkény bíróságait, később pedig átmenetileg az egyházi bíróságokat. Kizárták a Lordok Házából a püspököket (1642. február 16.), ez egyébként az utolsó törvény, amelyhez az uralkodó hozzájárulását adta. *A parlament saját jogkörét* is szabályozta a parlamenti fejlődés egyik legjelentősebb törvényében: *a Triennial Act-ban (1641)*. Eszerint a parlamentet nem lehet feloszlatni saját beleegyezése nélkül, háromévenként össze kell hívni, s az összehívástól számított 50 napon belül nem szabad feloszlatni. Jelentős, hogy a törvény az uralkodótól nem teszi függővé a parlament összehívását, ezzel a királyi prerogatívák egy fontos jogát korlátozta. E rendelkezések már túlmutatnak a rendiségben kiképződött, s a Tudorok által konzerválódott parlamenti renden, s egy új, burzsoá parlamenti rendszer kiépüléséhez nyújtanak újabb adalékot.

Még további fejlődés jelzője a *Nagy Tiltakozás*. Az ebben megfogalmazott újabb követelés a királyi hatalommal szemben: hogy a király ezentúl csak oly tanácsosokat, követeket és minisztereket nevezzen ki, akik a parlament bizalmát élvezik és a törvények megtartására esküt tesznek. Ugyancsak esküt kell tenniök a bíráknak is a törvények megtartására. A Stuart-hatalom fennállása alatt hozott rendelkezések a parlamenti burzsoázia, s elsősorban a presbiteriánus irányzat politikai célkitűzéseit tükrözik, melynek alkotmányjogi koncepciója: az alkotmányos királyság.

A Hosszú Parlament működésének második szakasza (1642. augusztus–1648. december), a parlament összetételének megváltozását jelentő 1645-ös törvényen kívül az angol földtulajdonjog szabályozását tartalmazó 1646-os törvényt alkotta meg (kifejtését l. a jogfejlődést tárgyaló alfejezetben). A püspökségek eltörlését kimondó törvény (1646) pedig több évtizedes harcot zárt le átmeneti hatállyal – a restaurációig.

A forradalom alatt a parlamenten kívül ugyan, de kifejezésre jutott a társadalom paraszti és kispolgári rétegeinek követelése is az 1647-ben megfogalmazott „Nép Szerződés"-ben, amely az alkotmány demokratikus átalakítására irányult. Így általános választójogot követelt minden 21 éven felüli férfi részére, az alsóház kizárólagos törvényhozási jogát (vagyis a Lordok Házának eltörlését, a királyi hatalom felszámolását) kívánta. A parlament működésére nézve a kétévenkénti összehívást írta elő. Demokratizmusa nyilvánult meg abban, hogy a törvény előtti egyenlőség elvét vallotta. Az igazságügyi reform javaslata elsősorban a büntető igazságszolgáltatást érintette volna (pl. kínvallatás eltörlése, amire egyébként sor is került). Végül a hadseregben

levő nagyszámú copyholder és kispolgár anyagi érdekeit szolgálták, amikor a polgárháborúban részt vevő katonák anyagi kártalanítását követelték (amire ugyancsak sor került az ír földek felosztása során). A leveller mozgalom e fontos okiratához képest a Nép Szerződésének 1648-as kiadása már a leveller mozgalomban beálló hasadást tükrözi, amennyiben a koldusokat és nincsteleneket már kirekeszti a politikai jogokból. A parlament többszörösen elhalasztja a petíció formájában benyújtott Nép Szerződés felőli döntését. Legfontosabb alapelvét a nép-, illetve parlament – szuverenitását az 1649-ben a Csonka Parlament által elfogadott határozatok tartalmazzák. Az 1649-ben Lilburne által megfogalmazott „Anglia szabad népeinek szerződése" viszont a királyi hatalom megszüntetése után már az independens diktatúrának demokratikus köztársasággá fejlesztésére tett kísérletet. Egykamarás, 40 tagból álló parlamentet követelt, azt a „»szolgák«, koldusok és ideiglenesen a »királypártiak« kivételével"; általános 21 éves életkorhoz kötött választójog alapján. Követelte továbbá a parlamentnek évenkénti összehívását. S a kispolgárság érdekeinek kifejezéseként: jogot minden angol számára a tengerentúli kereskedelemben való részvételre, a fogyasztási adók, vámok eltörlését, a büntető törvények szankcióinak enyhítését követelte.

I. Károly kivégzése után *a Csonka Parlamentben a parlament szervezetét érintő két fontos törvény született.* Az egyik a Lordok Házát megszüntető, a másik a királyi hatalmat eltörlő és a parlament szuverenitását deklaráló törvény (1649 tavaszán). Az independens katonai diktatúra a csonka parlament támogatásával egy többségében a hadsereg tábornokaiból álló, 41 tagú *államtanácsot* létesített, amelyet 1653-ig minden évben újra választottak. Mivel a Csonka Parlament az adóztatás miatt a gentry, a polgárság, de a fogyasztási adók kiszabása miatt a nép előtt is népszerűtlenné vált, másrészt a hadsereg és a katonai diktatúra szembekerült vele, 1653 áprilisában Cromwell szétkergette. A hadsereg vezetői 1653-ban alkotmányt szerkesztettek „Kormányzati Eszköz" címmel, amelyet Cromwell életbe léptetett. Ezzel az angol történeti alkotmány helyébe átmenetileg írott alkotmány került. – Természetesen az angol jogfelfogás nem ismeri el alkotmány jellegét, mint ahogyan az 1642. augusztus és 1660 közötti időszakban létrehozott törvényeket hiába keresnénk az angol törvények gyűjteményében. Azzal az indokkal, hogy nem az alkotmányos tényezők (uralkodó, Lordok Háza, alsóház) hozták létre, hatályukat megtagadták.

Az 1653-as alkotmány értelmében az államfő a lordprotektor, aki a parlamentnek és az államtanácsnak felelősséggel tartozik. A törvényhozó hatalom (az államfői vétó biztosítása mellett) és adóztatás joga a parlamentet illeti, amely egykamarás. A parlamenti választójog reformját írja elő, amikor emeli a grófságok szavazóinak számát, s csökkenti a kis városokét. Cenzusként 200 font ingó vagy ingatlan vagyonból eredő évi jövedelmet ír elő. Ezel a cenzussal számos freeholdert fosztottak meg a képviselettől, de az új tőkésbérlő rétegnek kedveztek. A végrehajtó hatalom a tanács kezébe (melynek tagjai túlnyomóan tábornokok és életfogytiglan maradnak hivatalban) olyan nagy hatalmat ad, hogy a háromévenként összehívott parlament valójában még a tanács ellenőrzésére sem képes. A forradalom előtti periódus legégetőbb kérdésében: a pénzügyek ellenőrzésében is csak korlátozott lehetőségei voltak a parlamentnek. Az államforma köztársaság, a kormányforma a lordprotektorátus.

A Barbon-parlamentet vagy népszerű nevén a vékonydongájúak parlamentjét az independens tisztikar hívatta össze, de az independens érdekeken túlmutató, radikálisabb, baloldali reformokat akart végrehajtani. Így: a tulajdon elleni bűncselekményekre kiszabható halálbüntetések eltörlését, az adósok börtönének bezárását, a polgári házasság intézményének és egyben a polgári anyakönyvezésnek a bevezetését. Védelmet kívánt biztosítani a parasztbérlőknek a földesurakkal szemben (a bérleti díjak emelése és a bekerítések ellen). A presbiteriánus államvallással szemben az egyházi tized eltörlését és a vallásszabadság biztosítását tervezte. Minthogy azonban az independensek féltek a népi követelések fokozódásától, az 1653 júliusában összehívott parlamentet néhány hónapi tevékenység után szétkergették.

Már 1654 szeptemberében Cromwell újabb parlament összehívására kényszerült, mivel azonban a parlament nem fogadta el a hadsereg által kidolgozott alkotmányt, és új alkotmánytervezet létrehozásába kezdett, 1655 januárjában ezt is szétkergették. *A nyílt katonai diktatúra időszaka következett,* Cromwell az országot 11 katonai körzetre osztotta, élén tábornokokkal, akiknek hatáskörébe tartozott az adószedés, a puritán rendszabályok ellenőrzése, számos igazgatási feladat, még a cenzúra is, vagyis gyakorlatilag a gentry békebírák hatáskörében alig hagytak feladatokat. A nyílt katonai diktatúrát azonban a gentry és a polgárság nem támogatta, a baloldali népi erők pedig változatlanul mozgásban voltak.

Cromwell arra kényszerült tehát, hogy visszatérjen az alkotmányossághoz. Az 1656 szeptemberében összeült parlamentben – amely a cromwelli lordprotektorátus utolsó parlamentje – a vagyonos polgárság képviselői ültek, akik a katonai diktatúra felszámolását, egy erős központi kormányzattal rendelkező, de alkotmányos rendszert követeltek. Megfogalmazták *az „Alázatos kérelem és tanács" c. alkotmánytervezetet* (1656), melyben az 1654–55-ös parlament által készített alkotmánytervezetet vették alapul. Az alkotmány legfontosabb intézkedései: a tiszti tanács helyett a második kamara visszaállítása, s e kamarának vétójog adományozása az alsóház határozataival szemben. A két kamara közötti összhangot az biztosította volna, hogy a felső kamara tagsága az alsóháztól függött. A felsőház összetételét illetően Cromwell élt az alkotmánytervezet módosításának lehetőségével, s a felsőházat zömmel személyes híveiből, a tábornoki karból kreálta, mindössze két régi peer tagja volt. Így a felsőházi vétójog lényegében Cromwell hatalmát támasztotta alá. Az alkotmányban forma szerint mind a végrehajtó hatalom, mind pedig a fegyveres erők feletti ellenőrzés biztosítva volt a parlament számára. A választójognak a forradalom előtti formában történő előírása a gentry hatalmát biztosította. *Az államfői jogkör* bővülését jelentette az alkotmánynak az a rendelkezése, amely a lordprotektort utódajánlásra jogosította fel. A parlament 1658 februárjában oszlott fel. Cromwell halála után (1658. szeptember 3.) fia követte a lordprotektori székben, de tehetetlensége miatt e méltóságról lemondott. Ezzel a lordprotektorátus véget ért, s a Monk által irányított restauráció előtt szabad út nyílott.

A forradalom *a végrehajtó hatalom és bíróságok központi és helyi szervezetében* is jelentős változásokat hozott. A feudális, személyes kapcsolatokon nyugvó államapparátus helyébe, illetőleg maradványai mellé új közigazgatási gépezetet teremtett. (Az angol forradalom ugyanis – szemben a francia forradalommal, nem zúzta szét a feudális államszervezetet, kompromisszumos jellege ebben is megnyilatkozik.) A legjelentősebb változás: a pénzügyi igazgatás rendszerének kiépülésében látható.

A forradalom által teremtett feladatok ellátására, mint: az egyházi ügyek irányítása, elkobzott földek értékesítése, a megnövekedett jelentőségű kereskedelem ügyeinek intézésére: a titkos tanácsban bizottságokat hoznak létre.

A bírák befolyásolásának lehetőségét csökkentették azzal az 1652-ben hozott törvénnyel, amely szerint a bírákat „quamdiu se bene gesserint" nevezik ki (tehát nem a királyi tetszéstől függő időtartamra, hanem „amíg magukat jól viselik"). A bírói függetlenség e fontos biztosítékát, majd a dicsőséges forradalom is átveszi. Az 1640-es években szoros együttműködés alakult ki a grófságokban működő *békebírói* évnegyedes gyűlések, azok bizottságai és a parlamenti képviselők között. *A városi önkormányzatokat* megtisztították az oligarchiától, sőt még a puritán radikális irányzatok képviselői előtt is rövid időre megnyílt a tisztségviselés lehetősége. Az általánosan gyakorolt vallási türelemmel megnyerték maguknak a puritánokat.

A katonai diktatúra éveiben a gentry egyre kevésbé támogatta a központi hatalmat. Cromwell csak nehezen talált bírákat, békebírákat, sőt esküdteket is. A gentrynek nem tetszett az, hogy alacsonyan született emberek is mind a hadseregben, mind pedig az államapparátusban funkcióhoz jutottak, hogy féltve őrzött kincsét és hatalmának alapját, az általa szigorúan kordában tartott milíciát (grófsági hadsereg) kivették kezéből. – Így a katonai diktatúra két tűz közé került: a gentryt elriasztotta, a radikális baloldalt pedig eltaszította magától.

A gazdasági jellegű jogalkotás

Az 1640 előtti Anglia gazdaságilag robbanásszerű fejlődésben volt, ami a mezőgazdaságban, az iparban és a kereskedelemben (belföldi és külkereskedelemben) egyaránt kifejezésre jutott. A forradalom előtt és alatt a gazdaság egészét érintő jelentős jogalkotásra került sor, amelyek a polgári tulajdon- és áruviszonyok továbbfejlődése előtt nyitottak utat.

A mezőgazdaságban az uralkodó kezében még mindig jelentős mennyiségű kincstári birtok az évszázad első felében a gentry kezébe ment át, a megmaradt királyi birtokok jelentékeny részét 1649-ben a Csonka Parlament árusítja ki. A vidék társadalmában a gentry megerősödött, de a gazdag paraszti réteg szerepe is megnőtt. A lakosság túlnyomó többsége még a mezőgazdaságból él, a mezőgazdasági lakosság legjelentősebb rétege a copyholdereké (feudális bérlők), akiknek bérleti díját a földesúr idők folyamán az öröklés eseteiben önkényesen felemeli.

A hosszú parlament törvényei közül kiemelkedő jelentőségű a *polgári földtulajdont megteremtő 1646-os törvény*. Ebben a parlament azt mondotta ki, hogy a lovagi (hűbéres) birtokok után a királynak fizetendő összes hűbéri járadék, tulajdonátruházási illetékek és általában a királyi földtulajdonjog megszűnik. *Az 1656-ban alkotott törvény eltörölte a király gyámsági jogát* (vagyis, hogy a hűbéres kiskorú árváját a király neveltette, de javainak hasznát élvezhette) s az ily vitás ügyekben ítélkező gyámsági bíróságot is. Ezek a törvények a feudális földtulajdonjog helyébe a polgári tulajdont helyezték. A polgári tulajdon szabad rendelkezésének jogosítványát a feudális jogrendszer maradványaként létező intézmények – mint a családi hitbizomány – korlátozták. A feudális kötöttség részleges továbbélését mutatja az is, hogy az 1646-os

törvény nem érintette a másolati birtok után járó paraszti járadékfizetési kötelezettségeket. (Az ún. dologi kötöttség fennmaradása mellett megállapítható, hogy a földek lassú megváltása mellett e társadalmi réteg számszerűen csökken, jelentősége az idők folyamán egyre hanyatlik.) A földbirtok korlátozás nélküli tulajdonjoga a hosszúlejáratú mezőgazdasági hiteleknek és tőkebefektetésnek egyik előfeltétele. A kapitalizálódás másik feltétele, hogy a földesúrnak a copyholderrel szembeni jogai fennmaradjanak, ne csökkenjenek. Így joga volt a földjének „bekerítésére" vagyis a bérlőparaszt közösségi jogainak csorbítására. A tőkés mezőgazdaság három jogi feltételét az angol forradalom jogalkotása biztosította. *1.* A kiváltságos bíróságok megszüntetésével megszűnt a bekerítéseket fékező állami erő, *2.* megszűnt a feudális tulajdon hűbéri kötöttsége és a királyi főtulajdonból származó részjogosítványok egész rendszere, *3.* a copyholder függés fenntartásával a földesurak rendelkezési jogát a közösségi földek felett biztosították. E rendelkezések a forradalom után is fennmaradtak.

A tőkés termelés érdekeit szolgálta az a törvény is, amely *a céhrendszert megszüntette* s ezáltal a szabad iparűzés egyik gátját elhárította. A termékek minőségi ellenőrzése a későbbiekben kialakuló szakmai közösségek (kamarák), valamint az állami felügyelet ugyancsak később kialakult intézményeinek feladata lesz. E törvények utat nyitottak a 18. századi nagy ipari fellendülésnek, az ipari forradalomnak.

Az árutermelés érdekeit szolgálta a Csonka Parlamentnek 1651-ben hozott *Hajózási Törvénye,* amely 200 évre megalapozta az angol kereskedelem előjogait. E törvény értelmében Angliába gyarmati területekről idegen árut csak angol hajó hozhatott, az európai termelő ország saját hajóján szállított áruit pedig magas vámmal sújtották. E törvényt hasonló törvények követték, a törvényben biztosított védővám rendszere 1850-ig maradt hatályban, amikor a modern nemzetközi kereskedelmi viszonyok között fenntartása nem volt célszerű.

A jogforrás rendszerének átalakulása érdekében a forradalom radikálisai, a levellerek kitartó harcot folytattak. A common law tradicionális rendszerét azonban nem sikerült kodifikációval felváltaniok. Az equity (méltányossági jog) kiteljesedése pedig a következő évtizedek sajátossága lesz. Ugyancsak kudarcot vallott törekvésük a copyholderek szabad tulajdonának biztosítása terén, valamint a büntetőjog szigorúságának enyhítésére tett kísérletük.

A parlamentáris monarchia kialakulása

A restaurációt a gentry és nagypolgárság érdekében a City anyagi támogatásával Monk tábornok hajtotta végre. A tábornokok 1660 áprilisában összehívják *a Csonka Parlament maradványát* – ebben már a presbiteriánusok és királypártiak vannak többségben – e parlament elfogadja II. Károly kiadott nyilatkozatát, amely négy fontos pontban rögzíti az alkotmányos királyság garanciáját: *a)* amnesztia, *b)* az eladott földek sorsának jogviták útján történő rendezése, *c)* a hadsereg követeléseinek teljesítése, *d)* a lelkiismereti szabadság biztosítása (a katolikus orientációjú uralkodóval szemben természetesen az anglikánok és nem a nonkonformisták részére, amiként azt a későbbiekben láthatjuk). A Stuartok és a polgárság közötti megegyezés azonban

nem volt ellentétektől mentes. A király és az uralkodó körök közti új összeütközések forrása az volt, hogy a két Stuart uralkodó (II. Károly 1660–1684, II. Jakab 1685–1688) egyre inkább arra törekedett, hogy saját hatalmi körét növelje, s visszaállítsa az abszolút hatalmat. II. Károly óvatos politikával próbálta a királyi hatalmat megerősíteni és visszahúzódott, ha a parlament ellenállásába ütközött. Jakab azonban nem vette figyelembe a reális politikai viszonyokat. A parlament, valamint az uralkodó (II. Jakab) közötti nyílt szakítást az 1688-as újabb türelmi rendelkezés váltotta ki. Jakab elrendelte, hogy az anglikán templomokban hirdessék ki e rendelkezést. A Canterbury érsek és hat püspöktársa petícióval tiltakozott a királyi rendelkezés ellen. Jakab bírósági eljárást indított ellenük, de a jury felmentette őket azzal, hogy a parlament törvénye értelmében cselekedtek. A püspökök pere óriási tiltakozási hullámot váltott ki a korona ellen, s ebben egyesült a tory a whiggel, a gentry a kis- és középpolgársággal. Angliába behívták II. Jakab leányát Máriát és férjét Orániai Vilmost, Hollandia helytartóját. Jakab menekülni volt kénytelen. A trónváltozás, amelyet a parlament saját autoritásából végrehajtott, változás a kormányzati eszközökben és módokban, vagyis „dicsőséges forradalom", ahogyan azt az angol alkotmányjogászok elnevezték.

A dicsőséges forradalom után megszilárdult a politikai hatalom a szigetországban. Katolikus felkelés tört ugyan ki Írországban, de azt Vilmos 1690-ben Boyne mellett leverte, és súlyos megtorló intézkedéseket hoztak az írek ellen, amelyek mindinkább megalapozták az ír–angol, katolikus–anglikán ellentétet. Skóciával a Cromwell alatt létrehozott uniót 1707-ben jogilag is törvényhozási szinten rendezték, ennek eredményeként született meg Nagy-Britannia.

Mivel Orániai Vilmosnak és Máriának nem maradt utóda, a trónöröklést 1701-ben törvényben rendezik. II. Jakab Anna nevű leánya részére biztosítják a trónt, s ennek magnélküli halála esetére a Stuartok protestáns ágán a hannoveri hercegasszony, I. Jakab unokája és annak leszármazói öröklik a trónt. Így került a trónra I. György hannoveri herceg (1714–1717), az ő leszármazói vannak ma is az angol trónon.

A puritán nonkonformizmussal való leszámolást az 1660-ban kiadott törvénysorozat az ún. *Clarendon Törvénykönyv* végezte el. E törvények szerint megtisztították a városi önkormányzatot a puritánoktól, törvényt hoztak az anglikán papokról és tanítókról. A törvény célja: a nem anglikánok kizárása a helyi önkormányzatból.

A szabadságjogok biztosítása. A személyes szabadság fogalmának – mint szabadságjogi kategóriának – kialakulása a dicsőséges forradalom utáni természetjogi irányzatokhoz fűződik. Két nagy teoretikus, *Hobbes* és *Locke* szakítottak a jogi precedensek uralmával, mivel a közjogi precedensek szükségessége a forradalmi jogalkotás folytán megszűnt. Helyüket átvették a parlament által kikényszerített és kinyilvánított törvényekben megfogalmazott alkotmányjogi intézmények. Mindenesetre jellemzőnek tarthatjuk, hogy sem a Leviathanban (Hobbes), sem pedig a Two Treaties-ben (Két Értekezés – Locke) alig van hely a régi jog számára. Coke és műve már nem jelentős és inkább az antikvitásnak, mint a praktikus hasznosságnak tett gesztusa, hogy Hobbes Leviathanjában néhány megjegyzést szentelt Coke-nak, illetve a comon law „liberties"-nek. Hozzáfűzhetjük, hogy a megjegyzések korántsem hízelgőek. „A jogászok egyetértenek abban – így Hobbes –, hogy a törvény sose ellenkezhet az értelem-

mel, s hogy nem a betűk (tehát a szöveg), hanem a törvényhozó szándéka határozza meg mi a törvény. Ez igaz, csak az kétséges, hogy kinek az értelmét tekintsék törvénynek. Bármely magánszemély értelméről nem lehet szó, mert akkor a törvényekben ugyanannyi ellentmondás volna, mint a skolasztikusok köreiben, s arról a Sir Edward Coke említette „hosszú tanulmányok, megfigyelés és tapasztalás útján szerzett és tökéletesen kiművelt értelemről" sem, amely olyan mint az övé".

A természetjog megjelenése azonban nem jelenti Angliában a Magna Carta mítoszának a végét, a whigek politikai utódai, a radikálisok ismét feleleventik kultuszát. A Cartában foglalt jogok a polgári forradalmakat megelőzően vagy közvetlenül követően a common law bíróságokhoz kötődtek. Azáltal azonban, hogy éppen a parlamenti ellenzék vezérévé lett E. Coke harci eszközként használta azt a parlamentarizmusért folyó küzdelemben, a Carta szerepe a küzdelmekben újrafogalmazódott. A parlament hatalmi körének bővítése, a képviselet jellegének megváltozása annak az elvnek állandó hangoztatása mellett folyt előbb a whigek, majd a radikálisok, majd még később a chartisták részéről is, hogy a Cartában megfogalmazott *szabadságok* – immár tág értelmezésében – *minden szabad angol születési jogai közé tartoznak*, vagyis a társadalmi kötöttségek fölé emelkednek. Jellemzően állapítja meg Holt: „E. Coke valódi örökösei nem a whigek, hanem a 17. század levellerjei és John Wilkes (a polgári radikalizmus vezéralakja – Sz. K.) a 18. században. Csak az utilitarizmus (a joghasznossági iskola) elterjedésével érte el hosszú politikai karrierjének végét Angliában a Carta." Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a Bentham-i utilitarizmus racionalizmusa, amely a régi Anglia „régi korrupciójának" átalakítója, az a modernizmus, amely a racionalitáson és a praxison alapul, nem megsemmisít, hanem túlhaladja azt a misztifikációt, amit a Carta évszázados múltja jelent. Vagyis az individuális szabadságjogoknak a köre állandóan bővül az idők folyamán.

Az alkotmányos monarchia Angliában a polgári alkotmányosság keretében jelentős újabb szabadságjogi garanciákat alkotott. A sajtószabadságra nézve a döntő változás a század végén következik be. A forradalmat megelőzően a sajtótermékek megjelenéséhez előzetes cenzúra kellett. A forradalom alatt a Hosszú Parlament fenntartotta a cenzúrát, a restauráció után az 1662. évi törvény pedig a kormányra bízta. A cenzúrára történő felhatalmazást négyévenként adta meg a parlament, míg *1695-ben az alsóház megtagadta a cenzúra további meghosszabbítását*. A sajtószabadság örve alatt megjelenő jogsértések megakadályozására bírói út nyílt meg. A sajtóvétségek megtorlására súlyos büntetéseket alkalmaztak. Az egyéni érdekek megvédésére a bírói garancia létén kívül jelentős *a bíróságon belül működő esküdtszék személyi összetételének* megállapítása. Ez azt jelenti, hogy az esküdtek lajstromára magasabb vagyoni és műveltségi cenzus mellett lehetett felvétetni, mint egyéb büntetőügyek esetén.

Gyülekezési szabadság. Népgyűlések tartásához hatósági engedélyt Angliában nem kellett kérni. A valóságban a gyülekezési jogot adott esetben korlátozni kellett. 1714-ben törvényt hoztak, hogy a „nyugtalanító", tehát törvénytelenné vált gyűlés ellen a rendőrségnek joga van fellépni. Eszerint, ha 12 embernél több gyülekezett össze, és ez a hatóság megítélése szerint nyugtalanítóvá vált, akkor a rendőrségnek joga volt felolvasni a királyi feloszlató parancsot. Ha nem oszlottak fel, a résztvevők

a zendülés bűntettét követték el. Ekkor a rendőrségnek jogában állott a zendülőket karhatalommal is szétoszlatni. A zendülés résztvevőit börtönnel és deportálással büntették.

Az egyesülési jog. A 18. század végén francia hatásra az angol arisztokrata körökben levelező egyesületek keletkeztek a választójog reformjának sürgetésére, majd a francia forradalom hatására ezek az egyletek beszüntették tevékenységüket. *Levelező szervezeteket alakítottak munkások is,* s vidéken szervezett hasonló egyletekkel is kapcsolatot tartottak. A munkás levelező szervezetek követelései természetesen *túlmutattak a polgárság egyesületeiben tervbe vett reformokon,* sőt 1792-ben a Londoni Levelező Egylet kiáltványában üdvözölte a francia forradalmat. 1796-ban és 1799-ben *törvényekben tiltották el a levelező egyesületek működését* és fiókszervezetek alakítását. Különösen tiltották az olyan társaságok alakulását, amelyek a földtulajdon rendszerének átalakítását tűzték ki célul, vagy a munkásosztály helyzetének javítására keletkeztek. Így tilos és büntetendő volt az oly irányú szervezkedés, amely a munkabér emelését vagy a munkaidő csökkentését tűzte ki célul (1800). Tiltották ugyan a gyárosok szövetkezését is a bérlenyomásra, de az ilyen akciókat enyhébben bírálták el. A munkásegyesületi tilalmakat csak a szervezett munkásmozgalom hatására, 1824-ben oldották fel.

A vallásszabadság fogalmát sem ismerte a parlamentáris monarchia. Ismerték *a tolerancia,* a vallási türelmesség fogalmát, értve ezen más vallások gyakorlásának bizonyos mértékű megtűrését, az uralkodó államvallás, az angol püspöki egyház mellett. *Tolerancia törvény* elnevezéssel hoztak törvényt 1689-ben, amely lehetővé tette a püspöki egyházon kívüli (nonkonformista, dissenter) protestáns felekezeteknek a magán-istentiszteletet. Azonban e törvény után is érintetlenül fennmaradtak az egyéb büntető és jogfosztó rendelkezések a nem-anglikán protestánsokkal és katolikusokkal szemben egyaránt. Emancipációs törvényekre csak a 19. századi angol jogfejlődésben került sor.

A parlament működését érintő rendelkezések: a Gavallér Parlament működéséhez fűződik a *Test Act* (A tanúságtételről szóló törvény (1673), amely kimondja, hogy katonai és polgári tisztviselő csak az lehet, aki leteszi az esküt az anglikán egyház hittételeire, amelyben egyben megtagadja a katolikus dogmákat is. Ugyanazt az esküt írták elő a parlament mindkét házának tagjaira is. E törvénnyel kizárták a katolikusokat, de a nem anglikán protestánsokat is a parlamentből. Ekkor keletkezett *a parlament* két pártjának az elnevezése: *whig párt,* amely az alkotmányt a király és a nép közötti szerződésnek tekintette és azt vallotta, hogy a törvénytelen királyi intézkedésekkel szemben jogos az ellenállás; a másik párt *a tory párt* viszont a király iránti feltétlen engedelmességet követelt. – Az alsóház jogkörének megszilárdulását, a parlamentarizmus fejlődését mutatja az *1672-ben hozott parlamenti* határozat, mely szerint minden állami pénzforrást biztosító jogszabályi rendelkezést csak az alsóház kezdeményezhet. Így az alsóház hatáskörébe tartozik: *a)* az egyes kiadásokra előirányozott összegek megszavazása; *b)* adótörvények alkotása; *c)* a kiadások fedezetére megszavazott pénzek elköltésének engedélyezése *a Költségvetési Törvény* (a Bill of Appropriation) által. Megjegyzendő, hogy a dicsőséges forradalom után az egész költségvetés elfogadását megtagadni nem volt parlamentáris szokás, ha törvényileg mód is nyílott

rá. II. Károly a parlament befolyásolására a régi eszközhöz nyúlt: számos város privilégiumlevelét változtatják meg 1682–83 között. (Így pl. London 1683-as új charterje szerint: a lord-mayort, a bírákat és a jegyzőket csak királyi jóváhagyással lehet választani.) A cél: a városok oligarchikus kormányzatát és királyi befolyást biztosítani, hogy a királyhoz hű parlamentet lehessen kialakítani.

Ennek a terrorpolitikának következménye, hogy II. Jakab ellenállás nélkül került a trónra. Jakab egyetlen parlamentje (melyben többségében a királyhű toryk és az oligarchikus városok küldöttei voltak) 1685–87 között működött, tevékenységének azonban nincs érdemleges eredménye. Az uralkodó folytatja a parlamentet mellőző politikát, s az egyre erősödő ellentéteket bírói terrorral, s a bírák befolyásolásával töri le. Nyíltan katolikus orientációjú politikájának megfelelően, félretéve Károly parlamentjeinek jogalkotását, a főhivatalokba katolikusokat nevezett ki. Ez még az aulikus toryt is eltávolította tőle, s a végrehajtó hatalom központi szervei elvesztették a vidéki igazgatás támogatását. Megismétlődik tehát az I. Károly kormányzata alatti alapkonfliktus, csak egy sokkal érettebb gazdasági-társadalmi és politikai bázison, mint negyven évvel előbb.

Mind a királyi hatalom korlátozása, mind pedig a parlament jogának biztosítása szempontjából jelentős a *dicsőséges forradalom eseményei során* (1689-ben) kiadott *Bill of Rights* (Jogok Törvénye) és az 1701-ben kiadott *Act of Settlement* (Trónöröklési Törvény). A *Jogok Törvényébe* bevezetésként belefoglalták az előző évben kiadott Jogok Deklarációjának teljes szövegét, amely felsorolja mindazokat a cselekményeket, amelyekkel Jakab „Megkísérelte fölforgatni és kiirtani a protestáns vallást és a királyság törvényeit és szabadságait". Az önkényes kormányzat fő hibájának tekinti a parlamenti törvények felfüggesztését. Ezért kimondja: „a törvények felfüggesztése, végrehajtásuk felfüggesztése a korona tekintélyére való hivatkozással, a parlament hozzájárulása nélkül érvénytelen". A törvények hatálya alóli felmentés jogát ugyancsak megtagadja az uralkodótól. A Bill of Rights-nak e szigorú korlátozása mellett a királyi prerogatívák között oly fontos jog: a kegyelmezés joga is veszélyben forgott. A kegyelmi jogot azonban a bírósági eljárásokkal kapcsolatban nem szüntette meg a törvény. A Bill alkotmányos jogként deklarálja azt, hogy az alattvalóknak joga van petíciót beterjeszteni és, hogy „minden ilyen petícióért való vád alá helyezés törvénytelen". *A petíciós jog*nak ez az általános megfogalmazása átmeneti bizonytalansághoz vezetett, s *csak a 18. század második felében jutott a kérvényezési jog végső kifejlődéséhez,* s vált a parlamentarizmus fontos intézményévé.

A királyi hatalom és a parlament viszonyát illetően: a törvény kimondja, hogy a parlament hozzájárulása nélkül a király nem szedhet semmiféle jövedelmet és nem tarthat béke idején állandó hadsereget. *A parlament jogállását* tekintve leszögezi, hogy parlamentet gyakran kell tartani a törvények megjavítása, megerősítése és ellenőrzése végett, de nem szabályozza a parlament összehívásának és ülésezésének időtartamát. Majd csak az *1649-ben* hozott törvény rendelkezik a háromévenkénti ülésezésről. Deklarálja a parlamentarizmus egyik alapintézményeként a 17. század elején kialakult parlamenti szokást, hogy nevezetesen a parlament tagjait parlamenti beszédeikért és eljárásukért semmiféle bíróság nem vonhatja felelősségre, csak maga a parlament, illetőleg az a ház, melynek tagja. Figyelemre méltó, hogy nincs meg az angol parla-

ment tagjainak az a kiváltsága, amelyet a későbbi parlamenti fejlődés során más európai államok képviseleti szerveinek tagjai élveztek, hogy a büntetőeljárás és letartóztatás ellenük csak a ház engedelmével rendelhető el. Az *igazságszolgáltatás terén* megnyilatkozó önkény ellen garanciaként mondja ki a törvény, hogy a habeas corpus eljárás során túlzott óvadékok követelése, a büntetőítéletben pedig kegyetlen büntetések alkalmazása tilos.

A Jogok Törvénye 1701-ben kiegészült a *Trónöröklési Törvény* alkotmányjogilag jelentős rendelkezéseivel, amelyben *az uralkodói jogokat ismét megszorítják*. A kegyelmezési jog további korlátozása szerint *az uralkodó nem adhat kegyelmet a parlament által felelősségre vont személyeknek*. A királyi prerogatívák jogát a külpolitika terén korlátozza az a pont, mely szerint: „idegen uralkodó nem kényszerítheti háborúba az angol népet olyan területek védelmében, amelyek nem tartoznak az angol koronához" – ez a kitétel nyilvánvalóan az idegen származású uralkodó külpolitikai orientációját akarta befolyásolni. Az *uralkodónak mint a végrehajtó hatalom fejének korlátozását* jelenti az a megszorítás, hogy az uralkodó csak a parlament bizalmát élvező főtisztviselőket nevezhet ki, illetőleg köteles a Privy Council (Titkos Tanács) tanácsait a kormányzásnál figyelembe venni. További lényeges rendelkezés: a council tagjai idegenek nem lehetnek, az uralkodótól javadalmazásban részesülő tisztviselők pedig nem lehetnek az alsóház tagjai. A Trónöröklési Törvénynek ez a pontja nem ment át a gyakorlatba, sőt 1705-ben visszavonták.

Korai lenne a kifejlett kabinetrendszerre következtetni az idézett megállapításokból, de kétségtelen, hogy *a kabinet kialakulásának is fontos okmánya* a Trónöröklési Törvény. A *bírói függetlenség* (a végrehajtó hatalomtól való függetlenség) biztosítékaként jelentős a zárószakasz, mely szerint a bírákat a parlament hozzájárulása nélkül nem lehet elmozdítani, fizetésüket ugyancsak a parlament állapítja meg, s kinevezésük jó magatartásuk idejére szól (tehát nincsenek kitéve az uralkodói önkénynek).

A Jogok Törvénye és a Trónöröklési Törvény betetőzte az angol forradalom elért eredményeit. Az uralkodó nem hivatkozhatott többé istentől eredő királyi hatalomra és ebből folyó jogokra. A parlament határozata folytán került trónra, s nem volt módja többé a forradalomban levert abszolutizmus felélesztésére. A Jogok Törvényétől kezdődően jelennek meg azok a rendelkezések, illetőleg fejlődnek ki azok a szokások, amelyek a 18. században a parlamentarizmus kijegecedéséhez vezetnek. E fejlődési folyamat kihatott a kontinens államaira, ahol az alkotmányos reformokban az angol parlamentarizmus elveit vették példaképül.

A parlament szervezete és működése. A restauráció után a püspököket kizáró törvényt hatályon kívül helyezték, *a püspökök* ismét visszafoglalták helyüket a Lordok Házában, jelentőségük azonban csökkent. Oka: a korona korlátlan peer-kinevezési joga. A peer-kinevezést korlátozó rendelkezésekre csak a 19. század második felében kerülhetett sor. A parlament alsóházának taglétszáma a 18. században 500–600 között mozgott. *A parlament működésére kialakult szabályok* körében jelentős az 1694-ben kiadott, *a háromévenkénti összehívásról szóló törvény. Ezután minden évben hívtak össze parlamenti ülést,* ezt az angol jogtörténészek *a periódus legfontosabb eredményének* jelzik, mert a parlament működésének szilárd alapját jelentette. Az alsóház elérte, hogy *a pénzügyi törvényeket nála kezdeményezzék,* s hogy a lordok ne

tehessenek módosítást azon. Nehéz találni oly szabályt, amelyre az alsóháznak e privilégiuma alapítható, de már Vilmos parlamentjei alatt gyakorlatként érvényesült. Végeredményben erre alapítható az alsóház elsőbbsége a lordok háza felett.

A periódusban megdönthetetlen szabály lett a szólás szabadsága a parlamenten belüli vitákban. A restauráció után rögzítette a Gavallér Parlament *az elfogatás alóli mentességet is, de csak a polgári peres ügyekben* mentesek a tagok a bírósági végrehajtás alól. Ez utóbbit azonban 1770-ben megszüntették, mint ahogyan az adósok börtönének felszámolása után (1869) a privilégium elvesztette jelentőségét. A ház tagjai a házon belül mindennemű sérelemmel szemben *védelmet élveznek*. A ház ugyanakkor *a ház elleni támadás esetén* mind a tagokkal, mind kívülállókkal szemben *bíróságként jár el*. Vitathatatlan a joga a háznak a meg nem felelő magatartás esetén *a tagok kizárása*, amelynek eseteit a ház maga határozza meg.

A vitatható választások feletti rendelkezés, illetve eljárás I. Jakab óta az alsóház privilégiuma. A 18. században szégyenletes módon és gyakorisággal használták fel pártcélok érdekében, míg 1770-ben oly rendszert dolgozott ki a parlament, mely egy 13 tagú bizottságra ruházta a felülvizsgálat jogát, s kidolgozott egy eljárást, amely pártatlannak tűnő felülvizsgálatot biztosított. További javításokra csak a 19. század második felében került sor.

A parlament hatásköre a törvényhozáson túlmenően: A bírósági tevékenység (l. bírósági szervezetnél). *Minden kormány tevékenysége feletti felügyelet.* A miniszterektől elvárták, hogy ott legyenek a parlamentben, s feleljenek a feltett kérdésekre, hogy megítélhessék működésüket. Egy miniszter sem fungálhatott sokáig, ha a háznak nem volt iránta bizalma. *A parlament bizottságai által* vizsgálatokat folytatott. E bizottság tagjai működésük előtt esküt tesznek, ha nem megfelelően járnak el, eljárás indítható ellenük a „ház megvetése miatt". E bizottságok munkáján keresztül nyert információk gyakran alapját jelentették a későbbi közigazgatási reformoknak.

A dicsőséges forradalom utáni *parlament polgári jellegét* leginkább *a választójog korabeli alakulása* mutatja. A nagy alkotmánytörvény (1689) meghozatalakor érintetlenül marad az 1445. évi alsóházi választási törvény, melynek alapján a szabad földbirtok (a freeholder – a szabad paraszté – is) bizonyos jövedelmek esetén szavazati jogot ad. Az új hatalmi viszonyoknak nem felel meg az a szabály, amely csak a született nemesnek ad passzív választójogot (azaz a képviselővé választás jogát). *1710-ben hoztak új választójogi törvényt,* amely szerint az alsóház tagja csak nagy jövedelmű ingatlantulajdonos lehet. A vagyonosok további pozícióerősödését mutatja az 1712. évi törvény, amely szerint állami vagy egyházi adóhátralékos nem szavazhat. A választójog jelentős reformjára csak 1832-ben került sor.

A kabinetkormányzás a 18. században a parlamentarizmus következtében megszilárdult. Noha a király hatáskörébe tartozik továbbra is a kormányalakítás, a kormányzat parlamenti jellegű, vagyis elsősorban nem a királytól, hanem a parlamenttől vált függővé. Ez azonban csak a 18. század végére alakult ki, a század nagyobb részében még a korona részéről olyan mértékben lehetett a parlamentet befolyásolni, hogy a parlament valóságos fölényéről a végrehajtó hatalommal szemben aligha beszélhetünk.

A *privy councilban,* amely a kormányzat szerve, a *szakigazgatás méltóságviselőinek,*

az államtitkároknak a *száma egyre emelkedett,* a legfontosabb állami feladatkörök szervei *bizottsági formát* öltöttek. Így a kincstár vezetését I. György alatt kancellári lordokból álló bizottságra bízták, s a kincstár első lordja látta el a pénzügyminiszteri feladatkört. Ugyanígy a főadmirális (a tengerészet vezetője) méltóságát is bizottsággal egészítették ki. E szerv a gyarmati kormányzatban és a külkereskedelem terén történő bíráskodásban játszott fontos szerepet.

A kabinetrendszer kiforrott formájáról a 18. század első felében még nem beszélhetünk. Így az a szabály, hogy a kabinet ülésén az uralkodónak nem kell résztvenni, csak II. György uralkodása alatt alakult ki, hozzájárulva ahhoz, hogy a kabinet vezetőjének méltósága megszilárduljon. *A kabinetkormányzat néhány fontos elve* a 18. század folyamán rögződött. Így *a politikai egyöntetűség kívánalma a testületben, a közös felelősség a parlamentnek és az egy közös főnek való alárendeltség.*

Csak fokozatosan alakult ki azonban az, hogy az uralkodónak miniszteréit valamely párt embereiből kell választania. Annának pl. még vegyes kormánya volt. Az első pártadminisztráció (a whig) Sir Robert Walpolé. Ha a miniszter megbukott, le kell mondania. De ez a szokás is csak a 18. század végére alakult ki, amikor egyre inkább egy párt, s nem az uralkodó képviselőjét látták a miniszterben. A kabinet tagjainak alárendeltsége a miniszterelnöknek ugyancsak a 18. század végére alakult ki.

A kormányzati szokás ugyancsak kialakít bizonyos elveket: így azt is, hogy *az uralkodó* kötve van jelentős ügyekben a miniszterek tanácsához is. Egy minisztert – jobban mondva *az első minisztert – az alsóházzal egyetértésben kell kiválasztania.*

II. György uralkodásától kezdődően figyelhetjük meg, hogy az uralkodónak saját kormányzata nem lehet. Okai: *1.* A hadsereg fenntartásához évenkénti parlamenti hozzájárulás kellett, *2.* Nem volt lehetséges kormányzat pénz nélkül, amit a költségvetés helybenhagyásával ugyancsak a parlament nyújtott. *3.* Minthogy a miniszterek egyre inkább saját pártjuk emberei, az uralkodónak figyelembe kell vennie a lelépő miniszter javaslatát, tehát a párt véleményét az utód megbízásánál.

A fegyveres erő feletti rendelkezés jogkörében is változások történnek. *A restauráció idején* visszaállította a hadseregvezetés királyi prerogatíváját (ugyanaz a parlament 1662-ben a county milíciát erősítette meg, s teljesen a gentry kezébe tette). *A Bill of Rights* éppen II. Jakab rossz kormányzatának tanulságát levonva, már tilalmazta a hadsereg békeidőben, parlamenti hozzájárulás nélküli fenntartását. Még a Bill előtt kiadott *Mutiny Act* (lázadásról szóló törvény, 1689) arról rendelkezik, hogy az uralkodó csak lázadás és dezertálás (szökés) esetén alkalmazhat hadi bíróságot, egyébként a katonák és matrózok is a rendes bíróság elé tartoznak, a tilalmat a Bill of Rightsba is befoglalták. Ettől az időtől kezdve – mintegy két évszázadon át a hadsereg ügyeit az időnként kiadott Mutiny Actok szabályozták.

Helyi igazgatás egységei a county (grófság) borough (város) és parish (község). A grófság legfontosabb embere az abszolutizmus korától kezdődően *a lord lieutenant,* akit a király nevezett ki, feladatköréhez tartozott a helyi haderő vezetése és kiképzése, igazgatási feladata azonban szűkkörű. A 18–19. században az ő jelölésére nevezik ki a békebírákat. A *seriff*-funkció lehanyatlása után hatásköréből a bírói feladatkörök a békebíró kezébe mentek át, a seriff pedig a grófság rendfenntartói feladatát látta

el. A 18. században a helyi igazgatás mindenesei változatlanul *a békebírák*, akik a helyi bíráskodás és közigazgatás kulcsemberei. A békebírák a vidék gentry társadalmából kerülnek ki, esetleg nyugalmazott központi méltóságviselők vagy kivételesen a helyi ügyek iránt érdeklődő peerek közül. A békebírói feladatkör ellátásához, noha igen szerény javadalmazás jár érte, mert csak az évnegyedes gyűléseken való megjelenésért fizetnek szerény napidíjat, az 1732-es törvény nem magas, de mégis jelentős vagyoni cenzust állapított meg. A vagyoni cenzus változó összegben 1906-ig maradt fenn. A békebírák társadalmi rangja és megbecsülése a 18. században mindvégig emelkedik, hivatali jártasságuk mellett társadalmi és politikai kapcsolatok (gyakran pártkapcsolatok) juttatták őket hivatalra. A *békebírák igazgatási feladatköre* erősen rendészeti jellegű. Gyakorolják a milícia, majd később a rendőrség feletti felügyelet jogát, fenntartják a békét, s a lázadó csoportosulásokat, gyűléseket felszámolják. A szegényügy, útügy, börtönügy intézése, szabályalkotás és anyagi finanszírozás egyaránt a békebírák évnegyedes gyűléseinek hatáskörébe tartozik. E minőségben operatív munka vitelére bizottságokat küldhetnek ki és elszámoltathatnak, tevékenységüket iratokban rögzítik, amelyeket a helyi levéltárak őriznek.

A városok: igazgatása az 1835-ös városi önkormányzati törvényig a királyi charterekben (privilégiumlevelekben) biztosított formában történik. Egyes városok igazgatása oligarchikus, másoké inkább demokratikus, aszerint, hogy a vagyoni cenzusnak megfelelő polgárok választják-e a tisztviselőket vagy egynéhány tucat leggazdagabb polgár életfogytiglan uralja a város vezetését. *A község* önkormányzati feladatait (adóztatás, egészségügy, vallási ügyek) az 1894-es törvényig, illetve a 19. században kiépülő helyi szakigazgatási körzetek működéséig az egyházközség látja el.

Az igazságszolgáltatás szervezetét tekintve: a királyi felsőbíróságok – a megszüntetett önkénybíróságok kivételével – a 19. századi bírósági reformig – a feudalizmus idején kialakult szervezetekben folytatják működésüket. Jelentőségében azonban megnövekszik *a Kancelláriai Bíróság*, minthogy az áruforgalom növekedésével, s a tőkés termelés fejlettebb formája következtében olyan ügyeket kellett elbírálni, amelyekre a common law bíróságok nem voltak alkalmasak. A Kancelláriai Bíróságon két főbíró vezetésével folyt a bíráskodás. A 19. századi reform a bíróság szervezetén is változtatott.

A Lordok Háza igazságszolgáltatási feladatai között található az a tevékenység, hogy a common law bíróságok téves bírói ítéleteit felülvizsgálja, az abszolutizmus idején átmenetileg elenyészett, de már I. Jakab óta vitatott lesz, míg a dicsőséges forradalom után rögződik. A peerek ügyeiben a vizsgálati fórum a jelentősebb polgári és büntető ügyekben. Vizsgálati fórum továbbá oly ügyekben, amikor az alsóház élt a vád alá helyezéssel. A Lordok Háza igazságszolgáltatási tevékenységét a 19. században végrehajtott reform érinti.

A parlamentáris monarchia jogfejlődése

Az angol forradalom után a régi jogintézmények teljes átalakulása nem következett be, mégis a jogrendszerben, az igazságszolgáltatásban, különösen pedig a büntetőeljárásban új jogi szabályozás jelent meg.

A 18. században a parlamenti jogalkotás jelentékeny része *inkább privilégiumnak, mint törvénynek nevezhető.* Ez több tényezőre vezethető vissza: *a)* a forradalom után a parlament széles körű lehetőséget kapott konkrét igazgatási feladatok eldöntésére, illetve engedélyezésére, *b)* a helyi közigazgatás működése megőrizte feudális karakterét s a központi szervektől való függése rendezetlen maradt, *c)* a parlament egyházfelügyeleti jogából folyóan konkrét ügyintézést is ellátott. – A parlament ún. public actet (közérdekű törvényt) és private actet (egyeseket érintő törvény) alkothat. De jellemző, hogy még a public actek több mint a fele is helyi, kis közigazgatási vagy egyházi közösségeket érintő szabályozást tartalmaz. A jogalkotás terén csak a 19. század első felétől, s még inkább az 1832-es reform bill után látunk döntő változást, vagyis hogy a legtöbb kormányzati vagy igazságügyi természetű kérdés a parlamenttől a helyi és központi igazgatáshoz került. Ennek az az oka, hogy a 19. század harmincas éveitől indulnak meg a nagyszabású közigazgatási és bírósági reformmunkálatok. A jogforrások közül *az equity jelentősége* a restauráció után egyre növekszik. A 17. század végétől az equity-nek alapelvrendszere rögződik, s a common law szerves kiegészítőjeként alkalmazzák.

A büntetőjog és büntető eljárásjog reformja. A rohamos társadalmi átalakulás idején a büntetőbíráskodás fontos szerephez jut, a büntetőjogot törvényben rögzítik, a jogág statute law szabályozást nyer. *A kor büntetőjoga nagyon szigorú büntetéseket* alkalmaz. A restaurációtól III. György haláláig 187 főbenjáró bűntettet iktattak törvénybe. Az angol törvények ekkor összesen 230 főbenjáró bűntettet ismertek. A büntetőjog jelentősebb reformjára, a büntetések enyhítésére és a szankciórendszer átalakítására csak a 19. és 20. században került sor.

Az angol *büntető eljárásjogban* megmaradtak a performák, a tárgyalási mód, a peres eljárás szervezete, amelyet még a feudalizmus idején a common law és azt kiegészítő törvények fejlesztettek ki. A büntető eljárásjog terén legjelentősebb alkotása a kor törvényhozásának a *Habeas Corpus Act 1679-ben,* amely a személyes szabadság védelmét biztosította az önkényes letartóztatással szemben. Igen jelentős *az 1696-os törvény,* amely még a legsúlyosabb politikai bűncselekmények esetén is (a hazaárulással vádolt személynek) lehetővé teszi védő fogadását, a védelem teljes szabadsága azonban csak 1836-tól valósul meg.

A Habeas Corpus Act kiadását megelőzően a feudális eljárásjogban kialakult a habeas corpus writ (parancs) intézménye. Azaz a writet kibocsátó királyi bíróságok, illetve erre jogosított főméltóságok a letartóztatást foganatosító szerveknek meghagyták, hogy az elfogott személyt állítsák bíróság elé, hogy *a letartóztatás okát és annak jogosságát a bíróság felülvizsgálhassa.* A fontos büntető eljárásjogi intézmény kifejlődésének mozzanatai a forradalmat megelőző és követő évtizedekben a következők: A Jogok Kérvénye (1628), a királyi önkény elleni küzdelem jegyében kívánt biztosítékot adni a letartóztatás ellen, amikor kimondotta, hogy az ok megjelölése és törvényes

vád nélkül királyi parancsra ne lehessen senkit letartóztatni. A *személyes szabadság* habeas corpus paranccsal szolgált *garanciáját az 1641-es Hosszú parlamenti határozat újra szabályozta.* Az előző (abszolutizmuskori) joggyakorlattal szemben a habeas corpus parancs kiadását szabályozta oly módon, hogy kiterjesztette azt oly esetre is, amikor a letartóztatás a király vagy a titkos tanács rendelkezésére történt. A Hosszú Parlament e határozata után is nyitott kérdés maradt azonban az, hogy köteles-e a bíróság a habeas corpus rendelkezést kiadni vagy belátására van bízva, továbbá, hogy a királyi udvari bíróságokon kívül mely más hatóságok adhatják azt ki. Végül az 1679-es *Habeas Corpus Act* kimondotta, hogy habeas corpus leirat kiadására az összes országos felső bíróságok hivatottak és kötelesek. Ezzel ugyan nem állított fel új elvet, de a korábbi eljárás bizonytalanságát kiküszöbölte. Nem követelhette az 1679-es törvény értelmében sem azonban parancs kiadását az, akit felségsértés (treason), hűtlenség (felony) vagy más súlyos bűncselekmény miatt tartóztattak le.

Az Act értelmében az előzetes letartóztatás jogosságának elbírálására irányuló *cselekmények és intézkedések a következők: a letartóztatott személy* letartóztatását bármely erre illetékes szerv vagy hatóság rendelte is el *hat órán belül kérheti az elfogatási parancsnak a kezéhez juttatását.* A békebírák és rendőrhatóságok által letartóztatott egyének (az esetek többségében ily letartóztatásról van szó), illetőleg ezek meghatalmazottai a Londonban székelő királyi rendes bírósághoz fordulhatnak a habeas corpus parancs kiadása végett, mely kérvényükhöz az elfogatási parancsot is mellékelniök kellett. *A bírósági parancsra a fogházfelügyelő köteles jelentést tenni,* melyben elő kell adnia a fogvatartás okát, s egyben azt is, hogy ki fogja adni a letartóztatott testét. A letartóztatott *bíró elé állításának* a Londontól való távolság szerint meghatározott idő alatt, de Anglia legtávolabbi részeiből is legkésőbb 20 nap alatt meg kell történnie. Az előállítás *elmulasztását* éppen úgy, mint az elfogatási parancs kiadásának megtagadását a törvény súlyos pénzbüntetéssel (500 font), illetőleg ismételtség esetén állásvesztéssel is büntette. *A főtörvényszéki bíró, miután kivizsgálta a letartóztatásnak a jelentésben foglalt okait, vagy szabadlábra helyezte a gyanúsítottat, vagy visszaküldte a fogházba, vagy kezességet kívánt tőle,* hogy az ügy tárgyalásán meg fog jelenni. *Kezesség melletti szabadlábra helyezést azonban főbenjáró büntetéseknél nem követelhetett a gyanúsított.* A Bill of Rights kiegészítette a törvényt oly módon, hogy magas összeg kezességül nem követelhető.

A jogtalan elfogatással szembeni garanciáknak gondos kidolgozása mellett is *a Habeas Corpus Act* néhány fontos kérdést rendezetlenül hagyott. Az eljárás nehézkes és költséges, szegények részére pedig úgyszólván érvényesíthetetlen, mert az előállítás, kérelmezés, biztosíték összegét – még a Bill of Rights korlátai mellett is – csak vagyonosabbak tudták előteremteni. További fogyatékossága volt az Actnak, hogy nem terjed ki a nem bűnügyi, hanem egyéb szabadságelvonásokra. Ezen a hiányosságon az *1816-os Habeas Corpus törvény* segített, amely az 1679-es törvény hatályát *mindenféle jogcímen bekövetkező szabadelvonásra is kiterjesztette.* (Így az adósság miatti bebörtönzés esetére.) A Habeas Corpus parancs intézményének korlátjait jelenti, hogy a parancs kiadását külső vagy belső háborúk, illetve ezek veszélye alkalmával felfüggeszthették. A habeas corpus parancs, mint a személyes szabadság

garanciája a büntetőeljárásban az európai és az Amerikai Egyesült Államok jogfejlődésére nagy hatással volt.

A személyes szabadság garanciáinak (a habeas corpuson kívül) a börtönök felülvizsgálata a bíróság részéről, a kezesség melletti szabadlábra helyezés kisebb súlyú bűncselekmények esetén stb. az angol jogban az angol büntetőeljárás jellegéből kifolyólag nagy jelentősége volt. Az angol büntető per alapelve, hogy a vádat a sértett, illetve rajta kívül bárki képviselheti. Az állam ellen irányuló vagy egyéb súlyos bűncselekmények elleni küzdelmet célozta azonban, hogy a magánvád mellett korán kialakult a hivatalos vád intézménye, az ügyészség. Az attorney general (királyi főügyész) jár el minden jelentős bűntettben, vagyis az ún. „tiszta vád elv" nem érvényesül.

Az angol parlamentáris monarchia állama és joga a 19. században

A brit külpolitika alakulását a 19. század elején – éppen úgy, mint Európa számos államában – a bécsi kongresszus határozza meg. A vezető európai hatalmak megosztoztak a napóleoni háborúk utáni érdekterületek fölött. Anglia elsősorban Európán kívül kapta meg a reá eső részt, egyben továbbépítette gyarmatbirodalmát, egy sor gazdaságilag és stratégiailag jelentős területet szerzett. A század középső harmadában az angol külpolitikai elvek egyszerűek voltak: évtizedeken keresztül támogatta az orosz hegemón politikát, s csak a Törökországgal kapcsolatos konfliktus keltette fel a Földközi-tenger keleti térségében egyaránt érdekelt Anglia és Franciaország ellenállását. Az ebből fakadó háborúk azonban nem voltak Anglia nemzetközi helyzetének alakulására döntő kihatással. Sokkal jelentősebb volt az amerikai polgárháború a század hatvanas éveiben, mert ez Angliának és gyarmatainak kapcsolataira is kihatott, belpolitikai téren pedig a 19. század fontos társadalmi eseménye a munkásmozgalom és a radikális polgári mozgalmak megjelenése.

A 19. századi Anglia kiemelkedően fontos közjogi kérdése *az ír önkormányzati törvényért folyó harc volt.* Írország igazgatási rendszerét első alkalommal átfogóan Tudor VII. Henrik reformálta meg az angol grófságok és városok mintájára. VIII. Henrik pedig már uralkodói címei közé felveszi „Írország királya és az ír egyház fővédnöke" címet. Erzsébet kísérlete, hogy az anglikán liturgiát az írekre kiterjessze, lázadásra vezetett. I. Jakab uralmát elismerte az ország, de éppen az ő uralkodása idején kitört lázadás során kobozták el az ír földesurak földjének jelentékeny részét. Az angol jogászok e korban azon a véleményen voltak, hogy az angol parlament felsőbbsége az ír törvényhozás fölött vitathatatlan, az angol felfogás ugyanis az volt, hogy Írország egy kolónia, amely alá van vetve az anyaországnak. Vita tárgya volt az is, hogy a Lordok Házának hatásköre kiterjed-e az ír bíróságok jogi tévedéseinek helyesbítésére. Az 1782-ben alkotott törvény szerint Írországot csak olyan törvények kötelezhetik, amelyeket a király szentesített, s az ír parlament is megerősített. Továbbá az angol bíróságok nem vizsgálhatják felül az ír bíróságok döntéseit. A koronát Írországgal szembeni engedékenységre az amerikai függetlenségi háború eseményei

késztették. A két állam közötti unió 1800-ban jött létre. Anglia címe ezután *Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királysága.* A közös parlamentben az írek 100 alsóházi és 32 felsőházi taggal vesznek részt. A 19. században széles körű szociális, gazdasági és politikai programmal ír szabadságmozgalom indult, amely előbb az önkormányzatért, később az elszakadásért küzdött. Az írországi politikában akkor tapasztalható fordulat, amikor 1868 után Gladstone liberális kormánya rövid időre a harc helyett a „megbékélés" politikájára tért át. A liberális politika központjában az *ír földtörvény* állt, hiszen a legnagyobb tömegmozgalmak éppen az ír parasztok földnélkülisége miatt voltak, ez okozott éhínségeket és járult hozzá a nagyméretű kivándorláshoz az Újvilágba. Az 1870-es földtörvény jelentős reform volt, az ír földbérlők jogainak védelmét biztosította. Rendelkezik arról, hogy *1.* ellenszolgáltatás nélkül a földhaszonbérlet nem számolható fel (az ír parasztok jelentékeny része bérlőparaszt), *2.* a bérlő mezőgazdasági beruházásai a bérleti viszony megszűnése után is tulajdonában maradnak. A földtörvény a földbérlők és törpebirtokosok földéhségét nem elégítette ki. Ezek után az *ír nemzeti mozgalom összekapcsolta az autonómiáért folytatott harcot a földbirtokrendszer alaposabb reformjáért folyó harccal.*

A 19. század elejétől már önálló *munkásmozgalmi* irányzatok is megjelennek, elsősorban a munkavégzéssel kapcsolatos követelésekkel, később azonban a politikai életben való részvétel igényével. A 19. század elején a munkásmozgalomban kiemelkedő szerep jut Owennek, aki a harmincas évek elején sokoldalú elméleti és gyakorlati tevékenységet fejtett ki a szervezett munkásmozgalom érdekében. Kiemelkedő jelentőségű az a tevékenysége, amellyel a szakszervezetek létrehozásában és érdekképviseleti jellegük erősítésében fáradozott. A 19. század harmincas éveiben jelentkezett a munkásosztály első politikai mozgalma *a chartizmus.* A londoni Dolgozók Szövetsége 1836-ban létesült, nézetei radikálisak, Owen gondolataihoz közelállóak voltak. 1837-ben a Szövetség feliratot intézett a parlamenthez, amelyben testet öltöttek azok a követelések, amelyek később a Nép Cartája néven váltak ismertté. A carta a politikai jogoknak az első reformtörvény (1832-es választójogi reform) határain túl történő kiterjesztését, azaz valójában *az általános választójogot* és annak biztosítékait követelte: egyenlő választói körzeteket, a vagyoni korlátozások megszüntetését, az általános férfi választójogot és évenkénti szavazást, a képviselők számára pedig fizetést. 1846 után a chartizmus hanyatlik, 1853-ban formai megszűnését is elismerték azzal a határozattal, amely beszüntette a végrehajtó bizottság újraválasztását.

A szakszervezeti mozgalom (trade-unionizmus) gyökerei a helyi iparos szövetkezetek, illetőleg a napszámosok szövetkezésének formájában a 14. századig nyúlik vissza, tömegmozgalommá azonban a 18. század végén vált, amikor az ipari proletariátus ösztönösen nyúlt e szervezkedési formához, 1867-ben pedig már nem hivatalos csúcsorganizációt (junta) hoztak létre. Ez olyan szakszervezeti vezetőkből állt, akiket tevékenységük, a szakszervezetekről, a politikai kérdésekről alkotott közös nézeteik tartottak össze. A junta célkitűzése között nem szerepelt önálló politikai munkásmozgalom szervezése, hanem csak a polgári pártokra gyakorolt nyomással kívánták politikai céljaikat elérni. Így részt vállaltak az 1867-es választójogi reformtevékenységben is. 1874-ben léptek fel először önálló politikai szerepkörben, amikor jelölteket állítottak a parlamenti választásokon.

A polgári progresszió, amely a jogelvek átalakításában oly nagy szerepet vivő utilitarista filozófiai irány megalapítója, Bentham köré csoportosult, a század első harmadától több évtizeden keresztül az angol politikai gondolkodás legjelentősebb tényezője. E körből származott a neves közgazda és gondolkodó J. Stuart Mill a 19. századi polgári progresszió egyik vezéralakja, aki az európai polgári gondolkodásnak a nagy jelentőségű társadalmi problémák (szegényügy, nőkérdés) irányába fordítása terén a legtöbbet tett. J. Stuart Mill egyik előfutára annak a fabianus mozgalom-

nak, amely végül a Fabianus Társaságban 1884-ben nyerte el szervezeti formáját. A választójog kiterjesztése, a helyi önkormányzatok hatáskörének kibővítése mellett az állami beavatkozást sürgeti a szegényügybe, a társadalmi konfliktusok kezelésébe. Tevékenysége megalapozza *a jóléti államot*. Lenin a társaságot opportunizmussal vádolta, de elismerte, hogy tevékenységük „a liberális munkáspolitika legtökéletesebb kifejezője".

A Szociáldemokrata Szövetség ugyancsak 1884-ben alakult meg, de Marx követőivel szemben ellentmondásos szerepet töltött be. Nem fogadta be a marxizmust, s minthogy a fejlődő trade-unionizmussal szembekerült, szervezetei felbomlottak, körükből kiváló szűk csoport alakította meg a marxista színezetű Szocialista Ligát. 1893-ban megalakul *a Független Munkáspárt*, (Labour-Party), mely politikailag elhatárolta magát a marxizmustól, s a fabianusok felé orientálódott. A párt a szakszervezetek társaságából nyeri támogatóit és tagságát. Igazi jelentőséghez csak a huszadik század politikatörténetében jut.

A 18. század elejétől 1832-ig (a parlamenti reformig) terjedő időszak kormányzatának sajátossága – az angol történészek szerint – az ún. „old corruption" (ósdi vesztegethetőség), amely a szinekúrák, magas nyugdíjak, ingyenes jövedelmek formájában a 19. század elejére az angol gazdasági elit több mint egyharmadát kitevő katonai és hivatali tisztviselőket jellemezte. A korrupciós kormányzásra jellemző a parlamenti és önkormányzati képviselők mandátumainak megvásárlása, a hivatalok halmozása a vezető kormánytisztviselők kezén, a hasonló szolgálatok teljesen eltérő javadalmazása. Jellemző példa a Black Book – Fekete Könyv – alapján, amelyet 1832-ben adtak ki, Lord Bathurst esete, aki évi 32 ezer font javadalmazásban részesült a koronától, mert egy időben volt jegyzője a Kancellári Bíróságnak, tagja a Kincstári Bíróságnak, hadügyi államtitkár és az indiai ügyek bizottságának tagja. Egy 1809-ből származó kimutatás szerint közel 360 ezer font folyt el a kincstárból évente a szinekúra hivatalokra. Ugyanez a kimutatás tartja nyilván azt is, hogy a parlament 76 tagja különböző jogcímeken évente közel 165 ezer font juttatást kapott.

A korszak radikális közírói kimutatták az összefüggést az angol „ancien regime" (a forradalom előtti kormányzat) a hivatalnoki vezetés és a kereskedelmi elit tradicionális képviselői, különösen a Kelet-indiai Társaság köré tömörült nagytőkések között. A gyarmati kormányzat vezető tisztségei között igen sok képviselője akadt a régi típusú hivatalnoknak.

A korrupció lényegének tekintik azt az angol tradíciót, amely a Tudorokig nyúlik vissza, hogy ti. a vezető kormányzati hivatalokat a meggazdagodás forrásának tekintették. Max Weber és nyomán a weberianus szociológusok ezt a hivatalviselési tradíciót a modernet megelőző „pre-modern", „non-rational" (nem ésszerű, más szóval irracionális) bürokráciaként jellemzik és megkülönböztetik a hivatali modernizáció folyamatától, amely az 1830-as évek után tapasztalható. A „non rational" bürokrácia jellemzője, hogy a jövedelem, amelyet a hivatalviselő élvez, nincs összefüggésben a feladattal, a hatékonysággal, amelyet a működésnek el kellene érnie. A hivatalnokok előléptetése nem érdem vagy szeniorátus (rangidősség) szerint történik, mint amely a racionális hivatalviselés két elve, hanem gyakran a nagy jövedelmű hivatalokban örökletes méltóságok foglalnak helyet és a hivatalviselést nem kötik össze kvalifikációval (a szakértelem bizonyításával).

A hivatalviselés reformja, vagyis a megbízatás, kinevezés feltételrendszerének rögzítése – egy sor hivatali szervezeti reform kísérő jelenségeként – Gladstone liberális kormányzata idejére tehető. A reformok a bírósági és közigazgatási szervezet átalakítását célozták.

Az irracionális, „pre-modern" jellemvonások nem csupán az államszervezetet, hanem a jogi normákat is jellemezték. Így a büntetőjog terén a hallatlanul szigorú, barbár büntetések továbbélése vagy az Anglikán Egyház elavult jogosultságainak fennmaradása, mint pl. a végrendelkezési jog terén élvezett privilégiumai 1858-ig,

említhetők példaként. A modern Anglia jogtörténetét bemutató szerzők közül sokan úgy vélik, hogy a 19. századi reformok Angliában gyökeresebb reformot eredményeztek, mint bárhol a kontinensen végbemenő reformok (ideértve a napóleoni reformokat a forradalom utáni Franciaországban). Mások – a kisebbség – a reformok ellenére fennmaradó tradicionális vonásokat emeli ki. Nem vitatható azonban, hogy a 19. század Angliában a nagy államszervezeti és jogi reformok időszaka. A reformok sikerét az befolyásolta, hogy az angol arisztokrácia a kontinens államainak arisztokráciájához képest haladóbb, a kor követelményeihez jobban alkalmazkodó volt, ugyanakkor az angol társadalomban már a 17. század közepétől egyre erősödő polgárság volt jelen, amely a 19. század ipari forradalma következtében jelentőségében és a vagyonban egyaránt rohamosan gyarapszik. A reformokat nagyra értékelő felfogás az 1832. évi parlamenti reformtörvényt tekinti egyik alapvető reformnak, kiemeli ugyanakkor az 1836-os Church Bill-t (egyházi törvényt), amely az anglikán egyházvagyon felhalmozásának vetett gátat, valamint a helyi önkormányzat (város) 1835-ben bekövetkezett reformját, amelyet később a helyi önkormányzat egyéb egységeinek reformja (county: 1888, község 1894) követ. De jelentősnek mondhatjuk az alább bemutatott bírósági szervezeti törvényeket is.

E reformtörvények szerény nyitányának tekinthető az 1809. évi törvény, amely a hivatalok adásvételét, valamint a parlamenti képviselettel történő kufárkodást akadályozza. Az „old corruption"-nal szemben fellépő radikális majd fabianus polgári irányzatok (mindkettő elsősorban értelmiségi vezetésű irányzat), valamint sajtójuk előkészíti a politikai küzdőteret az „új középosztály" (iparos-, kereskedőrétegek), valamint a munkásszervezetek politikai és gazdasági jogaiért folyó harcához.

A parlament két kamarája képviselőinek létszámában jelentős változás nem következett be a 19. század folyamán. Az alsóházi tagok számát a reformtörvények lényegében nem sokban módosították, csak a létszám megoszlását az egyes angliai területek, valamint önkormányzatok között rendezték át. A felsőház összetételét illetően az (1856-ban kiadott) *törvény a peerségről* azért jelentős, mert a Lordok Háza a korona túlbuzgalmával szemben megszorításként elérte, hogy új peerséget az uralkodó csak életfogytiglan adományozhatott. A parlamenti alsóházi tagság föltételei körében a vallási hovatartozás terén elért átalakulás volt jelentős. A vallási hovatartozás, nevezetesen az anglikán felekezethez való tartozás még a század első évtizedeiben is jelentős tényező volt és nagy vitákra vezetett. A katolikus és egyéb, nem anglikán protestánsokat azonban a parlamentből nem zárták ki, csak némely állami hivatalból. A zsidókra nézve pedig olyan fogadalmi rendszert dolgoztak ki a század közepén (1858), amely a „kereszténység iránti bizalmat" fejezte ki.

A parlamenti választójog alakulása: a városi privilégumlevelekben biztosított választójog a 19. század első harmadában már teljesen elszakadt a létező társadalmi-gazdasági helyzettől. Új nagyvárosok alakultak ki, amelyek nem küldtek képviselőt a parlamentbe, míg más városok, amelyek viszont képviselettel rendelkeztek az alsóházban, elnéptelenedtek. A további probléma abból eredt, hogy a városokban a választópolgárok szociális bázisa szűk volt, egyes főurak és pénzemberek patronátusa alá kerültek. Ez azt jelentette, hogy a polgárok patrónusaik igényei szerint adták le szavazatukat, ezért különböző előnyökben (hivatal, évjáradék stb.) részesültek.

Az 1832. évi választójogi reformtörvény korszerűsítette a városok követküldési jogát. Az egyik jelentős változás az, hogy Skócia városainak képviseletét kisebb mértékben, Írország városainak képviseletét pedig jelentékenyebb mértékben megnövelte. A másik változás az, hogy a városi küldöttek számához képest a county képviselők számát jelentékeny mértékben, több mint 50%-kal megnövelte. A törvény a countyban korlátozott képviselethez juttatta a bérlőket, de még mindig nagy census-különbséget tartott fenn a szabadbirtokosok és bérlők között, a szabadbirtokosok javára. A választhatóság cenzusát, melyet az 1710. évi törvény szabályozott, 1838-ban módosították, amennyiben az ingatlantulajdonból származó jövedelem mellett a jogosultság alapjaként egyéb jövedelmet is elismertek, *az 1858. évi törvény* végül a választhatóság vagyoni cenzusát törli el, ezáltal az aktív és passzív választójogi cenzus egyenlő lett.

Az 1832. évi választójogi törvény alapján a szavazati joggal rendelkezők száma az addig alig kétszázezerről mintegy egymillióra emelkedett, és a szavazati jogból eddig kirekesztett bérlők is szavazati joghoz jutottak. A rövid időtartamú, azaz kapitalista bérletekre kiszabott viszonylag magas cenzus azonban mutatja, hogy e társadalmi réteg többségét még mindig távol tartották a választásoktól. A törvény politikai jelentősége abban van, hogy az ipari kapitalisták és általában a középpolgárság politikai hatalmát megerősítette, ezáltal a liberális pártnak tömegbázist teremtett a parlamentben. A liberális irányzat ennek következtében közel 50 évig a politikai vezetésben monopolhelyzetet élvezett és számos jelentős államszervezeti reformot hozhatott tető alá. Az első választójogi reformtörvény a munkásosztályt még kihagyta a választójogból, ami azt mutatja, hogy szervezettségük ekkor még alacsony szinten állott.

Az 1867. évi második választójogi reformtörvény a városi választójogosultak cenzusát formálta át oly módon, hogy minden nagykorú, azaz 21 éves, törvényes akadály miatt ki nem zárható angol férfi választójoghoz jutott, ha az illető városban egy év óta mint tulajdonos vagy bérlő lakóházat vagy lakóházrészt birtokolt s legalább évi 10 font bérletet fizetett. A törvény tovább szűkítette a kisvárosok követküldési jogát. A county választópolgárainak választójogi cenzusát pedig a hosszú időtartamú bérlők javára módosította, ezáltal a földesuraktól függő helyzetben lévő copyholdereknek kedvezett. A törvény hatására a választópolgárok száma kétmillió-kétszázezerre emelkedett, a vidéki bérlők és munkások tömegeit azonban továbbra is távol tartotta a választójogtól. *Az 1884-ben* megalkotott választójogi reformtörvény a képviselet tárgyában kiadott 1867. évi törvénynek a városokra vonatkozó rendelkezéseit terjesztette ki a countykra. Egyenlő minősítést állapított meg a countykban és városokban, az *önálló lakásbérlet cenzusát* (az évi 10 font lakásbérleti díjat fizetőkre vonatkozott, ez a magas lakásbérleti díjak mellett kitágította a jogosultság körét), még mindig csak a felnőtt férfi lakosság kisebbik felének adott választójogot és messzire elmaradt az általános választójog követelményétől. Európa különböző országaiban (így Franciaországban) ekkor már közelebb álltak az általános választójog eszméjéhez. Megjegyzendő, hogy a bizonyos ideig való helybenlakás és minimális műveltségi cenzus alkalmazása a kor felfogása szerint összhangban állt az általános választójog kritériumával. A törvény a nőknek nem adott még korlátozott mértékű választói jogosultsá-

got sem, a nők közéleti szereplésének igénye csak a helyhatósági önkormányzatok megválasztása idején elégült ki. A nők választójogáért folyó harc Angliában csak a huszadik században vezetett sikerre, annak ellenére, hogy a 19. század utolsó harmadában már széles körű igény mutatkozott rá.

A királyi hatalom jogi helyzetét az 1701-es Trónöröklési Törvény után *az 1851-es törvény* rendezte, amely az uralkodónak bizonyos *előjogokat* biztosított. E szerint az uralkodó a nemzetközi szerződéseket az állam nevében megköti, de parlamenti hozzájárulás szükséges oly szerződésekhez, amelyek az államra anyagi terheket rónak. A királyi előjogként gyakorolt külpolitikai hatáskör nem jelentette azt, hogy a parlamenten kívül más tényezők, pl. a végrehajtó hatalom központi szervei – titkos tanács, illetve kabinet – ne folyjanak be a külügyek intézésébe. Kétségtelen azonban, hogy az uralkodó külpolitikai jogosítványai azok, amelyek a modern kormányzati rendszerben jelentős mértékben fennmaradtak, s a legújabb időkig fennállnak. Az uralkodó továbbra is a végrehajtó hatalom formális feje, amelynek jelentőségét az angol közjogi írók állandóan hangsúlyozzák. Az uralkodói hatalom főleg abban testesül meg, hogy az uralkodótól indul ki a kormányalakítás. A 18. század végétől azonban figyelembe kell vennie a pártviszonyokat. 1801-ben kapott Buckingham először „tiszta lapot" a kormányalakításra, azaz az uralkodó teljesen belátására bízta kormányának összeállítását.

A központi végrehajtó hatalmi szervek fölépítése a 19. században is jól tükrözi azt az angol történeti alkotmányból folyó jellegzetességet, hogy számos esetben megőrizték feudalizmuskori szervezeti formájukat és elnevezésüket. *A titkos tanács* feladatköre a fejlett polgári alkotmányosság időszakában is még a kormányzatnak jelentős részére kiterjedt. Feladatkörét állandó, kisebb létszámú tagokból álló bizottságokban végzi. Ilyen bizottságok voltak: a kereskedelmi bizottság, amely idővel (1867) kereskedelemügyi minisztériummá alakult, az oktatásügyi bizottság, amely később ugyancsak kivált a titkos tanácsból s minisztériummá lett. *A kincstár* első lordja a kabinet feje, miniszterelnöki pozíciót lát el. Feladata az állami költségvetés és adótörvények előkészítése és beterjesztése, végrehajtásuk keresztülvitele, mind a többi minisztérium, mind a pénzügyi hatóságok vonatkozásában.

A kancellária élén a lordkancellár áll, aki azonkívül, hogy a felsőház elnöke, s az ország legfőbb bírája, mint igazságügy-miniszter a jogi természetű törvényjavaslatokat készíti elő. Javaslatokat tesz továbbá az uralkodónak a törvényszéki bírák és az egyházi személyek kinevezésére.

Az államtitkári méltóság feladatköre a 19. században tovább bővül. Az államtitkárságon belül kialakulnak a fontos reszortok, a departementek élén miniszteri jogkörben eljáró *főtisztviselők pedig a kabinet tagjai.* A 19. században fontos tárcák tartoztak e körbe: a belügyi, külügyi, hadügyi, gyarmatügyi és indiai. Tagja tovább Skócia Lord-helytartója, és az 1801-es unió után Írországnak ugyancsak külön államtitkára van.

A század folyamán a jogi szempontból is jelentős *belügyi államtitkárság* feladatköre jelentősen bővül. Az 1839-es, a rendőrség egységes szervezetéről szóló törvény értelmében a belügyi államtitkár felügyelete az igazságügyi rendőrségre is kiterjed, feladatköréhez tartozik a börtönügy is. A gyári munkát szabályozó törvények által létesített

intézmények (pl. a gyárfelügyelők) – mint a rendészeti igazgatás irányítójához – ugyancsak hatáskörébe kerültek.

Az önkormányzat egységei (county, város, község) közül a jelzett periódusban mindhárom területi egységet illetően átfogó reform született. Elsőként *a városi önkormányzat átfogó rendezésére került sor. A városok hatáskörét és szervezetét* a feudalizmusban kiváltságlevelek (charterek) rendezték. A polgári életviszonyok miatt a heterogén városi szervezetet egyesíteni kellett. E feladatot szolgálta *az 1835. évi városi törvény*. A törvény értelmében a városok önkormányzatában az ingatlantulajdon után adót fizető lakosok képviselői foglaltak helyet. A tanács tagjai (papi személyek és külföldiek kivételével) ugyancsak azok lehettek, akik ingatlanvagyon után szegényadót fizettek (összege a város nagysága szerint változott). *A város önkormányzata* a polgármesterből (mayor), városatyákból (alderman) és tanácsosokból áll. Az 1835-ös törvény a tanácstagok számának egyharmadában jelöli meg a városatyák számát. A választás tanácstagok esetében három évre, a városatyák esetében hat évre szól (akik azonban fele arányban háromévenként újraválasztandók). A városatyákat a tanács választja titkos szavazással. Ugyancsak a tanács választja a polgármestert egy év időtartamra. Míg a tanácsosi és városatyai méltóság tiszteletbeli, a polgármester a tanács által megállapított tiszteletdíjban részesül. A polgármester a tanács elnöke, hivatalból békebíró, és irányítja a parlamenti és helyi választásokat is. A tanács negyedévenként ülésezik, a polgármester azonban bármikor összehívhatja, s legalább öt tanácsos indítványára köteles is összehívni. A tanács hatásköre magában foglalja azokat a feladatokat, amelyeket a törvények hatáskörébe utalnak. Hatásköre szabályrendeletek alkotására is kiterjed. Intézkedési köre általában: a közegészségügy, vízgazdálkodás, tűzrendészet, vásári rendészet, utak és hidak fenntartása, általában a közlekedés biztosítása, művelődési intézmények (pl. könyvtárak) létesítése. A nagyobb városokban az elemi, kiemelt városokban pedig a középfokú oktatásügyi intézmények is hatáskörébe tartoznak. Szociális intézmények létesítésére ugyancsak kiterjed a hatásköre. Az 1886-ban hatalomra kerülő tory kormány feladata volt *a countyk önkormányzatának megalkotása* (1888), majd a községek önkormányzatának átalakítása (1894). Mindkét törvényben a testületek megválasztásánál és a szervezeti formák létesítésénél az 1835-ös városi önkormányzati törvény mintájára jártak el, azaz a vagyoni cenzushoz kötött választással megválasztott tágabb körű testület fölé egy magasabb vagyoni cenzushoz kötött passzív választójog alapján létesítették a szűkebb körű s egyben az állandó ügyintézést végző testületet, melynek létszáma a helyi adottságoktól függött. Az 1888-as törvény fő célkitűzése volt *az igazságszolgáltatás és a végrehajtó hatalom szervezeti szétválasztása,* a békebírói intézmény – különösen a békebírák évnegyedes üléseinek – hatáskörét szűkítette. A választott county tanács az ingó- és ingatlantulajdonos polgárok testülete, amelyben a gentry egyeduralma megszűnt. A tanács hatáskörébe kerültek mindazok az ügyek, amelyekben megelőzően a békebírák évnegyedes gyűlései határoztak, így: a közlekedés, iskolaügy, szegényellátás stb. feladatai, fogdák, bírósági épületek, rendőrállomások épületeinek fenntartása éppenúgy, mint különböző engedélyek megadása, ideértve a helyi jelentőségű társaságok működésének vagy tánc- és egyéb vigalmak engedélyezését. A tanácsra szállt át a grófság vagyonának kezelése és az évi költségvetés összeállí-

tása, a pénzkölcsönök felvétele és finanszírozása is. A helyi tanácsok létszámát és tisztségviselőinek számát az 1871-ben létesített helyi igazgatási minisztérium állapította meg, mint ahogyan a tanácsok pénzügyeinek ellenőrzése is e minisztérium hatáskörébe tartozott. A békebírák igazságszolgáltatási tevékenysége nem változott.

A county területi egységei: a kerületek, a községek és városok. A county-törvény a városokra is jelentős hatással volt, mert a törvény hatvanegy várost county jogállásra emelt és azokat a county felügyelete alól függetlenítette. *Az 1894-es törvény a körzetekről és községekről* különösen a községi önkormányzat átalakítása szempontjából jelentős. A háromszáz főnél nagyobb létszámú községekben a helyi adófizetők – akik eddig az egyházközségi presbitériumot (az anglikán egyház helyi szervezeti egységét) választották – választják meg a községtanácsot. A törvény a községeket és körzeteket a county általános felügyelete alá helyezte. A county tanácsa állapítja meg a községi tanács tagjainak számát, irányítja a községek és körzetek tevékenységét. A függés különösen pénzügyi kérdésekben erős, a községek és körzetek pénzügyi kihatású döntéseihez a county tanács hozzájárulása volt szükséges. A helyi önkormányzat fölött a központi kormányszervek számos jelentős területen felügyeletet gyakorolnak, ugyanakkor a county és város a kormány beavatkozása nélkül állapíthatja meg szervezeti és ügyviteli szabályzatát.

A helyi önkormányzati szervek sérelmes közigazgatási intézkedéseivel szemben *bírói jogvédelem* vehető igénybe, amelyet az 1873–75-ös törvénnyel létesített bírói szervezeti reformban átalakított főtörvényszék nyújt (igazságszolgáltatás reformját l. alább). A közigazgatási panaszok bírósági orvoslása megfelel az angol jogrendszerben érvényesülő általános elvnek, amely bármelyik jogvita végső rendezése előtt bírói fórumot nyit meg.

A 19. század folyamán *mind a központi, mind pedig a helyi bírósági szervezet*ben döntő változások történtek. 1828-ban a lordkancellár széles körű reformprogramot terjesztett a parlament elé. Ennek első lépéseként a Titkos Tanácson belül átszervezték az admiralitást, illetve a Jogügyi Bizottságot, mely föllebbezési fórumként szerepelt a gyarmati bíróságoktól fellebbezett ügyekben és az egyházjogi peres ügyekben, valamint egyes, a jogszabályok által folyamatosan hatáskörébe utalt jogvitákban. A tanács elnöke a lordkancellár, tagjai az ország főbírói, s a korona által kinevezett tagok. Egyházi ügyekben bírótársként püspököket és az érseket vonják be. A bírák között, minthogy a gyarmatokból és domíniumokból származó fellebbezések elbírálása töltötte ki feladatkörének túlnyomó részét, helyet kaptak a gyarmatok, illetve domíniumok bírái is. A legtöbb munkát a domíniumokból és Indiából jövő fellebbezések adták, de a 19. és 20. századi változások folyamán, amikor számos domínium önálló bírói fórumot kapott, majd elnyerte a teljes állami függetlenséget, kevés ügy maradt e bírói fórumnál. A második világháború után felmerült egy Commonwealth bíróság létrehozásának gondolata is.

A reform következő lépése, hogy *a vidéki igazságszolgáltatás* fórumaként *1846-ban felállítják a county-bíróságokat,* egy-egy county nagyságához képest több körzetben. Hatáskörük pertárgyérték szerint alakul. Bíráit a magasabb képesítésű ügyvédek közül a lordkancellár nevezi ki. A bíróság általában jury nélkül jár el, ritkán juryvel (ilyenkor 8 tagú). Ítéleteinek *jogi* természetű döntése ily esetekben is megfellebbezhe-

tő. A bíróság hatásköre idők folyamán nő, a törvények egyre több ügycsoportot utalnak hatáskörébe.

1857-ben rendezik a házassági bontóperek fórumát, felállítják *a Válási és Házassági Ügyek Bíróságát*. A házassági ügyek ezt megelőzően egyházi bírósági hatáskörbe tartoztak, amelyek azonban csak az ágytól, asztaltól való elválást mondották ki, de a házasság felbontásához (amely új házasság kötését tette lehetővé) parlamenti eljárásra volt szükség.

A kereskedelmi és ipari vállalkozások nagymérvű fejlődése a 19. század első felében speciális *csődbíróság* felállítását tette szükségessé (Londonban), ahonnan a fellebbezést a Királyi Táblához (Kings Bench) nyitották meg.

A büntetőbíróságok rendszerében két jelentősebb változás történt a jelzett periódusban. Az 1835-ös városi önkormányzati törvény kapcsán minden jelentősebb városra kiterjesztették a Londonban már 1792 óta működő *rendőrbírói* (mint békebírói) *ítélkezést*. A rendőrbírót az uralkodó tetszés szerinti időre nevezi ki, hatásköre a kisebb jelentőségű büntetőügyekre terjed ki. Az általa kiszabható büntetés maximuma három (később hat) hó szabadságvesztés. Az alsófokú bíróságoktól fellebbezést biztosítottak a békebíró, illetve magistratusi sommás eljárás esetén a békebírák évnegyedes gyűléséhez. A nagyobb városoknak megadják a Békebírák Évnegyedes Gyűlése Bíróságának jogát. E bíróságok juryvel vagy jury nélkül járnak el, s hatáskörükbe a nem kiemelt jelentőségű *nagyobb bűnügyek* tartoznak. A kiemelt jelentőségű ügyek bírói fórumaként megmaradnak az ún. *assize* (utazó bíró juryvel) *bíróságok*, illetve *a központi főbíróságok*.

1839-ben épül ki *a bűnügyi rendőrség* egységes szervezete, amely a büntető-igazságszolgáltatás fontos szerveként a nyomozás feladatait látja el.

A felsőbíróságok rendszerét az 1873-as és 1876-os bírósági szervezeti törvények alaposan átalakították. Az 1873-as reform jelentősége abban áll, hogy egyszerűsítette a főbíróságokat, míg az 1876-os törvény a fellebbezési főbíróság megalkotásával és a jogorvoslati rendszer főbb szabályainak megállapításával az addig végtelenül differenciált fellebbezési rendszert jelentősen egyszerűsítette. A törvényekben megfogalmazott szervezeti forma szerint a főbíróság öt ügyosztályban működik, 1880-ban az ügyosztályok számát háromra csökkentik: a királyi bírósági, a kancelláriai, valamint a hagyatéki, bontóperes, illetve admiralitási ügyosztályra. E főbíróság, illetve ügyosztályai általában első fokúak, ami azt jelenti, hogy a jelentősebb hatáskörbe tartozó ügyekben mint első bíróság járnak el. Hatáskörük nincs mereven megfogalmazva, ez azt jelenti, hogy polgári peres ügyekben bizonyos értékhatáron felül bármilyen per indítható előttük. A főbíróságtól a fellebbezés a Fellebbezési Főbírósághoz (Court of Appel-höz) történik. Ugyanakkor a főbíróság fellebbezési bíróságként is eljárhat a county bíróságoktól vagy a városi bíróságoktól hozzá benyújtott fellebbezések esetében. Az 1876. évi, a fellebbezési eljárást szabályozó törvény egyik legjelentősebb rendelkezése a *Lordok Háza főbírósági eljárására* vonatkozik. A Lordok Háza főbíróságát fenntartotta, szervezetét és hatáskörét bővítette. A bíróság főbírói mellé (főbíróságok elnökei és maga a Lord Kancellár tartozott e körbe) ún. *ordinárius fellebbezési lordok* kinevezéséről intézkedett (kinevezésüket az uralkodóra bízta), akik magas szintű jogi tudással rendelkező neves ügyvédekből és jogtudósokból kerültek ki.

Rendelkezett továbbá arról, hogy a Lordok Háza főbírósága a parlamenti ülésszak szüneteiben is eljárjon, tehát állandó bírósággá vált. Végül kijelölte hatáskörét: illetékes eljárni nem csupán Anglia, hanem Skócia és Írország főbíróságaitól hozzá fellebbezett ügyekben. *Jogi kérdésekben dönt,* tehát nem ténykérdésekben, hanem kizárólag abban a fontos kérdésben, hogy milyen jogi norma alapján dönthető el a jogvita, illetve milyen normasértés következett be.

A 19. század az *angol jog forrásainak átrendeződésében* jelentős korszak. A feudalizmus idején kialakult jogforrási hierarchia (a common law túlsúlya, az equity kiegészítő jellege, a statute law egyes jogterületekre koncentrált formája) a 19. században teljesen megváltozik. A törvényalkotás olyan területekre is behatol, amelyek eddig a common law érintetlen területei voltak. A *common law megismerési forrásait 1863-ban úgy rendezték,* hogy a főügyész vezetésével összeülő bizottság kidolgozta a jogforrások publikálásának módját, évenként Jogi Közlönyt adnak ki, amelyben azokat a bírói döntéseket teszik közzé, amelyek közérdekűek. Az *equity* a 19. században a *common law jelentőségét túlszárnyalta,* a két jogforrás alkalmazásában tapasztalható bizonytalanságot az 1873-as bírósági szervezeti törvény azzal küszöbölte ki, hogy az egyes ügyosztályok hivatalból tették át az ügyeket a megfelelő ügyosztályokra, ha pedig a common law és az equity alkalmazására egyaránt sor kerülhetett, az equity alkalmazásának adtak elsőbbséget. Az 1925-ös törvény hasonló megoldást tartalmazott. A két törvény sem tüntette el a két párhuzamos jogrendszer különbségeit és alkalmazási problémáit. *A statute law* az angol meghatározás szerint az a becikkelyezett jogszabály, amely vagy már fennálló jogot állapít meg, vagy új jogot hoz létre, és amelyet az uralkodó a parlamentben mint legfőbb törvényhozó a törvényes rendelkezések és a parlamenti szabályok szerint testületben alkot, vagyis a törvényjavaslatból (bill) akkor lesz törvény (act), ha a parlament mindkét háza elfogadta és a javaslat az uralkodó szentesítését is elnyerte. Az uralkodó az előző évszázadokban kialakult szokás szerint nem vétózhatta meg a mindkét ház által elfogadott törvényjavaslatot. A törvényeknek fontos, a legújabb kori jogfejlődésben döntő jelentőségű formája *a jogösszefoglaló törvény* (Consolidation Act és a Condifying Act). Ezek olyan törvények, amelyek az ugyanazon kérdést rendező, de szétszórtan több törvényben szereplő rendelkezéseket egységes törvényben foglalják össze, úgy tekinthetők tehát, mint egy-egy jogterület részleges egységesítése. Minthogy a 19. század mind a polgári, mind a büntetőjog területén nagy átalakulás időszaka, e periódus törvényhozása zömmel ilyen törvények formájában történik. A túlhaladott, fölöslegessé vált törvényeket vagy törvényhelyeket 1868 óta egy jogi revíziós bizottság folyamatosan felülvizsgálja és közzéteszi. E bizottság működésének jelentőségét mutatja, hogy az 1900-ig terjedő hatályos törvények anyaga 118 kötetről 20 kötetre csökkent.

A törvényeken kívül jelentős források a törvényes felhatalmazás alapján kiadott jogszabályok. A *felhatalmazáson alapuló jogalkotás* két nagy területe elsősorban az államgépezetbe illeszkedő szervek jogalkotása, a másik nagy területe a nem állami szervezetek jogalkotása. Az első csoportban a legjelentősebbek a titkos tanács, a közigazgatás központi szervei és az önkormányzat helyi szervei. A második csoportba tartoznak: ipari és kereskedelmi kamarák, amelyek magánkapitalista rendszerről

lévén szó, az államtól nagymértékben függetlenek. Az említett szerveken és szervezeteken kívül jelentős *a bíróságok jogalkotó tevékenysége,* ezen belül a főbíróságoké, amelyek tevékenységük során nemcsak értelmezik a jogot, hanem *jogelvek kiképzésével* a jogot nagymértékben formálják, az alsóbb bíróságokat irányítják.

A delegált jogalkotás említett intézményei közül legterjedelmesebb a végrehajtó hatalom központi szerveinek jogalkotása, később az önkormányzatok kiépülése után a helyhatósági szabályrendeletek tartalmaznak olyan jogi normákat, amelyeket a parlament felhatalmazása alapján alkottak. Az átruházott (delegált) jogalkotás felügyeletére az angol jogrendszer különböző formákat dolgozott ki. Ilyen mindenekelőtt az az 1893-ból származó rendelkezés, amely előírja, hogy a rendeleteket a parlamentnek be kell mutatni. A parlament közvetlen ellenőrzési jogán kívül nagy jelentőségű a bíróságok működése is. Ha a bíróságok nem is semmisítik meg az átruházott jogkörben hozott jogszabályokat (az ellentmondana a hatalmi ágak elválasztása elvének), megtagadhatják azok alkalmazását. Konkrétan: a bíróságok vizsgálhatják, hogy az említett rendelkezések nem lépik-e túl azokat a kereteket, amelyeket számukra a törvény kiszabott. A bíróság jogvédelmet nyújt a végrehajtó hatalom szervével szemben a hatáskör túllépéséből eredő viták esetén is. Ez a Királyi Tábla ügyosztályának hatáskörébe tartozik, amely egy parancs (ún. prerogative writ) kibocsátásával eltiltja az illető szervet a jogellenes működéstől. Ezek a tiltó parancsok valaha csak az alsó fokú bíróságok irányításának eszközei voltak, később kiterjesztették őket a végrehajtó hatalmi szervekre is.

Az önkormányzatokban és bíróságok mellett működő tisztviselők közül jogi szempontból jelentős a jegyző (clerk), aki az angol igazságügyi apparátus alsószintű, de igen jelentős tisztviselője. A feudalizmus idején a békebírák magánalkalmazottjaként jelent meg a bírósági apparátusban. A 18–19. században választott tisztséggé válik, 1851 óta pedig *a jegyzők állami alkalmazottak.* Alkalmaztatásuk jogvégzettséghez (alsószintű ügyvédi praxishoz) kötött. Feladatkörükbe tartozik a bírósági eljárás előkészítésén kívül az is, hogy a nem mindig jogász képzettségű békebírónak jogi kérdésekben (és nem ténykérdésben) tanácsot adjanak. Az 1888-as county-törvény szerint számukat és fizetésüket a békebírák évnegyedes gyűlése állapítja meg, szükség esetén helyettest is állítanak.

A county-tisztviselők közül – elsősorban büntető eljárásjogi szerepe miatt – jelentős tisztviselő: *a coroner* (halottkém). A legrégebbi idők óta ismert, választott méltóság. 1888 után a county-tanács választja. A countyban *coroneri kerületek* vannak, önálló coronert a 10 000 lakosnál nagyobb városok is tarthatnak. Hivatalát életfogytig látja el, „rossz magatartás" esetén a Lord Kancellár elmozdíthatja. Állása fizetett. A coronernek joga van bárkit letartóztatni, aki gyilkosság gyanújában áll. Főfeladata: erőszakos, hirtelen és fogságban előfordult halálesetek alkalmával vizsgálatot és hullaszemlét tartani, s beigazolt gyanú esetén vádindítványt tenni.

A büntetőjog és büntető eljárásjog 19. századi fejlődésében (miként a Tudor és Stuart abszolutizmus idején), a törvényi szabályozás dominált. A feudális abszolutizmus, valamint a korai kapitalizmus időszakának kegyetlen büntetőjogi törvényeit a már megszilárdult polgári rendszer enyhébb normákkal váltotta fel, mely megfelelt a gazdaságon kívüli kényszert háttérbe szorító humánusabb fejlődésnek. Mind a feudá-

lis időszak, mind pedig a korai polgári korszak büntetőjogára a legjellemzőbb az volt, hogy a legsúlyosabb bűncselekményi alakzat a felony és treason (felségárulás, hűtlenség) meghatározása igen változó volt, s egyre szélesebbkörűen terjesztették ki azoknak a bűncselekményeknek körére, amelyeknek az újabbkori fejlődésben nagyobb társadalomveszélyességük volt. E bűncselekményi alakzatnál a bűnpártolás a tettesekkel egyenlő beszámítás alá esett, s a büntetés felony ügyekben kegyetlen volt.

A 19. század húszas, harmincas éveiben *enyhítették a büntetőjog kegyetlen büntetési rendszerét.* Megszüntették a nők testi büntetését, a felnégyelés helyébe az akasztás büntetését hozták. A deportálást mint büntetési nemet azonban 1868-ig fenntartották (ami egyébként Európa más államaiban még tovább fennmaradt, sőt mint a francia jogfejlődés mutatja alkalmazásának lehetőségét még ki is bővítették, tehát az angol jogot e vonatkozásban túl szigorúnak nem is mondhatjuk). A büntetési rendszer reformja szempontjából az 1848-as szabályozásnak van kiemelkedő jelentősége, amely a büntetési rendszer általános enyhítését hozta, s ezen belül a legsúlyosabb büntetést, a halálbüntetést csak a gyilkosság és felségsértés eseteire tartotta fenn. A feudális büntetési nemekkel való szakítást mutatja, hogy 1837-ben a megszégyenítő büntetéseket eltörölték, de a botbüntetés és korbácsolás még a reform után is fennmaradt a csavargókra, közszemérem ellen vétőkre.

A *büntető anyagi jog* jelentékeny területe az 1820 és 1860 között kiadott jogszabályok révén a common law rendszeréből a *statute law rendszerébe került át.* Mindezek ellenére az angol büntetőjog kodifikálására nem került sor. A common law, a bírói szokásjog továbbra is jelentékeny tényezője a büntető igazságszolgáltatásnak.

Büntető eljárásjog. Az előzetes vizsgálat vezetője az 1848-as törvény szerint is a békebíró, illetve a sommás perekben ítélő bíróság bírája. Az angol büntető eljárásjogban az előzetes vizsgálatot lezáró békebírói eljárás természete eltér a kontinentális vizsgálati rendszertől, mert célja nem a bizonyítékok precíz összegezése, hanem a terhelt személyének a további eljárás részére történő biztosítása. A békebírói előkészítő eljárás sajátosságai a kontinentális előkészítő eljáráshoz képest: *1.* a terhelt kihallgatására, illetve vallomására nem helyez akkora súlyt, mint a kontinentális eljárás (senki sem köteles magát vádolni elvből kiindulva), *2.* a vádló és vádlott az eljárásban egyenlő pozícióban van (ügyfélegyenlőség). Állításaikat az egymásnak feltett keresztkérdezés során bizonyítani kötelesek, *3.* az eljárás nyilvános – ezt azonban csak a bírói szokásjog biztosította. Az 1848-as törvény pedig teljesen a békebíró döntésére bízza a nyilvánosság biztosítását vagy kizárását.

A békebírói eljárás mellett, bár tipikusan alkalmazzák a súlyosabb bűncselekmények bírósági előkészítő szakaszában, az angol jog megengedte, hogy a vádló közvetlen a vád-jury elé vigye vádját. Ily esetben az előkészítő eljárást záró békebírói eljárás fontos intézkedései a vád-juryre szálltak, így az előzetes fogvatartás felőli rendelkezés is.

A vád (nagy) jury a Kings Bech egyik utazó bírájának vezetése alatt jár el. A 19. század hatvanas éveit megelőzően a bírói gyakorlat ragaszkodott ahhoz, hogy az ítélő jury előtt mindaz bizonyítva legyen, ami a vádlevélben van, attól való eltérés a vád bukását jelentette, a túlzott kötöttség a század végén enyhült. A vád-jury eljárása abban állt, hogy a vádlevél tartalmát s a vád tanúit meghallgatja. A vád-jury

előtti eljárás a 19. század végéig tipikus és általában használt eljárás volt, a század végén egyre inkább előtérbe kerül az ún. információs eljárás, míg végül *1933-ban megszüntetik a vád-juryt*. Az *információ* nem egyéb, mint a vád-jury mellőzésével történő vádemelés, mely hivatalból és magánfél indítványára egyaránt történhet. Ha magánfél terjeszti be, akkor kérvényét esküvel, illetőleg tanúk megnevezésével terjeszti be, s ennek alapján a Királyi Tábla mellett működő hivatal fogalmazza meg az információt. A gyanúsítottat, illetve védőjét védekezésre szólítják fel, majd az ily módon lezajló előzetes eljárás után a bíróság dönt az információ elfogadásáról.

Az ítélőbíróság előtti eljárás jellemzője, hogy a bíró az ítélethozatalig csak pervezető szerepet játszik. Ez a tárgyalás rendjének fenntartásában áll. Szerepe nem olyan aktív, mint a kontinentális perben. Az angol bíró aktív szerepe csak ott kezdődik, mikor a kontradikciós tárgyalás után, a főtárgyalás összegzése címén az esküdtszéket kitanítja. E szempontból korlátlan a jogköre, mert nem csupán a jogkérdéseket magyarázza meg az esküdteknek, hanem a bizonyítási kérdések tárgyalásába is belebocsátkozik. Az ítélet stádiumában a bíró az esküdtekkel együtt hozza az ítéletet.

Az 1848-as törvény a tanúkihallgatás szabályozása során szólt arról, hogy a gyanúsított az előkészítő eljárásban szabadon választhat védőt, s a védő már a vizsgálati szakaszban a vád tanúihoz kérdéseket intézhet. Ugyanakkor azonban a törvény módot ad arra is, hogy az előkészítő eljárás során az egyes vizsgálati cselekményekből – ha a vizsgálat eredményessége ezt szükségessé teszi – a védőt kizárják.

A magánjog intézményeinek fejlődése: a 19. század során az angol *földtulajdonjogi rendszerben, és öröklési jogban* lényeges változások történtek. A közösségi földek (községi és városi) tulajdonjogának rendezése vált sürgetővé, minthogy a városok gyors fejlődése a beépítésre váró telkek, üdülőtelepek, parkok iránti igényt növelte.

Az ország sok vidékén meglévő közösségi rétek, erdők a feudalizmus idején osztatlan közösségi földek maradványaként sohasem voltak egyéni tulajdonban. A bekerítéseket szorgalmazó és támogató 19. századi jogfejlődés ezeket parlagon hagyott urasági földekként kezelte, amelyeket közösségi használat (faizás, legeltetés stb) terhel. A 18. században a közösségi jogok gyakorlására szánt területeket a gazdaságos művelés érdekében egyre nagyobb mértékben kerítették be. A 19. század elején (1801) hozott törvény, amelyet a század közepén (1845) tökéletesített formában újra kiadtak, külön hatóságot bízott meg a bekerítések felügyeletével. *Az 1845-ös törvény már jelzi a század második felében bekövetkezett változást: gondoskodik a községi ingatlanok fenntartásáról, s a nagyvárosok közelében lévő szabad terek bekerítését parlamenti engedélyhez köti.* A bekerítések terén a legjelentősebb törvényi rendezés 1865-re tehető. A nagyvárosok – különösen London – környékén rendkívüli módon szaporodó építkezés miatt a telekárak felszöktek, s a lakosságot azzal fenyegették, hogy üdülőparkjai is az üzletnek esnek áldozatul. 1865-ben parlamenti bizottság vizsgálta felül az ilyen területeket, s a következő évben kiadott törvény a főváros közösségi földjéről, már beszüntette a főváros területéhez tartozó földek további bekerítését, s bizottságot bízott meg a közterek rendbentartásának kidolgozására is. *Az 1871-ben hozott kancelláriai bírósági döntés mutatja a döntő fordulatot, amely a közösségi földekkel kapcsolatos eljárásban bekövetkezett.* E döntés értelmében, ha a közösségi jogok hosszú gyakorlása kimutatható, a bíróság ennek következményeit ítéletileg

állapítja meg. A községek földtulajdonjogáról és földhasználatáról szóló 1876. évi törvény átfogóan rendezi e jogviszonyokat. Ez a falusi és elővárosi telkekre azt jelenti, hogy a földesúr számára nem bekerítési, hanem csak felügyeleti jogra enged jogvédelmet. Ugyanez a törvény az üdülőpark létesítéséről és a történeti emlékek fenntartásáról is lényeges intézkedéseket hoz. A közösségi földek szabályozása jelentős jogalkotási terület marad, a szabályozás iránya a közösségi jogok fenntartása és biztosítása. A jelzett folyamat a városi telkek jogi helyzetét is befolyásolta. A városi építkezésre felhasználható telkek jelentős része ugyanis a földbirtokosok tulajdonában maradt, akik hosszú időre (pl. 99 év) csak bérbe adják az építkezőnek a telket. Az építkezési bérlet a lakások bérleti összegére is kihatással van, hiszen az építkezőnek az óriási bérleti összegek mellett csak úgy fizetődik ki a bérházak építése, ha a lakbéreket magasra emeli.

A hűbéri jog intézményének továbbélését mutatja a polgári jog területén *a családi hitbizomány intézménye,* amely azonban a 19. században jelentős átalakulást mutat. A feudális tulajdon kötött öröklési rendje az angol jogban – éppúgy, mint a kontinentális jogban a hadihűbérrel összefüggésben – már korán kialakult, s a hadi hűbér hanyatlása után is fennmaradt az elsőszülöttségi jog. A kötött öröklési rendszer olyan általánossá vált, hogy a királyi bíróságok gyakorlatát átvevő hűbéri bíróságok a copyholdra is kiterjesztették. A rózsák háborúja után a királyi hatalomnak érdekében állt az, hogy áttekinthető tulajdoni és öröklési rendszert teremtsen, hiszen a fiktív tulajdonátruházások a királyi főtulajdonjog sérelmét is jelentették. Ezért már VIII. Henrik alatt hozott törvény (Statute of uses – vagyis a földhasználati jogról szóló törvény, 1535) korlátozza a birtokátruházásokat és a végrendelkezési szabadságot. A törvényt a joggyakorlat megkerülte, s továbbra is kialakultak olyan formák, amelyek lehetővé tették a tulajdonátruházást. *A szoros rendszerű családi hitbizomány* intézménye – az *1685-ös törvény* rendelkezései alapján – a Stuart restauráció idején alakult ki. Az 1833-as törvényig életben maradt e hitbizományi forma. A 19. század elején már elviselhetetlenné vált a rendszer merevsége, hiszen a hitbizomány haszonélvezőjének a keze kötött volt, gyakran az oldalágnak kifizetendő juttatások nem is tették lehetővé, hogy a birtokba nagyobb beruházásokat eszközöljön. Ezért elvként a gyakorlatban kiképződött, majd az 1833. évi törvény elismerte, hogy *1.* a hitbizományi birtok az összes várományos hozzájárulásával felszabadíthatóvá válik, *2.* megkötése csak megszabott időre lehetséges (vagyis a még élő jogosított halálától számított 21 év múlva lejár). A törvény rendelkezései ellenére az angol földbirtokoknak jelentékeny része még a legújabb korban is hitbizománnyal terhelt, mert a várományosok nem élnek a felszabadítás lehetőségével. A birtok megterhelését a mindenkori haszonélvező részére a termelés biztonsága érdekében a legújabb kori törvények lehetővé tették.

Az angol polgári jog rendszerére jogforrási szempontból az a jellemző, hogy átfogó jogi kodifikációra nem került sor. Így érvényben maradtak a több évszázados common law precedensek, a régi és újabb keletű equity jog – de egyre nagyobb teret nyert, miként a fenti törvények is mutatják – a törvényi jog is. A jogforrási rendszer bonyolultsága az angol polgári peres eljárást is bonyolulttá és költségessé teszi.

A gazdaság működését érintő jogi szabályozás

Az angol jogban különös jelentősége van annak a kérdésnek, hogy mely bíróságok előtt perelhetnek *az ipari és kereskedelmi vállalatok*. Az angol jog ugyanis a common law, illetve az equity szabályait alkalmazta e téren is, csak később, 1882-ben nyúlt a részleges kodifikáció eszközéhez, amikor a váltójogot szabályozta. Lényeges tehát, hogy a viták eldöntésére milyen lehetőségek nyíltak. Egységes rendszer a huszadik századig e területen sem alakult ki. Több bírói fórum foglalkozik a gazdasági élet területén keletkező jogvitákkal. Az admiralitás már a 17. századra általános kereskedelmi bírósággá fejlődött, a common law jogászok harca folytán azonban hatásköre visszaszorult a tengeri kereskedelmi ügyekre, míg a belföldi kereskedelmi ügyek a Királyi Táblához, illetve 1873 után a főbíróság megfelelő ügyosztályához kerültek. Az admiralitás mint bizonyos fokig nemzetközi bíróság (hiszen az ügyfelek között különböző államok vállalkozói szerepeltek) nemcsak az angol jogot, hanem más nemzetek jogát, sőt a római jogot is figyelembe vette ítélkezése során. A bíróság jury nélkül járt el. A gazdasági természetű ügyekben (ipari, kereskedelmi, sőt bizonyos mezőgazdasági jellegű ügyekben) a 19. század folyamán egyre gyakrabban alkalmaznak választott bíróságot, *ún. arbitrázs bíróságot*. Ennek az a lényege, hogy a felek jogvitáikat önként olyan személy (vagy személyek) ítélete alá bocsátják, akik nem hivatásos bírák. A bíró (vagy bírák) személyében történő megállapodás írásban történik. A bíró személye az ügy természetétől függ. (Így pl. kereskedelmi ügyben egy nagyobb jogi praxissal rendelkező ügyvéd és egy kereskedelmi gyakorlatot folytató elismert üzletember együttesen gyakorolják a bírói teendőket.) Olyan esetekben, amikor ipari és technikai kérdésekről van szó, magasabb szintű technikai képesítéssel rendelkező szakembert kérnek fel. *Az arbitrázs eljárás bíróságon kívüli eljárás, de nem független a bíróságoktól.* A bíróság jelölhet ki pl. bírót, ha a bíró személyét illetően a felek között nem jön létre megegyezés, de a nem megfelelő módon eljáró választott bírót el is mozdíthatja. E bírósági forma az üzletemberek között mind a mai napig igen kedvelt, mert gyorsabb, mint a rendes bírósági eljárás és rugalmasabb ügyintézést tesz lehetővé.

A fejlett kapitalista rendszerben egyre jelentősebbé váltak a vállalatok belső szervezeti kérdéseivel kapcsolatos perek. A londoni csődbíróság a vállalat megszűnésének bizonyos esetével (a kényszerű megszűnésével) foglalkozott a csődeljárás keretében. Egyéb, mint pl. a tagsági viszony megszüntetését célzó perek a főbíróság kancelláriai ügyosztályához tartoztak.

A *szociális törvényhozás* fogalma részben a munkaadó és munkavállalói között jelentkező jogviszonnyal összefüggésben jelentkezik, másrészt a társadalom egészét érintő jogalkotásokban ölt testet. A munkaadó és munkavállaló közötti jogviszony kezdetben a magánjog formájában jelentkezett, a szerződési szabadság elve érvényesült mind a kikötött bér, mind a munkafeltételeket illetően. A jogegyenlőség a gyakorlatban azt jelentette, hogy a munkaadó (leggyakrabban a gyáros) a gyári munka területén az általa összeállított (állíttatott) gyári rendszabályt, ami a munkafeltételeket is magában foglalta, a munkavállalóra ráerőszakolta. Az állami beavatkozás a munkavállalók és munkaadók közötti jogviszony *felügyeletével* kezdődött, azaz

a munkavégzés körülményeinek erkölcsi és egészségügyi felügyeletére kialakult a gyári felügyelők intézménye. A polgári liberális, majd a polgári radikális irányzatokon belül elkülönültek azok a csoportok, amelyek előbb humanitárius, majd politikai nézeteket formáltak a munkáskérdéssel kapcsolatban. Jelentős szerepet játszott az az állami érdek is, hogy az újoncozások alkalmával bebizonyosodott, hogy a romló munkafeltételek miatt az újoncok egészségi állapota rosszabbodik.

A munkásszervezetekre vonatkozó jog alakulása a 19. század első felének törvényhozásában jól tükrözi az addig lezajlott társadalmi folyamatokat. Az ún. Hat Törvény (Six Acts), amely a gyülekezési jogot minimálisra korlátozta, átmenetileg bénította a munkásszervezkedést és a liberálisok belátták, hogy a merev tilalom eszközeivel nem érhetnek célt. Nem tartózkodtak ugyan az erőszak eszközeitől sem – miként a chartizmus története bizonyítja –, de fő eszközként reformintézkedésekhez folyamodtak. E korszak whig-liberális reformjainak termékei a gyári munkások jogviszonyait rendező *gyári törvények* és a szervezkedési tilalmat feloldó 1824-ben kiadott rendelkezés. Az állam megkezdi „jóléti" beavatkozási politikáját, amely egyre inkább jellemzi a polgári államokat. Beavatkozik az állam a munkaföltételekbe, az addig érinthetetlen „szerződési szabadságba", amely a tőkés és bérmunkás viszonyát jellemezte a forradalom óta. A munkaerő védelmét célozza az a korlátozás, amely egyelőre a gyermekek és fiatalkorúak, illetőleg a nők munkája terén jelentkezett. A korlátozás részleges jellegű vagy általános lehetett. Így az 1819-es törvény a gyapjúiparban alkalmazható fiatalkorúak alsó korhatárát 9 évben állapította meg. Ugyanez a törvény a 16 éven aluli fiatalkorúak munkaidejét 12 órára korlátozta, s megtiltotta az éjszakai rendszeres alkalmazásukat. E törvény tartalmazza az első gyárrendészeti (munkavédelmi) intézkedéseket is, mint pl. az üzemek évenkénti fertőtlenítését. Az 1831-es törvény már *a fiatalkorúak éjjeli munkájának általános tilalmát* tartalmazta. A törvény jelentékeny részben a parlamentnek kényszerűségből hozott, de a gyakorlatban végrehajthatatlan intézkedése maradt. A gyermekmunka korlátozása terén európai kihatású volt *az 1833. évi gyári törvény,* amely a munkásosztály egész Észak-Angliára kiterjedő határozott agitációja eredményeként született, s amelynek legjelentősebb rendelkezése az, hogy a selyemipar kivételével a 9 éven aluli gyermekek alkalmazását eltiltotta, az idősebb gyermekek munkaidejét pedig részletesen szabályozta, gondoskodott a gyári felügyelet rendszeréről, e téren is példát mutatva Európa más országainak. A magyar ipartörvény 19. századi története is mutatja, hogy a mester tanonc, illetve a gyári alkalmazott helyzetének vitája alkalmával az angol példákat gyakorta idézték támogatólag vagy elítélőleg. *Az 1847-ben hozott angol törvény tíz órára* korlátozta az asszonyok és gyermekek munkaidejét, és ezzel utat nyitott a férfi munkavállalók munkaidejének korlátozása érdekében folyó harc előtt is.

Az angol szociális törvényhozás 19. századi történetében a legjelentősebb alkotás *az 1834. évi szegényekről szóló törvény*. E törvényt megelőző időkben a szegénygondozás rendszere Tudor Erzsébet idejére nyúlik vissza. A szegénygondozás vezéralakjai az egyházközségi gondnokok, illetve békebírák voltak. A régi rendszer az idők folyamán elfajult és az angol regényirodalomból is ismert szomorú helyzet kialakulására vezetett. A törvény hatására az országban „szegényügyi uniók" (Poor Laws Unions) alakultak (mintegy 650). Mindegyik egység élére egy gondnok (védő, gyám) került. A békebírák mint hivatásos védnökök, illetőleg gondno-

kok gyanánt megmaradtak a szegényügy vezéralakjainak. Mellettük választott gondnokok is voltak. A választott tisztségviselők az ún. kvalifikált vétó szerint választott személyek voltak. Ez azt jelentette, hogy anyagi helyzetének megfelelően egy-egy vagyonos polgárnak egytől hatig terjedő szavazata volt a szegényügyi képviseletben. Megjegyzendő, hogy ezt a nehézkes szervezeti formát az 1894-es községi önkormányzati törvény módosította, részben eltörölte az ex officio védnököket (a békebírák ily minősítését), másrészt a kvalifikált polgárok többszörös szavazati jogát. A szegényügyi tanács az önkormányzati testületek között igen széles hatáskörrel volt felruházva, amelyeket a szegényügyi bizottságok (Poor Law Comissioners) gyakorolták a segélyek szétosztása, a védnökök ellenőrzése, sőt a jogalkotás (helyi szabályrendeletek alkotása) terén. Felügyeletük a Local Government Board, (a helyi igazgatás minisztériuma 1871).

Az egészségügyi jogalkotás terén az első szabályozás 1848-ra vezethető vissza. A legjelentősebb alkotás a 19. században az egészségügyi igazgatást illetően *a Közegészségügyi Törvény 1875-ben,* amely egész Angliában egészségügyi hivatalokat hoz létre, számos helyen azok mint önkormányzati testületek működtek, amelyeket az adófizető polgárok választottak. E szervezeteket ugyancsak a Local Government Board felügyelte.

A nevelésügy terén átfogó törvényi szabályozásra 1870-ben került sor. Ekkor állítják fel az iskolaszékeket és iskolai felügyelők intézményét. Az iskolaszékekbe ugyancsak az adófizetők választott képviselői kerültek. A szakmai felügyeletet az Oktatásügyi Minisztérium (Education Department) látta el. Az 1888-ban (fentebb tárgyalt) county önkormányzati törvény után a helyi választott szervek a county önkormányzatába is bekapcsolódtak.

Nyolcadik fejezet

Az Amerikai Egyesült Államok állam- és jogtörténete

Irodalom

Adams, Henry: Thomas Jefferson első elnöksége (1801–1805) Budapest, 1986.

Beard, Charles: Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése. Budapest, 1988.

Beloff, Max: The American Federal Government. Oxford, 1969.

Bining, A. C.–Klein, Ph. S.: A history of the United States. New York, 1951.

Bishop, Hillman–Hendel, S.: Basic Issues of American Democracy. New York, 1965.

Corvin, E. S.: American Constitutional History. New York, 1964.
Documents of American History Ed. By. Commager. New York, 1945.

The President: Roles and Powers. Ed. by *Haight, David E.–Johnston, Larry D.* Chicago, 1965.

Goebel, F.: History of the Supreme Court of the United States anticedens and beginnings to 1901. New York, 1971.

Ten Major Issuez in American Politics. Ed. by *Hofstadter, R.* New York, 1968.

Karsner, Michael. A.–Chabersi, Stephen G., Jones Kelly D.: American Government. New York, 1977.

Wright, E.: Washington and the American Revolution. London, 1957.

Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba. (Burzsoá források) I. Szerk.: Nagyné Szegvári K. Budapest, 1976.

* * *

Az amerikai és európai történeti irodalom egybehangzóan állapítja meg a korabeli (18. századi) amerikai és európai társadalom struktúrájában meglévő különbségeket, amelyek az állam- és jogfejlődésre is hatással voltak. Így elsősorban azt, hogy az amerikai arisztokrácia számbeli jelenléte és az általa alkalmazott termelés módja eltér abban, hogy a földnélküli szabad munkások mellett sok „szerződéses szolga" (a kitelepült vagyontalanok néhány évre szolgasorba kötötték le magukat) mellett a latifundiumok *nagymértékben alkalmazták a rabszolgamunkát,* míg a földesúr–jobbágy viszonyból fakadó feszültségek sokkal kisebb jelentőségűek voltak, mint Európában. Létezett a feudalizmus, miként azt a függetlenségi háború idején végrehajtott antifeudális reformtörvények mutatják, de már ekkor jóval jelentősebbek a rabszolgaságból fakadó feszültségek. A másik, az európaitól ugyancsak eltérő sajátossága az amerikai társadalomnak az, hogy állampolgárait nem köti a születési jog, a „status", illetve a társadalmi „status" inkább a szokásrendszerben, mint a jogi helyzetben nyilvánul meg. Az amerikai társadalomra jellemző, hogy a gyarmatokra

történő kitelepülési folyamat közel kétszáz év alatt az eruópai államok közül előbb Angliából, de később Németországból és Franciaországból is vallási üldözötteket, a megélhetés gondjai elől menekülőket, vagy a német fejedelmek túlkapásai elől szabadulni akarókat hozott az Újvilágba, *a kitelepülők igen vegyes etnikai és vallási összetételű tömegei jelentek meg a gyarmati államokban.* A bevándorlás üteme több tény által meghatározott intenzitása is kapcsolódott az Európában zajló történelmi folyamatokhoz. További sajátosság *a belső telepesek léte, vagyis, hogy a keletről nyugatra település* révén az Unió szuverenitása óriási mértékben terjedt ki, nagy mértékben hatott az Unió politikai rendszerére, erősítette a föderalizmust. *Az új államok alapítása* az Unió megszületését követően tapasztalható. Az állandóan tartó folyamat a 19. században volt a legerősebb, s az anyaországgal kialakult konfliktus egyik lényeges elemeként jelent meg. Igen jelentős az amerikai társadalom szerkezetében az, hogy *az állam és egyház, illetve a vallás megítélése eltérő az európai helyzettől.* 1776-ig ugyan kilenc amerikai gyarmati államban van hivatalos vallás és közjogi korlátozásokat is tartalmaz a helyi alkotmányos karta az eltérő vallásúakkal szemben, de a katolikusoknak, zsidóknak és dissenter protestánsoknak is megvolt a szervezkedési joguk, s a diszkrimináció elsősorban a hivatalok megszerzésében, illetve a politikai jogok gyakorlásának korlátozásában érvényesült. A másik sajátosság vallási téren az, hogy Európában egy-egy államban a hivatalos vallás érvényesülése homogén és a lakosság túlnyomó részére kiterjed, a vallási kisebbség helyzete tehát az izoláltságuk miatt nehéz. A gyarmati államokban a vallás és társadalmi státus ilyen erős összefüggése nem érvényesült. *Kimutatható továbbá az összefüggés a telepesek 17. századi vallási önkormányzatának kiépítése, valamint lelkiismereti és abból fakadóan szólásszabadságuk jogának megerősödése között.* Az amerikai tudományos irodalomban közkeletű ennek az összefüggésnek a kihangsúlyozása, s annak a megjegyzése, hogy az angliai negatív tapasztalatok késztették a telepeseket saját vallási szervezetek kiépítésére. Az a puszta tény, hogy önmaguk alakították ki szervezeti formájukat, megadta a lehetőséget, hogy a vallási szerveződés után politikai szerveződés útjára lépjenek, s végül a teljes polgári jogegyenlőség biztosításához jussanak. A demokrácia és szabadságjogok gyakorlása hosszú időn keresztül vallási értelemben működött, s ezután a függetlenségi háború idején gyorsan válhattak politikai terminológiává.

Az amerikai angol gyarmatok és az anyaország közötti ellentét gazdasági, politikai és jogi szempontból fokozódott a 18. század második felében, ugyanakkor a gyarmatok közötti lényeges belső kapcsolatok erősödtek és a közös érdekek védelmében szerveződtek. 1754-ben került sor az első kontinentális kongresszus ülésére, ahol tervezetet fogadtak el a gyarmatok szövetségéről. A tervezet az anyaország kormányzatának ellenállásába ütközött. A függetlenségi háború kirobbanásának közvetlen előzménye az 1764-ben kivetett új vámok, az 1765-ben elrendelt katonai beszállásolást elrendelő parlamenti határozat, majd az Alleghany-hegységen túli területeknek Kanadához csatolása és az amerikai telepesek nyugatra áramlásának megakadályozása volt. 1774-ben összehívták a koloniális kongresszust, ahol az anyaországgal való kompromisszum hívei voltak ugyan túlsúlyban, mégis szövetségi szerződést kötöttek és bizottságokat hívtak létre a végrehajtó hatalom egyes tevékenységi köreinek gyakorlására. E bizottságok és maga a kongresszus a függetlenségi háborúban működő közös állami mechanizmus csírái voltak.

A gyarmati kormányzat

Az angol intézményekkel kiépült – harcokkal teljes – korszaka *a gyarmati kormányzatnak* a Stuartok idejére nyúlik vissza. A gyarmati korszak államainak belső jogtörténete kicsinyben ismétlése az önkormányzatért, a parlamentarizmusért vívott harcnak, amely Nagy-Britanniában is folyt és érdekazonosságot teremtett az angol és amerikai whigek között. A királyi kormányzónak a gyarmatok helyi törvényhozó testületeihez való viszonya hasonló, mint a Stuart uralkodóké az alsóházhoz. A brit parlamenthez hasonlóan *az a cél, hogy a kormányzó hatalmát ellenőrzés alá vonják.* Ebben a küzdelemben az amerikai nép által választott gyűlések – különösen a függetlenségi háború idején – alakítják ki a köztársasági formájú államhatalom igényét.

Az a társadalmi szerződés, amellyel Hobbes, Locke és Rousseau a modern demok-

ráciát megalapozta, nem csupán teória volt, hanem politikai állapot Amerika életében a Myflower Compacttól az egyes államok alkotmányáig. *A koloniális karták* praktikus céllal írott alkotmányok, illetve szerződések, amelyek az illető állam politikai struktúráját hosszabb-rövidebb időre megfogalmazták. Virginia első kartája 1606-ból – melyben még kevés demokratikus vonás van – sem mulasztja el kijelenteni, hogy a lakosság „rendelkezzék és élvezze mindazon szabadságot, választójogot, immunitást mindazon célból és szándékkal, ahogyan az adva van a mi Angol Birodalmunkban". Virginia második és harmadik kartája (1609, 1612) még mindig nem tekinthető egy népi választáson alapuló kormányzatnak. Csak az 1621-es alkotmány létesíti az első képviseleti gyűlést (egész Amerikában az elsőt) azzal a rendelkezéssel, hogy az alkotmány „kormányzatot létesítsen, jogot alkosson, szokásokat fogadjon el, az igazságszolgáltatási és más adminisztrációt ahogyan az az Angol Birodalomban szokásos". Maryland 1632-ben adományozott kartája biztosítja a tulajdonosok jogait, hasonlóképpen a Connecticut alapokmánya (1639), a Providence ültetvény szabadságlevele (1643) Massachusetts „Szabadságának Foglalata" (1643), és a William Penn által megalkotott szabályzat Pennsylvania részére (1682).

Connecticut és Rhode Island kivételével a királyi karták mindegyike *királyi kormányzót nevez ki, aki mellett a korona által megbízott formában tanács működik, létezik a gyarmati gyűlés, amelyet kvalifikált elektorok által meghatározott időre választanak és olyan bírósági szervezet működik, amely a békebíróságon nyugszik és a county courtok is már megfelelő számban kiépültek.* E bíróságoktól fellebbezés a kormányzóhoz történik, aki ily esetben a tanáccsal együtt jár el. Massachusettsben és Pennsylvaniában a legfelsőbb bíróság a kormányzó által kinevezett testület. A főbíróságoktól bizonyos meghatározott esetekben (felony, treason, vagyis főbenjáró bűncselekmények) fellebbezés nyílt a Londonban székelő Privy Council (királyi) szűkebb tanácshoz. A gyarmati alkotmányokban körülírt szerveket és méltóságokat vizsgálva a következő főbb intézmények találhatók.

A királyi kormányzó a politikai hatalom letéteményese. Hivatalát az uralkodó kegyéből és tetszéséig birtokolta. Nagymértékben független a nép által választott gyűléstől. *A kormányzói tanácsot* a kormányzó hozza létre. A kormányzó mint a legfőbb adminisztratív és végrehajtó hatalom, feje a hadseregnek. Joga volt elmozdítani és megbízni a legfontosabb katonai és civil méltóságviselőket és új hivatalokat is létrehívhatott. Kegyelmezési joga kiterjedt minden ügyre, kivéve a már említett treason és felony ügyeket. A kormányzó fontos feladata, hogy gyűléseknek törvényeket ajánljon. Rendeleteket (executive orders – közigazgatási rendeletek) adjon ki, hogy a gyűlés által alkotott törvényt végrehajtsa. Vétót gyakorol a törvényhozásban. Kartákat (privilégiumleveleket) ad ki a városoknak és községeknek, vásárokat és piacokat engedélyez, ellenőrzi a sajtót és természetesen kézben tartja a gyarmatok külkapcsolatait, beleértve az indiánokkal való kapcsolatot is. Már itt megjegyzendő, hogy a gyarmati kormányzó jogállásának ez a tágkörű körülírása modellként fog szolgálni az Amerikai Egyesült Államok alkotmányában az elnöki hatalom körülírásakor.

A kormányzói hatalom legerősebb gátja *a gyarmati gyűlés*. Ezt a nép választotta elektorokkal. A választhatóság, valamint a választói jogosultság vagyoni és egyéb

kvalifikáción nyugodott és eltérő volt az egyes államokban. A gyűlés hatásköre sem volt mindig precízen körülírva. Állandó feszültség volt egyrészt a kormányzó és a gyűlés, másrészt a gyűlés és a kormányzói tanács között. A legfontosabb jog, ami *a gyűlést megillette, az adóztatás és költségvetés ellenőrzése.*

A gyarmati államok között különleges jogi helyzetet élvezett Rhode Island és Connecticut állam, mert ezekben az államokban a gyűlések olyan nagy hatáskörrel rendelkeztek, hogy a kormányzót és a kormányzói tanácsot is egy évi időtartamra választották.

A gyarmatok és az uralkodó, valamint az angol parlament közötti küzdelem színtere a gyarmatokon a gyűlés és a kormányzó között van. Ezt a harcot szórványosan kísérte a lakosság harca az aktív és passzív választói jogosultság kibővítéséért. A második tendencia, amely figyelemmel kísérhető a gyarmatok alkotmányfejlődésében, hogy a gyűlések jogkörének növekedése lépésről lépésre korlátozta a kormányzó hatáskörét. Ennek az alkotmányos küzdelemnek jelentős intézménye volt a gyarmatok gyűléseinek az a szokása, hogy speciális bizottságokat hoztak létre jogaik érvényesítésére.

A gyarmati periódus vége felé Massachusetts alkotmányos életére nézve már joggal megállapítható volt, hogy: „A végrehajtó és törvényhozó hatalom legtöbb intézkedése, akár politikai, igazságszolgáltatási vagy katonai ügyben van elrendelve és szabályozva a legtöbb esetben a Képviselőház kezdeményezésére történt" – ahogyan azt a múlt század végén a gyarmatok kormányzatával foglalkozó amerikai tanulmány megállapította. Hasonló volt a helyzet a legtöbb gyarmaton. A bírói hatalom nem juthatott független helyzetbe, jóllehet általában a bíróságok autoritása (a többi hatalomtól való függetlensége) az egyes ügyek eldöntésében biztosított volt. Minthogy azonban a főbb bűnügyekben az egyes főbíróságoktól a fellebbezés az anyaországhoz történt, e fellebbezés, illetve az anyaországban kimondott ítélet politikai fegyverként hatott, mind az egyes állampolgárokra nézve, mind pedig a gyarmatokon a végrehajtó és törvényhozó hatalom közötti küzdelemben.

A Függetlenségi Nyilatkozatban éppen ezért az egyes gyarmati államokban elszenvedett, a korona által gyakorolt önkény ellen léptek fel, ugyanakkor a gyarmatok törvényhozó és bírói hatalmának függetlenségét kívánták biztosítani. Amikor tehát a függetlenségi háború idején az egyes államokban alkotmányok kiadására került sor, azokban *a törvényhozó hatalom elsődlegességét kívánták biztosítani.*

Változások a gyarmatok állami mechanizmusában a függetlenségi háború idején

A függetlenségi háború idején a gyarmati alkotmányokat nemcsak módosították, hanem Rhode Island és Connecticut kivételével, ahol erre nem volt szükség, teljesen újraszerkesztették. 1776. május 10-én, két hónappal a Függetlenségi Nyilatkozat deklarálása előtt, a kontinentális kongresszus sürgette mindegyik gyarmatot, hogy vizsgálja felül alkotmányát, amely mint kívánatos új rendelkezésként biztosítsa „a nép teljes és szabad képviseletét". A legtöbb államban speciális választást tartottak az alkotmányozó gyűlések létrehozására. A választói és választhatósági jogot számos

államban liberalizálták. Így pl. New Hampshire-ben minden felnőtt férfi, akinek 100 dollár értékű birtoka volt, választójogot nyert. New York államban a képviselet körét is kibővítették, a képviselők száma 35-ről 107 főre bővült. Pennsylvaniában még inkább egyenlősítő jellegű választójogot fogadtak el. Más államokban, mint Virginia, Dél-Karolina, Maryland a forradalmi törvényhozásban való egyenlő képviseletért folyó harc kiélezett formát öltött. Gyakorlatilag ellentmondásos megoldások is születtek. Így pl. Marylandben, ahol az egyik county 17 000 fehér polgára ugyanannyi, vagyis kettő képviselőt küldött, mint egy másik county 2000 fehér lakosa. Minthogy a forradalmi törvényhozásnak más feladata is volt ezekben az államokban, *az alkotmány megalkotására speciális bizottságokat küldtek ki.* Így Massachusetts 1780-as alkotmányát egy speciálisan választott alkotmányozó konvenció dolgozta ki és népi szavazással fogadták el. Bár lényegi különbségek is voltak az új alkotmányok között, mégis *számos közös vonás is felfedezhető a forradalmi alkotmányozás termékeiben.* Így mindegyik reflektált a népszuverenitást biztosító felhívásra – *mindegyikben szűkítik a végrehajtó hatalom prerogatíváit (előjogait) és többé-kevésbé széles körű Bill of Rights-eket fogadnak el.* Két államban ezeket a szabadságjogi deklarációkat oly fontosnak tekintették, hogy az alkotmány elé írt bevezetőben helyezték el. Különösen jelentősek *azok a vonások ezekben az alkotmányokban, amelyek a föderatív alkotmányt kidolgozó atyákra hatottak.*

A hatalmi ágak megosztását inkább elméletben, mint gyakorlatban munkálták ki. Az új alkotmányok a kormányzat három ágát, a végrehajtó, a törvényhozó és a bírói hatalmat – formailag is elkülönítve – írták körül. Az új alkotmányokban *a végrehajtó hatalom feje* vértelen árnyéka volt csupán a hatalomban erős, királyi kormányzónak. E téren nyilvánult meg leginkább a gyarmati rendszerű államok sérelme a királyi kormányzókkal szemben. Kilenc államban a törvényhozás által választott vezető tisztviselőket (elnököket) meghatározott időre választották. Csak New Hampshire, Vermont, Massachusetts, New York államokban választotta a nép. Tíz államban mindössze egy évig maradtak méltóságukban. A vétójogot illetően különösen jelentős eltérések vannak az államok között. Massachusettsben a kormányzói vétót kétharmados törvényhozói újraszavazással le lehetett győzni. New York államban a vétójog megoszlik a kormányzó és a tanács között. A kormányzói jogosítványok közül a kinevezési jog erősen limitálva van és minden lényeges ügyben megoszlik a kormányzói tanáccsal. A végrehajtó hatalom korlátozásának álláspontja kifejezetten írásba volt foglalva Maryland alkotmányában: „a végrehajtó hatalom élén álló hatalom tartóssága veszélyes a szabadságra nézve". Megállapíthatjuk, hogy Massachusetts s New York államok alkotmányait kivéve, a kormányzói hatalom megfogalmazása nem volt vonzó az erős elnöki hatalmat igénylő alkotmányozó atyák számára, amikor a föderatív alkotmányt megfogalmazták. A politikai hatalom legfőbb letéteményese az államok új forradalmi alkotmányaiban *a nép által választott törvényhozás.* Ezért az alkotmányok többségében még a kormányzó választása sem a nép által közvetlenül, hanem a törvényhozás által történt. *A törvényhozó testület* három állam (Pennsylvania – 1789, Georgia 1777–1790, Vermont 1777–1836) kivételével *kétkamarás. Az alsóház, a képviselőház, a legtöbb államban a nép által egyéves terminusra választott testület.* A képviselet alapja nagyon eltérő az egyes államokban. A választhatóság

tulajdonosi kvalifikáció által szabályozott a legtöbb esetben (így New Jersey és Marylandben 500 dollár, Georgiában 250 dollár értékű, Karolinában 100 acre nagyságú földtulajdon birtok esetén biztosítja az alkotmány e jogosultságot). A felsőház – a szenátus – a kormányzói tanács kibővített formája. Maryland kivételével, mely elektori kollégiummal (gyűléssel) választotta ezt a testületet, a többi állam népi választással élt. A szenátori méltóság időtartama 2–5 év, a választhatóság feltétele magasabb cenzus, mint a képviselőházba történő választásnál. (Így Massachusettsben 600 dolláros, míg Dél-Karolinában 200 dolláros vagyon tette ki a választhatóság kritériumát.) Több államban még a szenátorok megválasztásához szolgáló aktív választójog is magasabb cenzushoz kötött, mint az első kamarában. A legtöbb államban nemcsak a kormányzó, hanem addig a bíró is (a békebírótól a fellebbviteli bíróság bírájáig) kinevezett méltóság volt, a kinevezést a kormányzó és a kormányzósági tanács gyakorolta. A legtöbb államban érvényesült azonban az angol jogból ismert kitétel: „a jó magatartásig" történő szolgálat elve (quamdiu se bene gesserint). Az új alkotmányokban, néhány állam kivételével a bírákat a törvényhozásban választották, mint Maryland, Vermont, New Hampshire, Massachusetts.

A bíráskodás belső rendszere nem sokat változott a gyarmati kormányzathoz képest. Külön kérdés, kialakult-e a törvényhozó testület által alkotott jog kontrollja, a normakontroll, azaz annak lehetősége, hogy a jogszabályt alkotmányellenesnek minősíthessék s hatálytalanítsák. A bíróság alkotmányos felügyelete (judical review) ekkor még nem volt meg. Az a vélemény alakult ki, hogy *a törvényhozás a bírája a saját hatalmának*. Egyes államokban, mint Pennsylvania, New York, New Hampshire ún. ellenőrző bizottság létesült annak biztosítására, hogy az alkotmányt minden sérelem nélkül tartsák be, az mégsem volt világosan kinyilvánítva, hogy az ellenőrző bizottság milyen magatartást tanúsítson az alkotmányellenes törvényekkel szemben.

A forradalmi alkotmányok már keletkezésük idején is bizonyos kritikai megjegyzéseket váltottak ki. Így elsősorban azt, hogy az egyensúly a három hatalmi ág között nincs biztosítva, hanem ehelyett mindegyikben a törvényhozási elsőbbség van biztosítva. Tehát nem tesz eleget az alkotmány a hatalmi ágak elkülönülése akkor nagyon nagy becsben tartott elvének. Másodsorban, hogy a törvényhozó testület népi választása folytán az ún. „többségi tyrannus" veszélye fenyeget. Jellemző, hogy még Jefferson is, aki erősen a francia felvilágosodás eszméinek befolyása alatt állt, s magáévá tette a népfelség elvét, kritika tárgyává tette a törvényhozó testületek túlsúlyát. A gyarmati államokban az alkotmányozás belső küzdelmek, gyakran véres polgárháborús jelenetek kíséretében ment végbe. Thomas Paine-nek az a gondolata, hogy „az örökletes törvényhozás éppoly tarthatatlan, mint az örökletes bírói vagy örökletes zsűritagság és éppoly abszurd, mint az örökletes matematikusság vagy egy örökletes babérkoszorús költő" – teljes elismerésben részesült a gyarmatok tehetős polgárai között, de megremegtek attól az ugyancsak Paine-től származó nézettől, hogy a gazdagság „nem vizsgája a jó jellemnek, sem pedig a jóakaratnak". Különösen az a kormányzat elé állított követelése váltott ki nagy ellenállást, hogy a kormányzat mozdítsa elő az egyenlőséget, védje a gyengét az erőssel szemben, mert „az ember személyének védelme sokkal szentebb, mint a tulajdon védelme". Az amerikai függetlenségi háborúnak azt az arculatát, amely szerint társadalmi és gazdasági felkelés volt a gyarmati arisztokráciával szemben, az amerikai történelmi irodalom széles körben elismerte már. Ez az irodalom a forradalom eredményei közül kiemeli a régi feudális jogok és privilégiumok megszüntetését és az olyan polgári jogi alapelvek megalkotását, mint a royalisták földbirtokának elkobzását gyakran kártérítés nélkül, az elsőszülöttségi feudális jogok eltörlését, az öröklés során a szerzett vagyonra nézve az egyenlő öröklés elvét, a „törvényes kamat" megállapítását stb.

A forradalom idején jelentős csere következett be a gyarmatok hivatali vezetésében is. A loyalistákat eltávolították a hivatalokból, hivatásköri korlátozásokat vezettek be számukra. Dupla vagy háromszoros adó fizetésére kötelezték őket, sőt volt állam, ahol a „due process of law" (őt megillető eljárás büntető eljárásjogi garanciája) jogát is megtagadták velük szemben. Több államban még az egyházi adó fizetésének kötelessége alól is feloldották a lakosságot. Az egyes államokban jelentős földelkobzásra és földkisajátításra is sor került.

A függetlenségi háború idején alkotott alkotmányokat vizsgálva a legjelentősebb mozzanat, amely a föderatív alkotmányt létrehozó atyák figyelmét leköthette, a végrehajtó hatalom pozíciója, s ezen belül is az elnök jogállása volt. A legtöbb tapasztalatot éppen ennek a méltóságnak alkotmányos rendezése nyújtotta.

A függetlenségi háború idején alkotott alkotmányok – New York államét leszámítva – *a végrehajtó hatalom alárendelt pozícióját fogalmazták* meg a kormányzaton belül. A főhatalom (a kormányzó) jogállását elsősorban a megválasztás rövid időtartama, valamint a törvényhozó testület által történő választás ténye korlátozta, de a tanácsadó testület megalkotásával ugyancsak fékezték azt. Egyes államok alkotmánya, mint pl. Virginiáé deklarálta is a főhatalom korlátozásának okát: „Ő (a kormányzó) a kormányzati hatalmát az államtanács tanácsával gyakorolja, megfelelően ezen commonwealth jogaival és nem fogja prerogatívákkal Anglia jogának, törvényeinek és szokásának megfelelően." A népszuverenitást megvalósító törvényhozó testület primátusát igényli Paine levele, aki szerint „tekintettel arra, hogy amit Európában végrehajtó hatalomnak neveznek, az egy politikai fölösleg vagy az ismeretlen dolgok káosza, a végrehajtó hatalmat a törvényhozás alá kell rendelni, a törvényhozás a szuverén hatalom hordozója". Az államok alkotmányaiban (különösen a forradalom első éveiben írottakban) a törvényhozás mindenhatósága valósult meg, a végrehajtó hatalom és annak feje majdnem védtelen volt. A törvényhozás kontroll alatt tartotta, sőt még az alkotmány által biztosított tevékenységi körébe is beavatkozott. *New York állam alkotmánya kivétel volt.* Mindenekelőtt azért, mert az alkotmány megfogalmazására nem közvetlenül a háború kezdetekor, hanem egy év múltán került sor, amikor a környező államok negatív tapasztalata már tanulságul szolgált. Az állam katonai helyzete veszélyes volt, erős végrehajtó hatalmat igényelt, lakossága társadalmilag konzervatívabb volt más államok kispolgári tömegeinél. Egyes kiemelkedő személyiségek hatása ugyancsak az erős kormányzói jogkör felé hajlították az alkotmány szövegezőit. Ebben az alkotmányban a kormányzó jogkörét két választott tanács: a szenátori kollégium és néhány főbíróból álló ún. revíziós bizottság ellenőrizte csupán. Megjegyzendő – s ez a föderatív alkotmányban nagy jelentőségű – *a kormányzó katonai* és *a külkapcsolatokat irányító szerepe* a New York-i alkotmányban. *A törvényhozó testület működésével* kapcsolatban a törvénykezdeményezés jogát, az igazságszolgáltatással kapcsolatban pedig a kegyelmezési jogkört fogalmazza meg az alkotmány az elnök számára. Mindehhez járul az alkotmányjogilag legjelentősebb jogkör: az elnöki vétó a törvényjavaslatokkal szemben. Ami az elnöki hatalom létesítésének módját illeti, azt New York állam alkotmánya elektorokra és nem közvetlenül az állampolgárokra, illetve a törvényhozásra bízza. A hivatali időtartamot illetően a három évre szóló megválasztás után az újraválasztás nincs korlátozva.

New York állam kormányzata hosszú ideig (18 évig) George Clinton kezében volt. Az ő erős kormányzata különösen a törvényhozással szemben érvényesített jogaiban nyilvánult meg, ti. hogy a jogszabályok jelentékeny részét ő ajánlotta. Megjegyzendő, hogy az alkotmányt a revíziós bizottság (council of revision), vagyis nagy műveltségű jogászok készítették.

Massachusetts alkotmánya New York alkotmányának mintegy ellentéte. Az alkotmány sorsa jól példázza, milyen történelmi események irányították létrehozóit. Az 1778-ban alkotott első tervezetben a végrehajtó hatalmat egy 27 tagú testületre bízták, majd e javaslat elvetése után a kormányzóra ruházták, akit azonban évenként újraválasztottak és kormányzati cselekményeit a törvényhozás felsőházának kontrollja alá helyezték. A tervezetet számos városban a végrehajtó hatalom gyengesége miatt elvetették, majd 1780-ban egy teljesen újrafogalmazott tervezetet fogadtak el, amely a végrehajtó hatalom megfogalmazásában New York állam alkotmányát követte. Az alkotmány megfogalmazóira John Adams (az USA későbbi elnökének) nézetei gyakoroltak hatást. Az alkotmány a társadalomban vegyes fogadtatásra talált, mert az eltérő tervezetek mögött tényleges társadalmi ellentétek húzódtak meg. (Így az ún. „olcsó pénz" követelése – vagyis, hogy az adósok a hitelezőket papírpénzzel elégítsék ki – felkelést robbantott ki, a követelés a banktőke érdekeivel szemben állt.) John Adams nézeteinek központi kérdése az volt, hogy a közvetlen demokrácia helyébe a közvetett demokrácia, az első kamara „túlsúlyával" szemben pedig a második kamara „fékező" hatása érvényesüljön.

A konföderációs cikkelyek, az amerikai gyarmatok konföderációja

Az amerikai államok forradalmi alkotmányainak konzervatív kritikája nagymértékben járult ahhoz, hogy az amerikai, s nyomában az európai történeti irodalom *a Konföderációs Cikkelyeket* jelentőségéhez képest negatívan értékelte. A „demokrácia túlkapásai", a háború utáni depresszió és infláció a kormányzati rendszerek különbözősége ellenére minden államban jelen volt. „Oly sokat hallhatunk a föderatív kormányzat előtti kormányzat gyengességeiről, hogy eredményeit elfeledjük – írja az egyik amerikai történész. – Elfeledjük, hogy hét évig (1774–1781) a ‚United States' egy teljesen szabályozatlan, ‚nem alkotmányos' testület, a Kontinentális Kongresszus által irányítva egy sor történelmi jelentőségű tettet hajtott végre. Elfogadta a Függetlenségi Nyilatkozatot, védelmi és támadó szövetségeket kötött külső hatalmakkal, kontinentális haderőt szervezett, összegyűjtötte a dollárok millióit saját hitelére és kiépíttetett egy tengeri flottát." *1776 júniusában* a Kontinentális Kongresszus két bizottságot bízott meg. Az egyik a Függetlenségi Nyilatkozatot fogalmazta meg, a másiknak az volt a feladata, hogy előterjessze a Form of Confederationt (konföderációs szabályzatot). A második bizottság 1777 novemberében terjesztette elő tervezetét, majd hosszú vita következett, míg 1781 januárjában Virginia is elfogadta és Maryland is ratifikálta az „Articles of confederation"-t, azaz a Konföderációs Cikkelyeket, amely a Kongresszus végső ratifikációs aktusával életbe is lépett. További nyolc évig

(1781–1789) tehát a Kontinentális Kongresszus kormányozta az országot egy olyan dokumentum alapján, amely minden hatalmat a törvényhozásba helyezett épp olyan mértékben, mint a forradalom idején keletkezett állami alkotmányok. *A Konföderációs Cikkelyekben körülírt hatalmi szervezet* szerint a Kongresszus megbízott egy bizottságot (Committee of States) a végrehajtó hatalom gyakorlásával. Ez a bizottság fel volt hatalmazva, hogy tagjai közül évenként elnököt válasszon, melynek hivatala legfeljebb három évig tarthat, s a bizottság a kormány lényeges feladatait látta el. Nem vitathatóan a bizottság tevékenysége elsősorban az akkor folyó háborúval volt kapcsolatos, s a Cikkelyekben ez terjedelmét tekintve fő kérdésként szerepelt. Mégis találunk jelentős utalásokat, ha nem is kielégítő megoldásokat egyéb fontos állami feladatokra. Így a Kongresszus fel volt hatalmazva, hogy szükséges számú bizottságot és tisztviselőket bízzon meg arra, hogy intézze az Egyesült Államok jelentősebb ügyeit. A Kongresszus kétségtelenül koncentrálta a törvényhozó és végrehajtó hatalmi tevékenységet. Azt is hozzáfűzhetjük, hogy a bírói hatalom bizonyos vonásait is birtokolta, fel volt hatalmazva, hogy „fellebbezés során eljárhat oly vitákban, amelyek fennállnak vagy ezután keletkeznek kettő vagy több állam között", de nem volt joga bíráskodni privát személyek között és a privát személyek és a központi kormányzat között, kivéve a föld magántulajdonára vonatkozó kérdéseket.

Kevés figyelmet szentel a politikai irodalom a jogtörténetileg oly fontos oklevélnek, mint a Kongresszus által 1787-ben elfogadott *Northwest Ordinance*-nak. Ezt az oklevelet méltán nevezhetjük *a Konföderációs Kongresszus Bill of Rights*-jának, s a későbbiekben nagy szerepe volt abban, hogy a Föderációs Alkotmány már bizonyos alapvető szabadságjogokat tartalmazzon. Ilyenek voltak: a vallásszabadság, a jog a writ of habeas corpus-hoz, a trial by jury (a zsűri igénybevételének joga) és védelem a „kegyetlen és szokatlan büntetésekkel szemben", végül a tulajdon védelme, amely szerint a kisajátítás során teljes vagyoni elégtétel jár. Ugyanennek a jogszabálynak a harmadik szakaszában az iskolák és a nevelés intézményeinek felállítását írja elő a törvény.

A korabeli kiemelkedő amerikai személyiségek, mint Jefferson vagy John Marshall, elismerve a Cikkelyek hiányosságait, nem fukarkodtak az elismeréssel sem. Különösen Marshall – a későbbi főbíró – „első nemzeti alkotmány"-nak nevezi és oly okiratnak, amely a „perpetual union" (örökös egység) eszméjét erősítette meg. Nem vitatható, hogy a Kongresszus kormányzatának másfél évtizede, különösen a Konföderációs Cikkelyeknek nyolc éve alatt született meg az Egyesült Államok.

A gondos elemzés nem hagyhatja figyelmen kívül azonban azokat a hiányosságokat, amelyek miatt *a Cikkelyek egy idő múltán nem elégítették ki az igényeket* és, amelyek miatt a föderációs alkotmány megfogalmazására került sor. E hiányosságok a következők: *1.* A Bizottságok kivételével *hiányoztak a központi végrehajtó hatalom szervei,* amelyek a Kongresszus által alkotott jogot érvényesíthették volna. *2.* Mindegyik államnak egyenlő szavazata volt a bizottságban, s minden adminisztrációs intézkedéshez 13 közül 9 állam jóváhagyására volt szükség. *3. Nem volt bíróság* a jog érvényesítésére és az államok bíróságainak koordinálására. *4.* A később leginkább felhánytorgatott hiányosság az, hogy *nem volt joga a Kongresszusnak a kereskedelem szabályozására és az adószedésre.*

Gondos elemzés során megállapíthatjuk, hogy a Kongresszus hatalmának gyengesége elsősorban nem a hatalom hiányában keresendő, hanem abban, hogy hiányoztak a hatalom érvényesítéséhez szükséges eszközei. Papírforma szerint a Kongresszus hatalma kiterjedt a külkapcsolatokra, a háború és béke ügyére, a gazdasági fejlődés szempontjából szükséges érmeverés, súly és mérték egységesítésének jogára, a postahivatalok létesítésére, a kongresszus szárazföldi és tengeri haderejében szolgáló tisztek kinevezésére, továbbá hitellevelek kibocsátására. Tartalmazta továbbá a Konföderációs Cikkelyek az állampolgárság oly fontos kérdéseinek szabályozását is mint azt, hogy *minden állam polgárát a másikban a helyi lakosságot megillető jogok illetik* meg, az áttelepülés jogát, hogy minden államban egyenlő hitelt kellett adni a másik államban lefolytatott jogi eljárásnak és a kiállított okleveleknek. Minthogy az Egyesült Államok ebben az időben konföderáció és nem föderáció, természetesen a hatalom gyakorlásához szükséges végrehajtó hatalom az egyes államoknál volt.

Az alkotmányozó gyűlés összehívását többször kísérelték meg azzal a céllal, hogy a Konföderációs Cikkelyek hiányosságait pótolják. Írásban, szóbeli nyilatkozatban számos indítvány hangzott el a „fő hiányosságok" – ahogyan akkor látták – kiküszöbölésére. Ezek pedig az adókivetés joga, a kereskedelem szabályozása és végül, hogy a „vétkes államok" (ahol nem teljesítik a közös feladatokat) megbüntetésének módja legyen szabályozva. 1782-ben Hamilton hatására New York állam lépett fel azzal az ajánlattal, hogy bízzanak meg egy Conventiont a Cikkelyek revíziójára – végül konkrét intézkedésre nem került sor. 1783-ban jelent meg P. Webster pamflettje. Ebben javasolta: *1.* föderális kormányzat létesítését adóztatási joggal, *2.* a hatalmi ágak különválasztását törvényhozó, végrehajtó és bírói ágra, *3.* kétkamarás törvényhozást föderális szinten, *4.* központi kormány létesítését a delegált (átruházott) hatalmak gyakorlására, melyek közvetlenül terjedjenek ki az államok polgáraira, a többi (nem delegált) hatalmak azonban maradjanak az egyes államoknál.

1783 januárjában G. Washington – a főbb államok kormányzóihoz fordult és szorgalmazta az új megállapodást, amely az államok és az Unió fennmaradásának egyedüli biztosítéka. 1785-ben Virginia és Maryland küldöttei találkoztak, és elhatározták négy állam összehívását (Virginia, Maryland, Pennsylvania, Delaware) az őket érdeklő ügyek, de elsősorban kereskedelmi együttműködés megvitatására. Mikor e meghívást Virginia törvényhozó gyűlésén felvetették, kiemelték a kereskedelem fontosságát: „fontolják meg mily mértékben szükséges kereskedelmi kapcsolataikban az egységes rendezés közös érdekeik és együttműködésük érdekében".

1786 januárjában határozatot fogadtak el, hogy szeptemberre összehívják Annapolisba azt a gyűlést, amely a megfelelő reformokat végrehajtja. Ezt a határozatot kilenc állam megszavazta, de nem jött el négy állam: New Hampshire, Rhode Island, Massachusetts és North Carolina. Ugyanakkor azonban e gyűlésen bizottságot választottak, hogy felhívást intézzen a többi állam felé. *A bizottság felhívását Hamilton fogalmazta meg,* „hogy megfontolják az Egyesült Államok helyzetét, hogy ajánlatokat tegyenek bizonyos elképzelésekre, amelyek szükségesek a szövetségi kormányzat alkotmányának kidolgozására, amely megfelel az Unió állapotának".

A konvenció megnyitását 1787. május 14-re tervezték, de május 25-én került rá sor. Jelen volt Washington és Hamilton is, akik – Virginia küldötteként – az USA első kormányának vezéralakjai lesznek. Május 25-én hét állam jelenlétében (a szükséges

quorum) megnyitják az ülést, majd később csatlakoztak a többiek, csak Rhode Island bojkottálta kezdettől végéig az ülésezést.

Washington Robert Morris jelölésére egyhangúlag a konvenció elnökévé, majd William Jacksont Hamilton jelölésére titkárrá választották. Washington bizottságot jelölt ki az eljárási szabályok kidolgozására. E bizottságnak négy közül egyik tagja Hamilton. Volt tehát egy végrehajtó bizottság és egy Committee of the Whole (közgyűlés). A feljegyzések az ülésezésekről vázlatosak. Jackson jegyzeteit 1840-ig nem is publikálták, helyette Madison feljegyzései révén vált ismertté az alkotmányozó gyűlés tevékenysége. A gyűlésen szabad vita folyt, a küldöttek gyakran változtatták véleményüket, egyetértésre törekedtek. A megválasztott 74 delegátusból 55 vett részt a vitában. A delegátusok többségére jellemző, hogy praktikus gondolkodású emberek, nem csupán a közösség érdekével (a nemzettel), hanem saját államukkal is azonosultak.

Szemben a később kialakult nézetekkel, a küldöttek nem voltak hősök és félistenek, többségük művelt, s vagyonilag is tehetős, a társadalmi elit tagja. *Korban* nagy az eltérés közöttük (míg Franklin ekkor már 81 éves, Jonathan Dayton New York Jersey-ből mindössze 26 éves). Hamilton, aki nagy szerepet vitt e politikai folyamatban 30 éves. A küldöttek átlagéletkora 50 év. *Hivatásra* nézve a küldöttek *fele jogász. Neveltségi* szintet tekintve az ötvenöt delegátus közül huszonhat amerikai kollégiumot végzett, tizenegy angliai egyetemet, míg hét felsőfokú magántanulmányokat folytatott, vagyis több mint kétharmaduk felsőfokú végzettségű volt. Állami tisztségviselői gyakorlattal túlnyomó többségük rendelkezett.

Virginia kormányzója tizenöt pontból álló határozatot terjesztett be a konvenciónak. *Ezt a tervezetet Madison dolgozta át, s ez az alapja az USA alkotmányának.* A Virginia Plan (ahogy akkor nevezték) a Konföderációs Cikkelyek radikális megváltoztatását jelentette. Az egykamarás Kongresszus helyébe kétkamarás törvényhozást létesítettek, egyik kamarát a népesség számának megfelelően a nép küldötteiből, a másodikat elektorok által választott küldöttekből. A végrehajtó hatalmat a törvényhozás választotta volna. A végrehajtó hatalom általános hatásköre a nemzeti jogalkotás végrehajtása és a közigazgatási rendeletek kiadása. A terv a föderáció számára bíróságokat is létesít, amelyeket a törvényhozás alkot meg, a bírák hivatalukat az angol alkotmányosság mintájára „jó magatartásuk idejére" kapják, azaz a végrehajtó hatalom által nem mozdíthatók el. Végül egy „Council of Revision" (felügyelő bizottság) kapcsolódik a jogszabályok érvényesülését taglaló részhez, mely voltaképpen a normakontrollt hivatott ellátni. Ebből a szempontból tehát a Virginia Plan a kormányzati szervek teljessége szempontjából túlmutat az Unió később ratifikált alkotmányán. A Virginia Plan szerint a központi kormányzat mindegyik állam számára garantálja a köztársasági államformát.

William Paterson, New Jersey küldötte nyújtott be egy olyan tervezetet, amely a „New Jersey Plan" névvel vonult be a jogtörténetbe. E tervezet elsősorban a kisebb államok érdekeire volt tekintettel. A populárisan „Small State Plan"-nak (Kis államok tervezete) nevezett tervezet kilenc tételben javasolja a Konföderációs Cikkelyek revízióját, ezek közül a jelentősebbek: növelje a kongresszus hatalmát, megadva neki az adóztatás és a kereskedelem szabályozásának jogát; létesítsen jól kiépített végrehajtó hatalmat a törvények és szerződések végrehajtására; létesítsen olyan Legfelsőbb

Bíróságot, amelyet a végrehajtó hatalom nevez ki, amelynek bíráit jó magatartásukig hivatalban kell hagyni. E bíróságot fel kell ruházni a normakontrollal is.

A viták során megegyezés született oly kérdésekben, hogy mely ügyek tartoznak a föderális hatáskörbe. Így: az adó megállapítása és begyűjtése; a kereskedelem szabályozása; a konföderáció adósságainak kifizetése; a pénzügyek szabályozása; a szerződések védelme; a szükséges hatalom gyakorlása ahhoz, hogy a föderációs megegyezést életben lehessen tartani.

A jogtörténeti vizsgálódás számára a föderatív alkotmány intézményei közül *a törvényhozó testület két kamarájának, a képviselőháznak és a szenátusnak szabályozása, valamint a végrehajtó hatalom fejének, az elnöknek a jogállását rögzítő szabályok kialalkulása a legjelentősebb.* A Legfelsőbb Bíróság vitatott funkciója, a normakontroll ugyanis nem az alkotmányban, hanem annak születése után másfél évtizeddel a jeffersoni adminisztráció idején született meg (l. később).

A képviselet kérdésében jelentős különbség volt a Virginia Plan és a New Jersey Plan között. Az előbbiben az államok mindkét kamarában a lakosságszám szerinti képviseletet kapták, ez nyilván a nagyobb államok számára volt kedvező. Az utóbbiban a Konföderációs Cikkelyek példájára az államok egyenlő képviseletet nyertek volna a második kamarában, a szenátusban.

Az Alkotmányozó Gyűlés a képviselet kérdését több alkalommal tárgyalta. Különösen élénk vita tárgya volt a föderális törvényhozó testület első kamarájának (a kongresszus képviselőházának) választási módja. A tervezet negyedik szakasza szerint: „a Nemzeti Törvényhozás első kamaráját az egyes államok polgárai választják". Felmerült az a javaslat, hogy a képviselőket az egyes államok törvényhozásai delegálják. Massachusetts küldötte, aki végül elutasította az alkotmány aláírását, és ellenezte annak elfogadását, saját államának szomorú alkotmányos tapasztalataiból indult ki, amikor ellenezte a népképviseletet. „A bajok, amelyeket tapasztalunk, a demokrácia túlkapásaiból származnak. A nép nem kívánja az erényt." Virginia küldötte ezzel szemben (George Mason) a nép széles körű választási jogosultsága mellett argumentált, mert az „a kormányzat demokratikus elveinek nagy eredménye". Hozzáfűzte azonban, hogy nem kíván szélsőségekig eljutni. Pennsylvania küldötte (James Wilson), aki később az Unió első Legfelsőbb Bíróságának bírája volt, a népképviselet széles alapjait kívánta lefektetni, mert „Egy kormányzat sem lehet a nép bizalma nélkül. Egy köztársasági kormányzatban ez a bizalom különösen lényeges." Virginia másik küldötte, *James Madison, akinek álláspontja más kérdésekben is jelentősen befolyásolta az alkotmányozó atyákat, a széles körű választójog* alapján a nép által választott föderatív törvényhozás mellett volt, „a népi választás a nemzeti törvényhozás első kamarájában, a szabad kormányzat bármely tervének lényege". A közvetettség ellen így érvel: „Ha az általános törvényhozás első kamarája az államok törvényhozása részéről, a második pedig az első részéről lesz választva, továbbá a végrehajtó hatalom a második kamara részéről az elsővel együtt, és más kinevezéseket pedig a végrehajtó hatalom céljainak rendelik alá, a nép elveszti részét azokban, és a szükséges szimpátiát törvényhozói és vezetői felé igen kevéssé érzi." A szükséges korlátozásokkal a népi választások mellett van tehát. Az alkotmányozó gyűlés több felszólalás után többségi választással *a föderatív törvényhozás első kama-*

rájának népi választása mellett döntött. Hamilton még a szenátusról szóló vitát megelőzően *külön tervezetet nyújtott be* a bizottságban a szenátusra nézve, de ezen túlmenően a képviselet témakörében, és végül az elnök jogállását is körvonalazta.

Bár az ő tervezete és az alkotmányozó gyűlés által elfogadott alkotmány között jelentős eltérés mutatkozik, az általa előterjesztett vélemény erősen befolyásolta az alkotmányozók tevékenységét. Hamilton nézeteit így summmázza Robert Yetes, New York főbírója, aki a tervezetet publikálta: „A föderális törvényhozás két ágból tevődik össze és én meg kívánom adni kivétel nélkül mindenféle jogszabály megalkotásának korlátlan hatalmát annak. A testületeket a nép három évre kerületenként választja. A szenátust az erre a célra a nép által választott elektorok választják meg és azok maradjanak életfogytiglan hivatalban. A végrehajtó hatalomnak hatalma van minden jogszabályt megvétózni. Háborút indít és békét köt (a végrehajtó hatalom feje – azaz az elnök – Sz. K.) a szenátus tanácsának figyelembevételével. Egyedül irányítja a katonai ügyeket, követeket küld és kinevez minden katonatisztet, minden elítéltnek az árulás kivételével kegyelmet adhat a szenátus tanácsa nélkül. A törvényhozás nevezi ki a bírákat minden államban anélkül, hogy abban az állam kormányzata közreműködne. Minden állam olyan jogszabálya, amely a föderális jognak ellentmond, hatálytalan. A hadsereg egésze és a tisztek kinevezése a nemzeti kormányzat alá legyen rendelve."

A szenátus fölötti vitát 1787. június 26-án folytatta le az alkotmányozó gyűlés. A legélesebb vita a szenátori tisztség időtartama fölött alakult ki. Mint előbb idéztük, Hamilton és egy kisebb tábor a szenátusban mintegy lordok házát kívánt látni. Massachusetts küldötte (Nathanial Gorham) a tervezetben szereplő azt a tételt, hogy a szenátorokat hat évre válasszák, azzal kívánta módosítani, hogy egyharmadukat kétévenként cseréljék. Madison felszólalását tekinthetjük a legjelentősebbnek e témakörben. A szenátus alkotmányos céljából indul ki: „az első, hogy védje a népet saját törvényhozóival szemben, másodsorban, hogy védje az átmeneti benyomásoktól, amelyek vezethetik (a népet), legyen megosztva a bizalom az emberek különböző testületei között, akik képesek ellenőrizni és fékezni egymást... a kormányzatot úgy kell létesíteni, hogy minden egyes ágának legyen lehetősége megszerezni a szükséges ismereteket a köz érdekeiről... a számos tagból álló képviselet tévedhet, telve lehet indulatokkal, részrehajlással. Ezzel a veszéllyel szemben véd meg, hogy legyen a felvilágosult polgároknak egy válogatott része korlátozott számban és megfelelő képzettséggel, hogy mindenkor fellépjen a rossz tanácsadókkal szemben." *Az Alkotmányozó Gyűlés többségi szavazattal azt a változatot fogadta el, hogy a szenátorokat hatévi időtartamra válasszák, de egyharmad részben kétévenként cseréljék őket.*

Az augusztus 7-i ülésen került sor a képviselőház tagjainak választását rendező választójogi javaslat vitájára. A javaslat szerint: „A képviselőház tagjait kétévenként kell választani az Uniót alkotó államok polgárai által. A választók kvalifikációja legyen ugyanolyan, mint az egyes államok választóié, akik saját törvényhozásuk legnépesebb kamaráját választják." A továbbiakban vita bontakozott ki a parasztok választójogáról. A freeholderek (parasztok) választójoga egységes kvalifikációját nehéz lenne előírni az egyes államok részére – ez az érv élénk visszhangot váltott ki. Legjelentősebbnek mégis Connecticut képviselőjének (Oliver Elesworth az Egyesült Államok majdani főbírája 1796–1800 között) felfogását tarthatjuk. Véleménye szerint a polgári választójogi jogosultság alapelve, hogy: „Taxation and representation ought to go together" (az adófizetés és képviselet együtt jár). Joggal veti fel, hogy a freehol-

dereken kívül a kereskedőknek vagy kézműveseknek, illetve manufaktúratulajdonosoknak ugyancsak joguk van e fontos állampolgári jogot gyakorolni. *Madison* a jövő eseményeire utalva, a választójognak a „freehold"-hoz kötését szintén nem tartja helyénvalónak, mert „...a jövő időben a nép nagyobb része nem szabad paraszt lesz, hanem más tulajdonos." További hozzászólások után a „kvalifikáció" törlése mellett szavazott a küldöttek nagy része.

Az Alkotmányozó Gyűlés működését Madison élénk publicisztikai tevékenysége kíséri, ezt az amerikai történetírás ma is fontos forrásként kezeli. A Federalistban megjelent írásai közül politikai filozófiáját leginkább azok jellemzik, amelyek a társadalmi ellentétek szükségszerűségének elismerése mellett az „érdekcsoportok" működését szorgalmazzák. Az állami politikai intézmények feladatának tartja, hogy ezeket az ellentéteket elismerjék. A Federalist 10. számában jelenik meg egyik legtöbbet vitatott írása e témáról.

Ebben az írásműben, amely Madison legismertebb és legtöbbször idézett cikkei közé tartozik abból indul ki, hogy a közügyeket jelentős mértékben, ha nem teljesen a pártoskodás fertőzi meg. „A pártoskodás által, amely alatt azt értem, hogy a polgárok egy bizonyos száma, többség vagy kisebbség, egyesül és együttműködik közös szenvedélyből vagy érdekből, szembefordul más polgárok jogaival vagy a közösség állandó érdekeivel. A pártoskodás leküzdésének két érvényes módja van: egyik a pártoskodás okának megszüntetése vagy hatásuknak ellenőrzése. Ismét két mód van az ok megszüntetésére: lerombolni a szabadságot, mellyel érvényre jutnak, a másik minden polgárnak ugyanolyan véleményt, érzületet, érdeket adni. Igazságot mondok, hogy az első orvosság rosszabb, mint maga a kór. Nem kevésbé ostoba dolog eltörölni a szabadságot, amely a politikai élet lényege csak azért, mert a pártoskodást táplálja... Az emberi képességek különbsége, amelyből a tulajdon is ered, elháríthatatlan akadálya az érdekek azonosságának... a legáltalánosabb és tartós forrása a pártoskodásnak a tulajdon eltérő és nem egyenlő megosztásában van. Akinek van és akinek nincs tulajdona, mindig eltérő érdekű lesz... Mezőgazdasági érdek, gyáripari érdek, kereskedelmi érdek, pénzemberek érdeke... növekszik egy civilizált társadalomban és különböző osztályokra osztja, különböző érzelmekkel és nézetekkel. Ezen eltérő érdekek formálják a modern törvényhozás fő feladatait és a pártokat és pártoskodást, amely a kormányzat működésében közrejátszik... A tanulság, ami levonható, hogy a pártoskodás okát megszüntetni nem lehet, legfeljebb hatását lehet felügyelet alatt tartani." *A demokrácia és köztársaság fogalmát Madison sajátosan értelmezi.* A demokráciát, mint számos kortársa, a demagógiától félti, a köztársaságot pedig a választható és az amerikai rendszernek megfelelő politikai rendszernek fogja fel. „Két nagy szempontból van különbség a demokrácia és köztársaság között – írja említett cikkében –, *1.* a kormányzat delegáltsága, eszerint a polgárok egy kicsiny számát választják meg, *2.* a polgárok nagy száma, az ország nagyobb része, amelyre a választás joga kiterjed. Első különbség, hogy egy választott területnek közvetítésével, amelynek becsületességébe az illető ország bizalma összpontosul, hazaszeretetüket és igazságszeretetüket időnként vagy részlegesen megfontolás tárgyává kell tenni... az a kérdés származik: kisebb vagy nagyobb közösség képes-e jobban kiválasztani saját és a köz javának őrzőit... A föderális alkormány szerencsés összekapcsolása az érdekeknek: a nagy és átfogó érdekek a nemzeti, amíg a helyiek az állami törvényhozásban valósulnak meg."

Az alkotmányozó gyűlés (convention) működését közel egy hónappal annak bevezetése után legszemléletesebben Madisonnak Jeffersonhoz írott levele mutatja be. Fő eredménynek tekinti, hogy a föderációt egyáltalán megalkotta, bár annak önkéntes és egységes elismerése nem remélhető. A kormányzat alapelveinek tekinti a végrehajtó hatalom és törvényhozás elkülönülését és stabil megfogalmazását, s hogy az alkotmány köztársasági kormányzatot létesített. Demarkációs vonalat húztak – írja – a föderatív kormányzat és az egyes államok kormányzatának jogkörei között oly módon, amely a föderatív kormánynak a közös célokhoz szükséges hatalmat biztosítottak, ugyanakkor a kicsiny és nagy államok eltérő igényeit is egyensúlyba hozták.

Madison szerint a gyűlés leginkább vitatott kérdése az elnöki hatalom volt. Mindenekelőtt azon a kérdésen alakult ki „unalmas" és „ismételt" vita, milyen módon történjék az elnöki hatalom létesítése. Végül általános megelégedéssel az elektorokkal történő választást fogadták el. Hasonló vita alakult ki a hivatal időtartamát tekintve. Csak kevesen voltak amellett, hogy az határozatlan időtartamú legyen, végül két nézet csapott össze, egyik amelyik hosszabb időtartamot (7 év), míg a másik, amely ennél rövidebb időtartamot (pl. 3 év) javasolt. Mindkét nézet a korlátlan újraválasztási lehetőség mellett volt. Azok a viták, amelyek a hatalom mértékére vonatkoztak, főleg két kérdést érintettek: az elnök kinevezési jogkörét és a törvényhozási kontrollját, a vétót. Végül az abszolút vétó elnevezéssel az elnöki vétó hatálytalanítását minőségi többséghez kötötték. A jogtörténeti vizsgálódás szempontjából fontos, hogy *már az alkotmányozó gyűlésen felszólalók sürgették, hogy a törvények felülvizsgálatába a bírói hatalom is kapcsolódjék be.*

Az elnöki hatalom erőssége mellett érvel Hamilton is a Federalistban, még a gyűlés működése idején. A cikkből kitűnik a szándék: New York állam polgárainak megnyerése a föderációs alkotmánytervezet számára. Az elemző cikk összeveti a tervezett elnöki hatalmat az angol uralkodó és New York állam kormányzójának hatalmával. Mindenekelőtt a királyi hatalom örökletes, és az elnöki hatalom időleges, választott jellegét állítja szembe. Míg az uralkodó nem vonható felelősségre, az elnöknél jelen van hűtlenség, árulás és más súlyos bűncselekmények esetén a jogi felelőssége. A hivatalból történő elmozdítása után a felelősségre vonás az általános büntetőbíráskodás körébe tartozik. Ami az elnöki vétót illeti – ami az elnöki hatalom legfontosabb része – az alkotmányban az felfüggesztő hatályú, s minősített többséggel hárítható el, míg az angol uralkodónak abszolút vétója van. Madison elismeri, hogy az angol uralkodó ezt a hatalmat már régen nem gyakorolja. Az elnök katonai hatalmát az egyes államok által kiállított haderő felett csak a kongresszus által megengedett esetekben használhatja fel háborúra, illetve egyéb rendfenntartó célokra. Hozzáfűzhetjük, hogy az idők folyamán az elnöknek e jogköre körül alakult ki a legerősebb vita. Madison az angol uralkodó katonai felségjogát mind a hadsereg irányítását, mind pedig felhasználását illetően csorbítatlannak tartja. Az amerikai alkotmány történelmi fejlődésének vizsgálata indokolja, hogy Madison kijelentését *az amerikai elnök katonai hatalmát illetően hangsúlyozzuk.* Már az Unió első éveiben a föderalisták és a republikánusok között élénk vita kerekedik éppen ebben a kérdésben – Hamilton képviseli legerősebben a föderalisták nézeteit, vagyis az erős elnöki hatalom igényét. Az elnök kegyelmezési jogkörét illetően a föderatív alkotmány, az angol alkotmányos gyakorlat, valamint az egyes államok alkotmányai között inkább hasonlóságok, mint különbségek mutathatók ki. Az amerikai elnök a szenátus által korlátozott kinevezési jogköre jogtörténetileg két szempontból is figyelemre méltó. A föderatív alkotmány keletkezése idején *a tisztségviselők kinevezését illetően* ugyan az elnök kötve volt, *nem így azonban a tanácsadók megválasztásában.* Másodsorban éppen e téren figyelhető meg legjobban az amerikai alkotmányos fejlődés visszahatása az angol alkotmányfejlődésre. A következő évtizedekben az amerikai példa ösztönzőleg hatott Angliában a fontos politikai jogosítványokkal rendelkező első miniszter által vezetett kabinet kialakításához.

Az elnök külpolitikai és katonai vezetői szerepe különleges figyelmet érdemel annál is inkább, mert az Egyesült Államok világhatalmi pozíciójának erősödésével e hatalmi jogosítványok nagyon jelentőssé váltak. Az elnök az Unió megalakulása után egy válságos periódusban, a francia forradalom és az azt követő napóleoni korszakban kezdte meg önálló külpolitikai szereplését. Az Unió külpolitikáját a 19. század fordulójáig a föderalisták uralták, s ez a kereskedelem támogatása érdekében, a semlegesség alapján az Angliához való közeledést, a franciabarát mozgalmak elfojtását igényelte. Különös jelentőségűvé vált a semlegesség elnöki deklarálása. A franciabarát köztársaságiak részéről indított támadásokra reagál Hamilton, amikor azt állítja, hogy a végrehajtó hatalom a jog végrehajtásával van megbízva. Kötve van tehát a semlegesség jogához, ha az ország semlegességi állapotban van és tartózkodni akar attól, hogy okot adjon idegen hatalmaknak a háborúra. „A proklamációt úgy tekintik, mint egy új jogszabály teremtését – írja a republikánusoknak címezve – ez teljesen hamis nézet. Ez csupán egy tény proklamálása, amely a nemzet jelenlegi helyzetének figyelembevételével informálja az állampolgárokat". Az alkotmánytervezet VII. Artikulusa szerint kilenc állam *ratifikációja* elegendő ahhoz, hogy az alkotmány életbe léphessen. Egyes küldöttek az alkotmánytervezetet nem írták alá, egyes államok pedig a ratifikációt csak hosszú vita után, kevés szavazattöbbséggel végezték el. George Mason, Virginia küldötte azzal az indoklással tagadta meg az alkotmánytervezet aláírását, hogy az új kormányzat monarchikus és arisztokratikus. Gerry Massachusettsből pedig sokallta a hatéves szenátusi időt, hiányolta, hogy az alkotmány nem nyújt biztosítékot a monopóliumok ellen, hogy kedvez a rabszolgatartó államoknak azzal, hogy a rabszolgák háromötödét beszámítja a lakosságszámba, amely után a képviselet jár, s kifogásolta a szabadságjogi garanciák hiányát.

A ratifikáció szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy azt speciálisan erre a célra választott konvenciók által és nem az államok törvényhozása által rendelték megvalósítani. A föderalisták és antiföderalisták küzdelme mögött eltérő érdekű csoportok álltak. A föderalisták reprezentálták az egyházi, kereskedelmi manufaktúratulajdonosi, bankári és általában a hitelezői érdekeket. Az antiföderalisták a farmereket (különösen az eladósodott farmereket) és a városi munkásokat. Mindkét rétegnek tartanivalója volt az új föderatív állam gazdasági hatalmi köreitől.

A vitákban, amelyek a ratifikáció körül folytak, a föderalisták mindvégig előnyben voltak. Az új alkotmány mellett kiállt a kor értelmiségének két jelentős rétege, a klérus tagjai és a jogászok. Mögötte álltak az üzleti körök, délen pedig az ültetvényesek. Több pénzük volt, szervezettebb agitációt folytattak, programjuk kidolgozott, s nem tagadásra, hanem aktivitásra irányított. Jellemzőnek tarthatjuk a ratifikációs küzdelmek során a föderációs gondolat felerősödését, hogy Jefferson, aki eredetileg antiföderális beállítottságú volt, a föderáció mellé állt, amit az 1787 decemberében Madisonhoz írott, Párizsból keltezett levele bizonyít.

A föderalisták programja abban a korban az Unió állami létének fejlődése szempontjából jelentős központi kormányzat erősségét hangsúlyozta ki, ami korszerű gondolat volt, mert *1.* általános szükséglet mutatkozott az erős kormányzatra, különösen a brit békeszerződés betartása érdekében, *2.* a növekedés lehetősége biztosított oly kormány alatt, amely összetartja a nemzetet, *3.* erős kézre volt szükség a belső lázongások elfojtására. Az államok többségében a ratifikáció kevés ellenző szavazattal ment végbe.

Az Egyesült Államok alkotmánya: képviselet, prezidenciális jelleg, föderalizmus

Az Alkotmány mindössze hét cikkből állt és ezen belül huszonhárom szakaszra oszlott. Az államhatalmi ágak burzsoá megosztási tanának megfelelően az első cikk a törvényhozó, a második a végrehajtó, a harmadik a bírói hatalommal foglalkozik. A negyedik cikk a tagállamok jogállását és az egyes állampolgárok jogait tartalmazza, az ötödik az alkotmánymódosítás lehetőségét szabályozza, a hatodik cikk vegyes rendelkezéseket tartalmaz, végül a hetedik cikk az alkotmány ratifikációjával foglalkozik. Megállapítja, hogy a hatályba lépéshez kilenc állam hozzájárulása elegendő.

A 18. század végi polgári alkotmányozásban *a demokrácia mint képviseleti demokrácia* jelenik meg. A képviselet formája az USA alkotmánya szerint a népszuverenitást oly módon biztosítja, hogy a képviselőház tagjait (az egész Kongresszus első kamaráját) kétévenként a nép választja közvetlenül, de nem föderális szinten, hanem az egyes államok által delegált formában. Az Alkotmány lehetővé teszi, hogy az egyes államok alkotmányaiban a választójog cenzusaként jelentkező vagyoni, adózási, műveltségi stb. feltételeket érvényesítsenek, vagyis a képviseletre nézve *a föderatív alkotmány csupán nemi, életkori és állampolgársági, valamint helybenlakási cenzust* jelöl meg. A képviselet alapját jelentő állampolgári létszám, pontosabban a lakosságszám figyelembevétele felvetette a déli államokban a rabszolgák, az egész föderáció területén pedig az ún. „szolgálatra kötelezett személyek" létszámának kérdését. Az egyes államokban a képviseletet biztosító lélekszámba való beszámításnál az alkotmányozó atyák előnyt adtak a déli államoknak. Miután meghatározták a kongresszus képviselőinek létszámát (ekkor 435 fő), a beszámítható lélekszámot osztották e számmal, s így alakult ki az ún. Quota, azaz az arányszám – idők folyamán változó –, hogy hány képviselőt küldhetnek az egyes államok a kongresszus képviselőházába. Az Alkotmány a nem adózó „vad" indiánok létszámának beszámítását nem tette lehetővé, ezzel szemben a rabszolgák és szolgálatra kötelezett személyek háromötödének beszámítását biztosította.

A szenátus szervezete körül az alkotmányozó gyűlésen – mint láttuk – élénk vita alakult ki. Hamilton terve is behatóan foglalkozott vele. *Az Alkotmány szerint a kongresszusnak e háza nem a nép közvetlen képviseletét valósította meg,* mert nem a nép választotta őket az egyes államokban, hanem az államok *törvényhozására* volt bízva, mégpedig nem az arányos képviselet formájában, hanem oly módon, hogy államonként két-két szenátort küldtek az államok. *A szenátorok közvetlen népi választása csak az újabb alkotmányfejlődés eredménye,* amelyet a 17. alkotmánykiegészítés rögzít (1913. április 8-án ratifikálták).

Az Alkotmányban a szenátusra vonatkozóan éppúgy csak életkori, állampolgársági, illetve helybenlakási kikötések fogalmazódtak meg, mint a képviselőház delegáltjait illetően.

A népképviselet biztosítása az elnökválasztás alkalmával ugyancsak közvetett, mégpedig részben azáltal, hogy az elnököt nem közvetlenül az állampolgárok választják, hanem az elektorok, másodsorban pedig azáltal, hogy az egyes államok törvényhozá-

sa választja az elektorokat. A 12. alkotmánykiegészítés (1804) *az elektorok választását a törvényhozó testületektől függetleníti,* az idők folyamán jelentős politikai változást eredményezett, mert a végrehajtó hatalom vezetőjét a helyi törvényhozásoktól függetlenítve a kialakuló pártmechanizmusokkal hozta összefüggésbe. Az elnök közvetlen népi választásának igényét a 20. századi politikai küzdelmek vetik fel, de nem valósítják meg.

Az állami feladatkörök elhatárolásakor Hamilton koncepciójának megvalósulását látjuk *a szenátus lényeges fékező szerepéről.* Az Alkotmány (az I. cikk 3. és 4. szakaszában, valamint a II. cikk 2. szakaszában) az elnöki hatalom gyakorlásának bizonyos jogosítványait a szenátus hozzájárulásához kötötte. Az Alkotmány az elnöki hatalmat korlátozó tényezők között a szenátusi hozzájárulást írja elő olyan lényeges elnöki feladatkörnél, mint a tisztségviselők kinevezése és a nemzetközi szerződések kötése. „Hatalma van a szenátus meghallgatásával és beleegyezésével szerződések kötésére azzal a feltétellel, hogy azokat a jelenlévő szenátorok kétharmada elfogadja; és a szenátus meghallgatásával és beleegyezésével kinevezi a nagyköveteket, más követeket és konzulokat, a legfelsőbb bíróság bíráit és az Egyesült Államok összes többi tisztviselőit, kiknek kinevezése itt nincs másképpen kikötve és akiknek az állását törvény szervezi." Ily módon sorolja fel az alkotmány az elnöknek azokat a jogköreit, amelyeket csak a szenátussal együttműködve gyakorolhat.

Az amerikai elnököt úgy jellemzi az alkotmányjogi irodalom, hogy hatalmának *prezidenciális jellege* van. Ez közelebbről három elnöki szerepkör egyesítését jelenti: ő az államfő, a hadsereg vezetője, a végrehajtó hatalmi szerv (kormány) feje.

Az elnöknek a végrehajtó hatalom élén gyakorolt hatalma mellett egyre jelentősebbé válik az a hatalomköre, amelyet az alkotmány számára a törvényhozás terén biztosított. Az elnöki törvénykezdeményezés, illetve a vétójog megfogalmazásáról van szó. Az elnöknek a Kongresszussal kapcsolatos szerepét az amerikai jogtudomány elsődlegesnek tekinti („az elnök elsődleges funkciója éppen nem elsősorban a végrehajtás. A törvényhozás az elnöki kampányok... küzdelmek rendszerint törvényhozási célokért és a végrehajtó hatalom azon hatalma fölött vannak, hogy előremutató törvénytervezeteket alkosson"). Washingtontól Kennedy-ig, sőt később is az elnök, a kabinet, majd a különféle elnöki hivatalok a föderális törvényhozás kezdeményezői. Történelmileg kialakul hosszú folyamat eredményeként a munkamegosztás, amely szerint: „President proposes Congress disposes" (Az elnök javasol, a kongresszus dönt.).

Az Alkotmány I. cikk 5. szakasza az angol alkotmányosság által kidolgozott szervezeti, működési jogokat biztosította a kongresszus számára, ideértve a saját tisztségviselők választásának és a képviselők felelősségre vonásának jogát is. Az Alkotmány 11. cikk 4. szakaszában a képviseleti demokrácia, a törvényhozó testület jogosítványainak történelmileg ugyancsak az angol alkotmányosságban kialakult, de némileg eltérő szabályozását fedezhetjük fel, az állami tisztségviselők felelősségre vonásának terén. „Az Egyesült Államok elnökét, alelnökét és az összes polgári tisztviselőit megfosztják tisztségüktől árulásért, megvesztegetésért vagy más súlyos bűntényekért és vétségekért való vád alá helyezés és elítélés esetében."

A felelősségre vonás menetében az I. cikk 3. szakasza, amely a szenátusról rendelkezik, a szenátust hatalmazza fel az ily vád alá helyezés esetén történő eljárással.

„A szenátus egyedül rendelkezik a vád alá helyezés esetében való ítélkezés hatalmával. Mikor ebből a célból üléseznek, esküt vagy ünnepélyes fogadalmat tesznek. Mikor az Egyesült Államok elnöke felett ítélkeznek, a főbíró (Chief Justice) elnököl; és senkit sem lehet elítélni a jelenlevő tagok kétharmadának hozzájárulása nélkül. A vád alá helyezés eseteiben az ítélet nem terjedhet túl a hivatalból való kimozdításon, és az Egyesült Államok bármilyen tisztséggel járó, bizalmi vagy jövedelmező hivatal birtoklására és élvezésére való képtelenség kimondásán; de az elítélt fél mindazonáltal a vádemelés, tárgyalás, ítélet és büntetés számára a törvény szerint kötelezett és alávetett marad."

A föderalizmus értelmezése mind szervezeti formáját mind pedig a föderációs állam céljait és feladatait illetően az állami föderációt létesítő atyák idején erős bizonytalanságot mutatott. Az egységes nemzet vagy szuverén államok elsődlegessége a döntő tényezője a föderációnak – volt a vita tárgya. E vita lényege: mivel az államok léte megelőzte az Unióét, az Unió az államok alkotása, tehát a föderáció szervezetét és működését az államok alakíthatják. Az alkotó atyák, hangzik az ellentétes fókusz érvelése, nem sorolják fel az alapító államokat, mint tették a konföderációs cikkelyekben. Különösen kiemelik az alkotmány preambulumának azt a tételét, amely később a Marbury c. Madison ügy kiindulópontjává válik. „The Constitution... the supreme Law of the Land" (Az Alkotmány az ország legfőbb joga.) Továbbá az amerikai alkotmányjogi irodalomban is kihangsúlyozottan az Uniót megalapozó tényezőként fogalmazzák meg, hogy a preambulum az alkotmány alkotójaként a népet jelöli meg. A népszuverenitást, s nem az egyes államok szuverenitását jelöli meg alkotmányozó tényezőként. Kiemelik továbbá annak jelentőségét is, hogy a föderatív alkotmány taxatív hatalomátruházását részben pozitív módon, a később látott formában rögzítik, részben pedig negatív felsorolásban is. Tehát az átruházott hatalom korlátait emelik ki.

Csak újabbkori meghatározásként foghatjuk fel a föderáció tartalmának megjelölése körében azt a felfogást, hogy a föderális állami kormányzat kapcsolatrendszere nem egyszerű, hanem összetett jelenség és nem statikus, hanem változó körülményeknek megfelelően interpretálható, s hogy azok a jogi alapelvek, amelyek leginkább a Legfelsőbb Bíróság normakontrolljában testesülnek meg, az idők folyamán ugyancsak állandó változásban vannak. A föderáció tartalmának ilyen táguló meghatározását vallók többnyire abból indulnak ki, hogy a hatáskör ugyan taxatív felsorolásból áll, de az alkotmány bizonyos jogi fellépést, illetve joggal való élést minden államnak tilt, illetve elrendel. *Ez az alapvető szabadságjogok garanciáját, s egyben a legfontosabb alapelveket jelenti:* „ex post facto law" és a „bill of attainder" tilalmát (a visszaható erejű jog alkotásának, valamint a fej- és jószágvesztő ítéletet kimondó ítéletek kiszabásának tilalmát), továbbá az államhatalom működését meghatározó tényezőként, hogy „senkit sem lehet jogszerű eljárás nélkül megfosztani életétől, tulajdonától és szabadságától". Formálisnak tűnő, de a korabeli Európa feudális társadalmát figyelembe véve jellemző tilalomként fogalmazódik meg, hogy „nemesi privilégiumok és címek létesítése egyaránt tilos".

A föderációt kiterjesztően értelmezők további érve az Alkotmány I. cikk 8. szakaszának ahhoz a pontjához fűződik, amely a Kongresszusnak igen tágan értelmezhető

törvényalkotási jogot ad. E szerint ugyanis jogában áll a Kongresszusnak, „hogy megalkossa mindazokat a törvényeket, amelyek szükségesek és alkalmasak az előbbi felhatalmazásoknak és minden más, ezen alkotmány által az Egyesült Államok kormányára vagy bármelyik minisztériumára (departement) vagy tisztviselőre ruházott hatalmaknak a végrehajtására." Ez a kétségtelenül tág körű megfogalmazás közrejátszott annak az elhúzódó vitának kibontakozásában, amely egyik oldalról az államok szuverenitásának elsődlegességét képviselő republikánusok, másrészről pedig a föderáció jogkörét őrző, sőt tágító, a centrális hatalmat erősíteni akaró föderalisták között évtizedeken keresztül folyt, s amelynek egyik kiemelkedő eseménye Jefferson kormányzata alatt a Legfelsőbb Bíróság szerepének és jogkörének kialakulása körül folyó harc.

A kiterjesztő értelmezésre való törekvés indokolja, hogy vizsgálat tárgyává tegyük az „átruházott", taxatíve felsorolt hatalmakat.

A hatalmi ágak megosztásán nyugvó képviseleti demokrácián kívül a föderációs rendszer az amerikai alkotmány egyik jellegzetessége. Az alkotmány születésének idején, s még azontúl száz évig kardinális kérdésként kezelte mind a korabeli politika, mind pedig a korszakkal foglalkozó mai tudományos irodalom a föderáció kérdését. „Az államok viszonya a föderális kormányzathoz volt alkotmányos rendszerünk fő kérdése" – írja az amerikai alkotmánytörténész.

Az állami szuverenitást előtérbe helyező virginiai iskola az átruházott és fenntartott hatalmak pontos megkülönböztetését hangsúlyozta, míg végül a nevezetes 10. alkotmánykiegészítésben ennek megfogalmazását ki is harcolták. Az 1791-ben született alkotmánykiegészítés általános garanciát nyújtott az államok szuverenitásának fenntartására. „Azok a hatalmak, amelyeket az alkotmány nem adott meg az Egyesült Államoknak, sem nem tilt meg az államoknak, az illető államoknak vagy a népnek vannak fenntartva."

A föderatív hatalom terjedelmét állami céljainak megfelelően az alkotmányozó atyák gazdasági, kül- és belbiztonsági, valamint az egyes állampolgárok egyéni jogainak garanciája érdekében építették ki.

a föderáció gazdasági céljait az alkotmány oly módon biztosítja, hogy egyrészt felsorolja a fenntartott jogokat e téren a föderatív állam törvényhozása – s ennek megfelelően a végrehajtó hatalom részére, illetve tilt az egyes államoknak bizonyos gazdasági tevékenységet. Így a Föderatív Alkotmány I. cikk 8. szakaszában a kongresszusra ruházza az adóztatás jogát (bizonyos adóformában és ez a későbbiekben vitatott lesz). „A kongresszusnak hatalma van arra, hogy kivessen és beszedjen egyenes adókat, behozatali vámokat, illetékeket és fogyasztási adókat az adósságuk fizetése és az Egyesült Államok *közös védelméről és az általános jólétről való gondoskodás végett.*" Az egyes államok adó- és vámkivetési jogát viszont ugyanez a szakasz korlátozta: „...minden behozatali vám, illeték, fogyasztási adó legyen egyforma mindenütt az Egyesült Államokban." Folytatólagosan e szakaszban újabb felhatalmazást találunk a föderáció számára, „hogy kölcsönvegyen pénzt az Egyesült Államok hitelére". Újabb felhatalmazást a kereskedelemmel kapcsolatban, a híres „interstate commerce law" (államok közötti kereskedelem) szakaszát: „hogy szabályozza a kereskedelmet idegen nemzetekkel és az egyes államok között és az indián törzsek-

kel". A kereskedelmi jog egységesítésének, amely több mint száz évet várat magára, csíráját jelentik e sorok: „Hogy létesítsen egységes szabályozást a honosításra és egységes törvényeket a csődre vonatkozóan mindenütt az Egyesült Államokban."

Az a hatalom, amely az import vámokra vonatkozott, sértette ugyan a szabadkereskedelem elvét, de védte az amerikai gazdaságot az idegen áruk versenyétől. Jól mutatta, hogy hasonlóan az angol gazdasági jogalkotáshoz, nem a doktrinér liberalizmust, hanem az ipar fejlesztésével és a belső piac biztosításával az Adam Smith-féle közgazdasági elveket tették magukévá. A kor történelmi eseményeit figyelembe véve az idézett tételek közül legnagyobb jelentőségű mégis az Egyesült Államok hitelezőinek nyújtott garancia volt. Számos történész ebben látja a föderalizmus mellett mozgósító legfőbb társadalmi erőt.

A mai történelmi irodalom a gazdasági célkitűzések között jelöli meg a pénzverés jogát, s annak tilalmát az egyes államok vonatkozásában. Az idézett cikkely 10. szakasza az államok felé szóló tilalom formájában fogalmazza meg a föderáció pénzverésének jogát, egyéb, az önálló nemzetközi szerződések kötését is érintő tilalmak közé helyezve: „Egyik állam sem léphet be semmiféle nemzetközi szerződésbe, szövetségbe vagy kötelékbe; nem adományozhat zsákmányokat és megtorlási engedélyeket, nem verhet pénzt, nem bocsáthat ki hitelleveleket..." A zsákmányolási és megtorlási engedélyekre vonatkozó kitételek mutatják, hogy az egyes államok eltérően értelmezték a tengeri szállításra, a tengerészekre, s a hajók kikötőkbe való befogadására vonatkozó jogszabályokat. Megjegyzendő, hogy ez a korban egyike volt az anyaország és a gyarmati államok, illetve később az Unió és Anglia közötti legvitatottabb kérdéseknek.

Az alkotmányozás idején a Federalist Papers-ben *John Jay* négy cikkben fejtette ki indokait az Unió mellett. Ezek közül olyanok is szerepeltek, amelyek a gazdaságon kívül nagyon lényegesek, nevezetesen *a külbiztonság kérdése*. Ő mutat rá arra, hogy a négymillió ember, aki óriási területen szétszórva él, olyan ambiciózus riválisokkal (gyarmatosítókkal) találja szembe magát, mint Anglia, Franciaország, Spanyolország. Érvelése: „Ha ők látják, hogy nemzeti kormányzatunk hatékony és jól irányított, kereskedelmünk tisztességgel szabályozott, pénzügyeink diszkréten kezeltek, hitelünk megerősödve, népünk pedig szabad, megelégedett és egyesült, inkább érzik magukat ösztönözve a barátságra, mint az ellentét szítására." *Hamilton pedig a belső felkeléstől és lázadástól való védelem szükségét emelte ki.* Az Alkotmányt létrehozó atyák az Alkotmány IV. cikkének 4. szakaszában a belső zavargások elleni föderális védelmet is megfogalmazták. „Az Egyesült Államok őrködik a köztársasági államformának a Szövetséghez tartozó minden államban való fenntartása fölött és mindegyiküket megvédi betörés és a törvényhozásnak vagy a kormánynak (mikor a törvényhozás nem hívható össze) felhívására a ‚belső erőszak ellen'."

Az alkotmány gondoskodik a külső biztonság és belső béke fenntartása érdekében a föderális kormányzat – személyesen *az elnök – vezénylete alatt álló haderőről is.* Visszautalva a képviseleti elv érvényesülésére, látható, hogy e hatalom gyakorlásában a szenátussal, illetve a háború és béke kérdéseiben a kongresszussal kell az elnöknek együttműködnie. Megjegyzendő, hogy az Egyesült Államok nagyhatalmi pozíciójából folyóan a biztonsági kérdések egyre nagyobb jelentőségűek a történelem folyamán.

Az Alkotmány keletkezése idején azonban, amikor az Egyesült Államok az európai hatalmakhoz képest kis államnak minősült, a hadsereg és haditengerészet kérdései a föderációs jogkörön belül az adó és kereskedelem kérdéseivel s belső biztonsági kérdésekkel szemben alárendelt szerepet játszottak. Henry Adams Jefferson első elnökségéről írott monográfiájában hosszasan fejtegeti *Jefferson gondolkodását* arról, hogy az államok között nagyobb összetartó erő a kereskedelmi együttműködés, mint a hadipotenciál fokozása. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az alkotmányban is megtalálható az a szakasz, amely a reguláris hadseregen kívül az egyes államok polgárőrségéről (milícia) rendelkezve, azt is az elnök főparancsnoksága alá helyezi.

Az Alkotmány a föderatív állam céljai és fő feladata körében az *általános jólét biztosításának* célkitűzését is rögzíti. Az alkotmánytörténetben „welfare clause" (jóléti szakaszként) állandó vizsgálat és értékelés tárgyává lesz, különösen a huszadik századi alkotmányfejlődést tárgyaló művekben. Az alkotmányozás idején Hamilton, a föderalizmus vezéralakja e szakasznak kiterjesztő értelmezést adott, amikor egyébként a történelem által igazolható módon az általános jólét fogalmát összefüggésbe hozta az oktatással, a szaktudományos ismeretek terjesztésével s az Alkotmányban is (I. Cikk 8. szakaszban) rögzített föderációs kötelességgel, a „hasznos tudományok" fejlesztésével. Ezzel a jólét fogalmát mint a szociális kérdéseken túl a kultúra egész területére kiható fogalomként fogta fel.

A szabadságjogok a gyarmati államokban és az Amerikai Egyesült Államokban

A gyarmatok államainak első közös szabadságnyilatkozata, az első Declaration of Rights (New York, 1765.) még hangsúlyozta a gyarmati népeknek a brit koronához kötődő köteles hűségét, ugyanakkor már követelményként jelölte meg, hogy a gyarmatok népét ugyanazok a jogok illessék meg, mint Nagy-Britannia „benszülött" lakóit. A második Declaration of Rights (Philadelphia, 1774.) az „angol polgár" jogaitól a „természetes és elidegeníthetetlen jogok" gondolatához való átmenetet képviseli. A bevezetőben felsorolja azokat a sérelmeket, amelyeket a telepesek az anyaország kormányzatától elszenvedtek. Így az admiralitási bíróság jogkörének kiterjesztését, az adók és vámok kivetését, az állandó hadsereg fenntartását, régi sérelemként jelöli meg a hűtlenségi, illetve egyéb főbenjáró büncselekményekben a koronához történő fellebbvitel kötelezettségét. A dokumentum ezután tételesen sorolja fel az elidegeníthetetlen emberi jogok katalógusát. Kiemelkedő ezek közül „az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz való jog". A képviselet kiemelt joga a helyi törvényhozásban, hogy „az adózás, valamint az amerikai jövedelmek elvonását az ott lakók beleegyezése nélkül nem szabályozhatják". Figyelemre méltó az angol common law hatályának a rögzítése is: „a gyarmatok az angol common law hatálya alatt állnak".

A Virginiai Nyilatkozat, mint az alkotmányhoz csatolt emberi jogi deklaráció, amelyet 1776. június 12-én adtak ki, tizenhat cikkelybe sorolja az állampolgári és emberi szabadságjogokat. Ez a deklaráció – amely az amerikai államok deklarációi

közül a legteljesebb és legprecízebb felsorolását adja a garantált jogoknak, részben a föderatív alkotmányban megfogalmazott tételeknek, részben pedig az alkotmányhoz később – 1791-ben – csatolt első tíz alkotmánykiegészítésnek előképe, amelyet az amerikai Bill of Rights-ként ismer a történelem. Az első cikkely tartalmazza azt a jogi deklarációt, amely a Függetlenségi Nyilatkozat tételeiben is visszatér: „Minden embernek a természet rendje szerint veleszületett jogai vannak, amelyektől ha társadalmi közösségbe is kerül, semmiféle szerződés meg nem foszthatja, vagy utódaitól azokat el nem veheti; ilyenek: az élet és szabadság élvezete, ezzel kapcsolatosan a tulajdon megszerzésének és birtoklásának, a boldogságra és biztonságra irányuló törekvésnek, valamint azok elnyerésének joga." A második és harmadik cikkely a népszuverenitást kifejező képviselet jellegét s a képviselők felelősségét, valamint a kormányzat célját fogalmazza meg. Ez utóbbit úgy körvonalazza, hogy „A kormányzat mindig a nép, a nemzet, a közösség együttes jólétéért, védelméért és biztonságáért van..." A negyedik cikkely a jogegyenlőséget, a privilégiumok és hivatalok átörökítésének tilalmát mondja ki. A törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom szétválasztása mint alkotmányos garancia ugyancsak a deklaráció része. A tulajdonjog garanciája, az adóztatással kapcsolatos garanciák – hogy ti. e fontos jogokat csak törvény szabhatja meg vagy módosíthatja, ugyancsak része a deklarációnak. A törvények felfüggesztésének tilalma a végrehajtó hatalom számára ad biztosítékot a gyarmati államok polgárainak saját törvényhozásuk érvényességét illetően. Rögzítik a büntető eljárásjogi garanciákat, amelyek az 1791-es Bill of Rights-ban is kiemelt helyet kapnak. E téren ugyancsak az angol common law bírósági eljárásnak garanciáit veszik át (vád okának megjelölése, a védelem bizonyítékainak érvényesítése, a jury bírósági eljárás biztosítása stb.). A tizenkettedik szakasz a sajtószabadságot, a tizenhatodik pedig a vallás- és lelkiismereti szabadságot garantálja. E szakasznak különösen a bevezető sorai azt mutatják, hogy a jogi garancia jellege még nincs biztosítva, inkább deklaratív jellegű, szemben az alkotmánnyal, illetve az 1791-es Bill of Rights-szal.

A Függetlenségi Nyilatkozat az emberi jogoknak nem adja olyan kidolgozott katalógusát, mint a Virginiai Alapjogok. A legkiemelkedőbb szabadságjogokat rögzíti csak a nyilatkozat bevezető gondolataként: „Mi ezeket az igazságokat magától érthetődőeknek tartjuk; hogy minden ember egyenlőnek van teremtve, hogy mindnyájan az Isten által bizonyos (velük született) jogokkal vannak felruházva, ilyenek: az élet, a szabadság és a boldogságra való törekvés; hogy ezen jogok biztosítására kormányzatok alakulnak az emberek között, kiknek jogos hatalma a kormányozottak beleegyezésétől ered."

Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányába az alapjogok közül csak a legfontosabbak kerültek, ami vita tárgya is lett a ratifikáció során. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy az angol alkotmányos szabadságjogi garanciák legősibb formáját, a habeas corpust, illetve a „due process of law"-t vették be az alkotmány szövegébe. A megfogalmazás időpontjában a szabadságjogi katalógus az egyes államok fejlettségi szintjének megfelelően az egyes államok alkotmányában volt található. Az állami mechanizmus működését érintő garanciák a következők: maga a föderális jellegéből folyó egyensúlyhelyzet (mi kerüljön a föderáció, mi az egyes államok hatalmi jogosultsági körébe), a hatalmi ágak megosztása (törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalomra),

valamint azok egymáshoz kapcsolása, a kétkamarás törvényhozás és annak választási módja, mint a népszuverenitás képviseleti formájának körülírása és az impeachement, ez a sajátosan angol parlamenti fejlődésből merített intézmény, amely a végrehajtó hatalom központi intézményeinek tisztségviselőit érintő felelősségre vonás módját rendezi, kikötve a bill of attainder (fej- és jószágvesztést kimondó ítélet) tilalmát, a visszaható erejű büntetőtörvény tilalmát, valamint olyan törvények alkotásának tilalmát, amelyek a szerződések kötelező erejét csorbítják. A felsorolt leglényegesebb, de korántsem teljes lista nem az Alkotmányban, de az Alkotmányból folyó felhatalmazás alapján később létesült bírói felügyelettel, más szóval normakontrollal egészül ki, amely a szabadságjogok érvényesítésének legfontosabb eszköze.

Az amerikai Alkotmány egyik jó jellemzője a többségi akarat és a kisebbségi jogok érvényesítésének biztosítása, az egyéni és csoportos szabadságjogok biztosításának nagy jelentőséget tulajdonít. A többségi zsarnokságtól való félelem olyan tekintélyes amerikai politikusok között is élt, akik a köztársaságot megalapították. Erről alkotott véleményt John Adams híres műve „Defense of the Constitutions of Government of the United States of America" (Az Amerikai Egyesült Államok kormányzatának védelme), amelynek lényegi mondanivalója, hogy az emberek nem lehetnek biztonságban megfelelő képviseltetésük esetén sem egy a „fékek és egyensúlyok" megfelelő rendszere nélkül. „A köztársaságban nagy fontosságú, hogy ne csak a társadalom legyen védve az őt kormányzókkal szemben, hanem, hogy megvédjék a társadalom egyik részét a másik rész igazságtalanságaival szemben. A társadalom különböző osztályaiban szükségszerűen különböző érdekek léteznek. Ha a többség közös érdekből egyesül, a kisebbség joga bizonytalanná válik... Az igazság a kormányzat végcélja, a polgári társadalom végcélja is... Egy olyan társadalomban, ahol az erősebb párt könnyen egyesül és elnyomja a gyengébbet, az anarchia éppolyan valóságosan uralkodhat, mint a természeti állapotban, ahol a gyengébb egyén nincs biztonságban az erősebb sértéseivel szemben."

Az amerikai alkotmány csak a legfontosabb alapjogokat biztosította. Már az alkotmányozás idején, de később is széles körű küzdelem folyt az emberi és állampolgári jogok katalógusának megfogalmazásáért és azért, hogy az a föderáció alkotmányának részévé váljon. *Az amerikai Bill of Rights végül 1791-ben vált az Alkotmány részévé, amikor az első 10 alkotmánykiegészítést az alkotmányhoz csatolták.* Az első kiegészítés a föderatív állam vallási indifferenciáját biztosítja. „A kongresszus nem alkothat semmiféle törvényt valamely vallás bevezetésére vagy szabad gyakorlásának eltiltására." A virginiai nyilatkozatnak a lelkiismereti szabadságra vonatkozó kijelentését tehát úttörőnek, s a korabeli amerikai közéletben modell értékűnek tekinthetjük a nem protestáns állampolgárok jogegyenlőségének elismertetésére a vallásgyakorlat terén. A gyakorlat természetesen nem egy alkotmányos jogkijelentéstől függött. Még hosszú időnek kellett eltelnie, amíg az egyes államok gyakorlatában az alkotmányjog területéről száműzték a vallás- és lelkiismereti szabadságot korlátozó rendelkezéseket. Hasonlóképpen kiemelkedő jelentőségű az első kiegészítés második fordulata is: „A Kongresszus nem alkothat törvényt... a szólás vagy a sajtó szabadságának korlátozására; vagy a népnek a békés gyülekezésre és a kormányhoz intézett sérelmek orvoslását célzó kérelmezésére irányuló jogának a korlátozására." A sajtó-, szólás-, gyüleke-

zés és peticionálás jogát ma is az állampolgári jogok legjelentősebb intézményeiként tarthatjuk számon.

Az amerikai Bill of Rights hatályának első tíz évében mégis sor került olyan törvények kiadására (az Idegentörvény és a Lázadási törvény), amelyek nyomán a jogok védelmére kialakult mozgalom, majd az „1800-as forradalom", a hatalomváltás a föderalisták és republikánusok között bekövetkezett (vagyis Jefferson, a republikánus irány vezetője került az elnöki székbe 1801–1805 között, majd évek múltán még egy elnöki ciklusra). A módosítások közül a negyediktől a nyolcadikig terjedő öt módosítás részletezve sorolja fel a büntetőeljárási garanciákat, illetve az alkotmányban már biztosított „due process of law" részletezését adja. Az „őt megillető eljárás" a személy, ház, irat és ingóságok tekintetében nyújt garanciát az indokolatlan kutatásokkal szemben, s a letartóztatást a negyedik kiegészítés elfogató parancshoz köti. Az ötödik kiegészítés különösen jelentős, mert a nagy (vád) esküdtszék eljárásához köti a főbenjáró, illetőleg súlyos bűncselekményekért való felelősségre vonást (kivételt a hadi jog, illetve katonai eljárás jelent), a kétszeres eljárás tilalmát rögzíti (ugyanazon cselekményért senki sem vonható kétszer felelősségre), továbbá az amerikai, illetve angolszász jogrendszerben jelentős eljárási garanciát, hogy ti. „nem kényszeríthető bármilyen bűnügyben, hogy önmaga ellen tanúskodjék". Érdekes módon ugyanezen kiegészítés ad garanciát az ellenszolgáltatás nélküli kisajátítással (államosítás) szemben, „magánvagyon nem vehető el közhasználatra igazságos ellenszolgáltatás nélkül". A hatodik kiegészítés az angol és francia polgári forradalmak során megszületett eljárási garanciákat rögzíti az amerikai Alkotmányban: „Minden bűnvádi eljárásnál a vádlottnak joga van a gyors és nyilvános tárgyaláshoz, amelyet annak az államnak és kerületnek pártatlan esküdtszéke tart, amelyben az bűncselekmény történt és amely kerületet megelőzően törvény állapított meg, és joga van (a gyanúsítottnak), hogy a vád természetéről és okáról felvilágosítást kapjon, hogy szembesítsék az ellene valló tanúkkal, hogy a javára szóló tanúk megszerzésére kényszereljárást és saját védelmére ügyvédi segítséget vehessen igénybe." A hetedik kiegészítés pedig a húsz dollárt meghaladó perértékű common law esetekben az esküdtszéki tárgyaláshoz való jogot biztosítja, s ily esetben is csak a common law szerinti szabályok érvényesülhetnek. Ez azt jelenti, hogy az angol jogrendszerből az amerikai jogrendszerbe eddig is behatoló common law intézményei az igazságszolgáltatás segítségével az Unió olyan területein is alkalmazáshoz juthattak, ahol az előző gyarmati állapot miatt francia, spanyol, esetleg holland jog érvényesült. Azaz a kiegészítés az amerikai jogintézmények rendkívüli tarkaságába némi egységet hozott.

Az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága

A Legfelsőbb Bíróságról az Alkotmány harmadik cikke rendelkezik. „Az Egyesült Államok bírói hatalma egy Legfelsőbb Bíróságot és olyan alacsonyabb rendű bíróságokat illet, amilyeneket a Kongresszus időről időre rendel és létesít." Már az első szakasz biztosítja a bírák számára az angol alkotmányosság által kidolgozott garanciát, hogy ti. a bírák jó viselkedésük alatt megtarthatják tisztségüket. A bíróságról szóló

cikk második szakasza a föderatív bíróságok hatáskörét úgy állapítja meg, hogy egyrészt a jogi norma természetét veszi figyelembe: „A bírói hatalom kiterjed a jog és méltányosság (law and equity) terére tartozó minden esetre, melyek ezen alkotmányból, az Egyesült Államok törvényeiből és hatóságuk alatt kötött és kötendő szerződésből erednek…" Másrészt a föderatív bíróság bizonyos *személyi körre* terjed ki. Így: nagykövetekre, egyéb követekre stb. (l. később). *Az Alkotmány nem szól arról a funkcióról,* amelyet a későbbi alkotmányos irodalom *„normakontroll"-nak* nevezett el, s amelynek lényege, hogy a Legfelsőbb Bíróságnak joga van mind a föderatív, mind pedig az egyes államok törvényhozása által hozott törvények alkotmányosságát felülvizsgálni. A normakontroll kialakulásának, majd működési hatékonyságának vizsgálata az egyes ügyek publikáltsága folytán különösen az utóbbi évtizedekben lehetséges. Legnagyobb jelentőségűnek a szabadságjogok érvényesítése terén kifejtett tevékenységét, illetve az állam gazdasági beavatkozásának jogszerűségére vonatkozó működését tarthatjuk. Az az előbbi normakontroll létezése óta, míg az utóbbi a huszadik században jellemzi a Legfelsőbb Bíróság működését (l. a New Deal kapcsán).

Már Jefferson első elnöki üzenete tartalmaz olyan kitételt, amely a föderatív rendszer egyik legvitatottabb kérdésében, az Unió bírósági rendszerét illetően nyitánya az elnök és a Legfelsőbb Bíróság között induló vitának, amely végül a Marbury contra Madison ügy megfogalmazásához vezetett. A törvényhozás és végrehajtás kormányzati hatalmának elhatárolásában az elnök nem mutatott különösebb buzgalmat. Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy ezeket a hatalmakat akkor a saját pártja birtokolta. A bíróság azonban a föderalisták kezén volt, akiknek alkotmányos alapelve a központosítás volt. Míg a virginiai republikanizmus politikai krédóját egy elvben lehetett összefoglalni, hogy a föderális kormányzat nem végső bírája saját hatalmának, a föderalizmust képviselő Legfelsőbb Bíróság, élén Marshall főbíróval úgy értelmezték az Alkotmányt, hogy az a bírói döntésben megfellebbezhetetlen.

Lényegében tehát már ekkor felmerült a később döntő kérdés, hogy a bírói hatalom és a népszuverenitás hogyan egyeztethető össze. A republikánusoknak az 1800-as „forradalom" vívmányai érdekében ellenőrzés alá kellett volna vonni a Legfelsőbb Bíróságot. Ezt a célt alkotmánymódosítással, vagy a bírák számának gyarapításával egyaránt el lehetett volna érni. Minden szükséges hatalmat meg lehetett volna szerezni oly módon, hogy betoldanak az Egyesült Államok Alkotmányába néhány szót, amelyet az angol alkotmányos gyakorlatból vettek át. Például a massachusetts-i alkotmányba, nevezetesen, hogy az elnök a törvényhozás két házának felszólítására elbocsáthatja a bírákat. A föderalisták forradalminak és veszélyesnek bélyegezték volna a célt is, az eszközöket is, de ennek az ellenvetésnek nehezen tudtak volna érvényt szerezni abban a történelmi szituációban, amikor a törvényhozásban Jefferson pártja volt többségben.

Az 1789-es Bírósági törvény a föderalista centralizáció diadala volt, mert a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe utalta az állami bíróságok döntéseinek felülvizsgálatát oly esetekben, amelyekben „kétségbe vonattak", a föderalista kormány hatalmi körei, és kedvezőtlen volt a bírói döntés a föderalizmus szempontjából. Miként alább látni fogjuk, pontosan ilyen ügy volt Marbury békebíró kinevezése, majd a föderációs

kormány általi visszavonása Jefferson kormányzata kezdetén. A jeffersoni adminisztráció, miként általában a republikánusok, a föderatív bíróság hatáskörének ily kiterjesztését azért nézték aggodalommal, mert féltették az egyes államok bíróságainak autoritását. Jefferson azonban nem járt el kellő következetességgel, amelyet a kortársak azokban az évtizedekben szemére is hánytak. A korszak amerikai történetírója – Henry Adams – magyarázatot ad a jeffersoni politika óvatosságára, amikor rámutat, hogy a kongresszus erélytelen volt és összetételében sem nyújtott erős támaszt a kormánynak. 1802 februárjában kezdődött meg a többségi republikánus kongresszusban az a vita, amely a föderális bíróságoknak az 1789-es törvényben kiépített rendszerét kívánta megreformálni. E törvény a föderatív bíráskodás szervezetét alkotta meg, államonként és államokon belül kerületenként föderatív bíróságokat hívott létre, amelyek az alkotmányban fent felsorolt esetekben jártak el. A Legfelsőbb Bíróság hatáskörét illetően vitatható rendelkezést tartalmazott a törvény, ahogyan az a Marbury ügyből nyilvánvalóvá vált. A törvény a Legfelsőbb Bíróság alá rendelve ún. mozgóbíróságokat létesített, amelyeknek feladata az államok jogalkalmazásának koordinálása lett volna. A kongresszusi vita végül leszűkült a mozgóbíróságok kérdésére, mert az évekig tartó vita, amely a kongresszus hatalma fölött folyt, az egyes szakkérdésekről elterelte a figyelmet. Az 1803-as Lousiana vita pedig – amelyet a Franciaországtól megvásárolt óriási földterület alkotmányos sorsáról folytattak – hosszú időre leszorította az egyéb kérdéseket a kongresszus és a közélet területéről. Így a Marbury contra Madison ügyben Marshall főbíró által megindokolt döntés, amely a föderalista bíróságok, s ezen belül a Legfelsőbb Bíróság jogértelmező szerepéről szólt, az amúgy is meggyengült virginiai elveknek nem megdöntését, hanem már az elparentálását jelentette. Az ügy, amelyben a határozat született, kis jelentőségűnek tűnt, s különösen annak tűnik a ma embere számára, a Marshall által megfogalmazott elvek azonban központi kérdést érintenek: a tagállamok és a föderáció viszonyát, illetve jogalkotásaik hatályának kérdését. Az alább bemutatott ügyben olyan elvi kérdések jelennek meg, amelyek évtizedeken keresztül, sőt napjainkig vitatottak nem időszerűségük miatt, hanem mert az amerikai alkotmány belső ellentmondásain nyugosznak. Olyan ellentmondásokon és értelmezési lehetőségeken, amely termékeny kihasználása révén a több mint kétszáz éves alkotmány természetesen számos fontos kiegészítéssel még ma is működőképes.

A Marbury contra Madison ügyben közel másféléves vita után került sor határozathozatalra. Marshall az eset ismertetése után első kérdésként azt tette vizsgálat tárgyává, hogy a kérelmezőnek (Marbury) joga van-e arra, amit kér. Az előző elnök (John Adams) őt békebírának kinevezte és a Secretary of State (államtitkár) a megbízást le is pecsételte, a megbízatás öt évre, bírói hatáskörre szólt. Amikor az elnökváltozás megtörtént, s az új államtitkár Madison visszavonta a megbízatást, amely független a végrehajtó hatalmi körtől. Marshall véleménye szerint a megbízatás nem volt visszavonható, tehát egy megszerzett jog megsértése a kérelem tárgya. További vizsgálat tárgya volt, hogy megilleti-e a kérelmezőt a jogorvoslat a Legfelsőbb Bíróságon. A válasz attól függ, hogy először: milyen a hivatalos irat természete, és másodszor, hogy a Legfelsőbb Bíróság jogköre kiterjed-e reá. Ami az első kérdést illeti – így Marshall – „egy felsőbírósági hivatalos okirat mandamus nyilvánvaló esete, akár a

megbízatás kézbesítésének elrendelésére vonatkozik, vagy egy másodpéldányéra a feljegyzések alapján, és csak annak megvizsgálása marad hátra, hogy vajon ez a bíróság jogosult-e a megbízatás kiadására". Ezután következik a vélemény legfontosabb része, amely a Bírósági Törvény 13. szakaszának alkalmazhatóságát vizsgálta. Az idézett törvény a bíróságok jogává tette, hogy „bármely személynek, aki hivatali tisztséget visel az Egyesült Államok megbízatása alapján" mandamust adjon ki. Marshall itt megállapítja, hogy e kitétel ellentétes az alkotmánnyal, amely csak a következő körben való döntési jogkört adja: „Minden esetben, amely nagyköveteket, más egyéb követeket, konzulokat és oly ügyeket érint, amelyekben egyik fél az állam, a Legfelsőbb Bíróságnak eredeti hatáskörrel kell rendelkeznie." Marshall ezt követő jogi okfejtése az Alkotmány értelmezését illetően több szempontból jelentős. Az egyik ilyen szempont az Alkotmánynak, mint elsődleges jogforrásnak a deklarálása – amely miként az előzőekben láttuk, a virginiai iskola szemszögéből a Föderatív Alkotmány és az egyes államok alkotmánya közötti összefüggésben egyáltalán nem volt egyértelműen elfogadott. „Természetes – fejti ki Marshall –, hogy mindazok, akik meghatározott keretek között írott alkotmánnyal rendelkeznek, úgy tekintenek rá, mint a nemzet által kialakított alapvető és kimagasló törvényre és következésképpen minden ilyen kormány elmélete az kell hogy legyen, hogy a törvényhozás olyan törvénye, amely ellentmond az alkotmánynak, semmis. Ez az elmélet lényegében egy írott alkotmányhoz csatolódik, és következésképpen e bíróság úgy kell hogy tekintsen rá, mint társadalmunk alapvető elveinek egyikére. Ezért ezt nem szabad szem elől téveszteni a téma további megfontolása során."

Ha arra gondolunk, hogy a republikánusok hogyan fontolgatták a bírák kongreszszusi leválthatóságának lehetőségét, azok a sorok, amelyek következnek, a Legfelsőbb Bíróság bíráinak, de ugyanakkor magának a bíróságnak is alkotmányos védelmét jelentik, akár egy föderatív kongresszusi törvénnyel szemben is: „Ha a törvényhozás egy törvénye az alkotmánnyal ellentmondásban állva semmis, érvénytelensége ellenére megköti-e a bíróságok kezét és kötelezi-e őket végrehajtásukra? Vagy más szavakkal: bár ne legyen törvény, létrejött-e olyan szabály, amely éppen annyira működőképes, mintha valóban törvény lenne?" Marshall ezek után sorra veszi a jogi normák összeütközésének lehetőségeit, s ezzel mintegy kiszabja a föderatív bíróságok tevékenységének határait is. „Ha két törvény kerül összeütközésbe egymással, a bíróságnak kell döntenie e törvények érvényességéről. Tehát, ha egy törvény ellentétben lenne az Alkotmánnyal, ha mind a törvény, mind az Alkotmány alkalmazható lenne egy sajátos esetre, úgy hogy a bíróságnak kell döntést hoznia akár összhangban a törvénnyel, figyelmen kívül hagyva az Alkotmányt, vagy összhangban az Alkotmánnyal, eltekintve a törvényektől, a bíróságnak kell határoznia, hogy az ellentmondásos szabályok közül melyik vonatkozik az esetre: ez a bírói kötelesség leglényegesebb pontja."

A Legfelsőbb Bíróság normakontrollja a mai amerikai jogtudomány által is vitatott kérdés. Egyesek az Alkotmány „nem precíz" megfogalmazására vezetik vissza a normakontroll körüli vitát. Az Alkotmány kitétele azonban, hogy ti. az Alkotmány a legfőbb jogforrás, egyértelműen azt jelenti, hogy az államok törvényhozását megelőzi a föderatív törvényhozás, vagyis alkotmányos hierarchiát állít fel azokban az

ügyekben, amelyeket a föderatív törvényhozás számára fenntartottak, s amelyeket az Alkotmány felsorol. Az Alkotmány kifejezetten nem szól arról a kérdésről, hogy a normák ütközését mily szerv állapítsa meg, illetve mily szerv orvosolja. Angliában a parlament szuverén, egy bíróság sem hatálytalaníthatja a parlament jogalkotását. A koloniális gyakorlatban eltérő volt a helyzet. A korona által kinevezett bírák a gyarmati törvényhozás intézkedéseit hatálytalaníthatták azon az alapon, hogy a helyi jog beleütközik a „colonial charter"-be (a gyarmati államnak adományozott privilégiumlevélbe), amely a legmagasabb szintű jogforrás volt. Az 1787-ben ülésező alkotmányozó gyűlés a normakontrollról annyit észlelt csupán, hogy az alkotmány nem működhet, ha a bíróság nem hatálytalaníthatja az egyes államok jogát, nem alkotott azonban egyértelmű szabályt. Az ügy akkor vált kiélezetté, amikor a Jefferson kormányzat a fent vázolt körülmények között és okok miatt a föderatív bíróságot létében fenyegette. Megjegyzendő azonban, hogy a Legfelsőbb Bíróság normakontrolljának első évtizedeiben számos egymásnak ellentmondó megállapítás született magának a normakontrollnak a természetéről is. A normakontroll kiterjedettsége, hatékonysága sem volt jelentős az első évtizedekben. A Legfelsőbb Bíróság ilyen irányú működésének virágkora a polgárháborút megelőző, majd követő évtizedekre tehető, s lendületet adott neki a polgárháború kérdésének kulcskérdése: a néger rabszolgaság megszüntetésének problémája.

A jogfejlődés az Egyesült Államokban a polgárháború előtt

A gyarmatosító angol telepesek a kezdeti időben sem alkalmazhatták változtatás nélkül az angol common law intézményeit, jóllehet az első évszázadokban az angol korona fennhatósága alatt álltak. A gyarmatok közjogi helyzetét a karták szabályozták, a magán életviszonyok alakítására azonban az egyes gyarmatok törvényhozása révén lehetőség nyílott. A koloniális jog egyszerű, áttekinthető és a laikus bíróságok részére is érthető jog kidolgozását tekintette céljának. Az angol common law rendszere túl bonyolult volt, ezért teljes mértékben nem volt alkalmazható, de az életviszonyok számos területén mindvégig kiegészítő jogforrásként működött. Az angol jury rendszer – helyi sajátosságok eltérésével – ugyancsak működött a gyarmatokon. A jog fejlődése a 18. században gyorsult fel. A 17. században még nem volt jogászképzés a gyarmati államokban, az előkelők angliai vagy egyéb európai egyetemeken szerezték diplomát. A 18. században kialakult a hivatásos jogászrend, amely szélesebb körben kapott alkalmazást a különböző hivatásterületeken, megindult a helyi jogászképzés. Az angol common law intézményeinek tágabb körű befogadását igényelte a jogászképzés, mert az amerikai államok egyetemein Blackston oxfordi professzor Kommentárjainak (1765) tanításával és magyarázatával behatóan foglalkoztak.

A függetlenségi háború utáni időben az Unió területének kiterjedésével több olyan állam lépett az Unióba, amely területén előzőleg nem az angol common law rendszerét, hanem más európai jogot alkalmazták. Így a francia, spanyol jog az egyes államok jogintézményeiben jelentős mértékben volt jelen. Ugyanakkor a common law recep-

ciója ezekben az államokban a 19. század közepétől kezdve végbemegy, s a saját régi jogok mellett mint kiegészítő alkalmazást nyer, majd később e jogok fölé nőtt, s a saját régi jog vált kiegészítő joggá.

Az Alkotmány rögzítette a jogfejlődés szervezeti formáit, amikor a föderatív bíróságok és a Legfelsőbb Bíróság működését körülírta. A „law and equity minden területére" kiterjesztette hatáskörüket, s ezáltal lehetőséget nyújtott az iránymutató precedens rendszerén keresztül a jogi normák összehangolására. Az alapvető eljárási garanciák rögzítésével (l. alkotmánykiegészítések a szabadságjog terén) pedig a polgári és büntetőeljárás működésébe hozott egységes intézményeket.

A jogtudomány is fellendült a függetlenségi háború után. Különösen a Harward és Columbia voltak nagy befolyással az önálló amerikai jog kifejlesztésére, miként a Legfelsőbb bírósághoz benyújtott szakvéleményükkel, a végrehajtó hatalomnak nyújtott jogi tanácsaikkal is a jogi és politikai reformokat szolgálták. Az egyes amerikai szövetségi államokban *a közjogi intézmények* körében is nagy eltérések mutatkoztak. A képviselet demokratikus jellegét meghatározó választójog körében azonban viszonylag korán, a 19. század első harmadában a felnőtt fehér férfiak általános választójoga elismeréshez jutott. Az amerikai Bill of Rights megfogalmazása utáni évtizedekben az államok sora cikkelyezte be (New Hampshire 1792, Georgia 1798, Maryland 1810, New Jersey 1807). Az újonnan kialakuló államok pedig e példákat követték, míg más államok az alapítók közül a 19. század első harmadában ugyancsak véghezvitték a politikai jogok kiterjesztését (mint New York és Massachusetts).

A női választójog követelése az európai törekvésekkel egy időben, a francia forradalom korában merült fel a művelt nők körében. Abigail Adams már 1776 márciusában a kontinentális kongresszuson ülésező férjének, az Egyesült Államok későbbi elnökének John Adamsnak azt írja, hogy a függetlenség kivívása után, amikor a jogokat újraszabályozzák, ne feledkezzenek meg a nők jogairól. A nők jogairét folyó összehangolt fellépésre – összhangban az európai fejlődéssel – 1848-ban került sor. A Seneca Fallsban (New York) tartott ötnapos tanácskozáson megalakult a Női Jogok Nemzeti Szövetsége (National Womans Rights Convention), amely deklarációt fogadott el a női jogokról. E deklaráció fő követelése a női választójog.

A polgárháború időszakában a négerek jogegyenlőségi küzdelméhez kapcsolódott a nőemancipáció követelése, amelyet a republikánusok írtak zászlójukra, de a demokrata vezetők egy része is felkarolt. A küzdelem sikerre azonban csak a huszadik században jutott a föderális szintű jogalkotás terén. A polgárháborút követő időszakban *az egyes államok törvényhozó testületei* közül többen biztosítottak a nők részére választójogot. Így Ohióban, majd Wyomingban (1869). Az 1870 és 1910 között eltelt negyven év alatt az Unió 17 államában nyújtottak be törvényjavaslatot a nők választójoga érdekében. Két államban értek el sikert: Colorado és Idaho államban. Az amerikai nők választójogi küzdelme – hasonlóan az európaiakhoz – az első világháború idején vezetett sikerre.

Az Amerikai Egyesült Államok a polgárháború idején

A függetlenségi háború után az Unió területe rohamosan növekedett, gazdasága gyors fejlődésnek indult. Az indiánokkal szembeni erőszakos terjeszkedés mellett a franciáktól megvásárolták Lousianát (1803), Florida megszerzése után (1819), Oregon, majd Mexico északi részén a mai Texas, California, Arizona, Nevada, Utah,

Új-Mexico és Colorado államokat szerezték meg a 19. század közepéig. A terjeszkedés későbbi állomása Alaszka, amelyet 1867-ben a cári Oroszországtól vásároltak meg.

Az Unió külpolitikai orientációja szempontjából jelentős a *Monroe-elv* deklarálása. A múlt század húszas éveiben a spanyol gyarmatbirodalom válságba jutott, Latin-Amerikában felszabadító háborúk dúltak. A Szent-Szövetség beavatkozási politikájával szemben Monroe elnök 1823-ban meghirdette az elvet: „Amerika az amerikaiaké", amellyel az Egyesült Államok biztonságát kívánta megvédeni, ugyanakkor megnyitotta azt a folyamatot, amely a mai napig is tart, a földrészen az Unió politikai terjeszkedését.

A függetlenségi háború után az Uniót az ipar, pénzügy, szállítás és mezőgazdaság terén viharos fejlődés jellemezte, amely az északi és déli területek ipari és mezőgazdasági érdekeltségei közötti ellentéteket kiélezte és a rabszolgaság kérdését központi kérdéssé tette. *A Missouri kompromisszum* volt e harc első lényeges állomása. Missouri terület kérte a kongresszust, ruházzák fel állami jogokkal. Az északiak az állami elismerést attól kívánták függővé tenni, hogy a létesítendő tagállam alkotmányában előbb a rabszolgaság korlátozását, később annak eltörlését mondja ki. A kompromisszum lényege, hogy a felvételt nem kötötték ugyan feltételhez, de ugyanakkor felvették Maine államot a tagállamok közé, mivel az rabszolgaság-ellenes volt. Így a kongresszusban (különösen az egyenlő képviselet elvére épülő szenátusban) nem dőlt meg az államok erőegyensúlya. A második jelentős ügy, amely az északi és déli államok közötti vitát a néger rabszolgaság kérdésében kiélezte, a Dred Scott néger rabszolga ügye volt, amelyben a Legfelsőbb Bíróság arra az álláspontra jutott, hogy az Alkotmányban körülírt „állampolgár" fogalma alá nem vonhatók a négerek. Az ügy jelentőségét, a bíróság állásfoglalásának horderejét mutatja Lincoln beszéde 1858. június 17-én a rabszolgakérdés miatt megosztott törvényhozásban. E beszéd jól mutatta, hogy elnökké választása esetére a déli államok milyen elnöki politikával számolhatnak. „Az Egyesült Államok Missouri kerületi bírósága elé egy jogeset került – mondta –, amely egy néger szabadsága körül forgott... A Dred Scottra vonatkozó döntés több tétele... egy-egy alkatrészét jelenti egy mechanizmusnak." A következőkben határozza meg a döntés következményeit:

1. Egyetlen Afrikából hozott néger rabszolga vagy annak leszármazója sem lehet soha egyetlen állam polgára sem a szónak abban az értelmében, ahogy azt az Egyesült Államok Alkotmánya használja, hogy ti. „minden állam polgára jogosult az egyes államok polgárait megillető valamennyi előjogra és kiváltságra".

2. Sem a kongresszus, sem valamely kerületi törvényhozás nem tilthatja be a rabszolgaságot az Egyesült Államok egyik területén sem.

3. Az Egyesült Államok törvényszékei nem fogják eldönteni, hogy egy néger tényleges rabszolgaságban tartása valamely szabad államban szabaddá teszi-e őt gazdájával szemben, hanem a döntést akármelyik rabszolgaállam bíróságának átengedik, ahová a négert gazdája elhurcolta.

Lincoln elnökké választása után a rabszolgatartó déli államok heves ellenállást tanúsítottak az elnök politikájával szemben. Előbb Dél-Karolina, majd 10 déli állam 1860–61 telén kilépett az Egyesült Államokból. 1861 februárjában a kilépett államok

kongresszusra jöttek össze, és elfogadták „az amerikai államok konföderációja" elnevezésű rabszolgatartó alkotmányt. Virginia állam székhelye, Richmond lett a lázadó államok konföderációjának székvárosa. 1861-ben megkezdődött a négy évig tartó polgárháború. A háború kezdetétől nyilvánvaló volt, hogy az északiaknál van a nagyobb gazdasági erő, mégis a polgárháború első szakaszában (1861–1862) a délieké volt a győzelem. A katonai siker kivívásában nagy szerepe volt a Lincoln által pártfogolt Homestead Act (családi birtok törvény) – 1862-ben kiadott törvény – hatásának. Ez a törvény minden farmernek jogot ad, hogy 160 acre földhöz jusson 10 dollár illeték lefizetése ellenében. Ötévi ott-tartózkodás és a föld megművelése esetén a terület a farmer tulajdonába kerül. A másik jelentős elnöki intézkedés a győzelem biztosítására *Lincoln 1863. január 1-én nyilvánosságra hozott kiáltványa,* amely kimondotta a lázadó ültetvényesek tulajdonában lévő néger rabszolgák szabadon bocsátását, s a felszabadítást az előrenyomuló északi csapatok feladatává tette. (Ez a kiáltvány a négerek széles tömegeit vonta az északi zászlók alá.) 1865-ben az északiak számára a győzelem elérkezett, de öt nappal a győzelem után Lincoln elnök az ültetvényesek ügynökének áldozata lett. *A polgárháború két lényeges eredményt hozott a társadalomfejlődés szempontjából:* demokratikus alapon megoldotta az agrárkérdést, s ezáltal az amerikai mezőgazdasági fejlődés széles perspektíváját nyitotta meg, és megszüntette a négerek rabszolgaságát, amely hosszú fejlődés eredményeként az amerikai társadalomba történő befogadásukat eredményezte.

A 13. alkotmánykiegészítést, amelyet 1865-ben alkottak meg és amely Lincoln elnök kiáltványának tartalmát a legmagasabb szintű jogforrás rangjára emelte, a déli államokban ún. Fekete Kódex kiadása követte, amely a déli államokban felszabadítottak polgári jogait erős korlátozás alá vetette, a korlátozások megsértőit pedig büntetőjgi szankciókkal sújtotta. *Az első polgári törvény* (1866) feladata éppen az volt, hogy megvédelmezze a felszabadítottakat a nyílt jogi diszkriminációkkal szemben a munkavállalás, házasságkötés, ingatlanszerzés stb. terén. A törvény alkotmányos jellegét tagadó nézetek, amelyek közül különösen Andrew Johnson elnök vétója érdemel figyelmet, arra bírták a radikális republikánus többségű kongresszust, hogy a törvény jelentősebb intézkedéseit *a 14. alkotmánykiegészítés* „kikényszerítésével" alkotmányos szintre emelje. A 14. kiegészítés kikényszerítésére szolgált *az első rekonstrukciós törvény* (1867.), amelyet ugyancsak elnöki vétó ellenére alkotott meg a kongresszus. E törvény óriási ellenkezést váltott ki, mert az országot katonai körzetekre osztva katonai vezetők döntésétől tette függővé a déli államok intézményeinek működését. A 14. kiegészítés, amelyet 1868 júliusában ratifikáltak, első szakaszában a „due process of the laws"-t (a jogok egyenlő védelmét) terjeszti ki a felszabadítottakra, mindkét kitétel az angol jogból még a gyarmati időszakban az amerikai alkotmányos gyakorlatba átkerült szabadságjogi garanciaként működött. E kitételek eltérő magyarázatára tér vissza idők folyamán a Legfelsőbb Bíróság döntéseiben. A 14. kiegészítés második szakasza a föderális képviselet csökkentésével fenyegeti azokat az államokat, amelyek a 21. életévüket betöltő férfiaktól a fajra tekintettel megtagadják a szavazati jogot. Megjegyzendő, hogy ugyanez a szakasz felsorolja mindazokat a szavazati formákat is, amelyekkel az állampolgárok politikai jogaikat gyakorolják. Így a felsorolás magában foglalja az elnök és elnökhelyettes, a föderatív törvényhozó

szervek, valamint az állami törvényhozás szerveit éppenúgy, mint a választott önkormányzati és bírói szerveket létesítő választásokat. Így különösen érdekessé válik az a későbbi évtizedekben kialakult gyakorlat, amely különbséget tett a négerek e fontos politikai jogának gyakorlása terén aszerint, hogy primary (azaz elektorokat választó jogosultság) avagy election (azaz közvetlen választás valamely szervbe) van-e soron. Végül a *15. alkotmánykiegészítés* (1870) kifejezetten tiltja a jogi diszkriminációt a választójog gyakorlása terén: „Az Egyesült Államok polgárainak szavazati jogát sem az Egyesült Államok, sem pedig bármelyik állam nem tagadhatja meg vagy korlátozhatja faj vagy előző rabszolgaságbeli állapot miatt."

A négerek felszabadítását követő évtizedekben a négerek jogi helyzetét előbb az 1875. évi polgári jogi törvény, majd az 1877-es Redemption, azaz az északi és déli államok *közötti megegyezés* szabta meg. Ez utóbbi az egyes államokban a home-rule (helyi szabályozás) rendszerét teszi lehetővé e fontos állampolgári jogi területen. A déli államok jogalkotásukban a polgári jogokat illetően a Fekete Kódexek brutális diszkriminációs rendelkezéseit elvetették ugyan, de a „liberalizmus" alapján a fehérek jogi szupremációját alakították ki. Egyes államok törvényhozásában megjelennek az ún. *szegregációs törvények*. Így Mississippi 1888-ban, Texas 1889-ben, Lousiana 1890-ben alkotja meg szegregációs törvényeit, míg Alabama, Arkansas, Kentucky, Georgia 1891-ben. *A szegregáció, vagyis elkülönítés* a négereknek a fehérektől elkülönített helyet jelöl ki a bíróságokon, iskolákban, könyvtárakban, parkokban, hotelekben, kórházakban, de még a temetőkben is. Felmerül a kérdés, hogy a nyolcvanas és kilencvenes évek szegregációs törvényeit az egyes államokban milyen föderális kormányzati intézkedés tette lehetővé. Legjelentősebb faktorként a Legfelsőbb Bíróság tevékenységét emelhetjük ki. 1883-ban a kongresszus a déli államok jogfosztó igazságügyi és igazgatási gyakorlatára reagálva, a 14. alkotmánykiegészítésben biztosított „egyenlő védelem" elvét újra jogszabályban kívánta biztosítani. A Legfelsőbb Bíróság a pozitív értelmezéssel szemben elzárkózó magatartást tanúsított. 1883-ban öt olyan ügyben hozott döntést, amely a négerek polgári jogait érintette és amely arra szolgált, hogy *az 1875-ben* kiadott Civil Rights Act (Polgári Jogi Törvény) hatályát érvénytelenítse. E törvény arra szolgált, hogy a 13., 14. és 15. alkotmánykiegészítés érvényesülését biztosítsa. A törvény a szegregációt, vagyis a négereknek a vendéglőkben és egyéb nyilvános helyeken történő elkülönítését szabálysértésnek minősítette, s büntetni rendelte. Ezekben az ügyekben Bradley főbíró igen jelentős, a Legfelsőbb Bíróság működését is érintő megállapításokat tett. Azt nyilvánította ki ugyanis, hogy a kongresszusnak nincs hatalma olyan kérdéseket szabályozni, amelyek az állami törvényhozás tárgyai, mint ahogyan nem létesíthet a polgári jogok számára helyi jogalkotást sem. A kongresszus ily irányú jogalkotását tehát érvénytelennek nyilvánítja. A föderatív jogalkotás szűkítő értelmezése visszahat a Legfelsőbb Bíróság működésére is. A bíróság e döntésekkel el kívánt zárkózni a polgári jogok igen nagy és fontos területének értelmezésétől. Az elzárkózás csak a huszadik században enyhül, illetve változik, a felélénkülő és szervezett polgári jogi küzdelmek következtében.

Kilencedik fejezet

A francia állam és jog a nagy forradalomtól a harmadik köztársaságig (1789–1870)

Irodalom

Labrousse, E.: La Crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime. Paris, 1944.

Lefebvre, G.: La Révolution française, Paris, 1930.

Palmer, R. R.: The Age of the Democratic Revolution. Princeton, 1959–1964.

Colban, A.: The Social Interpretation of The French Revolution. Cambridge, 1964.

Soboul, A.: A francia forradalom története 1789–1799. Budapest, 1963.

Chevallier, J. J.: Les institutions politiques de la France de 1789 à nos jours. Paris, 1952.

Ellul, J.: Histoire des institutions. II. De 1789 à 1870. Paris, 1956.

Godechot, J.: Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire. Paris, 1968.

Legendre, P.: L'administration française de XVIII. siécle à nos jours, Paris, 1969.

Lepointe, G.: Histoire des institutions de droit public français. Paris, 1952.

Esmein, A.: L'Histoire de Droit de 1789 à 1814. Paris, 1911.

Bertier de Sauvigny, G.: La Restauration. Paris, 1955.

Charléty, S.: La Restauration, 1815–1830. Paris, 1921.

Charléty, S.: La monarchia de juillet, Paris, 1921.

Fourniere, E.: La régne de Louis – Philippe (1830–1848) Paris, é. n.

Girard, L.: La II. e Republique (naissance et mort). Paris, 1968.

Godechot, J.: La Revolution de 1848. Paris, 1971.

Thomas, A.: Le second empire (1852–1870). In: Histoire socialiste. T. 10. Paris, 1907.

Dautry, J.: Az 1848-as francia forradalom és a köztársaság. Budapest, 1981.

* * *

A francia abszolút monarchia válsága

A nagy francia forradalom (1789–1799) beilleszkedett a 18. század végének politikai robbanásaiba (pl. észak-amerikai függetlenségi háború, belga felkelés), világtörténelmi hatását tekintve azonban a legjelentősebb volt. Ennek több oka van. Először

Franciaország a korabeli Európa – Oroszországot bele nem számítva – legnépesebb állama (kb. 28 millió lakos), amit érzékeltet az a tény, hogy 1789-ben valószínűleg minden ötödik európai ember francia volt. Másodszor a kor valamennyi forradalma közül a francia volt a legradikálisabb, mind a politikai konfliktusok hevességét, mind az eseményekben részt vevők számát figyelembe véve. Harmadszor pedig a francia forradalom közvetlenül vagy közvetve mintákat adott a 19. századi politikai mozgalmak és jogintézmények számára, ezért ennek a századnak európai állam- és jogtörténete csak a franciaországi tapasztalatok és tanulságok ismeretében érthető meg.

A 18. századi Franciaországban jelentős *demográfiai és gazdasági növekedés* zajlott le, ami a felszínen elsősorban a népességszám gyarapodásában és az áremelkedésben jelent meg. A gazdasági fellendülés szerkezetét tekintve aránytalan volt (legnagyobb a kereskedelemben, legkisebb a mezőgazdaságban), színvonala pedig elmaradt az angliai ipari forradalomhoz képest.

A forradalom előtt a francia társadalom hivatalosan három rendre tagolódott. Az *első rendet* képezte a papság („akik imájukkal szolgálják a királyt"); a *másodikat* a nemesség („akik kardjukkal szolgálják a királyt"); a *harmadik rendbe* tartoztak a társadalom egyéb rétegei, elsősorban a polgárság, a parasztság és a városi tömegek („akik munkájukkal szolgálják a királyt"). Az ideológiailag és a kiváltságok által megalapozott rendi tagozódás azonban már nem felelt meg a 18. század társadalmi valóságának: egyrészt a rendek közötti választóvonalak fokozatosan elhalványodtak, másrészt pedig az egyes rendeken belüli különbségek egyre élesebben rajzolódtak ki.

A *papságon* belül mélyült az ellentét a – nemesi származású – főpapság, illetőleg az alsópapság között. A *nemesség* eredet szerint régi és új nemességre, foglalkozás szerint a kard és a talár nemességére, lakóhely szerint pedig vidéki és udvari nemességre tagolódott. Valamennyi felosztás mögött a „szegény" és a „gazdag" ellentéte húzódott meg. A francia nemesség nem volt teljesen adómentes (bizonyos adókat fizetnie kellett), s nem volt zárt társadalmi képlet (hiszen nemességgel járó hivatal megvásárlásával a harmadik rend előtt is nyitva állott). Anyagi és kulturális megosztottsága azonban lehetetlenné tette egységes politikai fellépését: egyik csoportja a forradalom mellé állt, másik csoportja aktívan szembeszállt a politikai változásokkal, többsége azonban passzív maradt. A *harmadik renden* belül a polgárság is több csoportra oszlott. A járadékos polgárság ingatlana vagy tőkéje jövedelmeiből élt; másik csoportja a szabadfoglalkozású értelmiség (pl. ügyvédek, orvosok) volt, amelyből a forradalom több vezetője került ki. Önálló társadalmi képletet alkottak a kistulajdonosok (pl. kézművesek, kiskereskedők), illetőleg a vállalkozók (pl. adóbérlők, bankárok) is. A francia polgárságnak a nemességgel szembeni magatartását sajátos kettősség jellemezte: egyfelől szövetségesének tekintette a tulajdonnélküliekkel szemben, másfelől viszont – a gazdasági fejlettség relatív lemaradása miatt – ideológiai és aktuálpolitikai okokból gyakran ellene fordult.

A parasztság jogilag és gazdaságilag is mélyen tagolt volt. Túlnyomó többségét a dologilag kötött jobbágyok és a szabadparasztok alkották, abszolút értékben azonban jelentős volt a személyileg kötött jobbágyok száma is. A parasztság szűk felső rétege jelentős ingatlannal rendelkezett, bérmunkát alkalmazott és piacra termelt. A földnélküli alsó réteg munkaerejét adta bérbe. A számbelileg legnagyobb középső réteg csak annyi földdel rendelkezett, amennyiből megélni nem tudott; ezért bérelt földek művelésével, illetőleg közösségi földek kihasználásával tartotta el magát.

A harmadik renden belül sajátos helyzetet foglalt el a városi tömeg, amely sans-culotte („térdnadrág nélküli") elnevezéssel jelentős szerepet játszott a forradalom konfliktusaiban, s amely már ruhaviseletet tükröző elnevezésében is az előkelőkkel való szembenállását fejezte ki. Ebbe a csoportba tartoztak a kiskereskedők, kisiparosok, segédek, bérmunkások, értelmiségiek. A sans-culotte-ok képezték a párizsi politikai megmozdulások tömegbázisát.

A 18. század meghatározó kultúrtörténeti-szellemi áramlata a *felvilágosodás* volt, amelyet főleg a szabadkőműves mozgalom terjesztett. A felvilágosodás ideológiája, amely a társadalmi jelenségeket az „értelem fényénél" vizsgálta meg, s amely az emberi természetnek megfelelő társadalmi berendezkedést kereste, jelentősen befolyásolta az új állami-jogi intézmények kialakítását.

A vázolt gazdasági-társadalmi-ideológiai helyzetben egyre világosabban fogalmazódtak meg azok a politikai törekvések, amelyek a forradalom alatti konfliktusok alapjául szolgáltak. A papság és a nemesség

kiváltságai megtartását, a polgárság – hivatalviselés révén – a politikai hatalomból való részesedést, a parasztság a földesúri jogok megszüntetését és földet, a sans-culotte-ok pedig – árszabályozás révén – tisztességes megélhetést, illetőleg a kistulajdon védelmét követelték.

A gazdasági fellendülést kísérő népességnövekedés és áremelkedés a társadalom legkülönbözőbb rétegeit sújtotta, s a 18. század utolsó harmadában stagnálást okozott. Az 1780-as évek kereskedelmi válsága munkanélküliséget idézett elő, az 1788-as rossz termés pedig éhínségre vezetett. Ennek következtében 1788–1789-ben városokban és falvakban egyaránt egymást követték az éhséglázadások. A *gazdasági válság* tehát mozgásba hozta a harmadik rend széles tömegeit.

A gazdasági válság mellett a forradalom kirobbanásának másik oka a *pénzügyi válság* volt. Az észak-amerikai függetlenségi háborúban (1774–1783) a francia abszolút monarchia a riválisangol nagyhatalommal szemben a gyarmati felkelők mellé állt, diplomáciai és pénzügyi eszközökkel támogatva őket. Többek között ez a háború is hozzájárult ahhoz, hogy a francia költségvetés deficites legyen, a kincstár pedig eladósodjon. 1788-ban bekövetkezett az államcsőd, s a kincstár az esedékes kifizetéseket sem tudta teljesíteni.

A királyi udvar 1787–1788-ban kísérletet tett a pénzügyi válság megoldására. Az ezzel kapcsolatos politikai eseményeket utólag *„előforradalomnak"* nevezték el.

1787-ben a pénzügyi és egyéb reformok megvitatása céljából összehívták az Előkelők Gyűlését. (A francia országos rendi gyűléseknek két fő típusa volt: az *Általános Rendi Gyűlés,* illetőleg az *Előkelők Gyűlése.* Az Előkelők Gyűlésének valamennyi tagját a király személyesen hívta meg, tehát – választás hiányában – azok kötelező utasításokat nem kaphattak, s együttesen üléseztek. Így az Előkelők Gyűlése részben kezelhetőbb, részben hatékonyabb volt, mint az Általános Rendi Gyűlés. A francia abszolút monarchia időszakában egyébként az általános rendek 1614, az előkelők pedig 1626 óta nem üléseztek.) Az Előkelők Gyűlése – a várakozással ellentétben – a pénzügyi kérdések megtárgyalása céljából az Általános Rendi Gyűlés összehívását követelte. Ekkor merült fel tehát az előforradalom alapvető politikai követelése. A király válaszul feloszlatta az Előkelők Gyűlését.

1787–1788-ban a királyi hatalommal szemben az ellenállást a *parlamentek* vették át. (A francia államtörténetben a parlamentek rendi felsőbíróságok voltak. Kiemelkedett közülük a párizsi parlament. A parlamenteket beiktatási és figyelmeztetési jog illette meg, ami annyit jelent, hogy a király által kibocsátott törvények és rendeletek érvényességi kelléke volt a parlament általi előzetes bejegyzés. Ha a parlament megtagadta a beiktatást, akkor a király úgy szerezhetett érvényt akaratának, hogy ünnepélyes ülésen személyesen jelent meg, s bírói székéből megparancsolta a bejegyzést.) A párizsi parlament ugyanis megtagadta a reformjavaslatok beiktatását. Erre a király bírósági reformmal kísérelte meg csökkenteni a parlamentek politikai szerepét.

A parlamentek után a *tartományi rendi gyűlések* vállalták az ellenállás vezetését. (Franciaországban nem minden tartományban működtek a 18. században rendi gyűlések, csak a – később megszervezett – ún. rendi tartományokban.) Dauphiné tartomány rendi gyűlése 1788-ban szintén követelte az Általános Rendi Gyűlés össze-

hívását, mégpedig elsőként megvalósítva a harmadik rend kétszeres képviseletének az elvét.

1788-ban a király – az Előkelők Gyűlése, a parlamentek, illetőleg a tartományi rendi gyűlések követeléseinek hatására – a rossz termés, valamint az államcsőd körülményei között – összehívta az Általános Rendi Gyűlést. Az udvar megpróbálta a mérleg nyelvének szerepét betölteni, s egyfelől kétszeresére növelte a harmadik rend követeinek létszámát, másfelől viszont függőben hagyta az ülésezés és a szavazás kérdését (a párizsi parlament és az Előkelők Gyűlése rendenkénti ülésezést és szavazást javasolt, míg a harmadik rend követelte az együttes ülésezést és a személyenkénti szavazást).

1789 elején feszült légkörben bontakozott ki a választási kampány, s zajlott le a választás. A szabályzat alapján az első két rend közel 300–300 követét közvetlenül választották meg. A papi követek többsége a plébánosokhoz tartozott, a nemesi követek pedig elsősorban a vidéki nemesség soraiból kerültek ki.

A harmadik rend közel 600 követét egy minden addiginál szélesebb választójog alapján választották meg. Választójogot kapott a 25. életévét betöltött, állandó lakóhellyel rendelkező, adófizető, francia alattvaló férfi. A választás közvetett volt, mégpedig falvanként egy, városonként pedig két „lépcsőfok" közbeiktatásával. A választók tehát nem közvetlenül a követeket választották meg, hanem az ún. elektorokat (választó férfiak), akik azután gyűlésükön szavaztak a követek személyéről. (A választójogosultak létszámát összesen kb. 5 millióra becsülték s jelentős részük le is adta szavazatát.) A választók panaszaikat és kívánságaikat ún. panaszfüzetekben foglalták össze, amelyek áttekinthető képet alkotnak az egyes rétegek politikai törekvéseiről. A harmadik rend követei főleg a polgárság soraiból kerültek ki.

A Joglemondó Nyilatkozat; az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata

Az Általános Rendi Gyűlés (1789. május 5.–július 9.) megnyitása után, a reformjavaslatok megvitatása előtt, újból felmerült az ülésezés és a szavazás függőben maradt kérdése. Az ún. *jogi forradalom* lényege az volt, hogy a harmadik rendnek sikerül-e elérni az együttes ülésezést és a személyenkénti szavazást. A vita tehát látszólag ügyrendi problémákról zajlott. A valóságban azonban a harc a politikai hatalomért folyt. Ha a harmadik rendnek sikerül törekvéseit megvalósítani, akkor kétszeres létszáma, valamint a vele szimpatizáló papi és nemesi követek szavazatai biztosíthatták számára a többséget.

1789. június 17-én a harmadik rend követei magukat *Nemzetgyűléssé* nyilvánították, csatlakozásra szólították fel a másik két rendet, s feloszlatás esetére az adófizetés megtagadását helyezték kilátásba. Június 20-án, mivel az ülésterem zárva volt, a Labdaházban esküt tettek, hogy addig együtt maradnak, amíg ki nem dolgozzák az alkotmányt. Június 23-án, a királyi ülés után, a Nemzetgyűlés tagjai sérthetetlennek nyilvánították magukat. Június 27-én a király felszólította a papság és a nemesség követeit, hogy csatlakozzanak a harmadik rendhez. Július 9-én az együttes ülés

Alkotmányozó Nemzetgyűléssé nyilvánította magát. A jogi forradalom tehát a harmadik rend győzelmével végződött.

A király azonban erőszakkal fel akarta oszlatni az Alkotmányozó Nemzetgyűlést. A végleges győzelmet a *népforradalom* biztosította a Nemzetgyűlés számára. Ennek első mozzanata a *párizsi felkelés* volt, amely szimbolikusan 1789. július 14-én, a Bastille bevételével fejeződött be, s amely létrehozta az új városi közigazgatási szervet, az elektorokból és régi tisztviselőkből megalakított állandó bizottságot, továbbá az új fegyveres erőt, a nemzetőrséget. Második mozzanata 1789. júliusában a vidéki városokban párizsi mintára lezajlott ún. *municipális forradalom* volt; harmadik mozzanata pedig az ún. *„nagy félelem"* 1789. július–augusztus folyamán, amely tulajdonképpen egy állítólagos arisztokrata összeesküvéstől való félelem alapján kibontakozott parasztfelkelések sorozatából állt.

A népforradalom biztosította az Alkotmányozó Nemzetgyűlés helyzetét, lerombolta az abszolút monarchia hatalmi mechanizmusát, s lehetővé tette a Nemzetgyűlés számára az alkotmányos monarchia és a liberális gazdaság megteremtését. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés politikai helyzetének végleges megszilárdításához azonban szükség volt még a népforradalom negyedik mozzanatára, tehát az 1789. október 5.–október 6-i *versailles-i tömegtüntetésre* is, amelynek eredményeként először a királyi udvar, majd a Nemzetgyűlés is Párizsba tette át székhelyét, s így a legfőbb hatalmi szervek a főváros politikai tömegnyomása alá kerültek.

1789 augusztusában a népforradalom tetőpontján, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés engedményekre kényszerült, s levonta a tömegmozgalom politikai és jogi konzekvenciáit. Ennek két legfontosabb jogi dokumentuma a *Joglemondó Nyilatkozat,* valamint az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* volt.

A *Joglemondó Nyilatkozatot* 1789. augusztus 4-én „a csoda éjszakáján" fogadta el az Alkotmányozó Nemzetgyűlés. A Nyilatkozat a földesúri jogok közül kártalanítás nélkül megszüntette a személyi szolgáltatásokat, a robotot, egyes földesúri monopóliumokat (pl. vadászati és halászati jog); valamint elvileg megválthatóvá tette a dologi szolgáltatásokat, azzal a feltétellel, hogy a megváltás részletes szabályozásáig továbbra is teljesíteni kell azokat. Megszüntette ezenkívül az úriszéket, az egyházi tizedet, az adózási kiváltságokat, a tartományi és városi kiváltságokat, a jogcím nélküli állami évjáradékokat, valamint a hivatalok megvásárolhatóságát. A Nyilatkozatban foglaltakat 1789. augusztus 5.–augusztus 11. között elfogadott *dekrétumok* konkretizálták. Ezek a dekrétumok lényegében megszorításokat tartalmaztak. Összegezésül elmondható, hogy a Joglemondó Nyilatkozat és végrehajtási dekrétumai jelentős rést ütöttek a földesúri jogok, valamint a kiváltságok rendszerén, viszont a földesúri jogok teljes megszüntetésére csak 1793-ban került sor. Megjegyzendő továbbá, hogy a dekrétumok királyi szentesítése – az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatával együtt – csak 1789. október 5-én, a versailles-i tömegtüntetés hatására történt meg.

Az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát* 1789. augusztus 26-án fogadta el az Alkotmányozó Nemzetgyűlés. A Nyilatkozat számára mintául és előzményül szolgáltak az angol törvények (pl. a Bill of Rights 1689), egyes észak-amerikai alkotmányok (pl. a Virginiai Nyilatkozat 1776), valamint a francia parlamentek egyes határozatai (pl. „A királyság alaptörvényeinek nyilatkozata" 1788). A felsoroltaktól eltérően

azonban a Nyilatkozat nemcsak konkrét sérelmekre reagál, hanem a felvilágosodás ideológiájának megfelelően általános elveket is tartalmaz. Az emberi jogokról szóló nyilatkozat követelése már a harmadik rend panaszfüzeteiben is szerepelt. Végül különböző nemzetgyűlési bizottságok előkészítő munkálatai és egy részletes vita után került sor a Nyilatkozat elfogadására.

A Nyilatkozat egy ünnepélyes *bevezetésből* (praeambulum) és különösebb rendszer nélküli 17 szakaszból áll, amelyek az *emberi jogokról,* valamint – a későbbi nyilatkozatoktól eltérően – ezen kívül még az államszervezet alapelveiről szóló rendelkezéseket tartalmazzák.

A Nyilatkozat *négy alapvető emberi jogot* sorol fel: a szabadság, a tulajdon, a biztonság és az elnyomással szembeni ellenállás (2. szakasz). Az elnyomással szembeni ellenállásról részletes rendelkezéseket nem tartalmaz, a másik három emberi jogról viszont igen. Nem jogként, hanem elvként rögzíti – a szabadság mellett – az egyenlőséget (1. szakasz).

A Nyilatkozat a *szabadságnak* egy tartalmi és egy formai meghatározását adja. Tartalmi értelemben „szabad minden, ami másnak nem árt" (4. szakasz); formai értelemben pedig „szabad minden, amit a törvény nem tilt" (5. szakasz). Ezenkívül – konkrét sérelmekre reagálva – szabályozza a szabadság két nevesített esetét: egyrészt a vélemény és a vallásgyakorlás szabadságát (10. szakasz), másrészt a szólás- és a sajtó szabadságát (11. szakasz).

Az *egyenlőség* mint elv a (születési) kiváltságok rendszerének elutasítását jelenti (1. szakasz), tehát lényegében azonos a törvény előtti egyenlőséggel, a jogegyenlőséggel (6. szakasz). A Nyilatkozat – a szabadsághoz hasonlóan – konkrét sérelmekre reagálva az egyenlőség két nevesített esetét is tartalmazza: egyrészt a hivatalviselési képességet (6. szakasz), másrészt a köztehervíselést (13. szakasz).

A Nyilatkozat – bizonyos korlátozás mellett – elismeri a *magántulajdon sérthetetlenségének* elvét is (17. szakasz).

A Nyilatkozat részletesen szabályozza a *biztonság* mint emberi jog – modern jogi kifejezéssel a személyes szabadság – garanciáit. A büntetőjogi alapelvek körében rendelkezik arról, hogy csak a társadalomra veszélyes magatartásokat szabad bűncselekménnyé nyilvánítani (5. szakasz); hogy csak a feltétlenül szükséges mértékű büntetéseket lehet meghatározni (8. szakasz); tiltja továbbá a büntető törvények visszamenőleges hatályát és az analógia büntetőjogi alkalmazását (8. szakasz). A büntető eljárásjogi alapelvek közül szabályozza az előzetes letartóztatás törvényi feltételekhez való kötését (7. szakasz); valamint azt, hogy a bűnösség bizonyítása az államhatalmat terheli (9. szakasz).

A rendelkezések másik nagy csoportja az *államszervezet alapelveit* tartalmazza. A Nyilatkozat szerint az állam célja az emberi jogok biztosítása (2. és 12. szakasz). Rögzíti a *nemzeti szuverenitás* elvét (3. szakasz). Ennek konkretizálására két nevesített esetet tartalmaz: egyrészt, hogy a törvények meghozatalában (6. szakasz), másrészt, hogy a költségvetés megállapításában (14. szakasz) minden állampolgár közvetlenül vagy közvetve (népképviselet) részt vehet. Az alkotmányosságnak a nemzeti szuverenitás mellett másik fontos alapelve a *hatalommegosztás* (16. szakasz). Végezetül rögzíti a Nyilatkozat a tisztviselők anyagi és erkölcsi felelősségének elvét is

(15. szakasz), a törvényt pedig a közakarat kifejeződéseként határozza meg (6. szakasz).

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata már a kortársak szemében is megkülönböztetett tiszteletet keltett. 1791-ben például – az alkotmány végső megszövegezése kapcsán – felmerült módosításának a terve, melyet azonban elvetettek. Összegezve megállapítható, hogy a Nyilatkozat az emberi jogok történetének máig egyik alapvető dokumentuma.

Az 1791-es alkotmány

A jogi forradalom eredményeként az Általános Rendi Gyűlés Alkotmányozó Nemzetgyűléssé (1789. július 9.–1791. szeptember 30.) alakult át. Az együttes ülésezés miatt a rendi hovatartozás elvesztette jelentőségét. A képviselők ettől kezdve politikai áramlatok szerint helyezkedtek el az ülésteremben. A királyi vétójoggal kapcsolatos vitában az abszolút vétójog hívei az elnöktől jobb oldalon, a szuszpenzív (felfüggesztő) vétójog követői pedig az elnöktől bal oldalon foglaltak helyet. Innen ered a politikai irányzatoknak a jobboldal-baloldal koordinátái szerinti elrendezése.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben kezdetben két nagy politikai csoportosulás volt: az abszolút monarchia hívei (az ún. „feketék"), illetőleg az alkotmányos monarchia hívei (az ún. „hazafiak"). Az utóbbiakon belül később elkülönültek a mérsékelt monarchisták, a többséget alkotó konstitucionalisták, valamint a demokraták.

A Nemzetgyűlés két év alatt jelentős szerepet játszott a régi rendszer felszámolásában, illetőleg az új rendszer kiépítésében. A gazdaságot a liberalizmus elveinek megfelelően felszabadította kötöttségei alól. Átalakította az egész államszervezetet. A pénzügyi és az egyházügyi probléma megoldatlansága miatt azonban belső konfliktusai kiéleződtek, ami erőteljesen megnyilvánult a király szökésével (1791) kapcsolatos kül- és belpolitikai feszültségekben.

A Nemzetgyűlés a *labdaházi esküben* (1789. június 20.) legfontosabb feladatává az alkotmány létrehozását nyilvánította. Még 1789 júliusában az előkészítő munkák elvégzésére megválasztott egy alkotmányjogi bizottságot. 1789. augusztus 26-án elfogadta az – alkotmányos alapelveket tartalmazó – Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát. 1789–1790 folyamán elfogadta az alkotmány egyes fejezeteit (pl. választójog), amelyeket királyi szentesítéssel, külön törvényekként hatályba is léptetett. Az alkotmányozó tevékenység a király szökése után felgyorsult. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés több mint két évig tartó munka után 1791. szeptember 3-án fogadta el az alkotmányt, amelyet a király 1791. szeptember 13-án szentesített. Az 1791-es alkotmány nem egészen egy évig, az 1792-es felkelésig maradt hatályban.

Az *1791-es alkotmány* két részből áll: egyfelől az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatából,* másfelől pedig a *Francia Alkotmányból.* (Megjegyzendő, hogy az alkotmányok azóta is két alapvető témakört szabályoznak: az *emberi jogokat,* valamint az *államszervezet alapintézményeit.*) A Nyilatkozatot – a különleges tisztelet miatt nem lehetett megváltoztatni. Mivel azonban két év alatt jelentős változások történtek, szükség volt arra, hogy az alkotmányban az emberi jogokra is kitérjenek. Részben megismételték a Nyilatkozat által is szabályozott jogokat (pl. szabad vallásgyakorlás,

a tulajdon sérthetetlensége), részben pedig új jogokat is felvettek, mint a helyváltoztatás szabadsága; a gyülekezési és a petíciós jog; a közsegélyhez és a közoktatáshoz való jog.

A *törvényhozó hatalom* a Törvényhozó Nemzetgyűlést illeti meg. A Nemzetgyűlés egy kamarából áll, megbízatása két évre szól. A király nem rendelkezik a feloszlatás és az elnapolás jogával. A Nemzetgyűlés maga dönt üléseinek helyéről, idejéről, ülésszakainak időtartamáról. Tanácskozásai nyilvánosak, zavartalanságuk biztosítására saját teremőrséggel rendelkezik. Tevékenységének színhelyétől meghatározott körzetben (ún. alkotmányos övezet) engedélye nélkül nem tartózkodhat katonaság. Tagjai a végrehajtó hatalomtól megbízatásuk lejárta után sem fogadhatnak el kinevezést (ún. összeférhetetlenség). Megilleti őket a mentelmi jog, ami annyit jelent, hogy ellenük eljárás csak akkor indítható meg, ha erre a Nemzetgyűlés az általa kijelölt bíróságnak engedélyt ad (a mentelmi jog felfüggesztése).

A Nemzetgyűlés hatáskörébe tartozik a törvénykezdeményezés joga. A királyt azonban megilleti a kétszeri *szuszpenzív vétójog*, ami annyit jelent, hogy legfeljebb két törvényhozási időszakra (azaz négy évre) elodázhatja a nemzetgyűlési határozatok törvényerőre emelkedését. Ez a vétójog nem vonatkozik a pénzügyi, az alkotmányjogi kérdésekre, valamint a miniszterek felelősségre vonásával kapcsolatos határozatokra. A királyi vétót hatálytalanítja az, ha a Nemzetgyűlés proklamáció formájában közvetlenül a nemzethez fordul. A Nemzetgyűlés a legfőbb pénzügyi fórum, a király javaslatot sem tehet a költségvetésre. A Nemzetgyűlés törvényben dönthet a hadsereg és a hajóhad létszámával, szervezetével és díjazásával kapcsolatos kérdésekben. Nemzetközi szerződések csak jóváhagyásával érvényesek (ún. ratifikáció), előzetes hozzájárulása nélkül a király nem üzenhet hadat és nem köthet békét. Ellenőrzi a minisztereket, akiknek felelniük kell a Nemzetgyűlésben elhangzott minden kérdésre (interpelláció); tisztségből való távozásuk után pedig egész működésükről – mind pénzügyi, mind erkölcsi vonatkozásban – számadással tartoznak. A nemzet biztonsága és az alkotmány ellen elkövetett bűncselekményekért a Nemzetgyűlés a Legfelső Nemzeti Törvényszék előtt vád alá helyezheti a minisztereket.

A Törvényhozó Nemzetgyűlés szervezeti önállósága és széles hatásköre garanciát jelentett a királyi abszolutizmussal szemben. A választási rendszert pedig úgy szabályozták, hogy biztosítsa a vagyoni előkelők hatalmát. Már az 1789. decemberi törvény különbséget tett aktív és passzív polgárok között, s választójogot csak az aktív polgároknak adott. Aktív polgár a 25. életévét betöltött, egy éve egy helyen lakó, meghatározott egyenes adót fizető, francia állampolgárságú férfi. (Becslések szerint ennek a rendelkezésnek az alapján kb. 4,3 millió választójogosult volt, tehát kevesebb, mint az Általános Rendi Gyűlés megválasztásánál.) Ezenkívül a választás közvetett volt. Az aktív polgárok az elsődleges gyűléseken megválasztották az – még magasabb adót fizető – elektorokat, akik a megyei elektori gyűléseken szavaztak a nemzetgyűlési képviselőkre. Képviselővé viszont – a végleges szabályozás szerint – elvileg minden aktív polgárt meg lehetett választani.

A *végrehajtó hatalom* élén a király áll, aki a trónt a férfiági elsőszülöttség (primogenitura) szabálya szerint örökli. Köteles azonban esküt tenni az alkotmányra. Tulajdonképpen az állam első közigazgatási tisztviselője, aki évi tiszteletdíjban (ún. civillis-

ta) részesül. Általában nem tartozik felelősséggel, kivéve ha nem teszi le vagy visszavonja esküjét; ha hadsereg élén a nemzet ellen vonul; illetőleg ha engedély nélkül távozik az országból, vagy ha a Nemzetgyűlés felhívása ellenére nem tér vissza. Ezekben az esetekben a Nemzetgyűlés trónjától megfoszthatja.

A *központi közigazgatás* a kollegiális rendszer helyett a miniszteriális rendszer elvei alapján került megszervezésre. Ez annyit jelent, hogy a királyi tanács szekciói (államtanács, pénzügyi tanács, belügyi tanács, titkos tanács) megszűntek; s feladatkörüket a hat miniszter (belügy, külügy, hadügy, tengerészetügy, pénzügy, igazságügy) vette át. A minisztereket, akik nem lehetnek a Nemzetgyűlés tagjai, a király nevezi ki és menti fel. A király rendelkezései csak akkor érvényesek, ha a reszort szerinti miniszter ellenjegyzi azokat. Ezzel azonban a miniszter magára vállalja a rendelkezésért való felelősséget.

A király nevezi ki továbbá a főtisztviselőket, a követeket és a tábornokokat. A megyei tisztviselőket hivatalukból ideiglenesen felfüggesztheti, jogellenes rendelkezéseiket megsemmisítheti.

A végrehajtó hatalom központi szervei mellett szükség volt a *helyi szervek átalakítására* is. Ehhez azonban először létre kellett hozni az új közigazgatási területi beosztást. A francia abszolút monarchia területi beosztása ugyanis empirikus volt, ami annyit jelentett, hogy különböző időszakokban kialakult, egymást „metsző", egymáshoz lazán kapcsolódó területi egységek (választó és rendi tartományok, főbírói és főudvarnagyi kerületek, kormányzóságok, adóügyi kerületek és intendatúrák) konglomerátumából állt. Már a panaszfüzetek jelentős része követelte az új területi rendezést, továbbá a közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezet összehangolását.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1789-ben megalkotott egy racionális területi beosztást. A *közigazgatási területi egységek* a következők lettek: megye, kerület, járás, község. A *megyei közigazgatás* élére a megyei elektori gyűlés egy 36 tagú megyei tanácsot választ két évre, amely az általános közigazgatási feladatok meghatározása céljából évente egyszer ülésezik. A megyei tanács saját tagjai közül egy 8 tagú megyei direktóriumot választ, amely a közigazgatási feladatok ellátása végett folyamatosan ülésezik. A törvényességi felügyeletet a választott megyei ügyész látja el, aki egyben kapcsolatot tart a miniszterekkel.

A *kerületi önkormányzati szervezet* felépítése a megyei szervezethez hasonlít. A kerületi elektori gyűlés két évre választ egy 12 tagú kerületi tanácsot, amely saját tagjai közül megválaszt egy 4 tagú kerületi direktóriumot. A törvényességi felügyeletet egy választott kerületi ügyész látja el. A kerületek feladata a nemzeti javak kiárusítása, valamint az adóknak a községek közötti szétosztása. A járásokban közigazgatási szervezet nem működött, csak igazságszolgáltatási (a békebíróság).

A *községi főtanácsot és a községi elöljáróságot* az aktív polgárok közvetlenül választják meg két évre. A községi elöljáróságnak tagjai – többek között – a választott polgármester és a választott ügyész. A községi elöljáróság hatáskörébe tartozik az adók kivetése és behajtása, a rendfenntartás, valamint a kihágási ügyekben való bíráskodás.

Az abszolút monarchia centralizációjának visszahatásaként az Alkotmányozó Nemzetgyűlés radikális decentralizációt valósított meg. Mivel a központi szervek a

megyei – kerületi-községi önkormányzatokat érdemben befolyásolni nem tudták, s a területi egységekben – az önkormányzati mellett – állami közigazgatási szervek nem voltak, ez az önkormányzati rendszer az állam területi széthullásának veszélyét rejtette magában, ha politikai konfliktusra került sor a központi hatalom és az önkormányzatok között.

Az 1791-es alkotmány a *bírói hatalom* újjászervezését is szabályozta. A hatalommegosztás elvének megfelelően a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elválasztására került sor. A bírói tisztség megvásárolhatóságát megszüntették, s helyébe a választás lépett. A bírói függetlenség garanciájaként a bírákat csak a törvény által meghatározott esetekben lehetett elmozdítani. A hivatásos bírák mellett ismerték a laikus bírák (ülnökök, illetőleg esküdtek) intézményét is. Az abszolút monarchia kiépített ügyészi szervezetét megszüntették, s feladatait szétosztották a választott közvádlók, illetőleg a királyi biztosok között (akiket a király nevezett ki). Érvényesült az a jogelv is, hogy senki illetékes bírájától el nem vonható.

A bírósági szervezet kiépítésére 1790–1791 folyamán került sor. A bírósági hierarchia csúcsán *két központi bíróság* áll: a *Legfelső Nemzeti Törvényszék,* valamint a *Semmítőszék*. A Semmítőszékbe minden megye elektori gyűlése 1–1 tagot választ. Hatáskörébe tartozik a semmisségi panaszok elbírálása. Semmiségi panaszt csak a törvény helytelen alkalmazása vagy a perrendtartás megsértése miatt lehet benyújtani, viszont ez a jogorvoslati eszköz irányulhat bármely bíróság határozata ellen. A Semmítőszék két alkalommal megsemmisítheti a megtámadott ítéletet, s az ügyet új eljárás lefolytatása céljából egy, az elsővel azonos szintű bírósághoz utalhatja vissza. Harmadik esetben már a Törvényhozó Nemzetgyűlés dönt. A Legfelső Nemzeti Törvényszék a Semmítőszék bíráiból, valamint a megyék 2–2 kisorsolt esküdtjéből áll. Hatáskörébe tartozik a miniszterek és más főtisztviselők bűncselekményeinek, valamint az állam biztonsága elleni bűncselekményeknek az elbírálása.

A bírósági hierarchia *helyi szervei* az általános területi beosztáshoz igazodnak. A megyei törvényszék bíráit a megyei elektori gyűlés választja. Tagja még a büntetőeljárás irányításáért felelős közvádló, valamint a büntetésre javaslatot tevő királyi biztos. A megyei törvényszék munkájában egy előzetes listáról kisorsolt esküdtek is közreműködnek. Kétféle esküdtszék (jury) tevékenykedik: egy 8 tagú vádesküdtszék, amely a vádemelés kérdésében, illetőleg egy 12 tagú ítélőesküdtszék, amely a bűnösség kérdésében dönt. A megyei törvényszék büntetőügyekben jár el. Ítéleteit fellebbezéssel nem, hanem csak semmisségi panasszal lehet megtámadni.

A kerületekben a kerületi elektori gyűlés által megválasztott tagokból álló kerületi törvényszék tevékenykedik, amely csak polgári ügyekben dönt, s ítélete ellen csak egy másik – meghatározott – kerületi törvényszékhez lehet fellebbezést benyújtani. A járásokban – angol mintára – békebíróságok működnek. A választott békebírák ülnökökkel együtt járnak el mind polgári, mind büntetőügyekben. Ítéleteik ellen polgári eljárásban a kerületi törvényszékhez lehet fellebbezni. Megjegyzendő még, hogy kisebb súlyú bűncselekmények (ún. kihágások) ügyében a községi elöljáróság (tehát egy közigazgatási szerv) jár el.

Az 1791-es alkotmány Franciaországot alkotmányos monarchiává alakította át. Noha nem egészen egy évig maradt hatályban, az általa megteremtett közigazgatási

és igazságszolgáltatási rendszer sok mozzanatában a továbbiakban is a francia államszervezet alapját képezte. Törvényes módosítása egyébként egy bonyolult és hosszadalmas eljárás alapján történhetett volna meg.

Az *Alkotmányozó Nemzetgyűlés* feladatának elvégeztével átadta helyét az 1791-es alkotmány alapján létrehozott *Törvényhozó Nemzetgyűlésnek* (1791. október 1.–1792. szeptember 20.), előtte azonban határozatot hozott arról, hogy tagjait nem lehet a Törvényhozó Nemzetgyűlés képviselőivé választani. Ezért az új Nemzetgyűlésbe csupa új ember került be, akik az országos politikában még nem vettek részt, általában fiatalok voltak, s túlnyomó többségük a polgárság soraiból került ki. A Nemzetgyűlés jobb oldalán az alkotmányos monarchisták (az ún. feuillant-ok), bal oldalán pedig a későbbi girondisták és jakobinusok helyezkedtek el. A többséget a „függetleneknek" nevezett képviselők csoportja alkotta, akik a jobb- és a baloldal közötti helyet foglalták el. Tevékenységére rányomta bélyegét a király és a Nemzetgyűlés ismételt konfliktusa. Az alkotmányos és belpolitikai problémák megoldását a háborúban látta, amely 1792-ben ki is tört.

A franciák háborús vereségei 1792. augusztus 10-én a monarchia megdöntéséhez vezettek. A király felfüggesztése és a köztársaság kikiáltása között a hatalmat a Nemzetgyűlés, valamint az általa megválasztott – a miniszterekből álló – Ideiglenes Végrehajtó Tanács gyakorolta a válságos hadihelyzet és a radikalizálódó tömegmozgalom körülményei között. A Nemzetgyűlés a válságból kivezető utat egy új törvényhozó testület összehívásában látta.

Az 1793-as alkotmány, a forradalmi kormányzat állami berendezkedése

A Törvényhozó Nemzetgyűlés új választási rendszert dolgozott ki. Először is megszüntette az aktív és passzív polgárok közötti különbséget. Szavazati jogot kapott minden 21. életévét betöltött, egy éve egy helyben lakó, munkájából élő, francia állampolgárságú férfi, tehát a választójog lényegében általános volt. Megválasztható volt a választójogosultak közül az, aki a 25. életévét betöltötte. Ezenkívül változatlanul érvényesült az egyfokú közvetett választási rendszer. A választások a kölcsönös megfélemlítés, valamint a nagyfokú passzivitás légkörében zajlottak le. (Ennek következtében a választásra jogosult kb. 7–8 millió közül csak mintegy 1 millióan adták le szavazatukat. Ez azt eredményezte, hogy az új törvényhozó testület tagjait egy olyan kisebbség választotta meg, amely határozottan kiált a forradalom eredményei mellett.)

A *Nemzeti Konvent* (1792. szeptember 20.–1795. október 26.) tagjainak többsége a polgárság soraiból került ki. Jelentős részük fiatal volt; egy kisebbség tagja volt már az Alkotmányozó, illetőleg a Törvényhozó Nemzetgyűlésnek, tehát politikai tapasztalatokkal rendelkezett. A képviselők kb. egyharmada tartozott a Gironde-hoz, kb. ugyanennyien a Hegypárthoz, míg a fennmaradó kb. egyharmad alkotta a Síkságot. A forradalommal valamennyien egyetértettek, s lényegében csak a tömegnyomásnak való engedékenység mértékében alakult ki köztük politikai különbség.

A Nemzeti Konvent első szakaszában (1792. szeptember 20.–1793. június 21.) a Gironde kezében volt a hatalom. Első tettük a köztársaság kikiáltása volt 1792. szeptember 21-én. (Az ún. első köztársaság formailag 1792-től 1804-ig, az első császárságig állt fenn.) A tényleges hatalmi mechanizmus lényegében olyan volt a *girondista Konvent* idején, mint a királyság megdöntése után; tehát a törvényhozó hatalom (immár a Törvényhozó Nemzetgyűlés helyett) a Nemzeti Konventet illette meg, a végrehajtó hatalom csúcsán pedig az Ideiglenes Végrehajtó Tanács állt (a Közjóléti Bizottság megszervezéséig). A Gironde a forradalom és a haza megvédésének fő eszközét a háború kiterjesztésében látta. A súlyosbodó hadihelyzet miatt azonban 1793. június 2-án egy felkelés eltávolította a Gironde-ot, s a Hegypártot juttatta hatalomra, amely a háború megnyerése érdekében hajlandó volt a tömegnyomásnak nagyobb mértékben engedni.

A *jakobinus Konvent* (1793. június 2.–1794. július 27.) egyik első intézkedése volt egy új alkotmány kidolgozása. Az alkotmány előkészítését még a Gironde kezdeményezte 1793 februárjában. A Hegypárt – hatalomra kerülése után – módosította a tervezetet, majd – a girondista felkelés leszerelése céljából – két hét alatt megvitatta és 1793. június 24-én elfogadta az 1793-as alkotmányt, a forradalmi naptár szerint az 1. év alkotmányát. (Ezt 1793 júliusában egy népszavazás nem egészen 2 millió szavazattal megerősítette, a választójogosultak többsége a népszavazáson nem vett részt.) A Konvent 1793. augusztus 10-én ünnepélyesen törvénybe iktatta, életbe léptetését azonban a háború végéig elhalasztotta. Az 1793-as alkotmány végül soha nem lépett hatályba, jelentősége így nem annyira jogi, mint inkább politikai szempontból van.

Az *1793-as alkotmány* átveszi az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát, azonban több szempontból módosítja és kiegészíti azt. A fontosabb változtatások a következők. Az emberi jogok közül első helyre – a szabadság helyett – az egyenlőség mint jog (és nem mint elv) kerül, a nemzeti szuverenitást pedig a népszuverenitás váltja fel. Az 1791-es alkotmányból átveszi a közsegélyhez és a közoktatáshoz való jogot. Új mozzanat a munkához való jog, valamint a gazdasági szabadság elismerése, illetőleg a felkelés jogának és kötelességének a szabályozása (az emberi jogok megsértése esetén). Franciaország államformája – szemben az 1791-es alkotmánnyal – köztársaság.

A *törvényhozó hatalom* a Törvényhozó Nemzetgyűlést illeti meg, amely egykamarás, megbízatási ideje viszont csak egy évre szól. A választójog általános és közvetlen, megillet minden 21. életévét betöltött, munkájából vagy tulajdonából élő, francia állampolgárságú férfit, a nemzetgyűlési választás közvetlen. A Nemzetgyűlés két típusú jogszabályt alkot: fontosabb ügyekben törvényeket, rendészeti jellegű kérdésekben pedig rendeleteket. A törvényeket a Nemzetgyűlés kezdeményezi és vitatja meg, elfogadásuk után viszont megküldi az elsődleges gyűléseknek. Ha a megyék többségében az elsődleges gyűlések 10%-a 40 napon belül nem tiltakozik, akkor a tervezet törvényerőre emelkedik; ellenkező esetben viszont össze kell hívni az elsődleges gyűléseket, ahol a választójogosult állampolgárok igennel vagy nemmel döntenek a javaslat sorsáról (ún. referendum).

A *végrehajtó hatalom* élén a Végrehajtó Tanács áll. A Tanácsnak 24 tagja van, megbízatási időtartama két év, viszont évente felerészben megújul (ún. rotáció). Megválasztása úgy történik, hogy az elsődleges gyűlések elektorokat választanak, a megyei elektori gyűlések pedig megyénként 1–1, azaz 83 jelöltet állítanak. Ezek közül választja ki a Nemzetgyűlés a Tanács tagjait, akik neki tartoznak felelősséggel, általa elmozdíthatók és vád alá helyezhetők. A Tanács nemzetközi szerződéseket köthet, amelyeket a Nemzetgyűlés ratifikál, kinevezi továbbá a kormányzati megbízottakat, akik nem lehetnek a Nemzetgyűlés tagjai.

A *közigazgatás helyi szervei*, illetőleg az *igazságszolgáltatás szervezete* lényegében megegyezik az 1793-as alkotmány hatalmi mechanizmusával. Az 1793-as alkotmány rendelkezései alapján az elektori gyűlések

választják meg a megyei és kerületi közigazgatási szervek, a Semmítőszék, továbbá a helyi büntető törvényszékek tagjait, míg a községi közigazgatási szervek és a helyi polgári törvényszékek tagjait az elsődleges gyűlések.

Az 1793-as alkotmány konkrét befolyást nem gyakorolt a hatalmi mechanizmusra. A háborús és polgárháborús viszonyok között a tömegnyomás már a girondista Konventet is egyes kényszerrendszabályok elfogadására szorította. A Hegypárt hatalomra kerülése után egy ideig ellenállt a tömegnyomásnak. A katonai helyzet alakulása azonban kikényszerítette a *forradalmi kormányzat* kiépítését. A forradalmi kormányzat hatalmi mechanizmusának alappillére a diktatúra, a centralizáció és a terror volt, az alapvető jogforrásokat pedig az 1793. október 10-i és december 4-i *dekrétumok* képezték.

A *törvényhozó hatalom* a jakobinus Konvent időszakában is végig a Nemzeti Konventet illette meg. A forradalmi kormányzat kiépítése után, főleg 1794-ben azonban a Konvent szerepe egyre formálisabbá vált. A thermidori államcsíny egyik mozgatórugója a Konvent hatalmi helyzetének visszaállítása volt.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán a kormánybizottságok, tehát a Közjóléti Bizottság és a Közbiztonsági Bizottság álltak. A *Közjóléti Bizottságot* 1793 áprilisában hozták létre, tényleges szerepe azonban a Hegypárt hatalomátvétele, illetőleg a forradalmi kormányzat létrehozása után nőtt meg jelentős mértékben. A változó létszámú Közjóléti Bizottságot a Konvent választotta meg saját tagjai közül. Kezdetben havonta újraválasztották, később azonban állandósult. Hatásköre a honvédelem megszervezéséről kiterjedt – a pénzügy és a biztonságügy kivételével – a közigazgatás egészére. A Közjóléti Bizottságnak rendelték alá a hat minisztert. 1794 áprilisában a minisztériumok helyett 12 végrehajtó bizottságot hoztak létre, amelyek szintén a Közjóléti Bizottságnak alárendelten működtek.

A végrehajtó hatalom *helyi szervei* esetében is érvényesült a centralizáció. A girondista felkelés bázisául szolgáló megyéket megfosztották hatáskörük jelentős részétől. A legfontosabb közigazgatási egységekké a kerületek és a községek váltak. A községi szervek tíznaponként beszámoltak a kerületi szerveknek, ezek pedig a kormánybizottságoknak. A választott ügyészek tisztségét megszüntették, s helyettük a kerületi és a községi szervek mellett a Közjóléti Bizottság által kinevezett nemzeti megbízottak képviselték a kormánybizottságokat. A megyékbe és a hadseregekhez a Nemzeti Konvent küldött ki konventbiztosokat, akik kezdetben kiterjedt hatáskörrel rendelkeztek, később azonban felhatalmazásukat korlátozták, s alárendelték őket a Közjóléti Bizottságnak. Ettől kezdve tíznaponként nekik is jelentést kellett tenniük. A centralizáció teljessé tétele érdekében a helyi szerveknek azt is megtiltották, hogy egymással megbízottak útján érintkezzenek.

A másik kormánybizottság a *Közbiztonsági Bizottság* volt. Ezt a bizottságot is a Konvent választotta saját tagjai közül; kezdetben havonta, később ez is állandósult. Hatáskörébe tartozott a rendészet és a forradalmi igazságszolgáltatás irányítása. A Nemzeti Konvent háttérbe szorítása után a legfontosabb döntéseket a két kormánybizottság együttes ülésén hozták meg. A Közbiztonsági Bizottság helyi szervei

a községekben működő felügyelő bizottságok voltak, amelyek rendőri feladatokat láttak el, s tíznaponként be kellett számolniuk a kormánybizottságoknak.

A *bírói hatalom* területén a jakobinus Konvent és a forradalmi kormányzat időszakában a rendes bíróságok változatlan szervezete mellett rendkívüli bíróságokat is létre hoztak. Ezek közül legfontosabb a Forradalmi Törvényszék volt, amelyet 1793 márciusában hozott létre a Nemzeti Konvent. A forradalmi kormányzat kiépülésével tagjait (hivatásos bírók, esküdtek, közvádlók) a Konvent választotta meg. A Forradalmi Törvényszék fellebbezési vagy semmítőeljárás nélkül, azonnali végrehajtással ítélkezett a politikai bűncselekményekben. 1794 első felében egyre inkább a forradalmi kormányzat ellenfeleivel való leszámolás eszköze lett, eljárásai egyre formálisabbá váltak. 1794 áprilisában–májusában a terror centralizálásával illetékessége egész Franciaország területére kiterjedt, mivel felszámolták a konventbiztosok által vidéken szervezett forradalmi törvényszékeket, s több konventbiztost is visszahívtak.

A forradalmi kormányzat a centralizáció és a terror eszközeivel győzelmet aratott a belső felkelések, illetőleg a külső intervenció felett. Ugyanakkor a frakciókkal (túlzók, illetőleg mérsékeltek) való leszámolással és a népi szervezetek felszámolásával társadalmi bázisa leszűkült, a kormánybizottságok konfliktusai pedig megbénították hatalmi mechanizmusát. Ez tette lehetővé a thermidori államcsínyt (1794. július 27.), amely megdöntötte a Hegypárt uralmát, s a hatalmat a Síkság (előbb a thermidoriánusok, majd a direktoriánusok) kezébe adta. A *thermidoriánus Konvent* (1794. július 27.–1795. október 26.) fokozatosan felszámolta a forradalmi kormányzatot, leszámolt a jakobinus és a királypárti felkelésekkel és visszatért 1789–1791. elveihez.

Az 1795-ös alkotmány

A thermidoriánus Konvent a forradalmi kormányzat felszámolásával párhuzamosan igyekezett hatalmát megszilárdítani. Ennek egyik mozzanata volt egy új alkotmány létrehozása. Az előkészítő munkálatok 1795 májusában kezdődtek. A tervezet vitája két hónapig tartott. A Nemzeti Konvent 1795. augusztus 22-én fogadta el az 1795-ös alkotmányt, a forradalmi naptár szerint a III. év alkotmányát. (1795 szeptemberében népszavazást tartottak róla, amelyen több mint egymillióan elfogadták, viszont ismét feltűnő az, hogy a kb. 6 millió választójogosult közül milyen kevesen vettek részt a szavazáson.) Az 1795-ös alkotmány, amelyet 1795. szeptember 23-án léptettek életbe, az 1799. november 9-i államcsínyig, tehát több mint négy évig volt hatályban.

Az *1795-ös alkotmány* szintén tartalmaz egy – az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatához sok szempontból hasonló – Jogok Nyilatkozatát. Ez a Nyilatkozat is tartalmazza a jogegyenlőséget, valamint a tulajdon szabadságát. Ezzel szemben az 1793-as szociális jogokat (munka, közsegély, közoktatás), továbbá a felkelés jogát nem ismeri el. Ugyanakkor a Jogok Nyilatkozata kiegészül a Kötelességek Nyilatkozatával.

A *törvényhozó hatalom* egy kétkamarás törvényhozó testületet illeti meg (ellentétben az 1791-es alkotmánnyal). Az első tanács az *Öregek Tanácsa*, melynek 250 tagját

a 40. életévüket betöltött nős vagy özvegy állampolgárok közül választják meg. (Ez a rendelkezés arra irányult, hogy a papokat kiszorítsák.) A második az *Ötszázak Tanácsa,* amely – nevéből következően – 500 tagból állt, akiket a 30. életévüket betöltött állampolgárok közül választanak meg. A tanácsok megbízatási ideje három év, de mindkét tanács tagjainak egyharmadát évenként újraválasztják (rotáció). A törvények kezdeményezése és megvitatása az Ötszázak Tanácsának hatáskörébe tartozik, a törvények elfogadásának joga pedig az Öregek Tanácsát illeti meg. A kétkamarás megoldás tehát az államfői vétójogot pótolta, mégpedig a konzervatívabb Öregek Tanácsa általi jóváhagyással. Az évenkénti rotáció abból a tapasztalatból származott, hogy a kormánybizottságok állandósulása tette lehetővé a forradalmi kormányzat diktatúráját. A tanácsok hatásköre ezenkívül kiterjed még az adók évenkénti megszavazására, illetőleg beszedésük és felhasználásuk ellenőrzésére, a Direktórium tagjainak megválasztására, felfüggesztésére, továbbá az egyes tagok vád alá helyezésére, a hadüzenetre, valamint a nemzetközi szerződések ratifikálására.

A választási rendszer alapjaiban hasonlított az 1791-es alkotmány rendelkezéseihez, tehát cenzusos és közvetett volt. A választójogosultság tekintetében azonban szélesebb rétegeket ruházott fel szavazati joggal. Választójogot kap minden 21. életévét betöltött, írni és olvasni tudó, francia állampolgárságú férfi, aki vagy egy éve egy helyen lakik és egyenes adót fizet, vagy legalább egy hadjáratban harcolt a köztársaságért. Bizonyos feltételek (pl. francia feleség) fennforgása esetén választójogot kap a Franciaországban lakó külföldi férfi is. (Az alkotmány rendelkezései alapján kb. 6 millió francia rendelkezett szavazati joggal.) Az elektorrá választás feltétele a 25. életév betöltése, valamint magasabb évi egyenes adó fizetése. Az elsődleges gyűléseken a választójogosultak megválasztják az elektorokat, az elektori gyűlések pedig a választójogosult állampolgárok közül megválasztják a tanácsok tagjait.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán egy testületi szerv, a Direktórium áll, amelynek 5 tagja van, akiket az Ötszázak Tanácsa által előterjesztett, 50 személyt tartalmazó listáról az Öregek Tanácsa választ meg 5 évre. A rotáció elve a Direktórium esetében is érvényesül, mivel évente egy tagja sorshúzás útján megválik tisztségétől, s helyébe – tízes listáról – a tanácsok megválasztják az új direktort. A Direktórium döntéseit a többségi elv alapján hozza, tehát 3 tagjának szavazata elég a határozat érvényességéhez. A Direktórium hatáskörébe tartozik a törvények végrehajtásának biztosítása és ellenőrzése (törvénykezdeményezési joga nincs, a tanácsokkal üzenetek útján érintkezik); az állam biztonságáról való gondoskodás és letartóztatási parancsok kiadása; a hadsereg feletti rendelkezés, azzal a korlátozással, hogy egyik tagja sem veheti át a közvetlen parancsnokságot; a nemzetközi szerződések megkötése (amelyeket a tanácsok ratifikálnak); a miniszterek, a tábornokok, a követek, a főtisztviselők, továbbá a direktóriumi megbízottak kinevezése, az önkormányzati tisztségviselők felfüggesztése. A pénzügyek felett nem rendelkezik, mivel azok – a Direktóriumhoz hasonlóan – a tanácsok által megválasztott 5 tagból álló Kincstár hatáskörébe tartoznak. Ezek a rendelkezések a Direktórium számára elegendő jogot adtak a végrehajtó hatalom irányítására, viszont a garanciák megakadályozták, hogy a forradalmi kormányzat kormánybizottságának mintájára korlátlan hatalmat építsen ki.

Az 1795-ös alkotmány a 12 végrehajtó bizottság helyett ismét a miniszterekre bízta

a közigazgatás egyes reszortjainak központi irányítását, akiknek a száma a rendőrminiszteri tisztség létrehozásával hétre emelkedett.

A végrehajtó hatalom *helyi szervei* kapcsán az 1795-ös alkotmány visszaállította a megyék hatáskörét, a jakobinusok fő bázisául szolgáló kerületeket viszont megszüntette, így három területi egység maradt: a megye, a járás és a község. A megyék élére egy öt tagból álló, a megyei elektori gyűlés által választott megyei direktórium kerül, amelynek egy tagját évente újraválasztják. A községek élén álló képviselőtestületek felét szintén évente megújítják. A rotáció elve tehát mind a tanácsok, mind a végrehajtó hatalom különböző szintjein (Direktórium, megyei direktórium, községi képviselőtestület) érvényesül. Ennek ellensúlyozása céljából a választott ügyészi tisztséget nem állították vissza, hanem a megyei és a községi önkormányzatok mellett a Direktórium által kinevezett direktóriumi megbízottak állnak, akik felügyelnek a törvények végrehajtására; részt vesznek az önkormányzati testületek ülésein, ellenőrzik a tisztviselőket, a megyei megbízottak ezenkívül kapcsolatot tartanak a belügyminiszterrel. Az 1795-ös alkotmány tehát a forradalmi kormányzathoz képest ismét decentralizálta a közigazgatást, ez azonban nem érte el az 1791-es decentralizáció szintjét.

A *bírói hatalom* területén az 1795-ös alkotmány lényegében átvette az 1791-es bírósági szervezeti felépítést. Az egyetlen lényeges változásra a kerületek megszüntetése miatt volt szükség. A polgári törvényszékek – a büntető törvényszékekhez hasonlóan – az 1795-ös alkotmány alapján a megyékben működnek, s a megyei elektori gyűlések választják meg tagjaikat.

Az 1795-ös alkotmány – amelyet az 1791-es alkotmányhoz hasonlóan csak hosszú és bonyolult eljárással lehetett módosítani – tehát fenntartotta a köztársasági államformát, s harcot folytatott mind az (abszolút) monarchia, mind a forradalmi kormányzat restaurálása ellen. Mivel azonban a tanácsok és a Direktórium közötti eshetőleges konfliktusok feloldására – a hatalmi ágak merev szétválasztása miatt – alkotmányos megoldás nem volt; s mivel a minden hatalmi ágban és minden szinten érvényesülő rotáció az államszervezetet labilissá tette; a Konvent már az alkotmánnyal egyidejűleg (1795. augusztus 22.) elfogadott ún. *kétharmados dekrétummal* alkotmánysértést követett el. A dekrétum – a hatalom folyamatosságának biztosítása céljából – kimondja ugyanis, hogy az újonnan megválasztott tanácsok képviselői kétharmadát az elektori gyűléseknek a volt konventtagok közül kell megválasztani. Ha pedig ez az arány a választások eredményeként mégsem alakulna ki, akkor az újra megválasztott volt konventtagok gyűlése kiegészítés (kooptálás) útján ezt a létszámot – a választás tényleges eredményét figyelmen kívül hagyva – megteremtheti. A kétharmados dekrétum tehát előre törvényes lehetőséget adott a választási eredmények „korrigálására", ami a gyakorlatban egyébként meg is történt.

A választások eredményeként ugyanis az új tanácsok képviselőinek kb. a fele került csak ki a volt konventtagok közül. A megválasztott volt konventtagok pedig – mint nemzeti elektori gyűlés – létszámukat az előírt kétharmadnál valamivel nagyobb arányúra egészítették ki. A tanácsok politikai összetétele az első választás után úgy alakult, hogy a jobb oldalon helyezkedtek el a királypártiak, a bal oldalon a hegypártiak, a többséget viszont a direktoriánusok alkották. Az évenkénti rotációk azonban ezt a többséget folyamatosan kétségessé tehették. Mivel a Direktórium társadalmi

bázisa rendkívül szűk volt, politikailag úgy manőverezett, hogy a választások során bekövetkező jobbratolódást balratolódással, a balratolódást pedig jobbratolódással ellensúlyozta, s a hadseregre támaszkodva rendszerint államcsínyek útján „korrigálta" a választási eredményeket. 1797-ben a királypárti, 1798-ban pedig a hegypárti választási előretörést akadályozták meg utólag. 1799-ben viszont a baloldali többségű tanácsok „vágtak vissza". A belső balratolódás és a külső katonai vereségek késztették a hadsereget arra, hogy a végrehajtó hatalmat megerősítse, a Direktórimot félretolja, s katonai diktatúrát vezessen be. Mindezt az 1799. november 9-i államcsíny valósította meg.

A konzulátus és a császárság állami berendezkedése

Az 1799-es napóleoni államcsíny feloszlatta az Öregek, valamint az Ötszázak Tanácsát, s az 1795-ös alkotmányt gyakorlatilag hatályon kívül helyezte. A feloszlatott tanácsok tagjai közül kijelöltek egy-egy 25 tagú bizottságot, amely a három ideiglenes konzullal együtt egy hónap alatt elkészített egy új alkotmányt, amely 1799. december 24-én hatályba lépett. Már életbe léptetése után, 1800 februárjában népszavazás is megerősítette (ezen a népszavazáson több mint 3 millióan vettek részt). Az 1799-es alkotmány (a forradalmi naptár szerint a VIII. év alkotmánya) – módosításokkal és kiegészítésekkel – 1814-ig maradt hatályban.

Az *1799-es alkotmány* egyik sajátossága, hogy nem tartalmazza az emberi jogok nyilatkozatát. Formailag az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát nem helyezték hatályon kívül, egy új, módosított és kiegészített deklaráció hiánya azonban az emberi jogok leértékelődésére, a hatalomgyakorlás diktatórikus jellegére utal.

A *törvényhozó hatalom* egy hármas tagolású bonyolult szervezetet illet meg, amely a klasszicizmus szellemében ókori római elnevezéseket elevenített fel. Az első testület a *Szenátus,* amely kezdetben 60, később 80 tagból állt. A szenátorok a 40. életévüket betöltött francia állampolgárságú férfiak közül kerülnek ki. A Szenátus első 31 tagját a második és a harmadik konzul nevezi ki (mégpedig mind az államcsínnyel hatalomra került két ideiglenes, mind az alkotmány által meghatározott két konzul, összesen tehát négyen). Az így megalakult Szenátus azután először 29 tagot kooptált a nemzeti listáról, majd az ezúton létrejött testület még 10 éven keresztül két-két taggal egészült ki.

A második szerv a *Törvényhozó Testület,* amelynek 300 tagját a 35. életévét betöltött francia állampolgárságú férfiak közül, a nemzeti listáról a Szenátus választja meg. A harmadik testület pedig a 100 tagú *Tribunátus.* Ennek a megválasztása – a Törvényhozó Testülethez hasonlóan – szintén a Szenátus által történik a nemzeti listáról, a tagság feltétele pedig a betöltött 25. életév. Mindkét testület évente ötödrészben megújul.

A törvényhozás mechanizmusának lényege a következő. Törvénykezdeményezési joga gyakorlatilag kizárólagosan az első konzulnak van. A törvénytervezeteket az Államtanács (tehát nem a törvényhozó, hanem a végrehajtó hatalomhoz tartozó szerv) dolgozza ki. A Tribunátus megvitatja az eléje kerülő javaslatot. Ezután az

Államtanács és a Tribunátus egy-egy delegációja – véleményével együtt – ismerteti azt a Törvényhozó Testület előtt, amely vita nélkül dönt az elfogadásról vagy az elutasításról. Határozatát a Tribunátus – az alkotmányellenesség címén – panasszal támadhatja meg a Szenátusnál. Ha a Szenátus 10 nap alatt nem ad helyt a panasznak, akkor az első konzul köteles a törvényt kihirdetni. A törvényhozás folyamata egy zárt kör, amelynek a kezdő- és végpontja az első konzul. A bonyolult eljárás azonban a törvények szakszerűségét és megalapozottságát is szolgálja.

A Szenátusnak mint a törvényhozás első testületének hatásköre tehát kettős: egyrészt a nemzeti listáról megválasztja a másik két testület tagjait, másrészt pedig az alkotmányosság szempontjából véleményezi a törvényeket.

A törvényhozás második és harmadik testületének a megválasztása általános, de többszörösen közvetett választási rendszer alapján történik. Az alkotmány lényegében minden 21. életévét betöltött, francia állampolgárságú férfi számára megadja a választójogot. A szavazati joggal rendelkező állampolgárok községenként megválasztják a létszámuk 10%-ának megfelelő jelöltet tartalmazó községi listát. A községi listákon szereplő jelöltek megválasztják saját létszámuk 10%-át a megyei listára, majd az így megválasztottak szintén megválasztják a létszámuk 10%-ának megfelelő számú jelöltet a nemzeti listára. Végeredményben tehát a választójogosultak egy ezrelékét tartalmazó lista képezi a további – a Szenátus által végzett – választás alapját.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán ténylegesen a 10 évre megválasztott első konzul áll. A második és a harmadik konzul mellette csak tanácsadó szerepet tölt be, vita esetén ugyanis az első konzul dönt. Az ideiglenes konzulokat felváltó három konzult az alkotmány név szerint kijelöli. A jövőben – legalábbis elvileg – a Szenátus hatáskörébe tartozott volna a konzulok megválasztása. A törvényeket az első konzul kezdeményezi és hirdeti ki. Kinevezi a minisztereket, az Államtanács tagjait, a főtisztviselőket, a tábornokokat, a követeket, a bírákat, az ügyészeket. Megköti a nemzetközi szerződéseket, dönt a háború és a béke kérdésében.

A közigazgatási reszortok központi irányítását változatlanul a hét miniszter végzi, akik azonban – a konzulokhoz hasonlóan – nem alkotnak testületet. A miniszterek mellett – részben az abszolút monarchia mintájára – az alkotmány létrehozza az *Államtanácsot*. Ennek a testületnek kettős feladata van: egyrészt a törvényjavaslatok kidolgozása, másrészt pedig a közigazgatás egyes reszortjainak a felügyelete.

A végrehajtó hatalom helyi szerveinek új rendszerét szabályozza az 1800-as *közigazgatási törvény*. Az általános területi beosztás ismét négyszintű: megye-kerület-járás-község. A járásban csak bírói szerv működik.

A megyében működik egy megyei tanács, egy prefektusi tanács és egy prefektus. A közigazgatás súlypontja az első konzul által kinevezett prefektus. A prefektusi tanács a hatósági határozatok felülvizsgálatát végzi. A megyei tanács hatáskörébe az egyenes adók szétosztása tartozik.

A kerületben kerületi tanács és alprefektus tevékenykedik. A szintén az első konzul által kinevezett alprefektus – a prefektushoz hasonlóan – egyedi szervként látja el a közigazgatási feladatokat. A kerületi tanács is az egyenes adók további elosztását végzi, hasonlóan a megyei tanácshoz.

A községekben községi tanács és polgármester működik. A közigazgatási hatáskör

az első konzul vagy – kisebb községekben – a prefektus által kinevezett polgármestert illeti meg. A községi tanács csak bizonyos kommunális feladatok ellátásában vesz részt.

A napóleoni közigazgatási rendszerben a kinevezett és egymással alá-fölérendeltségi viszonyban álló prefektusok, alprefektusok és polgármesterek gyakorolják a közigazgatási hatáskört, tehát – szemben az 1791-es, valamint az 1793-as alkotmányokkal – ismét a centralizáció érvényesül. Ez a közigazgatási rendszer tartós intézménynek bizonyult.

A *bírói hatalom* területén legfontosabb változás a bírák kinevezése, illetőleg az ügyészi rendszer visszaállítása. Az 1799-es alkotmány rendelkezése alapján lényegében csak a békebírákat, valamint a Semmítőszék tagjait választják továbbra is. A kinevezett bírák elmozdíthatatlanságának elve azonban fennmarad. Az újra visszaállított kerületek szintjén is megszervezték a kerületi törvényszékeket.

Az 1799-es alkotmány alapvető intézményei megmaradtak a konzulátus (1799–1804), valamint az első császárság (1804–1814) időszakában is, természetesen bizonyos módosításokkal és kiegészítésekkel, noha a módosítás lehetőségét tulajdonképpen csak az 1802-es alkotmány teremtette meg.

Az *1802-es alkotmány* (a forradalmi naptár szerint a X. év alkotmánya) tulajdonképpen az 1799-es alkotmány módosítása és kiegészítése, amelyet szintén népszavazás erősített meg. Ez az alkotmány módosította a törvényhozó és a végrehajtó hatalom szervezetét. A *törvényhozó hatalom* területén megváltozott a Szenátus jogállása. Ettől kezdve határozataival (senatusconsultum) értelmezhette vagy kiegészíthette az alkotmányt. (A törvények és a szenátusi határozatok kezdeményezésének a joga változatlanul az első konzult illette meg.) A Tribunátus létszáma 50-re csökkent, s módosult a rotáció is, mivel ettől kezdve háromévenként felerészben újult meg. Módosult a választási rendszer, mivel a nemzeti listát eltörölték, s az első konzul a járási, kerületi és megyei választói gyűlések jelöltjei alapján választotta ki a három törvényhozó testület tagjait. (Ez a gyakorlatban a helyi érdekek nagyobb mértékű figyelembevételét jelentette.)

Az 1802-es alkotmány a *végrehajtó hatalom* területén az első konzul tisztségét örökössé és örökletessé tette, tehát Bonaparte élethosszig konzul lett, s megillette az utódkijelölési jog. Egyben megnőtt a hatásköre is, mivel a Szenátustól átvette a konzulok, a szenátorok és a semmítőszéki bírák kijelölésének jogát.

Az *1804-es alkotmány* (a forradalmi naptár szerint a XII. év alkotmánya) tulajdonképpen szintén csak alkotmányrevízió, amely már – az 1802-es alkotmány alapján – nem is törvény, hanem szenátusi határozat formájában került közzétételre, s – a hagyományoknak megfelelően – népszavazás hagyta jóvá. A legfontosabb változások ezúttal is a törvényhozás felépítésében, illetőleg az államfői tisztség kapcsán történtek. A Szenátus létszáma ekkor nőtt 80 főre, s kiegészült a császári hercegekkel és főméltóságokkal. A Tribunátus ettől kezdve csak három szekciójában működött, a Törvényhozó Testület pedig zárt ülésben meg is vitathatta a javaslatot, noha a szavazás továbbra is nyilvános ülésen történt, ahol vitára nem volt lehetőség. Az 1804-es alkotmány a konzuli intézményt megszüntette, s bevezette a császári méltóságot,

valamint szabályozta a trónöröklés rendjét. (A Bonaparte-ház kihalása esetén a Szenátus jelölése alapján az állampolgárok választhattak volna császárt.)

Említést érdemel még az *1807-es alkotmányrevízió,* amely eltörölte a Tribunátust, s általánossá tette a bírák kinevezésének és elmozdíthatatlanságának elvét. Ezáltal kiépült egy olyan állami berendezkedés, amely biztosította a végrehajtó hatalom megerősítését.

A nagy francia forradalom, valamint a napóleoni konszolidáció értékes politikai és jogi következtetések levonására nyújt lehetőséget. Az angliaihoz viszonyítva elmaradottabb gazdasági fejlődés ugyan megerősítette a polgárság helyzetét, de nem annyira, hogy a rendi kiváltságok eltörlése után a nemesség és a polgárság szövetségre lépjen, s a születési előkelők helyett a vagyoni előkelők uralma szilárduljon meg. Éppen ezért a francia polgárság ismételten rákényszerült arra, hogy a tömegekkel szövetkezzen abból a célból, hogy a nemességet kompromisszumra, a polgárságnak egyenlő félként való elismerésére szorítsa rá. A nemesség és a polgárság – konfliktusoktól sem mentes – kompromisszuma csak a napóleoni konszolidáció idején valósult meg.

A vagyoni előkelők uralma tehát a 19. század elején megszilárdult, az ennek megfelelő alkotmányos rendszer viszont nem. Végső fokon szintén a gazdasági fejlődés viszonylagos elmaradottsága magyarázza többek között azt, hogy – ellentétben az Amerikai Egyesült Államokkal, ahol az alkotmány már 200 éve hatályban van (természetesen módosításokkal és kiegészítésekkel) – Franciaországban nemcsak a nagy forradalom és a napóleoni konszolidáció időszakában, hanem lényegében az egész 19. században a politikai rendszerek, illetőleg az ezeket tükröző alkotmányok gyakori változása jellemző, míg végül az ipari forradalom kibontakozása után, a harmadik köztársaság parlamentáris rendszerében megtalálták a vagyoni előkelők társadalmi uralmának megfelelő politikai és alkotmányos rendszert.

A jogrendszer átalakulása a nagy francia forradalom időszakában

A francia abszolút monarchia időszakában a jogrendszer egészét a sokféleség, a *széttagoltság* jellemezte. Ezen a helyzeten alapvetően nem változtatott az abszolút monarchia jogegyesítő (kodifikációs és kompilációs) tevékenysége sem. A 18. századi gazdasági fejlődés alapján egyre inkább jelentkezett az igény az egységes nemzetgazdaság, s ennek egyik feltétele, az egységes jogrendszer megteremtése iránt.

A francia abszolút monarchia jogrendszerének – a széttagoltság mellett – másik jellegzetes vonása volt intézményeinek *elmaradottsága.* Az ingatlantulajdon kötöttségei, a szerződéskötés korlátai beleütköztek az áruforgalom kibontakozásának követelményeibe. A társadalmi szükségletek szembekerültek az egyházjog családi jogi rendelkezéseivel. A büntetőjog területén a sokféleség, valamint a pontos szabályozás hiánya veszélyeztette az alattvalók személyi szabadságát. A perjog pedig lassú, drága és nehézkes volt.

Mindezek alapján a nagy francia forradalom előtt *kettős feladat* állt: a jogrendszer

egységesítése egyfelől, *korszerűsítése* másfelől. A polgárság egységes, áttekinthető, kiszámítható jogot követelt.

A magánjog területén a legnagyobb jelentőségű az *agrárkérdés* megoldása volt. A 18. században a francia társadalom agrárjellegű volt, ami kifejeződött abban a tényben, hogy a népességnek kb. 80%-a a parasztsághoz tartozott. A mezőgazdasági fejlődés viszonylagos elmaradottsága gazdasági szempontból tette szükségessé az agrárviszonyok átalakítását, a gazdasági liberalizmus követelményeinek megfelelően. A társadalmi uralomban és a politikai hatalomban egyenlő részesedést követelő polgárság számára politikai szempontból egyáltalán nem volt közömbös, hogy a paraszti tömegek mögéje sorakoznak-e fel, avagy az udvar szembe tudja-e fordítani a parasztokat a polgársággal. Az agrárkérdés tehát mind gazdasági, mind politikai vonatkozásban meghatározó jelentőségű volt.

Az agrárkérdés megoldása azonban nem volt könnyű, mivel mögötte egy bonyolult és szerteágazó problémakör húzódott meg. Az *első problémát* a földesúri jogok jelentették. A parasztság többségét ugyan a dologilag kötött jobbágyok és a szabad parasztok alkották, a személyileg kötött jobbágyok száma azonban még így is meghaladta az egymilliót. A földesúri jogok tehát, ha különböző mértékben is, de egyaránt érintették a parasztság egészét. Ezek a jogok egyébként a következők voltak: dologi szolgáltatások (termék-, pénz- és esetleg munkaszolgáltatás); földesúri monopóliumok; az ún. harmadolási jog (amelynek lényege, hogy a földesúr a faluközösségi földek egyharmadát a majorsághoz csatolhatta); különböző személyi szolgáltatások (pl. a földesúrnak a paraszti hagyaték egy részére kiterjedő örökösödési joga, az ún. holtkéz); valamint a bírói joghatóság (az úriszék). Mivel a 18. században a földesurak ezeket a jogokat maximálisan kihasználni igyekeztek, a földesúri jogok eltörlésének követelésében a parasztság többé-kevésbé egységes volt.

A *második probléma* a birtokeloszlás volt. A parasztság többsége ugyanis nem rendelkezett elegendő földdel vagy esetleg földnélküli volt. Jelentős paraszti tömegek követeltek tehát földet.

A *harmadik problémát* a faluközösségi földek jelentették. A faluközösség ugyanis gazdálkodási és igazgatási egységet képezett. A faluközösség egyfelől – a háromnyomásos gazdálkodás rendjének megfelelően – szabályozta a művelés alá vételt, s ezért korlátozta az egyéni gazdálkodást. Másfelől viszont – a faluközösségi földek kollektív használata révén – kiegészítő jövedelmet, s ezáltal nagyobb megélhetési biztonságot is jelentett. A faluközösségi földek kérdésében volt a legjobban megosztott a parasztság, mivel a gazdagabbak a felosztását, a szegényebbek viszont a megtartását követelték.

Az agrárviszonyok átalakítása pontosan tükrözte a forradalom menetében bekövetkezett politikai változásokat, ezért egyes szakaszai ennek függvényében értelmezhetők.

Az *első szakasz* mozgatórugója az 1789-es népforradalom, ezen belül is a „nagy félelem"-nek nevezett parasztfelkelések sorozata volt. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés először szembefordult a paraszti követelésekkel, azonban kénytelen volt levonni a tömegmegmozdulások konzekvenciáit. 1789. augusztus 4-én elfogadta a Joglemondó Nyilatkozatot, illetőleg augusztus 5–11. között az ennek végrehajtásául szolgáló dekrétumokat. Ezek megszüntették a személyes szolgáltatásokat, az úriszéket, a földesúri monopóliumokat, valamint a robotot, mégpedig kártalanítás nélkül. A dologi szolgáltatások jelentős részét elvileg megválthatóvá nyilvánították, azzal a kikötéssel, hogy a megváltás részletes szabályozásáig továbbra is teljesíteni kell azokat.

Ebben a szakaszban a birtokeloszlás megváltoztatásáról is rendelkeztek. A pénzügyi válság megoldásának céljából 1789 novemberében az egyházi birtokokat

„a nemzet rendelkezésére bocsátották" (szekularizáció). Ezzel megteremtették az ún. nemzeti javak első nagy csoportját. (A másodikat 1792 februárjától az emigránsok elkobzott birtokai képezték.)

A *második szakaszban* – szintén a tömegnyomás hatására – konkretizálták az első szakasz elvi rendelkezéseit. 1790-ben a megmaradt dologi szolgáltatásokat szerződésből eredő (a földesúri föld használatának ellenszolgáltatásaként teljesített) kötelezettségeknek nyilvánították, amelyeket megválthatónak minősítettek, s az év folyamán részletesen szabályozták a megváltás feltételeit. A megváltási összeg pénzszolgáltatások esetében az évi érték húszszorosa, természetbeni szolgáltatások esetében pedig huszonötszöröse volt. A bizonyítási terhet úgy szabályozták, hogy a földesúrnak csak azt kellett bizonyítani, hogy 30 éve folyamatosan birtokolja az adott ingatlant (nem kellett tehát eredeti okiratot felmutatnia). A megváltási összeg megfizetése ellenében a paraszt az általa birtokolt föld teljes jogú tulajdonosa lett. A megváltásnak ezek a feltételei szigorúak voltak, ezért a parasztságnak csak a gazdagabb rétege tudta felszabadítani földjét.

1790-ben áruba bocsátották a nemzeti javakat is. A törvény rendelkezése értelmében azonban nagy táblákban, árverés útján kellett az értékesítést lebonyolítani. Ennek az lett a következménye, hogy csak a gazdagabb parasztok és a polgárság tudott nemzeti javakat vásárolni. Ha tehát az 1789-es első szakasz problémája a szabályozás hiánya volt, akkor az 1790-es második szakaszban a szabályozás szigorúsága váltott ki társadalmi elégedetlenséget, amely – a politikai viszonyok változásával – a kérdés további megoldására késztetett.

A második szakaszban sor került még ezen kívül a faluközösségi földek szabályozására is. Először érvénytelenítették a faluközösségi földekből 30 évre visszamenőleg harmadolás jogcímén végrehajtott kihasításokat, ami a faluközösségi birtokállomány növekedését eredményezte. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés – a parasztság megosztottsága miatt – kompromisszumos rendelkezést hozott. Az 1791-es Mezőgazdasági Kódex kimondta a művelés alá vétel és a bekerítés szabadságát (a nyomáskényszer ellenében), viszont a faluközösségi földek felosztását nem engedélyezte.

A *harmadik szakaszra* az 1792. augusztus 10-i felkelés, a királyság megdöntése után került sor. A Törvényhozó Nemzetgyűlés – a tömegek leszerelése érdekében – kártalanítás nélkül megszüntetett minden dologi szolgáltatást, kivéve, ha a földesúr azt az eredeti okiratot, amelyre jogát alapozta, felmutatta. Rendelkeztek arról is, hogy az emigránsok elkobzott földjeit kis parcellákban, részletfizetési kedvezmény mellett kell áruba bocsátani. Lehetővé tették továbbá a faluközösségi földek felosztását.

A *negyedik szakaszban,* 1793. június 2-a után következett be az agrárkérdés végleges rendezése. A jakobinus Konvent – a tömegek leszerelése céljából – végigjárta azt az utat, amelyet a Törvényhozó Nemzetgyűlés kezdett meg. Kártalanítás nélkül megszüntetett minden még meglévő dologi szolgáltatást, s a restauráció elkerülése érdekében – büntetés terhe mellett – elrendelte a földesúri jogokra vonatkozó okiratok megsemmisítését. Az összes nemzeti javakra kiterjesztette a kis parcellákban, részletfizetés mellett történő értékesítést. Lehetővé tette – a községi lakosok döntése alapján – a faluközösségi földek felosztását, mégpedig abban a formában, hogy azokat a község népességszáma alapján egyenlő részre kell felosztani és a lakosok

sorshúzás útján döntötték el, hogy ki melyik földet kapja. 1794-ben a jakobinus Konvent – taktikai okokból – elrendelte, hogy a „gyanúsak" javait kobozzák el, s azokat a nincstelenek között osszák szét. Ennek az egyébként is általánosságban mozgó rendelkezésnek a végrehajtására nem került sor.

Az agrárkérdés megoldásának végeredménye az lett, hogy az egyházi birtokok megszűntek; a nemesség birtokai kb. a felére csökkentek; a parasztság tulajdonába került a földek kb. fele (az átalakítás előtt a paraszti birtok a földeknek mintegy egyharmadát tette ki); fennmaradt a faluközösségi tulajdon; megerősödött a polgárság részesedése az ingatlanokból. Tehát a nemesség gazdasági bázisa nem szűnt meg, s a faluközösség is fennmaradt; az átalakulás igazi nyertesei a polgárok és a gazdag parasztok voltak. Az agrárkérdés ilyen típusú megoldása részben kedvezett az ipari forradalomnak, részben viszont gátja volt a mezőgazdaság (és az ipar) átalakulásának.

Az agrárviszonyok átszervezése a gazdasági liberalizmus megvalósítása szempontjából azonban csak az egyik (jóllehet a legfontosabb) feladat volt. Szükség volt még az ipari és a kereskedelmi *szabadverseny* akadályainak eltávolítására is. Az iparban a *céhek* és a monopóliumok *megszüntetésére* 1791-ben került sor (ún. Allarde-törvény). A kereskedelemben a legjelentősebb lépés a belső számok megszüntetése, és ezáltal a vámhatároknak az államhatárokra való „kitolása" volt. A vállalkozás szabadsága viszont megkövetelte a munkavállalás szabadságának biztosítását is. 1791-ben az ún. La Chapelier-törvény megtiltotta a munkavállalók számára a sztrájkot és a szervezkedést. (A sztrájktilalmat 1864-ben, a szervezkedési tilalmat pedig 1884-ben oldották fel.) Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tehát lényegében megvalósította az árupiac, valamint a munkaerőpiac szabadságát, lehetővé téve ezeken a területeken a kereslet és a kínálat általi szabályozást. A forradalmi kormányzatnak 1793–1794-ben az ár- és bérmaximumról, valamint az irányított gazdaságról hozott rendelkezései – mivel azok a háborús helyzet és a tömegnyomás hatására fogalmazódtak meg – nem maradtak tartósak.

A gazdasági liberalizmus akadályainak eltávolítása mellett szükségessé vált az *öröklési és a családi jog* újraszabályozása is. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1791-ben – a jogegyenlőség elvének megfelelően – megszüntette az elsőszülött fiúnak az ingatlan nagyobb részére kiterjedő öröklési jogát, s kimondotta, hogy végrendelet hiányában az összes gyermek (fiú és lány) egyenlő arányban örököl. A jakobinus Konvent 1793-ban egyfelől a vagyon meghatározott részére korlátozta a végrendelkezési szabadságot, másfelől a házasságon kívül született gyermekek számára is biztosította az öröklést.

A családi jog új szabályainak a megállapítását az egyházügyi kérdés megoldásának módja tette szükségessé. Az *egyház világi alkotmányára* (1790) feleskü dni nem hajlandó papok helyett községi tisztviselőkre kellett bízni az anyakönyv vezetését, valamint a házasságkötéseknél való közreműködést. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1791-ben a házasságot polgári szerződéssé nyilvánította, s elvileg megfogalmazta a polgári anyakönyvezést, mégpedig a születések, házasságkötések és halálozások esetében egyaránt. A Törvényhozó Nemzetgyűlés 1792-ben konkretizálta ezeket a rendelkezéseket, s egyben engedélyezte a házasság felbontását.

A magánjog, illetőleg egyes intézményeinek korszerűsítése mellett szükség lett volna annak egységesítésére, kodifikálására is. Ez az igény a nagy francia forradalom idején többször fel is merült, előkészítő munkálatok folytak is, a politikai rendszerek változása azonban nem tette lehetővé egy magánjogi kódex elfogadását, amelyre majd csak a napóleoni konszolidáció időszakában került sor.

A jog korszerűsítésének és egységesítésének kettős feladata – a magánjoggal ellentétben – a *büntetőjog és a büntető eljárásjog* területén már a nagy francia forradalom időszakában megvalósult. Ezen a jogterületen az első lépéseket – a személyes szabadság szabályozása kapcsán – már az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata megtette. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1791 szeptemberében elfogadta a *büntető törvénykönyvet* (Code Pénal).

A kódex első részében olyan kérdéseket szabályoz (pl. büntetési nemek, visszaesés), amelyeket a modern büntető törvénykönyvek *„Általános Rész"*-e tartalmaz. Második részében a modern jogi kifejezéssel *„Különös Rész"*-nek nevezett témákról rendelkezik, tehát az egyes bűncselekmények törvényi tényállásairól. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának megfelelően megszünteti pl. a vallás elleni bűncselekményeket, illetőleg a kegyetlen büntetéseket. Először osztja a bűncselekményeket – igaz, hogy nem elvi, hanem inkább gyakorlati megfontolások alapján – súlyosságuknak megfelelően bűntettekre, vétségekre és kihágásokra (ún. trichotómia). A bírói önkény elleni védekezés miatt a büntetési tételeket mereven – a bíró számára kevés mérlegelési lehetőséget hagyó módon – állapítja meg (ún. abszolúte határozott büntetési rendszer).

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a büntetőeljárásról két dekrétumot is elfogadott, egy *„ideigleneset"* 1789-ben, illetőleg egy *„véglegeset"* 1791-ben. Az *ideiglenes büntetőeljárásról szóló dekrétum* megszünteti a kínvallatás (tortúra) minden formáját. Ezenkívül alapelvvé teszi a nyilvánosságot, valamint a védelem szabadságát. A büntetőeljárás az elejétől a végéig nyilvános. A nyomozati szakban a nyilvánosságot (és a védelmet) két – a közösségi közigazgatási szerv által választott – esküdt képviseli. A vizsgálati szakaszban (a gyanúsított megidézésétől kezdve) az esküdtek szerepe megszűnik, az eljárás teljesen nyilvános, továbbá védő is eljárhat, akivel a gyanúsított szabadon tanácskozhat. A tárgyaláson egy bíró nyilvánosan, de a vádlott távollétében, előadja a vádat. Ezután következik a vádlott kihallgatása, valamint a bizonyítási eljárás. Az utolsó szó joga a vádlottat illeti meg. (Ez az elv azóta általánossá vált a modern büntetőeljárásban.) Az ítéletet nyilvánosan ki kell hirdetni és meg kell indokolni.

Az 1791-es, *a végleges büntetőeljárásról szóló dekrétum* az új bírói szervezethez igazodik. Kihágások esetén a községi elöljáróság (tehát egy közigazgatási szerv), vétségek kapcsán a békebíróság (békebíró és ülnökök), bűntett ügyekben pedig a megyei törvényszék jár el. Legfontosabb a bűntetti eljárás. Ebben a nyomozás és a vizsgálat a békebíró feladata. Ez az eljárás – ellentétben az ideiglenes büntetőeljárásról szóló dekrétummal – a negatív tapasztalatok miatt már nem nyilvános. A vádhatározatot a vádesküdtszék hozza meg. A vádat a közvádló képviseli. A bizonyítási eljárás szabad, tehát a kötött bizonyítékok megszűntek. A bűnösség kérdésében az ítélő esküdtszék dönt. A büntetés mértékére a királyi biztos tesz indítványt. A bünte-

tés kiszabása a hivatásos bírák hatáskörébe tartozik. Az ítélet ellen nincs helye fellebbezésnek, csak semmisségi panasznak.

A nagy francia forradalom első szakaszában sor került a jogrendszer korszerűsítésére, a jogegység megteremtése azonban csak a büntető- és a büntető eljárásjog területén történt meg. Így mind a korszerűsítés befejezése, mind az egység megteremtése a napóleoni konszolidáció időszakára maradt.

A jogrendszer átalakulása a napóleoni konszolidáció időszakában

A napóleoni konszolidáció, amely megszilárdította a vagyoni előkelők uralmát, illetőleg a végrehajtó hatalmat megerősítette, maradandót alkotott az államszervezet felépítése, valamint a jogrendszer egységesítése területén. Az utóbbi vonatkozásában különösen fontos a napóleoni kodifikáció, amely mint gyűjtőfogalom a következő kódexeket öleli fel: a *polgári* (1804), a *polgári eljárási* (1806), a *kereskedelmi jogi* (1807), a *büntetőeljárási* (1808), valamint a *büntető* (1810) *törvénykönyvet*.

A napóleoni kodifikáció első eredménye a *polgári törvénykönyv* (Code Civil vagy Code Napóleon). A magánjogi kodifikáció igénye már az abszolút monarchia időszakában felmerült. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés az előkészítő munkálatok elvégzésére 1793-ban egy bizottságot küldött ki, a jakobinus Konvent idején elkészült a Code Civil első tervezete. 1794-ben a thermidoriánus Konvent tárgyalta is. A nagy francia forradalom időszakában azonban a magánjogi kodifikáció nem vezetett eredményre. 1800-ban a konzulok ismét egy bizottságot küldtek ki. Az elkészült tervezetet a törvényhozó testület kedvezőtlenül fogadta, s végül Napóleon személyesen vett részt a bizottság ülésein. A kódex egyes fejezeteit külön törvényekként hirdették ki (pl. 1803-ban a személyekről, a jogegyenlőségről, a házasságról szóló törvényt). Az egész törvénykönyv kihirdetésére – egységes szerkezetben a már addig kihirdetett részekkel – 1804 márciusában, a császári alkotmányt röviddel megelőzve került sor.

A kódex *egy bevezetésből és három könyvből* áll. Az első könyv a személyekről, a második a dolgokról és a tulajdon módosulásairól (pl. haszonélvezet, szolgalom), a harmadik pedig a tulajdonszerzés módjairól (pl. öröklés, egyes ügyletek) szól. Ebből is látható, hogy a kereskedelmi jogot, amelyről később külön törvénykönyv készült, nem tartalmazza.

A kódex alapelvei a következők: a törvény előtti egyenlőség, a tulajdon teljessége, a szerződés szabadsága. A törvény előtti egyenlőség elvét úgy fogalmazza meg a törvénykönyv, hogy a magánjogok gyakorlása minden francia állampolgárt megillet, függetlenül a politikai jogoktól. Az állampolgárság feltételeit az alkotmány szabályozza. A *tulajdonjog* meghatározásának első mozzanata a javak feletti korlátlan uralom. Ez kiegészül a kódex egyéb rendelkezéseivel. A tulajdonközösség bármikor megszüntethető; viszont tilosak az alapítványok és a hitbizományok (hogy a régi tulajdoni formák ezeknek az intézményeknek a felhasználásával ne térhessenek vissza). A meghatározás második mozzanata a rendelkezési (elidegenítési, megterhelési) jog, amely az áruforgalom szükségleteinek megfelelően kerül szabályozásra. A har-

madik mozzanat pedig a használat korlátozása. Ezenkívül a bizonyítást, a tulajdon elvonását is lehetővé teszi, mégpedig közszükségből, előzetes és igazságos kártalanítás ellenében. (Megjegyzendő, hogy a tulajdonról szóló rendelkezések lényegében megegyeznek az 1793-as alkotmány hasonló szabályaival.) A szerződési szabadság kapcsán ki kell emelni azt, hogy a *szerződések* a felek között törvény gyanánt érvényesek. A működési szabadságot a munkaszerződések körében annyiban korlátozza, hogy csak meghatározott időre vagy meghatározott munka teljesítésére köthetők meg érvényesen. Tiltja tehát a korlátlan időre szóló munkaszerződéseket, mivel azok a jobbágyi viszonyhoz hasonló lekötöttséget eredményezhetnek.

Az *öröklési jog* szabályozása kapcsán a kódex – felmenők és lemenők hiányában – megengedi a végrendelkezési szabadságot. Ha pedig felmenők és lemenők vannak, akkor azok számára a törvénykönyv kötelesrészt biztosít, s csak a hagyaték egy meghatározott részére teszi lehetővé a szabad végrendelkezést. A törvényes öröklés vonatkozásában pedig – hasonlóan a jakobinus Konvent rendelkezéseihez – nem tesz különbséget ingó és ingatlan, szerzett és ősi vagyon között, illetőleg a lemenők neme alapján, tehát a fiú- és a leánygyermekek egyenlő arányban öröklik az ingó és ingatlan vagyont. Lemenők és testvérek hiányában a apa és az anya, illetőleg águk fele-fele részben örököl.

A *családi jog* keretében – szintén a forradalom jogalkotásának átvételével – fenntartja azt az elvet, hogy a házasság polgári szerződés, amely felbontható. A születési, házassági és halálozási anyakönyvezés a polgári hatóságok feladata. A házassági jog területén a kódex olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek a feleséget a férjjel, a házasságon kívül született gyermekeket pedig a házasságból születettekkel szemben hátrányos helyzetbe hozzák. Tiltja továbbá az apa kutatását, kivéve a leányanya elcsábításának esetét.

A Code Civil felhasználja a korábbi francia jog, valamint a római jog elemeit; ugyanakkor gyakran épít a forradalom jogalkotására is; egyes rendelkezéseiben pedig garanciákat tartalmaz a régi viszonyok visszatérésének megakadályozására.

A második kódex – nem időrendben, hanem szabályozási tárgyát tekintve – a *kereskedelmi törvénykönyv* (Code de Commerce). Franciaországban – a gazdasági fejlődés relatív elmaradottsága, illetőleg a kereskedelem viszonylagos fejlettsége miatt – a magánjogi és a kereskedelmi jogi törvénykönyv elkülönült egymástól. A kereskedelmi kódex *négy könyvből* áll. Az első a kereskedelmi jog általános szabályait tartalmazza. A második a tengeri kereskedelmi jogra vonatkozó rendelkezéseket foglalja magába. A harmadik a csődről, a negyedik pedig a kereskedelmi bírói eljárásról szól. A Code de Commerce a kereskedelmi jog egész területét felöleli, viszont rendelkezései között kevés az új elem, lényegében az abszolút monarchia joganyagát ismétli meg, a változtatások csak a legszükségesebbekre korlátozódnak.

A harmadik kódex a *polgári eljárási törvénykönyv* (Code de Procedure Civil). A polgári eljárás szabályozásának az adja meg jelentőségét, hogy a bíróságok előtti ügyek túlnyomó többsége polgári per. Az abszolút monarchia időszakában a polgári perek bonyolultak (sokféle bíróság), lassúak (perhúzás és számtalan jogorvoslat lehetősége) s ennek megfelelően költségesek voltak. Ezért merült fel a kodifikáció szükségszerűsége, amely a napóleoni konszolidáció időszakában valósult meg.

A kódex nem öleli fel a polgári eljárás egészét (pl. a házassági bontóperre vonatkozó rendelkezések a Code Civilben találhatók). Felépítését tekintve két részből áll. Az első rész tartalmazza az egyes bírói fórumok (békebíró, kerületi törvényszék, fellebbezési bíróság) előtti eljárást. A második rész pedig a különleges eljárások (hagyaték, státusz, adósság, választottbíróság) szabályait tartalmazza.

A polgári perek meghatározott perérték alatt a békebíró hatáskörébe tartoznak. A békebíró előtti eljárás az ún. sommás per, melynek lényege a szóbeliség és a gyorsaság. Meghatározott perérték alatt fellebbezés nincs (csak semmisségi panasz), adott perérték felett viszont megnyílik a fellebbezési lehetőség. Ezekben az ügyekben másodfokon a kerületi törvényszék jár el.

A kerületi törvényszék előtti eljárás kétféle lehet: egyszerűbb ügyekben sommás per, fontosabb esetekben viszont rendes polgári per. Rendes polgári perben a kerületi törvényszék előtti eljárás írásbeli keresetlevél benyújtásával indul. Ezután a bíróság felhívja az alperest, hogy – adott határidőn belül – nevezze meg az ügyvédjét. Ennek megtörténte után az ügy a bíróság általános perjegyzékébe kerül.

Az eljárás második szakaszában az ügyvédeknek lehetőségük van arra, hogy meghatározott ideig (általában 2 hónap) írásban replikázzanak, azaz egymással nyilatkozatokat váltsanak. Ennek célja az álláspontok előzetes tisztázása. Ezután a bíróság felhívja a feleket a zárónyilatkozat megtételére. Ennek megtörténte után az ügy – a bíróság elnökének határozata alapján – egy bírói tanács különös perjegyzékébe kerül.

Az eljárás harmadik szakaszában a bírói tanács egy előadó bírót küld ki az ügyiratok tanulmányozására, illetőleg a bizonyítás lefolytatására. Ezután a tárgyalás határnapját kifüggesztik a bíróság hirdetőtáblájára (külön idézés nincs). A tárgyaláson az előadó bíró ismerteti az ügyet, majd a felek szóban nyilatkozatot tehetnek. Végül a bírói tanács meghozza az ítéletet. Megjegyzendő, hogy az alapeljáráson kívül a kódex még a jogorvoslati és a végrehajtási eljárás szabályait is tartalmazza.

A Code de Procedure Civil megvalósította a szakszerű, megalapozott, áttekinthető és gyors polgári eljárást.

A negyedik kódex – szintén nem időrendben, hanem szabályozási tárgyát tekintve – a *büntető törvénykönyv* (Code Pénal). A nagy francia forradalom időszakában az Alkotmányozó Nemzetgyűlés már elfogadott egy büntető törvénykönyvet. Az eltelt időszak tapasztalatai azonban szükségessé tették a büntetőjog újrakodifikálását.

A kódex *egy bevezetésből és négy könyvből* áll. A bevezetés, valamint az első két könyv tartalmazza az általános rész rendelkezéseit. A harmadik és a negyedik könyv magában foglalja a különös rész szabályait; mégpedig – a bűncselekmények általános felosztásának megfelelően – a harmadik könyv a bűntettek és a vétségek, a negyedik pedig a kihágások törvényi tényállásait és büntetési tételeit.

A törvénykönyv szintén fenntartja az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában foglalt alapelveket, így a törvény előtti egyenlőséget; a büntetőtörvény visszamenőleges hatálya, valamint a büntetőjogi analógia tilalmát (nullum crimen sine lege); továbbá a törvény által meghatározott büntetési tételeket (nulla poena sine lege). A napóleoni kódex – ellentétben az 1791-es büntető törvénykönyvvel – a büntetési tételeket nem mereven szabályozza, hanem viszonylag széles büntetési kereteket határoz meg, lehetővé téve ezzel a bíróság számára az egyéniesítést (ún. relatíve

határozott büntetési rendszer). A Code Pénal – néhány korszerűtlen rendelkezése ellenére – főleg jogtechnikai megoldásai révén jelentős hatást gyakorolt.

Az ötödik kódex a *büntetőeljárási törvénykönyv* (Code d'Instructution Criminelle). Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elfogadta az ideiglenes, majd a végleges büntető perrendtartást. A forradalom menetében a büntető eljárásjog területén jelentős változások zajlottak le. A jakobinus Konvent – a rendkívüli bíróságok kiépítése mellett – az általuk alkalmazandó jogot is szabályozta. A „terror alaptörvényei": a gyanúsakról (1793), illetőleg a nagy terrorról szóló törvény (1794). Az utóbbi kiszélesítette a nép ellenségeinek fogalmát, megszüntette a nyilvános kihallgatást, megvonta a védelemhez való jogot, a bizonyítási eljárásban „erkölcsi bizonyítékokat" is figyelembe lehetett venni, s a bíróságok csak felmentő vagy halálos ítéleteket hozhattak. A thermidori államcsíny után ezeket a törvényeket hatályon kívül helyezték. A thermidoriánus Konvent 1795-ben új törvénykönyvet adott ki „A bűncselekmények és a büntetések" címmel, amely majdnem teljes egészében a büntetőeljárást szabályozta.

A konzulátus időszakának elején megkezdődött a büntető eljárásjogi kodifikáció is. A legnagyobb vita az esküdtszéki rendszer fenntartásáról folyt. Ezért a munkálatok 1804–1808 között szüneteltek. 1808-ban végül is az esküdtszékek mint bírósági fórumok fennmaradtak.

A kódex *egy bevezetésből és két könyvből* áll. Az első a vizsgálati szakaszt tartalmazza, a második pedig a fórumrendszerről, a bíróságok előtti eljárásról, a jogorvoslati rendszerről, valamint az ítélet végrehajtásával kapcsolatos intézkedésekről szól.

A bevezetés első két szakasza rendelkezik az alapelvekről. Ezek közül különösen fontos a funkciómegosztás (a vád, a védelem és az ítélkezés elkülönülése). A bevezetés szabályozza továbbá a bíróságok illetékességét.

A vizsgálatról szóló első könyv meghatározza azokat a szerveket, amelyek a vizsgálatban részt vesznek. Ezek együttesen alkotják a bűnügyi rendőrséget, amelynek szervezetét még 1795-ben kiépítették. A vizsgálati szakasz két vezetője az ügyész és a vizsgálóbíró, kettőjük hatáskörének elkülönítése azonban nem elég pontos. A vizsgálati szervek tevékenységének eredményeként tisztázódik annyira a tényállás, hogy ez a szakasz vagy vádemeléssel, vagy az eljárás megszüntetésével végződik. A vizsgálat egyébként titkos, s az eljárásnak ez a része őriz meg legtöbbet az inkvizitórius eljárásból. (Mivel a kódex által szabályozott eljárás vizsgálati szakasza inkvizitórius, bírósági szakasza pedig akkuzatórius jellegű, ezért az ilyen típusú büntetőeljárást *vegyes rendszerű*nek nevezik.) A kódex megszüntette a vádesküdtszéket, s helyette létrehozta a három hivatásos bíróból álló vádtanácsot, amely a vizsgálat törvényességéről, illetőleg a vád alá helyezés kérdéséről döntött.

A második könyv a bírósági szakaszt szabályozza, amely már nyilvános. A bírósági fórumrendszer – a bűncselekmények hármas felosztásának megfelelően – átfogja a békebíróságokat (kihágási eljárás), valamint a kerületi (vétségi eljárás) és a megyei törvényszékeket (bűntetti eljárás). A megyei törvényszékek eljárásában az ítélő esküdtszék – ellentétben a vádesküdtszékkel – fennmaradt.

A második könyv a három alapeljáráson kívül a rendes és a rendkívüli jogorvoslati eszközöket és eljárást is szabályozza. A kihágási és a vétségi ügyekben mind fellebbezésre, mind semmisségi panaszra lehetőség van, míg a büntetőeljárásban az esküdtszé-

ki döntés csak semmisségi panasszal támadható meg. A kódex alapján rendkívüli jogorvoslati eszköz a perújítás, melyre akkor kerülhet sor, ha az ítélet jogerőre emelkedése után az ügy érdemi elbírálása szempontjából jelentős új bizonyítékok merülnek fel. Rendelkezik még a második könyv a rehabilitációról, amely a jogerős és végrehajtott ítéletek hátrányos következményei alóli mentesítést jelenti.

A Code d'Instructution Criminelle – vegyes büntetőeljárási rendszerével – a 19. században jelentős hatást gyakorolt.

A nagy francia forradalom jogalkotása, illetőleg a napóleoni kodifikáció végeredményben megteremtette azokat a jogintézményeket, amelyek megfelelő feltételeket képeztek a 19. század közepén kibontakozó franciaországi ipari forradalom számára. Megjegyzendő, hogy a napóleoni kódexek – módosításokkal és kiegészítésekkel – máig hatályban vannak.

A restauráció és a júliusi monarchia állami berendezkedése

A hatodik koalíció győzelmei Napóleon 1814. évi lemondásához vezettek. A katonai vereség azonban nemcsak a császár, hanem az általa megteremtett és képviselt politikai rendszer bukását is eredményezte. Az 1799-es alkotmány által alapvonásaiban létrehozott állami berendezkedés nem volt tovább tartható. A katonai vereség után a belpolitikai helyzet megoldására először – az alkotmány értelmezésére és módosítására, valamint az uralkodó jelölésére feljogosított – Szenátus tett kísérletet. Még lemondása előtt 4 nappal megfosztotta trónjától Napóleont, majd egy alkotmány kidolgozásával próbálta meg kész tények elé állítani XVIII. Lajost. Az 1814-es ún. *„szenátusi alkotmány"* biztosította az emberi jogokat, a nemzeti javak eladásának visszavonhatatlanságát, az államadósságok visszafizetését, a bírák elmozdíthatatlanságát, továbbá azt, hogy a katonák megtarthatják rangjukat, a régi és az új nemesek pedig megtarthatják (illetőleg újra felvehetik) címeiket. A törvényhozó hatalom változatlanul a Szenátust, valamint a Törvényhozó Testületet illette meg. A végrehajtó hatalom csúcsán a Bourbon-dinasztia visszahívott tagja, XVIII. Lajos áll. A végrehajtó és a bírói hatalom szervezete változatlan marad.

A koalíció hadseregeinek segítségével visszatért XVIII. Lajos azonban nem akarta azt, hogy kezét az új alkotmány rendelkezései megkössék. A szenátusi alkotmányt egy alapjaiban jó tervezetnek, tárgyalási alapnak tekintette. Kijelentette továbbá, hogy egy alkotmányt adományoz a népnek. Emögött az a szándék rejlett, hogy egyfelől – szövetségesek biztatására, akik attól tartottak, hogy az abszolút monarchia visszaállítása újra forradalomba kergeti Franciaországot – alkotmányosan kormányoz; másfelől viszont az új alkotmány kidolgozásába nem kívánja a törvényhozó hatalom fennálló szerveit belevonni. 1814-ben a király kibocsátotta az adományozott alkotmányt. Napóleon visszatérése és száznapos uralma egy rövid időre megakadályozta az 1814-es alkotmány rendszerének gyakorlati kiépítését; sőt a császár egy *liberalizált alkotmányt* adott ki, hogy a tömegeket megnyerje. Napóleon második (egyben végle-

ges) bukása után XVIII. Lajos ismét életbe léptette az 1814-es alkotmányt, amely 1830-ig maradt hatályban.

Az *1814-es alkotmány* – amelyet a király inkább a régi értelemben vett privilégiumnak, mint modern alkotmánynak tekintett – bevezetésében elutasította a népszuverenitás elvét, s a királyi hatalom forrásának az isteni kegyelmet jelölte meg, az új állami berendezkedés alapjául pedig a monarchikus legitimitás elve szolgált.

A népszuverenitás elutasítása nem jelentette egyben az emberi jogok tagadását is, bár „a franciák közjogai" kifejezés váltja fel az előbbit. A név megváltozása szemléletbeli és tartalmi módosulást jelez. Az így biztosított jogok már nem az államhatalom természetjogi korlátai, hanem az uralkodó által adományozott (és visszavonható) jogok, amelyek a királyi hatalom önkorlátozásaként foghatók fel. Ez a szemléletbeli változás egyben tartalmi szűkítést is eredményez. Az 1814-es alkotmány biztosítja a törvény előtti egyenlőséget; a hivatalviselési jogot; a vallás-, a sajtó- és a személyes szabadságot; a tulajdon sérthetetlenségét (beleértve a nemzeti javakat); az államadósságok elismerését; a közteherviselést; a régi és az új nemesi címeket. Eltérően a korábbi alkotmányoktól a katolikus vallást államvallássá teszi.

A törvényhozó hatalmat egy kétkamarás testület gyakorolja. Az első kamara a *Pairek Háza*, a második a *Képviselőház*. A *Pairek Házának* születés révén tagjai a királyi hercegek, illetőleg királyi kinevezés útján a többi pairek. A kinevezés élethosszig szól (örökös tagság), de esetleg apáról fiúra át is örökíthető (örökletes tagság). Mivel a testület létszáma nincs meghatározva, a király – korlátlan kinevezési jogával élve – a szükséges számú új pair kinevezésével elvileg bármikor módosíthatja a Pairek Házának többségi viszonyait.

A *Képviselőház* megbízatása 5 évre szól, s évente egyötödében megújul (rotáció). A képviselőket megilleti a mentelmi jog. A képviselőket cenzusos és közvetett módon választják meg. Szavazati joga van azoknak a francia állampolgárságú férfiaknak, akik 30. életévüket betöltötték, és meghatározott, évi egyenes adót fizetnek (becslések szerint kb. 100 ezer fő). Elektor lehet az a francia állampolgárságú férfi, aki 40. életévét betöltötte, és az előbbinél magasabb összegű évi egyenes adót fizet (kb. 10 ezer személy). Az elektorok saját maguk közül választják meg a képviselőket.

A Pairek Háza titkosan, a Képviselőház nyilvánosan tanácskozik; a kamarák írásban érintkeznek egymással. A Pairek Háza – a törvényhozáson kívül – még a felségsértési és az állam biztonsága elleni ügyekben ítélkezik. A törvényhozás mechanizmusa a következő: törvényeket csak a király kezdeményezhet. A javaslatokat bármelyik kamara előtt benyújthatja, kivéve a pénzügyi törvényeket, mivel azokat először a Képviselőháznak kell tárgyalni. A törvények elfogadása a kamarák egybehangzó határozatával történik. A királyt abszolút vétójog illeti meg a törvényjavaslatokkal szemben, tehát véglegesen meg tudja akadályozni a javaslat törvényerőre emelkedését. Ezenkívül a királyt megilleti a kamarák összehívásának, elnapolásának, illetőleg a Képviselőház feloszlatásának a joga (utóbbi azzal a feltétellel, hogy 3 hónapon belül újat hív össze). A király – széles körű törvényhozási joga miatt – úgy is tekinthető, mint a törvényhozásnak – a kamarák mellett – egyenrangú tényezője.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán is a király áll. Személye – szemben az 1791-es alkotmány rendelkezéseivel – szent és sérthetetlen, tehát felelősségre nem vonható.

A király az állam feje, a hadsereg főparancsnoka. Hadat üzenhet, továbbá nemzetközi szerződéseket köthet (köztük békeszerződéseket is). Kinevezi a minisztereket, az összes tisztviselőket, továbbá a hivatásos bírákat, viszont az esküdtszékek összeállításába nem szólhat bele. Megilleti a kegyelmezés, valamint a büntetések enyhítésének joga. Az állam biztonsága, valamint a törvények végrehajtása érdekében rendeleteket alkothat.

A végrehajtó hatalom *központi szervei* a miniszterek, akik az uralkodó rendelkezéseit ellenjegyzik, magukra vállalva ezzel a felelősséget. A minisztereket a Képviselőház vád alá helyezheti. Ilyenkor a Pairek Háza ítélkezik felettük. A végrehajtó hatalom *helyi szervei* az 1800-as törvénynek megfelelően változatlanok maradnak.

A *bírói hatalom* szervezeti felépítése sem változott meg. Fennmaradt a bírák elmozdíthatatlanságának elve is.

Az 1814-es alkotmány biztosítja a vagyoni előkelők uralmát és hatalmát, a nemesség és a polgárság közötti törékeny kompromisszumot, mégis általában a nemesség túlsúlyával. Az alkotmány által megalkotott alkotmányos monarchia pedig mintául szolgált a 19. század első felének alkotmányos berendezkedései számára.

Az 1815-ös választásokon a túlzó királypártiak nyerték meg a választásokat. A Képviselőház szélsőséges restaurációra törekedett, tevékenysége azonban mind bel-, mind külpolitikai szempontból súlyos veszélyeket hordozott magában. A győztes nagyhatalmaknak – a 100 nap tanulságait figyelembe vevő – nyomására a király feloszlatta a Képviselőházat. 1816-tól 1820-ig a mérsékelt királypártiak voltak többségben. 1817-ben új választójogi törvény került elfogadásra, amely a cenzus csökkentésével lehetővé tette a városi lakosság képviseletének megnövekedését. 1820-ban a királyi család egyik tagja elleni merénylet ürügyén ismét módosították a választási rendszert. Az új választójog kettős szavazatot biztosított a földbirtokosoknak (ún. virilizmus). Ennek alapján 1821-ben ismét a túlzók szereztek többséget.

1824-ben X. Károly lett a király, aki – a túlzókkal egyetértésben – megkísérelte, hogy az alkotmányosság korlátozásával restaurálja az abszolutizmust. 1827-ben azonban ismét a mérsékeltek szerezték meg a képviselőházi többséget. 1829-ben viszont – mivel a kormány megalakításánál a képviselőházi többség figyelembevétele alkotmányjogilag nem volt kötelező – X. Károly egy túlzókból álló kormányt nevezett ki. A Képviselőház és a kormány konfliktusát a király úgy kívánta feloldani, hogy feloszlatta a Képviselőházat, s új választásokat írt ki. Az új választásokon ismét a mérsékeltek szerezték meg a többséget. 1830 júliusában a király rendeleti úton felfüggesztette a sajtószabadságot, módosította (szűkítette) a választójogot, feloszlatta az újonnan megválasztott Képviselőházat, továbbá a módosított választójog alapján új választásokat írt ki. Ez a királyi államcsíny volt a kiváltó oka a forradalom kirobbanásának. 1830. július 29-én győzött a forradalom, s az uralkodó – unokája javára – lemondott a trónról.

A júliusi forradalom eredménye azonban nem a köztársaság lett, hanem dinasztias rendszerváltozás. A kamarák meghívták királyi helytartónak az Orleans-i házhoz tartozó Lajos Fülöpöt. A kamarák nemcsak az államformát akarták változatlanul meghagyni, hanem az 1814-es alkotmányt is, hozzáigazítva a jogi szabályozást a megváltozott erőviszonyokhoz. Így jött létre az 1830-as alkotmány, amely nem ado-

mányozott alkotmány, hanem a kamarák által kidolgozott módosítások sorozata, amelyet a királyi helytartó feltétel nélkül elfogadott, majd esküt tett az új alkotmányra. Ezek után kiáltották ki a kamarák Lajos Fülöpöt királlyá. Az 1830-as alkotmány 1848-ig maradt hatályban.

Az *1830-as alkotmány* az állami berendezkedés alapjául a monarchikus legitimitás mellett a népszuverenitást is elismeri. Az emberi jogok területén egy külön törvény eltörli a cenzúrát, illetőleg megszünteti a katolicizmus államvallás-jellegét (amely ettől kezdve, már csak mint „a francia nép többségének vallása" szerepel).

A *törvényhozó hatalom* területén a Pairek Házával kapcsolatban az 1830-as alkotmány úgy rendelkezik, hogy csak a Képviselőházzal egyidejűleg tevékenykedjen (kivéve, ha ítélkezik); ülései nyilvánosak legyenek (feltéve, ha másként nem dönt); tagjai pedig ne örökíthessék méltóságukat. A Képviselőház esetében megszűnt az évenkénti rotáció. A választójog területén megszünteti az 1820-ban bevezetett kettős szavazati jogot, a választók életkorát a betöltött 25., az elektorok és a képviselők életkorát pedig a betöltött 30. életévre szállítja le. (Ennek eredményeként kb. 200 ezerrel nőtt a választójogosultak száma.) Az alkotmány a törvénykezdeményezés jogával – a király mellett – a kamarákat is felruházza.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán változatlanul a király áll, hatáskörét azonban az alkotmány korlátozza. A törvények végrehajtása érdekében változatlanul kibocsáthat rendeleteket, a törvények hatályát viszont nem függesztheti fel, s végrehajtásuk alól felmentéseket nem adhat.

A végrehajtó hatalom *helyi szervei* esetében az alkotmány külön törvényre bízza, hogy a helyi szinteken ismét vezessék be a választott testületeket.

A *bírói hatalom* szervezeti felépítése változatlan marad.

A júliusi forradalom eredményeként létrejött „polgárkirályság" változatlanul biztosította a vagyoni előkelők uralmát, ezúttal azonban a pénzügyi polgárság túlsúlyával. A királyi hatalom korlátozásával pedig a „királyi államcsíny" megismétlésének lehetőségét igyekezett az alkotmány kizárni. A júliusi monarchia keretei között, egy viszonylagos politikai stabilitás feltételei mellett az 1840-es években megindult az ipari forradalom kibontakozása is. Ennek eredményeként új társadalmi-politikai erők (ipari polgárság, munkásság) is megjelentek a politikai küzdőtéren.

A második köztársaság állami berendezkedése

A júliusi monarchia az 1840-es években válságba került. A politikai élet felszínén merényletek és összeesküvések jelezték a rendszer működési zavarait. A társadalmi bázis egyre szűkült, s ezzel párhuzamosan növekedett a képviselőházon belüli és kívüli ellenzék aktivitása (legitimisták, bonapartisták, republikánusok). A politikai harcok középpontjába a választójogi reform került. A kormány megakadályozta a kamarákban a választójogi rendelkezések módosítását. Ezért az ellenzék bankettmozgalmat szervezett a választójogi reform megvalósítása érdekében. A kormány az 1848. február 22-ére tervezett bankettet betiltotta. Ez az esemény vezetett a forradalom kirobbanásához. 1848. február 24-én Lajos Fülöp – X. Károlyhoz hasonlóan – unokája javára

lemondott a trónról. A királynak ez a terve – akárcsak 1830-ban – 1848-ban sem sikerült. A tömegeket azonban most nem tudták leszerelni egy trón- vagy dinasztiaváltozással. Az ideiglenes kormány 1848. február 25-én – a tömegek nyomására – kikiáltotta a (második) köztársaságot.

A hatalom az *ideiglenes kormány* kezébe került, amely a legkülönbözőbb politikai erők közötti kompromisszumot testesítette meg, s a tömegek politikai nyomása alatt állt. Ezért az ideiglenes kormány biztosította a sajtó- és gyülekezési szabadságot; bezáratta az adósok börtönét; deklarálta a munkához való jogot; csökkentette a munkanap hosszát; nemzeti műhelyeket hozott létre; továbbá a férfiakra kiterjedő általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján kiírta az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat. (A választójogosultak száma kb. 9 millió volt, ebből kb. 8 millióan vettek részt a szavazáson.) 1848. május 4-én összeült az Alkotmányozó Nemzetgyűlés.

Az *Alkotmányozó Nemzetgyűlésben* a többség a republikánusokhoz tartozott. A jobboldalon a legitimisták és az orleansisták, a baloldalon pedig a demokraták és a szocialisták foglaltak helyet. A Nemzetgyűlés 1848. május 10-én felmentette az ideiglenes kormányt, s egy 5 tagú *Végrehajtó Bizottságot* bízott meg – az 1795-ös alkotmány Direktóriumához hasonlóan – a miniszterek kinevezésének a jogával. A nemzeti műhelyek feloszlatása miatt kitört júniusi felkelés leverése után kihirdették az ostromállapotot, korlátozták a sajtó- és az egyesülési jogot. A Végrehajtó Bizottság megszűnt, a kormány a republikánusok kezébe került, tehát megvalósult a törvényhozó és végrehajtó hatalom politikai összhangja.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1848. május közepén kiküldött egy bizottságot az alkotmány előkészítésére. A bizottság által elkészített tervezetet azonban a Nemzetgyűlés június közepén újabb bizottsági vitára utalta vissza, kiegészítve egyben magát az alkotmányjogi bizottságot is. A végső tervezet 1848. augusztus végén került a Nemzetgyűlés elé, amely – az ostromállapot fenntartásával együtt – szeptember elején megkezdte a tervezet vitáját. A nemzetgyűlési tárgyalás közel két hónapig tartott. A legfontosabb vitatott kérdések a munkához való jog, az egykamarás Törvényhozó Nemzetgyűlés, illetőleg a köztársasági elnök közvetlen választása voltak. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1848. november 4-én elfogadta az alkotmányt, továbbá határozatot hozott, hogy az alkotmányt kiegészítő alaptörvények meghozataláig nem oszlik fel. Az 1848-as alkotmány 1851-ig maradt hatályban.

Az *1848-as alkotmány* is tartalmazza az emberi jogokra, pontosabban az alapjogokra vonatkozó rendelkezéseket. Ezek: a személyes szabadság biztosítása az önkényes letartóztatással, valamint az illetéktelen bíróság eljárásával szemben; a magánlakás sérthetetlensége; politikai bűncselekmények esetében a halálbüntetés eltörlése; a gyarmatokon a rabszolgaság felszámolása; a vallás-, a szólás-, a sajtó- és a tanszabadság; az egyesülési, a gyülekezési és a petíciós jog; a magántulajdon sérthetetlensége; az államadósságok visszafizetésének biztosítása; a köteherviselés. Az alapjogokat széleskörűen deklarálják, azonban lehetőség nyílik korlátozásukra, mivel – az alkotmány felhatalmazása alapján – a részletes szabályozásukat külön törvényekre bízzák.

Az 1848-as alkotmány a *népszuverenitás* elve alapján építi fel az államszervezetet.

A *törvényhozó hatalom* a Törvényhozó Nemzetgyűlést illeti meg. A Nemzetgyűlés

– az 1791-es alkotmányhoz hasonlóan – egykamarás, megbízatási ideje viszont 3 évre szól. A képviselőket megilleti a mentelmi jog (a Nemzetgyűlésben elmondott véleményükért felelősségre nem vonhatók, letartóztatni őket – tettenérés esetét kivéve – nem szabad, ellenük eljárás csak a Nemzetgyűlés hozzájárulásával indítható); meghatározott esetekben fennáll az összeférhetetlenség (fizetéses hivatalt általában nem viselhetnek, a végrehajtó hatalomtól fizetett tisztségre ki nem nevezhetők); a képviselők szabad mandátummal rendelkeznek (tehát kötelező utasításokat nem lehet nekik adni); díjazásban részesülnek. A köztársasági elnök a Nemzetgyűlést nem oszlathatja fel.

A Nemzetgyűlés hatáskörébe tartozik a törvényhozás (törvénykezdeményezési joga bármelyik képviselőnek van), kivételes esetekben a köztársasági elnök megválasztása; a köztársasági elnök és minisztereinek ellenőrzése, adott esetben vád alá helyezése; hadüzenet jóváhagyása, nemzetközi szerződések ratifikálása; közkegyelem (amnesztia) engedélyezése.

A választójog általános, egyenlő, közvetlen és titkos. Szavazati joggal rendelkezik minden 21. életévét betöltött, francia állampolgárságú férfi. Megválasztható az, aki a 25. életévét betöltötte. 1849-ben kizárják a választójogból a köztörvényes bűncselekmények, 1850-ben pedig rajtuk kívül a politikai bűncselekmények elkövetőit is.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán a köztársasági elnök áll. Megbízatási időtartama 4 év, s legkevesebb egy megbízatási időköz kihagyásával választható újra. A köztársasági elnök megválasztásának feltétele a betöltött 30. életév, illetőleg, hogy olyan született francia állampolgárságú férfi legyen, aki francia állampolgárságát sohasem vesztette el. A köztársasági elnököt szabály szerint a választójogosult állampolgárok közvetlenül választják meg, abszolút többséggel (50% + 1). Ha nincs olyan jelölt, aki abszolút többséget szerzett volna, akkor a választáson legtöbb szavazatot szerzett 5 jelölt közül a Nemzetgyűlés választja meg a köztársaság elnökét.

A köztársasági elnök hatáskörébe tartozik, hogy – miniszterei útján – törvényjavaslatokat kezdeményezhet; a Nemzetgyűlés határozataival szemben egyszeri felfüggesztő (szuszpenzív) vétójoga van; gondoskodik a törvények kihirdetéséről és végrehajtásáról. Az elnök a hadsereg főparancsnoka, de személyesen nem veheti át a vezetést. A Nemzetgyűlés előzetes hozzájárulásával hadat üzenhet; utólagos jóváhagyásával pedig nemzetközi szerződéseket köthet. Egyéni kegyelmet gyakorolhat (kivéve a Legfelső Nemzeti Törvényszék által elítélteket). Joga van arra, hogy 3 jelöltet állítson az alelnöki tisztségre, akik közül a Nemzetgyűlés választja meg a köztársaság alelnökét. Kinevezi és felmenti a minisztereket, a főtisztviselőket. A választott tisztviselőket felfüggesztheti, illetőleg – az Államtanács hozzájárulásával – felmentheti. Az önkormányzati testületeket – szintén az Államtanács hozzájárulásával – feloszlathatja. Kinevezi a bírákat (kivéve a Legfelső Nemzeti Törvényszék tagjait), valamint az ügyészeket. A köztársasági elnök rendelkezései csak a reszort szerinti miniszter ellenjegyzésével érvényesek.

A végrehajtó hatalom *központi szervei* a miniszterek. A miniszterek számát és hatáskörét a Nemzetgyűlés állapítja meg.

A végrehajtó hatalom másik központi szerve – az 1799-es alkotmányhoz hasonlóan – az *Államtanács*. Elnöke a köztársasági alelnök, tagjait pedig a Nemzetgyűlés választja

6 évre. Az Államtanács egyfelől véleményez egyes – a miniszterek vagy a képviselők által kezdeményezett – törvényjavaslatokat; másfelől pedig ellátja a közigazgatás általános felügyeletét.

A végrehajtó hatalom *helyi szintjei* (megye–kerület–járás–község), illetőleg tisztségviselői (prefektus–alprefektus–polgármester) megfelelnek az 1800-as törvénynek; azonban mellettük választott önkormányzati testületek is megtalálhatók (hasonlóan az 1830-as alkotmány alapján kibocsátott törvény rendelkezéseihez).

A *bírói hatalmat* az általában elmozdíthatatlan bírák gyakorolják. A bírósági szervezet is lényegében változatlan (Semmítőszék – törvényszékek – békebíróságok). Egyetlen lényeges módosulás a Legfelső Nemzeti Törvényszék létrehozása. Ennek a felsőbíróságnak 5 tagját a Semmítőszék bírái választják maguk közül; esküdtjeit pedig a megyei főtanácsok (szintén saját tagjaik sorából). Hatáskörébe tartozik a Nemzetgyűlés által vád alá helyezett köztársasági elnök, illetőleg miniszterek ügyében való ítélkezés; továbbá minden olyan politikai bűncselekmény, melyet a Nemzetgyűlés eléje utal. (Megjegyzendő még, hogy a politikai és sajtóvétségek ügyében kizárólagos hatáskörrel esküdtszékek járnak el.)

Az 1848-as *alkotmány* – részben az Amerikai Egyesült Államok mintájára – *prezidenciális köztársaságot hozott létre*. Módosítása pedig – az 1791-es, illetőleg az 1795-ös alkotmányokhoz hasonlóan – csak egy bonyolult és hosszadalmas eljárás útján volt lehetséges.

Az 1848-as alkotmány elfogadása után – az Alkotmányozó Nemzetgyűlés határozata alapján – 1848 decemberében sor került a köztársasági elnök megválasztására. A parasztság szavazataival Louis Bonaparte lett a második köztársaság elnöke. Az 1848-as alkotmány a hatalmi ágak merev szétválasztását szabályozta, s ennek következtében a Nemzetgyűlés, valamint az elnök közötti konfliktus alkotmányos megoldására nem volt lehetőség. Az elnökválasztás kimenetele pedig ezt a jogi problémát politikai szembenállássá mélyítette, hiszen a republikánus többségű Nemzetgyűlés mellett az államszervezet csúcsán egy királypárti elnök állt, az általa kinevezett monarchista kormánnyal. A Nemzetgyűlés és az elnök konfliktusának végül egyetlen jogi megoldása a Nemzetgyűlés – politikai tömegnyomással kikényszerített – önfeloszlató határozata volt.

1849 májusában lezajlottak a törvényhozó nemzetgyűlési választások. A *Törvényhozó Nemzetgyűlésben* a többséget a legitimisták és az orleansisták koalíciójából álló Rendpárt szerezte meg. A republikánusok, a demokraták és a szocialisták kisebbségbe kerültek. A legitimisták a Bourbon-ház, az orleansisták pedig az Orleans-i ház uralmának restaurálására törekedtek; szövetségük fenntartása érdekében viszont – legalábbis ideiglenesen – kénytelenek voltak a köztársasági államformát megtartani. A demokratákkal és a szocialistákkal való leszámolás – az 1849. júniusi tüntetés leverése – után ismét korlátozta a Nemzetgyűlés a sajtó- és egyesülési szabadságot; a törvényhozás és a kormány politikai összhangja (rendpárti többség és rendpárti kormány) viszont újra megvalósult. A politikai harmónia azonban nem tartott sokáig. A Nemzetgyűlés és az elnök konfliktusa a rendpárti kormány felmentését eredményezte 1849 végén.

Az 1850. márciusi pótválasztásokon a demokraták és a szocialisták törtek előre.

Erre történő visszahatásként a Nemzetgyűlés 1850 márciusában korlátozta az általános választójogot egy háromévi egyhelybenlakást megkövetelő cenzussal. (Ez kb. 3 millió állampolgárt fosztott meg a szavazati jogtól.) 1850 márciusától 1851. december 2-ig a politikai helyzetet a Törvényhozó Nemzetgyűlés és a köztársasági elnök konfliktusa határozta meg. A Törvényhozó Nemzetgyűlés nem szavazta meg az alkotmánymódosítás lehetőségét, amely megszüntette volna a köztársasági elnök közvetlen újraválasztásának tilalmát. A köztársasági elnök pedig az általános választójog visszaállításának követelését helyezte előtérbe. A konfliktus alkotmányos megoldására ezúttal sem volt lehetőség. A Nemzetgyűlést csak államcsínnyel, a köztársasági elnököt pedig csak felkeléssel lehetett a helyéről eltávolítani.

A második császárság állami berendezkedése

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés és a köztársasági elnök, a republikánusok és Bonaparte konfliktusa a Nemzetgyűlés önfeloszlatásával oldódott meg. A Törvényhozó Nemzetgyűlés és a köztársasági elnök, a rendpártiak és Bonaparte küzdelmét viszont 1851. december 2-án egy katonai államcsíny zárta le. A köztársasági elnök feloszlatta a Nemzetgyűlést (amihez nem volt joga); ostromállapotot hirdetett ki; proklamációval fordult a néphez, mégpedig az általános választójog visszaállításáról, az elnöki megbízatás 10 évvel való meghosszabbításáról, illetőleg egy új alkotmány kidolgozásáról. Ezt népszavazás hagyta jóvá. A népszavazás után nem egészen egy hónappal, 1852. január 14-én közzétették az új alkotmányt. Az 1852-es alkotmány 1870-ig maradt hatályban.

Az *1852-es alkotmány* nem szabályozza az alapjogokat, hanem utal az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatára.

A *törvényhozó hatalmat* – az 1799-es alkotmányhoz hasonlóan – a *Szenátus* és a *Törvényhozó Testület* gyakorolja. A Szenátus tagjai – tisztségüknél fogva – a főpapok, a tábornagyok és tengernagyok, valamint a köztársasági elnök által élethosszig kinevezett (örökös) tagok. A szenátorok tevékenységükért díjazást nem kapnak, de a köztársasági elnök meghatározott összegű adományt engedélyezhet számukra. A Szenátus hatásköre elsődlegesen a jogalkotás területére terjed ki. Hozzájárulása nélkül törvényt nem lehet kihirdetni. Szenátusi határozatban (senatusconsultum) hitelesen értelmezi az alkotmányt, szabályozza a gyarmatok alkotmányát, továbbá kiegészíti az alkotmányt. Az elnöknél törvényjavaslatokat, valamint alkotmánymódosítást kezdeményezhet, amely utóbbi elnöki jóváhagyással, szenátusi határozat formájában jogszabállyá válik, kivéve, ha az 1851. december 2-i proklamációban érintett kérdésekről van szó, amelyekben népszavazás dönt. A Törvényhozó Testület elnök általi feloszlatása esetén átveszi annak hatáskörét. A Szenátus egyben betölti az alkotmánybíróság szerepét is, mivel az állampolgárok kérelmére vagy a kormány megkeresésére az alkotmányellenes aktusokat megsemmisítheti.

A Törvényhozó Testület megbízatása 10 évre szól. A Törvényhozó Testület nyilvánosan ülésezik (a zárt ülés elrendeléséhez azonban 5 tagjának indítványa elegendő). A testületi ülésekről csak az elnök felügyelete alatt készült jegyzőkönyvek hozhatók

nyilvánosságra. Hatáskörébe a köztársasági elnök által kezdeményezett adó- és törvényjavaslatok tartoznak. Kérelmek csak a Szenátushoz nyújthatók be (a Törvényhozó Testülethez viszont nem). A Törvényhozó Testület tagjai a népesség számarányának megfelelően a férfiakra kiterjedő általános választójog és közvetlen választás útján kapják megbízatásukat.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán a köztársasági elnök áll. A köztársasági elnök megbízatása 10 évre szól. A köztársasági elnöknek utódkijelölési joga van. Halála esetén a Szenátus javaslatára a nemzet választ új elnököt. A köztársasági elnök elvileg felelős a nemzetnek, a felelősségre vonás konkrét szabályozására azonban nem került sor. Kinevezi a Szenátus, valamint a Törvényhozó Testület elnökét és alelnökeit; összehívja és elnapolja üléseiket; a Törvényhozó Testületet fel is oszlathatja (viszont 6 hónapon belül össze kell hívni az új testületet).

A köztársasági elnököt illeti meg a törvények kezdeményezésének a joga; hatáskörébe tartozik még a törvények és a szenátusi határozatok szentesítése (abszolút vétó), valamint kihirdetése. Ennek következtében a Szenátus és a Törvényhozó Testület mellett az elnök a törvényhozás egyenrangú tényezője. A köztársasági elnök az állam feje; a hadsereg és haditengerészet főparancsnoka; hadat üzenhet és nemzetközi szerződéseket köthet (köztük békeszerződéseket is); rendeleteket bocsáthat ki a törvények végrehajtására; ostromállapotot hirdethet ki; kinevezi a jelentősebb tisztviselőket; korlátlan kegyelmezési joga van; ő a legfőbb bíró, mivel az igazságszolgáltatás a nevében történik.

A végrehajtó hatalom *központi szervei* a köztársasági elnök által kinevezett miniszterek. Ellenjegyzik az elnöki rendelkezéseket; a Szenátus vád alá helyezheti őket; a Legfelső Törvényszék azonban csak elnöki engedéllyel tárgyalhatja ügyüket.

A végrehajtó hatalom egyik központi szerve az *Államtanács*. 40–50 tagját a köztársasági elnök nevezi ki és menti fel. Ülésein a köztársasági elnök vagy az általa megbízott személy elnököl. Hatáskörébe tartozik a törvények és rendeletek tervezetének kidolgozása; a Szenátus és a Törvényhozó Testület előtt a törvényjavaslatok támogatása; a közigazgatás felügyelete.

A végrehajtó hatalom *helyi szerveinek* rendszere lényegében nem változott. Ugyanez állapítható meg a *bírói hatalom* szervezeti felépítéséről is.

Az 1852-es alkotmányt szenátusi határozatok többször módosították. 1852 novemberében népszavazással módosítják az alkotmányt, s létrehozzák Franciaországban a második császárságot.

Az *1856-os alkotmánymódosítás* – egy kiskorú császár uralkodásának esetére – megteremtette a kormányzóság intézményét. Az *1860-as császári rendelet* szabályozza a felirati vitát. Ennek értelmében a Szenátus és a Törvényhozó Testület a trónbeszéd megvitatásakor egy felirati javaslatot szavaz meg, amit a kormány megbízottainak jelenlétében tárgyalnak meg, akik a bel- és külpolitikai vonalvezetésről számolnak be. *1861-ben egy szenátusi határozat* született a minisztériumi költségvetések vitájáról. *1862-ben* szintén *egy szenátusi határozat* lehetővé tette a törvényhozás vitáiról készült gyorsírói jegyzetek publikálását. *1868-ban* pedig – a felirati vita egyidejű eltörlésével – bevezették az interpellációs jogot *(rendeleti úton)*.

1870-ben népszavazás útján elfogadtak egy *alkotmányt,* amely az általános választójogot, a Szenátus átalakítását felsőházzá, a miniszteri felelősség visszaállítását tartalmazza.

A második császárság, illetőleg az alapjául szolgáló 1852-es alkotmány olyan politikai rendszert hozott létre, amely – hasonlóan az első császársághoz – megerősítette a végrehajtó hatalmat; biztosította a vagyoni előkelők uralmát, miközben kiszorította őket a politikai hatalom közvetlen gyakorlásából; a rendszer társadalmi bázisát pedig a parasztság képezte. A második császárság politikai rendszere – a három forradalom után – nem zárhatta ki a tömegeket a politikai életből, hanem inkább irányítani próbálta azokat. Bonaparte az általános választójog alapján került hatalomra 1848-ban, s ez a tény rányomta bélyegét rendszerének több mint két évtizedére. Az 1850-es éveket inkább a diktatorikus, az 1860-as éveket viszont egyre jobban a parlamentáris módszerek alkalmazása jellemezte. (Ezt tükrözik egyébként az alkotmánymódosítások is.) III. Napóleonnak nem volt szervezett politikai pártja, hanem – a kor szokásainak megfelelően – a választott törvényhozó testületben igyekezett megfelelő többségeket szervezni maga számára; a törvényhozó testülettel szemben pedig mindig készenlétben tartotta a népszavazás eszközét (pl. 1852, 1870).

1869-ben a Törvényhozó Testületben ellenzéki többség alakult ki. Ennek ellensúlyozására III. Napóleon *1870-ben* – népszavazás útján – *új alkotmányt* fogadtatott el. A porosz–francia háborúban elszenvedett vereség azonban véget vetett a második császárságnak (1870).

A jogrendszer változásai a restaurációtól a harmadik köztársaságig

A napóleoni kodifikáció ebben az időszakban is hatályban volt, s lényegében keveset változott. A korszakban kibontakozó ipari forradalom követelményeinek megfelelően módosították, kiegészítették vagy – jogtechnikailag fejlett módszerekkel – pontosították a napóleoni törvénykönyveket. Több alkalommal olyan hivatalos gyűjteményeket adtak ki, amelyekben a kódexeket a módosításokkal együtt közölték.

A *magánjog* területén megfigyelhető, hogy a kisajátítás lehetősége egyre szélesedett. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata (1789) a „közjó", a Code Civil (1804) pedig „közszükség" címén tette lehetővé a kisajátítást. A jogcímek bővülését jelzi, hogy 1814-ben már a „közérdek", 1830 óta pedig a "közhasznosság" fogalmát használják a törvények. Ezenkívül a jogtudomány és a bírói gyakorlat kidolgozta a mindenki számára rendelt vagyon fogalmát, amelynek értelmében a közutak, a hajózható folyók, a kikötők, a bányák, a tengerpart vízzel borított része, valamint egyéb meghatározott javak sem egyéni, sem állami tulajdonban nem lehetnek; a kezelői jogok a közigazgatási szerveket illetik meg, amelyek azonban nem jogi személyek. Emellett a forgalom biztonsága elvének következetes érvényesítése céljából 1855-ben egy törvény kötelezővé tette a telekkönyvek, mint közhitelességű nyilvántartások vezetését, amelybe bárki betekinthetett. A második császárság időszakában szabályozták a szerzői, szabadalmi és társasági jogot is.

A *büntetőjog*, valamint a *büntető eljárásjog* területén szintén sor került módosításokra. A Code Pénalt 1832-ben változtatták meg. Az új rendelkezésnek célja a büntetési rendszer humanizálása volt. Megszüntették ugyanis a lopás és a rablás bármely változatának halálbüntetéssel való sújtását; eltörölték a pellengért (kivéve a hamisítók esetét), továbbá a tüzes vassal történő megbélyegzést; valamint hatályát vesztette az a rendelkezés, hogy a szülőgyilkos jobb kézfejét a kivégzés előtt levágják (ún. minősített halálbüntetés).

A büntetőeljárási kódex módosítására és kiegészítésére is sor került. A védelem jogi helyzetének javulásával párhuzamosan a vizsgálati szakaszban egyre inkább az ügyész szerepe lesz meghatározó a vizsgálóbíróval szemben. Megtörtént a vádtanácsi eljárás, valamint az esküdtek kiválasztásának újraszabályozása. A bírói gyakorlat kidolgozta, a Semmítőszék pedig jóváhagyta a törvény által nem meghatározott semmisségi okokat, továbbá a semmisségi okok hierarchiáját, valamint azt is, hogy a védelemnek mikor van lehetősége (illetőleg mikor köteles) ezekre az okokra hivatkozni.

A jogegységet megvalósító napóleoni kodifikáció után a jogalkotás feladata a korszerűsítés, az ipari forradalom követelményeinek való megfeleltetés volt, amelynek az lényegében eleget is tett.

Tizedik fejezet

A német és osztrák állam és jog fejlődése a porosz–osztrák háborúig (1866) terjedő időszakban

Irodalom

Huber, E. R.: Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte, Bd. 1. Stuttgart, 1961.

Wentzke, F.: Darstellungen und Quellen zur Geschichte der deutschen Einheitsbewegung im 19. und 20. Jahrhundert. Heidelberg, 1957.

Trene, W.: Deutsche Geschichte von 1806 bis 1890. Berlin, 1961.

Conrad, H.: Der deutsche Staat. Epochen seiner Verfassungsentwicklung 843–1945. Frankfurt–Berlin, 1969.

Mitteis, H.–Lieberich, H.: Deutsche Rechtsgeschichte. München, 1969.

Baltl, H.: Österreichische Rechtsgeschichte. Graz, 1972.

Hellbling, E. C.: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1956.

Ruszoly, J.: Alkotmány, választójog és választási rendszer a Német Szövetség tagállamaiban (1815–1848) Szeged, 1989.

Brauneder, W.–Lachmayer, F.: Österreichische Verfassungsgeschichte. Wien, 1982.

Bevezetés az egyetem állam- és jogtörténet forrásaiba. Burzsoá források II. k. Összeáll.: Hajdú Lajos, Budapest. Tankönyvkiadó, 1973.

Tokody Gyula–Niederhauser Emil: Németország története. Budapest, 1972.

* * *

Államszervezet 1789–1815 között

A „Német Nemzet Szent Római Birodalma" 1806. augusztus 6-án megszűnt. II. Ferenc császár ezen a napon mondott le főhatalmáról, amely ekkorra üres cím volt csupán. Jellemző, hogy a hatalma csúcsán levő Napóleon – aki pedig szorgalmasan gyűjtögette a rangokat és méltóságokat – egyetlen pillanatig sem gondolt a német császári cím felvételére. A németek területeiről azonban nem mondott le.

Az évszázados belső ellentétek által szabdalt Német Birodalom alig élte túl a francia forradalom időszakát. A bázeli béke (1795) után francia megszállás alá került egykori német kisállamokban, a bal parti Rajna-vidéken megszűnt a rendi struktúra, véget ért a területi széttagoltság. Felszámolták a céhrendszert, a földesúri kiváltságokat, kiárusították az elmenekült világi és egyházi birtokosok földjeit, polgárosult

igazgatási rendszert hoztak létre. A francia forradalom jótéteményeiből részesültek a Franciaországgal határos délnémet államok is. A befolyásos szomszéd részéről bátorított belső reformkísérletek nyomán fontos államszervezeti reformokra került sor Bajorországban. Baden és Württemberg iskolaügyét és vallási viszonyait korszerű polgári elvek szerint alakították át, csökkentették a jobbágyok kötöttségeit.

Ausztria vereségét követő lunéville-i béke alapján 1803-ban, francia–orosz terveknek megfelelően osztották fel a Német Birodalmat. Kárpótolták a birtokukat vesztő franciabarát fejedelmeket, felszámolták az egyházi hercegségek zömét, megszüntették a birodalmi városok önállóságát. Ausztria rovására jelentős területeket kapott Poroszország, és jelentősen gazdagodtak a délnémet államok is. Az átrendezés (korabeli kifejezéssel: a „fejedelmek forradalma") során összesen 112 törpeállamot számoltak fel.

Az időközben kiújult háborúban az osztrákok Austerlitznél döntő vereséget szenvedtek (1805). *Napóleon* további háborús terveinek alátámasztására a délnémet államokból 1806-ban *létrehozta a Rajnai Szövetséget*. A 16 állam között nemzetközi jogi jellegű kapcsolat jött létre. Tagállamai önállóak voltak – Poroszország és Ausztria kivételével –, egyesítették a jelentősebb német területeket. A Napóleon protektorátusa alatt álló laza konföderáció hidat képezett a régi birodalom és a későbbi Német Szövetség között, és kiegyensúlyozó szerepet vállalt a kívül maradt két riválisnémet állam között. A szövetség összesen 63 000 katonát volt köteles készenlétben tartani, és bármelyik tagállam veszélyeztetettsége esetére együttesen hadba küldeni. Ezen felül a francia hadsereg részére felvonulási területet és hadibázisokat (fegyver és lőszerraktárakat, hadtápintézményeket) biztosított. A behódolt német fejedelmek túlteljesítették vállalásukat: Európa csataterein 1813-ban a Rajnai Szövetség 118 000 katonája harcolt a 200 000 főt kitevő francia hadsereg oldalán.

A szövetség átmenetileg táplálta a német egység fenntarthatóságának illúzióját, egyúttal a tagállamok alkotmányos belső rendjének kiépítését is előirányozta. Alapokmánya szerint a régi birodalmi címek, testületek helyett rövidesen új képviseleti rendszert és áttekinthetőbb működési formákat kellett volna bevezetni. A társult országok legfőbb szerve az uralkodói kongresszus, amely két, királyi és fejedelmi kollégiumban ülésezett volna. A testületek összehívására azonban nem került sor. Az ügydöntő szervek összeülésének módjára, határozathozatali és végrehajtási rendjére sem született szabályozás. A résztvevő államok belső szervezetére a szövetségi tagság mégis jótékony hatással volt. A legnagyobb délnémet államok (Bajorország, Württemberg, Hessen–Darmstadt és Nassau) kormányzati rendszere, igazgatása egységesebbé, korszerűbbé vált. Eltűntek a birodalmi különjogok (pl. a birodalmi lovagok kivételezett helyzete), a rendiségre jellemző viszonyok francia mintára alakultak át. Az államszervezeti reformok révén elkülönültek egymástól a dinasztia és az állam érdekei. Az uralkodók rendelkezéseinek érvényességéhez miniszteri ellenjegyzés kellett, a kormányzás egyre inkább a bürokratikusan szervezett szakapparátus kezébe került. A helyi igazgatást – megszüntetve a régi kerületeket – átszervezték, a földrajzi viszonyokat tekintetbe vevő, új területi beosztást hoztak létre. A reformok java része Napóleon bukását is túlélte.

A franciákkal szembeni német ellenállás központja a XIX. század legelején *Poroszs-*

ország lett. III. Frigyes Vilmos feladta semlegességi politikáját és 1806 őszén ultimátumot juttatott el Napóleonhoz. Követelte, hogy a francia csapatok haladéktalanul vonuljanak ki Dél-Németországból. A francia császár hálásan fogadta a kihívást: nem kellett háborús ürügyet keresnie. A jenai és auerstedti csatában Európa legjobb hadseregének hitt porosz katonaság megsemmisítő vereséget szenvedett. A király feltétel nélkül kapitulált; a régi Poroszország összeomlott. Az új helyzetet az 1807-es tilsiti béke rögzítette. Poroszország elveszítette területének harmadát, tekintélyes hadisarcot kellett lerónia, és el kellett tűrnie, hogy egy 150 000 főből álló francia hadsereg állomásozzon az országban. Önálló állami létét a cár és Napóleon kegyeinek köszönhette. Mindketten célszerűnek tartották, hogy a két birodalom között egy ütközőállam jöjjön létre, amely elég kicsi ahhoz, hogy egyiküket se veszélyeztesse, viszont rendelkezik annyi erővel, hogy legalább tompítsa a két nagyhatalom közötti elkerülhetetlen konfliktusokat.

A katasztrofális vereség bebizonyította az óporosz rendi struktúra életképtelenségét. A makacs király is kénytelen volt korábbi elveit feladni; elűzött reformpolitikusait visszahívta és megbízta őket az állam célszerű átalakításával. A nehéz feladatot Karl von Stein és August von Hardenberg vállalta. A központi államszervezet átalakításának legfontosabb célja a területi széttagoltság megszüntetése, továbbá a korszerű felső- és szakigazgatás megteremtése volt. A korábbi *dikasztériumok helyett minisztériumokat hoztak létre.* Az előző szervek testületi működési rendjével, javaslattételi jogosultságával és felelősségmentességével szemben a minisztériumok egyszemélyi vezetés alatt álló, ügydöntő és felelősséggel tartozó központi hivatalok voltak. Bevezették a miniszteri ellenjegyzés intézményét, amely a király végrehajtásbeli jogosultságainak polgári kor igényelte kontrollja volt. A monarchikus hatalom túlsúlyának megszüntetése érdekében ellenőrző szerepet kaptak a rendi képviseleti szervek. A kormányzati ágak koordinálására létrejött az Államtanács, amely 1817-től kezdve a legfőbb polgári és katonai tisztviselőket, a dinasztia nagykorú hercegeit, a kor kiváló elméleti és gyakorlati szakembereit tömörítette. Ez a testület véleményezte a törvénytervezeteket, és központi tanácsadó szervként működött.

A hadsereg radikális átalakítására is sor került. Jelentősen megváltozott a tábornoki kar személyi összetétele. Államcsínnyel egyenértékű átszervezés nyomán az 1808-as „szégyenév" 143 főtisztjéből 1813-ra már csak kettő maradt a hadseregben. Kihirdették a „hát szabadságát", megtiltották a katonák ütlegelését. Megnyitották a tiszti állásokat a nem nemesi származásúak előtt, az előmenetel a vezetői képességtől, példás magatartástól és a műveltségtől függött. Megváltozott a hadsereg szervezete, francia mintára megtörtént a fegyverzet, felszerelés és kiképzés modernizálása. Bevezették a „póttartalékos rendszert", amellyel ügyesen ki lehetett játszani a hadi létszámnak a tilsiti békeszerződésben rögzített, 42 ezer főre korlátozott felső határát.

Stein legmaradandóbb reformja a *városi önkormányzati rendszer alapjainak megteremtése* volt. Az abszolutizmus ideje alatt az egykor virágzó német városok egyszerű adóforrássá változtak, a polgárok lokális öntevékenysége elenyészett. Az 1808-as városi rendelet megszüntette a földesurak városok feletti hatalmát és minimálisra csökkentette az állam főfelügyeleti jogát. Egységesítette a városi polgárjogot, eltörölte a városban élők közötti rendi különbségeket. A magisztrátust a városi képviselők

gyűlése, a képviselőket titkos és egyenlő választójog alapján maguk a polgárok választották, akik közé először vették fel a zsidókat. A rendelet biztosította az önkormányzatot, tág keretet engedett a helyi közcélú tevékenységnek. Új szellemben szabályozta a közösség és az egyén viszonyát; pontosan körülírt kötelezettségekkel és garantált jogokkal igyekezett az egyéni érdekeltséget és a lokális kötődést erősíteni. Ellenőrzött, szakszerű igazgatást hozott létre, határozottan törekedve a hatáskörök elhatárolására. A közszolgálati jogviszony korszerű szabályait fogalmazta meg, rendelkezve az összeférhetetlenségről, hivatali előmenetelről, szolgálati időről, fizetésekről és a nyugdíjazásról.

Stein nem tudta keresztülvinni a községi önkormányzat és a rendi képviselet megváltoztatására irányuló elgondolásait. Művét Hardenberg folytatta, aki – az egyre növekvő francia igények iránt elődjénél több megértéssel – főként az állampolgári és gazdasági szabadság kiteljesítésére törekedett. A rendi képviselet radikális átalakítására készített javaslata a junkerek kemény ellenállásán megbukott. A minisztériumok felügyeletét államkancellári rangban ellátva Poroszországot tíz provinciára osztotta. Hivatali ideje alatt különítették el a felsőbb katonai és kincstári ügyeket az igazságszolgáltatástól. A király Hardenberg kitartó ösztönzésére vezette be az általános hadkötelezettséget; a katonai szolgálat ettől kezdve kivétel nélküli és meghatározott ideig tartó lett.

A francia forradalom eseményei hatással voltak a Habsburg császár országainak államberendezkedésére is. A birodalom népei éppen II. József jószándékú reformjait szenvedték, amikor 1789 őszén Belgium elszakadt a monarchiától. Európa minden jelentős állama valamilyen okból rövidesen szembekerült Közép-Európa nagyhatalmával; II. József egyetlen támogatója II. Katalin cárnő volt, akinek szövetségesi hűsége hamarosan ingatagnak bizonyult. A császár halála után a jozefinizmus birodalmon belüli ellenzéke is felbátorodott. A zajos mozgalom azonban nem a nép forradalma volt, hanem az érdekeiben megsértett rendi csoportok restaurációs törekvéseit szolgálta.

Bebizonyosodott, hogy a birodalom népei között a klasszikus és felvilágosult abszolutizmus évszázadai alatt nem jött létre tartós kapcsolat. Az összetartó állami akarat megszűntével felülkerekedett a rendi szeparatizmus. A tagállamok és tartományok egykori szervezetükhöz, korábbi kiváltságaikhoz ragaszkodva igyekeztek lerázni a birodalom központi kormányszerveinek befolyását. Csehország nemesei a hosszú ideje mellőzött rendi országgyűlés összehívását követelték, szankciókat terveztek a hazai polgáraikkal szemben és támogatást ígértek a katolikus klérus részére. A stájerországi rendek önkormányzatuk helyreállítása érdekében előkeresték az egykori hercegi koronát, azt remélve, hogy az ezzel felékesített, szabadon választott uralkodójuk szembenállhat az osztrák császárral. Tirol a 17. században virágzó tartományi autonómiáját szerette volna viszontlátni, a lombardiai olasz nemesség pedig a Mária Terézia idején eltörölt rendi gyűlés összehívásán fáradozott. A „német világ" elmúltával a magyar nemesi mozgalom is lángra lobbant.

II. József halála után a birodalom élére nagy formátumú uralkodó került. II. Lipót testvére nyomdokain járt, de egyénisége alkalmasabbá tette a „nép első szolgájának" szerepére. A toszkanai nagyhercegség élén modernizálta a közigazgatást, eltörölte a céheket, valóságos fiziokrata mintaállamot valósított meg. Megszüntette a halálbüntetést és a kínzást, Beccaria eszméit követve humanizálta a büntetőjogot. Elődjével ellentétben nem volt autokrata, ritkán használt erőszakot és nem ragaszkodott a személyes ügyintézéshez. Montesquieu nyomán törekedett az államhatalmi ágak elkülönítésére, de jó gyakorlati érzékkel a hatalmi tényezőknek az állam működéséhez szükséges összhangjáról is gondoskodott. A szétesés előtt álló birodalom átvétele után igyekezett alattvalóit megnyugtatni. Amire közel hetven éve nem volt példa, mind a 11 tartomány összehívhatta rendi gyűlését, megfogalmaztatta követeléseit és akceptálhatta az uralkodónak egyes főhivatalnokokat leváltó, terheket eltörlő intézkedéseit. A belső béke megteremtése után Kaunitz

tanácsa ellenére bátorságot vett a poroszokkal történő egyezkedésre. Magyarország önállóságát támogató egyetlen jelentős külső erő semlegesítése után országunk rendjeivel is közjogi egyezséget köthetett.

Hatalma megszilárdítása után Lipót lázas reformtevékenységbe kezdett. Taktikusabb volt fivérénél: nem az egyes birodalmi egységek alkotmányainak kiiktatásával, hanem ezek felhasználásával, átalakításával igyekezett – a „jólét és boldogság" elérésére. Arra törekedett, hogy minden tagállamban országgyűlési képviseletet biztosítson a nem nemes csoportoknak, elsősorban a polgárság képviselőinek. Maga küldte ki ágenseit a birodalom részeibe, hogy azok az uradalmak, községek és városok lakóit képviseleti jogot sürgető kérvények beadására ösztönözzék. Magyarországon erre a bizalmi feladatra Martinovics Ignácot szemelte ki. Jószándékú közös tervük Lipót váratlan halála miatt hiúsult meg.

Az osztrák tartományok ura 1792-ben II. Ferenc császár lett. Személyéhez a monarchia jól elkülöníthető periódusa kapcsolódik, amelyet a jelző nélküli abszolutizmussal illethetünk. A sors személyében középszerű embert állított a Habsburg birodalom élére, aki mereven ragaszkodott a régi formákhoz, irtózott minden változástól. Hamarosan kialakította a kabineti abszolutizmust, amelyben az uralkodó bizalmát élvező tisztviselők döntő szerepet kaptak. Az állam mindent ellenőrizni kívánt és minden fontos tevékenységet engedélyhez kötött. Lassan a rendőrség vált a legfontosabb kormányzati szervvé. Az egyes tagállamok önállóságát Ferenc császár igyekezett háttérbe szorítani, főtisztviselőit udvarhű személyekkel kicserélni. Elődei tisztességes reformtörekvéseit feladta, túlélésre berendezkedett kisszerű uralmat honosított meg. Metternich szavaival élve Ausztriát ebben az időszakban nem kormányozták, csupán igazgatták.

Német Szövetség: 1815–1848

A lipcsei csata (1813) után rövid ideig úgy tűnt, hogy a franciák elleni közös harc össznémet jellege esélyt ad az egység megteremtésére. Stein báró kezdeti sikerei és minden későbbi törekvése ellenére azonban kiújult az ellentét Ausztria és Poroszország között. A német történelem alapkérdését (egységes állam vagy szövetség) mindamellett a napóleoni uralom összeomlása után is Európa győztes nagyhatalmai döntötték el. A bécsi kongresszuson létrehozott Német Szövetség olyan föderatív államalakulat volt, amely megfelelt az angol–orosz egyensúly követelményének és a legbefolyásosabb német állam, Ausztria érdekeinek.

A *szövetség* sokban emlékeztet a Rajnai Szövetség szervezetére; *alkotmánya* szerint ez is a „szuverén német fejedelmek és szabad városok nemzetközi jogi egyesülése" volt. A meghatározó állama Ausztria lett, de jelentős befolyást gyakorolt működésére Poroszország is. A két német nagyhatalomnak csak azon tartományai váltak a szövetség részévé, amelyek az egykori Német–római Birodalomhoz tartoztak. Így kívül maradtak a Habsburgok és a Hohenzollernek nem német országai, mint Magyarország, Erdély, Galícia, Horvátország, Szlavónia, Lombardia, Velence, illetve Kelet-Poroszország. Német birtokaik révén három külföldi uralkodó is tagja lett a Német Szövetségnek. Anglia királya Hannover birtoklásának jogán, Németalföld uralkodója Luxemburg uraként és a dán király a holsteini hercegségére tekintettel kapott és gyakorolt beleszólási jogot a szövetség ügyeibe. A 41 tagú szövetségben helyet kapott a négy birodalmi város, Lübeck, Hamburg, Bréma és Frankfurt.

Az alapító okirat szerint a német városok és tartományok szövetkezésének célja „Németország külső és belső biztonságának garantálása, az egyes tagállamok függetlenségének és sérthetetlenségének védelme". A résztvevő államok a belső rend fenntartására fordítottak nagyobb figyelmet. Metternich restaurációs és konzerváló felfogásának megfelelően a szövetség elsősorban a tagállamok hagyományos rendjének

változatlanságán őrködött. Védekezett minden liberális és össznemzeti törekvés ellen, rendőri, bírói eszközökkel harcolt a monarchikus-dinasztikus és föderatív rendszer megtartásáért. Az érdekkörbe vont lakosság jóléti ügyei, a szociális gondoskodás, a gazdasági-szervező tevékenység háttérbe szorult a deffenzív jellegű tevékenységével szemben. Korlátozta a kereskedelem szabadságát, szigorú feltételekhez kötötte a sajtótermékek megjelenését. Az 1819-es reakciós karlsbadi határozat alapján az egyetemek oktatói és hallgatói közösségei szigorú felügyelet alá kerültek. A rendszerellenes tanokat hirdető tanárokat elmozdították, megtiltották az egyesülési és gyülekezési jogot. Mainzban központi vizsgálóbizottságot állítottak fel a „forradalmárok" felkutatására és megbüntetésére.

A Német Szövetség legfontosabb szerve a *Szövetségi Gyűlés* volt. A tagállamok és a jogosult városok kormányainak, tanácsainak képviselőiből állt. A testület nélkülözte a népképviselet jegyeit, valójában egy állandó követi kongresszus volt, az 1663-tól 1806-ig fennállott Birodalmi Gyűlésre emlékeztető módon működött. A Frankfurtban ülésező kongresszusnak plenáris és egy szűkebb testületi formája volt. A tagállamok követeinek teljes ülésére a szövetség fennállása alatt 16 alkalommal került sor. Ezen a fórumon minden résztvevő legalább egy, maximum négy (Ausztria, Poroszország) szavazattal rendelkezett, a döntésekhez általában kétharmados szótöbbség kellett. Voltak azonban olyan ügyek, amelyeket a Szövetségi Gyűlés plénuma csak egyhangúan dönthetett el. Ide tartozott az alapokmány megváltoztatása, a vallási reformok kérdése. A kevésbé jelentős tárgyakat egy szűkebb tanács intézte, amelybe a nagyobb súlyú tagállamok egyenként, a kisebbek kúriákba tömörülve delegáltak képviselőt. A legfelsőbb képviseleti szerven kívül más közös orgánum nem alakult ki. A szövetség jellegének megfelelően az együttes határozatot a tagállamok helyi képviselő-testületeinek jóvá kellett hagyniuk.

Az 1820-as bécsi záróakta megnövelte a szövetség hatalmát a tagállamokkal szemben. Bevezette a szövetségi végrehajtás intézményét, amely a vezető nagyhatalmak rendszabályozó szándékának kifejeződése volt. A kisebb tagállamok azonban féltékenyen őrizték önállóságukat. Metternich minden törekvése ellenére sem alakult ki egységes szövetségi hadsereg, központi bíróság és nem jött létre föderációs törvényhozás sem.

Az egyes tagállamok belső alkotmányos rendjéről a szövetség alkotmányának bizonytalan megfogalmazású 13. cikkelye rendelkezett. Eszerint „minden szövetségi államnak országrendi alkotmánya lesz". Ezt a kitételt a bécsi záróokmány már úgy magyarázta, hogy a fejedelmeknek kötelességük ugyan rendi alkotmányt adni országuknak, de ez teljhatalmukat nem korlátozza. Az egyes rendek a fejedelem szövetségi kötelezettségeinek teljesítését sem akadályozhatják. A tagállami alkotmányok változatos formában és tartalommal jöttek létre. A délnémet államok közül Bajorország, Baden, Württemberg, Hessen–Darmstadt „alkotmányos monarchia" lett, ahol az uralkodók polgári színezetű alkotmánnyal ajándékozták meg népüket. Az 1830-as júliusi francia forradalom és a liberális belga alkotmány (1831) hatására az északnémet államok egy részének (Szászország, Hannover, Kurhessen, Braunschweig) államberendezkedése is a képviseleti elveknek megfelelően alakult át. Voltak olyan államok, amelyek a 17–18. századi órendi alkotmányaikat újították fel, a négy birodalmi

város is régi rendi-patríciusi berendezkedését tartotta meg. A Német Szövetség négy tagállama nem tett eleget a szövetségi akta előírásainak, nem készített alkotmányt. Közéjük tartozott Ausztria, amely a birodalom egységét védve joggal tartott a nem német tartományai önállósodásától. Ebben a kérdésben az ellenlábas Poroszország is egyetértett Metternichhel: egészen 1847-ig halogatta a képviseleti rendszer átalakítását.

A Német Szövetség alapokmányának több rendelkezése papíron maradt. Mégis megőrizte a résztvevő államok összetartozásának tudatát. A tagállamok kölcsönösen ügyeltek egymás területének védelmére, vitás ügyeiket a Szövetség előtt rendezték. A résztvevő államok alattvalói egyben szövetségi polgárjogot is nyertek, nem lehetett idegennek tekinteni őket az egyezményt aláíró országok területén. A Szövetség polgárai rendelkeztek a szabad átköltözés jogával, lehetőségük volt vagyonukat pótadó nélkül más területre átvinni. Ezek a szabályok elősegítették az egységes német állampolgársági jog későbbi megalkotását.

A német államszervezet 1848–1849-ben

A „népek tavasza" elsöpörte a Német Szövetséget. A forradalmi mozgalmak nyomán 1848. március 5-én a délnémet liberálisok Heidelbergben egy össznémet nemzetgyűlés megtartását javasolták. Ennek előkészítésére 1848. március 31-re egy „előparlamentet" hívtak össze, amely választásokat írt ki. Képviselői a végrehajtáshoz az egyes tartományi kormányok segítségét kérték, óvakodva a radikális megoldásoktól, tartva a tömegek túlzott befolyásától.

A *frankfurti parlament* 1848. május 18-án ült össze. Önmagát alkotmányozó nemzetgyűléssé nyilvánítva hozzálátott az elkerülhetetlen társadalmi reformok megalkotásához, az abszolutizmus intézményeinek lebontásához. A testület azonban nem tölthette be a német forradalom konventjének szerepét. Már összetételénél fogva sem volt alkalmas a múlttal való radikális szakításra. Tagjainak csupán ötödét képezték a köztársaságpárti demokraták, a képviselők fele vezető közhivatalnok volt, a mérsékelt változásokat igénylő liberális polgári követek elképzeléseit pedig a velük azonos létszámban megválasztott nemesek semlegesítették. A gyűlés minden döntése tudatos kompromisszumra épült. Létrehozott egy átmeneti kormányt, amelynek vezetését Jánosra, a Habsburg-ház főhercegére bízta. A minisztérium azonban csekély befolyással rendelkezett, döntéseit a tagállamok saját belátásuk szerint hajtották végre vagy vetették el. Megmaradt a rendi intézmények java része, Ausztria ellenállásán meghiúsult a német vámszövetségre irányuló liberális elképzelés. Az új Németország hadsereg és nemzetközi elismertség nélküli állam volt.

Az alkotmányozó nemzetgyűlés hosszasan vitatta a német egység kérdését. A képviselők töredéke állt ki csupán az egységes Német Köztársaság megalkotása mellett. A délnémet államok ezen delegátusai a tagállamok belső rendjének polgári átalakítása után lehetségesnek tartották az egységes föderatív birodalom megteremtését. A nemzetgyűlés többsége azonban azon vitatkozott, hogy a kisnémet megoldás, tehát Ausztria kirekesztése, vagy a Poroszország mellőzésével tervezett nagynémet változat

szerint hozzanak-e létre egységes birodalmat. A kilátástalannak tűnő tanácskozás egy tekintetben mégis fontos eredménnyel zárult: 1848 végére elfogadták a *„Német nép alapjogairól"* szóló törvényt.

A dokumentum – az 1789-es francia deklaráció nyomán – először rögzítette a német polgár szabadságjogait. Szemben francia elődjével ez a nyilatkozat hangsúlyozottan a német polgárok jogairól szólt, mellőzve az egyetemesség igényét. Az alaptörvény minden német számára birodalmi polgárjogot biztosított, megszüntette a személyi jogot korlátozó rendi kötöttségeket, kinyilvánította az általános védkötelezettséget. Garantálta a német polgár személyi szabadságát, lakásának és tulajdonának sérthetetlenségét. Megfogalmazta a gondolatközlési és lelkiismereti szabadság, a kötelező polgári házasság, és egyesülési szabadság igényét, rögzített néhány igazságszolgáltatási alapelvet is. Kinyilvánította a bírák függetlenségét, az eljárás nyilvánosságát és a szóbeliség elvét. A deklaráció célja a liberális értelemben vett jogállam kiépítése volt, amelyben az igazgatás törvények alapján, az ítélkezés független bíróságok által történik. Az állampolgár számára ez a dokumentum is állami befolyástól mentes szabad mozgásteret ígért. A jogok 1848-as német katalógusa maradandó értéknek bizonyult, a későbbi alkotmányok kiegészítő részévé vált.

A *frankfurti* parlament másik fontos dokumentuma az 1849. március 28-án elfogadott *alkotmány-tervezet* volt. A Német Birodalom eszerint szövetségi államma alakul át, amelyben szigorú szabályok szerint különülne el a tagállamok és birodalom hatásköre. Az államalakulat élén a németek császára állott, aki már nem teljhatalmú monarcha, hanem csupán az államhatalom egyik tényezője. Az alkotmányos monarchia kontinentális gyakorlatával egyezően ő a végrehajtó hatalom birtokosa, amelyet miniszterei útján gyakorol. A császár látja el a Német Birodalom és az egyes német államok nemzetközi jogi képviseletét, ő nevezi ki a birodalmi követeket és irányítja a diplomáciai kapcsolatokat. Megilleti a hadüzenet és békekötés joga, ő rendelkezik a birodalom fegyveres erejével. Az államfő azonban csak miniszteri ellenjegyzés mellett gyakorolhatta jogosítványait.

A kétkamarás birodalmi gyűlés a törvényhozás legfontosabb szerve, a költségvetés elfogadása is a hatáskörébe tartozik. Tagjait nem korlátozzák instrukciók, működésükért napidíjat kapnak. Az Alsóház tagjait a lakosság választja. Szavazati jogot kívántak biztosítani minden 25 éven felüli német férfinak, aki nem állt gyámság vagy büntetőítélet hatálya alatt, és legalább három éve egy adott német állam polgára volt. A Felsőház felét az alkotó államok kormányai nevezték ki, a másik felét az egyes államok törvényhozó szervei választották. A két kamara egyetértő határozatával szemben a császárt csak felfüggesztő vétójog illette volna.

Az alkotmányozó nemzetgyűlés a tervezet elfogadásának napján csekély szótöbbséggel a porosz királyt választotta meg német császárrá. IV. Frigyes Vilmos elfogadó nyilatkozatától függött az alkotmány gyakorlati életbe léptetése. A király azonban felmenőit is túlszárnyaló szűklátókörűséggel utasította vissza a „forradalmi vetésből kinövő nemzetgyűlés" kérését, hiszen ő „Isten kegyelméből, nem pedig a pékek és szatócsok akaratából" kívánt Németország uralkodója lenni. Ausztria érthető sértődöttséggel hívta vissza követeit a nemzetgyűlésből, majd az olmützi alkotmány kiadásával nyíltan is deklarálta: nem fogad el másodlagos birodalmi szerepet. A délnémet

államok 1849 májusában bátran kiálltak a frankfurti alkotmány mellett. Egyetlen támaszuk azonban a magyar szabadságharc volt, amely – ha Európa országai kicsivel fontosabbnak tartják – a Habsburg birodalom felbomlasztásával a német egység ügyét is szolgálta volna. A remény hiábavalónak bizonyult. Az időközben Stuttgartba menekült csonka német parlamentet a helyi katonaság szétkergette. A németek országaiban ismét abszolutisztikus uralom következett. Igaz, ebben a középkori formájában utoljára.

Az 1848–1849-es forradalom hatása Ausztria államszervezetére

Az 1848–1849-es forradalmi hullám a Habsburg-birodalomban három problémakört vett fel: először a *jobbágyfelszabadítást* (ennek keretében a törvény előtti egyenlőséget, az ingatlanokon való teljes tulajdonjogot, valamint – az úriszékek megszűnése kapcsán – a bírósági szervezet átalakítását); másodszor a német és az olasz *nemzeti egységet* (amelyek a birodalom területi épségét, illetőleg fennmaradását is kétségessé tehették), továbbá a birodalom többi *nemzetiségének* (köztük a magyarnak) *önállósodási, esetleg függetlenségi törekvéseit;* harmadszor pedig az *alkotmányos átalakulás* kérdéseit (az emberi és alapjogokat, az összbirodalom és az egyes tartományok, illetőleg a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egymáshoz való viszonyát). A forradalomnak tehát meg kellett volna oldani a társadalmi, a nemzeti és a politikai kérdést.

Az 1848. februári párizsi forradalom hatása a Habsburg-birodalom területén is tömegmegmozdulásokat váltott ki. Milánó, Prága és Pest mellett Bécset is elérte a forradalmi hullám. 1848. március 13-án Bécsben kitört a forradalom. A 19. század első felének stabilizációs rendszerét szimbolizáló Metternichnek távozni kellett. A császár alkotmányt ígért, s ennek biztosítékaként kinevezett egy felelős minisztériumot (a mai terminológia szerint kormányt). Még az alkotmány kibocsátása előtt néhány alapjogot (sajtó- és tanszabadság) császári pátens útján biztosítottak.

Pillersdorf belügyminiszter – néhány tartományi gyűlési követ közreműködésével – kidolgozott egy alkotmányt, amely részben az 1830-as belga alkotmányon, részben pedig egy rendi tervezeten alapult. 1848. április 24-én a *Pillersdorf-tervezet* – mint oktrojált alkotmány – hatályba lépett. 1848 májusában – a második bécsi forradalom hatására – módosították. Elvileg 1849. március 4-ig maradt hatályban.

Az *1848-as ún. áprilisi alkotmány* a monarchikus legitimitás elvén alapul. Ennek értelmében a szuverenitás egyetlen hordozója az uralkodó, aki azonban hatalmát az alkotmány keretei között gyakorolja. A kormányforma ennek megfelelően *alkotmányos monarchia,* az államszerkezet pedig *decentralizált egységes állam.* Az alkotmány hatálya a gyakorlatban Lombardiára, Velencére és Magyarországra (pontosabban a magyar korona országaira) nem terjed ki.

Az *alapjogok* területén az 1848-as alkotmány biztosította a nemzetiségek védelmét, a törvény előtti egyenlőséget, az ingatlanszerzés szabadságát, a szabad helyváltoztatást, a lelkiismereti és vallásszabadságot, az elismert felekezetek biztosított jogállását, a tanszabadságot, a szólás- és sajtószabadságot, a petíciós jogot, az egyesülési és

gyülekezési szabadságot, a személyes szabadságot, a törvényes bíróhoz való jogot, a magánlakás és a levéltitok sérthetetlenségét.

A *törvényhozó hatalom* az összbirodalom hatáskörébe tartozik. Szerve a *Birodalmi Gyűlés* kétkamarás, a *Szenátusból* és a *Képviselőházból* áll. A Szenátusban – az angol Lordok Háza mintájára – a dinasztia nagykorú hercegei, a nagybirtokosok, valamint a császár által kinevezett tagok foglalnak helyet. A Képviselőház tagjai választás útján nyerik el megbízatásukat. A választási rendszer szabályozását az alkotmány egy külön jogszabályra bízza. A törvényhozó hatalomnak a Birodalmi Gyűlés mellett másik egyenrangú tényezője a császár, akit megillet a kamarák összehívásának, továbbá a törvények kezdeményezésének a joga, illetőleg az abszolút vétójog. A törvényhozás mechanizmusa a következő: Egy törvény a császár, a kormány vagy a kamarák kezdeményezésére jön létre; mégpedig az egyszerű törvények abszolút többséggel (50% + 1), az alkotmánytörvények pedig minősített többséggel (kétharmad); feltéve mindkét esetben, hogy a császár szentesíti.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán a császár áll. Az eddigi kollegiális rendszert (a dikasztériumok útján történő kormányzást) a miniszteriális rendszer váltja fel. A kormánynak tagja a hat miniszter (külügy, belügy, igazságügy, pénzügy, hadügy, közoktatásügy). Külön miniszterelnök hiányában a kormány elnöke a külügyminiszter. A kormány ülése, a minisztertanács meghatározza az általános politikai irányvonalat. Az egyes miniszterek irányítják a közigazgatás egy-egy reszortját, mégpedig mind a birodalomban, mind a tartományokban. A miniszterek tevékenységükért a Birodalmi Gyűlésnek politikai felelősséggel tartoznak. A császár valamennyi rendelkezésének érvényességi kelléke a reszort szerinti miniszter általi ellenjegyzés, amellyel egyébként a felelősség a miniszterre száll át.

A végrehajtó hatalom – ellentétben a törvényhozó és a bírói hatalommal – megoszlik az összbirodalom és a tartományok között. A tartományok kerületekre és községekre tagolódnak. A tartományokban az önkormányzati közigazgatás szerve a tartományi gyűlés, az állami közigazgatásé pedig a helytartó. A kerületekben és a községekben viszont önkormányzati szervek (kerületi tanács, községi tanács) működnek.

Az összbirodalmat megillető hatalom területén elrendelték a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elválasztását, továbbá az úriszékek megszüntetését. A *bírósági szervezet* csúcsán a Legfelső Törvényszék és Semmítőszék elnevezésű felsőbíróság vette át az eddigi igazságügyi dikasztérium igazságszolgáltatási feladatait (s közigazgatásiakat pedig az igazságügyminiszter). Az egyes tartományok szintjén tartományi felsőbíróságok, a kerületekben pedig kerületi bíróságok tevékenykednek. A helyi bíróságok esetében – az úriszékek megszüntetését kivéve – nem történt változás.

Az 1848-as alkotmányt – az 1848-as májusi második bécsi forradalom hatására – módosítani kellett. Az *alkotmányrevízió* megszüntette a Szenátust, tehát a Birodalmi Gyűlés egykamarássá vált. Az alkotmány felhatalmazása alapján kiadott *választójogi pátens* értelmében választójoggal rendelkezik minden osztrák állampolgárságú férfi, aki a 24. életévét betöltötte, a választókerületben állandó lakással rendelkezik, továbbá meghatározott összegű évi egyenes adót fizet. A választójogi pátens 1848. júniusi *módosítása* után már csak a közsegélyekből élőket zárták ki a választójog gyakorlásából. A szavazás szóban vagy írásban történik. A választási rendszer közvetett, tehát

a választójogosult állampolgárok elektorokat választanak szóban vagy írásban. Az elektorok pedig (titkosan és írásban) megválasztják a választópolgárok közül a képviselőket.

1848-ban – az alkotmány és módosítása, illetőleg a választójogi pátens és módosítása alapján – megválasztották az immár egykamarás Birodalmi Gyűlés képviselőit. A választások eredményeként társadalmilag jelentős volt a polgárság és a parasztság képviselete; nemzetiségi szempontból pedig többségben voltak a szláv képviselők. A Birodalmi Gyűlés – feloszlatásáig – az alkotmány előírásainak megfelelően tevékenykedett. Két legfontosabb teljesítménye a *jobbágyfelszabadításról szóló törvény,* illetőleg egy *alkotmánytervezet.*

A jobbágykérdés kapcsán megemlítendő, hogy 1848 szeptemberében egy *császári pátens* – egyes tartományi gyűlések, illetőleg a Birodalmi Gyűlés ösztönzésére – felfüggesztette a földesúri jogok gyakorlását. 1849 márciusában ennek végrehajtásáról egy részletes *törvényt* bocsátottak ki, amely – a magyarországi jobbágyfelszabadítással ellentétben – minden, a parasztság birtokában lévő földet (tehát az úrbéres mellett az allodiális birtokokat is) a parasztság tulajdonába adott, viszont – szintén a magyar törvénycikk rendelkezéseitől eltérően – az állam nem az egész megváltási összeget vállalta magára, hanem csak annak egyharmadát. (További harmadait részben a jobbágynak, részben a földesúrnak kellett viselni.)

Az októberi – harmadik – bécsi forradalomig a Birodalmi Gyűlés Bécsben tevékenykedett. A tömegmegmozdulás után az udvar és a kormány Olmützbe, a Birodalmi Gyűlés pedig Kremsierbe tette át székhelyét. Az utóbbi városban nyert végleges megfogalmazást az ún. kremsieri alkotmánytervezet.

A Birodalmi Gyűlés 1848–1849 folyamán – egy alkotmányjogi bizottság előmunkálatai alapján – kidolgozott két javaslatot, egyet az *alapjogokról,* egyet pedig az *államszervezet alapintézményeiről,* amelyek együtt képezik az ún. kremsieri alkotmánytervezetet. Az új alkotmányt nem oktrojált, hanem ún. szerződéses alkotmány (tehát a népképviselet és az uralkodó megegyezésének) formájában tervezték kibocsátani. A Birodalmi Gyűlés 1848 márciusában történt feloszlatása azonban megakadályozta a tervezet törvényerőre emelkedését. A későbbi alkotmányozás számára viszont a tervezet jelentős hatást gyakorolt.

A kremsieri tervezet – az 1848-as, illetőleg az 1849-es alkotmányokkal ellentétben – a népszuverenitás elvét veszi alapul. Ennek értelmében a szuverenitás forrása a nép. A kormányforma változatlanul *alkotmányos monarchia,* az államszerkezet viszont a tervezet alapján *föderáció* (szövetségi állam) lett volna. A tervezet hatálya Lombardiára, Velencére és Magyarországra tudatosan nem terjedt volna ki, mivel ezeknek az országoknak a képviselői nem vettek részt kidolgozásában.

A tervezet szerint az *emberi jogok* a hatalom természetjogi korlátját képezik. Ennek megfelelően az emberi jogok katalógusa az 1848-as alkotmányhoz képest kibővül, s megjelenik néhány liberális követelés (pl. a politikai bűncselekmények esetében a halálbüntetés tilalmának) jogi szabályozása is.

A *törvényhozó hatalom* a tervezet értelmében a Birodalmi Gyűlést illeti meg, legalábbis az összbirodalom szintjén, mivel – a föderáció elveinek megfelelően – a tartományi gyűlések is rendelkeznek törvényhozó hatáskörrel. A Birodalmi Gyűlés,

illetőleg a tartományi gyűlések törvényhozó hatáskörének elhatárolása úgy történik, hogy a tervezet – viszonylag széles körben – tételesen felsorolja (ún. taxáció) azokat az ügyeket, amelyek esetében a törvényhozás joga a tartományi gyűléseket illeti meg, a Birodalmi Gyűlés csak olyan ügyekben alkothat törvényeket, amelyek nem tartoznak a tartományi gyűlések hatáskörébe.

A *Birodalmi Gyűlés* kétkamarás, a *Tartományok Kamarájából,* valamint a *Nép Kamarájából* áll. A Tartományok Kamarájának tagjait az egyes tartományi gyűlések delegálják. A Nép Kamarájának képviselői viszont választás útján kapják megbízatásukat. Az uralkodó összehívási, elnapolási és feloszlatási joga korlátozott. Törvényeket a császár, a kormány és a kamarák is kezdeményezhetnek. Az uralkodót csak felfüggesztő (szuszpenzív) vétójog illeti meg. (Ezek a szabályok a tartományi gyűlések vonatkozásában is érvényesek.) Megjegyzendő még, hogy mind a Birodalmi Gyűlés, mind a tartományi gyűlések tagjait – ellentétben az 1848-as választójogi pátens rendelkezéseivel – közvetlenül a választójogosult állampolgárok választják meg.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán a császár áll, aki azonban rendelkezéseiben kötve van a miniszteri ellenjegyzéshez. A közigazgatás irányítása a kormány, illetőleg az egyes miniszterek feladata. A minisztertanácsnak (és nem a császárnak) van egy tanácsadó testülete, az ún. *Birodalmi Tanács.*

A közigazgatás *helyi szintjei* – az 1848-as alkotmányhoz hasonlóan – a tartományok, a kerületek és a községek. A végrehajtó hatalom megoszlik az összbirodalom és a tartományok között. A tartományok szintjén a tartományi gyűlés – a törvényhozás mellett – az önkormányzati közigazgatás feladatait is ellátja. Egyébként a tartományokban az állami közigazgatás ellátására fennmarad a helytartó tisztsége. A tervezet értelmében a tartományokon kívül a kerületeket a nemzetiségi határok figyelembevételével kell kialakítani. A kerületi tanács, valamint a községi tanács ellátja mind az önkormányzati, mind az állami közigazgatás feladatait.

A *bírói hatalom* – amely változatlanul összbirodalmi hatáskör volt – szervezetileg lényegében az 1848-as alkotmány rendelkezéseinek megfelelően épül fel. Az egyetlen alapvető változás a *Birodalmi Bíróság* létrehozása, amely az alkotmánybíráskodást végzi (ezen belül az emberi jogok megsértésével kapcsolatos ügyek elbírálását is).

A kremsieri alkotmánytervezet a Birodalmi Gyűlés feloszlatása miatt nem lépett hatályba. Helyette – a feloszlatással párhuzamosan – 1849. március 4-i keltezéssel kibocsátottak egy oktrojált alkotmányt és egy alapjogokról szóló pátenst. Az 1849-es ún. márciusi (vagy olmützi) alkotmány kidolgozásában jelentős szerepet játszott Stadion belügyminiszter, aki – a lehetőségekhez képest – felhasználta a kremsieri tervezetet is. Az 1849-es alkotmány – legalábbis egyes részleteiben – 1851-ig maradt hatályban.

Az *1849-es alkotmány* – az 1848-ashoz hasonlóan – a monarchikus legitimitás elvére épül. Az általa megalkotott kormányforma változatlanul *alkotmányos monarchia,* az államszervezet pedig – elvileg – *decentralizált egységes állam* (jóllehet a decentralizáció nem éri el az 1848-as alkotmány rendelkezéseinek mértékét). Az alkotmány hatálya – elvileg – az egész birodalomra kiterjedt, a vele egy időben kibocsátott *alapjogokról szóló pátens* hatálya viszont – a forradalmi események miatt – Lombardiára, Velencére és Magyarországra nem terjedt ki.

Az 1849-es alkotmány, valamint az alapjogokról szóló pátens lényegében megismétli az 1848-as alkotmány vonatkozó rendelkezéseit, kiegészítve azokat az időközben szükségessé vált kiegészítésekkel. Az 1849-es alkotmányhoz képest tehát a következő bővítéseket tartalmazza: a jobbágyfelszabadítás, a tulajdon sérthetetlensége, illetőleg a telekkialakítási jog. Az alapjogok egy részét nem lehetett felfüggeszteni, más részük viszont – az ostromállapot bevezetése esetén – ideiglenesen hatályon kívül helyezhető volt.

A *törvényhozó hatalmat* az 1849-es alkotmány – hasonlóan a kremsieri tervezethez– felosztja az összbirodalom és a tartományok között. A hatáskör megosztásának módja is a kremsieri tervezethez hasonló, tehát az alkotmány tételesen felsorolja a tartományi gyűlések törvényhozó jogkörét s minden egyéb törvényhozási tárgyat a Birodalmi Gyűlés hatáskörébe utal.

A Birodalmi Gyűlés kétkamarás, a *Felsőházból* és az *Alsóházból* áll. A Felsőházba egyfelől minden tartományi gyűlés két tagját küldi, másfelől pedig további tagokat választ, mégpedig azok közül a választójogosultak közül, akik 40. életévüket betöltötték, továbbá meghatározott összegű évi egyenes adót fizetnek. Az Alsóház tagjait közvetlenül választják meg azok a nagykorú, osztrák állampolgárságú férfiak, akik meghatározott összegű egyenes adót fizetnek; a választás módja szóbeli és nyilvános. A képviselőknek be kell tölteniök a 30. életévüket, továbbá meg kell felelniük egy magasabb adócenzusnak. Valaki egyszerre csak egyik kamara tagja lehet.

A törvényeket a császár, a kormány és a kamarák kezdeményezhetik. Egyszerű törvényekhez abszolút többségre, alkotmánytörvényekhez minősített (kétharmados) többségre van szükség. Ha egy javaslatot mindkét kamara elfogad, akkor azt a császárnak még szentesíteni kell (tehát abszolút vétójoggal rendelkezik). Ezenkívül a császárt – porosz mintára – megilleti a szükségrendelet–alkotási jog. Ennek értelmében, ha a Birodalmi Gyűlés nem ülésezik, akkor a császár – az összminisztérium ellenjegyzésével – törvényerejű rendeleteket bocsáthat ki, amelyeket a kamaráknak utólag be kell mutatni.

A *végrehajtó hatalom központi szerve* – a császáron kívül – a kormány és a Birodalmi Tanács, utóbbi azonban – a kremsieri tervezettel ellentétben – már nemcsak a minisztertanács, hanem a császár tanácsadó szerve is. A miniszterek viszont jogilag is felelősek; a Birodalmi Gyűlés a Birodalmi Bíróságnál vád alá helyezheti őket.

A közigazgatás helyi szintjeiben változás történik, mivel a területi egységek az 1849-es alkotmány értelmében a következők: tartomány–kerület–járás–város–község. Mindegyik szinten – a kerületeket és a járásokat kivéve, ahol csak állami közigazgatás van – párhuzamosan működnek az önkormányzati és az állami közigazgatási szervek. (Tartomány: tartományi gyűlés–helytartó; város, község: községtanács–polgármester; kerület: kerületi elöljáró; járás: járási elöljáró.)

A *bírói hatalom* szervezete lényegében azonos a kremsieri tervezet által megalkotottal, tehát fennmarad a Birodalmi Bíróság. Az egyetlen változás, hogy a járások szintjén is kétféle bíróságot szerveznek meg, egyfelől járásbírákat, akik egyszemélyben ítélkeznek polgári és kihágási ügyekben, másfelől pedig járásbíróságokat, amelyek tanácsokban járnak el a vétségi ügyekben.

Az 1849-es alkotmány teljes egészében sohasem érvényesült a gyakorlatban. Min-

denekelőtt elmaradt a Birodalmi Gyűlés, valamint a tartományi gyűlések megválasztása. 1851-ben a Birodalmi Tanácsot – statútumában – felhatalmazták arra, hogy – a Birodalmi Gyűlés hiányában – a törvényhozási tárgyakban tanácsot adjon. Még ebben az évben császári rendeletekkel kimondták, hogy a miniszterek csak a császárnak tartoznak felelősséggel, illetőleg a Birodalmi Tanács kizárólag a császár tanácsadó szerve (tehát a minisztereké nem). Ezáltal fokozatosan megnyílt az út az 1849-es alkotmány életbe léptetésének meghatározatlan időre történő elhalasztására.

Az 1848–1849-es forradalmi hullám lezárására, illetőleg egy új politikai rendszer, az ún. neoabszolutizmus (1851–1860) megalapozására – részben Louis Bonaparte államcsínyének hatására – 1851. december 31-én, az ún. *szilveszteri pátensek* kibocsátásával került sor. Az *első pátens* felfüggesztette az 1849-es alkotmányt, viszont két alapjogot megerősített, nevezetesen a törvény előtti egyenlőséget, illetőleg a jobbágyfelszabadítást. A *második pátens* pedig felfüggesztette az 1849-es alapjogokról szóló pátenst, meghagyta azonban a törvényesen elismert vallások híveinek szabad vallásgyakorlását, valamint szabad belső igazgatásukat. Ezekhez kapcsolódik egy *legfelső kézirat,* amely az organikus berendezkedés alapelveiről rendelkezik.

A szilveszteri pátensek által létrehozott állami berendezkedés a kevés megmaradt alapjogot a császár által önként adományozott (és bármikor visszavonható) állami önkorlátozásként fogta fel. A népképviseleti szerveket megszüntette, a bírói függetlenséget nem garantálta. A hatalommegosztás elvét a hatalomegyesítés váltotta fel. A neoabszolutizmus legfőbb problémáját egyrészt az alkotmányos garanciák, másrészt pedig a törvényes ellenőrzés hiánya jelentette. Az így létrehozott politikai rendszer azonban elvileg nyitva maradt mind a rendi, mind az alkotmányos intézményekkel történő kiegészítés számára.

Összegezve megállapítható, hogy az 1848–1849-es forradalom a három nagy probléma közül egyedül a jobbágyfelszabadítást rendezte el, változatlanul megoldásra várt viszont a nemzetiségi és az alkotmányos kérdés.

Poroszország államszervezete 1848–1849-ben

A porosz uralkodónak 1847 tavaszán pénzre volt szüksége, ezért hosszú időn után összehívta az egyesült tartománygyűlést. Amikor a képviselők cserébe a politikai, kormányzási jogok egy részét, liberális alkotmányt kértek tőle, IV. Frigyes Vilmos ünnepélyesen kinyilatkoztatta: „sem most, sem máskor nem járulok hozzá ahhoz, hogy mint valamiféle második gondviselés, egy teleírt papírlap tolakodjék a mi mennyei Atyánk és ezen ország közé". A porosz értelmiség és polgárság azonban egyre határozottabban követelte a feltétel nélküli sajtószabadságot, a politikai és sajtóvétségekért elítéltek azonnali és teljes amnesztiáját, az állandó hadsereg csökkentését és a nép felfegyverzését. Amikor az 1848-as európai forradalmi események híre Poroszországba is eljutott, a király első tette volt az orosz cártól a mozgalmak ellen katonai segítséget kérni. A berlini lakosság azonban nem várt gyorsasággal és erővel követelte a reformokat. A király 1848. április 27-ére összehívta az alkotmányozó gyűlést.

Az itt megfogalmazott *alkotmánytervet* a népjogok őrzőjeként legendás hírnévre szert tett Waldeckről, az alkotmányozó bizottság elnökéről *Waldeck Kartának nevezték* el. Erre a dokumentumra is a belga alkotmány gyakorolt kimutatható hatást. Abban mindenesetre különbözik tőle, hogy mellőzi a népszuverenitás kinyilvánítását, és megtartja a monarchikus túlhatalmat. Igaz, merőben új, a kontinensen eddig ismeretlen jogokat is deklarál. Elismeri pl. minden 20. életévét betöltött porosz férfi fegyverviselési jogát. Előirányozza az alacsonyabb rangú katonai parancsnokok legénység általi választását.

A nemzetközi szerződések megkötésében, a nemzetközi kapcsolatok irányításában a törvényhozó testületek meghatározó szerepe dominál. Újszerű elképzelés az is, amely szerint a kétkamarás törvényhozó testület minden tagját – viszonylag demokratikus választójog alapján – választják. A merész, de kétarcú tervezet nem nyerte el sem a radikálisok, sem a megerősödő reakció tetszését. A király (Ausztriához hasonlóan) először átköltöztette (Brandenburg), majd feloszlatta az alkotmányozó nemzetgyűlést, s mert korábban megígérte, ő is alkotmánnyal „ajándékozta" meg népét.

Az *1848. december 5-i oktrojált alaptörvény* különös gonddal írta körül a porosz király jogait. Birtokolta a végrehajtó hatalom teljességét, kinevezte és felmentette miniszterei. Kihirdette a törvényeket és rendelkezett végrehajtásukról. A hadsereg feletti fővezérlet és a kinevezési jog birtokosa volt. A hadüzenet, békekötés és idegen kormányokkal való szerződéskötés ismét királyi prerogatíva lett. A törvényhozó hatalom gyakorlása a király és a kétkamarás testület együttes joga volt. Az első kamarában közvetett módon minden olyan porosz férfi választható lett, aki a 40. életévét betöltötte és legalább öt éve az állam polgára. A második kamara (képviselőház) tagjai azok lehettek, akik harmincadik életévüket betöltötték és legalább egyéves állampolgársági viszonyuk volt. A képviselőket nem kötötte választói utasítás, a kamarákban leadott szavazatuk és kifejtett véleményük miatt felelősséggel nem tartoztak.

Az *alkotmány* szinte szó szerint vette át a Waldeck Karta rendelkezéseit a *poroszok jogairól*. Deklarálta az állampolgári egyenlőséget, a közhivatalokat az arra alkalmas személyek részére elvben elérhetővé tette. A Code Civil szellemében szabályozta a tulajdon szabadságát, elvonásának eseteit és a kártalanítás módját. Hosszasan taglalta a vallásszabadság garanciáit, a tudomány és oktatás szabadságát. Rendelkezett a sajtószabadságról, megtiltotta a cenzúrát, a nyomdák és a könyvkereskedelem állami korlátozását. Zárt helyen minden engedély nélkül lehetőséget adott a békés és fegyvertelen gyülekezésre. A „szabad ég alatti gyülekezet" tervét azonban egy nappal korábban be kellett jelenteni a rendőrségnek, amely azt a közbiztonság és közrend érdekében megtilthatta.

Az alkotmány biztosította az uralkodónak a törvényhozói testület feloszlatásának jogát. A modern alkotmányos elvek és gyakorlat szerint ez a lehetőség a törvényhozás és a végrehajtó hatalom közötti közjogi-politikai konfliktus esetén vehető igénybe. Ha valamilyen kérdésben a két hatalmi tényező nem tud egyezségre jutni, a törvényhozó testület feloszlatható és új választások kiírására kerül sor. A polgárok ezáltal közvetlenül dönthetnek a felmerült kérdésben: ha helyeselték képviselőjük álláspontját, újra bizalmat szavaznak részére. A feloszlatási jogot azonban a porosz király rendeltetésé-

vel ellentétes módon alkalmazta. Mivel a második kamara tagadta az Alkotmányozó Nemzetgyűlés december 5-i feloszlatásának jogszerűségét, és elismerte a frankfurti alkotmánytervezetet, a király feloszlatta a testületet és egyidejűleg új választójogi törvényt léptetett életbe. A törvényben meghatározott szigorú feltételekkel, megszorításokkal a második kamarát a királyi akarat engedelmes eszközévé tette.

Az 1849. május 30-án kiadott, ún. *háromosztályos választójogot szabályozó rendelet* célja az volt, hogy csökkentse a néptömegek parlamenti befolyását. Eszerint a 30. életévüket betöltött porosz polgárokat a lerótt adó nagysága szerint három osztályba sorolták. Az első kategóriába került a 153 000 legtöbb adót fizető, a másodikba a 409 000 közepes jövedelmű polgár, a 2 651 000 csekély jövedelmű vagy adómentes lakos egy harmadik önálló csoportot képezett. Mindhárom osztály azonos számú elektort választott, akik nyílt szavazással döntöttek arról, hogy kik legyenek képviselők. A népképviseletet jelentősen korlátozó választási rendszer érvényben maradt egészen 1918 novemberéig, a Hohenzollern-dinasztia bukásáig.

Kísérletek a Habsburg-birodalom alkotmányos átalakítására

A szilveszteri pátensek után fokozatosan megvalósult a neoabszolutizmus politikai rendszerének kiépülése.

A *törvényhozó és a végrehajtó hatalom* a császárt illeti meg. Az uralkodó személyében szent és sérthetetlen. A jogalkotó hatalmát részben törvények, részben pátensek útján gyakorolja. Ő a hadsereg főparancsnoka, dönt a háború és béke kérdésében. Követeket küld és fogad, illetőleg megköti a nemzetközi szerződéseket. Megilleti továbbá a kegyelmezés, valamint a büntetésenyhítés joga. Kinevezi az állami főtisztviselőket.

Az uralkodó mellett jelentősebb szerepe van még a *Birodalmi Tanácsnak*, illetőleg a *kormánynak*. A Birodalmi Tanács – mint kizárólag a császár tanácsadó testülete – üléseit nem nyilvánosan tartja, s feladata lényegében az, hogy – miután a minisztertanács (illetőleg a miniszteri konferencia) javaslatait az uralkodótól (tehát nem közvetlenül a kormánytól) megkapta – ezeket a javaslatokat elsődlegesen pénzügyi szempontok alapján véleményezze.

A kormány – a neoabszolutizmus idején – szintén kizárólag a császárnak volt felelős. Az 1848-as, illetőleg az 1849-es alkotmányok alapján megszervezett minisztertanács a neoabszolutizmus időszakában átalakult miniszteri konferenciává, tehát az általános politikai irányvonalat meghatározó testületből a reszortvezetők értekezletévé vált. A külügyminiszter kormányelnöki funkciója is megszűnt.

A *közigazgatás szintjei* – az 1849-es alkotmány rendelkezéseinek megfelelően – a neoabszolutizmusban is a tartományok, a kerületek, a járások és a városok, illetőleg községek. Az egyes közigazgatási szinteken megszűnt az önkormányzat, s csak az állami közigazgatás maradt fenn.

A *bírói szervezet* szintén az 1849-es alkotmány által meghatározott rendszerben maradt meg. A legfontosabb változás a Birodalmi Bíróság megszüntetése volt.

A neoabszolutizmust – a megoldatlan nemzetiségi és politikai problémák miatt – a lakosság nem fogadta el, legfeljebb eltűrte. Az 1859-es solferinói vereség pedig szükségessé tette a politikai rendszer átalakítását.

1860 márciusában egy császári pátens átalakította a Birodalmi Tanácsot. Az ún. *megerősített Birodalmi Tanács* főhercegekkel, egyházi méltóságokkal, valamint az állami szolgálatban kitűnt személyekkel, illetőleg a tartományi gyűlések delegáltjaival egészült ki. Hatásköre kezdetben a pénzügyi kérdések és a törvénytervezetek véleményezésére, később pedig az adóügyi törvényekhez való hozzájárulásra terjedt ki.

A megerősített Birodalmi Tanács javaslatára I. Ferenc József 1860. október 20-án kibocsátotta az *októberi diplomát,* amelyhez Ausztriában tartományi gyűlési ügyrendek, Magyarországon pedig legfelső kéziratok kapcsolódtak. A diploma összeállításában jelentős szerepet játszott a magyar Szécsen Antal.

Az októberi diploma a szó szoros értelmében véve nem alkotmány, hanem formailag sokkal inkább egy császári privilégium (amelyre elnevezése is utal), jóllehet elvileg „visszavonhatatlan állami alaptörvény", fennmaradásának más garanciája nincs, mint az, hogy trónralépéskor minden új uralkodónak meg kell erősítenie. Tartalmilag tehát az októberi diploma a dinasztia örökletes önkorlátozásaként értelmezhető.

Az októberi diploma a monarchikus legitimitás elvén alapul. A szuverenitás forrása a dinasztia, hordozója pedig az uralkodó, akinek – elvileg korlátlan – hatalmát csak önmaga korlátozhatja. A kormányforma tehát változatlanul *abszolút monarchia* (jóllehet bizonyos alkotmányos korlátozásokkal), az államszervezet pedig *decentralizált egységes állam* (szemben a neoabszolutizmus centralizált egységes államával). Az októberi diploma hatálya a birodalom egészére kiterjedt.

Az *alapjogok* területén – a neoabszolutizmus által is figyelembe vettek mellett (törvény előtti egyenlőség, jobbágyfelszabadítás, a törvényesen elismert vallások és felekezetek autonómiája) – a diploma biztosítja még a szabad vallásgyakorlást, az egyenlő hivatalviselési képességet, valamint a köztehervi selést.

A *törvényhozó és a végrehajtó hatalom* – a neoabszolutizmushoz hasonlóan – a császárt illeti meg. Az uralkodói prerogatívák (a külügy, a hadügy, a biztonságügy, az egyházügy, a felsőoktatásügy) körében változatlanul más szervek közreműködése nélkül bocsáthat ki pátenseket. Egyéb ügyekben az uralkodó a törvényi formához, tehát képviseleti testületek közreműködéséhez kötött. A diploma tételesen felsorolja (taxáció), hogy mely ügyek tartoznak a Birodalmi Tanács jogkörébe; minden egyéb esetben (tehát a prerogatívák és a birodalmi tanácsi ügyek kivételével) tartományi gyűlések közreműködését kell az uralkodónak igénybe venni. A Birodalmi Tanácsnak a jogkörébe tartozó ügyekben kétféle joga van, egyrészt a „közreműködés", amikor kötelező tanácsadó szervként tevékenykedik; a másik pedig a „hozzájárulás", amikor viszont – a császárral együtt – tényleges törvényhozó testületként működik. A császárt emellett – a birodalmi tanácsi ügyekben, az 1849-es alkotmány rendelkezéseinek megfelelően – megilleti a szükségrendelet-alkotási jog is.

A Birodalmi Tanács tehát tanácsadó testületből fokozatosan és részlegesen törvényhozó szervvé alakult át. Egyben sajátos „megkettőződése" is megindult, amely

majd a februári pátensben válik teljessé, nevezetesen az összbirodalmi ügyekben a tágabb Birodalmi Tanács (a magyar korona országai képviselőinek bevonásával); az osztrák tartományok közös ügyeiben pedig a szűkebb Birodalmi Tanács dönt. (Ennek következménye, hogy a magyar, az erdélyi és a horvát országgyűlés a szűkebb Birodalmi Tanáccsal áll egy szinten; míg az osztrák tartományi gyűlések nem.)

A *végrehajtó hatalom* csúcsán szintén a császár áll. A közigazgatás központi irányítása a kormány és a miniszterek hatáskörébe tartozik, bár a miniszterek kizárólag a császárnak felelősek. A minisztertanácsnak mellérendelten működött – már 1854 óta – a Legfelső Számvevőszék, amely a pénzügyi kontrollt végezte.

A *végrehajtó hatalom helyi szintjei* változatlanok. A kerület és a járás kivételével az önkormányzati és az állami szervek minden szinten párhuzamosan működnek.

A *tartományi gyűlések* a törvényhozás, illetőleg az önkormányzati közigazgatás feladatait látják el. A tartományi gyűlés egykamarás. Megválasztására az ún. kuriális választójog alapján kerül sor. Ennek értelmében a választókat választási testületekbe osztják be, s ezek a testületek (kúriák) közvetlenül vagy közvetve választják meg a képviselőket. A kúriák – tartományonként változva – általában a következők: *1.* virilisták, *2.* nagybirtokosok, *3.* városok, *4.* külkereskedelmi és iparkamarák, *5.* községek.

A *bírói hatalom* szervezeti felépítésében nem történt változás. A bírói függetlenség garanciája továbbra is hiányzik.

Az októberi diploma kísérlet volt arra, hogy a megbékített Magyarországot betagolja az összbirodalomba. Szabályai inkább a rendiség, mint a modern alkotmányosság elveit tükrözték. Magyarország ellenállása és az udvari politikai vonalvezetés megváltozása miatt rendelkezései ugyan általában nem léptek hatályba, viszont alapul szolgáltak az 1861-es, illetőleg az 1867-es alkotmányozás számára.

Az októberi diploma rendelkezéseinek végrehajtására és konkretizálására jelent meg 1861. február 26-án az ún. *februári pátens,* amelynek összeállításában jelentős szerepe volt Schmerling államminiszternek. A „birodalmi alkotmány" megjelölésű jogforrás-komplexum magában foglalja a Pragmatica Sanctiót, az októberi diplomát, a birodalmi képviseletről szóló alaptörvényt (a szűkebb értelemben vett februári pátenst), a visszaállított magyar alkotmányt, illetőleg az osztrák tartományi rendtartásokat. A februári pátens volt tulajdonképpen az utolsó kísérlet arra, hogy az abszolutizmust alapjaiban megtartó hatalmi mechanizmusba – számára idegen – alkotmányos elemeket építsenek be.

A februári pátens változatlanul a monarchikus legitimitás elvére épül. A kormányforma lényegében *abszolút monarchia,* mégpedig – az októberi diplománál jelentősebb – alkotmányos elvekkel kiegészítve. Az államszerkezet *decentralizált egységes állam* (jóllehet a centralizáció mértéke erősebb, mint az októberi diploma esetében). A februári pátens hatálya a birodalom egészére kiterjedt.

Az *alapjogok* katalógusa az októberi diplomához képest nem változott, 1862-ben viszont tovább bővült a törvényes bíróhoz való joggal, valamint a magánlakás sérthetetlenségével.

A *törvényhozó hatalomnak* két tényezője van, a császár és a Birodalmi Tanács. Az uralkodói prerogatívák, illetőleg a szükségrendelet-alkotási jog változatlanul

megmaradnak. Ugyanúgy fennmarad a birodalmi tanácsi ügyek taxatív felsorolása is. A legfontosabb változás, hogy a Birodalmi Tanács „közreműködési joga" megszűnik, s a hatáskörébe tartozó összes ügyben „hozzájárulási jog" illeti meg. Ezzel a rendelkezéssel vált a Birodalmi Tanács véglegesen törvényhozó testületté. Megjegyzendő még, hogy a tartományi gyűlések törvényhozó jogköre is megmarad.

A Birodalmi Tanács szervezeti felépítésében kikristályosodik a „megkettőződés", a tágabb és a szűkebb testületre való tagolódás, amely a dualizmus irányába mutat. A Birodalmi Tanács kétkamarás – porosz mintára –, az Urak Házából, illetőleg a Képviselőházból áll. Az Urak Házában születés jogcímén tagok a dinasztia nagykorú hercegei; örökletes tagok a császár által kinevezett nagybirtokos családok képviselői; örökös tagok a – szintén a császár által kinevezett – személyek, akik az állam, az egyház, a tudomány vagy a művészet területén kimagasló érdemeket szereztek; hivataluk alapján tagok az érsekek és a – fejedelmi rangú – püspökök. A Képviselőház tagjait az egyes tartományi gyűlések tagjai delegálják, amely testületeket a kuriális választójog alapján választják meg.

A császárt megilleti a Birodalmi Tanács összehívásának, elnapolásának, valamint a Képviselőház feloszlatásának joga. Törvényeket a kormány és a két kamara kezdeményezhet. Az uralkodót abszolút vétójog illeti meg, valamint hatáskörébe tartozik a törvények kihirdetése. A törvények meghozatalához a két kamara egybehangzó határozata szükséges. Az egyszerű törvények elfogadásához abszolút, az alkotmánytörvényekéhez viszont minősített (kétharmados) többség kell.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán a császár áll. Változatlanul fennmarad a kormány (mely csak a császárnak felelős), valamint a Legfelső Számvevőszék. Egyetlen lényeges változás, hogy a törvényhozó testületté váló Birodalmi Tanács helyett létrehozták – tanácsadó hatáskörrel – az *Államtanácsot*.

A végrehajtó hatalom *helyi szintjei és szervei* nem változtak, viszont fokozatosan kiépült a tartományi és községi autonómia.

A *bírói hatalom* szervezeti felépítése, továbbá függetlensége garanciájának a hiánya sem változott.

A februári pátens 1865-ig maradt hatályban, amikor is az uralkodó – a magyarokkal történő kiegyezés érdekében – a birodalmi képviseletről szóló törvényt (és ezáltal a Birodalmi Tanács működését) felfüggesztette. (A tartományi rendtartások viszont hatályban maradtak.) Az 1860-as évek alkotmányos reformkísérletei egyaránt azt mutatták, hogy a birodalom alkotmányos átalakítása Magyarország jogállásának rendezése nélkül nem lehetséges. Az alkotmányosság és a kiegyezés problémája tehát szorosan összekapcsolódott.

A porosz állam szervezete 1850–1866 között

Úgy tűnt, a történelem megismétli önmagát. A német államok a bukott forradalmat követően az 1815 utáni időszakra emlékeztető módon igyekeztek belső viszonyaikat stabilizálni. Az abszolutizmus pozíciói – különösen Ausztriában – jelentősen megszilárdultak, a többi német állam is igyekezett a sokszor kényszerűségből beveze-

tett liberális reformokat hatálytalanítani. A társadalmi és állami élet terén kimutatható azonos tendenciák mellett a periódus az államok közötti különbségeket is növelte, főként a két rivális nagyhatalom között. Poroszország újra hegemóniára tört. Túlbecsülve erejét és rosszul felmérve a nemzetközi helyzetet már 1850 márciusában Ausztria kizárásával akarta tömöríteni a német területeket. A cár támogatását ekkor még élvező Ausztria elhárította ezt a kísérletet, az elszigetelt porosz állam kénytelen volt meghátrálni. Az 1858 novemberében a két állam között megkötött olmützi egyezmény értelmében Poroszország lemondott osztrákellenes katonai terveiről, feloszlatta a 21 kisnémet államból álló porosz uniót és elismerte a Német Szövetséget.

Poroszországban az 1848/49-es forradalom után Ausztriához hasonló alkotmányjogi folyamatok zajlottak. Külpolitikai veszteségeit, sikertelen hegemón törekvését represszív belpolitikával ellensúlyozta. Kortársi megítélés szerint a porosz királyság ezekben az években alakult át katonaiból rendőrállammá. A korszak egy *revideált alkotmány* kiadásával kezdődött. Az 1850. január 31-én megjelent alaptörvény maradt érvényben Poroszországban az első világháború végéig.

Az oktrojált alkotmány személyi szabadságjogok felsorolásával kezdődött. A jogok szinte teljes katalógusát adta, azonban szóhasználatában számtalan megszorító, és a rendezést külön törvényre hárító kitételeiben jelentős korlátokat is tartalmazott. A honvédelem érdekében korlátozta a kivándorlási jogot, az egyesülési és gyülekezési szabadságot a „közbiztonság" érdekeinek alárendelve biztosította. Háború, felkelés, vagy a – sokféleképpen értelmezhető – közbiztonságot fenyegető veszélyben a szabadságjogokat fel lehetett függeszteni.

A kétkamarás országgyűlés összetétele és ennek változása már önmagában is jellemzi a korabeli porosz államfejlődési irányt. Az első kamara tagja volt minden nagykorú királyi herceg, az egykori német birodalom fejedelmi családjainak képviselői és a király által tetszés szerint kijelölt tagok. Rajtuk kívül a háromosztályos választójog alapján választottak vettek még részt ebben a testületben, de csak 1854-ig. Ekkor az „első kamara átalakításáról" szóló rendelet megszüntette a választást, a király a tagok többségét szabadon válogathatta ki.

Az 1860-as évek elején Poroszországban sűrűsödtek az alkotmányjogi konfliktusok. IV. Frigyes halála után I. Vilmos került a trónra, aki 1862-ben Otto von Bismarckot nevezte ki kancellárrá. A kormányzat új vezetője sajátos uralmi rendszert honosított meg, amelyben egyaránt helyet kaptak diktatórikus és parlamentáris elemek. Az állam anyagi eszközeivel a parlament beleegyezése nélkül, de célszerűen rendelkezett: modernizálta, átalakította a porosz hadsereget. A hivatalnoki apparátust „depolitizálta", az ellenzéki hivatalnokokat áthelyezte. Gyakran eszközölte ki az országgyűlés feloszlatását, ha az elképzeléseit nem támogatta. Poroszország lassan megerősödött, néhány év múlva – a nemzetközi helyzet kedvező változása után – elérkezettnek látta az időt a német egység megteremtésére.

A német jogrendszer és a kodifikációs törekvések (1789–1866)

A francia forradalom és a napóleoni háborúk nyomán a német területek jelentős részében a fejlett francia polgári jog érvényesült. A természetjogi alapokon álló, rendi jellegű porosz Landrecht kiszorult a franciák által elfoglalt területekről, a délnémet államok egy része pedig a németre lefordított Code Civit léptette életbe. A német területen ez idő tájt megalkotott legjelentősebb kodifikációs munka az *Osztrák Polgári Törvénykönyv* volt. Létrejöttének előzményei Mária Teréziáig nyúlnak vissza, aki 1753-ban egy jogtudósokból álló testületet bízott meg azzal, hogy országa számára egységes magánjogi kódexet állítson össze. Az elkészült tervezet Gaius Institutióinak rendszerét követte és olyan terjedelmesre sikerült (7400 cikk), hogy az átvizsgálására kiküldött revíziós testület új alapokon való átszerkesztése mellett foglalt állást. Az 1766-ra befejezett újabb tervezet sem kapott császári megerősítést. Kaunitz kancellár ezt a munkát már használható anyaggyűjteménynek nevezte és elrendelte, hogy ki kell belőle hagyni mindent, ami tankönyvbe és nem törvénybe való, továbbá a homályos és kétértelmű megfogalmazásait is mellőzni kell. A látszólag egyszerű elvárásoknak nem volt könnyű eleget tenni: a mű első, személyi joggal foglalkozó része csak 1786-ban, II. József császár rendeletére lépett hatályba Galíciában. II. Lipót Karl Martinira, a kiváló tudósra bízta a munka folytatását, aki újabb fejezettel készült el. A végleges változat 1811-re, Zeiller professzor irányításával állt össze és került a császár elé, aki azt 1812. január 1-vel hatályba léptette.

A természetjog rendszerét követve a kódex 1502 §-a – a bevezetésen kívül – három részre oszlik. Az első nagyobb tartalmi egység a személyekről szól, amely a házassági, gyámsági jogot, továbbá a szülők és a gyermekek közötti jogviszonyt tárgyalja. A második rész a dologi jog szabályait rendszerezi. Itt esik szó a birtok, tulajdon, zálog, a szolgalom intézményéről, az öröklési jog és a tulajdonközösség normáiról. A záró fejezet a kötelem teljesítésére, megszűnésére, az elévülésre és elbirtoklásra irányadó szabályokat tartalmazza.

A bevezető rész definiálja a polgári jog fogalmát, amely alatt az állam lakosainak egymás közötti viszonyait szabályozó normák összességét érti. Rögzíti, hogy a szabályosan kihirdetett törvény nem ismerésére senki sem hivatkozhat, kizárja a magánjogi törvények visszaható hatályát. A törvényt általánosan kötelező módon csak a törvényhozó értelmezheti, de kivételesen megengedhető az analógia is. Ha egy jogesetre alkalmazható jogi norma hiányzik, akkor a természeti jog szabályai érvényesülnek. A kódex előremutató rendelkezése szerint a szokásjogot csak akkor lehet alkalmazni, ha arra valamilyen törvény hivatkozik. Az OPTK tiszteletben tartotta az egyes személyeknek vagy testületeknek adott kiváltságokat és mentességeket.

A személyi jogot tárgyaló rész a kor előremutató felfogása szerint elismeri, hogy minden ember születésétől kezdve természetes, elidegeníthetetlen jogokkal rendelkezik. Megtiltja a rabszolgaságot és az örökös szolgaságot, védi a méhmagzat jogait. A házasságot olyan szerződésnek tartja, amelyben különböző nemű személyek ígéretet tesznek arra, hogy egymással „elválaszthatatlan közösségben élnek, gyermeket

nemzenek és azokat nevelik és egymást kölcsönösen segítik". Kölcsönösen elvárhatják egymástól a hűséget és az illendő bánásmódot. A házasságban a férj a család feje. Ő vezeti a ház ügyeit, de kötelessége nejét vagyonához képest illően eltartani. A nő a férje nevét viseli, köteles őt lakhelyére követni, a háztartásban és a közös munkában „erejéhez képest" segítségére lenni. A házassági szerződést a felek önhatalmúlag nem szüntethetik meg.

A törvény megkülönbözteti a törvényes és házasságon kívül született gyermekeket. Az utóbbiak anyjuk családi nevét viselik, nem örökölhetnek, joguk van azonban vér szerinti szülőktől ápolást, nevelést és ellátást követelni. A „természeti gyermekek" azonban a személyi állapotuk miatt sem polgári becsületükben, sem előmenetelükben hátrányt nem szenvedhetnek. A személyekről szóló törvényi fejezetet az atyai hatalomról, továbbá a gyámságról és gondnokságról szóló aprólékos rendelkezések zárják.

A dologi jogi szabályok között figyelemre méltó a tulajdonnak a Code Civilhez hasonló megfogalmazása: „mint jog, a tulajdon azon szabadság, miszerint valaki a dolog állagával s annak hasznaival kénye szerint bánhatik s abból minden mást kizárhat". A meghatározás a polgári kor igényeinek felel meg, de a törvény ismeri a kettős tulajdonjogot is. A hűbéri kötöttségekből eredő tulajdoni korlátozásoknak önálló fejezetet szentel és hosszasan tárgyalja a kötött családi vagyon, a hitbizomány szabályait, öröklési rendjét.

Az ingatlanforgalom biztonságát szolgálta a *telekkönyv bevezetése*. Ebben a bárki által megtekinthető nyilvántartásban az ingatlan legfontosabb adatai, a tulajdonos neve és a fennálló terhek szerepeltek.

Az OPTK mellett említést érdemel az 1813-as *bajor Büntető Törvénykönyv*, amelynek tervezetét a felvilágosult jogász, Anselm Feuerbach készítette el. A bűncselekmény súlya szerint különbséget tett bűntett, vétség és kihágás között. Rögzítette a „nullum crimen sine lege" elvét, amely szerint csak az a cselekmény minősül bűncselekménynek, amelyet elkövetése előtt a törvény annak nyilvánított. A meghatározás két lényeges tartalmi eleme a visszamenőleges hatály tilalma, illetve a jogforrási feltétel. A modern büntetőjog szerint szokásjog, statútum már nem keletkeztethet bűncselekményi tényállást.

A bajor törvénykönyv ismerte a „nulla poena sine lege" elvét is. Ennek értelmében csak olyan büntetésnem alkalmazható, amelyet a törvény rögzít. Ez a tilalom a kegyetlen tortúrák, elrettentést célzó egyedi büntetések visszaszorítását szolgálta. A kódex az abszolutizmus megtorlást előtérbe helyező büntetési rendszerével szemben az általános megelőzést, a társadalom tagjainak a bűncselekményektől való visszatartását tartotta szem előtt.

Tizenegyedik fejezet

Az állam- és jogfejlődés útja az olasz államokban. Itália egyesítése

Irodalom

Candeloro, G.: Storia dell'Italia moderna. II. Dalla restaurazione alla Rivoluzione nazionale Milano, 1958.

Carducci, A.: Letture del Risorgimento Italiano 1749–1870. Bologna, 1961.

Smith, M.: Cavour and Garibaldi. Cambridge, 1954.

Gramsci, A.: Il Risorgimento. Milano, 1953.

Caracciolo, A.: Il Parlamento nella formazione del Regno d'Italia. I–II. Róma, 1960.

Alatri, P.: L'unità d'Italia. I–II. Roma, 1960.

Gereti, C.: Corso di diritto constituzionale italiano. Torino, 1949.

Besta, E.: Le successioni nella storia del diritto italiano. Milano, 1961.

Gramsci, A.: Il Risorgimento. Torino, 1949.
Le constituzioni italiane. Milano, 1958.

Kis Aladár: Olaszország története 1748–1968. Bp., 1975.

* * *

Az államszervezet fejlődése a Bécsi Kongresszusig. A francia megszállás hatása az államszervezet fejlődésére

A francia forradalmat megelőző időszakban az Appennin-félszigeten létező tucatnyi olasz állam többsége *spanyol* (a Nápoly–Szicíliai Királyság), *francia* (Szárd Királyság) vagy *osztrák* (Toscana) minta szerint megszervezett abszolút monarchia volt. A régi városköztársaságok közül csak Velence és Genova tudta megőrizni függetlenségét, de a kereskedelmi utaknak az Atlanti-óceánra való eltolódásával, a török birodalom megerősödésével ezek jelentősége csökkent és hatalmi rendszerük is megmerevedett. E köztársaságokban is olyan módszereket alkalmazott a patrícius-arisztokrácia, amilyenek az abszolút monarchiákra jellemzők. Különös jelentősége volt az immár egy évezrede fennálló Egyházi Államnak (amely területileg is kettéválasztotta Itáliát): a Fény Századában, a felvilágosodás rohamaival szemben nemcsak Itáliában, hanem Európa egész területén a mozdulatlanság, a feudális társadalmi „értékrendszer" megvédésének legjelentősebb támasza volt. Mint minden abszolutisztikus rendszerben, az olasz államokban is döntő szerepük volt az uralkodóknak: törvényeket alkottak, irányították a törvények (valamint az uralkodó osztály akaratának) megvalósítására irányuló végrehajtó-tevékenységet és (személyesen vagy megbízottak útján) gyakorolták a bírói hatalmat is. Ez a bírói hatalom néha odáig terjedt, hogy az abszolút uralkodó konkrét ügyekben döntve félretehette az általa kiadott és szentesített törvényeket, így például a szárd

uralkodó: módosíthatta a felek által megkötött (és a kötelmi jogi normáknak teljesen megfelelő) szerződések feltételeit-kikötéseit, megváltoztathatta (meghosszabbíthatta) a teljesítési-fizetési határidőket, hatályossá tehette a jogszokásoknak, illetve a törvényes előírásoknak meg nem felelő végrendeleti okmányokat stb.

Az abszolutizmus államszervezete azonban minden olasz államban eltérő volt: a lényeg azonossága mellett az állami tevékenység ellátásának, a kormányzati feladatok gyakorlásának eltérő formái és intézményei alakultak ki a különböző olasz államokban. Néhány államban megmaradtak az Általános Rendi Gyűlések (Stato Generale), Szicília rendi gyűlése például a létrejöttétől számított csaknem hét évszázadon át, egészen az állami egység megteremtéséig lényegében folyamatosan működött. A Rendi Gyűlések hatásköre azonban jobbára csak a panaszok és kérelmek benyújtására, a tanácsadásra korlátozódott. Más államokban az abszolutizmus felszámolta a rendi képviseleti gyűléseket (Szárd Királyság). Némelyik államban – az abszolutizmus klasszikus modelljének megfelelően – a klérus alkotta az abszolutista uralmi rendszer egyik alapvető társadalmi bázisát (mint például a Szárd Királyságban), másutt – a felvilágosult abszolutizmus törekvéseinek megfelelően – korlátozták ennek politikai-gazdasági hatalmát, feudális előjogait (mint például Toscanában vagy II. József uralkodásának időszakában Lombardiában). Egyes olasz államokban korlátozott formában meghagyták a municipiumok (városi önkormányzatok) jogkörét, más területeken „államosították" az önkormányzatot és a centralizációt következetesen megvalósítva a kommunák (községek és városok) igazgatását a kinevezett polgármesterek látták el. Sajátos államszervezete volt az Egyházi Államnak, amelyben az igazgatási tevékenység ellátásában – mint központi igazgatási szerveknek – nagy szerepe volt a római kúria (pápai udvar) különböző bíborosi kollégiumainak, a helyi igazgatásban pedig a püspököknek, illetve az egyházszervezet más vezetőinek. Ugyancsak sajátos állami szervezetet épített ki a két megmaradt városállam: ezekben minden hatalom a kereskedő-nemesség zárt kasztja kezében volt, ez hozta létre – érdekeinek megfelelően – a törvényalkotói, végrehajtó és bírói hatalom gyakorlását megvalósító különböző kollegális szerveket (Velencében például a Negyvenek, Tízek, Hármak stb. Tanácsát). A 18. század derekától kezdve – a tartós béke következményeképpen – a félsziget olasz államaiban megerősödött a polgárság és ezzel párhuzamosan nőtt az abszolutista rendszerekkel szembenálló lényeges társadalmi és államszervezeti reformok végrehajtását sürgető politikai csoportok befolyása is. Különféle titkos társaságok jöttek létre (szabadkőműves-páholyok), amelyek a felvilágosodás ideológiáját és konkrét követeléseit terjesztették, „akadémiák" alakultak, amelyek a nemzeti múlt hagyományainak, értékeinek feltárását tartották feladatuknak, a 19. század nagy hatású politikai mozgalmainak, az ún. Újjáébredés (Risorgimento) társadalmi-állami reformtörekvéseinek a gyökerei erre a periódusra nyúlnak vissza. Ilyen helyzetben találta Itáliát a francia forradalom és az azt követő háborúk időszaka.

1796-ban a francia köztársasági hadseregek fegyvereinek árnyékában, egy-egy francia tábornok patronálása alatt az abszolút monarchiák romjain különböző városállamok jöttek létre. A politikailag képzettebb burzsoázia és liberális nemesség felfogásában ebben az időszakban még a különállás, a regionalizmus volt az uralkodó:

az abszolutizmus nyomása alól felszabadulva ezért természetes, hogy a „római", „toszkán", „bolognai" stb. „nemzet" régi nagyságára, városállama virágkorára emlékezett vissza. Az így létrejött városállamok hatalmi mechanizmusa eltérő: *Bolognában* a régi intézményeket elevenítik fel, *Velencében* viszont (ahol az abszolutizmus, a rendőrállam a köztársasági szervezet intézményeinek leple alatt valósult meg) a polgárság még Szent Márk oroszlánját, a régi Velence nagyságának szimbólumát sem hajlandó átvenni. Itt az 1797-es alkotmány – a jakobinus, illetve thermidori rendszer mintájára – olyan hatalmi mechanizmust teremt meg, amelyben a törvényhozó testület tagjai egyben valamilyen végrehajtó-feladatot ellátó bizottságnak is tagjai (egyebek között Közjóléti Bizottságot is állítottak fel). Másutt – mint például az 1798-ban létrejött Római Köztársaságban – a III. év alkotmányát veszik alapul az új államszervezet kialakításánál: kétkamarás törvényhozó testületet hoznak létre, a végrehajtó hatalom gyakorlását egy öt tagból álló konzuli testületre bízzák stb... A városállamok között ugyan felelevenedtek a régi ellentétek, de minden új államban újjáéledt a nép bizonyos elemeinek a hatalom gyakorlásában való részvételi joga (amelytől az abszolút rendszerek már évszázadokkal előbb megfosztották a lakosságot). Minden alkotmánynak szerves része volt a Jogok Deklarációja és önmagában ez a tény is (bármelyik francia deklarációt vették alapul) az előzőekhez képest új helyzetet teremtett Itáliában.

Ez a helyzet azonban nem sokáig tartott: a francia csapatok főparancsnoka nagyobb állami egységek megteremtését, kialakítását vette tervbe, ennek megfelelően 1797 elején megalakult a Pó folyótól délre fekvő olasz városállamokból a *Ciszpadán* (Pón inneni) Köztársaság. Néhány hónappal később ez egyesült az Alpok és a Pó folyó közötti olasz területekkel *Ciszalpin* (Alpokon inneni) Köztársaság elnevezéssel. Ezzel egy időben alakult meg a Liguriai Köztársaság is (a régi genovai városállam területein). Az új államokra jellemző, hogy egyre szolgaibban veszik át a III. Köztársaság alkotmányát: a Ciszpadán Köztársaság még az olasz viszonyokhoz igazítja az 1795-ös alkotmányt (például a római katolikus vallást államvallásnak deklarálja), a később létrejött új államok alaptörvénye viszont már csak szolgai fordítás. Ennek ellenére pozitív szerepe volt a Ciszalpin Köztársaságnak: az angol–orosz inváziókig az Öregek Tanácsa és a Nagytanács (szerepe azonos volt az Ötszázak Tanácsával), valamint az 5 tagú direktórium szakadatlanul tevékenykedett: a törvényhozó testület vitáiban ugyan sok volt a szervilizmus (a hódító előtti hajbókolás), de az alkotmányos, valamint pénzügyi kérdések megvitatásában már sok figyelemre méltó jelenséget fedezhet fel a kutató. Ezért a Ciszalpin Köztársaság lényegében a polgári demokratikus parlamenti és önkormányzati tevékenység első iskolájává vált.

A hadiszerencse változása és Itália újbóli meghódítása után nem hívták életre a Ciszalpin Köztársaságot (illetve a Liguriai Köztársaságot), hanem Napóleon elnökletével megalakult az Olasz Köztársaság, amelynek alkotmányához a VIII. év (konzuli) alkotmánya szolgált alapul. Érdekes és fontos szerepet kapott ebben az alkotmányban a három elektori kollégium: a legtöbb adót fizető földbirtokosok közül nevezték ki az első kollégium 300 tagját, a második – kereskedői – kollégiumnak 200, a harmadik – értelmiségi – kollégiumnak 100 tagja volt. E kollégiumokat az alkotmány a *nemzeti szuverenitás letéteményesének* nyilvánította és hatáskörébe utalta az összes

fontosabb tisztségviselő kinevezésének, illetve a különféle testületek megválasztásának jogát. Egyetlen kivételt jelentett az alelnök: őt a Köztársaság elnöke (Bonaparte polgártárs) nevezte ki, de jellemző, hogy – Napóleon kifejezett akaratára – az alelnök nem rendelkezett az elnök helyettesítésének jogával, hanem az alkotmány előírásai szerint csak az elnök által rábízott állandó vagy ad hoc feladatokat hajthatta végre. Az Olasz Köztársaság fontosabb központi intézményei voltak: az *Államtanács* (ez francia mintaképétől eltérően csak külügyi és állambiztonsági kérdésekkel foglalkozott), a *Törvényelőkészítő Bizottság* (ennek volt feladata az egyes miniszterek által javasolt jogszabályok kidolgozása és a törvényhozó testület elé terjesztése), *a Törvényhozó Testület,* amely nem vitázott a javaslatokról, hanem csak elfogadta vagy elvetette azokat. Ez a testület viszont kinevezett egy állandó bizottságot (az ún. szónokok kamaráját), ennek volt feladata a kidolgozott törvénytervezet alapos megvizsgálása (adott esetben opponálása) és ez terjesztette elő a javaslatot is, amelynek alapján a Törvényhozó Testület döntött. Ez az alkotmányos rendszer nem sokáig állott fenn, egyrészt az egyes szervekben (főképpen a szónokok kamarájában) megmutatkozó ellenzéki szellem, másrészt a francia császárság létrehozása miatt a köztársaságot Itáliában is felváltotta (az Olasz Királyság formájában) a monarchia.

Az Olasz Királyság 1805-ös alkotmányában megmaradt a három elektori kollégium (de egy szó sincs immár arról, hogy ezek a nemzeti szuverenitás letéteményesei); az uralkodó helyett lényegében az alkirály irányítja az állami szervek tevékenységét (a Királyság alkirálya Napóleon mostohafia lett); a törvényelőkészítő bizottság megszűnt, feladatkörét az Államtanács vette át (utóbbinak még két szekciója volt: a tanácsadói testület, amely a nevében is szereplő alapvető funkcióján kívül egyes esetekben államfői jogokat is gyakorolhatott, valamint a bírósági tanács, amely lényegében az állam közigazgatási bíróságaként működött). A törvényhozó testület szerepe nem változott (a szónokok kamarája viszont megszűnt, feladatkörét az esetenként kiküldött bizottságok vették át). Ez az alkotmányos konstrukció jól működött addig, amíg csak uralkodói (vagy alkirályi) deklarációkat kellett meghallgatni, amikor azonban a törvényhozó testület élni akart az alkotmányban biztosított jogaival, nem volt hajlandó a vak eszköz szerepét eljátszani, kritikai álláspontot foglalt el a bonapartista állami vezetés terveivel, igényeivel szemben, feloszlatták és egy csupán tanácsadói feladatra szánt szenátussal pótolták.

Az igazgatási rendszer fejlődése teljesen megfelelt a francia önkormányzat elsorvasztásának: a francia mintára létrehozott megyékben (dipartimento) és a községekben az eredetileg még széles körű önkormányzat egyre jobban korlátok közé szorult, majd 1802 után itt is bevezették a kinevezett prefektusi, alprefektusi, illetve polgármesteri rendszert a mellettük működő (zömmel kinevezés alapján összeállított) tanácsadói testületekkel együtt.

A francia uralom általunk vázolt modellje mellett még két formája alakult ki Itáliában a megszálló hadseregek szuronyaira épített hatalmi, illetve jogrendszernek: a félsziget egyes területeit „népszavazással" vagy hatalmi aktussal Franciaország részének nyilvánították (Piemont, Genova, Róma stb.). Ezeken a területeken a francia dekrétumokat léptették hatályba és a császárság igazgatási, bírósági szervezetét építették ki. Másutt „független" királyságokat hoztak létre és ezek trónjára Napóleon

kiterjedt rokonságának valamelyik tagja került (ilyen volt a Szicíliai Kettős Királyság szárazföldi területein létrehozott Nápolyi Királyság, amelynek első uralkodója Bonaparte József volt, utódja pedig Napóleon sógora, Murat marsall). Ezekben a formailag független olasz államokban szintén a francia államszervezeti és jogrendszert honosították meg, de valamivel nagyobb rugalmassággal, mint a többi olasz területeken, jobban figyelembe vették a meglévő realitásokat.

Ennek a periódusnak van még egy sajátossága az olasz államok államszervezetének fejlődésében: nemcsak a megszálló francia hatalom erőltette rá az országra saját hatalmi és jogrendszerét, hanem az olyan államok is, amelyek éppen a francia „bitorlók" ellen nyújtottak védelmet a régi dinasztiáknak. A nápolyi Bourbonok uralma alatt (az angol flotta hathatós támogatása miatt) megmaradt Szicíliában például az angol kormány képviselőjének presszziójára alkotmány-reformot hajtottak végre: a régi rendi parlament helyett – angol mintára – kétkamarás törvényhozó szervet állítottak fel. Az Urak Háza teljesen megfelelt a Lordok Házának, míg az alsóház elnevezésében is átvette az angol mintát (ezt ugyanis Közösségek Házának nevezték). A szicíliai viszonyok között teljesen gyökértelen „modern parlament"-nek igen szerencsétlen élete volt: idegen kormány presszziójára jött létre, senki más nem akarta életre hívását, ez rá is nyomta bélyegét egész tevékenységére. Napóleon bukása után – amikor már nem volt szükség Anglia katonai védelmére – az uralkodó első intézkedése az volt, hogy elnapolta a parlament tevékenységét és ezt az országra erőszakolt intézményt soha többé össze sem hívták.

A francia uralom mérlege Itália számára mégis rendkívül kedvező volt: az abszolutizmus évszázadokon át tartó uralma után a napóleoni rendszer mindhárom formájában állami, parancsnoki posztra került ismét az olasz burzsoázia; a deklarációkban rögzített elvek gyakorlati megvalósítása (akkor is, ha ez korlátozott formákban valósult meg) erősítette az olasz polgárság öntudatát; Napóleon hadseregeiben kinevelődött egy olyan tisztikar, amely már túllátott régiója vagy városa határain, nemzetben és Európában gondolkodott és a 19. század első felében jelentős szerepet játszott a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség megvalósítására irányuló mozgalmakban. De nemcsak ez segítette az egységes öntudat kikovácsolódását, hanem a megszálló francia szervek – sőt a „támogatást nyújtó" angolok – számos politikai hibája, a helyi érdekek figyelmen kívül hagyása is.

Az olasz államok államszervezetének fejlődése a restaurációtól az 1848/49-es forradalom leveréséig

A francia uralom összeomlása után a Bécsi Kongresszus 1815-ben Itáliában ismét visszaállította az abszolút monarchiákat, sőt az 1789 előtt még önálló város-köztársaságokat is szétosztotta a „sokat szenvedett" dinasztiák között: Genovát a Szárd Királyság kapta jutalmul, Velencét pedig Ausztria. A Kongresszus – amelynek egyik vezető egyénisége, Metternich kancellár Itáliát csupán független államok olyan csoportjának tekintette, amelyet a közös földrajzi megjelölésen kívül nem köt össze

semmi – a francia agresszió ellen harcoló és nemzeti öntudatra ébredt népek akaratát semmibe véve rajzolta meg Európa új térképét. A restaurált abszolút monarchiák – hol körültekintően, hol pedig elvakult dühvel – nemcsak a forradalom előtti hatalmi mechanizmust igyekeztek visszaállítani, hanem a dühös restaurációs igyekezet helyenként a francia uralom alatt létrehozott anyagi objektumok lerombolására is kiterjedt. Az állami intézmények és az igazgatási szervezet restaurálásánál azonban az abszolút monarchiák nem mellőzhették teljesen a francia uralom alatt kiépített és „gyökeret eresztett" intézményeket. *Nápolyban* például a restauráció után kiadott ún. *Szervezeti Törvényekkel* nemcsak az Államtanács és a Legfelső Számvevőszék (francia mintára történő) felállítására intézkedtek, hanem a racionálisan kiépített új igazgatási keretek létrehozására is. Ennek megfelelően a legalsó igazgatási egység a község (communa) lett, majd a körzet (circolo) és járás (cantone) és végül a helyi igazgatási tevékenység legmagasabb fórumaként megmaradt a megye (dipartimento), ez a rendszer tehát meglehetősen mechanikusan követte az 1789 után kiépített francia közigazgatási beosztást. A francia megszállás maradandó eredményeként sehol sem egyesítették Itáliában 1815 után az igazgatási és bírói fórumokat, és a bírói fórumrendszer kiépítésénél szintén a francia modellt követték. Nápolyban például a körzeti székhelyeken *békebíró* (conciliatore) ítélt a kisebb értékű polgári perekben, illetve a kisebb súlyú büntetőügyekben (a kihágásokban és a kisebb büntetési tétellel fenyegetett vétségekben). A járási székhelyeken *polgári és kereskedelmi* törvényszékek döntöttek a békebírótól megfellebbezett polgári perekben, illetve elsőfokú bíróságként ezek jártak el a meghatározott perértéket meghaladó polgári ügyekben és az összes kereskedelmi perben. A bírósági szervezet legfontosabb láncszemét *a megyei polgári és büntető-főtörvényszékek* képezték, amelyek elsőfokú és fellebbezési fórumként mind a polgári jogvitákban, mind pedig büntetőperekben döntöttek. A bírósági szervezet csúcsán *a Legfelső Bíróság* állt, végső soron ehhez voltak fellebbezhetők a polgári és a büntetőperek is. A racionalitás elve alapján kiépített igazgatási struktúra, a három- (büntető), illetve négyfokú (polgári) bírósági szervezet kiépítése és egyéb állami intézmények átvétele sem változtatott azonban a hatalom gyakorlásának abszolutisztikus jellegén.

Az abszolút rendszereknek azonban nem sikerült a francia uralom alatt megerősödött kereskedelmi-ipari burzsoázia, valamint a kapitalizálódás útjára lépett nemesség gazdasági hatalmát megtörni, és az Olasz Királyság emlékét kiirtani. Ez a burzsoázia hívta életre a 19. század első harmadának legjelentősebb politikai mozgalmát, az alkotmányos monarchia eszményeiért küzdő és a liberális reformok megvalósítását zászlójára író *carbonari*-mozgalmat. E mozgalom hívei elsősorban a liberális polgárság, a nemesség, valamint az értelmiség (és a hadsereg tisztikarának) tagjai közül kerültek ki. A mozgalom azonban politikailag nem volt egységes: fő harci módszerének az összeesküvések szövését, puccsok végrehajtását tartotta, szervezetét is a misztikus konspirációs formák alapján építette ki. A carbonari-mozgalomnak döntő szerepe volt abban, hogy a 19. század elejének 20-as és 30-as éveiben több olasz államban forradalmak robbantak ki, ezeket azonban a Szent Szövetség megbízása alapján az osztrák hadsereg viszonylag gyorsan vérbe tudta fojtani. Az 1830-as években (a carbonari-mozgalom befolyásának gyengülésével) új szakaszba lépett az Itália

egységének megteremtéséért vívott harc. Az egységmozgalomnak két irányzata alakult ki. A polgári demokratikus irányzat (amelynek legkimagaslóbb képviselője Mazzini és Garibaldi volt) az egység demokratikus forradalommal történő megmentését tűzte ki céljául. E mozgalom köztársasági célokat követett, valamennyi olasz dinasztia megdöntését hirdette és a demokratikus átalakulás megvalósítását írta zászlajára. A népre azonban nem mert támaszkodni, az agrárkérdést például nem a parasztságra támaszkodva akarta megoldani, és ezek a hibák okozták a mazzinista összeesküvések, „felszabadító" hadjáratok és az 1848-as forradalmak során létrejött mazzinista forradalmi rendszerek összeomlását, kudarcát. A másik nemzeti egységmozgalom – a piemonti, lombardiai burzsoázia érdekeinek megfelelően – reformista, liberális átalakulást kívánt végrehajtani. Az olasz egység megteremtését ez az irányzat dinasztikus úton akarta megvalósítani, az uralkodók meggyőzésével valamilyen föderatív államot kívántak létrehozni. Ez az irányzat követelte az egyház birtokjogának korlátozását, a hitbizományok (egyáltalán – a még meglévő tulajdoni kötöttségek) megszüntetését, az iparfejlesztés és vasútépítés támogatását, a vámunió létrehozását stb. ..., de ők is mereven elzárkóztak a parasztság félfeudális kizsákmányolásának megszüntetése elől. A liberális mozgalom elsősorban a Szárd Királyságban végrehajtott reformokra volt nagy hatással, elősegítve így a szárd dinasztia vezetésével történő, felülről végrehajtott átalakulás, egyesítés feltételeinek megteremtését.

Az 1848-as forradalmak során valamennyi olasz állam alkotmányos rendszere (legalábbis átmenetileg) gyökeresen megváltozott. Az egyes uralkodók – a mozgalom leszerelése érdekében – alkotmányokat bocsátottak ki, polgári kormányokat neveztek ki és többnyire népképviseleti szerveket is összehívtak. E változások azonban a Szárd Királyság kivételével rövid életűek voltak, az ellenforradalom győzelme után a legtöbb államban a forradalom minden eredményét megsemmisítették. Egyedül a Szárd Királyságban maradt meg a 48-as forradalom során kialakított rendszer, a burzsoázia hatalmon maradt, sőt az állam egységének megteremtése során az 1848-as forradalomban létrejött vívmányokat (többek között az alkotmányt) kiterjesztették az egész félszigetre. A Szárd Királyság részére 1848. március 4-én kiadott Statútum tehát az egységes Itália alkotmányává vált, és lényegében (a fasiszta uralom éveiben végrehajtott változtatásokkal) hatályban maradt a II. világháború befejezéséig.

A Szárd Királyság alkotmányának tartalma és értékelése

Az 1848. március 4-én meghirdetett adományozott (oktrojált) alkotmány – az ilyen jellegű alaptörvények valamennyi jellegzetességét tükrözi. Az alaptörvény bevezetőjében meg is indokolja az uralkodó (Károly Albert): „a rendkívüli körülmények" késztették arra, hogy alattvalói sorsát „hozzáalakítsa az idők követelményeihez". A 84 szakaszból álló alkotmány rögzíti a polgárok jogait és kötelességeit, a törvényhozó szerv felépítését és a törvényalkotás mechanizmusát, a végrehajtó (királyi) hatalom gyakorlására vonatkozó normákat, valamint az igazságszolgáltatás rendjére vonatkozó előírásokat. A polgárok jogai között az alkotmány egyebek között deklarálja a törvény előtti egyenlőséget (ennek kiegészítéseképpen azt is, hogy a polgár

bármilyen katonai vagy polgári tisztséget betölthet). Bevezeti a statútum a köztehervi-selést (így megszünteti a még fennálló feudális mentességeket); az egyéni szabadságjo-gok közül garantálja a személyi szabadságot és biztonságot (csak törvény által előírt esetekben és az ott meghatározott formák betartásával lehet bárkit személyes szabad-ságától megfosztani, illetve bíróság elé állítani); a lakás sérthetetlenségét (csak a törvény által előírt esetekben és a törvényes formák betartásával lehet házkutatást végrehajtani) és a tulajdon szabadságát (ezt azonban közérdekből, előzetes és méltá-nyos kártérítés ellenében ki lehet sajátítani). Az alkotmány két megszorítással elismeri a sajtószabadságot: a visszaéléseket büntetni rendeli (nem határozza meg, hogy mit minősít visszaélésnek), másrészt a biblia, egyházi szertartáskönyvek stb. kiadását előzetes püspöki engedély elnyeréséhez köti. A vallás-, illetve lelkiismereti szabadsá-got az alkotmány nem ismeri el, a római katolikus vallást államvallásnak deklarálja. Garantálja még a Statútum a polgárok békés és fegyver nélküli gyülekezési jogát (e jog gyakorlását azonban közérdekből az állam törvénnyel korlátozhatja, másrészt a nyilvános helyeken megtartott gyűlésekre ez a jog nem terjed ki) és biztosítja az államadósságokat (az állam mindenféle kötelezettsége hitelezőivel szemben sérthetet-len). Az alkotmány egyetlen közjogi tartalmú rendelkezése szerint adókat a törvény-hozó szerv hozzájárulása nélkül nem lehet kivetni – a hasonló Deklarációkból megis-mert többi emberi és polgári alapjogok közül azonban a Szárd Királyság Statútuma semmi mást nem tartalmaz: így retrográdabb nemcsak a francia, hanem a német forradalom 1848/49. évi alkotmányainál is.

Az alkotmány szerint a törvényhozó hatalom a kétkamarás törvényhozó szervet *és* az uralkodót illeti meg. A képviselőház tagjait vagyoni és műveltségi cenzuson alapuló választójog alapján, a lakosság számarányának megfelelően kialakított vá-lasztókerületekben közvetlenül választják meg. Képviselő csak 30 évnél idősebb férfi lehet. A képviselők mentelmi jogot élveznek, tiszteletdíjat vagy fizetést nem kapnak honatyai tevékenységükért és nincsenek kötve választóik utasításához. Az oktrojált alkotmány feudális jellegű állam-koncepciójára jellemző a Statútum azon rendelkezé-se, amely szerint a megválasztott képviselők tevékenységük megkezdése előtt esküt tesznek és ebben megfogadják: hűek lesznek az uralkodóhoz, megtartják az alkot-mány, valamint a törvények előírásait és tisztségüket „az állam *és* a király elválaszth-atatlan javára" fogják betölteni. A másik törvényhozói kamara *a szenátus*. Létszámát az alkotmány nem határozza meg, tagjait az uralkodó nevezi ki a főpapok, az államigazgatás, a diplomácia, az igazságszolgáltatás és a hadsereg vezetői, valamint a tudomány kimagasló képviselői közül (utóbbiakat azonban csak akkor lehet szená-torrá kinevezni, ha legalább 7 év óta tagjai a Királyi Akadémiának). Szenátorrá lehet még kinevezni illusztris művészeket (akik becsületet szereztek a hazának), de már prózaibb meghatározással olyan egyéneket is „akik legalább három év óta, legkeve-sebb 3000 líra egyenes adót fizetnek a föld-ingatlanuk vagy üzemük után." Összesen 21 szenátori kategóriából nevezhette ki az uralkodó az első törvényhozói testület tagjait, e kategóriák a feudális uralkodó osztály hagyományos vezető körein kívül felölelték a burzsoázia legbefolyásosabb rétegeit is. Az alkotmány előírásai szerint a Szenátus bizonyos esetekben bírói fórumként tényked ik: ítélkezik a képviselőház által vád alá helyezett miniszterek fölött, ezenkívül dönt az eléje utalt hazaárulási perekben

és az állam biztonságának sérelmére elkövetett bűntettekben. Még egy „fontos" közjogi funkciót kapott a Statútumban a szenátus: egyben a dinasztia anyakönyvi hivatala is; megvizsgálja és megőrzi a királyi család születési, házassági és halálozási okmányait. Az 1848-as alkotmány előírásai szerint törvényeket (a mintául szolgáló 1814-es francia alkotmányhoz hasonlóan) csak az uralkodó kezdeményezhetett, ilyen joggal sem a kamarák (együttesen), sem az egyes szenátorok, illetve képviselők nem rendelkeztek. Az előterjesztett javaslatot részleteiben kellett megvitatni és annak elfogadása (vagy elvetése) egyszerű szótöbbséggel történt meg. Amennyiben a három törvényhozói faktor (uralkodó, képviselőház és szenátus) közül valamelyik nem fogadta el a törvényjavaslatot, azt csak a következő ülésszakon lehetett újra előterjeszteni.

Mint minden oktrojált alkotmány, ez az 1848. március 4-i Szárd Statútum is rendkívül széles körű jogosítványokkal ruházza fel az uralkodót, a végrehajtó hatalom korlátlan birtokosát. Ő nevezi ki az összes tisztviselőt, a hadsereg főparancsnoka (csak ő rendelkezhet a fegyveres erővel), hadat üzenhet – békét köthet a törvényhozó szervek beleszólása nélkül stb. Az oktrojált alkotmányok szokásos tartalmán is túlmegy azonban a Szárd Statútum, amikor a trónöröklés, régensség stb. kimerítő szabályozásán kívül az uralkodó törvények felettiségét is deklarálja. Eszerint a királyt a vagyonával való rendelkezésben nem kötik a polgári törvények (20. §), az uralkodónak joga van lovagrendeket alapítani, ezek statútumait megszabni, nemesi címeket adományozni stb.

Az igazságszolgáltatás alapelveinek meghatározása során az alkotmány deklarálja a bírák elmozdíthatatlanságát, a rendkívüli bíróságok létrehozásának tilalmát, a tárgyalások nyilvánosságát. A bírói hatalom azonban a királytól ered és a törvények autentikus magyarázata is az uralkodót és a két kamarát együttesen illeti meg. Az ilyen magyarázatok (amelyek létrejötte a gyakorlatban éppen az érdekek divergenciája miatt meglehetősen körülményes volt) törvényerejűek, a bíróságok és a polgárok számára egyaránt kötelezőek. Az alkotmány egyéb rendelkezései közül figyelemre méltó (és az alaptörvény nem elég körültekintéssel történt kidolgozását is kitűnően dokumentálja) az a rendelkezés, amely szerint: az állam megőrzi lobogóját, a dinasztia kék zászlóját. A Statútum kiadásának idején az olasz nép már évtizedek óta nemzeti színei (a trikolór) alatt küzdött egységes állama megteremtéséért – erről az alkotmány kidolgozói azonban nem vettek tudomást. A Statútumnak ezt a rendelkezését azonban a kiadását követő három hét múlva már módosítani kellett: Lombardia népe ugyanis csaknem ellenségesen fogadta az első függetlenségi háború során a dinasztia zászlaja alatt területére lépett szárd csapatokat.

Az 1848-as szárd alkotmány (amely az egységes Itália alaptörvényévé vált) egyike a legretrográdabb, legkompromisszumosabb alkotmányoknak: ezt a szabadságjogok szűkkörű és lakonikus meghatározása, az állami szervek hatáskörének és egymáshoz való viszonyának rögzítése egyaránt tanúsítja. Létrejöttének körülményei, a polgárság viszonylagos gyengesége és a forradalomtól, valamint a köztársaságtól való félelme egyaránt rányomták bélyegüket az alaptörvények tartalmára. A többi – ennél sokkal progresszívabb 1848-as olasz alkotmányhoz viszonyítva azonban a Szárd Statútumnak volt egy le nem becsülhető előnye: hatályban maradt az 1848/49-es

forradalmi harcok leverése után is. Az ennek alapján létrejött alkotmányos monarchia lehetőségeket biztosított a burzsoáziának a hatalom gyakorlásában való részvételre; a közteherviselés és az alkotmány egyéb rendelkezései elősegítették a Szárd Királyság (ezen belül elsősorban Piemont, valamint Liguria) gyorsabb fejlődését, míg a többi olasz államban 1849-ben újra restaurálták a feudális abszolutizmust, az önkényuralmat.

A Római Köztársaság. A mazzinisták által irányított demokratikus forradalmi mozgalom 1848/49-ben az Egyházi Államban érte el legnagyobb sikereit, itt az egyre radikálisabb követelésekkel fellépő néptömegek mozgalma a IX. Pius által taktikai elképzelésekből életre hívott liberális-reformista kormányzat megdöntésére vezetett. A pápa Nápolyba menekült, az ideiglenes kormány pedig választásokat írt ki az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjainak megválasztására. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1849. február 9-én deklarálta a pápa világi hatalmának megszüntetését (egyúttal azonban minden garanciát hajlandó volt megadni ahhoz, hogy egyházfői funkcióját továbbra is – zavartalanul – be tudja tölteni). Ezzel egy időben a Nemzetgyűlés a volt Egyházi Államot Római Köztársasággá nyilvánította és a végrehajtó hatalmat egy kispolgári demokratákból álló triumvirátusra ruházta át. Ez a köztársasági kormányzat eltörölte a klérus gazdasági és politikai előjogait, tervbe vette az egyházi vagyon nacionalizálását, a bírósági szervezet újjáalakítását, a világi oktatás megteremtését. A forradalmi kormány konkrét intézkedéseinek legnagyobb része a burzsoázia érdekeit szolgálta: megszüntették a legterhesebb kiviteli vám-illetékeket, jelentős mértékben csökkentették az import-vámokat, anyagi támogatást (pénzügyi ösztönzést) nyújtottak a kereskedőknek stb. A Római Köztársaság azonban – fennállásának egész ideje alatt – súlyos politikai válságokkal küszködött, ezek egyikének eredményeképpen 1849 márciusában új triumvirátus vette át a hatalmat, ennek vezetésével az Alkotmányozó Gyűlés Mazzinit bízta meg. Ez az új triumvirátus következetlen politikát folytatott: intézkedéseivel elvesztette a burzsoázia többségének támogatását (így pl. a só, valamint a dohány árának rögzítésével), de – minthogy az alapvető szociális problémák megoldására képtelennek bizonyult – nem tudta megszerezni a néptömegek támogatását sem. Mazzini határozottan követte reformista irányvonalát, amelyet április 5-i kiáltványában így fogalmazott meg: „Nem akarunk osztályharcot és nem akarunk ellenségeskedést a megszerzett vagyonnal, gazdagsággal szemben." A társadalmi forradalmak alapkérdéseinek válasz nélkül hagyása, az elkövetett súlyos politikai hibák (párosulva a köztársasági vezetők közötti torzsalkodással és a következetlen katonai irányítással) mind hozzájárultak ahhoz, hogy a túlerőben lévő francia (köztársasági) és osztrák csapatok 1849. július elején leverték a Római Köztársaság fegyveres erejét és restaurálták az Egyházi Államot, a pápa világi hatalmát. A történelem különös fintorának kell tekintenünk azt, hogy a bukást megelőző napon ünnepélyesen publikálták a Capitóliumon a Római Köztársaság alkotmányát, amelyhez éppen a francia köztársaság (Róma hóhéra) alkotmánya adta a mintát.

Az olasz egység megteremtése. Az államszervezet egységesítése

Az olasz nép számára az 1848/49-es forradalmak sem a nemzeti egységet, sem a polgári átalakulást nem hozták meg: a velencei forradalmi rendszer vérbefojtása után majdnem minden államban szinte teljesen restaurálták az 1848-at megelőző társadalmi és jogrendszert, valamint a hatalmi szervezetet. Egyedül Piemontban (a Szárd Királyságban) eresztettek gyökeret az 1848-as vívmányok: így az az állam, amely fél évszázaddal korábban még – valamennyi olasz állam közül – a legreakciósabb volt, az első függetlenségi háború, valamint mazzinista forradalmi kísérletek bukása után a társadalmi haladás és az olasz egység híveinek reménységévé vált. Ezt a várakozást jelentős mértékben erősítette, hogy a Szárd Királyság (amelynek burzsoáziája Cavour személyében megtalálta a maga Bismarckját) nemcsak ügyes diplomáciával (Ausztria elszigetelésével), készült fel a harc következő szakaszára, hanem tovább folytatta a reformtevékenységet is. Nagyszabású kodifikációs tevékenység kezdődött meg Piemontban a 19. század ötvenes éveiben, ezenkívül egyes elavult állami intézmények megszüntetésével, újak létrehozásával, a burzsoázia számos követelésének elfogadásával ez a legliberálisabb olasz állam sokat tett azért, hogy államszervezete és jogrendszere a kor követelményeinek szintjére kerüljön és az így kiépített állam, és jogrendszer elfogadhatóvá váljon a többi olasz állam antifeudális társadalmi körei, pártjai számára is. Ezt a célt szolgálta számos reformjogszabály kiadása: a sajtószabadság biztosításáról szóló dekrétum; a zsidók és a valdensek (középkori eredetű vallási szekta) teljes egyenjogúságának kimondása; az egyháziak fórum-privilégiumának (az ún. privilégium forinak) a megszüntetése; a helyi feudális gazdasági előjogok (az ún. banalitási jogok) eltörlése. De egyéb rendelkezések is nagy (kedvező) visszhangot váltottak ki az olasz félsziget polgárságában: ilyen volt a közbiztonsági törvény, amely nemcsak a rendőrség szervezetét és működési szabályait határozta meg, hanem garanciákat nyújtott – a liberális követelmények teljesítésével – a rendőri önkény ellen is, a költségvetési rendszer megteremtése és az állami kiadások szigorú ellenőrzése szintén elnyerte a (korrupt és tékozló adminisztráció ellen oly régóta harcoló) lakosság szimpátiáját.

1859-ben (miután a francia–olasz csapatok a második függetlenségi háborúban súlyos vereséget mértek Ausztria hadseregére) Lombardia a Szárd Királyság részévé vált. Ezzel csaknem egyidőben a nagyerejű népi, forradalmi megmozdulások elsöpörték a közép-olaszországi abszolút monarchiákat és az említett területek ideiglenes nemzetgyűlései kimondták a Piemonthoz való csatlakozást. 1860 áprilisában felkelés tört ki Szicíliában is, az ennek megsegítésére partra szállt „marsalai ezrek" (a Garibaldi vezetése alatt harcoló – mintegy 1000 főt számláló – önkéntes hadsereg, amelyben vezető szerepe volt több 48-as magyar honvédtisztnek is) néhány hónap alatt – a lakosság aktív támogatásával – megdöntötték a nápolyi Bourbonok hatalmát és ez a terület is hamarosan csatlakozott a Szárd Királysághoz. Ilyen körülmények között kellett kiépíteni az 1859 előtti helyzethez viszonyítva hatalmas területeket átfogó (az Alpoktól Szicília déli partvidékéig terjedő) új állam központi és helyi szerveit. Ezt a

feladatot – felhatalmazás alapján – a Szárd Királyság kormánya rendkívül rövid idő alatt végrehajtotta: revízió alá vette az állami tevékenység különböző ágainak szabályozására vonatkozó piemonti törvényeket és ezeket (vagy közvetlenül vagy a központi hatalom ideiglenesen létrehozott helyi képviseletein keresztül) hatályba léptette. Ily módon került publikálásra 1859. október eleje és november 20 között számos fontos törvény, egyebek között: a községi és megyei igazgatásról szóló törvények; a közoktatásról, közbiztonságról, az egészségügyi igazgatásról, a bírósági szervezet felépítéséről és működési elveiről szóló törvények stb. Közülük különösen figyelemre méltó a közoktatási törvény, amely több európai állam számára mintául szolgált a hasonló problémák rendezéséhez: ez nemcsak a különböző képzési célokat szolgáló oktatási intézmények igazgatásával és működési elveivel kapcsolatos szabályokat rögzítette (az oktatás minden szintjén), hanem rendezte a pedagógusok jogi státuszát is. Az így kiadott törvények (valamint a jogrendszer különböző ágainak alapvető jogviszonyait szabályozó új normák) hatálybaléptetése a „csatlakozott" területeken nagy körültekintéssel történt meg. Az 1859-ben spontánul létrejött forradalmi kormányok helyét (ezek hajtották végre az abszolutista rendszerek alapintézményeinek megszüntetését) hamarosan átvették a központi kormányzat által létesített különféle elnevezések alatt működő „kirendeltségek" (a királyi biztosok, kormányzók, illetve a helytartók a helyi burzsoázia tagjaiból verbuvált tanácsadó testületekre, sőt Toscanaban és Nápolyban „kormányra" támaszkodva) nem mechanikusan léptették hatályba a piemonti törvényeket. Igen gyakran megtörtént, hogy a helyi erők kifejezett kívánságára a piemonti törvények egyik-másik rendelkezése *helyett* ideiglenesen hatályban tartották a történelmileg kialakult lokális intézményeket vagy megoldásokat. Az adminisztrációs egység megteremtése így csak az 1861-es év elejére vált teljessé. Ekkor megszüntették a központi kormányzat helyi kirendeltségeit és 1861. március 17-én a csatlakozott területek képviselőivel kibővített törvényhozói testület ünnepélyesen Olasz Királyságnak deklarálta az egységessé vált olasz államot. (Az egység azonban csak 1866-ban – Velence megszervezésével, illetve 1870-ben – a Pápai Állam megmaradt részeinek bekebelezésével vált teljessé.)

Az új olasz állam előtt álló nehéz feladatok megoldásának illusztrálására most csak egy rendkívül kényes, de alapvető államszervezeti probléma megoldását mutatjuk be (sematikusan, a konkrét adatok mellőzésével, de a fő-tendenciák felvázolásával): hogyan valósította meg a Szárd Királyság az igazgatási szervezet egységesítését, az önkormányzatok kiépítését? A feladat megoldásánál két – egymással sok szempontból ellentétes – követelményt kellett összeegyeztetni: egyrészt biztosítani kellett az állam és a végrehajtó-tevékenység *valódi* egységét (amelyet csaknem másfél évezredes szétszakítottság után sikerült végre elérni), ennek érdekében le kellett küzdeni a városi és tartományi (regionális) partikularizmust, az „önállóságra" törekvést. Ezt a feladatot azonban úgy kellett végrehajtani, hogy a centralizált hatalmi-igazgatási rendszer ne semmisítse meg a helyi tevékenység autonómiáját, biztosítsa az uralkodó osztály *helyi* csoportjainak a lokális osztály (csoport)-érdekek viszonylag önálló érvényesítési lehetőségeit. Az 1848 előtti abszolutista rendszerekben Itáliában nagyjából mindenütt hármas felépítésű volt az igazgatás: a különféle elnevezéssel működő *megyék* alárendeltségében körzeti (járási) szervek irányították a végrehajtó tevékenységet, az igazgatás legalsó (de alapvető) egysége a település, a község volt. Az igazgatási tevékenységet *minden szinten* kinevezett tisztviselők irányították, ezeket a megyénél és a községben egy szintén kinevezett tagokból álló – tehát a helyi erőktől független – tanács segítette. Az 1848-as forradalom során került sor a Szárd Királyságban (az átalakulás felülről végrehajtott, reformista útjának megfelelő) önkormányzati rendszer megteremtésére: a községek – egy meglehetősen szűk körű választójog alapján – lehetőséget

nyertek arra, hogy a községi tanácsot maguk válasszák meg. Az alkotmányos monarchia a választást azonban nem bízhatta rá a kis létszámú választópolgárságra: ezért a tanácstagok ⅗-ét a legnagyobb adófizetők, ⅕-ét a 40 éven felüli „derék emberek" közül kellett megválasztani, a tanácstagság fennmaradó részénél érvényesülhetett csak a szabad választás. A törvény rendelkezései szerint a tanácsnak évente kétszer kellett üléseznie (a jogszabály hatáskörét is pontosan meghatározta), de – a helyi érdekek biztosítását szolgálta egy ún. meghatalmazotti tanács. Ennek tagjait a községi tanács választotta meg, fő feladatát pedig az képezte, hogy a tanácsülések közötti időszakban képviselje az önkormányzat érdekeit. A körzeti tanácsok tagjait az uralkodó nevezte ki – de a tagság ⅓-át a községi polgármesterek, többi részét pedig a községi tanácsok által javasolt tagok közül *kellett* kineveznie. A megyei tanács tagjait a körzeti tanácsok (saját tagjaik közül) szabadon választották. A törvény pontosan körülírta az önkormányzati testületek (tanácsok) jogait: ezek hagyták jóvá a költségvetést, egyes kérdésekben döntési, más ügyekben javaslattételi jogokkal rendelkeztek. Ez a rendkívül korlátozott önkormányzat mégis lehetőséget nyújtott a burzsoázia számára bizonyos helyi érdekek érvényesítésére és egyben – mind az 1848-at megelőző, mind pedig a többi olasz államban uralkodó helyzethez viszonyítva – jelentős fejlődést is hozott. 1859-ben ezt a rendszert két irányban is megváltoztatták és így terjesztették ki az állam egész területére: egyrészt bővítették a választásra jogosultak számát, bevezették a tanácsülések nyilvánosságát, a tagság jogot kapott arra, hogy bizonyos esetekben kikényszerítse a (rendkívüli) tanácsülés összehívását. Másrészt az állam magára vállalta az önkormányzatok fenntartási költségeit (ez jelentős fegyver volt ezek kézbentartására), az egység szempontjából fontosabb ügyek állami szervek hatáskörébe kerültek, az önkormányzat jogköre jóformán csak a helyi gazdasági ügyek intézésére és a szociális intézmények ellenőrzésére terjedt ki. Ez a rendkívül szűkre szabott önkormányzat is megfelelt azonban a földbirtokos-tőkésosztály helyi vezetőköreinek: ezeknek nem voltak már közvetlen demokratikus hagyományaik és ezzel a megoldással is sokkal több joghoz jutottak, mint amennyihez az abszolút monarchia rendszerében hozzászoktak. Az önkormányzati (igazgatási) rendszer egységesítése tehát teljesen megfelelt az olasz uralkodó osztály érdekeinek és a társadalmi-politikai körülményeknek, az önkormányzat demokratizálódásának feladata későbbi korszakok (nagy részben az 1945 utáni időszak) feladata maradt.

A körültekintő egységesítés még egy példája: az új állam csaknem teljesen átvette az 1859-ben (vagy később) csatlakozott olasz államok hivatalnokgárdáját és azokat a tisztségviselőket is alkalmazta, akik politikai okok miatt vesztették el (például az osztrák uralom alatti területeken) beosztásukat, de ezenkívül funkcióba állított új (sokszor teljesen képzetlen) erőket is. Mindezt azért, hogy a nagy befolyással rendelkező régi apparátust ne hívja ki maga ellen és egyben személyükben is a rendszer mellé állítsa az egyes területek hangadó elemeit. Ezt a politikai célt a piemonti kormány el is érte, de – rendkívül súlyos áron: az adminisztratív apparátus létszáma néhány év alatt ötszörösére duzzadt (kb. ennek megfelelően nőttek a működtetési és fenntartási költségek is), de – hatékonysága csökkent, igen gyakran kényszerült arra az új állam kormánya, hogy a régi (szakképzett és tapasztalatokkal rendelkező) tisztviselői gárdát rendelkezési állományba helyezze, hogy megfelelő helyet tudjon biztosítani a politikai szempontból fontos személyek funkcióba állításának. A még ma is gyakran kifogásolt lassú, pontatlan és szakszerűtlen ügyintézési stílusnak (az ún. malgoverno-nak) Itáliában ebben a periódusban alakultak ki az első modern hagyományai. Ilyen jelenségek kísérték tehát a körültekintően és a politikai realitásokat is figyelembe vevően végrehajtott egységesítést.

A jogrendszer fejlődése a francia forradalom és az állami egység megteremtése közötti időszakban

Az olasz jog fejlődése 1789 és 1848 között. A francia forradalom előtti időszakban nemcsak az olasz jog fejlődésére, hanem az európai államok többségének törvényhozására is nagy hatással volt az olasz jogtudomány, annak is elsősorban a büntetőjogi elveket és felvilágosult tételeket összegező két iskolája: a milanói iskola (fő képviselője Cesare *Beccaria* volt), illetve a nápolyi iskola (amelynek legnagyobb hatású jogtudósa

Gaetano *Filangieri*). Beccaria egy felvilágosult milanói társaság ösztönzésére írta meg és publikálta 1764-ben „A bűncselekményekről és büntetésekről" című könyvét, amely az olasz felvilágosodás legismertebb és legnagyobb hatású (de egyben legtöbbet vitatott) műve. Ez a munka (amely egycsapásra európai hírnévhez juttatta szerzőjét) az új, polgári büntetőjog-tudomány számos alapelvét fogalmazta meg (gyakran jogi szempontból elfogadhatatlan pongyolasággal), de vonzó és világos stílusban, így ez a kis könv a feudális felépítmény – ezen belül az ésszerűtlen büntető anyagi, valamint -eljárási intézmények – megszüntetéséért küzdő európai progresszió bibliájává vált. Népszerűségét elsősorban annak köszönhette, hogy szót emelt *a halálbüntetés* alkalmazása ellen (mondván: a társadalomnak más eszközei is vannak ahhoz, hogy megvédje magát a bűntettek elkövetőivel szemben; alkalmazása haszontalan, sőt – bírósági tévedések esetén – egyedül ennél a büntetésnél nincs semmi lehetőség a tévedés korrigálására, így jóvátehetetlen is), szenvedélyesen követelte *a tortúra* minden formájának megszüntetését (mert abszurd és a célnak sem megfelelő eljárási eszköz). Ezenfelül Beccaria síkraszállt a büntetések enyhítésének szükségessége mellett, azért, hogy a büntetés, valamint a bűntett között reális és igazságos arányokat találjon a törvényhozó, továbbá a jogalkalmazó; elutsította a vagyonelkobzás büntetést (amelyet a hatalom oly gyakran használt fel az igazságszolgáltatás megcsúfolására, a kincstár feltöltésére) stb.

Filangieri viszont (aki Beccariánál képzettebb jogász volt) elsősorban azzal szerzett nagy érdemeket, hogy enciklopédikusan egységbe foglalta mindazt, amit a felvilágosodás (a Fény Százada) a törvényhozás különféle ágainak viszonyaival kapcsolatban megfogalmazott. E nagy feladatot a „Törvényhozás tudománya" című, hét kötetre tervezett munkájában akarta végrehajtani, ebből azonban haláláig csak az általános tételeket, a politikai (igazgatási), valamint gazdasági törvényeket, a büntető anyagi jogi alapelveket, végül a büntetőeljárási szabályokat elemző négy kötet látott napvilágot. Filangierinél a jogi konstrukció harmóniája gyakran elnyomja gondolatai eredetiségét, de már a kortársak rendkívül nagyra értékelték azt, hogy rendszerbe foglalta mindazt, amit a felvilágosodás (a modern burzsoázia) a feudális jog intézményeit támadva, a jövő jogrendszerének követelményeként megfogalmazott.

Az olasz felvilágosodás tételei nagy hatással voltak az egyes államokban 1789 előtt végrehajtott jogi reformokra is: Beccaria művének például szerepe volt abban, hogy Lipót toscanai nagyherceg (II. Lipót néven később magyar király) az 1786. november 30-án kiadott Büntetőkódexében nemcsak a halálbüntetést törölte el (a tortúrával és a vagyonelkobzással együtt), hanem elfogadta a burzsoá törvényesség alapját, a nullum crimen sine lege, illetve a nulla poena sine lege elvet is. A Toscanai Büntető Törvénykönyv rendkívül kedvező európai visszhangjához az is hozzájárult, hogy a kódex expressis verbis eltörölte a felségsértést, azt a politikai bűntett-fajtát, amellyel – a törvényalkotó szavai szerint – a középkor folyamán oly sokszor és oly mértéktelenül, valamint az igazságot megcsúfoló módon annyian visszaéltek.

Az olasz félszigeten létező felvilágosult abszolút rendszereknek ez a jogi reformtevékenysége a francia forradalom hatására megakadt, a hamarosan bekövetkezett francia megszállás pedig az olasz jog fejlődésében is jelentős, gyökeres átalakulások megindítójává vált. A francia forradalmi hadsereg győzelmei következtében létrejött

„városállamokban" a burzsoázia képviselőiből megalakult ideiglenes kormányok sorra kihirdették azokat a francia forradalom során kiadott jogi normákat, amelyek a feudális jogrend alapvető intézményeit szétzúzva elősegítették a burzsoá jogviszonyok kialakulását, illetve megerősödését. Ennek megfelelően mindenütt deklarálták (az 1789. augusztus 4-i Joglemondó Nyilatkozat tartalmának megfelelően) a hűbéri viszonyok megszűnését – de itt is változatlanul hagyták az úrbéri (vagy feudális jellegű felesbérlői) szolgáltatásokat. Az Egyház rendi kiváltságainak eltörlése mellett a megdöntött abszolút monarchiák romjain létrejött (ideiglenes) forradalmi rendszerek deklarálták a kereskedelem és az ipari tevékenység végzésének teljes szabadságát (azaz megszüntették a különböző elnevezéssel – céh, korporáció, kollégium stb. – működő és a termelőerők fejlődését szabályozó középkori érdekvédelmi testületeket). A tulajdon szabadságát elismerve megtiltották a hitbizomány létesítését, megszűntnek nyilvánították a földtulajdonra vonatkozó (és a tulajdon szabad használatát gátló) különféle feudális eredetű kötöttségeket. Ugyanígy: a család-, valamint öröklési jogban is jelentős változások megindítójává vált az állami anyakönyvezés bevezetése, az atyai hatalom, valamint a személyeket megillető jogok burzsoá szellemű szabályozása, az, hogy a nők az öröklési jogban a férfiakkal egyenlő helyzetbe kerültek stb. ... A francia jog normáinak átvételére a tábornokok „érvein" kívül a 18. század végén uralkodó jellegű természetjogi felfogás indította a burzsoáziát. E felfogás szerint az emberi Észre (a Ratióra) visszavezethető, azon alapuló normák a tételes (pozitív) joggal szemben elsődlegesek és így a természetjogi tanokra alapozott jogszabály lényeges *változtatás nélkül* bármely nép számára alkalmazható. Ez a felfogás szolgált alapul a francia jog Itáliába történő mechanikus átültetéséhez is. Az olasz burzsoázia (illetve az ennek társadalmi szerepét betöltő felvilágosult nemesség) jelentős része azonban – habár maga is a természetjogi iskola tanítványának vallotta magát – szívósan törekedett arra, hogy a francia jogi normák ne mechanikusan kerüljenek bevezetésre, hanem adaptálva (az olasz társadalmi, történeti és jogi fejlődés viszonyaihoz alkalmazva), hiszen az eltérő viszonyok miatt a jogi szabályozás nem lehet teljesen az, mint Franciaországban. Ezek a törekvések azonban nem vezettek eredményre és a francia jogrendszer Itáliába történő mechanikus átplántálása is elősegítette az olasz polgárságnak a napóleoni rendszertől való elfordulását. Mindezek ellenére a francia törvények (különösen a napóleoni kódexek) hatálybaléptetése nemcsak az olasz jog formai *egységesítését*, hanem társadalmi tartalmának megváltozását, a feudális intézmények megszüntetését és a burzsoá jogintézmények megszilárdulását is elősegítette (elsősorban a polgári magánjogban).

1815 után (az államszervezeti restaurációhoz hasonlóan) a francia jogrendszer megszüntetése, felszámolása is kétféle módon történt meg az újra életre hívott abszolút monarchiákban. Az államok egy részében (így történetesen a Szárd Királyságban és az Egyházi Államban) a reakció – nem törődve a polgárok millióinak két évtized alatt szerzett jogaival – egy tollvonással hatályon kívül helyezte a francia uralom alatt kiadott valamennyi jogszabályt és teljes egészében visszaállította a megszállás előtti jogrendet. Ennek megfelelően, aki a Code Civil értelmében sajátjogúvá lett, most ismét atyai hatalom alá került; aki földjének szabad tulajdonosává vált, most – bizonyos esetekben – ismét csak hitbizományi haszonélvezővé lett; aki hatályosnak

el nem ismert, meg nem történtnek tekintett polgári házasságot kötött csupán, azt esetleg el lehetett ítélni paráznaságért stb. ... Az ilyen úton járó államok uralkodó osztálya azonban hamarosan arra kényszerült, hogy – az át nem gondolt intézkedéseket korrigálva – maga állítsa vissza (esetleg más elnevezést használva) a megszüntetett francia intézményeket. A *többi* olasz államban az újra hatalomra került feudális erők óvatosabbak voltak: ideiglenesen hatályban tartották a francia uralom alatt kiadott jogi normákat, majd – a kodifikációs tevékenység előrehaladásával párhuzamosan – fokozatosan hatálytalanították és saját kódexszel (vagy külön törvényekkel) helyettesítették azokat.

A restauráció jogalkotására jellemző, hogy elsősorban a franciák által bevezetett *családjogi* és *öröklési* jogi intézmények felszámolását tartotta szükségesnek, mert „ez a francia megszállás alatt bevezetett rendszer ellenkezik a szokásokkal, a nép erkölcseivel és lábbal tiporja a családi érdekeket" – ahogy 1816-ban (az új rendelkezések indoklásaképpen) a nápolyi uralkodó kifejtette. A jogrendszer restaurációja úgyszólván minden olasz államban a Code Civilnek a polgári házasságra és a házasság felbontására vonatkozó normáinak hatályon kívül helyezésével kezdődött tehát meg. Mindenütt visszaállították a házasság tridenti (kánonjogi) követelményeit és eltörölték az öröklési jogban bevezetett új intézményeket is. Ezt követte azután a jogrendszer egészének, de főleg az alapvető jogágak normáinak körültekintő revíziója és az új (az olasz viszonyokhoz igazított) kódexek kibocsátása.

A restauráció utáni olasz kodifikáció jellemzése. Az 1815 utáni kodifikációs tevékenység először a Szicíliai Kettős Királyságban (Nápolyban) és a pármai hercegségben kezdődött meg, majd néhány év alatt átterjedt valamennyi olasz államra. A munka végrehajtásában általában a francia kódexeket vették alapul és a kodifikációs (revíziós) tevékenység eredményeképpen – a franciához hasonlóan – külön kódexeket alkottak meg és hirdettek ki, illetve Nápolyban, az alapvető jogágak viszonyait rendező normákat egységes (öt főrészből álló) kódexként hirdették ki. E kodifikációs tevékenység jellemzői:

– *A polgári törvénykönyvek* rendszere, beosztása általában megfelelt a Code Napóleon szerkezetének. Az olasz kódexek átvették a francia példakép rendelkezéseinek túlnyomó többségét is – ennek ellenére sem lehet az 1815 után végrehajtott olasz magánjogi kodifikációs tevékenységet a francia példa mechanikus lemásolásának tekinteni. Az olasz civiljogi kódexek tartalmára ugyanis erős hatással voltak az uralkodó osztály politikai érdekei, az Egyház döntő befolyása, az olasz államokban kialakult jogi tradíciók stb. ... és e körülmények miatt az olasz polgári törvénykönyvek tartalmilag általában retrográdabbak a Code Civilnél. Ez különösen a családjogi és öröklésjogi rendelkezésekben mutatkozik meg: az atyai hatalom (feudális jellegű) szabályozásában, az örökhaszonbérleti viszonyok rendezésében, vagy – egyebek között – abban, hogy a modenai kódex lehetővé teszi a primogeniturán alapuló öröklési rendszer uralkodói jóváhagyás nélküli bevezetését, tehát pusztán az örökhagyó akaratából is. Másrészt viszont e kódexek sok vonatkozásban fejlettebbek a Code Napóleonnál, elsősorban azért, mert kidolgozásuk során már figyelembe vették a civilisztika időközben elért új tudományos eredményeit is. Említésre méltó ilyen szempontból a Szárd Királyság új polgári törvénykönyve, amely nem tette magáévá az apaság

kutatásának tilalmát, francia példaképénél precízebben határozza meg a birtokkal összefüggő rendelkezéseket, különösen értékesek a kódexnek a vízjogra (az álló- és folyóvizek tulajdonjogára, a vizek hasznosításának szabályozására) vonatkozó részei. Az egyes olasz államok polgári törvénykönyvei között jelentős eltérések is vannak, ezek vagy a gazdasági-társadalmi viszonyok különbségére vezethetők vissza (ilyen a bányajog eltérő szabályozása: a feudálisabb jellegű nápolyi kódexben a föld méhének kincsei a felszíni ingatlan tulajdonosának domíniumában vannak, míg a Szárd Kódexben a felszín és az ásványkincsek tulajdona elválik, egymástól független). Más esetben az eltérések a törvényhozó egyéni adottságából, felfogásából adódnak: erre vezethető vissza, hogy a pármai hercegségben, ahol Mária Lujza (Napóleon felesége) uralkodott, a nők a törvényes öröklésben a férfiakkal azonos jogokat élveztek – bár a társadalmi-gazdasági viszonyok Pármában ugyanazok voltak, mint a többi olasz államban.

– *A Büntető törvénykönyvek* megalkotásánál ugyancsak a francia kódex, a napóleoni Code Pénal volt a minta. Ezt követve az olasz Btk.-k is különbséget tesznek bűntett, vétség és kihágás, illetve az ezeknek megfelelő kriminális, korrekcionális (javító) és igazgatási-rendőri büntetések között. E büntető törvénykönyvek nagy része természetszerűleg magán hordja a restauráció bélyegét: egyik-másik Btk. (így például a modenai) ismét crimennek minősíti és súlyos szankciókkal (kényszermunkával) fenyegeti a vallásellenes bűntetteket – egyebek között az istenkáromlást is. Több jogalkotó (egyebek között az Egyházi Állam) az új kódexben olyan tipikusan feudális büntetésfajtákat tart meg, mint a minősített halálbüntetés vagy a gályarabság. Az 1815 után megalkotott olasz büntetőkódexek büntetési rendszere általában szigorúbb, mint az 1810-es Code Pénalé, sokkal több bűntettet fenyegetnek a legsúlyosabb (halál-) büntetéssel, mint francia példaképük. A negatívabb értékelés helytállósága mellett azonban egyes részeket tekintve az olasz Btk.-k előremutatóbbak, mint a francia Code Pénal. Így történetesen a nápolyi kódex büntető anyagi jogi része nem tartja alkalmazhatónak (így nem is veszi fel a kódexbe) a testi büntetést (botozás), a pellengért, a vagyonelkobzást, sőt nem veszi át a polgári halálra vonatkozó francia rendelkezéseket sem. Ugyanakkor e törvénykönyvek az egyes jogi fogalmak (mint például a részesség-tettesség) jobb kimunkálásával jelentős hozzájárulást nyújtottak a büntetőjog egyetemes fejlődéséhez is.

– *A büntetőeljárási* normák szabályozásánál az olasz kódexek általában a francia vegyes-rendszert követik: az eljárás első szakasza inkvizitorius volt, míg az ítéletet csak a nyilvános – szóbeli-kontradiktorius tárgyalás alapján hozhatta meg a bíróság. Az ítéletet a bíró köteles volt indokolni, az eljárás során elétárt bizonyítékokat a bíró szabadon mérlegelte. Ez az eljárás azonban nem érvényesült az államellenes bűncselekmény elkövetésével vádolt személyeknél: ezek ügyének elbírálása az olasz államok többségében külön (rendszerint katonai-) bíróságok feladata volt, amelyek az eljárást eltérő, speciális szabályok alapján folytatták le.

– *Az olasz kodifikáció másik két kódexe (a Polgári Eljárási és Kereskedelmi Törvénykönyv)* már alig tért el a francia mintaképektől, ezek tartalma is sokkal jobban megfelelt a restauráció gazdasági és politikai viszonyainak. A könnyű adaptációt az

is elősegítette, hogy a francia jogalkotó a kereskedelmi kódex kidolgozásánál messzemenően figyelembe vette az olasz tengeri kereskedelmi jogban, a bankügyletekben és a váltójogban kialakult jogszokásokat, a meglévő írott jogforrásokat, sőt a kódex kidolgozásában olasz szakemberek is részt vettek.

Az olasz jog fejlődése 1848. és a nemzeti egység megteremtése idején

Az előző pontban vázolt fejlődés ellenére a század derekára az olasz félsziget államaiban kialakult jogrend meglehetősen tarka képet mutatott: az államok többségében a francia kódexek alapján kidolgozott és a helyi viszonyokhoz alkalmazott törvénykönyvek voltak ugyan hatályban (ezeket a 40-es években több helyütt revideálták, módosították is), de Lombardiában és Velencében az Osztrák Polgári Törvénykönyvön kívül hatályban voltak az osztrák jog egyéb forrásai is. Az Egyházi Államnak és Toscananak nem volt például polgári törvénykönyve, rendkívül nagy eltérések mutatkoztak a büntető anyagi (valamint eljárási) jogban, még ott is – ahol a kodifikáció alapja a Code Pénal volt. Nagy munka várt tehát a Szárd Királyság uralkodó köreire akkor, amikor az állami egység megteremtésével párhuzamosan meg kellett teremteniök a jog egységét is. De amíg az igazgatás (az államszervezet) egységesítését viszonylag zökkenőmentesen sikerült végrehajtani, sokkal nagyobb ellenállás fogadta azokat a törekvéseket, amellyel 1859 után a Szárd Királyság az egész félszigetre kiterjesztette saját jogszabályait. Ennek elsődlegesen az volt az oka, hogy jóformán valamennyi olasz államban évszázados hagyományai voltak a saját jogalkotásnak és az egyes olasz államok (főképpen Nápoly és Toscana) jogtudománya is jobban gazdagította az egyetemes jogfejlődést, mint ahogy az a Szárd Királyságban történt, így a „piemontizálással" szembeni ellenállás is érthetően elkeseredettebb volt ezen a területen, mint az állami intézmények kiépítésénél. A felhatalmazási törvény alapján a Szárd Királyság kormánya 1859-ben három kódexet vett (rendkívüli gyorsasággal) revízió alá: a Btk-t, továbbá a polgári és büntetőeljárási kódexet és ezek hatályát (bizonyos kivételekkel!) kiterjesztették az újonnan megszerzett területekre. A kormány azonban a kódex revíziója során nem vette figyelembe az egyes visszakerült területeken hatályos – és mind politikai tartalmukat, mind pedig jogi, technikai megoldásaikat tekintve sokszor rendkívül progresszív, átvételre méltó – jogintézményeket: a gyanúsan gyorsan és felületesen (ahogy a kortársak kárhoztatták – „gőzerővel") végrehajtott egységesítés évtizedekig tartó politikai, valamint tudományos harcokat indított el. A kormányt az a szándék vezette, hogy befejezett tények elé állítsa az országot – élve a megkapott felhatalmazással –, hogy elkerülje a hosszadalmas vitákat és a késedelmet. Elkövette azonban azt a hibát, hogy még saját parlamentje közreműködését sem igényelte a kódexek revíziójához és így az a helyzet alakult ki, hogy amíg a többi olasz állam jogászai a piemonti „provinciális" jognak az országra történt rákényszerítésével vádolták a kormányt, a saját burzsoázia vezető-jogászai a revízió során elkövetett valamennyi hibát a „despotikus" kormányzat nyakába varr-

ták. Toscanaban az erős ellenállás miatt nem is sikerült hatályba léptetni a szárd kódexeket és Nápolyban is arra kényszerült az egység megteremtését végrehajtó Piemont, hogy számos engedményt tegyen és bevezetésük előtt a kódexek rendelkezéseit összhangba hozza e déli állam évszázados jogi gyakorlatával, valamint a nápolyi jogtudomány egyes alapvető tételeivel.

Orosz birodalmi jogfejlődés a feudalizmus válsága idején

Irodalom

Szofronenko, K. A.: Kreszt'janszkaja reform v. Rosszii 1861. goda. Moszkva, 1954.

Zajoncskovszkij, P. A.: Provedenie v zsizni kreszt'janszkoj reformi 1861. Moszkva, 1958.

Juskov, Sz. V.: Isztorija goszudarsztva i prava SzSzSzR I. Moszkva, 1961.

Isztorija goszudarsztva i prava SzSzSzR I. Red. K. A. Szofronenko Moszkva, 1967.

Davidovics, A. M.–Pokrovszkij, Sz. A.: O klasszovoj szuscsnoszti i etap razvitija russzkogo abszolutizma. L.: Isztorija SzSzSzR, 1/1961.

Emeljanova, L. A.: Vüszsie organü goszudarsztvennoj vlaszti i upravlenija Rosszii v doreformennoj period. Kazány, 1962.

Zaharov, N. G.: Goszudarsztvo i pravo v Rosszii v period razlozsenija feodal'nogo-kapitaliszticseszkogo sztroja i razvitija kapitaliszticseszkih otnosenij. Moszkva, 1958.

Isztorija goszudarsztvennüh ucsrezsdenij 3. (1801–1861) 4. (1861–1904). Moszkva, 1956.

Szolodkin, I. I.: Rol' M. M. Szperanszkogo v. razvitii juridicseszkogo obrazovanija v. Rosszii. Pravovedenie. Leningrád, 3/1962.

Morohovec, E. A.: Burzsuaznüe reformi 1860-ah godov. Moszkva, 1947.

Pach, Zs. P.: A földesúri gazdaság porosz-utas fejlődése Oroszországban a 19. század második felében. Századok (1958) 1–4.

Berend T. I.–Ránki Gy.: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp., 1969.

Arató E.: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Bp., 1971.

Niederhauser, E.: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp., 1962.

Otmena krepposztnogo prava. Dokumentü 1861–1862. Moszkva, 1950.

Vilenszkij, B. V.: Podgotovka szudebnoj reformi 20 nojabrja 1864. g.v Rosszii. Szaratov, 1963.

Vilenszkij, B. V.: Szudebnaja reforma i kontrreforma v Rosszii. Szaratov, 1969.

Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba. (Burzsoá források.) II. Szerk. Horváth Pál Bp., 1973.

* * *

Az orosz birodalmi jogfejlődés közvetlen történelmi előzményei

A bizánci joghatások alatt fejlődő keleti szláv jogterület a 16–18. században új vonásokkal gazdagodott és ez jobbára abból fakadt, hogy Oroszország időközben a Kelet-Közép-Európára jellemző soknemzetiségű birodalmak egyikévé vált. A bizánci jog végleges hanyatlása után érthetően megnőtt tehát az orosz birodalmi jog szerepe. Még egy ideig úgy tűnt, hogy éppen ez a szerepváltás állította előtérbe az orosz birodalom jogrendjét. Valójában azonban a történelmi körülmények változtak meg alapvetően, amelynek eredményeként a keleti szláv jog helyét az *orosz birodalmi jog* foglalta el.

Formailag az orosz rendi jogalkotás, illetve a kodifikáció a 16–17. században is a bizánci törvénykönyvek nyomdokain haladt (II. Szugyebnyik, Sztogláv stb.). A hamisítatlan bizánci forrásokból táplálkozó *Szabornoe Ulozsenije* (1649) példáján jól látható azonban, hogy már inkább csak a birodalmi jogegység reputációjának az alátámasztását szolgálta a császári jogra történő utalás. Ez a jogrendszer ugyanis már a késői feudalizmus kelet-európai sajátosságainak kifejezőjévé lett azáltal, hogy a robotrendszert, illetve a rövidesen válságba került feudális viszonyok konzerválását szolgálta. A konkrét jogelvek és intézmények legiszlálásában tehát a két kiváltságos (nemesi) rend létérdeke, illetve a soknemzetiségű birodalom megszilárdítása dominált. (Az idevágó jogforráselemzést l.: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1969. alapján.) A cári feudális abszolutizmus reformjogalkotásából, illetve a további jogegységtörekvésekből még inkább felszínre törtek a felidézett jellemzők.

Az így kialakuló *orosz birodalmi jog* szervesen *összefonódott az örökös jobbágyság rendszerével.* A költözködési szabadság korlátozása viszonylag korán (15. század végén) megkezdődött, s – miként a közép-európai népeknél – a teljes röghözkötéssel fejeződött be. Főként a *pomesztye-birtokos nemesség* (a dvorjánsztvo) volt érdekelt az örökös jobbágyság kialakításában, miként a Szabornoe Ulozsenije idevágó drasztikus rendelkezéseit is ez a társadalmi elem kényszerítette ki. Lehetővé vált ezáltal a szökött jobbágyok határidő nélküli felkutatása, testi fenyítése, áruként történő adásvétele. Mindez a földesúri árutermelő gazdaság érdekeivel fonódott össze, amelynek a jogéletben való visszatükröződése volt, hogy a személyes szabadság maradékától is megfosztott lakosság állami és földesúri terhei példátlan méreteket öltöttek.

Az orosz birodalmi államhatalom területi terjeszkedése nagy lehetőséget adott a *cári domínium,* illetve az ún. *udvari földek* gyarapítására. Ezek az elidegeníthetetlen birtokok képezték az „adózó fekete földeket". A termelő szervezet alapját itt is a függő közösség képezte, amelynek a joghelyzete alig különbözött a votcsinán, illetve pomesztye-birtokon élőkétől. A sokféle votcsina-birtok mellett mindenesetre széles lehetőség nyílott még a szolgáló nemesi (pomesztye) birtok kiterjesztésére. A pomesztyét birtokló nemesség sorsa tehát tartósan összefonódott a központi hatalom törekvéseivel. A dvorjánsztvo igényét ugyanis csak az újabb és újabb hódítások árán lehetett kielégíteni.

A pomesztye-birtokhoz fűződő jogigény forrása a szolgálat volt, következésképpen az ilyen földeket nem a nemzetség, hanem a szolgálat viselésére alkalmas személy örökölte. Így a *szolgáló nemesség birtokjogának az átörökíthetősége* a 17. század első felében *intézményesült*. Később az ún. új ukáz cikkelyek erősítették a pomesztye feletti rendelkezési jogot, mígnem a két alapvető földtulajdonjogi forma egészen közel került egymáshoz. Ez a folyamat teljesedett ki a Nagy Péter által foganatosított reformokban, amelyek egységes örökösödési normákat hoztak be (1714) a nemesi birtokjogba. Az egyidejűleg bevezetett *törzsöröklési rend* pedig a birtokok elaprózódásának akart gátat vetni. Mindezektől függetlenül folyt az újabb és újabb birtokadományozás, amire módot adott az egyházi földek szekularizálása (1764), illetve a hódítás. Az orosz nemesség tehát ezt a sajátos földtulajdonjogi monopóliumát védelmezve vált a társadalmi haladás akadályozójává.

A *birtoklási-vagyonjogi viszonyok* változását mutatja egyébként, hogy korszakunk végén már az orosz birodalmi jog nyilvánvalóan elhatárolta a tulajdon és a birtok fogalmát, illetve az idegen dolgok feletti jogokat. Így a birtoksérelem helyreállítását államigazgatási úton, a tulajdonjogi igényt pedig csak bírói úton lehetett érvényesíteni. Hasonlóan jelzi a megváltozott körülményeket a *zálogjog* növekvő szerepe, miközben az adós személyes felelősségét a vagyoni felelősség váltotta fel, sőt a törvényhozás maga tiltotta az adósszolgaságot. A törvények behatóan szabályozták a hitelező kielégítésének a módozatait és megtiltották az idegen dolgok elzálogosítását. A szolgáló nemesség érdekében történt, hogy az Ulozsenije átmenetileg megtiltotta a kamatkikötést, de annak nem lehetett érvényt szerezni. A kormányzat főként a burzsoá jellegű kötelmi jogi viszonyoktól igyekezett volna távol tartani a nemességet (pl. váltókibocsátási jog).

A cári feudális abszolutizmus gazdaságpolitikai (merkantilista) törekvései nyomában jelentkeztek végül az első *kereskedelmi* és *iparos társaságok*, működésüket azonban a nekik juttatott kiváltságlevelek és a növekvő állami érdekek korlátozták. Így a születő magánjogi társaságok eleve a kormányzattól függtek és egyfajta permanens állami gyámkodás alatt maradtak.

A családjogi viszonyok fejlődésében továbbra is a keleti keresztény egyház joga volt a meghatározó, bár a Sztoglávban (1551) rögzített reformok nyomán a bizánci formáktól való eltérés szélesedett. A házasság érvényességi kellékeinek a megszigorítása és a korhatár felemelése növelte a felek szabad akaratának az érvényesülését. Az egyház az első házasság valódiságát védelmezte, de áldását adta – adott esetben – a másodszor, illetve harmadszor házassági kötelékbe lépőknek is. A paraszti házasságnál is érvényt szereztek a kánonjogi feltételeknek, de mindenkor megkövetelték a földesúr hozzájárulását.

A házasságban élő *nő vagyonjogi helyzete fokozatosan enyhült*, de még az Ulozsenije is megkövetelte az elhalt férj kötelezettségeinek a teljesítését. Hasonlóan tovább élt a lemenők osztatlan vagyonközössége, amit a vagyonmegosztásra való törekvés csak a 18. század második felében számolt fel. A férj halála esetén az özvegy hozományának, illetve a lemenőket megillető törvényes résznek a kötelező kiadása is elismerést nyert, de ez sem állhatta útját a szülő által vállalt terhek teljesítési kötelezettségének. Az öröklési jogban általában a törvényes öröklés kiszélesedése figyelhető meg. Nehe-

zebben tört utat a házasfelek egymás után történő öröklési joga különösen a nemzetségi votcsina, illetve a pomesztye-birtok tárgyában.

A *végrendeleti öröklés* két fő formáját ismerte a korabeli joggyakorlat, nevezetesen az okleveles végrendelkezést és a tanúkkal megerősített, oklevél nélküli végintézkedést. Az okleveles végrendeletet maguk az egyháziak állították ki és a végrendelkező azt kézjegyével erősítette meg. A nem okleveles formánál is megkövetelték persze az egyháziak előtt történő bemutatást. Mindkét változat érvényességi kellékeinek a legiszlálására szükség volt persze, ami a 18. században megtörtént. I. Péter halála után pedig a *törvényes öröklés átfogó jogi szabályozása* (1731) is megvalósult. Mindaz a vagyon, amely felett az elhalt végrendeleti úton nem rendelkezett, most már a lemenőket illette meg. Lemenők hiányában kerülhetett sor az oldalrokonokra, a leánygyermeket viszont megillette már az ingatlan vagyon egynegyede, illetve az ingók nyolcada.

Az orosz birodalmi *jogfejlődés legmarkánsabb jellemzői persze a büntetőjogi* és *az eljárásjogi ágazatokban jelentkeztek*. Az állami központosítás megszilárdítása, hatalmának kiterjesztése a büntetőjog fokozottabb igénybevételével járt, miután a feudális viszonyok tartós konzerválódása, illetve a robotrendszeren nyugvó földesúri gazdaság létérdekei is szoros történelmi kölcsönhatásba kerültek a birodalmi törekvésekkel. Így a 16–17. századi jogalkotás szakadatlanul a büntetőjog fejlesztésének adott elsőbbséget, ami már az I. és a II. Szugyebnyik joganyagában is empirikusan kitapintható volt. A bojárok, az egyháziak és a szolgáló nemesség egyaránt a földesúri hatalom kiterjesztésére törekedtek és ez a társadalmi ellentéteket minden eddiginél jobban kiélezte. A rendi állam tehát szinte állandóan napirenden tartotta a büntetőítélkezés fejlesztését, és törvénykönyveiben *kifejlesztette azt az elrettentésre alapozott büntetőjogi rendszert,* amely a soknemzetiségűvé lett birodalomnak és az örökös jobbágyságnak egyaránt szilárd támaszt jelentett.

A bizánci eredetű fejlett jogdogmatika szolgált eszközül ebben. Így a jogegységet hirdető Szugyebnyikek megalkotói már az állami érdekek védelmét, az egyházi és világi birtokosok kiváltságos joghelyzetének a megőrzését állították előtérbe. Eddig ismeretlen büntetésnemek bevezetésével kívánták útját állni az állam és egyház elleni támadásoknak és ezzel szinte azonos súllyal kezelték a vagyon elleni bűncselekmények jelentős részét.

Bizánci hagyományokon alapuló *kegyetlen büntetőjogi megtorlás* jegyében fejlődött tehát az orosz birodalmi büntetőjog a 16–17. század folyamán. Ráadásul a századforduló zavaros politikai eseményei is növelték a belső és a külső feszültségeket. Így az átmenetileg megrendülni látszó államhatalom ismét a külső jogminták felhasználásához nyúlt, amidőn pl. a Litván Statútum felhasználásával stabilizálta a közállapotokat. A rövid életű orosz *rendiség utolsó nagy jogalkotása* (kodifikációja), a *Szabornoje Ulozsenije* (1649) azonban feleslegessé tette a Litván Statútum joganyagának a felhasználását, mivel abban már a robotrendszerrel, a második jobbágysággal, illetve az árutermelő földesúri gazdaság védelmével összefüggő büntetőjog rendszerbe foglalására került sor.

A birodalmi jogegység fejlettebb formáját képviselő 1649. évi törvénykönyv minden fejezete közvetlenül vagy közvetve kapcsolódott a kegyetlen büntetőjogi *megtorlás kiterjesztéséhez*. Benne önálló helyet kapott az államhatalom, az egyház elleni

támadások, a földesuraság, a robotrendszer, az ingók és ingatlanok stb. büntetőjogi védelme. Különösen kegyetlenné vált a törvénykönyv büntetési rendszere, miután a bűncselekmények nagy számára írták elő a *halálbüntetés* testi sanyargatással összekapcsolt változatait. A kincstári, katonai, cári érdekek védelmét szolgálva ennél is tágabb lehetőséget teremtettek a legsúlyosabb bűncselekmények körének a kiterjesztésére. A büntetési rendszerhez pedig szervesen hozzá tartoztak *a megszégyenítő és csonkító büntetések,* amelyeket kollektív megtorlásként is fel lehetett használni.

Az Ulozsenije nem véletlen lett tehát az abszolutisztikus állam, illetve majdan a hanyatló feudalizmus eszköze. A bizánci mintákat követő orosz birodalmi jogegységtörekvés utolsó sikeres alkotása volt *az Ulozsenije,* amely átfogó rendszert teremtett a büntetőjog fejlődésében. Joghézagait ugyan később is pótolni törekedtek (pl. az ún. Új ukáz cikkelyekkel) éppen az abszolutizmus kialakulása időszakában, de a törvénykönyv egészében a modern *polgári társadalom küszöbéig hatályos jog maradt.* A késői feudalizmus jogrendjének a tartós konzerválását pedig az Ulozsenijében bennerejlő fejlett büntető jogdogmatika is hatásosan alátámasztotta.

Ettől az időtől kezdve az orosz birodalom jogfejlődése elszakíthatatlanul összeforrott a társadalom ama rétegének a felemelkedésével, amely új területek hódítása és a robotrendszer mind kíméletlenebb kihasználása árán látta biztosítva fennmaradását. Így a kiélezett társadalmi ellentétek átmenetileg sem enyhültek, permanens igény volt tehát a büntetőjogi megtorlás fokozására. Innen fakadt (illetve az ősforrásokból származott), hogy a büntető jogdogmatika, vagyis a büntető anyagi és eljárásjogi normarendszerek fejlődése messze maga mögött hagyta a jogélet más területein használt jog szintjét. Az adott jelenség mögött azonban nem a társadalmi haladás ügye állt, hanem az önkényuralom és a hanyatló feudális társadalom konzerválása.

Már a 16–17. század folyamán szembetűnően nőtt azoknak a jogellenes cselekményeknek a száma, amelyeket a sértett panaszától függetlenül üldözendőnek minősítettek a törvények. A bizánci modelleket követő rendi törvénykönyvek kialakították továbbá *a bűncselekmények tárgy szerinti* merev *osztályozását.* Az állam, az egyház és a hivatali hatalom sérelmére elkövetett jogellenes cselekmények definiálása állt az élén ennek a felosztásnak. A két Szugyebnyik joganyagával összevetve még szembetűnőbb előrelépés történt az 1649. évi jogegységtörekvésben. Így az Ulozsenije megalkotói nagy igyekezettel törekedtek a bűncselekmények fogalmi meghatározatlanságának a kiküszöbölésére. Szembetűnően korai jelenség, hogy a jogalkotó elhatárolta már a szándékos, illetve a gondatlanságból elkövetett bűncselekményeket, sőt ismerte az előre megfontolt bűnös szándék (gondolat) fogalmát is. A kísérlet és a befejezett bűncselekmény elhatárolása, a részesség különböző alakzatai, valamint a büntetőjogi felelősség körének a meghatározását célzó törekvés stb. mutatja a *bizánci joghatásból fakadó fejlett jogdogmatika* jelenlétét.

A cári feudális abszolutizmus jogalkotása további lépéseket tett a büntető jogdogmatika fejlesztésében. Így a jogellenesség már nem egyszerűen az uralkodói akarat lerontásával azonosult, hanem a törvény megszegésével. A felvilágosult abszolutizmus törekedett később a bűncselekmények fogalmi meghatározásánál a „társadalom", illetve az állampolgárok törvény által védett érdekeire apellálni.

A 18. század jogalkotása egyébként tovább szélesítette a szubjektív tényezők figye-

lembevételének a lehetőségeit. Az egyszerű szándékot elhatárolta az előre megfontolt bűnös szándéktól, illetve a fondorlattal elkövetett cselekményektől. A gondatlanságot a bekövetkezett eredmény súlya szerint értékelték és büntették. Megfogalmazták továbbá az önvédelem, a végszükség eseteit, a törvény azonban nem mentesített egyetlen esetben sem a büntetés alól, csupán a bírói szabad mérlegelés határait szélesítette. A bűncselekmények osztályozásában az *Ulozsenijét* az 1716-os *Hadseregszabályzat,* illetve az ún. *Tengerészeti Usztáv* (1720) *egészítette ki.* Első helyen álltak az államhatalom és az egyeduralkodó személye elleni bűncselekmények. Ezt követték a pravoszláv hit és az egyházszervezet elleni támadások, a világi jog által büntetve az istenkáromlást, csakúgy mint a hitehagyást. Külön osztályokba csoportosította a jog a „cári hatalmasság megsértését", az államigazgatás (illetve a pénzügyek) megkárosítását, a bíráskodás rendjének a megzavarását stb. Végezetül a hanyatló feudális állam védelmezéséből fakadt a politikai bűncselekmények fogalmának a legiszlálása (az uralkodó elleni merénylet, lázadás, illetve az árulás), valamint a minden alattvalót terhelő feljelentési kötelezettség is.

A két kiváltságos rend jogainak a védelmét az élet, a becsület és a vagyon elleni bűncselekmények egyre szabatosabb körülírása által kívánta elérni a jogalkotás. A lopás, rablás, fosztogatás bűntettének az elszenvedett sérelem nagysága szerint történő megkülönböztetése viszont csak a megtorlás kiszélesítését szolgálta. A törvény a vagyonvédelemben egyre gyakrabban hivatkozott a társadalmi, illetve állami érdekekre (a hadi raktár, a kincstár fosztogatása). A mindenható állami bürokrácia jelenlétéből fakadt továbbá *a hivatali bűncselekmények széles körű legiszlálása.* Hasonlóan a közrend és a köznyugalom sérelmére elkövetett jogellenes cselekmények mindig hézagosnak tűnő definiálása is ebben az időben jelentkezett. Végül megemlíthető, hogy az élet és a testi épség, a becsület védelme területén szinte kizárólag nemesi érdekeket védelmezett a cári feudális abszolutizmus joga.

A *büntetési rendszer* fejlődését tekintve már a 16–17. században előtérbe került az *elrettentés* gondolata, de a bírói gyakorlatban nem kis mértékben érvényesült az állami jövedelmek gyarapítása, illetve az erkölcsi és az anyagi elégtétel is. A halálbüntetéssel sújtandó cselekmények száma szakadatlanul nőtt, miként a testcsonkító és megszégyenítő büntetés kiterjesztése is jellemző maradt. A bizánci jogminták hatottak a különböző minősített halálbüntetési módozatok (élve eltemetés, kerékbetörés stb.) meghonosításában, valamint a csonkító és kínzó testi büntetések alkalmazásában. Ennek ellenére csak a cári feudális abszolutizmus kora hozta a kegyetlen büntetési rendszer kiteljesedését, amelyben már a tömeges elrettentés dominált, és az erkölcsi és az anyagi elégtétel messze háttérbe szorult. A kormányzat az elrettentés útján kívánta elérni a jogellenes cselekmények megelőzését, a bűnelkövetőt pedig izolálni törekedett a társadalomtól. Ez a törekvés hozta létre *a börtönrendszer* (illetve a kényszermunka) *intézményesítését.* A költséges börtönépítést azonban még hosszú ideig a Szibériába, illetve a távoli határterületekre történő száműzetéssel lehetett helyettesíteni. A sokféle kínzó testi büntetést a kényszermunka helyettesíthette, a dologházakat ugyanis csak a 18. század utolsó harmadában kezdték kiépíteni. Így az épülő börtönök a kínzó testi sanyargatások színhelyei, a száműzetés és a kényszer-

munkára bocsátás gyűjtőhelyeivé lettek. A felvilágosult abszolutizmus ezt az ellentmondást új börtönépítési programjaival akarta enyhíteni.

Az orosz birodalmi jog kiformálódása végül a processzuális jogágazatok fejlődésére is rányomta bélyegét. Így a vizsgált korszakunkban a nyomozó (inkvizitórius) eljárás, illetve a *nyílt jogegyenlőtlenség* további *térhódításának vagyunk a tanúi.* Az akkuzatórius rendszer teljes eltűnéséről mégsem beszélhetünk, miután a kisebb súlyú bűnügyekben a 17. század végéig a vádelvi eljárás ismeretes. Az ítélkezési joggal felruházott szerv minden ilyen esetben a panaszt írásba foglalta és a megfelelő illeték lefizetése ellenében prisztávot jelölt ki a *perbehívás* lebonyolítására. Az alperest az ősi szokásnak megfelelően háromszor kellett a formaságok betartása mellett perbe hívni. Meg nem jelenés esetén a bíró bűnösnek mondta ki a vádlottat és erről okmányt adott ki, amely felhatalmazta a felperest a prisztáv jelenlétében történő vagyoni elégtételre. Később a perbe hívó okmányt a helyi államigazgatás szervei kapták meg az előállítás foganatosítását célozva, miként a végrehajtásban is a helyi szervek közreműködését igényelte a kormányzat.

A perbe hívott fél személyesen, de a 17. század végéig nemzetsége (rokonai) útján is képviseltethette magát. Az ilyen eljárás tehát a perbe belépés után a felek és azok esküdttársai, illetve a tanúk egymással folytatott párbeszédévé vált. A vádelvi eljárás bizonyítási rendszerében is előrelépések történtek, miután az istenítéletek a 16. század végéig lényegileg elvesztették jelentőségüket. A *bizonyítás* eszközévé lett viszont a pertársak feszületre tett esküje, az eskü alatt szerzett tudakozódás (tanúbizonyítás), illetve az írásbeli (okirati) igazolás. Az így kialakuló bírói döntések ellen még egy ideig a perorvoslati (fellebbviteli) lehetőségek is megvoltak, mígnem a 17. században megtiltották az új bizonyítékok felhasználását és ezzel a rendes fellebbviteli eljárás elsorvadt. Most már csak jogot sértő ítélkezés, illetve a megvesztegetés vádjával lehetett a felsőbb bíróságokhoz fordulni.

Mindez a vádelvi rendszer agóniájának bizonyult, miután az *1694. évi bírósági* tv. egyenesen felszámolta azt, és a *nyomozó eljárást tette kizárólagossá.* Ettől az orosz birodalmi büntető ítélkezésben is alapelv lett, hogy a beismerő vallomás kizár minden további bizonyítékot (Juskov). Főként az önkényuralom, illetve a cár elleni bűncselekmények körében szinte visszatérés történt az inkvizitórius eljárás középkori formáihoz. Így a kínvallatásnak alávetettek csak nagyritkán kerülhették el a halálos ítéletet, miután *a beismerő vallomás kikényszerítése* után a vádlottakat újabb tortúrának vethették alá, hogy az egyéb bűnügyekben való részvétel felől tudakozódjanak. Az állami szolgálatban álló felső rendek tagjait persze mentesítették az inkvizitórius eljárástól (1723), a felvilágosult uralkodónő (II. Katalin) pedig a szisztéma szélesebb korlátozását tűzte célul (1763., 1775). A bírói gyakorlat ettől függetlenül „más bizonyíték hiányában" széltében a nyomozó eljárást alkalmazta. Mindez jól érzékelteti, hogy az orosz birodalmi jog a 18. század végén válságba jutott, a modern burzsoá jog kialakulásának a feltételei azonban még jó háromnegyed évszázadot várattak magukra.

Oroszország a feudalizmus válsága és a tőkés viszonyok kibontakozása idején

A korai polgári forradalmak korában Oroszország társadalmi rendje változatlan maradt. A feudalizmus válsága csak a 18. század második felében jelentkezett és a tőkés termelés fokozatos térhódításával párhuzamosan a régi rend felbomlásának tünetei kifejlett formát öltöttek a 19. század első felében. Az árutermelő tőkés viszonyok fejlődése belülről, valamint a világméretekben ható modern gazdasági-piaci kapcsolatok kívülről a cári Oroszország számára olyan helyzetet teremtettek, amelyben a feudális társadalom végleg válságba jutott. A régi rend uralmának a felbomlása történelmi törvényszerűség erejével jelentkezett, de az adott állam- és jogrend még egy ideig feltartóztatta a polgári átalakulás megvalósítását. Ennek ellenére a jobbágytartó feudális rend a 19. század derekán már tarthatatlannak mutatkozott. *Sajátos történelmi feltételek között megkezdődött tehát Oroszország áttérése a kapitalizmusra.* E nagy történelmi fordulat kialakulása teszi szükségessé a vizsgált kor állam- és jogfejlődésének az elemzését is.

Oroszország a 18. század végétől az európai feudális reakció egyik legerősebb támasza lett, cselekvő részt vállalt a francia forradalom ellen szervezett európai koalícióban és eredményes harcokat vívott Napóleon hódító törekvéseivel szemben. I. Pál (1796–1801) és az államcsíny útján hatalomra került Napóleon viszonya azonban rövidesen megváltozott. Oroszország szövetséget kötött a napóleoni Franciaországgal, ami azonban az angol piacokat féltő nemesség ellenállásába ütközött. Udvari összeesküvés így leszámolt az uralkodóval és fiát, I. Sándort (1801–1825) ültette a trónra. Az önkényuralom szélsőséges törekvéseit átmenetileg felszámolták és az új uralkodó ígéreteivel, óvatos reformtörekvéseivel megnyerte a nemesség támogatását.

A Napóleon elleni koalíciónak Oroszország ismét szerves része lett és osztozott a szövetségesekkel együtt elszenvedett veresége kben (Austerlitz, 1805., Jena, 1807). Az orosz seregek friedlandi veresége után végül Oroszország súlyos békefeltételek elfogadására kényszerült (tilsiti béke, 1807), de lehetőséget nyert arra, hogy terjeszkedő politikát folytasson Törökország, Perzsia és Svédország rovására. A tilsiti békefeltételek ennek ellenére sem bizonyultak tartósaknak, mivel Oroszország az Anglia ellen irányuló kontinentális zárlat betartását képtelen volt biztosítani. Napóleon 1812. évi hadjárata után azonban Oroszország ismét az európai koalícióba lépett és Franciaország megtörése után Európa legreakciósabb hatalmaival szövetkezve létrehozta a „szent szövetség" rendszerét.

A belső társadalmi válsággal küzdő *Oroszország számára kedvező helyzetet teremtett az európai reakcióval való szövetség.* A feudális Oroszország fennmaradása most már összefonódott a „szent szövetség" rendszerével, amely szentesítette a cárizmus újabb hódításait is (Finnország, Besszarábia, lengyel területek). Ugyanakkor a rendszer alapjait ásta alá a „keleti kérdés" megoldására irányuló orosz politika. A belső válság I. Miklós (1825–1855) hatalomra kerülése idején éleződött ki (dekabrista felkelés), az önkényuralom megerősítése és az újabb hódító törekvések ezért szükségszerűen jelentkeztek. A Perzsia és Törökország ellen viselt sikeres hadjáratok azonban csak átmenetileg enyhítették a cárizmus belső helyzetét. Oroszország balkáni térhódítása viszont kiváltotta Anglia és Franciaország ellenállását és a lengyel nép felkelése (1830–31) is lekötötte a cárizmus erejét. Egyidejűleg évtizedekig tartó háború folyt a kaukázusi mohamedán népek szabadságharca és a kazah felkelők ellen. A bomló feudális társadalom alapvető ellentmondásai mellett tehát sokasodtak a nemzeti ellentétek és az orosz gyarmatosítás megoldatlan problémái.

A cári Oroszország a bomló feudalizmus legreakciósabb bástyájává lett a 19. század derekán, de a birodalmi államhatalom egyben szinte állandósult küzdelemre is kényszerült a feudális társadalom belső fenntartása érdekében. Mindez nem akadályozta meg abban, hogy az 1848–49-es európai forradalmak idején az osztrák reakciót jelentős erőkkel támogassa. Az 50-es években azonban a végletekig *kiéleződtek a jobbágytartó rend belső ellentmondásai.* A krími háború (1853–1856) sikeres befejezése még megszilárdít-

hatta volna a cári Oroszország helyzetét. Az 1848–49-es európai forradalmak leverésében kifejtett szolgálatai ellenében Oroszország külső támogatást is remélt, szövetségesei (Ausztria) azonban ellene fordultak, az angol, francia beavatkozás pedig megalázó békefeltételek elfogadásához vezetett (párizsi béke, 1856). Most már a vezető tőkés hatalmak Oroszország minden további hatalmi törekvését törekedtek elvágni, kiszorították a dunamenti államok sorából, semlegesítették a Fekete-tengert, valamint kötelezték a hadiflotta és az erődítmények felszámolására.

Az elszenvedett súlyos vereség nemcsak a hatalmi törekvések kudarcát, de a társadalmi haladás gátját képező feudális jogrend tarthatatlanságát is bizonyította. A cári feudális állam szervezetlensége és a gazdasági élet elmaradottsága most már leküzdhetetlen nehézségek elé állították Oroszországot. A viszonylag gyenge és a hatalmas birodalom területén szétszórt polgárság ugyanakkor képtelennek mutatkozott egy radikális polgári átalakulás megvívására. Így a népi forradalmi mozgalmak, a parasztfelkelések és a *külpolitikai kudarcok a felülről végrehajtott átalakuláshoz vezettek.*

A jobbágyság és a leigázott népek ellenállása az önkényuralom és a jobbágyrend ellen fordult, ami a 60-as évek elejére forradalmi helyzet kialakulásához vezetett. A feudális jogrend több mint félszázadon át tartó válsága ugyanakkor az elavult gazdasági rendszer alapjainak megrendülését és a tőkés termelés viszonylag gyors térhódítását eredményezte. Mindez elkerülhetetlenné tette a feudális jogállapotok reformját, azaz *a cári Oroszország* a forradalmi válságból *a jobbágyrendszer felszámolásával* (1861) *és az önkényuralom megreformálását szolgáló gyors intézkedésekkel keresett kiutat. Így a reformok a megkésett polgári átalakulás kezdetét jelentették,* bár az életrehívott reformok a reakciós erők politikai hatalmának fennmaradását szolgálták. A 60-as évek elején újabb forradalmi fellendülés kísérte a jobbágyreform meghirdetését, az 1863. évi lengyel felkelés sem tudott azonban forradalmi átalakulássá fejlődni.

A reformokat kezdeményező államhatalom újabb engedményekkel a liberális ellenzék erejét is megtörte, a népi forradalmi megmozdulásokat pedig kegyetlenül elfojtotta. A hosszantartó forradalmi válság hatása alatt keletkezett liberális reformok mégis alapvető változásokat eredményeztek. Ezek hatása alatt a tőkés termelőmód továbbfejlődése összefonódott a feudális maradványokkal és a liberális reformokkal csak átmenetileg álcázott önkényuralom megőrzésével.

Államszervezet. Az önkényuralom átalakítását célzó törekvés

Az önkényuralom válsága. A cári Oroszország államberendezkedése a 18. század második felében a feudális reakció eszközévé vált. Az egyeduralkodó hatalma és a felduzzasztott államapparátus a hanyatló feudális jog fenntartásának a biztosítéka lett. Az állami erőszakszervezet nyomasztóan nehezedett a jobbágyságra és a hódító háborúk folyamán leigázott népekre. A jobbágytartó rend erőszakos fenntartása és a fejlődő polgárság törekvéseinek visszaszorítása pedig a kiélezett társadalmi ellentétek állandósulásához vezetett. Ilyen körülmények közt az állam belső elnyomó szerepe fokozódott és a felemás reformokon nyugvó államberendezkedést *a politikai reakció vette birtokába.*

A cári feudális abszolutizmus azonban már a 18. század végétől nemcsak Oroszország népeinek a társadalmi haladását akadályozta, hanem az európai reakció erejével összefonódva a következetes polgári átalakulás útját egyengető francia forradalom vérbefojtására is kísérletet tett. Az önkényuralom állama ezáltal a kapitalizmus világméretű kibontakozásával került szembe. Ennek ellenére a francia forradalom és a napóleoni háborúk kora kitörölhetetlen nyomokat hagyott hátra a cári feudális abszolutizmus államéletében.

I. Pál hatalomra kerülésével (1796) a központi államszervek vezetőit leváltották és

az uralkodó bizalmasaival töltötték fel az államgépezetet. Az állam lényeges változást nem szenvedett, de a reakciós nemesség újabb csoportjának a tevékenysége *az önkényuralom fokozódásához* vezetett. A kegyencek rövid idő alatt mérhetetlen vagyon birtokába juthattak és tehetséges hivatalnokok, katonák, néha egész ezredek jelentéktelen mulasztásokért szibériai száműzetéssel fizettek. Így a kiszámíthatatlan önkényuralom Oroszország külpolitikai lépéseit is bizonytalanná tette, ami végül is az udvari összeesküvők kezébe adta a kezdeményezést.

Így a 19. század elején Oroszországban is megindult végre a válságba jutott államberendezkedés fokozatos átalakítása. Az új uralkodó (I. Sándor) a nemesség rokonszenvének megnyerése érdekében *a reformok* megvalósítását és az önkényuralom korlátozását helyezte kilátásba. Az óvatos reformtervek meghirdetésével egyidejűleg újabb terrorintézkedésekkel némították el az elégedetlenkedőket, majd a reformok megvalósítására *„Titkos Bizottság"*-ot szerveztek, amelynek az lett volna a feladata, hogy a zilált államéletet rendezze és mérsékelt reformokkal a forradalmi megmozdulásoknak elejét vegye. A legreakciósabb nemesi csoport azonban még ezt a törekvést is gyűlölettel figyelte és a „Titkos Bizottság"-ot „jakobinus bandának" nevezte. Ennek ellenére az *államélet egyes területeinek átalakítása elkerülhetetlennek mutatkozott.*

Az előző században kifejlődött kollégiumi rendszer pl. az önkényuralom válsága idején alkalmatlanná lett. A „Titkos Bizottság" javaslatára ezért *a kollégiumi rendszert felszámolták* és nyolc *minisztériumot* hoztak létre (1802). Az állami ügyintézés további összehangolására szolgált a miniszterek egyesített bizottsága, *a miniszteri tanács*. Ez volt a legjelentősebb reform, amely külsőleg a korszerű európai államépítés tapasztalatainak az átvételét mutatta. Gyakorlatilag azonban eme reformok is az önkényuralom erejének fokozódásához vezettek, miután a minisztertanács élén évekig az uralkodó személyesen elnökölt, majd a kegyetlenségéről hírhedt bizalmasának, Arakcsejevnek adta át e szerepet. Kezdetben még a cári rendeletek miniszteri ellenjegyzését is meghonosították, Arakcsejev szerepének a növekedésével azonban ez is elvesztette jelentőségét.

A minisztériumok száma eredetileg 8 (hadi, tengeri, külügyi, kereskedelmi, belügyi, pénzügyi, igazságügyi, népművelési), 1811-től számuk 11-re emelkedett az újonnan megszervezett rendőrminisztériummal, a hírközlési és az állami ellenőrzés minisztériumával. A *minisztertanács* (komitet minisztrov) tagjai hivatalból és cári kinevezés útján kerültek a testületbe. Így kerülhettek ide az Államtanács ügyosztályainak elnökei, az államtitkárok és más központi igazgatási szervek vezetői is. A miniszterek (kibővített) tanácsa azonban eleve tanácsadó szerepre volt kárhoztatva.

A „Titkos Bizottság" reformtörekvéseivel kapcsolatos a *Szenátus átszervezése* (1802). A Szenátust a birodalmi államszervezet legfőbb fórumává tették, tehát a Szenátus lett a legfőbb államigazgatási és bírósági szerv, valamint a törvények, rendeletek kiadása feletti ellenőrzés biztosítója. A cári jogalkotás ellenőrzésétől azonban rövidesen megfosztották és ezzel a reform itt is elvesztette tulajdonképpeni értelmét. A reformtervek eredeti célkitűzése szerint a Szenátus a birodalom legfőbb hatalmi szerve, amelynek döntéseit csak az imperator akarata korlátozhatta. Felügyeleti jogköre szinte korlátlannak tűnt a reformtervek alapján és még az újonnan

szervezett minisztériumok feletti ellenőrzést, azok évente történt beszámoltatását is végezte. A kiemelkedő hatalmi jogosultságok ellenére a Szenátus Arakcsejev idejében gyors hanyatlásnak indult.

Az orosz feudális állam átalakítására irányuló kísérletek második hulláma a napóleoni háborúk időszakában jelentkezett. A napóleoni Franciaországtól elszenvedett vereségek hatása alatt az európai reakciós hatalmak sorra hozták intézkedéseiket, hogy államhatalmukat megerősítsék. Hasonlóan az elszenvedett katonai vereség és a megalázó tilsiti békefeltételek hatása alatt keletkeztek Oroszországban is a *Szperanszkij-féle reformtörekvések*. Szperanszkij már a korábbi években (1803) is készített egy „Memorandumot" az állam átszervezéséről, szerepe azonban csak 1806-tól növekedett. Szperenszkij most nagy hozzáértéssel dolgozta ki újabb tervezetét (L.: „Az állam általános átalakításának terve", 1809.), amely *megvalósítás esetén felülről adományozott alkotmányos államberendezkedés megteremtésére törekedett*. A tervezet választott *birodalmi képviselőtestület (állami duma)* létrehozását írta elő. A dumát egy új rendi beosztásnak megfelelően, vagyoni cenzus alapján választották volna és e szerv feladata lett volna az adók, pénzügyek, a költségvetés megtárgyalása és a miniszterek tevékenységének ellenőrzése. Az egyeduralkodó hatalmát mindez csorbítani nem kívánta, hisz a cár kezében maradt a törvénykezdeményezés joga, amit majdan kinevezett tagokból álló tanács segítségével gyakorol.

Az orosz birodalom alkotmányos átalakítása tehát „a legfelsőbb hatalom jótékony sugallatára" (Szperanszkij) semmit nem változtatott volna a cári feudális abszolutizmus jellegén. A nemesség ellenállása miatt azonban még ezek megvalósítására nem kerülhetett sor. Szperanszkij terveiből csupán az önkényuralom számára is előnyös *Államtanács* megalakítására (1810), valamint *a minisztériumok átszervezésére* került sor (1811). Az Államtanácsot kinevezett főhivatalnokokból alakították és a cár mellett tanácskozó, véleményező szervvé tették, összetételét pedig kizárólag az uralkodó határozta meg. Általában a miniszterek, a legfőbb hivatalok vezetői, és az udvari arisztokrácia hangadói kerültek ide. (Törvény az összetételt nem rendezte, a század végén már 90 főt tesz ki.) Működését bonyolulttá tette, hogy az alapvető szerepét kifejező közös gyűlései mellett állandó jellegű ügyosztályai és a különleges ügyek vitelére rendelt départementjei is kialakultak. Az Államtanács ügyeinek a vitelére külön kancelláriát szerveztek, élén államtitkárral, a minisztériumok átszervezése pedig alkalmat adott a *rendőrminisztérium* felállítására (1811). Ugyanakkor a minisztériumok szervezetét valóban szakszerűbbé alakították (ügyosztályok) és *megszervezték a miniszterek mellett működő kollégiumokat*. A miniszterek hatáskörét (hatalmát) részletesen szabályozták és az ügyintézést is racionalizálni törekedtek, a képzetlen és tudatlan nemesi hivatalnokokat pedig a képesítés megszerzésére és a hivatali rangok betöltéséhez szükséges vizsgák letételére kötelezték. („A polgári rangfokozatról" szóló rendelet, 1809.)

Könnyen érthető, hogy a reakciós nemesség megelégelte ezzel Szperanszkij tevékenységét és az önkényuralmi államgépezet megerősítését szolgáló reformokban is forradalmi újításokat látott. Így történhetett, hogy a kegyvesztett reformátor Szibériába száműzéséről már az általa megszervezett rendőrminisztérium gondoskodott (1812). Ezzel a reakciós államgépezet átalakításának ügye lekerült a napirendről,

1815-től pedig teljes nyíltsággal bontakozott ki az *Arakcsejev* (gróf) *által vezetett reakciós rendszer* (arakcsájevcsina). Az uralkodót az európai reakciós hatalmakkal folyó politika teljesen lefoglalta, és az országot „postakocsiból" kormányozva kiszolgáltatta kegyetlen bizalmasának. Arakcsejev ugyan formailag semmit nem változtatott az állam felépítésén, de a miniszterek és az uralkodó közvetlen kapcsolatát (beszámolási jogát) gyakorlatilag felszámolta, illetve a minisztertanács irányítását is magához ragadta. Intézkedéseit a besúgók és a *kémhálózat* által szolgáltatott értesülések határozták meg. Így a kegyenc diktatúrája valóságos katonai parancsuralommá változtatta a polgári közigazgatást is, miután parancsnoki hatalmat gyakorolt a miniszterek tanácsa felett és bírói eljárás nélkül juttatott száműzetésre bárkit az ellenkezés legelemibb gyanúja alapján. A liberális eszmék üldözésére *politikai rendőrséget* és mindenre kiterjedő *cenzúrát szervezett*. A mindenható állami bürokrácia és az elharapódzó korrupció azonban szinte teljesen felőrölte az állami jövedelmeket. Arakcsejev ezért *a katonai telepesek* megszervezésével kísérletezett, amelyek keretében olcsón akarta biztosítani az állami parasztok katonai szolgálatát. A telepeseket azonban csak hihetetlen kegyetlenkedésekkel tudták összetartani.

Az Arakcsejev-rendszer gyűlölt uralma rövidesen kiváltotta a haladó gondolkodók ellenállását és az orosz állam gyökeres átalakítására irányuló törekvéseket. Így az önkényuralom tarthatatlanságának felismeréséből fakadtak a különböző *nemesi forradalmárok alkotmányos elképzelései*. A dekabristák egyik irányzata (Déli Társaság) pl. az alkotmányos monarchia gondolatától rövidesen eljutott a *köztársasági* államforma megteremtésének szükségességéhez (Pesztyel), a másik dekabrista irányzat (Északi Társaság) pedig az *alkotmányos monarchia* megteremtését sürgette (L.: Muravjov dekabrista „Alkotmánya"). A nemesi forradalmárokat tehát az alkotmányosság eszméi ösztönözték. „Valamennyi európai nép eléri a törvények uralmát és ... az orosz nép valamennyiüknél jobban megérdemli azt" (Muravjov) – hirdették a dekabristák. Tervezeteikben világosan felismerhetők a népszuverenitás, az államhatalmi ágak megosztása, a népképviselet és a parlamentarizmus eszméi. A Muravjov által szerkesztett dekabrista alkotmány egyenesen ki is mondta, hogy „a legfőbb hatalom forrása a nép". Az állam átalakításának nemesi forradalmár elképzelései közt jelentkezett továbbá *a szláv népek egységének* hirdetése, így pl. a dekabristákhoz csatlakozó „Egyesült Szlávok Társasága" a szláv népek *föderatív köztársaságának* megteremtését hirdette.

A dekabrista felkelés *vérbefojtása a nemesi forradalmárok alkotmányos elképzeléseinek a kivihetetlenségét bizonyította*. Bebizonyosodott, hogy a haladó gondolkodók szűk csoportja nem képes a nép általános forradalmi cselekvése nélkül a cári feudális abszolutizmus összezúzására. A bukás ellenére a dekabristák alkotmányos eszméi persze nagy hatást gyakoroltak az orosz forradalmi mozgalom továbbfejlődésére. Tanításaikat az ún. vegyesrendű forradalmárok (Raznocsinecek) fejlesztették tovább.

A cári önkényuralom erőszakos uralma. A cári feudális abszolutizmus társadalmi és politikai válsága különösen a dekabrista mozgalom időszakában éleződött ki, amikor a nemesi forradalmárok felkelése napirendre tűzte a nyílt fegyveres harcot, I. Miklós tehát csak az önkényuralom fokozásával, az államgépezet további központosításával tudta feltartóztatni a feudális jogrend összeomlását.

Az arakcsejevi-rendszer továbbfejlesztését jelentette I. Miklós idejében a kancellária szerepének megnövelésével összefüggő központosítás. Az *„uralkodó személye körüli kancellária"* közvetlenül a cár irányítása alá került, és ennek segítségével az uralkodó állandó ellenőrzést gyakorolt a minisztertanács, az államtanács, sőt még az egyház felett is. A kancelláriában hat ügyosztályt szerveztek, amelyek közt kiemelkedő szerepet játszott *a III. Ügyosztály* (1826). A III. Ügyosztály a politikai (titkos) rendőrség szerepét töltötte be, így vezetője egyben *a birodalmi csendőrség* parancsnoka volt. Az országot csendőri kerületekre osztották, élén csendőrtábornokokkal és a csendőrség központosított hálózatával párhuzamosan szervezték meg a *titkosrendőrséget,* amely az államélet minden területére kiterjedő ellenőrzést gyakorolt. A III. Ügyosztály rendszeresen tájékoztatta az uralkodót az államellenes tevékenységről, a megtorló intézkedések végrehajtásáról és azok eredményéről. A titkosrendőrség figyelemmel tartotta a büntetőhelyeket, a külföldieket, a gyanúsakat. Az uralkodó tehát e szerv hatalmát és befolyását olyannyira megnövelte, hogy az gyakorlatilag a legfelsőbb ellenőrző és büntető hatalom megtestesítőjévé lett.

A kancellária ügyosztályai közt jelentős volt a feudális jogrend uralmának fenntartását szolgáló II. Ügyosztály is, amely az elavult jog rendezésével foglalkozott. A cári kancellária egyik ügyosztálya az állami javak (parasztok) jobb kiaknázásának lehetőségeit kereste (V. Ügyosztály). A kincstári falvakat szigorú ellenőrzés alá vetették és később ezen ügyosztály kezdeményezésére felállították az *„állami javak minisztériumát"* (1837). A jövedelmek növelése érdekében az alávetett lakosságot tömegesen telepítették át néptelen keleti területekre. Az erőszakos intézkedések növelték a jobbágyság ellenállását, az elért többletjövedelmet pedig nyomtalanul elnyelte a korrupt államgépezet.

A cári hivatalnokok önkényeskedése, nagyobb összefüggő területeken (Szibéria, Távolkelet) *a kormányzók* hatalmaskodása növelte az elégedetlenséget. Kazahsztán fokozatosan meghódított területein pl. az orosz *„adminisztrátorok"* szervezték meg a gyarmati igazgatást. A cári *gyarmatosító berendezkedés* alapjait egyébként már I. Sándor idejében lerakták. Így Szperanszkij is kegyvesztettségének feloldása után a szibériai területek főkormányzója lett. Nevéhez tapadt az *„idegen nemzetiségek kormányzásáról szóló szabályzat"* (1822), valamint a nyugati kirgizek számára kiadott „szervezeti szabályzat". A képzett reformátor behatóan tanulmányozta a helyi viszonyokat és annak alapján szoros kötelékeket teremtett a helyi uralkodó rétegek és a hivatalnokok közt. Mindez eszközül szolgált a gyarmatosítók hatalmának kiterjesztésére.

A birodalom egyes területei lazább szálakkal, pl. „alkotmányos" eszközökkel (L.: *Lengyelország, Finnország*), mások a vazallusi kötelékek útján (Észak-Kaukázus, Dagesztán) kerültek a cárizmus hatalma alá. Lengyelország központi területeit (Varsói nagyhercegség) Napóleon leverése után kerítette hatalmába Oroszország, de az európai hatalmak döntésének megfelelően alkotmányos karta (konsztitucionnaja kartija, 1815) kiadásával. Hasonlóan a finnek berendezkedéséhez, amely az 1790-es orosz–svéd háború eredményeként jött létre, itt is fenntartották a két házból álló képviseleti gyűlést (de törvénykezdeményezési jog nélkül). A cárt a *helytartó* képviselte, aki a birodalmi mintára szervezett államtanácsával, illetve az ún. *adminisztratív* (közigazgatási) *tanács* útján gyakorolta hatalmát. Ez utóbbi formailag a cár által

kinevezett miniszterek (hadi, igazgatási, rendőrségi, művelődési, hitügyi) tanácsa volt. A leigázott népek elnyomásának az elrettentő példáját szolgáltatta azonban az 1830–31. évi *lengyel* felkelés eltiprása és a liberális reformok idején keletkezett ún. *alkotmány felszámolása*. Valójában a lengyel királyság feletti korlátlan hatalom kiterjesztésére használták fel a felkelés bukását, és az ország területét a *közigazgatási tanács* fennhatósága alá vetették. A tanács élére helytartót állítottak, aki a legszigorúbb katonai megszállás rendszerét honosította meg. Kibocsátották az *„Organikus Statútum"*-nak (1832) nevezett szabályzatot, amely szerint a lengyel korona örökösödési joggal az orosz uralkodókat illeti meg, és ezzel feleslegessé vált az orosz cárok külön lengyel királlyá koronázása is. Ettől az időtől a képviseleti rendszert (lengyel szejm) is végleg felszámolták.

Az orosz önkényuralom minden vonalon leplezetlen nyíltsággal törekedett a társadalmi haladás feltartóztatására, és a nemzeti függetlenség eltiprására. Az elavult államélet válsága azonban állandósult és Oroszország a növekvő nehézségek leküzdése érdekében az európai reakciós hatalmak szövetségének megerősítésére törekedett. Így Ausztria, Poroszország és Oroszország uralkodói rövidesen kölcsönös támogatás kötelezettségét vállalták magukra (münchengrätzi konvenció, 1833) az európai forradalmi mozgalmak felszámolása érdekében.

Az európai reakciós hatalmakhoz fűződő, forradalomellenes szövetség még az 1848–49-es forradalmak idején is hatékonynak bizonyult, Oroszország jobbágytartó rendjének válságát azonban nem tudta feltartóztatni. A krími háborúban elszenvedett vereség, a külpolitikai elszigetelődés és a forradalmi válság hamarosan nyilvánvalóvá tette az önkényuralom és a jobbágyrendszer tarthatatlanságát. Már *a krími háború ideje alatt burzsoá-alkotmányos mozgalmak jelentkeztek*, és a különböző politikai irányzatok az önkényuralom nyílt bírálatába kezdtek. A cári feudális abszolutizmus erőszakos uralmát viszont II. Sándor (1855–1881) is fenn akarta tartani, az udvar és a vezető uralkodó körök azonban rövidesen belátták, hogy uralmukat csak halasztható-tatlan reformok végrehajtása útján tudják megmenteni.

Elsőként a forradalmi helyzet leküzdése érdekében került előtérbe a jobbágyreform, de a felülről kezdeményezett *jobbágyfelszabadítás ügye* már az előkészítés stádiumában *összefonódott az államberendezkedés átalakításával*. Így a cári jóváhagyással keletkező *kormányzósági nemesi bizottságok* (amelyeket választás útján hoztak létre) megjelenése már alkotmányos illúziókat keltett a nemesség körében. Azt remélték, hogy ezúton az önkényuralom korlátozása lehetővé válik és a kormányzás egész területén változások érhetők el. Valójában azonban az udvar a jobbágyreform ügyét is kezében tartotta. A titkos tanácsot átalakították a forradalom elhárítása érdekében elsőrendűen fontos *parasztügyek főbizottságává* (1858), így a reform további útja a főbizottság mellett szervezett szerkesztőbizottságon és az Államtanácson haladhatott keresztül. A reformok ügye tehát az udvar és a központi államszervek kezében maradt, miközben az állami erőszakapparátus szerte az országban kegyetlen megtorlással nyomta el a forradalmi mozgalmakat.

A jobbágyreform Oroszországban mégis az alapvető társadalmi fordulat kezdetét jelentette, de közvetlenül kihatott az államberendezkedés fejlődésére is. A volt *jobbágyfalvak pl. a közigazgatás önálló egységeivé lettek. A falvak gyűlése* választotta a

falu bíráját és az adóbeszedés, és más közigazgatási teendők ellátását végző tisztviselőket. Több falu járási gyűlésen választotta meg a *járási vezetőséget* (voloszty-tanács). A járási vezetők választás útján hozták létre a polgári és a közönséges paraszti bűncselekmények felett ítélkező *voloszty-bíróságot*. A falusi közigazgatási szervek azonban nem szabadulhattak a birtokos nemesség és az államigazgatás felsőbb szerveinek gyámságától. A reform a paraszti közigazgatási szervek ellenőrzésére rendelte a *békebírók járási kongresszusát* és a *kormányzósági parasztügyek felügyelőségét*. A békebírókat és a parasztügyi felügyelőség tagjait pedig a kormányzó nevezte ki és megbízatásukat a belügyminiszter hagyta jóvá egyenként.

A polgári jellegű állami reformok szerepe

A jobbágyreform szükségképpen vezetett *a polgári reformok* megjelenésére, amelyek az államéletben jelentős változásokat eredményeztek. Az állami reformok megteremtését siettette az az újabb forradalmi fellendülés is, amely a jobbágyreform elégtelenségéből fakadt a 60-as évek elején. A felülről végrehajtott átalakulás kompromisszumos jellege természetesen meghatározta a polgári reformok sorsát, miközben az állami erőszakapparátus minden erejét latbavetve, fokozatosan úrrá lett a forradalmi mozgalmak felett. Ez adott lehetőséget arra, hogy a kormányzat hozzáfogjon a liberális nemesség és a fejlődő polgárság igényeit kielégítő állami reformok végrehajtásához.

A polgári jellegű reformok 1863 és 1874 közt születtek. A reformokat a *forradalmi helyzet* nyomása *kényszerítette ki az önkényuralomtól, de egy általános népforradalom elmaradása miatt azok radikális átalakulást nem eredményezhettek*. A reformok sorát *a közigazgatási reformok* (zemsztvo reformok) nyitották meg (1864), amelyek a helyi gazdasági, népművelési stb. ügyek vitelére választott *önkormányzati szervek kialakítását tették lehetővé a kormányzóságokban* és a *kerületekben* (guberniumi, ujezdi). A helyi önkormányzat legfőbb szervei a kormányzósági, illetve kerületi *zemsztvo-gyűlések* lettek. A népes zemsztvo-gyűlések mellett működtek az *intézőszékek*, amelyek a határozatok végrehajtásáról gondoskodtak. Az önkormányzati szervek választásában megszüntették (formálisan) a rendi előjogok uralmát és helyette a liberális nemesség és a polgárság számára előnyös vagyoni cenzust állítottak. Így a választások a sajátos orosz viszonyok közt általában a birtokos nemesség túlsúlyát eredményezték.

A közigazgatási reform persze a polgári államberendezkedés kifejlődése szempontjából haladás volt, a feudális erők befolyásának megőrzése azonban gyakorlatilag az önkényuralom számára ártalmatlan önkormányzati szervek keletkezéséhez vezetett. A kormányzósági és járási *zemsztvók hatáskörébe* a *helyi ipar*, a *kereskedelem*, a *népoktatás* és az *egészségügy*, valamint a *helyi szociális* és *köztevékenység tartozott*. Így alkotmányos törekvések melegágyaivá nem lehettek a zemsztvók, egyébként is *tevékenységük felett a Belügyminisztérium állandó ellenőrzést gyakorolt*. Az eredeti tervek ennél jóval többet ígértek, amelyeket még 1863-ban az „Államtanács átalakításáról" szóló tervezet tartalmazott. E tervezet a kormányzósági és városi zemsztvók számára biztosítani akarta a jogalkotás előkészítésében való közreműködést, miután

évente egyszer a zemsztvók gyűlése jogot nyert volna arra, hogy az Államtanács elé kerülő törvényjavaslatokat megvitassa (Valujev terv). A forradalmi válság hanyatlása után azonban ezek a tervek háttérbe szorultak.

Az önkényuralom átalakítását szolgáló *polgári reformok másik jelentős lépése volt a városi önkormányzat megteremtése*. A 18. század második felében létrehozott városi dumák rendi alapon keletkeztek (II. Katalin). Ezek helyébe az 1864-ben elkészült, de csak 1870-ben életbeléptetett városi reformtörvény vagyoni cenzus alapján választott *városi duma* szervezését írta elő. Kisebb városok néhány tucat, a nagyobbak néhány száz tanácsnok megválasztását is eszközölhették, a választásokon azonban *a legnagyobb adófizetők túlsúlya érvényesült* (kereskedő és iparos), az adót nem fizető városi szegénységet, a munkásságot pedig teljesen kirekesztették az önkormányzati testület megválasztásából.

A városi duma a helyi, főként gazdasági-kulturális ügyek vitelére alkalmas szabályzatok megalkotására kapott jogot, és határozatainak végrehajtásáról a duma által kijelölt *városi intézőszék* útján gondoskodott. A városi önkormányzati szervek hatásköre a helyi ipar és kereskedelem, a városrendészet, a piacok, az egészségvédelem és a népoktatás körére korlátozódott. A városi végrehajtó szervek *élére állított polgármestereket tisztükben a kormányzók vagy közvetlenül a belügyminiszter erősítette meg*. Ilyen módon a városi önkormányzat élete is általában a központi kormányszervek gyámsága alá került.

A városi önkormányzatról szóló reformot csakúgy, mint a zemsztvo reformot *fokozatosan léptették életbe a birodalom területén*. Így pl. a nemzetiségi területeken helyenként még a 70-es évek végén sem engedték megszervezni a helyi önkormányzati szerveket. A Belügyminisztérium jogot nyert arra is, hogy az önkormányzati testületek (zemsztvó, duma) határozatait felfüggessze és megtiltsa azok végrehajtását, ha az „a törvénybe, vagy az általános állami érdekbe ütközik". Különösen fontos ügyek eldöntéséhez pedig a kormányzó vagy a belügyminiszter jóváhagyását követelték meg.

A félmegoldást jelentő reformok azonban a *korlátozott feltételek mellett is nagy jelentőségű változást hoztak*. Főként a városi dumák fejlődése világosan mutatja, hogy e szervek Oroszország alapvetően új intézményei lettek. A vagyonos polgárság számára megnyílt végre a lehetőség, hogy a helyi tőkés fejlődést szolgáló szervekben befolyását fokozatosan kiterjessze.

A polgári reformok Kelet-Európa soknemzetiségű birodalmában még számos területen jelentkeztek anélkül, hogy a bürokratikus cári államgépezet egész rendszerét felszámolták volna. A látszólag változatlanul megmaradt központi államszervezet működése azonban nem maradhatott érintetlen. Így a feudális jogrend feladásának döntő lépését jelentette *az időben legkorábban megszületett (1863) bírósági reform* (l.: a jogfejlődésben). A feudális kiváltságokon alapuló bíráskodás felszámolása és az *új bírósági szervezet megteremtése* pedig a központi államszervek tevékenységére is kihatott. Az állami *közigazgatás és a bíráskodás* formális *elválasztása*, valamint a modern jogelvek fokozatos érvényre juttatása az egész államéletben érezhető hatását. Oroszország államberendezkedése a földbirtokos osztály politikai súlyának megőrzése mellett végérvényesen megindult tehát a burzsoá monarchia felé. Ezt az átalakulást bizonyítják a *pénzügyi*, a *katonai* és a *közoktatásügyi reformok* is.

Az állami pénzügyek és a költségvetés rendezésére a 60-as években került sor. Az adóztatás feudális rendjét jórészt felszámolták és az *állami hivatalokat költségvetés összeállítására kötelezték*. Az *állami adók* (egyenes adók) nagy részét a földművelő parasztokra hárították, a földbirtokosokat pedig jelentéktelen földadó fizetésére kötelezték. Az állami bevételek jelentős hányadát a fogyasztási adók (közvetett adók) képezték (szesz, só, dohány stb.), s ez ismét a dolgozó tömegek helyzetét súlyosbította. Az ugrásszerűen megnövekedő állami jövedelmek jelentős részét azonban az állami bürokrácia és az erőszakapparátus emésztette fel. A költségvetés tervezése, betartása és ellenőrzése viszont általában előrehaladásnak tekinthető. A parasztokat terhelő gyűlölt fejadó és számos más feudális maradvány természetesen e téren is hosszú időre konzerválódhatott.

A katonai reform megteremtésére viszonylag későn (1874) *került sor*. E reform az általános hadkötelezettséget vezette be és csökkentette a katonai szolgálat idejét (16 évről 6–7 évre). Az európai államok tapasztalatait felhasználva a hadszervezetet átalakították és a sorköteles katonák kiképzése mellett megszervezték a tartalékosok és a népfelkelők állományát. Mindez azonban nem szüntette meg a hadseregben tovább élő feudális eredetű kiváltságok fenntartását.

A kifejlődő tőkés társadalom számára a *közoktatásügy* is egyre jelentősebb lett. Ezért az árutermelő társadalom növekvő igényeinek kielégítésére szolgáltak az *1864. évi iskolareformok*. Ezek eredményeként jelentős előrehaladás történt a népoktatás és a középfokú iskoláztatás területén. Az *új egyetemi szabályzatok* (1863) pedig megteremtették a felsőfokú tanintézetek testületi autonómiáját. A tanítás szabadsága ezzel még távolról sem valósulhatott meg, sőt e végtelenül szerény reformokat is rövidesen megnyirbálták. Így a liberálisok a közoktatásügyi kormányzat terén később visszaszorultak, a polgári reformok alapvető vívmányainak felszámolására azonban már nem kerülhetett sor.

Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy *az említett reformok eredményeként Oroszország államberendezkedésében porosz mintájú átalakulás zajlott le, amely a burzsoá monarchiára történő áttérést jelentette*. Az átalakulást tehát nem a következetes polgári forradalom, hanem a tőkés fejlődés követelményeihez való alkalmazkodás elkerülhetetlensége szülte. Ezért a kifejlődő polgári jellegű államélet szinte minden területén fennmaradtak a feudális maradványok.

Jogfejlődés az önkényuralom válsága idején

A tőkés termelés egyes elemeinek kibontakozása és térhódítása ellenére Oroszország feudális jogrendje a 19. század második feléig (a jobbágyreformokig) megőrizte uralkodó jellegét. Az új jog csírái természetesen jóval előbb kifejlődtek a tőkés termelés, az áruforgalom és a piaci kapcsolatok terén, de azok általános elismerést nem nyerhettek. A kiváltságos osztály görcsösen ragaszkodott az elavult jog fennmaradásához, az önkényuralom államhatalma pedig eszközül szolgált a válságba jutott jogrend konzerválásához. Elsőként a II. Katalin által kezdeményezett új kodifikáció (Nakáz, 1767) tett kísérletet a felhalmozódó ellentmondások leküzdésére, de a sikerte-

len jogegyesítő törekvés után elhatalmasodó nemesi reakció már minden előrehaladásnak útját állta.

Alexej Mihajlovics cár Ulozsenije (1649) formálisan a 18. században is érvényben volt. A cári feudális abszolutizmus évszázados uralma azonban módfelett átalakította az Ulozsenijeben lefektetett jogot. Így nagy számban születtek az 1649. évi törvénykönyvet kiegészítő, módosító rendelkezések, sőt a 18. századi jogalkotás egyre gyakrabban figyelmen kívül hagyta az elavult kódex szabályait. A cári jogalkotás azonban egyre kevésbé tudott rendet teremteni az egymásnak ellentmondó jogforrások rengetegében. *Az elavult jog rendezésének a szükségessége időnként még felmerült,* de az a nemesség ellenállásán általában elbukott. A hanyatló feudális társadalom válságos helyzete így a jogélet területén is megnyilvánult.

A 19. század elején a Franciaország ellen folytatott küzdelem és az elszenvedett kudarcok hatása alatt *az orosz feudális jog reformja ismét napirendre került.* Ezeket a reformtörekvéseket viszont még nem a polgárosodás igényeinek a figyelembevétele irányította, ellenkezőleg az elavult feudális jogrend megszilárdítása volt a cél. Szperanszkij első reformtervezete pl. az állami reformokkal együtt törekedett a bíráskodás általános rendezésére (Memorandum, 1803). I. Sándor kodifikációs bizottságot is szervezett (1804), a nemesi reakció fellépése azonban megsemmisítette e kísérleteket. A konzervatív nemesség a forradalmi (francia) jogalkotás hatásától rettegett, aminek csupán annyiban volt alapja, hogy a napóleoni jogi kodifikáció erőteljes hatást gyakorolt a korabeli orosz jogi gondolkodásra.

A tíz tagú kodifikációs bizottság munkája főként Szperanszkij személyes közreműködése után merített a francia példából. Így *az 1810-ben* elkészített *polgári ulozsenije* tervezete (Proekt Grazsdanszkovo Ulozsenije) kifejezetten a *Code Civil felhasználásával készült.* A két részben kidolgozott tervezet az Államtanács elé került, ahol a történeti jog védelmét hirdető reakciós csoport (Karamzin prof.) heves ellenállásán bukott el.

Az arakcsajevi-rendszer tovább növelte a feudális önkény és az erőszak uralmát és *lehetetlenné tette a kodifikáció ügyének a továbbvitelét.* Amikor pedig I. Miklós hatalomra kerülése után ismét felmerült az orosz feudális jog átfogó rendezésének szükségessége, már nem kodifikációról, hanem az elavult és jórészt használhatatlan jogforrások egyszerű összegyűjtéséről (incorporatio) volt szó.

A cári feudális abszolutizmus erőszakos uralmát azonban a dekabrista felkelés vérbefojtása után a törvényesség látszatával akarták leplezni. E gondolat jegyében született az uralkodó személye körüli kancellária II. Ügyosztályának a felállítása (1826), amelynek fő feladatává tették az elavult jog rendezését. Az uralkodó reakciós környezetének a befolyása alatt a jogrend ésszerű átalakítását azonban meg sem lehetett kísérelni. Így Oroszország egyre kaotikusabb *jogélete számára semmit nem nyújtott* az 1649 és 1826 között *megjelent összes törvények, rendeletek és szabályzatok összegyűjtése.* Ez az *első gyűjtemény* 45 kötetbe foglalta a nagyobb részben elavult, és egymásnak is ellentmondó jogforrásokat, amit az Orosz Birodalom Törvényeinek Teljes Gyűjteménye címen adtak ki (1830) és megalkotói is jól tudták, hogy az gyakorlatilag használhatatlan. A *második gyűjtemény* (további 6 kötet) az I. Miklós korában megjelent törvényeket, rendeleteket foglalta írásba, rendezetlensége követ-

keztében azonban ez is jórészt használhatatlan maradt. A későbbi törvényeket pedig folyamatosan jelentették meg. (Második kiadása 1881-ig, 55 kötetben, a harmadik kiadás pedig az évente folyamatosan megjelentetett joganyagot is magában foglalta.)

A joggyakorlat megoldatlan nehézségeinek enyhítésére – röviddel az első gyűjtemény megjelenése után – *összeállították a még érvényben lévő jogszabályok gyűjteményét* (1832), amit az újabb cári törvényhozással *kiegészítve 1835-ben mint egyedül érvényes Törvénytárt* (Szvod Zakonov) *léptettek érvénybe*. A modern jogi gondolkodás egyes elemei azonban csupán a törvénytár szerkezeti felépítésében maradhattak meg. Az áttekinthetőség megkönnyítése érdekében elkülönítették a közjogi és a magánjogi törvényeket, és a gyűjtemény *élére* (I. köt.) *állították az ún. „Állami Alaptörvényeket"*. Az elavult feudális *magánjogot* a X. kötet (1. rész), a *büntetőjogot a XV. kötet tartalmazta*. Külön kötetbe foglalták a bíráskodással összefüggő jogszabályokat (XVI. kötet). A Törvénytár a közigazgatási és a bírói gyakorlat hivatalos kézikönyve lett, de gyakorlatilag a jogfejlődésre hatást nem gyakorolt. A gyűjtemény a jogalkalmazás nehézkességét átmenetileg enyhítette, de az új cári törvények gyarapodásával és az idejétmúlt jogi normák fenntartásával a válság csak fokozódott. Ennek ellenére a nagy jogrendező törekvés kitörölhetetlen nyomot hagyott maga után, sőt a jogegység szolgálata és főként a kötelmi jog anyagának a rendezése a fejlődő polgárság jogtudatát is felébresztette.

A társadalmi válság közepette a cárizmus figyelme az elavult büntetőjog megerősítése felé fordult, így a Törvénytár büntetőjogi kötete (XV.) nem soká maradhatott életben. *1846-ban a forradalmi mozgalmak letörése jegyében született az új büntetőtörvény* (Ulozsenije o nakazanijah), amely rövid idő alatt megerősítést nyert és nyomban életbe is léptette a kormányzat. Az új büntetőtörvény *az abszolutizmus büntetőjogi szabályainak minden eszközét egyesítette magában*. Büntetési rendszere a megtorlást és a tömeges elrettentést állította előtérbe. Az *1846-os törvény* egészében tehát a *társadalmi haladás ellen irányult*, ezt a tényt az sem takarja el, hogy egyes tételeiben a fejlődő polgárság védelmét szolgáló eszközök is megjelentek. Az állami és földesúri manufaktúrákba bekényszerített jobbágyok ellenállása pl. sztrájk és bérkövetelések formájában jelentkezett. Ezek megtorlása csakúgy, mint a tömegesen Szibériába száműzöttek „nyugalmának" a megőrzése az új büntetőtörvényekkel kapcsolódott össze. A nyílt jogegyenlőtlenség viszont változatlanul megmaradt a privilegizált nemesség előnyére. A rendi jogok kiterjesztését jelentette továbbá a vagyonos polgárok és kereskedők testi fenyítés alól történő mentesítése (alapja az 1832-es városi törvény). Az egyszerű iparosok, közönséges polgárok és a városi szegénység természetesen a jobbágyság sorsával osztozott.

Az orosz birodalom jogrendjének a válsága az egyes ágazatok területén is nyilvánvalóan tükröződött. A Szvod Zakonov kereteibe foglalt *magánjog alapvető jellegzetességei* is ezt fejezik ki. Elég utalni arra, hogy a hatályos jog anyagából leplezetlenül tűnt elő pl. a polgári jogképesség korlátozottsága rendi, nemzetiségi és vallási alapon. (Hasonlóan a cselekvőképesség esetében is.) A fennálló vagyonjogi viszonyok körén belül főként a *földtulajdonjog korlátai* tűntek elő, miután az elavult feudális jog a föld nagy részét a polgári forradalom köréből kirekesztette. Sem a kincstári, sem a paraszti (közösségi) föld nem lehetett a tulajdonviszonyok tárgya. A nemesi birtok elidegenítő-

sének mindenféle módozatát korlátok közé szorította a nemzetség visszavételi joga, a hitbizomány-jellegű *„majorátus"* pedig teljesen ki volt zárva a forgalomból. A papságot vallási normák tartották távol a pénzforgalomtól, illetve a hitelélettől (váltóügyleti tilalom, de még megbízási és szállítási szerződésektől is tartózkodni volt köteles). Zsidók és más nem tűrt vallásúak polgári jogi jogképességét pedig messzemenően korlátozták.

A pravoszláv *házassági jog* is megmerevedett diszkriminációkat követelt (érvénytelen a házasság nem kereszténnyel), a családjogban pedig szinte érintetlenül élt tovább a *családfő patriarchális hatalma*. Csak a meghódított területek egynémelyikén (Finnország, lengyelek, balti németek) tűrtek meg ettől eltérő viszonyokat. A 19. századi orosz jog azonban a szembetűnő jogtechnikai elmaradottság ellenére – kifejezésre juttatta *a magánjog megnövekedett szerepét*. (L.: Szvod. 1. k. X. r.) A tulajdonjog fogalmi pontosítása, a birtokjog, az idegen dolog feletti (szolgalmi) jogok stb. már rendszerbe foglalt szabályozást nyertek. A zálogjog, a hitelügyletek, illetve általában a kötelmi jog területén pedig a *modern jog egyes elemei is feltűntek*. A szerződésből és a károkozásból eredő kötelmek, a szerződések biztosításának a jogi eszközei (zadatok, neusztojka, porucsitel'sztvo, zaklad: foglaló, bánatpénz, kezesség, zálog stb.) tükrözi ezt az előrehaladást. A szerződéstípusok nagy száma mellett főként a vagyonbérlet, a szállítási szerződés, a megbízás és főként a *bérmunka jogi szabályozása került előtérbe*. A törvények nyíltan védték a munkáltató jogait, csakúgy mint a bérbeadót is előnyben részesítették a bérlővel szemben.

A jogrendezők már nagy figyelemben részesítették a társasági szerződéseket. A Szvod Zakonov polgári jogi anyaga ismerte már a közkereseti (tovariscsesztvo polnoe), a betéti (tov. v kladam) és a részvény- (to. po ucsasztkam) társaságokat, de még mindig gyakori volt a személybérlet, amelynek segítségével a földbirtokosi üzemek magukhoz kötötték munkásaikat. Ezúton a jobbágyviszonyok számos eleme ment át a bérmunka jogi szabályozásának területére.

Súlyos *ellentmondások gyűjtőhelye maradt az orosz birodalom család- és örökjoga is*. Így pl. továbbra is vallási hovatartozandóság szerint különböztették meg az érvényes házasság, a válás feltételeit, a házastársak, a kiskorúak és a sógorság jogait. Általában érvényesült a férj – szinte korlátlan – hatalma a feleség és család kiskorú tagjai felett. A férj a házastárs feletti hatalmáról jog szerint nem mondhatott le. A családfő jogait sértő nő pedig esetenként 4–8 hónapig tartó börtönbüntetéssel is sújtható volt. Hasonlóan a szülői hatalommal szembeszálló gyermeket elzárással lehetett büntetni. *Súlyos diszkriminációk* állították szembe továbbá a törvényes és a házasságon kívül született gyermekek joghelyzetét. Az örökjogban egyébként a törvényes és a végrendeleti öröklés különböző módozatait ismeri a Szvod Zakonov által rendszerbe foglalt orosz birodalmi jog. A törvényes öröklésben a vér szerinti leszármazók részesültek a rokonság foka szerint változó mértékben. A lemenők tehát nem együttesen örököltek, a közelebbi kizárhatta a távolabbit, a gyermek az unokát stb. A végrendeleti öröklést az elavult jog módfelett részletes normákkal szabályozta. A végintézkedés érvényességi kellékei közt *nemzetiségi, vallási diszkriminációk* (ingatlant végrendelet útján pl. lengyel, zsidó nem szerezhet stb.) éltek, a közjegyzői és az ún. házi végrendeleten túl külön megkülönböztető jegyei voltak a paraszti, a polgári,

illetve pl. az özvegy nő végrendeletének. Oldalági öröklés csak az egyenes ág hiányában nyílt meg, itt is kizárta a közelebbi a távolabbit. A felmenőt csak az életre szóló haszonélvezet, a házastársat törvényes rész (ukáznoj csaszti) illette meg (ingatlanból 1/7, ingóból 1/14 rész) kivéve, ha a nemzetségi vagyon egész életre szóló használatát kapta meg. A végrendelet végrehajtását általában a felek végezték, kivéve ha az örökhagyó meghatározott személyt jelölt erre.

Formailag a jogrendező munka legelőrehaladottabb stádiumát kellene hogy tükrözze a *19. századi orosz büntetőjog*, amelynek anyagát először az 1846-os törvénykönyv emelte a kodifikált jog szintjére. Mindezek ellenére a tételes büntetőjog csak igen kis mértékben adott helyet a modern jogelvek és intézmények alkalmazásának. *A büntetőjogi felelősség* még mindig a rendi állás, illetve a feudális kiváltságok adta keretek között alakult. A nemesség, a papság és más, a testi büntetések alól kivett rétegek helyzete továbbra is a nyílt jogegyenlőtlenség elve szerint alakult a büntetőjogban. A privilegizáltak pl. a törvény szerint is enyhébb megítélésben részesültek (a nemes saját házában töltheti le fogságát, a birtokos általában megválthatja az elzárást stb.) cselekményeikért. Nemesek, papok, tiszteletbeli polgárok és a két leggazdagabb kereskedői gildához tartozók privilegizált helyzete közismerten elismerést nyert.

Jogtechnikai (fogalmi, jogdogmatikai) előrelépésről tanúskodik *a felelősség elhatárolása* a szándékos és a gondatlan cselekmények esetében. Hasonlóan a kísérlet, az előkészület és a befejezett bűncselekmény precizírozása vagy a bűnsegéd, a felbujtó és bűnrészes felelősségének behatárolása területén is tagadhatatlanul előrelépés történt.

A 35 fokozatra osztott *kegyetlen büntetési rendszer* viszont áttekinthetetlenségével és önkényességével vonta magára a figyelmet. A megtorlás és a javító büntetések két nagy csoportja közt a lényeges különbségek szinte eltűntek. Az első csoportba a halálbüntetés különböző változatai, a kényszermunka (4–20 évtől a határidő nélkülig) és a száműzetés, illetve az ezekhez hozzákapcsolt jogfosztás, a kiváltságosoknál az adott jogállapot, és vele a vagyon elvesztését, másoknál a polgári halált (grazsdanszkoj szmertju) jelentette (ez utóbbi esetében vagyonvesztésen túl a házastárs és gyermek feletti hatalom is elenyészett). A javító büntetések a meghatározatlan idejű száműzetéstől a megrovásig változtak (törvény szerint is 1–7 csoportra bontva). A középkori eredetű különleges jogfosztás pl. a megtisztelő címek, rangok viselésének, a tanúzás vagy a gyámság vállalásának tilalmát vonta maga után.

A bűncselekmények felosztása hasonlóan bonyolult képet mutatott. A súlyosabb bűncselekmények túlnyomó része (12 csoportból 9 csoport) a politikai és államelleni cselekményeket foglalta magában. A hit és az állam védelmét különösen fontos büntetőjogi feladatnak tekintették. Az istenkáromlás (bogokul'sztvo) és a szentségtörés a legsúlyosabb bűncselekmények közé soroltattak. A lázadás, az államhatalom és a cár elleni szövetkezés sokféle elkövetési módozata képviselte az önkényuralom megőrzésének büntetőjogi eszközeit. Jellemző ebben a körben, hogy a felsorolt sokféle cselekmény mindegyikének csupán a gondolatát is halállal és teljes jogfosztással kellett sújtani.

A kodifikált orosz birodalmi büntetőjog egyéb összetevői (élet, a testi épség, az

egészség, a becsület, a család védelme stb.) közt *a tulajdonjog védelmét* kell kiemelni. A privilegizáltak és az állam tulajdonjogának védelme állt előtérben, a minősített elkövetési módozatok nagy száma pedig a hanyatló (feudális) tulajdonjogi rend védelmét szolgálta. A megkésett polgári átalakulás közelségének szimptómája végül, hogy e területen a fejlődő polgárság érdekei – így pl. az árutulajdon fokozottabb védelme – is feltűnnek.

A polgári társadalom jogi viszonyainak kibontakozása. A 18. század utolsó harmadától az orosz birodalom jogéletét általában a feudális viszonyok növekvő válsága jellemzi. A birodalom hatalmas térségében azonban egymástól lényegesen eltérő jogi viszonyok kialakulására nyílt lehetőség. Így a tőkés termelés egyes elemeinek kifejlődéséhez a cári feudális abszolutizmusnak is érdeke fűződött. Például olyan állami és földesúri *manufaktúrák keletkeztek,* amelyek keretében a tőkés termelés sajátos kelet-európai formái bontakoztak ki. Az európai Oroszország fejlettebb területein pedig *a földesúri gazdaságok egy része tért át eredményesen az árutermelésre* és maga is bekapcsolódott az áruforgalomba. A fejlődő földesúri árutermelés a robot növelésével járt, de a helyi adottságoknak megfelelően növelték a jobbágyok pénzbeli kötelezettségeit is. A pénzszolgáltatások előteremtése érdekében a jobbágyok viszont nagy számban szegődtek a manufaktúrák szolgálatába. A földesurak szívesen látták a parasztok ilyen törekvéseit, *a jobbágy* ideiglenes *manufaktúramunkája azonban idővel a személyi függőség meglazulásához vezetett.* Növekedett a városi kereskedő és iparos rétegek gazdasági tevékenysége is. Kedvező körülmények közt a városi polgárság felső rétegének kezében jelentős tőke halmozódott fel és *megélénkült a tőkés vállalkozás kezdeményező szerepe.* Ennek megfelelően a növekvő áruforgalom és a piaci kapcsolatok terén merőben új jogi viszonyok keletkeztek, amelyek az uralkodó feudális jog mellett még hosszú ideig alárendelt szerepet játszottak.

Az *államhatalom* még képes volt a bomló feudális jogrend uralmát megőrizni, de *a tőkés viszonyok növekvő térhódítása előtt időnként engedményekre kényszerült.* A reakciós nemesség pl. görcsösen ragaszkodott földtulajdonjogi monopóliumához, a 19. század elején azonban *megnyílt a lehetőség arra, hogy „a kereskedők, polgárok* és valamennyi városi jogokkal felruházott lakos", sőt a kincstári parasztok is vásárlás útján jobbágy nélküli *földeket szerezzenek* (1801. évi ukáz a „jobbágy nélküli földek vásárlásáról"). A változás tehát nem érinthette az adózó jobbágyföldek feletti földesúri hatalmat, a polgárok vásárlás útján szerzett birtokjogát azonban a „föld felszínén és annak méhében található" értékekre is kiterjesztette.

Oroszország egyre növekvő gazdasági nehézségeinek enyhítésére szolgált az *ipari védővám* (1825) bevezetése, amely *ösztönzően hatott a tőkés termelési viszonyok fejlődésére,* de még minden lényeges előrehaladás útját elvágta az alacsonyrendű jobbágymunka alkalmazása. Az urali gyárosok a 40-es években is a földesuraktól kényszerültek bérelni parasztjaikat, a földesúri manufaktúrák pedig általánosan a jobbágymunkát alkalmazták. Jelentős *engedménynek számított ezért az urali gyárakban dolgozó jobbágyok felszabadítása* (1840), amely azonban az iparban dolgozó jobbágyok kis hányadának adott csak szabadságot. Az ipari tevékenység fokozása érdekében I. Miklós alatt további intézkedéseket foganatosítottak. Az 1826-ban megszervezett manufaktúratanács javaslatai alapján pl. hozzákezdtek a gazdasági életet bénító

pénzügyek rendezéséhez. (Pénzreform, 1839). Valójában az önkényuralom válsága és a gazdasági élet hanyatlása kényszerítette ki az említett engedményeket, de azok a feudális jog megőrzése érdekében tett intézkedések mellett jelentéktelenek maradtak.

Oroszország elavult feudális jogrendje tehát még mindig szervesen összefonódott a jobbágyság megőrzésével. *A tőkés viszonyok fejlődése azonban a jobbágyságra vonatkozó* újabb *jogalkotásban is éreztette hatását.* A birodalom fejlettebb területein az árutermeléshez kapcsolódó földesúri gazdaság számára előnytelenné lett a jobbágy robotmunkája. A cári törvényhozás ezért megengedte, hogy a földesurak parasztjaikkal falvanként vagy egyénileg szerződést kössenek (Rendelet a szabad földművesekről, 1803) felszabadításuk pénzbeli megváltásáról. Így a *megváltással szabaddá tett parasztok,* „eladás vagy más önként vállalt kötelezettség mellett" *földbirtokot is szerezhettek.* A megállapodásokat a kormányzat engedélye útján lehetett csak realizálni és nemteljesítés esetén a felszabadítottak földdel együtt az előző állapotokba kerültek vissza. Fél évszázad leforgása alatt csupán a jobbágyság 1,5%-a jutott ezúton a felszabaduláshoz, mégis nyilvánvaló, hogy az árutermeléssel való kapcsolat tette lehetővé egy vékony paraszti réteg kifejlődését, amely a jobbágyság terhei alól megváltással szabadította fel magát és a törvény értelmében szabad rendelkezési jogot (eladás, zálogosítás, örökbeadás, megosztás) kapott a föld felett. Ezek a szabad földművesek visszanyerték költözési jogukat, újabb földvásárlásokat eszközölhettek és általában elismerték, hogy földesúri „felsőbbség engedélye nélkül" jogügyleteket kössenek.

A viszonylag fejlettebb *balti* tartományokban viszont *a poroszutas jobbágyfelszabadítás már a 19. század elején elkerülhetetlennek mutatkozott.* Az első törvényes rendelkezések még a napóleoni háborúk idején születtek, és a paraszti szolgáltatások korlátozása mellett a jobbágytelek feletti birtokjog kiterjesztéséhez vezettek. I. Sándor bizonytalan reformkísérletei során megerősödött ugyanis az a felfogás, hogy „a tulajdon nélkülözésének gondolata mindenütt elnyomja a képességeket" (L.: Titkos Bizottság, 1801). Ezért a liberális reformok gondolatával foglalkozó udvari politikusok több tervezetet dolgoztak ki a jobbágyság felszabadítására. A belső politikai reakció elhatalmasodása azonban ezeket a terveket rövidesen háttérbe szorította. A *balti jobbágyfelszabadítás* ügyét mégis befejezni kényszerültek. Így a jobbágyrend megőrzésén alapuló elavult jogrend tarthatatlanságának nyílt beismerését jelentették az 1816–18 közt hozott törvények, amelyek alapján az észt, a kurlandi és a livóniai jobbágyság személyes szabadságát elismerték. *A parasztokat föld nélkül szabadították fel,* ami azzal járt, hogy a volt jobbágyok ettől az időtől a birtokosokkal kötött *„szabad" bérleti* és *ledolgozási szerződések* alapján tarthatták meg telekbirtokaikat. Egyidejűleg lehetővé tették a nem nemesek szabad ingatlanvásárlását. E rendelkezések nyomán a feudális Oroszország viszonylag kis területén a szerződéses szabadság jogelve áttörte az elavult jogi kereteket. A poroszutas jobbágyfelszabadítás azonban gyakorlatilag a robotrendszer meghosszabbításának a lehetőségét nyújtotta a „szabad szerződések" leple alatt, következésképpen az elavult jog uralmát jelentősen a balti jobbágyreform sem módosította.

E jelenségek mégis arra utalnak, hogy *a feudális jogrend bomlása meggyorsult Oroszország egész területén.* A „szabad földművesekről" szóló 1803-as rendelkezések

továbbfejlesztését jelentette pl. az ún. *„elkötelezett parasztokról"* szóló rendelkezés (1842), miután a birtokosok e rendelet szerint a „föld örökletes tulajdonjogát megtartották", de a személyükben felszabadított lakosságnak szerződéses kötelezettségek kikötése mellett használatra adhatták át a telekföldeket. A rendelet a szerződési szabadság kiterjesztését jelentette egyik oldalon, másrészt gyakorlatilag felszámolta a tehetős jobbágyok megváltás útján történő felszabadítását. A birtokosok megtartották az elkötelezett parasztok feletti bíráskodás, és a falu rendje feletti ellenőrzés jogát. Mindezek alapján nyilvánvalóan láthatjuk, hogy a feudális jog bomlása a 19. század első felében növekvő ütemben haladt előre, a *tőkés viszonyoknak tett engedmények azonban a feudális jog válságát nem oldhatták meg.*

A cári Oroszország jogéletének tarthatatlansága és az új jogrend kialakításának szükségessége a *dekabrista forradalmárok* eszméiben már világos megfogalmazást nyert. A nemesi forradalmárok írásaikban *az elavult jogrend éles bírálatát adták,* és az önkényuralom elleni felkelés előkészítését szolgáló kiáltványaikban már a klasszikus jogi alapelvek megfogalmazásához is eljutottak. Határozottan felléptek a nyílt jogegyenlőtlenség, az önkény és a jogtalanság rendje ellen. Szerintük a nemességnek „feltétlenül le kell mondania... visszataszító kiváltságairól (Pesztyel), amelyek ellenkeznek a „józan ész alapelveivel". Jól látták, hogy a feudális önkény és erőszak joga összefonódik az államhatalommal, hogy a jogegyenlőtlenséget az önkényuralom szentesítette, ezért az „isten törvényei szerint való kormányzatban" nincs helye a cároknak. A felvilágosodás irodalmi örökségén nevelkedett gondolkodók tehát már hangosan hirdették a jogegyenlőség (L.: Muravjov dekabrista katekizmusa) szükségességét. Sőt a dekabrista forradalmárok az elkerülhetetlen társadalmi fordulat szükségességének felismerésén túl a klasszikus jogelvek megrajzolásáig is eljutottak. Pesztyel pl. a nemesi rend mindenfajta kiváltságainak felszámolását hirdette, mert azok „sértik a *törvény előtti egyenlőséget"*. A jogegyenlőséggel pedig összeférhetetlen, hogy a társadalom egyik része csak előnyöket, a másik csak a terheket viselje. „Nem lehet beleegyezni abba, hogy minden jog az egyik oldalt illesse meg és minden kötelezettség a másik oldalt terhelje" (Muravjov), hirdették a dekabrista forradalmárok és a néptől elszigetelt vállalkozásuk sikere esetén az új jogrend felépítéséhez is hozzá akartak fogni.

Ilyen előzmények után a dekabristák ismerték fel elsőként, hogy a jogrend átalakításának ügye szorosan összefügg az államberendezkedés korszerűsítésével és alkotmányos eszméik megvalósításától a *törvények uralmának* kialakíthatóságát remélték, az állampolgárok jogainak, a törvény előtti egyenlőségnek meghirdetésével pedig összekapcsolták az államhatalmi ágak elválasztását. A törvényhozó és bírói hatalom függetlenítése, vagyis a végrehajtó hatalomtól való elválasztása ugyanis biztosítéknak tűnt a forradalmárok gondolkodásában a törvénytelenségek megismétlődése ellen (L.: Kiáltvány az orosz néphez. 15. szak.). Hasonlóan a modern jogelvek határozott megfogalmazását adta a Muravjov-féle dekabrista alkotmány. Ebben pl. a *jogegyenlőség* gondolata kapcsolódott össze a közteherviseléssel, a jobbágyság megszüntetésével, a szólás- és sajtószabadsággal és a tőkés fejlődés akadályát képező céhek, gildek felszámolásával. Világos tehát, hogy a nemesi forradalmárok a Nyugaton kifejlett jogeszméket ismerték, és hazájuk elmaradott viszonyai közt alkalmazni törekedtek.

A forradalmi mozgalom szinte minden irányzata kifejezésre juttatta a jog átalakításának a szükségességét. Az alkotmánytervezetek és a felkelés pillanatára időzített *„Kiáltvány az orosz néphez"* azonban a *jogrend forradalmi átalakításának a programjaként is tekinthető.* A dekabrista forradalmárok persze nem elégedtek meg a jobbágyság és a nemesi kiváltságok felszámolásával, hanem az új jog alkotmányos biztosítékait is lerögzíteni törekedtek. Ugyanakkor egymástól lényegesen eltérő felfogások is születtek az alapvető tulajdonjogi viszonyok átalakítására vonatkozóan, a *tulajdon szentségének* és sérthetetlenségének gondolata azonban egységbe foglalta azokat („Minden polgárnak joga van bármilyen tulajdont szerezni, földet vagy házat falun vagy városon egyaránt". L.: Kiáltvány).

A klasszikus büntetőjogi jogelvek és eljárásjogi biztosítékok is megjelentek a dekabristák törekvései között. Muravjov alkotmánya pl. a nullum crimen sine lege elvét határozottan hirdeti: „Senkit sem lehet másként, mint olyan törvény alapján elítélni, amelyet a bűntett elkövetése előtt kihirdettek" (L.: 3. fej. 12. szak.). Mások határozottan elvetették az elavult feudális jog értelmetlenül kegyetlen és a kiváltságosoknak kedvező büntetési rendszerét. Követelték, hogy a büntetések az elkövető társadalmi helyzetétől függetlenül sújtsanak mindenkit, aki a törvény ellen vét (Pesztyel). Egyforma bűntettre egyforma büntetés kiszabását, a rendi megkülönböztetések felszámolását és a rendkívüli bíróságok önkényének megszüntetését követelték. A fejlett *eljárásjogi* (perjog) *vívmányok* lelkesítették tehát a kor legjobb gondolkodóit. Meggyőződéssel hirdették a védelmi eljárás kialakításának a szükségességét és mindenfajta bírói eljárásban az esküdtek közreműködését, illetve a tárgyalások nyilvánosságának az elvét kívánták megvalósítani.

Valójában a dekabrista forradalmárok eszméi persze a 19. század első felében még kivihetetlennek mutatkoztak. Az önkényuralom átmenetileg úrrá lett a forradalmi mozgalmak felett és így a dekabristák által megfogalmazott jogelvek érvényesülése egy időre lehetetlenült, a zapadnikok (nyugatosok) köréből azonban rövidesen kivált az ún. orosz *forradalmi demokraták* irányzata, amely a dekabrista forradalmárok haladó jogi gondolkodását is tovább tudta fejleszteni.

Az 1861. február 19-i manifesztum és a polgári reformok hatása a jogfejlődésre

Oroszországban a feudalizmus a 19. század derekán teljes válságba jutott és a feudális viszonyok bomlása a jogélet területén is kiélezetten jelentkezett. A jogrend válságának enyhítésére irányuló kísérletek eredménytelenül zajlottak le, és az elavult jog uralmának fenntartásához való görcsös ragaszkodás az alapvető társadalmi ellentétek végletekig történő kiéleződéséhez vezetett. Az érlelődő társadalmi forradalom sajátos történelmi feltételei mégis lehetőséget adtak arra, hogy a *cárizmus felülről végrehajtott intézkedéseivel kezdeményezője* legyen *az átalakulásnak,* amely a földbirtokosok gazdasági és politikai pozícióinak megőrzése mellett utat nyitott a tőkés fejlődés előtt.

A feudális jog uralmának felszámolása történelmi törvényszerűség erejével jelentke-

zett az 50-es évek végén kialakuló forradalmi válság idején. Ezt juttatta kifejezésre az *1861. február 19-én kiadott manifesztum*, mely a forradalmi megrázkódtatás elkerülése érdekében az elavult jogrend alapjainak a felszámolásához, a jobbágyság megszüntetéséhez fogott. A *jobbágyi függésből felszabadultak helyzetéről szóló rendelet* azonban csak később került nyilvánosságra (márc. 5.), miután várható volt, hogy a cári manifesztumhoz fűződő illúziók a felszabadítás gyakorlati végrehajtásáról szóló rendelet megjelenésével szertefoszlanak és a néptömegek ellenállása forradalmi megmozdulásokhoz vezet.

A reformtörvényt előkészítő liberális politikusok meggyőződéssel támogatták a jobbágyság megszüntetésének ügyét, de a radikális átalakulást jelentő, földdel együtt történő felszabadítás gondolata fel sem merült. Sőt a szerkesztőbizottság és a Parasztügyi Főbizottság előtt még a földjuttatás nélküli megoldás hívei ellen folyt a harc. A reakciós erők csupán a forradalmi megrázkódtatástól és az „állam nyugalmát" veszélyeztető nincstelen tömegek kialakulásától tartva álltak el a földjuttatás nélküli felszabadítástól.

A *reformtörvény* „a földesúri birtokokon élő lakosság jobbágyi függésének mindörökre történő megszüntetését" hirdette. A felszabadítás módozatait tartalmazó részletes rendelkezések azonban végtelenül korlátozottá tették a feudális viszonyok alapjainak a felszámolását. A *poroszutas átalakulás a földkérdés rendezéséből eleve nyilvánvalóvá lett*, miután a reformtörvény mindenekelőtt a volt feudális urak föld feletti tulajdonjogát erősítette meg. Ezzel a földesúri *föld* nagyobbik része *felett a szabad, polgári magántulajdon* joga érvényesült, és csupán arra kötelezték a birtokosokat, hogy a felszabadított lakosságnak „szabad megegyezések" útján adjanak át bizonyos földeket. A parasztoknak átengedhető föld alsó és felső határát szabta meg a rendelet, és azt is tájegységenként eltérő módon szabályozta. A juttatott földek meghatározásában érvényesülő *„szabad-megegyezés"* látszólag a modern jogelvek érvényesülését jelentette, a felszabadított lakosság ügyletkötési képességének kiterjesztését azonban messze lerontotta az, hogy a földjuttatás a földesúri földtulajdonjog szentségének elvéből indult ki. Az átadott földek feletti *rendelkezési jogot mindaddig nem kaphatták meg a parasztok, amíg a megváltási szerződést meg nem kötötték*. Mindez a korábbi telekbirtok területi csökkentéséhez vezetett, mivel a birtokosok a meghatározott normák keretében a termékeny jobbágyföldeket megcsonkították („lehasítások").

A jobbágyfelszabadítás *másik jelentős mozzanatát a paraszti szolgáltatásokról szóló rendelkezés képezte. A feudális eredetű kötelezettségek* szinte változatlan *továbbélését jelentette* az, hogy a megváltási szerződés megkötéséig a paraszti használatra átadott földek ellenében szolgáltatásokat kellett teljesíteni. Ebben az átmeneti periódusban tehát *„ideiglenesen elkötelezetteknek"* (vremenno-objazannümi) tekintették a parasztokat. A törvény ezzel átmenetileg meghosszabbította a jobbágykötelezettségek létét, de korlátozó rendelkezéseit már a földesúri önkény nem léphette túl. Gyakorlatilag a megváltási szerződések megkötésével kezdődött tehát a feudális eredetű szolgáltatások második fázisa. A paraszti használatra átadott földek *megváltási rendjét* ugyanis oly módon állapították meg, hogy az a földesúr évi átlagos jövedelmének tizenhatszorosát tette ki. Ez az összeg a földek piaci értékét messze meghaladta, benne tehát nemcsak a jobbágytelek, hanem a személyes szolgáltatások értéke is realizálódott a

földbirtokosok javára. A poroszutas *átalakulás polgári jellege mégis nyilvánvaló,* miután az államkincstár magára vállalta a „szabad" megváltási szerződésekben meghatározott tőke 75–80%-ának kifizetését, amivel a nagybirtokosok számára lehetővé tette a tőkés jellegű mezőgazdasági termelésre történő áttérést. Az államilag meghitelezett váltságdíj behajtásáról pedig ugyancsak államilag gondoskodtak. Így csak az 1905–07. évi forradalom időszakában szűnt meg a megváltási rendszer. Ez volt a jobbágyreform harmadik lényeges mozzanata, amit *„megváltási műveletnek"* tekintettek, amely egyben lehetőséget teremtett arra, hogy a paraszti gazdaság számára nélkülözhetetlen erdő, legelő stb. használatáért is a „ledolgozást" alkalmazzák.

A jobbágyreform végül a falvak és a *felszabadított lakosság joghelyzetének rendezésével kapcsolódott az új jogrend kialakulásához.* A felszabadított lakosság jogegyenlősége pl. abban realizálódott, hogy jogképességét általában elismerésben részesítették. A reform bevezető rendelkezése (az ún. „Általános rendelet") ugyanis lerögzítette, hogy a felszabadított lakosság általában ingó és ingatlan tulajdonjogot szerezhet, a földbirtokosok beleegyezése nélkül megfelelő jogügylettel módosíthat vagy megszüntethet jogviszonyokat. A parasztok tehát szabadon köthettek ügyleteket és vállalhattak kötelezettségeket. Így a felszabadított lakosság magánjogi, család- és örökjogi viszonyai függetlenné váltak a földesúri akarattól.

Az orosz jobbágyfelszabadítás gyakorlati végrehajtása azonban számos területen lehetővé tette a földesúri hatalom súlyos maradványainak továbbélését. A falusi közigazgatás szervei és azok tevékenysége felett ugyanis a helyi földbirtokosok sorából kinevezett békebírák gyakoroltak ellenőrzést. A békebírák közvetlenül beavatkoztak a megváltási szerződések megkötésébe és a reform alapján életre hívott falusi közigazgatási szervek tevékenységébe. A közvetlen földesúri hatalom helyét tehát a birtokos nemesség közigazgatási befolyása foglalta el. A kincstár és a helyi földbirtokosok érdekeit egyaránt szolgálta továbbá a kollektív felelősség fenntartása, amely a faluközösségben élő lakosság jogi viszonyait még évtizedekig megnehezítette.

A poroszutas jobbágyfelszabadítás minden korlátozottsága ellenére kezdetét jelentette azoknak a jogi reformoknak, amelyek a feudális maradványokkal súlyosan terhelt *új jog kialakulásához vezettek.* Következetes polgári forradalom hiányában az új jogrend csak fokozatosan tudott kifejlődni, miután a modern jogelvek alkotmányos lerögzítése nem volt lehetséges, a jogegység és a kodifikáció megteremtését pedig az átalakulás kompromisszumos jellege lehetetlenné tette. Ilyen körülmények között az *1863. évi bírósági reformtörvény* (Ucsrezsdenije szudebnüh usztavlenij) *keretei közt bontakoztak ki a modern bíráskodás legfontosabb intézményei és a törvény végrehajtása folyamán nyertek fokozatosan elismerést a modern jog alapvető elvei.* A bírósági szervezeti törvény és az azt kiegészítő eljárásjogi szabályok összessége alkotta ettől kezdve a hatályos törvénygyűjtemény (Szved. Zak.) XVI. kötetét.

A bírósági reform megalkotását a 60-as évek elején kialakuló újabb forradalmi helyzet érlelődése kényszerítette ki, így az a jobbágyreform által megkezdett átalakulás sorában a *legkövetkezetesebb változásokat eredményezte.*

Az ország új bírósági kerületeinek megfelelően a jelentős polgári és büntetőügyek eldöntésére *106 elsőfokú (körzeti) bíróságot szerveztek* (Okruzsnüje Szudü). Az elsőfokú bíróságok *büntetőügyekben* a vagyoni és műveltségi cenzus alapján listára felvett

és sorshúzással kijelölt *esküdtek közreműködésével működtek*. Az *esküdtek* a bűnösség felett döntöttek, majd az elnök két szakbíró segítségével állapította meg a büntetés mértékét. Az elsőfokú bíróságok felett *tizenegy fellebbviteli bíróság*, törvényszék működött (Szudebnüje Palatü). Ezek a fórumok olyan ítélőtáblák, amelyek területileg nem mindig estek egybe a helyi közigazgatási egységekkel, jobbára mégis a guberniumok, illetve az ujezdek szerint oszlottak meg. Mindkét fórumon külön polgári és büntető osztályok működtek. Az esküdtek közreműködésével hozott elsőfokú bíróság határozatait illetően csakúgy, mint a törvényszékek másodfokon meghozott ítéletei ellen fellebbezésnek helye nem volt. Az esküdtek nélkül hozott elsőfokú döntések (gyakorlatilag a polgári ügyek) kerülhettek csak a törvényszékek fellebbezési fórumai elé. Törvénysértés esetén pedig mindenfajta bírói döntés ellen semmisségi panaszt lehetett emelni az Államtanács kebelében alakult *semmítőszék* előtt. Az *általános felügyeletet a Szenátus* látta el.

A bírósági reform *lehetővé tette a kontradiktórius eljárás bevezetését*, növelte a felek szerepét és *meghonosította a modern eljárásjogi alapelveket*. Az eljárás nyilvánossága, a szóbeliség, a védelem joga, a bizonyítékok szabad mérlegelésének az elve e reform alapján nyert elismerést. A jogélet biztonságossá tétele érdekében életre hívták az okirati bizonyítékok hitelesítését végző *közjegyzői* hivatalt. A jogban járatos polgárok vitás ügyeiket maguk képviselhették, de a szakképzett ügyvédek segítségét is igénybe vehették. Újjászervezték az ügyészséget és az ügyvédséget és bevezették a vizsgálóbíró intézményét. A bírósági reformtörvényt kiegészítette továbbá az *1864-ben bevezetett büntetésekről szóló usztáv* (Usztav o nakazanijah), amely a kisebb súlyú ügyekben a békebírósági eljárások szabályozását adta. Választott *békebírák* látták el a feladatokat városon és falun egyaránt (mirovoj szud'ja, illetve a voloszty-bíróságok). A magas vagyoni cenzus alapján választott békebírákat azonban a gubernátor, illetve a Szenátus erősítette meg. A fellebbvitel fóruma egységesen a *békebírák kerületi gyűlése* volt, a békebírói ítélkezés általános felügyelete pedig a Szenátus kasszációs ügyosztálya alá tartozott.

A reformok eredményeként a modern társadalom igényeinek megfelelő bírói szervezet és igazságszolgáltatás tudott kifejlődni Oroszországban annak ellenére, hogy a tőkés viszonyok közt jól ismert anyagi- és eljárásjogi kodifikáció hiányzott. A bírósági reformtörvény *életbe léptetése (1864) tehát az új jogrend uralomra jutását közvetlenül szolgálta*. Vele egyidejűleg lépett életbe a polgári bíráskodásról szóló usztáv is, a benne lerögzített új jogelvek gyakorlati megvalósítása előtt azonban súlyos akadályok álltak, miután pl. fennmaradtak az egyházi és katonai különbíróságok, a politikai bűncselekményeket eleve kivették az esküdtbíróságok hatásköréből stb. A forradalmi helyzet elmúltával pedig a kiegészítő rendelkezések egész sora jelent meg, és azok az új jogelvek gyakorlati *alkalmazása elé újabb akadályokat gördítettek*. Ilyen intézkedések közt szerepelt a sajtóügyek elvonása az elsőfokú bíróságoktól (1866), a csendőrség szerepének fokozása a politikai bűncselekmények felderítésében (1871) és a nyilvánosság elvének a korlátozása. A reform megalkotói még a bírák elmozdíthatatlanságának az elvével akarták biztosítani a bírói függetlenséget, röviddel később azonban újabb rendelkezések (1872) ásták alá e törekvéseket, és a közigazgatási szervek intézkedési jogát a bírák tevékenységének hatékonyabb ellenőrzése érdekében kiszélesítették.

A nemzetiségi területeken pedig csak részben vagy hosszú ideig egyáltalán nem léptették életbe a bírósági reformokat.

Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy a barbár kegyetlenkedésekről ismert *feudális büntetőjog a reformok eredményeként fokozatosan visszaszorult*. Jellemző azonban, hogy Oroszországban a megszégyenítő büntetések (szégyenbélyeg), valamint *a testi fenyítés megszüntetése* tárgyában is külön törvényben kellett intézkedni (1862). E rendelkezések megtiltották pl. a testi fenyítésnek nevezett barbár vesszőfutást és a korbácsolás különböző változatainak az alkalmazását, a kisebb súlyú paraszti bűnügyekben azonban még mindig lehetőséget adtak a botbüntetés alkalmazására. Kétségtelen tehát, hogy a bírósági reformok a jogélet területein lehetővé tették a tőkés fejlődés követelményeihez való alkalmazkodást, a modern jog térhódítását azonban továbbra is súlyos feudális maradványok nehezítették.

Tizenharmadik fejezet

A modern jog kiépítésének előzményei az iszlám uralta európai területeken

Irodalom

Angelov, D.: Isztorija bölgarszkata dörzsava i pravo. Szofija, 1949.

Andrejev, M.: Isztorija na bölgarszkata burzsoazna dörzsava i pravo. Szofija, 1971.

Janković, D.: Istorija država i prava naroda Jugoszlavie. Beograd, 1962.

Hanga, Vl.: Istoria deptului românesc. Cluj, 1970.

Arató Endre: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Bp., 1971.

Niderhauser Emil: Forrongó félsziget. A Balkán a 19–20. században. Bp., 1971.

Ránki György: A kapitalista gazdaság fejlődése Kelet- és Délkelet-Európa országaiban. Bp., 1973.

Peters, R.: Die Geschichte der Türken. Stuttgart, 1961.

Lewis, B.: The emergence of modern Turkey. London, 1962.

Sabanov, S. F.: Goszudarsztvennüj sztroj i pravovaja szisztema Turci v period tanzimata. Baku, 1967.

Charles, P. R.: Le droit musulman. Paris, 1956.

Forster, E. S.: A short History of modern Greece 1821–1956. New York, 1958.

Horváth Pál: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp., 1968.

* * *

A délkelet-európai jogcsoport kialakulásának eredői

A délkelet-európai térségben élő népek államépítési tapasztalatai csakúgy, mint az ide sorolható népcsoportok jogi kultúrája már az újkor századait megelőzően igen tekintélyes történeti múltra tekinthettek vissza. *Bizánc* hajdan nagy tekintélyű jogi *kultúrájának örököseiként ismerjük* az itt élő népeket, amelyek egyenként is számottevően hozzájárultak a középkori Európa jogrendjének fejlődéséhez. Bizánc végleges lehanyatlása után azonban a kontinens délkeleti területein a mohamedán vallási normákkal szorosan összefonódó primitív katonai-feudális jog uralma vált meghatározóvá, amely a jogi kultúra átmeneti visszaesését is tartósan magával hozta. Az újkor tehát e népek életében úgy köszöntött be, hogy a modern világ kibontakozását meghatározó változások számukra egy tartósan regresszív korszak kezdetét jelentették, és a török katonai-feudális berendezkedés előretörése által állami függetlenségüket is elvesztették. Így a hódítók sikerei nyomán a feudális jogtípus egyik sajátos elemeket hordozó jogcsoportja szilárdult meg tartósan a kontinens délkeleti területein.

A Balkánon az újkor első századai szakadatlanul háborúkkal teltek el. A görög területeken *Velence*

próbálta még maradék pozícióit védelmezni, a kereskedelmi utak eltolódásával azonban egyre reménytelenebbé lettek ezek az erőfeszítések. *Bulgária*ban a hódítók primitív katonai-feudális rendszere szilárdan megvetette lábát. A hajdan virágzó *Szerbia, Bosznia* és *Hercegovina,* valamint *Montenegro* területén élő népek is hasonló sorsra jutottak. Az albánok hősi ellenállásának megtörésével és a magyar királyságra mért csapások eredményeként tehát szinte *elenyészni látszik az a kontinentális jogcsoport, amely a Bizáncban kifejlett jogi kultúra hordozója volt.* A magyar állam szétesése, Ragusa függetlenségének kényszerű feladása után már csak az Adriai-tenger partvidékén és a görög szigeteken maradtak szétszórt területiumok Velence birtokában. A Porta függésébe kerültek a térség északi területein lévő román fejedelemségek is, de a viszonylag lazábbnak mondható kapcsolat az előbbieknél kedvezőbb helyzetet teremtett számukra. *Moldva* és *Havasalföld* ezt a sajátos, lényegében az adófüggésben kimerülő kapcsolatot a 18. század elejéig megőrizte a Porta irányában és ezáltal elkerülhette az állami függetlenség teljes felszámolását, illetve a muzulmán jog uralkodóvá válását. Még néhány reménytkeltő kísérlet is történt a 16–17. század folyamán, hogy a törökbarát bojár reakcióval küzdő román fejedelmek a törökellenes harcot vállalják. Az állami központosítási törekvések kudarca és a két fejedelemség egymással folytatott harca azonban felőrölte ezeket a törekvéseket. Nyilvánvalóvá lett, hogy az állami függetlenség formai megőrzése önmagában nem elégséges a Porta hatalmának visszaszorítására még akkor sem, amikor a 18. század folyamán a török birodalom belső válsága nyilvánvalóvá lett. A fejlődő városi polgárság, az ismét fellendülő moldvai kereskedelmi út, az erősödő orosz orientáció és a vele párhuzamosan jelentkező kedvező nemzetközi viszonyok adhattak csak új lehetőségeket a román fejedelmek számára. A Porta ezért az erőszakos beolvasztás kísérletétől sem riadt vissza, valójában azonban az átmenő kereskedelmi forgalom idegen (görög) kézre juttatása és a kereskedelmi monopólium fenntartása által, majd az ún. fanarióta fejedelmek közreműködésével még egy ideig eredményesen vágta útját ezeknek a törekvéseknek. A török birodalom belső társadalmi válságának megjelenése hozott csak új helyzetet a 18. század végén, illetve a 19. század első felében. Mielőtt erre rátérnénk, célszerűnek látszik a kitekintés a török uralom mibenlétének és jogrendjének vázlatos bemutatására.

A Porta jogrendjének jellegzetességei

A két román fejedelemség kivételével a Balkánon szinte osztatlanul uralkodóvá lett az a *török katonai-feudális államhatalom,* amelynek a felépítése, mechanizmusa és az állam egész konstrukciójában kifejeződő primitív katonai-feudális vonások idegen testként hatottak a korabeli Európában. Nem sokban különbözik ez az állami mechanizmus attól a mintától, amely még az iszlám kifejlődését követő századokban vált ismeretessé. Az egyenesen Mohamedtől, a prófétától származtatott kalifák alapozták meg ezt a hit terjesztésével összefonódó állami struktúrát, amely – miként az alapot képező muzulmán jogrend – mindennemű változásnak makacsul ellenálló konstrukciónak bizonyult. Az iráni tradíciókat hordozó Omajjád dinasztia kalifátusa szolgáltatta a mintát a hitre tért hódító török törzsi vezéreknek, akik a történelmi középkor századaiban a legnagyobb kiterjedésű mohamedán állam megteremtői lettek.

Az államhatalom a hit uralmának kiterjesztését szolgálva már a korai feudalizmus idején a szigorú központosítást kifejező hitelveken nyugodott és a vallással történt összefonódása révén ezen a szinten *konzerválódott.* Korszakunkban a török birodalom élén álló szultánok dinasztiáját már alig lehetett volna közvetlenül Mohamed utódaitól származtatni, de a muzulmán jog művelői azonos értékű formulával (kalifa) ruházták fel hatalmukat, mondván, hogy Allah küldöttei, az istenség felkent földi helytartói, akiknek a kezében egyesül a világi és isteni (egyházi) hatalom. A szultánok választása valójában a hitért fegyverrel harcoló katonai arisztokrácia szűkebb köré-

ben zajlott le, és a hivatali arisztokrácia, illetve a nép nagy tömegeinek látványos jelenlétében történt az új uralkodó bevezetése. Ismert persze a dinasztián belüli kijelölés is, amikor a szultán isteninek mondott kinyilatkoztatásával (végrendelet) emeli trónra utódát. Véres küzdelmek tárgyává vált igen gyakran a szultáni trón elfoglalása és ennek során a merev alaki és alkalmassági normák megtartását bizonyítva, elfogadható formulát kellett találni.

A mindenkori *uralkodónak a hitben is járatosnak kellett lennie,* miután minden cselekedetében az iszlám vallás terjesztését, az egyedül igaznak vélt hitelvek megőrzését kellett szolgálnia. Ehhez az alapvető küldetéshez tapadt továbbá a hit szerinti igazság szolgálata, a hadügyek legfőbb irányítása, az állami hivatalok és tisztségviselők kinevezése, a leigázott, „tisztátalan" népek adóztatásának megszervezése. Könnyen érthető, hogy a török szultánok a szigorúan központosított és rendkívül kiterjedt állami tevékenységet a kiépített központi hivatalok és a nagyhatalmú tisztségviselők útján láthatták el. Allah küldöttének szűkebb környezetéből emelkedett ki így a legfőbb állami tisztségviselő, a *vezír* (később nagyvezír), aki a szultán nevében végezte az államhatalom legfontosabb ügyeit, irányította a központi hivatalokat és a legfontosabb méltóságok viselőinek munkáját. A kormányzó nagyvezír mellett ismeretesek idővel a szűkebb hatalmi jogosultsággal rendelkező vezírek (nisandzia), akik a szultántól kapott megbízatásaik szerint gyakran a hatalmaskodó nagyvezír befolyását ellensúlyozták. Ezért került sor gyakran a hitet jól szolgáló egyszerű katonák ilyen magasra történő emelésére.

A központi államgépezet még a késő középkorban is magán viseli az *iráni eredetű tradíciók* nyomait. A legfontosabb központi tevékenység vitelére kancelláriát (díván) szerveztek, amely a szigorú írásbeliség alapján működött. A szultáni kancellária mintájára a központi hivatalok vezetői mellett is *dívánokat szerveztek*. A hadsereg, a közrend, az adók és pénzügyek hivatala mellett különös jelentőségre emelkedett a hivatalnokok dívánja, amely bizonyító erejű forrásként rögzítette könyveiben a tisztségviselők kinevezését, ellátmányát és természetesen az elvárható kötelezettségek teljesítésének módját is. A változó számú dívánok felett a hivatalszervezet főfelügyelője állt, aki csak a szultán és a szűkebb szultáni kíséret jelenlétében felelt tetteiért.

A török katonai-feudális állam mechanizmusában a *polgári és katonai igazgatás elválasztására nem nyílt mód.* Amint a szultán hatalmában sem különülhetett el a központi a helyitől, a bírói az igazgatási jellegű tevékenységtől, úgy a nagyvezír is magához vont bármilyen természetű állami ügyet. A nagyvezír hatalmának ellensúlyozására szolgált a szultán dívánja, amely tanácsban hozta döntéseit. Tagjainak összetétele rendkívül változatos lehetett. Valamiféle rendi tagozódás jele csupán, hogy idővel a *janicsárok agája* (főparancsnoka) és az ún. *sejhüliszlám,* vagyis a nagy hatalmú mohamedán papság (az ulemák) vezetője mindenkor tagja a szultáni dívánnak. A birodalmi államszervezet csúcsszerveinek egyikét jelentette a *defterdár* vezette állami pénzügyek és adók dívánja. Létszámban és szervezettségben minden egyebet felülmúlt ez a hivatal, és a legfontosabb döntések itt is dívánban születtek, ismét a főméltóságok, a janicsár aga, a sejhüliszlám jelenlétében. Egyedül ebben a központosított hivatalban testesült meg az állami tevékenység funkcionális elkülönülése, miután a defterdár csak pénzügyi természetű döntések végrehajtásával és szervezésével

foglalkozott. A pénzügyi igazgatás alsóbb egységeiben – miként alább láthatjuk – ez az elkülönülés már nem érvényesült, miután a szigorú számadáskönyvek alapján dolgozó hivatalnoki kar a meghódított földek adóinak behajtásában a polgári és katonai igazgatást egyaránt kezükben tartó tisztségviselőkre támaszkodott.

A birodalom kezdetben csak a tartományi felosztást ismerte, amit *vilájetek*nek (ejalet) neveztek. Ezek váltották fel a hajdani kalifátus-rendszer emírségeit, amelyek a szeparatizmus és a politikai széttagoltság eszközei lettek. Vizsgált korszakunkban már a tartományok élén álló pasa hivatali központjának megfelelően ezeket az egységeket *pasalikok*nak nevezték. Itt élt a török hadszervezet nehézlovasságát alkotó szpáhik tömege, akiknek a javadalma, a leigázottaktól behajtható jövedelme formailag meghatározott volt. Az eredetileg keresztényekből kiválasztott janicsárok fegyelemhez szoktatott tömege pedig a főváros közelében élt, és zsoldnak tekinthető állami juttatásban részesült. Idők folyamán ezek egy része is a pasalikok erődítményeiben kapott elhelyezést, és járandóságuk behajtását is decentralizálták. Ennek a folyamatnak az eredménye a területileg már pontosabban körülhatárolt *szandzsák,* amely szintén katonai igazgatási egység. A janicsárok nagy tömegének, a kifejlődő török tűzérségnek és a hadi utak fenntartóinak, nemkülönben a zsoldért szolgáló martalócoknak a fenntartásával és igazgatásával párosult a pasalikok további alegységekre tagozódása (nahijék, kazák). Szpáhik és egyszerű janicsárok is szép számban juthattak ezúton tisztséghez és feladataik kicsiben a *polgári és katonai igazgatás szerves egységének példáit mutatják.* Még a helyi jogügyekben eljáró kádi-bíráskodás sem mentes ettől a jellemzőtől, miután az igaz hit szerint élők vitás ügyeinek eldöntése mellett a kádi közügyek felügyeletével és igazgatásával is foglalkozott. A kádik munkáját ellenőrizte a tartományi főkádi, illetve a birodalom központjában megszervezett bírósági hivatal, élén a kazaskerrel.

A délkelet-európai népek majd mindegyike ennek a sajátosan szervezett katonai-feudális államhatalomnak az uralma alá került. Jobbára fejletlenebb volt ez az állami struktúra annál a helyenként már rendi képviseleti intézményeket is kifejlesztő berendezkedésnél, amely a hódítók csapásai alatt elenyészett. A korabeli európai viszonyokhoz mérten tehát primitív, török birodalmi államberendezkedés mégis tartósan megszilárdulhatott a Balkán térségében, aminek az okát keresve célszerűnek látszik, hogy a hódítók által behozott és a kontinens számottevő területein uralkodóvá tett mohamedán jogtípus történelmi szerepével is vázlatosan megismerkedjünk.

A *mohamedán jog* (Shari'ah) az iszlám térhódításának idejében keletkezett. A máig alapforrásnak tekintett *Korán,* amit közvetlenül a prófétától származtattak, még a 7–8. században keletkezett, majd pedig az „egyedül igaz hit" uralmának kiterjesztésével összefonódó jogcsoport viszonylag rövid idő alatt meghonosodott a volt római birodalom afrikai területein, Arábiában és Kis-Ázsia népei körében. Számottevő maradványait őrizte meg ez a jog a már túlélt rabszolgaságnak, de egészében alkalmasnak tűnt a feudális termelőmód megszilárdítására is. A politikai széttagoltság szintjén álló arab kalifátus-rendszer idején már egy jellegében nyilvánvalóan feudális jogtípusként ismerjük, amikor is az iszlám jog az arab népelem körét messze túlterjedő jelentőségre tett szer. Az új jogrend szinte a teljes észak-afrikai térséget, sőt a romanizált népek által lakott Hispánia jelentős részét, Keleten Arábia, Kis-Ázsia határán túl

pedig Délkelet-Ázsia legkülönbözőbb etnikumú területeit is meghódította. Sok tekintetben hozzájárult ehhez a páratlannak tűnő történelmi jelenséghez a *jog személyszerűségének elve*, amely egyébként a barbárságból a feudális termelőmódra áttérő népek majd mindegyikénél fellelhető volt. A hitre tért vagy *a hitben született* moszlim – lett légyen bárhol, és beszéljen bármely nép nyelvén – *magával viszi jogát és csak aszerint élhet*. Idővel ez a tényező súlyos tehertételévé vált a mohamedán jog fejlődésének, az adott jogcsoport uralmának kiterjesztését azonban rendkívüli mértékben szolgálta. Így a szeldzsu-török népelem társadalmának feudális államma szerveződése is ennek a jogrendszernek a felhasználása által történt.

A nagy világvallások tanaival összefonódó jogrendszerek különös ismertetőjelévé lett a *jogi konzervativizmus*, az istenségtől származtatott és őseredetinek vélt normatív anyag megváltoztathatatlanságának tétele. Az iszlám jog különös példáját szolgáltatta ennek a megmerevedésnek, mégsem állítható, hogy a Kis-Ázsiát, a Balkánt és az észak-afrikai térség számottevő területeit is hódító, török feudális állam teljes változatlanságában őrizte volna meg az „igaz hiten élők" jogát. A török hódítók által Délkelet-Európa jelentős területein uralkodóvá emelt mohamedán *jog alapforrása* azonban még a késő középkorban is a *Korán volt*, amit valójában a Próféta halála után a tanítványok és a hitben jártas atyák szerkesztettek egységes rendszerbe. A szent tanítások normarendszere, eleve nem állítható párhuzamba a kontinentális jogok fogalomépítő törekvéseivel. Még a legkezdetlegesebb (germán–szláv) barbár szokásjog is összehasonlíthatatlanul elüt ettől a jogtól. A Próféta tanításait, példabeszédeit, intelmeit tartalmazó Korán a vallási és jogi normák prelegált formákba öltöztetett rendszere. Róla a hit csorbítatlanul megmaradt, hogy általa az istenség maga nyilatkozott meg az emberek felé, tehát a Korán szószerinti (megrontatlan) kinyilatkozása annak, hogy a hit követője miszerint éljen. Minden valószínűség szerint a muzulmán jog ezen alapforrását pedig több, egymástól időben is különböző szerkesztői munka ötvözte egységgé. A Próféta tanításait a szerkesztők 114 fejezetre tagolták, és a mindvégig egységesen kezelt vallási és jogi normákat jelentős mértékben át is formálták.

Az iszlám jog alapforrása a konkrét történelmi feltételek mellett alkalmas eszköznek bizonyult nemcsak az egyedül igaz hit, hanem a kibontakozó új társadalmi viszonyok megszilárdítására is. Az egyenként is hatalmas birodalmakká duzzadt Kalifátusok e normákra támaszkodva építették ki a szervezett és szigorúan centralizált katonai-feudális államhatalmukat. A feudalizálódás lezajló folyamata azonban bonyolult társadalmi problémák egész sorát hozta felszínre, amelyeket már a Korán egyszerű szabályai alapján nem lehetett megnyugtatóan rendezni. Ezek a konkrét társadalmi igények szülték az iszlám jog másik kiemelkedő jelentőségű alapforrását, amelyet némi leegyszerűsítéssel a tudomány a *„hagyomány"* (szunnah) fogalmával illette. A tanítványokra és a Prófétát kísérők „hiteles" elbeszéléseire támaszkodott a szunnah alkotója minden esetben, amikor a Korán alapján megoldhatatlan viszonyok rendezését szolgálva a Próféta cselekedeteire, viselt dolgaira, megnyilatkozásaira hivatkozott. Idővel ez a forrásanyag is megmásíthatatlanul megmerevedett és szervesen beépült az iszlám jog statikus anyagába. Mindezt a mohamedán *török katonai-feudális állam készen kapta örökül*, és önálló jogi kultúrával nem rendelkezvén, annak továbbfejlesztésére sem törekedhetett. Hasonló okok hatása alatt vette át a feudalizá-

lódó török birodalom a muzulmán jog harmadik alapforrását, az ijmát, amely mint a hitben és az igazságban elismert *jogtudók* egybehangzó *állásfoglalásainak anyaga* vált ismertté. Ez az írásba foglalt joganyag lett a mohamedán-török feudális jog legmozgékonyabb eleme, ígéretes lehetőséget teremtve arra, hogy a változó viszonyok és a konkrét társadalmi igények mindenkor kielégítést nyerjenek.

A jogtudók koronként egyeztetett állásfoglalásai valóban betölthettek ilyen szerepet. A jogi konzervativizmus azonban merev határt szabott az ilyen természetű törekvéseknek is, miután a felmerülő problémák megoldására alkalmas magyarázatnak mindig a Próféta tanításaival és a hagyomány normáival összeegyeztethetőnek kellett lennie. Ahol pedig ez a lehetőség eleve alkalmatlannak tűnt, segítségül hívhatták az *analógián alapuló jogot,* amit kijasnak (qiyás) neveztek. Természetesen ez az analógia is eltér a kontinentális jogokban megismert formáktól, hiszen az a Korán, a szunnah, illetve az ijmá tételein nyugvó szultáni és a hagyományosan tekintélyesült kádik ítéleteit veszi irányadóul. Mindez egységes egészként állt eszközül a török birodalmi joggyakorlat számára, mint az *„isteni és emberi törvények" összessége,* amelynek megrontása vagy elferdítése a legsúlyosabb büntetést vonta maga után.

Ebben a rendszerben első helyre kerültek és a jog minden tételében jelen voltak a mohamedánok hitbeli kötelezettségei. Jelentőségben ezt követik a birtoklási vagyonjogi normák, a büntetőjogi szabályok, a hitetlenek (ráják) elleni harc kötelmei, a piaci kapcsolatok, a rabszolga felszabadítására vonatkozó szabályok. Talán az ágazati önállósulás első jeleit mutatja a kádibíráskodás rendjére és a tanúskodás módjára vonatkozó joganyag. Önálló jogágazat kifejlődéséről azonban a fejlődésben megrekedt török jogban a 19. század végéig sem beszélhetünk.

Szembetűnő merevsége ellenére ez a *kontinentális jogok szellemétől idegen jogrendszer* sem akadályozta meg a katonai-feudális uralkodó osztály tagjainak és az államhatalom tisztségviselőinek önkényét. Palotaforradalmak, szeparatista törekvések, az önkényes kádiítélkezés és a megvesztegetés szélesen burjánzott a gyakorlatban, és a birodalom többek közt eme jelenségektől vált hírhedtté főként azokban a századokban, amikor Európa nyugati területein már a modern jog klasszikus formái is általános elismerést nyertek. A Kontinens „beteg birodalmának" jogrendjét ezért fokozatosan a történelmi követelmények késztették némi módosulásra. A publikált *szultáni kánunok formájában jelenik meg ez a törekvés* legkorábban, *amely a változó körülményekhez kívánta igazítani az isteni törvényt.* Ez a jogalkotási forma a birodalom válságának korát jellemzi, amely azonban a megrontás vádjától való félelem következtében csak a joghézag kitöltése területén válhatott maradandóvá. Ez a helyzet is világosan tükrözi, hogy a vallási normákkal összefonódó jogrendszerek számottevően hozzájárultak egyes népek társadalmi stagnálásához. A szultáni kánunok még így is *fontos elemeivé lettek* azoknak az elháríthatatlan *reformoknak,* amelyek főként a 18. század második felében tűntek fel. A publikált szultáni kánun törvényt pótló (törvény erejű) kinyilatkoztatás, amely az uralkodó körök érdekeit szolgálva nyert elismerést. Ettől megkülönböztették a szultán *bejrat*ját, amely az állami tisztségviselőknek, nagyvezíreknek adott végrehajtási utasításként vált ismertté. Végül a reformjogalkotás legismertebb módja a *szultáni ferman,* amely a katonai-hivatali-papi arisztokrácia teljes egyetértésével dívánjában születik.

Az iszlám jog alapvető forrásai a török birodalom számára nem tették lehetővé egy tudományosan megalapozott jogrendszer kiépítését. Korszakunk végéig a kodifikáció teljesen ismeretlen maradt és a 17–18. században a nagy jogrendező törekvések is elapadtak. A kádibíráskodás gyakorlatában alakultak ki idővel a kijáson (qiyás) alapuló, módosult jogelvek, de ezek is inkább csak a meghódított területek eltérő fejlettségi szintjét (és kiaknázásának lehetőségeit), a 18. század folyamán megerősödő áruforgalmi viszonyokat vették figyelembe. Ennél jóval gyakrabban szolgáltak azonban eszközül a helyi önkénynek és a szeparatista törekvéseknek.

Témánkat tekintve fontosabb érdekek fűződnek a mohamedán jog alapvető tulajdonjogi viszonyainak megértéséhez. A birtoklási-vagyonjogi viszonyok, illetve a kontinentális értelemben vett magánjog anyagának kidolgozatlanságával kerülünk azonban szembe a mohamedán jog ősforrásai alapján. A Koránon alapuló kezdetleges jog minden földet isteni vagyonként fogott fel, amely felett még a kalifák is csak korlátozott jogosultsággal rendelkeztek. Ugyanakkor a hitetlenek körében még ismert rabszolgaságot is jó ideig megtűrte a muzulmán jog. A keleti despotizmus mintái nyomán szervezett kalifátus-rendszer, még inkább a kiteljesedő szeldzsu-török társadalom alapját azonban már a földtulajdonviszonyok határozták meg.

A hit által birtokolt (meghódított) föld az ősi iszlám hitelvek szerint szent föld, amely nem válhat az emberi kapzsiság tárgyává. A tétel korai módosulásaként ismert, hogy ez a felfogás már a kalifátus-rendszer idején az iszlám vallási központok területére korlátozódott. A török hódítás is ezt a szemléletet követte, miszerint a szent földet (később minden egyházi létesítmény területét) a hitetlenek lába sem érintheti, tilos rajta a vadászat és a növényzet pusztítása is. Ebből az alaptételből fakadt a kalifának, később a török szultánnak mint Allah földi helytartójának a joga a meghódított földekhez. A hódítások révén egész tartományok (Irak, Szíria, a Nílus deltája stb.) kerültek a kalifák kezébe, a kalifák földtulajdonjogi igénye azonban érintetlenül hagyta a jobbára naturális jellegű termelő szervezetet és a leigázottakat adóztatta. A hitért harcoló törzsi arisztokrácia, a behódolt iráni és bizánci nemesség azonban elsőként jutott a meghódított földek birtokába. A hódításban közvetlenül résztvevők esetében ez a barbár germánoknál ismert, *allódiumhoz közelálló birtokjogot eredményezett*. Ez a birtokforma volt a *mülk*, amely a kalifa főtulajdonjogának időleges átruházása által a rajta élő lakosság adóinak élvezetében realizálódott. A kalifa jogigénye a legyőzötteknek a földre vonatkozó jogait felszámolta, de nyomban utat nyitott a feudális földtulajdonjog fejlődésének.

A föld számottevő mértékben még így is kívül maradt a magánbirtoklás lehetőségein. Az egyházi szentélyek, vallási és jótékonysági intézmények, hadiutak, átkelőhelyek stb. elidegeníthetetlensége sajátos eleme maradt a mohamedán jognak. Az ún. mülk-föld nagyobb hányada az istenség földi helytartójának tulajdonjogaként hasonlóan elismerésben részesült. A török szultánság szinte érintetlenül őrizte meg ezt a jogelvet és *ezeket a földeket tekintette khász-birtoknak*. A khász-birtok igazgatása a defterdár vezetése alatt álló hivatalnokok irányítása alatt állt, és a leghatalmasabb állami jövedelmek forrása volt. Az uralkodó figyelmen kívül hagyhatta, hogy a kincstári birtokon naturális gazdálkodást folytató földművelés vagy tömeges rabszolgamunka szolgáltatta a kivetett adót. A khász-birtok jelentős hányada azonban idők folyamán

az állami tisztségviselők, tartományi kormányzók (pasák) kezébe került, akik katonai-igazgatási feladatokat láttak el. A birtok ebben a helyzetben is khász maradt, mivel csupán a szolgálat jutalmaként tekintették a rajta élők adóját. A török birtokrendszer európai formáit tekintve a jövedelem nagysága szerint tehetünk különbséget a mintegy tízezer akcse jövedelmet meghaladó *timár*ok és a százezer akcse jövedelmet meghaladó *ziamet*ek között. Ez a fajta birtok pedig minden esetben a szolgálathoz kötött. A jövedelem élvezője a birtok felett nem rendelkezhetett, és így örökül sem hagyhatta. A szultán bármikor megfoszthatta ettől a birtokost, de a szolgálat folytatása ellenében utódát is birtokba helyezhette. A birtoklás lényegét a ráják meghatározott száma adta, akik felett az európai viszonyokkal ellentétben földesúri joghatósággal nem rendelkezett a birtokos. A szökött ráját joga volt visszatéríteni, de a földet csak akkor vehette el tőle, ha az három éven át nem művelte meg. Sem a nagy jövedelmű ziámet-birtokosnak, sem az egyszerű szpáhinak nem fűződött érdeke azonban a termelő szervezet közvetlen irányításához. Jog szerint is távol tartotta ettől magát a birtokos, hiszen a rájával jogilag érvényes viszonyba nem kerülhetett. Így a timárok és ziametek jövedelme – mintegy az állami jövedelmek kiadásaként – változatlanul szerepelt a khász-birtokok lajstromkönyveiben.

A kialakult török birtokformák gyökerei láthatóan a feudalizálódás idejébe nyúltak vissza. A jogtudók egybehangzó véleménye, az ijmá már ismerte a meghódított föld szolgálatok idejére történt, élethossziglan tartó átadását (ikt). Kezdetben a hitért folytatott harc kiemelkedő reprezentánsai kapták az ún. ikt-földet, amely a rajta élők szolgáltatásainak élvezetében realizálódott. A török birodalomban azonban ez a hűbérbirtokhoz közelálló intézmény általánossá lett, miután a török hadszervezet alapját képző nehézlovasság (a szpáhik) nagy tömege is ilyen módon nyert kielégítést. Így a szpáhi adománylevele tartalmazza ugyan az adott településeket, falvakat, amelyeknek lakói az adók meghatározott összegét a megadományozott felé teljesítik, de ebben a járadékon van a hangsúly, miután a *birtokos* ezáltal a *föld felett közvetlenül tulajdonjogot nem nyert* és az ahhoz tapadó egyéb jogosultságokkal sem rendelkezett. Nem csak a földesúri juriszdikció és az egyéb földesúri jogok gyakorlásáról nincs szó ebben a sajátos jogi viszonyban, hanem eleve kizárt a sajáthasználatú földesúri föld elkülöníthetősége is.

Amíg a hódítás eredményesen haladt előre, addig a khászbirtok a katonai-feudális társadalom fenntartását szolgálva biztos tartalékokhoz jutott, sőt a legnagyobb jövedelmet biztosító területeken a szultáni család khászai is szaporodhattak. Könnyen érthető tehát, hogy a török birodalom földre vonatkozó tulajdonjogi rendje is a feudalizálódás szintjén konzerválódott, és egyetlen eddig vázolt formájából sem fejlődhetett ki a majorsági birtok európai formája. Ezt a képet erősítik meg az egyházi célokra rendelt földre vonatkozó birtokjogok is, amelyek szintén a khászból származhattak, de már nem rendelkeztek a szent föld jellemzőivel. Az ún. *vakuf-birtok*nak tekintették ugyanis azokat a földeket, amelyeknek lakói a szultáni adománylevelekben rögzített terjedelmű szolgáltatással mohamedán kolostorok, szentélyek, temetők, kórházak, karavánszerájok fenntartására adóztak. Annyiban különbözik azonban a vakuf-birtok a khász-birtok említett formáitól, hogy az minden esetben *örökös használatra szól*. Az adóügyek defterdárjának egyetértésével timár-, illetve ziamet-birtok

is idővel átalakítható volt vakuf-földdé, a birtokos azonban ilyen esetben is helyén maradt és csak a kincstártól nyert jövedelmeit osztotta meg az egyházzal. A kegyes adomány tehát az állami érdekeket nem csorbíthatta, mégis azzal az előnnyel járt, hogy a birtokos maga határozhatta meg utódát a jószág ügyeinek vitelében.

Egészen nyilvánvaló, hogy a fent leírt török birtokviszonyok a mohamedán *jogi konzervativizmus* kifejezői voltak és a társadalmi haladást gátolták. A birtoklás jelzett formái semmiféle ösztönzést nem adtak az uralkodó körök tagjainak a termelés fejlesztésére. Az *élénkülő nemzetközi áruviszonyok hatása alól azonban* a 17–18. századi *Törökország már nem tudta kivonni magát*. A khászból származó szpáhi jövedelmek növelésének lehetőségei elapadtak, ezért a birtokosok lassan más lehetőségek keresésére kényszerültek. Ezt a lehetőséget fejezi ki az iszlám jog szerint valójában sohasem legalizált, de a kényszerű körülmények között megtűrt *csiftlik-rendszer*.

A birtokos szpáhi a szorult anyagi helyzetbe került parasztgazdaságot felvásárolta. A közvetlen termelés azonban ismét csak érintetlen maradt, miután a paraszt a gazdaság bérlőjeként zavartalanul végezte munkáját. A kincstári adók behajtásának elsődlegessége is érintetlen maradt, a kialakult csiftlik-falvak gazdálkodása azonban már lehetőséget teremtett arra, hogy a szpáhi a földek egy részét összevonja és a kelet-európai földesúri latifundiumhoz közelálló gazdasággá formálja, amely már az egyszerű árutermelés előnyös lehetőségeit is magában hordozta.

Mindez valójában már *idegen test a muzulmán jog területén*, miután a csiftlik tulajdonosa paraszti jogon tartotta kezében a földbirtokát és paraszti jogon tekintette azt átörökíthetőnek is. Rája és mohamedán paraszt pedig egyaránt juthatott olyan helyzetbe, hogy már csak az örökös eladósodást kifejező csiftlik-ügylettel tarthatta fenn magát. Joghelyzete tehát nem azonosítható a Nyugaton ismert bérlő parasztéval. Ez a jogállapot inkább az anyagi kiszolgáltatottságból fakadó örökös szolgasághoz állt közel, de miként magát a birtokformát sem legalizálhatta a jog, úgy az ún. második jobbágyságot kifejező röghözkötés sem volt jellemzője. Említésre méltó, hogy mint az árutermelő földesúri gazdaság kifejlődéséhez vezető út egyike, azzal a sajátossággal vonta magára a figyelmet, hogy sem a kis-ázsiai térségben, sem a török birodalom balkáni területein nem válhatott általánossá a csiftlik rendszer.

Ennél számottevőbb lehetőségek rejlettek az áruforgalom és a piaci kapcsolatok rendjét meghatározó iszlám jogelvekben. A *muzulmán kötelmi jog* pl. már abban az időben erőteljes fejlődésnek indult, amikor az igaz hit uralmának kiterjesztése az egységes mohamedán világbirodalom kiépítésének reményét keltette. A tengeri kereskedelem, a Kelettel való közvetlen kapcsolat és a korabeli pénzforgalom szinte minden jelentősebb központja a kalifák hatalma alá került. Ez a magyarázata annak, hogy a Korán, a szunnah, de főként a jogtudók egybehangzó véleménye és a kádiítélkezés egy *viszonylag fejlettnek mondható* dologi jogi, illetve *kötelmi jogi joganyag* kialakulásához vezetett. A hitre tért török katonai-feudális birodalom készen kapta ezt a sokféle forrásból egybegyúrt áruforgalmi-piaci jogot. Hódításainak sikerei nyomán a török uralkodó osztály és a katonai-feudális államhatalom is haszonélvezője lett az áru- és piaci kapcsolatoknak és hamarosan felismerte, hogy a muzulmán jog kedvező lehetőségeket kínált az áru- és pénzforgalom hasznának monopolizálására.

A muzulmán *dologi, kötelmi jog* sokféle forrásból merített. Kis-ázsiai, iráni, római

jogi és bizánci tapasztalatok elemei egyaránt ötvöződtek ebben a joganyagban. A kötelemfajták rendkívüli változatossága és szigorú osztályozása nyilván a meghódított térség sokrétűen jelenlévő igényeit tükrözte. A szerződési típusok taxatíve meghatározottsága az antik világ tetőpontját jelentő árutermelő rabszolgatartó jog (római–bizánci) hatásának eredménye volt. A szerződések érvényességi feltételei, az ügyleti képesség, a cselekvőképesség, a dolgok feletti rendelkezési jog módozatai viszont már az iszlám jog alapforrásai szerint nyertek tüzetes rendezést. Különös jelentőséget tulajdonítottak az ügyleti képességgel felruházottak egybehangzó akaratnyilvánításának, de még inkább a kötelem tárgyának. A keleti kereskedelem évezredes tapasztalatainak praktikus ötvöződése, hogy az ügylet mindenkor érvénytelen, ha a megegyezés tárgya nem nyert pontos és félreérthetetlen meghatározást. A hit szabályai is szorosan összefonódtak ezekkel a jogelvekkel, miután az áru és piaci kapcsolatok során mindenkor *tisztában kellett lenni azzal, hogy mely dolgokat vesz ki a forgalomból az isteni törvény*. A „tisztátalan" dolgok széles skálája ismert, amely a dologi kapcsolatokból kizárt vagy rituális szempontból ügyleti lehetetlenülést teremt. Különös színfoltja ezeknek a viszonyoknak, hogy az iszlám jog korszakunk végéig elvileg semmisnek tekintette pl. az uzsoraügyleteket, de az azokat nyilvánvalóan megkerülő szerződéstípusokat jogvédelemben részesítette. A vétel, a csere, a pénzváltó- és készfizető, szállítási, munkavégzési viszonyok, a bérlet- és kölcsönügyletek, valamint a letét és a megbízás stb. plasztikusan életszerű szabályozást nyertek.

Praktikus szabályaival a mohamedán jog legfejlettebb területének tekinthetjük tehát ezt a joganyagot. Az ősforrásokban kiépült rendszer azonban önálló ágazattá (magánjoggá) soha nem formálódhatott, és a változó idők követelményeihez igazítása előtt is áthághatatlan akadályok tornyosultak. A török birodalom érthetően nem hozott számottevő változást ezen a területen, a Balkán leigázott népeit pedig a török (illetve a Porta szolgálatában álló görögök) kereskedelmi monopóliuma zárta ki az áru- és piaci kapcsolatok lehetőségeinek felhasználásából. Mindez már a 18. század folyamán a társadalmi haladás kerékkötőjévé vált, tehát a *mohamedán jogrend legmozgékonyabb eleme is megrekedni látszott* fejlődésében és a fejlődő polgárosodás rövidesen megbizonyosodott arról, hogy a statikus állapotokat védelmező elavult államhatalom elleni harc hozhat csak előrelépést.

Távolról sem a kuriózumok keresése indokolja vázlatos kitekintésünket a mohamedán *házassági és családjogi viszonyokra*. Elsőként éppen ezért azt a sajátos helyzetet állítjuk előtérbe, hogy a hit szerint élő török házassága a kötelmi jog szerves alkotóeleme. Osztozik ebben a hitre tértek (pl. az albánok) tehetős rétege, minden más nép házassági-családjogi rendje az uralkodó jog határán kívül esik. Íme ezen a területen tűnik szemünkbe a *jog megkettőződése*, miután már a birtoklási és vagyonjogi viszonyok talaján is nyilvánvalóvá lett, hogy a hódító a rája nép elemi életviszonyait érintetlenül hagyta. Családjogilag áthághatatlan gátakat emelt közéjük a mohamedán jog, amiből az következett, hogy pl. a Balkánon élő sokféle leigázott népelem a hajdan bizánci minták szerint kialakult házassági és vagyonjogi viszonyait őrizte meg, vagy az ugyancsak bizánci eredetű nomokánonok alapján nemesült szokásjogát vehette irányadóul.

A mohamedán házasság a leigázottak rendjétől alapvetően különbözött. A poligá-

mián alapuló *mohamedán családjog* szerint egyidejűleg állhatott fenn ún. állandó, időleges és nem szabad nő tartására vonatkozó házasság. Ez utóbbi azt fejezi ki, hogy a nő a házassági szerződésnek minden esetben tárgya és nem alanya. A tanúk jelenlétében kötött házassági szerződést a kiszemelt nő gyámja köti a leendő férjjel vagy annak gyámjával. A családkötelékben egyidejűleg jelenlévő több feleség vagyonjogi viszonyainak rendezését szolgálta az általánosan elfogadott vagyonelkülönítés elve. A muzulmán jog is ismerte a jegyajándékot, amely a feleség elkülönített vagyonát növelte, de miként a házasságtól történt elállás esetében, úgy a válás alkalmával is köteles volt azt visszaszármaztatni. A hit szerinti szigorú jogelvek uralkodtak a házassági szerződés érvényességi feltételeiben. Házassági akadálynak tekintették a vérrokonságot, sőt a sógorságot is. A szent törvények szerint semmis a házasság, ha a felek bármelyike bálványimádásban vétkezett. Hasonlóan érvénytelen az a házasság, amely olyan nőre vonatkozik, akinek az előző házasságát a férj egyházi formaságok mellett foganatosított kiátkozással szüntette meg. Az ideiglenes és a meghatározott idejű házasság kötését különleges mohamedán szekták tagjai között ismerték el, a nem szabad nővel kötött házasság pedig a kellő anyagi alapot nélkülöző, egyszerű moszlimok körében terjedt el. Ezek gyakorlatilag társadalmi helyzetük következtében jobbára monogám házasságban éltek.

Az iszlám jog a nőt jóval kedvezőtlenebb joghelyzetbe juttatta, mint ahogy ez a leigázott ráják körében megtűrt jog szerint ismeretes. A válást gyakorlatilag csak a férj kezdeményezhette, mert a bálványimádással vádolható férj házassága nem bontással, hanem semmisség útján szűnt meg. A nőt viszont magatartás, illetve életmódbeli normák be nem tartása és sok más ok alapján el lehetett bocsátani. Az eljárás szigorú formaságokkal a kádi előtt zajlott. Ennek egyik megalázó formája volt a bíró előtt kiátkozással foganatosított elbocsátás, amely nyomorba taszította a nőt, miután jogszerű házasságba lépésre képtelenné tette. A *házassági vagyonjogi viszonyok* is hasonlóan *merev határt vontak a mohamedán és más európai jogok gyakorlata közé.* A vagyonelkülönítés elve mellett ismeretes volt a házasságban élők végrendelkezési joga is, amivel gyakorlatilag a férj volt képes élni. A végrendelet azonban csak a vagyon egyharmadáig terjedhetett, biztosítva ezáltal azt, hogy a leszármazókat a kedvezményezett javára indokolatlanul ne lehessen megkárosítani. Még több bonyodalommal járt a több feleség és az azoktól származó törvényes gyermekek közti vagyonmegosztás. Az ilyen eljárás lebonyolítására a káditól hagyatéki végrehajtót kellett kérni. Ismertek végül a mohamedán jogban az öröklési igényt kizáró okok is, amelyek ismét a jog megmerevedett ősforrásai alapján megmásíthatatlan tételekként álltak szembe a polgárosodás által támasztott követelményekkel.

Sokrétűen szabályozott, mégis talán a legfejletlenebb területe a mohamedán jognak a *büntetőjog,* amely ismét elszakíthatatlan kapcsolatban maradt a hitelvekkel. *Eredetileg* az iszlám tanainak elterjedése az elavult *törzsi szokások leküzdésében pozitív szerepet játszott.* Látható ez a vérbosszú fokozatos visszaszorításában, a kompozíciós rendszerű büntető gyakorlat kialakításában, a hit és a feudális termelőmód eredményes megszilárdításában stb. A gyakran egész törzsek kipusztulását eredményező vérbosszú ellen már a Próféta tanításai harcot hirdettek, a szunnah és az ijmá alkotói azonban még nagy gyakorisággal kényszerültek a merőben új normák megszilárdítá-

sát szorgalmazni. A török katonai-feudális államhatalom kiépítőinek is hosszú ideig gondot okozott a Próféta tanainak elfogadtatása, a nemzetségi és törzsi eredetű bosszú maradványainak leküzdése.

A megölt hozzátartozóinak, széles rokonságának a kötelező kiengesztelésévé szelídítette ezeket a maradványokat a jog, aminek eredményeként a megváltás pontosan körülhatárolt módozatait tette magáévá a török feudális társadalom. Szigorú böjt és a muzulmán hiten élő rabszolgák kiváltása, az egyház céljára történő adakozás egészítette ki ezt a kádi előtt zajló eljárást, amelynek lényegesebb eleme azonban a sértett nemzetségét megillető jóvátétel volt. Maga a vagyoni elégtétel rendkívül változatos lehetett és abban a sértett társadalmi állása csak fokozatosan került megkülönböztető megítélésre. A legsúlyosabb megváltást a szent földön elkövetett jogellenes cselekmény és a saját vér pusztítása vonta maga után. A feleség megölése már jóval enyhébb megítélés alá esett, a szolgák és a hitetlenek haláláért pedig csak kárpótlást, illetve a szolga piaci értékét kellett megtéríteni.

A Korán és mohamedán jog más ősforrásainak szabályai szolgáltak eszközül a hit és a Porta hatalmának védelmére. Így a lázadás, a hitehagyás, az istenkáromlás és a törvény megrontása egyaránt a legsúlyosabb bűncselekményeknek minősültek és ezek sem a kiengeszteléssel, sem a jóvátétellel nem voltak megválthatók. Ezek a cselekmények a jog szerint súlyos testcsonkító (kasztrációs) büntetést és a halálbüntetés válogatottan elrettentő módozatainak alkalmazását vonták maguk után. Maradványaiban tovább élt a kollektív büntetőjogi felelősség, amit a szent könyvek főként a lopás, rablás, útonállás, gyilkosság és más cselekmények felderítése érdekében vettek át, és az ismeretlen tettes vagy a bűn elkövetőjének nyilvánvaló rejtegetése esetén a falu vagy a ház összes lakóira hárítható büntetőjogi felelősség formájában is meghonosítottak.

A *büntető ítélkezés* a kádi feladata volt, aki az említett egyéb feladatai mellett a tartományi pasáktól (főkádi esetében magától a szultántól) kapta megbízatását. A kádi büntető ítélkezése formailag semmiben sem különbözött a magánjogi természetű viták rendezésétől és csak a törvény megrontásának vádjától való félelem tartotta vissza a bírót az elterjedt megvesztegetéstől. A kádi tekintélyét inkább a szakértelme emelte magasra, kijelölését ugyanis szigorú feltételekhez kötötték. A közügyekben, utak, közcélú intézmények felügyeletében is jártasnak kellett lennie, az isteni törvényt, a hagyományokat megrontás nélkül kellett alkalmaznia, kínosan őrködve mindenkor a hitelvek maradéktalan betartásán. Munkájában igénybe vehette a jogtudósokat, de döntéseiért kizárólag maga viselte a felelősséget. Idővel valóságos *kádi-dinasztiák fejlődhettek ki,* miután a jól jövedelmező ítélkezés a vagyonos előkelőségek kezébe került. Gyakran hatalmaskodássá, zsarolássá fajulhattak ezek a törekvések, és kiváltották az ítélkezés központosított, állami ellenőrzését is.

A peres eljárást az ún. *vádelvi rendszer* jellemzi annak ellenére, hogy viszonylag korán megjelenik a jogvita sorsát meghatározó írásbeliség. Írnokok, a kádi által hívott jogtudók szolgáltak segítségül a feleknek, akik a perben maguk adták elő a vádat és mutatták fel a bizonyítékokat is. A kádi még a büntetőperben sem léphetett fel vádlóként, és a pert hivatalból nem ő, hanem az illetékes állami tisztségviselő kezdeményezte. A percselekményekben a kádi-titkárok, küldöncök és a tolmácsok

jutottak jelentősebb szerephez. Pogányok és más bálványimádók (ide sorolták a zsidó jog szerint élőket és a kereszténveket is) nem juthattak jogvédelemhez a kádibíráskodás előtt. A kisebb jogviták esetében, így a vagyonjog szűkebb területein és a kisebb súlyú bűncselekmények megítélésében azonban megtűrték a zsidók és a keresztények saját helyi ítélkezését is. A mohamedán hiten élők sérelmére elkövetett cselekmény megítélésében azonban megkövetelték az iszlám jog szerint járó büntetés foganatosítását. Idővel külön jogelvek kialakítására került sor a szultáni kánunok útján a muzulmánok és más jog szerint élők közötti jogviták rendezésére. Büntetendő volt ezek sorában a muzulmánnal kötendő házasság kísérlete és a hiten élő rabszolga tartása is a hitetlenek körében. Mindez együttvéve érthetően oda vezetett, hogy a török *birodalom leigázott népei* a Balkánon az uralkodó *jog határán kívül rekedve saját jogszokásaik, illetve a bizánci eredetű egyházjog megtűrt normái szerint élhettek.* Nagycsaládok (zadrugák), falvak, helyenként kisebb körzetek is választottak bírát maguknak, és a leigázottak sorsában osztozó írástudó papjaik segítségével jogrendjük viszonylagos önállóságát is megőrizhették. Ebben az irányban hatott az a körülmény is, hogy a leigázottak nem az uralkodó körök tagjaival, hanem közvetlenül a járadékot behajtó katonai-feudális állam szerveivel kerültek kapcsolatba. Szokásaik, miként a puszta együttélésük rendjét szabályozó egyházjog, hallgatólagos elismerésben részesültek a hódítók által, de az állami tisztségviselők maradéktalanul érvényt szereztek annak, hogy a *szokás sohasem ronthatja le a shari'ah* (a Koránból fakadó jogok) *előírásait,* illetve az írott szultáni kanunname, valamint a femán (a Divánban meghozott kiváltságos törvény) előírásait.

A hosszan tartó idegen uralom alatt lassan *a leigázottak szokásjogának összefüggő területei is kialakulhattak.* Az „öregek" ítélkezése, a falubírák döntései, az egyháziak előtt rendezett jogviták azonban csak a határhasználat, a házassági-családjogi viszonyok, illetve a hódítók érdekeit nem sértő kisebb súlyú bűncselekmények területén érvényesülhettek. A pusztítások és az idegen elnyomás elleni harc kilátástalan századaiban ez az eredmény is rendkívülinek mondható. A szokásjog konzervativizmusa és a termelési viszonyok szembetűnő visszaesése azonban kizárt minden lényeges előrehaladást. A polgárosodás – jelesül az árutermelő gazdaság – életképes elemeinek megjelenésével pedig a 18. század folyamán már válságba jutott a leigázottak szokásjoga is. Ennek a folyamatnak a török birodalom balkáni tartományaiban pedig meghatározó szerepe lett a modern jogrend előtörténetében. A nemzeti ébredés, a nyelvi-kulturális mozgalom és a függetlenségi harc helyenként már némi eredményhez vezető vállalása jelzi ennek a kornak a közelségét a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben. Mielőtt ezeket a tényezőket a polgári jellegű jogrend kifejlődésének előtörténetét tekintve számba vennénk, térjünk vissza a török birodalom elavult jogrendjének válságát kifejező fontosabb változásokra, amelyek főként a 18. század folyamán kerültek szembetűnően felszínre.

A török birodalom európai tartományaiban uralkodó jogrend jellemzőinek ismerete alapján a felületes szemlélő arra a következtetésre juthatna, hogy a kifejlett feudális jog szintjén megrekedt viszonyok között a modern polgári társadalom kibontakozásának előzményeit keresni hasztalan. Valójában azonban éppen az újabb vizsgálódások tárták fel azoknak a fontos társadalmi-gazdasági mozzanatoknak a szerepét,

amelyek a 18. század folyamán az uralkodó jogrend alapjait rendítették meg. A fennálló jogrend sajátos történelmi szerepe, a meghatározó jellegű gazdasági-társadalmi viszonyok sajátosságai és sok más tényező eredményezte azonban, hogy a Porta hatalma alatt élő népek polgárosodásának kezdetei nem az eredeti tőkefelhalmozódás klasszikus útján haladtak előre. Sem a jobbágy-kisajátítás Nyugaton ismert formáját, sem a második jobbágyság kelet-európai formáinak az árutermelő földesúri gazdasághoz vezető útját nem láthatjuk ugyanis ezeken a területeken.

A Porta a 17–18. század folyamán szakadatlan pénzügyi nehézségekkel küzdött. A keleti kereskedelem monopolizálásán, a tengeri kalózkodáson meggazdagodó uzsorások (gyakran görögök) azonban készséggel járultak hozzá a kincstár nehézségeinek megoldásához. Szolgálataik ellenében a Janina, Larissza, Szaloniki, illetve a birodalom központjában kiváltságos kolóniává fejlődő Fanar pénzarisztokráciája kizárólagos jogot nyert arra, hogy közvetítse a keleti árukat Nyugat felé. Más esetben pl. a balkáni tartományok valamelyikére vagy a szárazföldi átmenő kereskedelem bonyolítására kaptak ilyen eredetű kiváltságot főként a befolyásos görögök. Így a Porta gyakran kényszerült egész tartományok adójának elzálogosítására, majd ebből a gyakorlatból *kifejlődött az adóbérlet* is. A pénzarisztokrácia ezen az úton pedig beépült a pénzügyi igazgatásba, és a központi hivatalok munkájában is befolyásra tett szert. Az összefonódás különös példája, hogy 1711-től a Porta számára megbízhatatlan román fejedelmek székét több mint egy évszázadon át a Konstantinápoly Fanar városnegyedben élő arisztokrácia köréből jelölték.

Az *adóbérlet* útján szerzett jövedelmező tevékenységet mukatának nevezték, a defterdári (kincstári) gyakorlat pedig az *iltizám-rendszer*ként tartotta nyilván azokat. A bérlő az adók többszörösét is behajthatta, miután a mindig megvesztegethető állami tisztségviselőkkel is osztozott. Így szerezte meg ez a réteg a Balkán élőállat-kereskedelmének monopóliumát, az ukrajnai gabona Nyugaton történő értékesítését és a moldvai kereskedelmi út hasznának kiaknázását. Tevékenysége mégis többnyire parazitává lett, miután befolyásának további szélesítésére, és csak nagy ritkán a hadsereg szükségleteit szolgáló ipari tevékenységbe fektette be vagyonát. Jelenléte mégis elszakíthatatlanul összefonódott pl. a *csiftlik-rendszer*rel, miután a szpáhi birtokost is az árutermelő gazdaság sajátos formáinak keresésére ösztönözte. Hatása alatt a timár-birtok felhalmozására irányuló törekvés megélénkült, sőt a társadalmi ranglétra legalsó fokán élő janicsárok nagy tömege is a városokból özönlött az adózó falvakba. Az eladósodottak csiftlik-viszonyba lépése pedig egyre gyakoribbá lett. A gabona, a fa, a len, az élő állat, az ásványi termékek közt elsődlegesen a só forgalmazása a társadalmi felemelkedés új formáinak kialakulásához vezetett. A járadékokból élők nagy tömege a fővárosban és a tartományi központokban számottevő fogyasztói piac kialakulását is magával hozta. Ezekre a lehetőségekre vetette rá magát pl. Raguza kereskedő polgársága, de az áruforgalom lehetőségeiben a nyugati kereskedők is osztozhattak. A 18. század végén már jól ismert a különleges *kereskedelmi koncesszió* fogalma, amivel a Porta nyugati kereskedők kiváltságolása ellenében enyhíti pénzügyi zavarait. A tőke felhalmozódása tehát jórészt a nem mohamedán, illetve a külföldi polgárság erejét növelte, de a városokban kifejlődő kisipari tevékenység nagyobb hányada is a hitetlenek kezében volt. A görög pénzarisztokrácia még a

megtűrt pravoszláv egyházi méltóságokat is ezúton sajátította ki magának. Az egyház elgörögösítése követte ezt a helyzetet, miután a Porta pénzbeni szolgálataikért az egyházi méltóságokba is őket ültette. Fanar a 18. században mindenkor ura volt már a konstantinápolyi patriarcha választásának, és jól jövedelmező hegemóniájának esett áldozatul a század második felében az önálló szerb (ipekei) patriarchátus is, amit egy időre közvetlenül a görög főpapság hatalma alá rendeltek. A görögök különleges szerepére utal továbbá, hogy ebben az időben *egy sajátos szervezetű görög autonómia* (igazgatási) is kifejlődött. A Porta megtűrni kényszerült pl., hogy a görög paraszti közösségeket közigazgatási kerületekbe egyesítették. A kerületek élére a vagyonosok köréből archonokat állítottak és az autonómia testületeit is (kerületi gyűlések) választhatták. Ez utóbbiak jogkörébe tartozott az ún. primátusok megválasztása, akik a görögök ügyeit képviselték a helyi török államhatalmi szervek előtt. *A Balkán minden más népeleme ki volt zárva ezekből a lehetőségekből,* de valójában a privilegizált görögök autonóm szervezete is alkalmatlan volt a polgári jellegű államépítés alapjainak megteremtésére.

A délkelet-európai népek jogrendje a hanyatló török uralom alatt

Mindezeket figyelembe véve a történetkutatás újabb eredményei arra utalnak, hogy a válságba jutott oszmán birodalomban a 18. század folyamán bár megjelentek a tőkés termelőmód kialakulásának minimális feltételei, de azok maguk is csak a belső válság elmélyítéséhez járulhattak hozzá, felkeltették a nemzeti és a vallási ellentéteket és a tőkefelhalmozódás történelmi szerepét is eleve deformálták. A jogrend megmerevedett szabályai és a parazita uralkodó rétegek pedig még makacsul ellenálltak a fennálló állapotok megváltoztatásának. Ilyen körülmények közt a belső válságra meghatározó tényezőként hatott a birodalom sűrűsödő nemzetközi kudarca. Franciaország és a polgárosult Anglia *megalázó kereskedelmi szerződések elfogadására kényszerítette a Portát* már a század derekán *(kapitulációk),* a cári Oroszország törökellenes háborúi pedig a század utolsó harmadában teremtettek válságos helyzetet. II. Katalin hat éven át folytatott háborúját a Kücsük-Kainardzs-i béke azzal zárta le, hogy a Portát a balkáni török kereskedelmi monopólium megszüntetésére kötelezte (1774), amely közvetlenül kihatott a macedón városok polgárságának erősödésére. III. Szelim ezért a második orosz–török háború kudarcain okulva már a *belső reformok* megvalósításához fogott, amelyek a birodalom balkáni tartományainak megmentését szolgálták. Fermánokkal kötelezte pl. a nagyvezíreket, hogy a janicsároktól tisztítsák meg a szerb pasalik területét, a *szabad kereskedelem jogát pedig legmagasabb rendeletekkel (hatti serifek) törekedett megteremteni.* Mindez szinte eredménytelen maradt a bolgár lakta vidini pasalik területén, amely egy időre az Oszman Pazvand – Oglu pasa vezetése alatt szeparatista hatalmaskodás színterévé vált. Fosztogató rablócsapatok (a kardzsaliják) sanyargatták a lakosságot, ami kiváltotta a bolgárok helyi ellenállását, az 1806–1812-es orosz–török háború idején pedig a Pétervár felé való orientációt is. A háború utolsó éveiben a megtorlás elől Odesszába menekült *bolgár*

emigráció (főként a kereskedő lakosság) *fegyveres harca* azonban az 1828–1829-es háborúban *sem vezetett maradandó eredményre* (Drinápolyi béke, 1829). A bolgár nemzeti függetlenségi harc tartósan zátonyra jutott azáltal, hogy a vezető tőkés hatalmaknak a cári Oroszország balkáni befolyását visszaszorító törekvése a status quo megőrzésének kedvezett. Bebizonyosodott tehát, hogy a nemzeti függetlenség ügyével összefonódó polgári átalakuláshoz a Balkánon nem elegendő a fegyveres harc, hogy a maradandó eredmények csak kedvezőbb nemzetközi viszonyok jelenlétében születhetnek. Erre készítette elő eszmeileg a polgárosodó bolgár társadalmat a *nemzeti megújulási* (vazrazsdanie) *mozgalom,* illetve a nyelvi-kulturális harc, amely Paiszij Hilendarszki atya Szláv-bolgár történelem c. művével (1762) indult el, majd a 19. század első felében a mozgalom antifeudális elemei is kifejlődtek. Ezek a törekvések azonban még hosszú ideig a nemzeti nyelv és a kultúra megőrzése mögé szorultak, miután a bolgárok társadalma saját uralkodó (feudális) osztállyal nem rendelkezett.

A bolgár nemzeti függetlenség ügye a 19. század első felében nem egyedüli példája annak, hogy az európai tőkés hatalmak (Anglia, Franciaország), illetve a befolyását kiterjeszteni törekvő cári Oroszország és a Habsburg birodalom érdekeinek ütközése vagy átmeneti egybeesése sorsdöntő tényezővé vált a leigázottak függetlenségi mozgalmának eredményességében. Vizsgálódásaink során csupán kitekintő példaként utalhatunk azonban a diametrálisan ellenkező példára is, amely egyidejűleg a Balkán-félsziget legdélibb területein nemzetközi jogilag garantált, önálló (görög) polgári monarchikus államhatalom születését eredményezte.

A török birodalom belső válságának a görögök hosszú idő óta haszonélvezői voltak. A nemzeti függetlenség ügye ezért érthetően csak akkor ragadta magával a görög polgárságot, amikor a belső társadalmi feltételek a legkedvezőbb külső tényezőkkel párosultak. A napóleoni háborúk után a Porta kritikus helyzetbe jutott, amikor a janinai pasa saját önálló birodalmának megteremtésére tört. Így a kedvező helyzet Havasalföldön is ébresztőjévé lett a fegyveres felkelésnek, de csak az ún. *filhellén mozgalom* fegyveres *harca vezethetett eredményre.* Az 1822-ben proklamált görög függetlenséget ugyan a Szent Szövetség veronai kongresszusa lázadók művének minősítette, de ennél jóval veszélyesebbnek bizonyult, hogy a Porta most a lázadó pasa szövetségében a felkelőket csaknem teljesen felmorzsolta (1826). Anglia tengeri kereskedelmi és nagyhatalmi törekvése azonban fordulatot eredményezett. A görög nemzetgyűlés Nagy-Britannia védnökségét kérte, és ez formailag alapot teremtett az angol beavatkozásra. *Oroszország* újabb törökellenes *háborúja, valamint az angol–francia egységes fellépés* Görögország oldalán, *végül is a londoni egyezmény aláírásához vezetett* (1830), amely a nagyhatalmak garanciájával erősítette meg az alkotmányos monarchiává szervezett állam szuverenitását. *Keleten tehát Görögország felemelkedése volt a kisnemzeti* (polgári jellegű) *állami szuverenitás nyitánya.*

Szerbia, Havasalföld, illetve *Moldva* egyidejűleg folytatott függetlenségi küzdelmei is bonyolultan összefonódtak a nagyhatalmi törekvésekkel, a polgári jellegű államhatalom és jogrend kialakulásának lehetőségei azonban csak jóval szerényebb eredményekhez vezettek.

A török birodalom belső válsága és a 18. század második felében jelentkező

kedvezőbb nemzetközi viszonyok hatása alatt a szerbek, horvátok, macedónok, sőt a leginkább elmaradottnak tűnő albánok nemzeti függetlenségi mozgalma is megélénkült. Ez utóbbiak társadalmát azonban még a törzsi vezérek, illetve a mohamedán hitre tért földesurak (bégek) hatalma jellemzi. A macedónok körében is a muzulmán hitre tért uralkodó réteg jelenléte tette sajátossá az ébredő függetlenségi törekvéseket. A *nemzeti megújhodás* erőteljesebb tényezővé vált az osztrák, illetve magyar elnyomás ellen küzdő horvátoknál és a Száván túli szerbeknél. A legnagyobb szerb etnikum azonban a belgrádi pasalik területén alakult ki, amelynek uralkodó osztálya teljesen kipusztult, az ősi kultúra maradványait őrző pravoszláv egyház önállóságát pedig a Porta bizalmát élvező görögök számolták fel. A Habsburg birodalom, illetve Oroszország 1791-ig tartó törökellenes háborúi mégis reformokra kényszerítették a Portát. Szultáni *fermánok* (1793., 1794., 1796.) egész sora rendelkezett a belgrádi pasalik szerb lakosságának helyzetéről. Megfékezték a janicsárok garázdálkodását és az állatkereskedelemben meggazdagodó szerbek jogait is kiterjesztették. Ezek az engedmények azonban a kialakuló falusi burzsoáziát már nem elégítették ki, így a 19. század első évtizedében a janicsárvezérek elleni felkelések sorozata indult el.

Az 1804-es *első szerb fegyveres felkelés* már helyi sikereket hozott és az 1806–1812-es orosz–török háború idején (1807) a Porta újabb engedményekre kényszerült. Oroszország a szerbeket a harc folytatására ösztönözte, valójában azonban a tilsiti békekötések árnyékában Szerbia függetlensége háttérbe szorult. Így az *1812-es* bukaresti békében csak egy *korlátozott szerb autonómiáról* lehetett szó. A törökök akadálytalanul visszatértek és a felkelés vezetőinek hatalma az adóbeszedés és a helyi rendfenntartás szintjére süllyedt. Valamivel kedvezőbb nemzetközi helyzetben tört ki a *második szerb felkelés* (1815), *amely Milos Obrenović főkenézségének elismeréséhez vezetett*. A szultáni fermán a bukaresti békében rögzítetteket szélesítette ki, biztosította az ipar és a kereskedelem szabadságát, elismerte a szabad vallásgyakorlatot és Szerbia belső közigazgatási önkormányzatát. A 20-as években Havasalföld fegyveres felkelése és főként a filhellén mozgalom sikerei nyomán születő nemzetközi egyezmények, így az 1826-os akkermani konvenció és az 1828–1829. évi orosz–török háborút lezáró drinápolyi béke (1829) kötelezte ismét a Portát a *szerb autonómia elismerésére*. Így az 1829-ben, illetve 1830 decemberében kiadott szultáni hatti serifekben már a szerb fejedelemség önkormányzatának elismerésére kényszerültek, sőt a szeparatista mozgalmak miatt meggyengült Porta 1833-ban a fejedelemség területének gyarapodását is tudomásul vette a cári Oroszország fellépésének hatása alatt.

A Balkánnak ebben a térségében tehát a *nagyhatalmaknak a török birodalom fenntartását célzó törekvései még nem állták útját a nemzetállam kialakulásának*. A szerb fejedelmek az adófüggés fenntartása ellenére olyan lehetőségek birtokába jutottak, amelyek az autonómia kereteinek kiszélesítéséhez és az önálló állami struktúra kiépítéséhez vezettek. Már az 1804. évi első felkelés idején kialakultak az egyes központi és helyi államszervek, sőt az élénk francia kapcsolatok hatása alatt *alkotmányos törekvések* is ismeretesek. A felkelések vezetői mellett kormányzó tanácsot szerveztek, amelynek tagjait miniszteréknek nevezték. A fővezér a felkelés vezetőiből, a több náhiét egyesítő vajdákból skupštinát szervezett. A skupština persze még távolról sem jelenti a népképviselet érvényesülését, miután működése és hatásköre is

hosszú ideig rendezetlen maradt. A kormányzó tanács csakúgy mint a vajdák és alvajdák hatalma a polgári és katonai igazgatás összefonódását jelentette, sőt a fővezér tanácsában ítélkeztek is. A polgárosult nyugati mintákat követő alkotmányos törekvések elől azonban a szerbek harcát támogató Oroszország sem térhetett ki. Így született az 1807. évi orosz alkotmányos terv, amely Ausztria ellenkezése miatt rövidesen lekerült ugyan a napirendről. Az orosz tervezet a feudális kiváltságok átmentését akarta összekapcsolni a cári védnökség alkotmányos lerögzítésével. A később dinasztiát adó Karadjordje is megkísérelte az első szerb felkelés sikereinek rögzítését alkotmányos törvény útján (1808), amelynek az orosz védnökséget deklaráló második változatát a skupštinával is elfogadtatta (1811). Valójában azonban ezek az okmányok még chartális alkotmányoknak nem minősülhettek és a bizonytalan körülmények között nem is hatályosulhattak.

Milos Obrenović a második szerb felkelés eredményeként is csak a belgrádi pasalik autonómiájának státusát tudta elérni, ami a felidézett nemzetközi egyezményekben sem jutott még az állami szuverenitás alkotmányos szabályozásának elismeréséig. Így csak az *1829. évi szultáni hatti serif* rendelkezéseit tekinti a szerb jogtörténetírás *az első államjogi lépésnek*, amely az Obrenovićok főkenézi (bas-kenéz) hatalmának örökletességét ismeri el. Milos jogot nyert az önálló belső kormányzásra, konstantinápolyi képviselet tartására, a helyi igazgatás és bíráskodás megszervezésére. A fejedelem skupštinája azonban még itt is inkább kormányzati szerv, de az autonómia keretei között szükséges normatívák megalkotásában lassan közjogilag is elismert intézménnyé vált. Az alapvető tulajdonjogi változásokat, így a szpáhi-birtokok és a csiftlikek kötelező átadását azonban maga a szultáni hatti serif írta elő. A legjelentősebb *polgári jellegű vívmányok* tehát még *felülről adott engedmények formájában születtek*. A Porta az adózó hűbéres fejedelemség státusának elismeréséig jutott el és még a 30-as években *kiszélesedő reformjogalkotásával* (tanzimat) is jogot vindikált magának a vitás kérdések hatti serif útján történő rendezésére.

A kibontakozó szerb fejedelemség törvényhozó hatalmának korlátozott volta ellenére azonban már a fegyveres felkelés első eredményei nyomán megszűnt a mohamedán jog osztatlan uralma. A paraszt szabad birtokossá vált és a törököktől megtisztított náhiék lakóinak releváns jogi viszonyaiban az egyszerű *szokásjog* hatályosult. A joghézag kitöltésére szolgált helyenként az egyházi eredetű *útmutató* (kormcija) *joganyag*, illetve a felkelés vezető szerveinek konkrét ügyekben hozott határozata. A hadi érdekeket szolgáló katonai és polgári szabályok kibocsátására pl. már az első felkelés idején sor került, majd előbb Oroszországban járt egy küldöttség (1809), hogy törvényeket hozzon magával, 1809–1810-ben pedig a francia jogi minták bevétele merült fel. Mindez jórészt még sikertelen maradt csakúgy, mint az 1811-ben születő törekvés is, amely a felszabadított területek bíráskodási szervezetét akarta megteremteni.

A Porta a második szerb felkelés után kibocsátott két fermánjával (1816) teremtett új helyzetet, szabályozván a vámokat, a kereskedelem szabályait és az adók behajtásának új rendjét. Jogilag ezek a fermánok ismerték el a bíráskodás kettősségét, a keresztények ügyeiben jogszerűnek elismerve a járási kenézek és a falusi bírák ítélkezését is. Az *1830-ban* visszaállított önálló szerb patriarchátussal az *egyház is vissza-*

nyerte joghatóságát. Valójában tehát ettől az időtől alakultak ki az első önálló szerb járási, városi és egyházi bíróságok. A *megtűrt fejedelmi* (rendeleti) *jogalkotás első eredményei* is ebben az időben születtek. A *házassági vagyonjog,* a *piaci kapcsolatok,* a *kamat* (1837) szabályozása, valamint a *paraszti robot* (kuluk) *eltörlése* jelzi ezt az előrehaladást, amely már vizsgálódásaink második korszakába vezet át. Mindez nyilván arra utal, hogy polgári jellegű jogrend kiépítésének lehetőségei szélesedtek, a megvalósulást azonban csak a század második harmadában lezajló polgárosodás eredményeiben szemlélhetjük.

A délkelet-európai szomszédnépek nemzeti megújulási mozgalmának kibontakozása, helyenként a nemzetállam megteremtését célzó fegyveres harc első eredményei jellemzik a Balkán történetét a 19. század második harmadába való átlépés idején. *A változások gyökerei* szervesen *összefonódtak a török birodalomban uralkodó jogrend válságával,* miután az eddigiekben érintett népek társadalma a Porta közvetlen hatalma alatt állt. Indokolt tehát, hogy vizsgálódásaink konzekvenciáinak megvonása előtt a két román fejedelemség – *Moldva* és *Havasalföld* – társadalmára is ráirányítsuk a figyelmet mint az adott térség újkori jogfejlődésének olyan összetevőire, ahol az iszlám normáival összefonódó török államhatalom és jogrend közvetlenül nem érvényesült.

Az oszmán–török birodalom hatalmának kiterjesztése a Balkánon a havasalföldi és a moldvai román fejedelemség fejlődésére is bénítóan hatott. A román fejedelmek már a 15. századtól adófüggésre kényszerültek a Portától, de formailag az állami függetlenségüket megőrizhették. A törökbarát bojár arisztokrácia sikeres visszaszorítása által időnként a 16–17. század erőskezű fejedelmei még a török elleni fegyveres harcot is vállalták. Oroszország hatalmi törekvéseinek megjelenése azonban a 18. századtól új helyzetet teremtett. A román fejedelmek gyorsan felismerték, hogy Oroszország törekvése kedvező helyzetet teremt a török elleni harcra. A Konstantinápolyban nevelt Dimitrie Cantemir (moldvai) fejedelem elbukása (1711) azonban az ún. *fanarióta fejedelmek* korába való átlépést hozta. A Porta ettől az időtől kezdve a birodalom külpolitikájában is a befolyásos görögök (főként a „nagy dragománok"-nak nevezett tolmácsok) köréből jelölte a román fejedelmeket. Így a *román történelem „legsötétebb időszaka"* korszakunk végéig (1821) tartott, miközben az idegen fejedelmek a trónért fizetett adományok többszörösét törekedtek minél előbb megszerezni az alávetettek adóztatásából.

A fanarióta fejedelmek sűrűn váltogatták egymást és önző érdekeiknek megfelelően a Porta növekvő adóigényeinek kielégítésére silányították az állami szerveket. A lakosság elgörögösítését célzó törekvéseik ugyan eredménytelenek maradtak, az államhatalom gyakorlása terén azonban a Portától kölcsönzött minták egész sorát honosították meg. A fejedelmi adóbeszedők a hatalmaskodás és a rablás eszközeit alkalmazták. Ezzel egyidejűleg a román társadalom megőrizte azt a sajátosságát, hogy saját uralkodó osztállyal rendelkezett, amely jobbára megtalálta számításait a fanarióta fejedelmek mellett. A század második felében azonban a bojárság körében megjelent a robotmunkára (calacă) alapozott árutermelő törekvés. A török kereskedelmi monopólium és az adókizsákmányolás lehetőségeiből kiszorulva, a bojárok gazdagodásának egyetlen lehetséges formája lett tehát a jobbágykisajátítás. A század végén ez a

folyamat az eredeti tőkefelhalmozódás egyik sajátos tényezőjévé vált, átmenetet képezve az árutermelő földesúri gazdaság közép- és kelet-európai formája, illetve a török uralom alatt élő Balkán – fejlődésében megrekedt – feudális termelőmódja között. A *robotrendszer*nek ez a késői formája a fanarióta korszak második részében különösen nyomasztóvá lett, a Porta hatalma alatt élő népek helyzetét tekintve mégis előrelépést jelentett. A „görög erkölcsök" pozitív szerepe közvetve abban jutott kifejezésre, hogy a fanarióták a bojárokat rákényszerítették a naturális gazdálkodásból való kilépésre és a bojári nagybirtok feleslegeit bekapcsolták az európai kereskedelembe. Tovább szélesítette ezeket a lehetőségeket a 70-es években zajló orosz–török háború, amelynek lezárásaként az 1774-es *Kücsük-Kainardzs-i béke* rést ütött a török kereskedelmi monopóliumon. Oroszország a fejedelemségek területén jogot nyert a szabad kereskedelemre, ami a *moldvai kereskedelmi utak újjáéledését eredményezte.* A hazai uralkodó osztály mégsem válhatott a nemzeti függetlenség szószólójává, miután maga is a fennálló állapotok haszonélvezőjévé lett. A század közepétől pedig a görögökkel történő összeolvadás is az elrománosodásba csapott át, de vele párhuzamosan a bojári *arisztokrácia hivatalnokbojársággá* (protipendata) lett.

Ilyen körülmények közt a *bojárság* végleg *érzéketlenné vált a függetlenség ügye iránt,* majd pedig az antifeudális társadalmi mozgalmakkal szembekerülve görcsösen védelmezte a robotrendszeren nyugvó helyi uralmát. Az orosz–török háborúk, illetve a napóleoni háborúk nyomán kínálkozó lehetőségek sem mozdították ki a román bojárságot ebből a pozíciójából. Ez a sajátos társadalmi szituáció kárhoztatta bukásra a havasalföldi Tudor Vladimirescu felkelését, amely a görögök nemzeti függetlenségi harcával egyidejűleg, és Milos szerb felkelőivel szövetséget keresve tett kísérletet a gyűlölt idegen uralom megtörésére. A bojárok a küzdelmet kísérő kedvezőtlen nemzetközi körülmények megjelenésével nyomban elárulták a nemzeti ügyet, miután a felkelés antifeudális törekvéseit veszélyesebbnek látták az idegen uralomnál. A *Porta* ezt a helyzetet felismerve *ismét nemzeti fejedelmekkel ajándékozta meg a románokat* (1821).

A polgárosodó bojárarisztokrácia ettől az időtől kezdve csendes támogatója lett a felülről (a Portától), illetve a nagyhatalmak támogatásától remélt autonómiának, amely összeegyeztethetőnek tűnt a fejedelmi államhatalomnak nyugati minták szerinti megerősítésével. Így született a moldvai bojárarisztokrácia műveltebb rétegeiben közvetlenül a Tudor Vladimirescu felkelés után az első ún. *moldvai bojárok és polgárok alkotmánytervezete* (1822). A nemesi mozgalom hívei a Porta által adott nemzeti fejedelemtől (Ioan Sandru Sturza) az alkotmányos monarchia bevezetését remélték. Ennek érdekében alkotmánytervezetet készítettek, amely a törvény előtti egyenlőség, a szerződéses szabadság eszméit is magában foglalta.

Az alkotmányos mozgalom sikertelensége ellenére a *külső* (nemzetközi) *tényezők is a nemesi reformmozgalomnak kedveztek.* Az 1828–1829-es orosz–török háborúk eredményeit rögzítő *drinápolyi béke* (1829) pl. *Moldva és Havasalföld autonómiáját számottevően kiszélesítette.* A bojárok által támogatott nemzeti fejedelmek választása ettől kezdve nem hét évre, hanem élethossziglan történik. A fejedelmek a bojárarisztokrácia köréből alkotandó díván segítségével látják el a végrehajtó hatalom gyakorlását, és a dívánnal egyetértésben minden ügyben dönthetnek (és jogot is alkothatnak), ami a fejedelemség belső szuverenitásához tartozik. Havasalföldön végleg felszámolták a török erődöket (a Duna bal partján) és a fejedelmek saját

karhatalmi erők fenntartására kaptak jogot. A polgári közigazgatás helyi szervei is kialakulhattak, amelyek a „legtiszteletreméltóbb lakosok" gyűléseiből, illetve a gyűlések végrehajtó tisztségviselőiből álltak. Mindez olyan körülmények közt realizálódott, amikor a fejedelemségek a cári csapatok megszállása alatt álltak, és a megszállók jogot kaptak arra is, hogy az új államhatalom szervezésébe beavatkozzanak. Az Anglia által kezdeményezett londoni egyezmények (1830) sem tudtak ezen változtatni, aminek eredményeként a román fejedelemségek átmenetileg a cári *Oroszország protektorátus*ának a státusába kerültek.

A kialakult sajátos történelmi szituációban a cári Oroszország sürgette a román fejedelemségek állami berendezkedésének gyors kiépítését. Ezt szolgálták a megszálló hatóságok közreműködésével alkotott *Szervezeti Szabályzatok*, amelyek elfogadására a vagyonos osztályok, illetve az egyházi és kormányzati tisztségviselők sorából, rendkívüli nemzetgyűléseket hívtak össze. A chartalis alkotmányhoz közelálló Szervezeti Szabályzatok persze sajátos emlékei lettek a délkelet-európai típusú, megkésett polgári átalakulások előtörténetének. Ezúttal ugyanis a kor legreakciósabb hatalma kényszerült a román fejedelmek számára chartalis-jellegű közjogi normák lerögzítésére. Így az egymástól nem sokban eltérő Szabályzatok leplezetlenül rögzítették, hogy a nemzeti fejedelmek kizárólag a nagybojárok köréből választhatók, de a választott fejedelmek hatalma, mint a végrehajtó hatalom megtestesítője modern értelemben elvált a jogalkotástól, illetve a bíráskodástól, és a modern képviseleti jogot rejtette magában a törvényhozó hatalom gyakorlására rendelt országgyűlés is. Az országgyűlési választás jogában a bojárság osztatlanul részesült, de részesülhetett az adók jelentős hányadát fizető polgárság is, paraszt és minden egyéb nincstelen ilyen joggal viszont egyáltalán nem élhetett.

A fejedelemségek közjogi rendjét szabályozó jogforrások főként a *hatalmi ágak megosztás*ának, a törvényhozói, a bírói és a végrehajtó hatalom elválasztásának megvalósítása *által vonták magukra a figyelmet*. Az adott közjogi elv gyakorlati végrehajtása területén is pozitív eredmények születtek. A központi szervek hatásköri elkülönítése, a helyi igazgatás önkormányzati szerveinek és a bíráskodás alapvető fórumrendszerének kialakulása jelzi ezeket az eredményeket. Mindez a bojárok uralmát még nem érintette, de a Nyugaton kifejlett modern államszervezési tapasztalatok beáramlását kétségtelenül bizonyította. Az új jogelveken épült fejedelmi államhatalom vezető posztjain (főként a végrehajtó hatalom területén) szinte mindenütt a bojárság foglalt helyet, így a bojárok műveltebb rétegeinek jogi közgondolkodása abban a téves hitben élt, hogy a megőrzött feudális kiváltság a polgári jellegű nemzetállam megteremtésével is összeegyeztethető lesz. Ezt az illúziót kelthette a nemzeti hadsereg, a nemzeti nyelven nyugvó oktatásügy szervezésében mutatkozó előrelépés is. Valójában azonban a *Szervezeti Szabályzat* (Regulamentul Organic) egyben a „robotmunka kódexe" volt, amely a modernnek tűnő államszervezeti minták értékét a bojárok kizárólagos földtulajdonjogának lerögzítésével ásta alá. Így a jobbágy dézsma- és robotkötelezettségei, a földesúri kisebb és nagyobb haszonvételi jogok és kiváltságok békésen megférték a román fejedelemségek Szervezeti Szabályzataiban. Ezt a helyzetet azonban csak a 40-es évek haladó értelmiségi mozgalmai ismerték fel.

Visszatekintve a román fejedelemségek újkori történelmébe jól érzékelhető, hogy

a polgári jellegű állam- és jogrendre való áttérés előtörténete gyökereivel visszanyúlik a 18. századra, de a megkésett burzsoá átalakulás kezdeteit jelző reformok társadalmi feltételei csak a 19. század első felében érlelődnek. A jogfejlődésben ezek a folyamatok még bonyolultabb módon jelentkeznek.

Moldva és *Havasalföld* kialakult feudális *jogrendje* a 16–18. században is mentes maradt a mohamedán jog közvetlen uralmától. A hódítók még a 17. századi török–lengyel háborúk idején sem tudtak tartósan megtelepedni, így *az adófüggés mellett a román társadalom saját joga szerint élt*. Az állami központosítás hiánya következtében a fejedelmek jogalkotó hatalma azonban erőtlenné lett, így a leegyszerűsödő joggyakorlat igényeit a szokásjog, a bizánci eredetű právilák (vezérfonal-jellegű útmutató könyvek) elégítették ki. A 16–17. század célratörőbb fejedelmei is elégségesnek tartották a kifejlődő román nyelvű právila-feljegyzések rendezését, amit gyakran a fejedelmi kancelláriák jogban jártas vezetői (logofătul) végeztek el. A román nyelvű *jogrendező törekvések elvilágiasodása* figyelhető meg e korban, de egy ígéretesebb fejlődés lehetőségei elapadtak a fanarióta kor beköszöntésével. A jogalkotás teljes lehanyatlása és a jogbizonytalanság hosszú korszaka következett ezután. Az uralkodó körök kiváltságos jogait a régi fejedelmi jogalkotásból és bizánci (római) eredetű ősforrásokból származtatták, a legegyszerűbb életviszonyokat pedig ismét a keleti keresztény egyházjog normái elégítették ki. A jogbizonytalanságra jellemző, hogy a korabeli joggyakorlat az egyházi eredetű nomokánon feljegyzések mellett Harmenopulosz Hexabiblosát (1345), a bizánci törvénykönyveket (a Prochiront, az Epanagogét stb.), a földműves törvényt (Nomos georgicos) kényszerült felhasználni akkor, amikor már az árutermelő földesúri gazdaság is kifejlődött és a bojárarisztokrácia Nyugaton taníttatott fiai a modern jog klasszikus kodifikációinak hírével tértek meg hazájukba.

Az *elavult jogrend válsága* a 18. század második felében egyre szembetűnőbbé vált, miközben a robotrendszeren alapuló földesúri kizsákmányolás és a szélesedő áruviszonyok is jogi védelmet kerestek. Ezeket az igényeket akarta kielégíteni egyrészt a századforduló körül megjelent bírói kézikönyv (1799), másrészt az egyházjogi törvényekre támaszkodó feudális jog összefoglalására irányuló törekvés. Ez utóbbi törekvés szembetűnő példájaként ismeretes a *Pravilniceasca Condică* című *törvénykönyv* (1780), amely a feudális *jog hatályos anyagát* az egyszerű életviszonyokat szabályozó *egyházjogi törvényekkel egybefoglalta*. Benne a bojárarisztokráciának a földtulajdonjogi monopóliuma és a robotrendszeren alapuló földesúri-jobbágyi viszony aprólékos szabályozást nyert. Külön összetevője rendelkezik az „alattvaló népelemről" (nemernici), amely csak egyoldalú kötelezettségeket ismer, és a robotnak pénzen történő megváltását is tüzetesen szabályozza. A röghözkötés, a közösségi földek és a használati jogok kisajátítása, a szököttek kézrekerítése és példás büntetése nem csak a nyers erőszak legalizálásáról tanúskodik, hanem arról is, hogy alkotói – a középkor jogtudatának szintjén állva – a büntető- és magánjogi normák elhatárolásának szükségességét sem érezték. Még inkább ez jellemzi a Pravilniceasca Condică másik fontos összetevőjét, amely „azon rendelkezések foglalata, amelyek a földbirtok tulajdonosainak a lakosok feletti jogait" tartalmazza. A törvénykönyv tehát a bojár-reakció igényeinek tipikus kifejezője, egyben *utolsó* ilyen méretű *kísérlet arra, hogy a fennálló állapotokat konzerválják*, a legparányibb rést sem hagyva a

polgárosodás igényeinek. A századforduló után ez az alapállás persze tarthatatlanná vált, főként a bojárok feudális jogainak védelmében azonban még évtizedeken át hivatkoztak a Pravilniceasca Condică szabályaira.

A *polgári jellegű jogrend* kibontakozásának *előtörténetét* a román fejedelemségek jogrendjében *csak a 19. század első harmadában lehet kitapintani.* Egyik korai jele ennek az 1814-től ismert *Donici Andronache*-féle (első) hazai *jogi kézikönyv,* amely természetjogi tanításokra támaszkodva vonja kétségbe a fennálló állapotok létjogosultságát. A kézikönyv hatása alatt persze számottevő változások még nem születhettek, de az ébredő nemzeti eszme és a polgárosult Nyugat, főként a latin–román népek közös vívmányainak vélt klasszikus burzsoá (francia) jog iránti érdeklődés rövidesen magával ragadta a liberális nemesi és értelmiségi köröket. Szinte a *hazai viszonyainkkal szinkronban jelentkezik ez a törekvés* a román fejedelemségek életében. A nyelvi-kulturális harc tehát korszakunk végén fonódik össze a románok körében a politikai (antifeudális) harccal, amelynek egyes elemei a történelmi Magyarországhoz sorolt román területeken is rövidesen nyilvánvalóvá váltak. Már az eddig tárgyaltak is meggyőzően mutatják tehát, hogy a polgári jellegű állam- és jogrend kialakulásának előtörténetét jellemző gazdasági, társadalom-politikai tendenciák egyike sem pusztán hazai sajátosság ebben a régióban. Még inkább ilyennek tekinthető a nyelvi-kulturális mozgalom, a nemesi liberalizmus és a liberális értelmiség antifeudális mozgalmának sajátos összefonódása, illetve a független nemzetállam és az *önálló jogrend megteremtésére való törekvés.* A Balkán térségében azonban a megkésett (sok tekintetben késleltetettnek mondható) polgári átalakulás előtörténetét jellemző *reformjogalkotás* korszakunk végéig csak a román fejedelemségek jogrendjében tűnik fel.

Ennek első megnyilvánulásai még a fanarióta fejedelmek korának utolsó éveiben testet öltöttek. Moldva és Havasalföld fejedelmei és a bojár arisztokrácia még a fennálló osztályuralom konzerválását remélve hozzáláttak az elavult jogrend átrendezéséhez. Közvetlenül a napóleoni háborúk lezajlását követően bontakozott ki ez a törekvés, és az ébredő romantikus nemesi nemzeteszme sem térhetett ki a jóval fejlettebb viszonyokat tükröző *latin–román* (francia) *jogminták felhasználása* elől. Első szembetűnő eredménye ennek, hogy a jogrendezők tudata szakít az évezredes (bizánci eredetű) jogmintákkal és a modern jogrendszer-tagozódásnak megfelelően ágazatokban gondolkodik. Szorosan idetapad a modern értelemben vett *jogi kodifikáció szükségességének elismerése,* szakítva ezúttal is a román nyelvű právila-irodalom évszázados hagyományaival, amely lényegében az inkorporáció egyik sajátos formájánál rekedt meg. Moldva és Havasalföld fejedelmi kancelláriáiban még az 1821-es Tudor Vladimirescu-felkelés előtt megfogalmazást nyert két kódex, amelyekben az anyagi magánjog elkülönítésére való törekvés öltött testet, megjelenési formáját tekintve modernnek tűnő kodifikáció formájában (1817). Az első nemzeti fejedelmekre maradt viszont a büntető anyagi jog és a büntető eljárásjog szabályainak egységbe foglalása. Ez utóbbiak közül csak a *moldvai Condica criminalicească* kiadására került sor korszakunk végéig (1826), míg a *havasalföldi Stirbei Barbu-féle büntető anyagi és eljárásjogi kódexek* már csak 1850–51-ben születhettek, szervesen beleépülve a burzsoá állam- és jogrend kibontakozásának korába. A moldvai Condica criminalicească és a hozzá tapadó büntető eljárásjogi kodifikáció azonban még a polgári jellegű

jogrend előtörténetének szerves alkotóeleme. Jellemzőjük, hogy a kódexek a francia jogminták formai adaptálását tükrözik. A rendszer és a felépítés, gyakran a jogintézmények definiálása is a *napóleoni kodifikáció szolgai követése*. Lépten-nyomon feltűnik azonban az a jelenség, hogy a fejlett jogdogmatika erejét a robotrendszer és a nemzeti fejedelmek államhatalmának megőrzésére silányítja a jogalkotó. A fejlett jogelvek torzult elemeinek a bojárkiváltságokkal való reménytelen összeegyeztetése kísért pl. ezekben az alkotásokban. A nemesi jogtudat első kísérletei ezek, hogy a nullum crimen sine lege elvét majdan a kialakuló feudál-kapitalista viszonyok igényeihez idomítsák. Az ellentmondásos törekvés negatívumai még inkább nyilvánvalóbbak lettek a mindkét fejedelemségben kiadott katonai és hadi jog anyagát összegező törvénykönyvek által (1832), amelyekben a fejedelmi államhatalom védelme fejeződött ki.

Vizsgálódásaink lezárása előtt érdemes közelebbi megvilágításba helyezni az előrevetített anyagi magánjogi és kereskedelmi jogi jogalkotást. A *moldvai* területeken *1817-től ismert Codul Calimach a francia Code Civilt tekintette alapforrásnak*. Ennek ellenére már a szerkezetben eltérések tapasztalhatók a román viszonyokra adaptált kódexben. A kódex tagozódásának az *alapforrástól való eltérése az Osztrák Polgári törvénykönyv* (az ABGB) *felhasználásának eredménye*. A robotrendszeren nyugvó társadalom tehát a francia jogminta külsőségei mögött nyomban az igényeihez inkább közel álló eszközök felé orientálódott. Hangosan elítélte a rabszolgaságot a francia minta szellemében és nyomban megfogalmazta a bojárok kiváltságos jogait a dolgok és a személyek felett egyaránt.

A jogbizonytalanság felszámolása az utóbbi területen tűnt lényegesnek az adott kor számára. A tulajdonjog a kódex megfogalmazása szerint elvileg korlátlan és szabad, de annál gyakoribbak a kivételek, illetve a földesúri tulajdonjog szentségének rögzítésére szánt normák. Ismeri a kódex a természetes és a jogi személy fogalmát. A természetes személyt születésétől megilletik bizonyos elidegeníthetetlen jogok, jogképessége formailag egyenlő. Jellemző azonban, hogy a jobbágybirtok ebben a szemléletben használati joggá lett, amelynek jogilag elismert tartozéka a robot és a történelmileg kialakult személyes szolgálatra való kötelezettség. Némi pozitívuma a Codulnak a magánjogi viszonyok végleges elvilágiasodása, a részletesen nem szabályozott kánonjogi házasság, a házasság vagyonjogi területén azonban a kódex változatlanul elismerte az egyházjog érvényesülését. Erénye a moldvai kódexnek az is, hogy a büntető anyagi jogi normák nem vegyültek a magánjog anyagába.

Alapjában feudális érdekeket kifejező törvénykönyv volt tehát a Codul Calimach csakúgy, mint az egyidejűleg megszülető *havasalföldi kódex* is. A *Legiuire Carageat* a havasalföldi fejedelem államtanácsában rögzítették *szintén a francia minták átvétele* mellett, a moldvai kódextől eltérően az osztrák minták hatása azonban nem mutatható ki. A franciás jogdogmatika alkalmazása azonban jóval formálisabb és tartalmatlanabb az előbbinél. Ehhez járult az a körülmény is, hogy a Caragea a bojári jogtudat hatékonyabb érvényesülésének megfelelően a bizánci eredetű hazai joganyag, illetve a nomokánon (egyházjog) forrásaiból is gyakran merített. Alapvető ismérve a feudális földtulajdonjog, a jobbágy és a földesúr személyi és dologi viszonyainak tüzetes szabályozása, valamint ezeknek a létező jogállapotoknak egy merőben új jogdogmati-

kával történő kifejezése. A Caragea súlyos tehertétele, hogy az utóbbi viszonyok elemzésébe is beszűrődtek még büntetőjogi elemek.

Minden ellentmondásossága ellenére a román *fejedelmi kodifikáció a 19. század első harmadában már a változásoktól terhes* és a polgári jellegű jogrendre való átmenet szembetűnő elemeit is magában hordja. A kódexek által a bojár érdekek határán kívül vagy éppen az áruviszonyok területén már a földesúri érdekekkel is azonosítható jogintézmények egész sora vált befogadhatóvá. Ezek a változások azonban még számottevő rést nem ütöttek az elavult jog rendszerében, de annak a sajátos átmenetnek az eleven példái voltak, amelyek idővel a délkelet-európai népek jogfejlődésének egyik alrégiójává ötvöződtek. Ennek a tendenciának még két jelentősebb mozzanatát kell látnunk a polgári átalakulás előtörténetének epilógusaként, nevezetesen a *két Regulamentul Organic* hatását a magánjogi viszonyok fejlődésére, illetve a 40-es években születő román *kereskedelmi jog* önállósulásának szerepét.

A Regulamentul Organic-ekben rögzítetteket jobbára közjogi jogforrásnak minősíthetjük. Megalkotóikat azonban a közjog modern értelemben vett önállóságának gondolata már nem tartotta távol attól, hogy a fejedelmi hatalom szervezeti normáival párhuzamosan az alapvető társadalmi-gazdasági viszonyokba is beavatkozzanak. Különös színfoltja a jogfejlődésnek, hogy a protektori hatalom gyakorlói ezúttal a bojárarisztokráciát a földesúri-jobbágyi viszonyok olyan értelmű átrendezésére ösztönözték, amely a cári Oroszországban még jócskán váratott magára. Ezek a törekvések távol állnak a liberálisnak mondható reformoktól, miután a jogalkotó a robotrendszeren nyugvó termelési viszonyok területén elsődlegesen a joghézagok felszámolására tört, minden lépésével az árutermelő földesúri gazdaság érdekeit szem előtt tartva. Az osztrák urbáriumokhoz hasonló teleknormák megállapítását tartalmazták ugyanis a Szervezeti Szabályzatok. A föld minősége és az igásállatok száma szerint nyert meghatározást a sokféle szolgáltatásra és a robotra kötelezett paraszti gazdaság. A jobbágy közösségi eredetű (erdő, legelő stb.) haszonvételi jogait felére csökkentették, és ezzel egyidejűleg a közösségi használatból kivont föld felett a bojárok kizárólagos tulajdonjogát rögzítették. A telek után rögzített robot meghatározott munkamennyiség (nart) lett, ami teljesen illuzórikussá tette a szabályzatokban egyébként megfogalmazott évi 12 napot. Kíméletlenségére jellemző, hogy a tizedszolgáltatás mértékét megszabva függetlenítette azt a termelés tényleges eredményétől. A cári bürokrácia által kitermelt minták átadását jelentette, hogy a tüzetesen szabályozott paraszti szolgáltatások behajtását az egyébként modernizáltnak tűnő állami (közigazgatási) szervek feladatává tették.

A Szervezeti Szabályzatok szentesítették tehát a jobbágyszolgáltatásokat és a *robotrendszer állami szabályozása* által a társadalmi nyugalom biztosításának illúzióját keltették. Valójában azonban ezek a lépések is közvetve előmozdítói lettek a jogrend átmeneti formákkal való telítődésének. A paraszti gazdaság lehetőségei szerint jogot nyert pl. a szolgáltatások, esetenként a dézsma megváltására is. A jobbágy telkét még nem változtathatta szabad tulajdonná, de a közvetlen földesúri joghatóságtól felszabadította. Ezt a változást jelzi a kötelezettségek közigazgatási úton történő kikényszeríthetősége is. Valójában azonban ez a döntő változás a bírói és a végrehajtói hatalom modern értelemben vett elkülönítéséből, az állami bírásko-

dás fórumrendszerének kiépítéséből fakadt. Az árutermelés és a szabaddá vált kereskedelem hasznán izmosodó *bojárság érdekeltté vált* továbbá a *piaci kapcsolatok rendezetté tételében*. Ez a réteg kezdeményezi elsőként a piaci érdekét védelmező gazdasági társaságok kialakítását. Miután pedig a dunai kikötők (Brăila, Galaţi) élénkülő kereskedelmi forgalma a birtokos elem törekvéseit összekapcsolta az európai kereskedelemmel, maga is közel került a modern kereskedelmi jog igényléséhez. Ezt az igényt fejezik ki a *fejedelemségek Kereskedelmi törvényei* (1840), amelyek a francia Code de Commerce joganyagának alig módosult átvételében öltöttek testet. A polgárosodásnak tett engedmény, a felülről, reformjogalkotásként történő változás szükségessége leginkább ezen a területen vált nyilvánvalóvá, előre jelezvén, hogy a polgári jellegű jogrend társadalmi forradalom útján történő megteremtését egy hosszan elnyúló reformjogalkotás fogja ebben a térségben helyettesíteni, amelyben a Nyugaton kifejlett jogminták fokozatos átvételének számottevő szerepe lesz.

Már az eddigiek alapján is nyilvánvaló azonban, hogy ezeket a jelzett változásokat a belső (főként a polgárosodás fejletlensége) és a külső tényezők egyaránt lassították, ezért is indokoltnak tűnik, hogy a Balkánon a késleltetett polgári átalakulás jogrendjének azokat a tipikus példáit vegyük tüzetesebb vizsgálat alá, amelyek a 19. század második harmadában születtek.

A polgári jellegű nemzetállam és a jog alapjainak lerakása a Balkánon

Irodalom

Peters, R.: Die Geschichte der Türken. Stuttgart, 1961.

Schopoff, A.: Les reformes et la protection des Chétiens en Turquie 1673–1904. Paris, 1904.

Lilnasvili, K. Sz.: Nacional'no-oszvoboditel'naja bor'ba bolgarszkogo naroda protiv fanariotszkogo iga i Rosszija. Tbiliszi, 1979.

Andreev, M.: Isztorija na bölgarszkata burzsoazna dörzsava i pravo. Szofija, 1971.

Istorija država i prava naroda Jugoslavije. Beograd, 1963.

Koszev, D. – Hrisztov, H. – Angelov, D.: Bulgária története. Bp., 1971.

Koszev, K.: La kapitaliszticseszkogo razvitie na bölgarszkite zemi prez 60-i 70-te godina na XIX. v. Szofija, 1968.

Firou, D. V.: Istoria dreptului Românesc. Bucureşti, 1970.

Constantinescu, M. – Pascu, S.: Unification of the Romanian National State. Bucureşti, 1971.

Frejdzon, V. J.: Borba horvatszkogo naroda za nacional'nogo szvoboda. Moszkva, 1970.

Jonescu, D.: Desvoltarea constitutională a statului romîn. Bucureşti, 1957.

Vilfan, S.: Rechtsgeschichte der Slowenen bis zun Jahre 1941. Graz, 1968.

Horváth Pál: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp., 1979.

Isztorija država i prava jugoslovenskih naroda do 1918. godine. Red. Culinović etc. Beograd, 1962.

Berend T. I.–Ránki Gy.: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19. és 20. században. Bp., 1969.

Niederhauser E.: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp., 1977.

Arató E.: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Bp., 1971.

Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba. II. Szerk. Horváth Pál. Bp., 1973.

A délkelet-európai jogcsoport kiépítése

A tanzimatban kifejezésre jutó reformok a Balkánon szinte minden esetben félúton elakadtak, vagy éppen a végrehajtás során az uralkodó körök ellenállásán sikkadtak el. Ez a körülmény is kiváltotta a leigázott népek ellenállását, amely a 19. század második harmadában már a fegyveres harc formáját öltötte. Sajátosan ötvöződött ebben a küzdelemben a nyelvi-kulturális harc a nemzeti megújhodással, illetve az állami függetlenség visszaszerzésére való törekvéssel. A gyakran egymásba fonódó küzdelmek szinte eltakarták a harc antifeudális jellegét, miután a leigázottak jobbára saját uralkodó osztályokkal sem rendelkeztek. A *küzdelem* eredményes megvívása ilyen körülmények között *együtt járt a mohamedán feudális jog felszámolásával* és a végletekig késleltetett, polgári jellegű jog balkáni sajátosságainak kialakulásával. Különös példáját adta ennek a bolgárok nemzeti függetlenségi harca, amely korszakunk folyamán – a Porta hatalmának megőrzését célzó nagyhatalmi törekvések ellenére – szakadatlanul folyt, de csak a 70-es évek végén hozta meg eredményeit.

A bolgár nemzetállam kialakulásához vezető út

A bolgár függetlenség ügye igen kedvezőtlen helyzetbe jutott a nagyhatalmak balkáni politikájának megváltozása által, amely már a 30-as évek elejétől a Porta meggyengült hatalmának megőrzésében jutott kifejezésre. A meghirdetett reformok ellenére egyre kíméletlenebbé lett az idegen uralom, miután a gülhanei hatti serif végrehajtását is elsikkasztotta a helyi török adminisztráció. Elszigetelt fegyveres megmozdulások (1835, 1841) követték egymást, az ébredő nemzeti értelmiség pedig ismét a nyelvi kulturális harc útjára tért. A bolgárok egy időre az orosz segítségben sem reménykedhettek, így az 1848–1849-es forradalom idején a *magyar függetlenségi harc eredményei keltettek új reményeket* a bolgár társadalom haladó köreiben. A szpáhik önkénye és a feudális kizsákmányolás elleni fegyveres harc azonban megkésve, csak 1850 elején robbant ki. A Porta kegyetlen megtorlással fékezte meg az ösztönös népi megmozdulásokat, majd a szerbeknél korábban alkalmazott reformok útján itt is felszámolta a szpáhi-birtokokat és az állam által fizetendő kárpótlást ismét az adózó bolgár paraszti gazdaságra hárította.

A krími háború idején ismét a fegyveres felkelők cselekvése került előtérbe, de a súlyos véráldozatok a tőkés hatalmak beavatkozása nyomán eredménytelenek maradtak. A visszatért *csiftlik-birtokosok* és a katonai közigazgatási szervek *semmibe vették az 1856-os felségrendelet előírásait*. A bizonytalan helyzetet látva gyakran évekre előre szedték az adót, és a lakosságot tömegesen hurcolták el kényszermunkára. Ezek az évtizedek érlelték meg a tudatosan szervezett népi *fegyveres harc* gondolatát, amelynek vezetésére a kereskedői családból származó forradalmár, Georgi *Rakovszki Bolgár Titkos Központi Bizottságot szervezett* (Bukarest, 1866). Korai halálával azonban a megalkuvó erők kerültek többségbe, akik az osztrák–magyar kiegyezés mintájára, valamiféle dualista állam létrehozásában reménykedtek. A Porta azonban még a bolgár egyház önállóságának elodázása területén is számíthatott a nyugati hatalmak támogatására. Franciaország és Ausztria is a bolgár egyháznak Rómával való uniója segítségével akarta kiterjeszteni befolyását. A belső megalkuvó erőket segítette az is, hogy a szultán a cári Oroszország követelései előtt meghátrálva,

1870-től végre önállóvá tette a bolgár egyházat. A bolgár kereskedőarisztokráciát és a csorbadzsik (gazdagparaszti) rétegeket az elért eredmények kielégítették, és a birodalomnak dualista monarchiává történő átalakítását most már kizárólag a cári Oroszország támogatásától várták. A forradalmi mozgalom vezetőinek ilyen körülmények közt új utat kellett keresniük. Ljuben Karavelov és az iparos családból származó Vaszilij Levszki szervezőmunkájának eredménye volt, hogy már 1870-ben *újjászerveződött a forradalmi mozgalom.* Levszki a bolgár falusi lakosság és öntudatosodó nemzeti értelmiség széles tömegeit tudta mozgósítani, és ebben rövidesen kiváló támaszra talált az Odesszában tanult Hriszto Botevben, aki a korabeli szocialista eszméket is megismerte. Levszki halála (1873) után *Hriszto Botev* vette kezébe a *Bolgár Forradalmi Központi Bizottság* vezetését, és azt rövid idő alatt előkészítette a fegyveres felkelés vezetésére.

Valójában Levszki fáradhatatlan szervezőmunkája készítette elő az általa 1870-től vezetett Bolgár Forradalmi Központi Bizottságot a nemzeti függetlenségi harc megvívására. Hriszto Botev igen közel állt Levszki forradalmi demokratikus eszméihez, és a Ljuben Karavelov vezette polgári liberálisok törekvéseit ellensúlyozva a forradalmi mozgalom erejét sikeresen összpontosította a fegyveres harc megvívására. Levszki azonban árulás áldozatává lett, de a demokratikus forradalmi mozgalom nem marad vezető nélkül. *Hriszto Botev* a demokratikus köztársaság gondolatát is megőrizte a forradalmi mozgalom végső céljaként, és célszerűen *elsőbbséget adott a népi fegyveres harc megvívásának.* Nem hagyta figyelmen kívül az „eljövendő szabad Oroszország" segítségéhez fűződő várakozást, de a népi felszabadító háborút helyezte előtérbe. Ezért a Bolgár Forradalmi Központi Bizottságnak a fegyveres felkelésre vonatkozó határozata (1875) elsődlegesen a Porta belső válságának elemzése alapján született. A boszniai és hercegovinai parasztfelkelésekkel egyidejűleg a felkelés objektív feltételei is kiszélesedtek. A felkelők oboristei gyűlése a harc tervszerű feltételeit is megteremtette, de az ismétlődő árulás miatt a küzdelem eleve védekezésre kényszerült. Kéthónapos harc után a *túlerő felőrölte a felkelők erejét,* és Hriszto Botev is elesett. Szerbia hadbalépése és az orosz önkéntesek érkezése sem hozhatott most már fordulatot. *Az angol dipomácia ismét mozgásba lendült a Porta hatalmának megőrzése érdekében,* és a kegyetlenkedések által kiváltott nemzetközi tiltakozást leszerelendő, nemzetközi konferenciát szervezett. (Konstantinápoly, 1876). Az angol tervekben szereplő bolgár autonómia azonban rövidesen lekerült a napirendről, miután a Porta az alkotmányos rend bevezetésére vonatkozó nyilatkozatot tett közzé (1877). Oroszország az adott körülmények között ismét a katonai fellépésre kényszerült, amely az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve Németország semlegesítését remélve 1877-ben gyors katonai sikereket ígért. A balkáni befolyásának kiterjesztéséért fellépő *Oroszország sikerei végül is a San Stefanóban megkötött békét* (1878) *eredményezték,* amely először *kötelezte a Portát az egységes Bulgária szuverén államként történő elismerésére.* A nagyhatalmi érdekellentétek azonban útját állták Bulgária teljes felszabadulásának. A Bismarck elnöklete alatt ülésező újabb nemzetközi kongresszus döntései (Berlin, 1878) figyelmen kívül hagyták a bolgár nemzetállam ügyét, és a felszabadított *Kelet-Rumélián a hatalmak ismét a Porta alá rendelték.*

A berlini kongresszus döntései az érdekelt hatalmak törekvéseinek megfelelően

módosították a Balkán térképét. Macedóniát és az Égei-tenger partvidékét ismét a Porta alá rendelték, az újjászülető bolgár nemzetállamot megosztották, valamint a hadviselt Szerbiát újabb területekhez juttatták. *Az angol diplomácia eredményesen használta ki az Osztrák–Magyar Monarchia expanzív törekvéseit az orosz befolyás visszaszorítására.* A kedvezőtlen külső tényezők ismét súlyos következményeket hagytak maguk után Bulgária függetlenségével kapcsolatban. Az orosz csapatok előrenyomulása nyomán a bolgárlakta területeken teljes mértékben megtört a Porta hatalma, objektíve fennállt tehát a lehetőség arra, hogy a forradalmi felszabadító mozgalom a polgári jellegű nemzetállam alapjait is lerakja. A berlini kongresszuson résztvevő *hatalmak* azonban *Bulgária teljes szuverenitását nem kívánták megerősíteni.* A területileg megcsonkított országrészek státusát csupán az autonómia különböző foka szerint kívánták elkülöníteni. A török hatalma alá rendelt *Kelet-Rumélia státusát a közigazgatási önkormányzat szintjére süllyesztették le,* amelynek szabályozására is különálló okmányban került sor (1879). A rendelkezések szerint a Porta felügyelete alatt felállításra került Kelet-Rumélia 56 tagú tanácsa, amelynek egy részét (36 tagot) a török, görög és bolgár lakosság választott képviselői alkották. A testületnek önálló jogalkotási felhatalmazása nem volt, a helyi igazgatási feladatok vitelére szolgáló normatív aktusokat ezért csak a Porta jóváhagyásával bocsáthatott ki. A Tanács alatt öt igazgató (rendészeti, pénzügyi, nevelési, mezőgazdasági és kereskedelmi) kinevezésére került sor, akik az igazgatási feladatok viteléhez a megyék, a járások vezetőire, illetve a városi és falusi önkormányzati szervekre támaszkodhattak. A helyi önkormányzati szervek választásában még szűkebbre szabták a népképviselet lehetőségeit (10%). A megyék és a városok tanácskozó testületekkel rendelkeztek, a végrehajtó szervek élén álló főkormányzók (megyei), a városi polgármesterek kijelölését azonban a Porta jóváhagyásától tették függővé.

A nagyhatalmak *hasonlóan megalázó feltételeket szántak* az átmenetileg orosz megszállás alatt maradt *bolgár területeknek.* A döntések *1. szakasza a Porta hűbéres államának nyilvánította Bulgáriát,* amelynek területén ugyan az autonómia kiterjedtebb alkalmazására adott lehetőséget, de eleve fenntartotta a Portával kötött kapitulációk érvényét, és nem adott nemzetközi jogi elismerést a kialakuló állam számára. A kongresszus határozatai figyelmen kívül hagyták a realitásokat, és az *állam belső rendjének kialakítását az orosz csapatok távozása utáni időkre kívánták elhalasztani.* Ilyen körülmények közt alakulhatott ki az a helyzet, hogy a balkáni befolyásának megőrzését célzó cári bürokrácia Bulgáriában a polgári jellegű államhatalom megszilárdítására kényszerült. Cserkaszki herceg ideiglenes orosz kormányzatát már a harcokkal egyidejűleg ez a törekvés vezette, amikor a bolgárlakta területeken ösztönözte a *polgári közigazgatás kiépítését.* A szandzsákok helyén bolgár kormányzósági szervek felállítását szorgalmazta, megszervezte a megyék és városok ideiglenes (polgári) igazgatását, és új adórendszer bevezetését tette lehetővé. A kormányzókat, a városi polgármestereket és a megyei főnököket többnyire a herceg maga jelölte ki, de a helyenként életre hívott népképviseleti választások eredményeit is készséggel megerősítette. Cserkaszki halála (1878. febr.) után pedig a központi államhatalmi szervek megteremtése is előtérbe került. A berlini kongresszus döntései után rövid idő állt rendelkezésre (9 hónap), így a pétervári udvar új teljhatalmú képviselőjének (Gorcsa-

kov herceg) hatékony lépéseket kellett tennie az új államhatalmi szervek megszilárdítása érdekében. Csak a bolgár felszabadító mozgalom erőire támaszkodva lehetett remélni azonban az újjászülető államhatalom anyagi alapját képező pénzügyek országos rendezését, a nemzeti hadsereg alapjainak megteremtését, a bíráskodás, az iskolarendszer stb. gyors kiépítését. A központi *végrehajtó hatalom kiépítését szolgálva megszervezték a Kormányzat Tanácsát,* az orosz mintákat alkalmazva, hét ügyosztállyal. Hasonlóan a pétervári udvar szakértőinek bevonásával születtek a Kormányzat Tanácsának ideiglenes szabályzatai a rendőrség, a csendőrség, illetve a bírósági szervezet kiépítéséről. A polgári közigazgatás egységeinek megfelelően falusi, megyei és kormányzósági bíróságokat szerveztek, de fenntartották a keresztény egyház ítélkező szerveinek joghatóságát, muzulmánok esetében a kádi-bíráskodás illetékességét is.

A *berlini kongresszus* a fejedelem megválasztása előtt *alkotmány kibocsátását írta elő,* amelytől még remélni lehetett az orosz adminisztráció befolyásának csökkentését. A számítások azonban nem válhattak be, miután a pétervári titkos koncellária ajánlásai az Alkotmányozó Nemzetgyűlés munkájában csakúgy, mint az első fejedelem választásában továbbra is elsődleges szerepet játszottak. A Tirnovóban összehívott *Alkotmányozó Nemzetgyűlés* 231 tagú testülete ugyanis többségében a kialakult állami tisztségviselőkből és az egyházi főméltóságokból tevődött össze. Csupán 89 küldött választására került sor, de ezek is többnyire a kifejlődő helyi igazgatási szervek képviselői voltak. A jogalkotási tapasztalatok hiánya hozzájárult, hogy az alkotmány első tervezetében az orosz kormányinstrukciók közvetlenül érvényre jutottak. A pétervári udvar valamiféle Szervezeti Szabályzatot kívánt létrehozni, és ebben az Alkotmányozó Nemzetgyűlés konzervatív szárnyának (az ún. öregek) támogatására támaszkodott. Ezt a célt szolgálta a tizenegy tagú Előkészítő Bizottság felállítása, amely kivétel nélkül a konzervatívokból tevődött össze. A Bizottság az alapelvek megfogalmazásával kívánta behatárolni az Alkotmányozó Nemzetgyűlés munkáját, javasolva a felsőház felállítását, a vagyoni és műveltségi cenzus alapján álló választójog bevezetését, a végrehajtó hatalom jogosítványainak kiterjesztését. A pétervári udvar szolgálatában álló, *haladó gondolkodású államjogász, Gradovszkij ajánlásai* mégis sokban *érezhetők az alkotmány első tervezetében,* amelynek lényeges pozitívumai is voltak. A cári bürokrácia visszahúzó törekvései ellenére jelentős *polgári vívmányokat tartalmazott* már az alkotmány első tervezete, de természetszerűen messze elmaradt Levszki forradalmi demokratikus köztársaságának gondolatától. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés ún. fiatal liberálisai azonban még így is szembekerültek a konzervatív törekvésekkel.

A haladó liberálisok az ifjabb Karavelov vezetése alatt tömörültek, és a cári Oroszország iránti elkötelezettségük mellett sikeresen küzdöttek a polgári nemzetállam demokratizmusának megalapozása érdekében. A fiatal liberálisok rövidesen többségre tettek szert, amihez hozzájárult a Kelet-Rumélia elszakítása elleni tiltakozó mozgalom, amely a hazafias erők egységfrontját eredményezte. Így a kedvező politikai feltételeket kihasználva a *liberálisok* a Szervezeti Szabályzattal kísérletezőket elszigetelték, a gyűlést pedig a feudális kiváltságok megszüntetésének kimondására kényszerítették, és *hozzáláttak egy polgári demokratikus alkotmány megszövegezéséhez.* Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a liberálisok hatása alá kerülve visszautasította

az Előkészítő Bizottság ajánlásait, elvetette a felsőházra, a cenzusos választójogra vonatkozó elképzeléseket és törölte az alkotmányból a Portától való függés megalázó szövegeit. Viszonylag rövid idő alatt az *Alkotmányozó Nemzetgyűlés megfogalmazta* a korabeli *Délkelet-Európa leghaladóbb alkotmányát,* amelynek elfogadását már a nagyhatalmak sem tudták meggátolni. Joggal mondja azonban a bolgár jogtörténet-írás, hogy a haladó liberális-burzsoá alkotmány az áprilisi felkelés nélkül nem jöhetett volna létre, vagyis a korabeli bolgár társadalom antifeudális forradalma és a nemzeti függetlenség kialakulásának feltételei egybe estek, s ez kedvező helyzetet teremtett a polgári jellegű államhatalom alapjainak lerakására. Ez a történelmi szituáció azonban abból a körülményből is fakadt, hogy a bolgár társadalom saját (feudális) osztállyal nem rendelkezett, és az átalakulás a néptömegek cselekvő közreműködését sem nélkülözhette. A cári Oroszországnak is meg kellett elégedni azzal, hogy a bolgárok II. Sándor cár unokaöccsét, *Battenberg Sándor* herceget az 1879. április 17-én megnyílt első Nagy Nemzetgyűlés egybehangzó szavazatával az alkotmányos *monarchia élére állították*. A fiatalabb liberálisok azonban még nem láthatták, hogy a polgári demokratikus államhatalom a monarchia és a külhatalmak törekvéseinek kereszttüzében a gyakorlatban feloldhatatlan ellentmondások elé kerül. Az alkotmányozók progresszív törekvése odáig viszont még eljuthatott, hogy a polgári monarchikus államhatalom demokratizmusának alkotmányos biztosítékait a lehető legnagyobb körültekintéssel lerögzítse.

A délkelet-európai polgári átalakulás különös színfoltját képező *tirnovói alkotmányt* csakúgy, mint a hazai jogfejlődésünkkel közvetlenül érintkező bolgár jogalkotást szinte figyelmen kívül hagyta a magyar jogi gondolkodás. Hézagpótló feladatot kell tehát végeznünk, amikor elsőként közelebbi vizsgálatnak vetjük alá a modern bolgár állam- és jogrend alapját képező tirnovói alkotmányt, és az alkotmányban lerögzítetteket szembesítjük azzal a megvalósuló gyakorlati államélettel, amely – minden sajátossága ellenére – szerves alkotóelemévé vált a késleltetett délkelet-európai jogcsoportrégió fejlődésének.

Nem kétséges, hogy a mohamedán feudális jog uralma alatt a bolgár jogi kultúra évezredes tapasztalatai is jórészt elenyésztek. A függetlenségi mozgalom félévszázados küzdelmei során a jogtudó értelmiség tehát csak a polgárosult Nyugat vagy a környező, némileg fejlettebb népek tapasztalataiból meríthetett. Az idősebb Karavelov, a forradalmi szocialista eszmékkel is ismerkedő Levszki, Hriszto Botev és a fiatalabb liberálisok tábora ezekkel a lehetőségekkel élt, és eszmeileg is a kor követelményeinek magaslatára emelte a polgári nemzetállam megteremtőinek tudatát. Ez a néhány *jogtudó* (jobbára autodidakta) *értelmiségi* azonban a *legsúlyosabb áldozatot is adta a nemzet újjászületéséért*. A demokratikus köztársasági államberendezkedést, a polgárosodás klasszikus vívmányait, a népi forradalmi mozgalom objektív és szubjektív feltételeit is ismerő Levszki erejét az emberfeletti szervezőmunka sem őrölte fel, de az árulás a Porta kezére juttatta. Az emigráció legfelkészültebb vezetői közül számosan jutottak erre a sorsra, a megalkuvással küzdő Rakovszkit pedig a kor kisnemzeteit tizedelő tüdővész ragadta el a küzdők sorából. Ha az áldozatok sorában a fegyveres harcban elesetteket és az antifeudális népmozgalom küzdelmének szervezésében jeleskedő Hriszto Botev korai halálát is számba vesszük, látható, hogy a fiatalabb liberálisok teljesítménye a bonyolult történelmi körülmények között szinte egyedülálló. A korabeli haladó *európai közvélemény* (Victor Hugo, Tolsztoj, Dosztojevszkij és mások) *nem véletlenül emelte fel szavát a már-már elfelejtett nemzet újjászületése mellett.*

Korszakunk végén tehát a délkelet-európai térség szuverén államai már összefüggő területiumot alkottak. A vizsgálódásaink során előtérbe állított szerb fejedelemség, az egyesült román állam mellett, állami struktúráját tekintve a *tirnovói alkotmány jutott legközelebb a klasszikus, polgári demokratizmus alkotmányos modelljeihez.* Valójában a tirnovói alkotmány *ősforrása* az 1831-es *belga chartalis rendszerben keresendő,* amit az alkotmányozók mintaként tekintettek, de a konkrét történelmi körülményeknek megfelelően továbbfejlesztettek. Az ősforrás elve egy társadalmi kompromisszum terméke volt, amit most a néptömegek cselekvő közreműködésére tekintettel egy sor polgári liberális, illetve kifejezetten demokratikus intézménnyel volt célszerű kiegészíteni. Így látható pl., hogy a *törvényhozó,* a *bírói* és a *végrehajtó hatalom elválasztására irányuló törekvés* az alkotmány általános jellemzője. Az idevágó klasszikus burzsoá állami alapelv önálló lerögzítése azonban hiányzik az alkotmányból. A konzervatívakkal folytatott harc és a sürgető gyakorlati célkitűzések közt *nem került sor a népképviselet, a parlamentarizmus* és más klasszikus elvi tételek *lerögzítésére* sem. Kivétel ez alól a feudális előjogok eltörlésének, illetve a nullum crimen sine lege elvének alkotmányos elvként történt meghirdetése. Minden más elvi alaptétel gyakorlati megfogalmazást nyert, és ebben a megoldásban már lépten-nyomon a késleltetett polgári átalakulás kompromisszuma is kifejeződött, eleven példáját adva annak, miszerint a sajátos történelmi körülmények sem tették lehetővé, hogy az alkotmányozók az adott régió jogrendjének fejlődésében ható törvényszerűségek hatása alól kivonhatták volna magukat. Vetítsük előre ebből a szempontból azt a tényt, hogy a polgári demokratikus elemeket tartalmazó tirnovói *alkotmány a polgári szabadságjogokat* is ilyen gyakorlati célkitűzéssel *fektette le* „A Bolgár Fejedelemség állampolgárai" c. fejezetben. A tulajdonjog korlátainak leküzdése, a formális jogegyenlőség, a polgári nemzetállam érdekeit nem veszélyeztető emberi jogok garantálása, a nemzeti kultúra és a művelődés védelme került ezúttal is előtérbe. Ezek a tételek azonban egytől egyig úgy kerültek megfogalmazásra, hogy azok az idegen uralom alól felszabadult nemzet egészének jogait fejezték ki, mivel a küzdelem maga is a külső (feudális) elnyomás elleni harcban zajlott le.

Az állami struktúrában *az alkotmányozók a törvényhozó hatalom vezető szerepének lerögzítésére törekedtek.* Az egykamarás törvényhozó szerv a Nemzetgyűlés, amelynek tagjait a politikai jogaitól bírói határozattal meg nem fosztott, 21. életévét betöltő állampolgárok az általános, egyenlő, és közvetlen választások útján jelölik ki. A keretjogszabály egyidejűleg utalt arra, hogy a választójog gyakorlati szabályozása a Nemzetgyűlés későbbi feladata. A képviselővé választást azonban eleve korhatárhoz (30 év) és műveltségi cenzushoz kötötte. A törvényhozó Nemzetgyűlés nyilvánosan végzi munkáját, a gyűléshez bárki kérelemmel és panasszal fordulhat, a testület többségi határozattal vizsgálatokat kezdeményezhet, és biztosítja a megválasztott képviselők interpellációs jogának alkalmazását. A képviselők azonban már nem függenek a választóktól, miután a Nemzetgyűlés megnyitása pillanatától „az egész nemzet" érdekeit kell szem előtt tartaniok. A *Nemzetgyűlés vezető szerepét a törvények megalkotásához kapcsolták* az alkotmányozók, de a fejedelem irányában engedményekre kényszerültek, mondván, hogy „a törvényhozó hatalom a fejedelmet és a népképviseletet (a Nemzetgyűlést) illeti meg" (II. rész 9. szak.) Az interpellációs

jogok, a bizalmatlansági indítvány és a miniszteri felelősség elvének tüzetesebb körülírása által azonban számottevő biztosítékok lerögzítésére került sor a törvényhozó hatalom primátusának védelmében. Hasonlóan a klasszikus minták tudatos alkalmazását mutatja az *appropriációs jog egyértelmű megfogalmazása,* miszerint az állami költségvetés alapját képező adók, kölcsönök tárgyában csak és kizárólag törvény útján, tehát a Nemzetgyűlés közreműködésével lehet intézkedést foganatosítani. A végrehajtó hatalom élén álló fejedelem ezeket a biztosítékokat csupán a prerogatívákként fenntartott összehívási, elnapolási és feloszlatási jogával élve tudta ellensúlyozni. A Nemzetgyűlés rendkívüli ügyekben (alkotmánymódosítás, uralkodó, illetve régens választása, államhatárok módosítása stb.) nem jogosult eljárni. Ilyen esetben dupla létszámú Nagy Nemzetgyűlés választását írta elő az alkotmány. Ezt az előírást azonban alkotmányos biztosítékok nem garantálták.

A *végrehajtó hatalom* a fejedelem közvetlen hatalma alatt áll, miniszereit, a karhatalmi és fegyveres erők vezetőit, illetve a diplomáciai képviseletek reprezentánsait maga jelöli ki, és azok az államfő nevében lépnek fel. A fejedelem, később a bolgár cár döntései miniszteri ellenjegyzéssel juthatnak jogerőre, de ezeknek a végrehajtását a Nemzetgyűlés bizalmatlansági indítványa sem akadályozhatja meg. A *miniszteri felelősség* abban jutott kifejezésre, hogy a kabinetnek mindenkor bírnia kell a Nemzetgyűlés bizalmát, illetve a bizalom megvonása esetén az uralkodónak meg kellett volna válnia az adott tisztviselőtől, esetenként az egész kabinettől. A két fontos hatalmi ág viszonyában tehát az alkotmányos biztosítékok és fékek szemléletesen váltják egymást, és a hajdan ideálisnak vélt hermetikus elválasztásról a tirnovói alkotmányban szó sincs már.

A polgári demokratizmus formalizmusára jellemző, hogy a kabinet hatáskörének laza megfogalmazása által már *jóval határozottabban jelentkezett a végrehajtó hatalom túlsúlyra juttatása,* amely a késleltetett polgári átalakulások következményeként az államhatalom különleges szerepének érvényesülésében jutott általánosan kifejezésre. Az elmaradottság leküzdése, az új jogrend alapjainak lerakása és a külső feltételek szakadatlan nyomása alatt eleve a végrehajtó hatalomnak kellett előtérbe kerülnie. Az alkotmányozók talán csak ösztönösen érezték a kor követelményeit, amikor a minisztertanácsot törvényerejű rendeletek alkotásával (47. szak.), a hadiállapot elrendelésének lehetőségével (73. szak.) és kivételesen az államkölcsönök felvételével is felruházták. A végrehajtó hatalom jogosítványai helyenként már az uralkodót megillető prerogatívákkal fonódtak össze. Erre utal a kormány joga, hogy nemzetközi megállapodásokat köthet a fejedelem nevében, és az uralkodó elhalálozása esetén a legfőbb államhatalmi jogosítványokkal rendelkezik. Az *udvari reakció persze* igen rövid idő alatt *túltette magát az alkotmányos biztosítékokon,* és kormányrendeleti úton vagy éppen az alkotmány felfüggesztésével érvényesítette akaratát. A fejlett polgári minták felhasználásával kiépített kabineti bürokrácia tehát a hatalom tényleges birtokosainak szolgálatába szegődött. Viszonylag haladó előrelépések azonban még a fenti körülmények ellenére is jelentkeztek, főként a községi, a városi, illetve a megyei önkormányzatok kiépítése területén.

A tirnovói alkotmány a *bírói hatalom* gyakorlásának részletes szabályozását nem adta. A bírói szervezetet már a cári kormányinstrukciók szellemében kialakították, így az alkotmányozók elégségesnek tartották annak rögzítését, hogy az ítéleteket az uralkodó nevében hirdessék ki, és a kegyelmezés jogát is az uralkodói prerogatívák közé sorolják. Az *orosz minták követését jelenti* a röviddel ezután (1880) megjelenő *bírói szervezeti törvény* is, amely a falusi békebírákat, a polgári és büntető osztályokra

tagolt megyei bíróságokat és a fellebbviteli törvényszékeket ismeri. Bevezette ez a törvény az ügyészséget és a vizsgálóbírák alkalmazását, és a *Legfőbb Semmítőszék* feladatává tette a jogsértő bírói határozatok felülvizsgálatát. Ezzel máris átléptünk az új állam- és jogrend kiépítésének korszakába, amely az ambiciózus, de tapasztalatlan és megrögzötten konzervatív beállítású uralkodó beiktatásával vette kezdetét.

Az uralkodó szűkebb környezetében a német befolyás érvényesült, így Battenberg a cár vendéglátásából érkeztében az oroszok engedékenysége következtében születő alkotmányra panaszkodott. Porosz neveltetéséből fakadt az a meggyőződése is, hogy a nép éretlen a politikai szabadságra, az alkotmányra, és egyáltalán a nép méltatlan a polgári demokráciára. Az uralkodónak tehát első ténykedése volt a konzervatív kabinet kijelölése, annak ellenére, hogy a törvényhozó gyűlésben a liberálisok voltak többségben. A kormányrendeleti jogkört felhasználva egész sor központi hivatalt (vámhivatal, posta, diplomáciai ügynökségek, közszolgálati hivatalok) állított fel. Az idegen főtisztek (németek) kinevezése ellen tiltakozó Nemzetgyűlést feloszlatta, és az orosz cár jóváhagyásával az alkotmány megváltoztatását kezdeményezte. Az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve Németország növekvő befolyásának veszélyét látva ismét *az a paradox helyzet állt elő, hogy a cári udvar védelmezte a liberális polgári alkotmányt.* A második konzervatív kabinet bukása után azonban a liberális többségű Nemzetgyűlés megerősödött, és az alkotmány hézagait kitöltő, közjogi törvényhozásba kezdett. Törvény útján szabályozták a fejedelemség új közigazgatási felépítését, a megyék számát a helyi gazdasági és társadalmi igények szerint alakították, kiépítették a járási igazgatást (1880. 49. tv.). Hasonló úton rendezték az állami illetékügyeket (1880. 43. tv.), a Legfőbb Állami Számvevőszék hatáskörét (1880. 90. tv.), az iskoláztatást, az újoncozást és a népfelkelők kötelmeit. Az önkormányzati rendszer kiépítése is e törekvések közé került, de csak a községi önkormányzati törvény születhetett meg. Ezek a lépések már jól mutatják, hogy *a tirnovói alkotmány csupán egy liberális polgári államhatalom lehetőségeit hagyta maga után,* a nagyarányú vasútépítési előkészületek, az idegen tőke behatolása és a német–osztrák hatalmi törekvés azonban rövidesen az ifjabb liberálisok táborát is megosztották.

II. Sándor cár meggyilkolása ürügyén *Battenberg Sándor* 1881 áprilisában *államcsínyt hajtott végre, az alkotmányt felfüggesztette,* és két évre szóló fejedelmi teljhatalmat proklamált. A tirnovói alkotmány mögött álló erők elégtelennek bizonyultak a válság leküzdésére, és vizsgálódásaink következő etapjában is csak az alkotmány formai visszaállítására és a helyi önkormányzatok fokozatos kiépítésére kerülhetett sor. A *szakadatlan politikai válság* sem takarhatja azonban el előlünk azt a tényt, hogy a tirnovói alkotmány önmagában kifejezésre juttatta és a fennállásának első éveiben alkotott törvények által megszilárdította azokat a történelmi változásokat, amelyek az alapvető tulajdonjogi viszonyokban zajlottak le. A Berlini Kongresszus ún. Európa-Bizottságot kívánt felállítani a tulajdonjogi változások rendezésére (18. szak.). A török állami földek birtokosai és az egyházi javadalmasok is megkísérelték a visszatérést. A forradalmi tömegmozgalom vezetői azonban az orosz hatóságok támogatásával elérték, hogy a kegyetlenkedések elkövetőit bíróság elé állították, ami eleve elrettentette ezt a törekvést. Még a kelet-ruméliai területeken is jobbnak látták a csiftlik-birtokosok, hogy birtokaikat mielőbb átruházzák azokra, akik eddig is művelték. Az antifeudális háború tömegeit a falusi társadalom adta, amely most a török földtulajdonjogi monopólium terhére elégítette ki magát. Kedvező *lehetőség kínálkozott* tehát, *hogy egy radikális,* a kelet-európai jobbágyreformoktól eltérő *agrárátalakulás történjék meg.* Főként az ország délibb területein ugyanis a megritkult lakosság annyi földet foglalhatott el, amennyit képes volt hasznosítani. Az a paradox helyzet állt elő azonban ismét, hogy az ún. amerikai út jellemzőit felidéző átalakulást az angol diplomácia

akarta szakadatlanul elgáncsolni. A hazájában poroszúton haladó és a robotrendszert átmentő Oroszország viszont az adott körülmények kényszerének engedve, a bolgár földfoglalók jogait védelmezte. Anglia konzuli bizottságokat követelt, miután látta, hogy a berlini okmányok előírásai lehetetlenülnek. A cári kormányzat ellenállt ezeknek a törekvéseknek, ami az agrárátalakulás megszilárdulásához vezetett. Így a Portának adózó *állami földek* (az ún. miri földek) *és a mohamedán egyházi birtokok* (vakuf) *a földműves lakosság szabad tulajdonává váltak*. Más esetben a harcokban részt vevők, illetve az emigrációból visszatértek jutottak ilyen módon tulajdonjoghoz. A cári katonai közigazgatás politikai meggondolások alapján védte meg az új birtokosokat, valójában azonban már ezek az intézkedések „ideiglenes tulajdonosoknak" minősítették a föld megművelőit. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés sem térhetett ki a lezajlott tulajdonjogi változások sorsának rendezése elől. Az alkotmány idevágó keretnormáiban azonban már teljes valóságában előttünk áll az agrárátalakulás kelet-európai formájának legdöntőbb eleme, a *megváltás*. A tirnovói alkotmány tehát egyik oldalon deklarálta a tulajdonjog sérthetetlenségét – védve ezáltal az új birtokosokat – a másik oldalon kilátásba helyezte, hogy az átengedett föld megváltási rendjét külön törvény fogja szabályozni. A törvényhozó gyűlés pedig már 1880-ban kiadta *„A földműveslakosság helyzetéről" szóló törvényét*, amely 10 évi eredményes használathoz és a „méltányos megváltás" lefizetéséhez kapcsolta a falusi kisárutermelők korlátlan magántulajdonjogának elismerését. *A megváltást az állam közadók módjára hajtotta be*, és csak a bírói ítélettel jogosultnak minősített régi birtokosok számíthattak a kincstári kielégítésre. Hasonló intézkedések történtek a cserkesz és a tatár földek birtokbavételére vonatkozóan (1880. tv.) is. A kisárutermelő paraszti gazdaság szabad fejlődésének lehetőségei ezzel lezárultak, miután az állami adók és a megváltási kötelezettségek az eladósodáshoz vezettek. A nagy lehetőségek ellenére tehát a bolgár mezőgazdaság kapitalizálódása is osztozni kényszerült a kelet-európai jobbágyfelszabadítás következményével, amely a falusi termelők elnyomorodásához vezetett.

Korszakunk végén Bulgáriában a *modern jogrend alapjainak lerakása* a jog egyes ágazataiban is feltűnt. A felszabadító háború alatt már az ideiglenes polgári közigazgatás szervei érvénytelennek minősítették a mohamedán feudális jog alapforrásait. Az egyszerű szokásjog alkalmatlansága következtében a joggyakorlat mégis gyakran utalt a török áruforgalmi jogban, a kapitulációkban, illetve a tanzimát-reformokban kifejlett normákra. Az újjászervezett bírósági szervezet *jogtudó értelmiség hiányában* elsősorban a peres eljárás rendezését igényelte. Innen fakadt, hogy már a bírósági szervezet ideiglenes szabályozása együttjárt az orosz birodalmi törvények bevételével. Az ifjabb liberálisok azonban hamarosan felismerték, hogy a jog egyes ágazataiban mutatkozó hiányokat célszerűbb a modern jogrend fejlettebb tapasztalati anyagának bevételével pótolni. Így a végletekig késleltetett polgári átalakulás után, a *polgárosult minták recipiálása került előtérbe*. Ezek sorában a francia–olasz, a porosz és osztrák jogminták váltogatták egymást, de számottevő tényezővé váltak az orosz birodalmi, illetve a magyar jogalkotások is. Mindez azonban a maga valóságában csak a vizsgálódásunk következő korszakában teljesedett ki, jelezvén azt a sajátos történelmi helyzetet, hogy a Balkán ezen alrégiójában a polgári jellegű állam- és *jogrend alapjainak lerakása jelentős időbeli eltolódással tudott megvalósulni*, és a recepció ellenére hosszan elnyúló folyamatként vált ismertté. A megkésett polgári átalakulás miként mégis azzal járt, hogy ez a recipiáló jogalkotás csak sporadikusan találta magát szembe a feudális jog maradványaival. A Porta hatalma alatt maradt Kelet-Rumélia jogrendjének átalakulása pedig a fentieknél jóval kedvezőtlenebb körülmények közé került.

Szerbia állam- és jogrendjének polgárosodása

A tanzimát kibontakozásával összefüggésben látjuk a késleltetett polgári átalakulások másik jelentős összetevőjét a szomszédos délszláv népek körében. Korszakunkban ennek az összetevőnek a határai módfelett bizonytalanok még, miután a földrajzilag is tagolt területen a vallási, az etnikai különbségeken túl – a polgárosodás szintjét tekintve – helyenként szinte áthidalhatatlannak tűnő eltérések mutatkoztak. Crna-Gora, Bosznia-Hercegovina, illetve az albánok lakta területeken a saját uralkodó osztály egyes elemei is jelen voltak. Ezek a jobbára földbirtokosi rétegek pedig önző érdekeiknek megfelelően még a tanzimat ellen is felléptek. Közülük kerültek ki a muzulmán hitre tért albán pasák (skodrai), illetve a bosnyák bégek. A Szerbia autonómiáját megerősítő 1830. évi hatti serif és a Porta megreformálására irányuló törekvés még a fegyveres felkelést is kiváltotta (1831) körükben, amikor is az albán pasa és a lázadó boszniai vezér átmenetileg a szultánt is meghátrálásra tudta kényszeríteni. Ezek a mozgalmak azonban a török uralkodó osztály szeparatista törekvéseinek periférikus tünetei voltak csupán, és maradandó eredményekhez sem vezethettek. Ellenkező előjellel a *polgárosodás* viszonlag *fejlettebb területét képezte* a Habsburgok hatalma alatt álló *Horvátország* és *Szlovénia,* ahol az 1848-as forradalmak eredményeként a polgári jellegű állam- és jogrend uralkodóvá vált, de a nemzetállam megteremtésének ügye tartósan lehetetlenülni látszott. A Miloš Obrenović, szerb első kenéz hatalma alatt álló fejedelemség autonómiája már a 30-as évek folyamán jóval közelebb jutott az állami szuverenitáshoz. A janicsárok végleg kiszorultak erről a területről, a szpáhi és a csiftlik tulajdonosok pedig átadni kényszerültek birtokaikat *a szerb* lakosságnak. A szerb fejedelmi *autonómia az adózó hűbéres állam státuszába* lépett, és ez a polgárosodás előrehaladását is felgyorsította. A despotaként uralkodó Obrenovićok és az állatkereskedőkből lett felkelő vezérek a török (feudális) elnyomás alól felszabadult társadalom szinte minden lényeges gazdasági lehetőségét magukhoz ragadták. Az állatkereskedelem, a sómonopólium és az adóbehajtás visszaélései nyomán ez a réteg rövid idő alatt a falu és a város új uralkodó osztályának kifejlődéséhez vezetett. Alig egy évtized múlva a gülhanei hatti serifben (1839) meghirdetett reformokon felbátorodva már a *nemzeti egységmozgalom* is kibontakozhatott a polgárosodó szerb társadalomban. Jogtörténeti szempontból is jelentős változások kísérték ezt a felgyorsult történelmi folyamatot, de az eredmények közelebbi vizsgálata még arra utal, hogy a polgári átalakulás előtörténete nem zárult le, és a *nagyhatalmi érdekellentétek továbbra is késleltető szerepet játszottak* az új állam- és jogrend alapjainak megteremtésében. A jogrend reformok útján történő átalakításában a *horvát nemzeti mozgalom* és a reformországgyűlések jóval határozottabb eredményekhez jutottak az 1848–49. évi forradalmak koráig, ugyanakkor a *külső tényezők* – főként az 50-es évek második felétől – *Szerbia fejlődésének kedveztek*. A nagyhatalmak a krími háborút lezáró egyezmények alapján védnökség alá vették a fejedelemséget, ami a Portához fűződő kapcsolatokat formálissá tette. Ettől az időtől kezdve Szerbia a polgári jellegű állam- és jogrend kiépítésének korába lépett át.

A szerb társadalom polgárosodásának sajátosságai és a Porta fenntartását célzó nagyhatalmi politika kibontakozása tette ellentmondásossá a fejedelemség állam- és jogrendjét koszakunk első felében. Miloš Obrenovićnak már a 30-as évek első felében számolnia kellett a szerbiába menekült lengyel emigrációval, amely ösztönzően hatott a nemzeti egységmozgalomra. Az új vagyonos osztály és a liberális értelmiség határozottabb lépéseket követelt az államberendezkedés és a jogrend korszerűsítése területén. Miloš még *1835-ben kiadott alkotmányos törvényével* ki akarta elégíteni ezt az igényt, és abban 100 képviselőből álló *Népskupština* összehívására tett ígéretet. Ez a testület már jogot kapott volna a törvényjavaslatok előkészítésére, de a törvényhozást valójában továbbra is a fejedelem, illetve az *Államtanács* hatáskörében hagyta volna. Az Államtanács tagjait csakúgy, mint az alája rendelt hat minisztert az alkotmány szerint a fejedelem nevezi ki. A fejedelmi hatalom despotizmusának álcázását célzó rendelkezéseken túl azonban az alkotmány a „köznép jogait" is megfogalmazta, amely a környező reakciós hatalmak ellenkezésének ürügyét szolgáltatta. A Porta, a

cári és a Habsburg udvar „rebellis" alkotásnak bélyegezte az okmányt, Miloš pedig készséggel ejtette el, mivel maga sem szívesen látta azt.

A *gülhanei hatti serif* (1839) *hatása alatt* ismét megélénkült a Szerb Fejedelemség politikai élete, de az udvari arisztokrácia most az ún. *török alkotmány* bevezetésével (1839) *állta útját a polgári liberális követeléseknek*. Miloš beletörődni kényszerült, hogy az arisztokrácia egy 17 tagú tanáccsal korlátozta hatalmát, amelynek tagjai a fejedelem által elmozdíthatatlanok. A tanács hatásköre kiterjedt az állami pénzügyek egészére és a végrehajtó hatalom ellenőrzésére, egyidejűleg szükségtelenné téve a népképviseleti országgyűlés (a Skupština) életrehívását. A helyi közigazgatás és a bíráskodás szervezetének rögzítésével sem hozott lényeges előrelépést az alkotmány. *Miloš* többé nem tudta érvényesíteni egyeduralkodói hatalmát, ezért az arisztokrácia ellensúlyozásaként a *Skupština összehívásával kísérletezett*. 1839-től szinte évente tartottak Skupštinát anélkül, hogy akár az ún. török alkotmány módosítására vagy a népképviselet bevezetésére sor került volna. A Skupštinában azonban a lengyel emigráció támogatását élvező *„alkotmányvédők"* kerültek többségre, akik a cári Oroszországgal történő szakítást követelték a fejedelemtől. Miloš előbb fia, Mihály javára kényszerült lemondani, majd az új orientáció hívei 1842-ben az első szerb felkelés vezérének fiát, Karadjorjević Sándort ültették trónra. Az „alkotmányvédők" felkészültebb elemei a polgári jellegű államberendezkedés és a jogrend korszerűsítését kívánták elérni, de ennek a törekvésnek sem a belső, sem a külső feltételei még nem értek meg. A mozgalom ilyen körülmények között a délszláv népek egységét hirdető nacionalista törekvések melegágyává lett. A mozgalom vezéralakja I. Garašin, szerb belügyminiszter 1844-ben kiadott tervezete (Načertanije) a cári Oroszország és Ausztria ellenében Nagy-Szerbia megteremtését tűzte célul, amely a török birodalom romjain a délszláv népeket egyesítené. A lengyel emigrációval egyidejűleg megkötött egyezmény sem hozott azonban eredményt Szerbia új orientációjának kiépítésében. Az 1848-as forradalmak közelségében nem kedvezett az idő az ébredő szerb polgári nacionalizmusnak. *A Skupština* szakadatlanul ülésezett, de csak *az 1848-as forradalmak hatása alatt hozott számottevő előrelépést* a polgári jellegű jogrend megteremtését célozva. Szerepének egyoldalúvá válására utal, hogy az „alkotmányvédők" még a fejlődő árukapcsolatok, illetve a hitelélet igényeit szolgáló reformok megalkotásáig sem jutottak el, sőt a szerb fejedelem 1847-ben még a középkori viszonyokat felidéző céhtörvényt is ellenkezés nélkül kibocsáthatott. A *Skupština* tehát az 1848-as forradalmak koráig még *csak a reformmozgalom gyülekezőhelye*, a fejedelem tanácsadó testülete volt, majd pedig a mozgalom hanyatlásával párhuzamosan egy évtizeden át ismét eltűnt a szerb közéletből.

Számottevő polgárosult vívmány az 50-es évek közepéig a szerb fejedelemség végrehajtó hatalmában sem tudott meghonosodni. Miloš alkotmánytervezete, a „rebellis" alkotmány bár megkísérelte a kabinetnek az állami szuverenitást kifejező kiterjesztését, de az érdekelt hatalmak eleve veszélyt láttak abban, hogy főként a külügy, illetve a hadügyek vitelére rendelt központi szervek létrehozására kerüljön sor. Az ún. *török alkotmány* (1839) ismét csak a *korlátozott autonómia szintjén ismerte el a végrehajtó hatalom kiépítésének lehetőségét*. A helyi közigazgatás a fejedelmi hatalomnak közvetlenül alárendelt belügyminisztérium irányítása alatt állt. A karhatalmi

szervek pedig még szinte korlátlanul beavatkoztak a községi, a járási igazgatásba. A 17 kerület élén viszont a fejedelem teljhatalmú megbízottai álltak. A bíráskodás átszervezését célzó alkotmányos rendelkezések is polgári tartalom nélkül születtek, miután csupán a bírói fórumok korábbi megnevezéseiben történt változás.

Az „alkotmányvédők" reformtörekvéseinek eredménye azonban, hogy a 40-es évek folyamán a *bírói hatalom* gyakorlásának *korszerűsítése* előtérbe került, miután ez a réteg a fejedelmi túlhatalom korlátozásának lehetőségeit igyekezett ezen a területen is kiterjeszteni. Legalsó szinten a választott községi békebíróságok (primiritelni) keletkeztek a kisebb súlyú ügyek rendezésére. A polgári és büntető osztályokba tagozódó kerületi bíróságok lettek viszont az első fokú ítélkező fórumok, amelyek szakbíró (elnök) és három tag közreműködésével ítélkeztek. Az első fokú bíróságok döntései ellen a Belgrádban szervezett Fellebbviteli Bírósághoz lehetett fellebbezni, majd 1844-ben megszervezték a Legfelső Bíróságot is. Ez utóbbi fórum szerepe azonban az 50-es évek második feléig tisztázatlan volt, és csak azt követően vált a jogsértő határozatok felülvizsgálatának fórumává. *Jogtudó értelmiség hiányában* gyakran a kinevezett bírák és az újonnan szerveződő ügyvédség tagjai is laikusok voltak, akiknek a tevékenységét a volt török javak harácsolása és a megvesztegethetőség jellemezte. Az „alkotmányvédők" főként az 1840. évi kerületi bírósági szabályzatok kiadása során törekedtek a visszaélések elleni biztosítékok lerögzítésére, kimondván többek közt, hogy a bíróságok a vagyonelkobzás büntetését nem alkalmazhatják. A rendtartás ellentmondásos voltára utal azonban, hogy az elrettentést célzó ítélkezés a hivatalvesztést, az előjogoktól történő megfosztást, sőt a testi fenyítést is jogszerűen alkalmazhatta. A jogbizonytalanság kiküszöbölésére és a polgárosult jogminták átvételének előmozdítására *hatásosabb eszköznek bizonyult a kodifikáció*. Törvényhozó skupština – hazai jogalkotási tapasztalatok hiányában – az ismertebb külföldi minták bevételét helyezte előtérbe. Így került sor elsőként a *polgári jog* anyagának kódexszerű összefoglalására *1844*-ben. A Szerb Fejedelemség első Ptk.-ja azonban *az Osztrák Polgári Törvénykönyv* (ABGB) némi módosítással történő *átvétele* ((recipiálása) *volt*, amit a fejedelem aláírásával léptettek érvénybe. A törvénykönyv rendszere változatlan maradt, de a helyi szükségleteknek megfelelően a közel egyharmaddal lerövidített joganyagba új elemek is bekerülhettek. Főként az egyszerű szokásjog, a nagycsaládi közösség (zadruga) és általában a családjog területén jelentkeztek ezek az eltérések. Nyilván ezek az eltérések a polgárosodásnak csak a távlati lehetőségeit rejtették magukban pl. a nagycsaládi közösség vagyonmegosztásának elismerése által. A közismerten kompromisszumos vonásokat hordozó ABGB átvétele azonban sokkal jelentősebb azáltal, hogy az a magántulajdon viszonylagos korlátlanságának utat nyitott (211. §). Mindez az egységes nemzeti piac iránti igényt és a jogegységtörekvést is jól kifejezte.

Annak ellenére, hogy az „alkotmányvédők" a Habsburg hatalmi törekvésekkel szembenállást hirdettek, az ABGB recipiálása annak a felélénkült áruforgalmi kapcsolatnak is kedvezett, amelynek már hagyományai voltak az osztrák örökös tartományok irányában. A törvénykönyv idevágó pozitívumai sorában említésre érdemes a *teljes ügyleti szabadság meghirdetése, a munkaerő áruvá nyilvánítása és a feudális* (török) *előjogok érvénytelenségének deklarálása* (213. §) a polgári jog egész területén.

Ebből kiindulva azt is mondhatnánk, hogy az ABGB szerbiai recepciója kedvező történelmi körülmények között zajlott le, miután a feudális maradványok már csak töredékesen szűrődtek be a törvénykönyvbe. A *szokásjogi konzervativizmus* annál erősebb *visszahúzó erőnek bizonyult,* és ez főként a házassági jogban és a házassági vagyonjogban még áthághatatlan akadályokat állított a modern jogminták behatolása elé. A pénzforgalom, a hitelélet kialakulatlansága és az áruforgalmi jog (kereskedelmi jog) hiánya jelzi végül is, hogy a szerb Ptk. még a késleltetett modern jogrend előtörténetének alkotóeleme. Gyakorlati alkalmazását is korlátok közé zárta a polgári perrendtartás kialakulatlansága és a műveletlen és megvesztegethető jogszolgáltatás, amely gyakran a Ptk. fejlett jogdogmatikáját való értelmétől is megfosztotta. Az ugyancsak osztrák jogminták felhasználását jelentő *1853. évi polgári perrendtartási törvény sem változtatott ezen* az ellentmondásos helyzeten. Haladást jelentett a kontradiktórius eljárás bevezetése, de a polgári jogviták elhúzódását okozó bürokratikus eljárás változatlanul megmaradt. Ezért a polgári nemzetállam megszilárdulásával egyidejűleg (1856) megkezdődött egy új polgári perrendtartási törvény előkészítése, amelynek eredményei azonban csak korszakunk második felében láthatók. Ennek nyomon követését célozva vissza kell térnünk ismét az új *állami struktúra* alapjainak lerakásához.

Szerbia az 1853–56-os orosz–török háborúk idején csak nagy nehézségek árán tudta megőrizni semlegességét. Anglia és Franciaország katonai sikerei nyomán a cári Oroszország is elismerni kényszerült a szerb semlegességet, a Porta pedig (az angol diplomácia nyomására) ismét fermánban garantálta a fejedelemség autonómiáját. A Porta ezzel besorolta magát a fejedelemség önállóságát szavatoló védnök-hatalmak közé, és ezáltal az állami szuverenitást csonkító függőség lényegileg elenyészett. A polgári liberálisok, az ún. párizsiak csak ebben a történelmi miliőben tudták elfordítani a politikai közvéleményt az orosz orientációtól. Az új politikai mozgalom a gazdasági szabadságot hirdette, és a nemzeti függetlenség alátámasztását célzó államszervezeti átalakulást követelte. Sándor fejedelem nem nézte jó szemmel a liberálisok előretörését, de nem állhatott ellen a *Népskupštináról szóló tv.* kihirdetésének (1858), amely az adócenzuson nyugvó *népképviseleti rendszer meghonosítását célozta.* A liberálisok osztályérdekeit azonban jól mutatja, hogy a népellenes választójog 500 adófizető után 1–1 képviselő kijelölését tette lehetővé és 60 fő személy szerinti behívására jogosította fel a fejedelmet.

Az első Népskupština összehívására 1859-ben került sor, amely most már önmagát nyilvánította a *törvényhozó hatalom* szervének. A liberálisok elegendőnek érezték a törvényhozó gyűlés jogainak lerögzítését és a végrehajtó hatalom formális korlátozását a miniszteri felelősség meghirdetése által. Chartális alkotmányt a liberálisok csak azért nem kezdeményeztek, mivel a Szerbiára vonatkozó párizsi döntések ilyen esetben még a Porta hozzájárulását írták elő. A hadseregre támaszkodó belső reakció azonban megelégelte a polgári haladást, és puccsal megfosztotta hatalmától Karadjordje Sándort, majd az Obrenovićokat hívta vissza a trónra (1859). A lényeges közjogi vívmányokat azonban nem lehetett felszámolni, csupán a választójog népellenességét növelték. Mihály fejedelem új alkotmány kibocsátásával is kísérletezett, de ez a védnök-hatalmak ellenkezése miatt lehetetlenült. A Népskupština viszont átvé-

szelte a belső válságot, de ismét visszavonult a fejedelem tanácsadó szervének szintjére. Mihály személye körül idővel mégis erős pozícióhoz jutott a *liberálisok tábora*, és a 60-as évek fejedelmi törvényhozása útján ez a réteg hozzálátott *az állami struktúra korszerűsítéséhez*. Az Államtanácsról (1861), a központi hatalmi szervek újjászervezéséről (1862) és a hadseregről (1861) szóló fejedelmi törvények meghozatalában még alig látható ez a törekvés, az új *bírósági szervezeti törvény* (1865) és a *helyi közigazgatási* önkormányzatokat életre hívó *1866-os törvények* azonban már nyilvánvalóan jelzik a modern állami struktúra kifejlődésének kelet-európai sajátosságát. A szakképzetlen bírákat most elmozdították tisztükből, az ügyvédi tevékenységet képesítéshez kötötték (1867) és a törvényesség alapvető jogi biztosítékait is lefektették. Tipikusan kelet-európai sajátosság, hogy a leglényegesebb változás azonban a helyi közigazgatás átszervezésében jelentkezett, ahol az idézett önkormányzati törvény a *vagyoni cenzuson nyugvó képviseleti rendszert vezette be*. Az 1866-os önkormányzati törvény szerint az adófizető állampolgárok vagyoni nagyság szerint tagolt képviseleti joguk szerint választják a községi közgyűlést, amely tagjai sorából jelöli ki a 8–32 tagot számláló elöljáróságot. Az elöljáróság a végrehajtó és ellenőrző szerve az önkormányzatnak, így a közgyűlés irányában beszámolási kötelezettség terheli. A közgyűlés határozatai a helyi (gazdasági-szociális stb.) ügyekre terjedhetnek ki, de a központi végrehajtó hatalmi szervek az ilyen döntések érvényesülését is felfüggeszthetik.

A polgárosodó szerb társadalom még így is számottevő vívmányként fogadta a községi önkormányzati törvényt, amely végre alulról a haladó polgárság szilárd bázisa lehetett az állami struktúrában. Sokban hozzájárult ez a polgári pártok (a szabadelvű, a haladó és liberális) kialakulásához, amely előkészítője volt az alkotmányos mozgalom újjáéledésének. A kép teljességéhez tartozik azonban, hogy az 1866-os önkormányzati tv. még csak a községi (városi) polgárság önkormányzati jogainak alapjait rakta le. Az 1870-es évek derekán születő Skupština-törvények terjesztik ki ezt a kerületekre, és *csak* a vizsgálódásaink harmadik etapjában elemzésre kerülő *1888-as alkotmány hoz végleges rendezést az önkormányzatok területén*. A *járásokban* pedig mindvégig megmaradtak a hazai viszonyaink közt ismert *szolgabírák*. A községi önkormányzati törvény a közgyűlés elnökének és az elöljáróság két választott tagjának bírói joghatóságát is meghonosította. Az önkormányzatok pénzügyi (költségvetési) önállóságát pedig az 1875. évi törvényben rögzítették le.

A 60-as évek második felében tehát a *polgári jellegű államhatalom kiépítésének lehetőségei* szembetűnően *kiszélesedtek*. A falu- és a város polgárosodása erőteljesen fejlődött, és a szerb nemzeti egységmozgalom polgári pártokra szakadt szét. A szabadelvűnek jelölt liberálisok és a konzervatív párt körül tömörültek a különböző politikai irányzatok, amelyeket már az új osztályuralom megvalósításának gyakorlati célkitűzései vezéreltek. Minden politikai irányzat a szerb nacionalizmus talaján állt, de a Garasanin-féle délszláv birodalom gondolatát a hatalomban való részesedés praktikus célkitűzéseivel cserélték fel. A külső tényezők is a polgári jellegű államhatalom megszilárdulásának kedveztek, miután a meggyengült Ausztria számára a szerb felvevőpiacok jelentősége megnövekedett. Obrenović Mihály halála után belső kormányzati válság tört ki, amely ismét a liberálisok kezébe adta a kezdeményezést (1869). Milán kiskorúsága alatt Helytartóságot szerveztek, amely az új alkotmányo-

zók vezéralakjának (Ristić) irányítása alá került. A helytartó egy 76 főből álló Alkotmányozó Bizottságot hozott létre, valójában azonban néhány tapasztalt miniszterével maga dolgozta ki az alkotmányt. Az 1869. június 10. és 29. közt ülésező (Kragujevać) Skupština az alkotmányt elfogadta és nyomban átalakult törvényhozó Népskupštinává, miután sürgető feladattá vált a chartalis alkotmány keretszabályainak konkrét tartalommal való kitöltése.

Az *1869. évi alkotmány* a Nyugaton kifejlett *alkotmányos jogalkotás tapasztalatait jól ötvözte a helyi követelményekkel.* Az alkotmányozók nem tápláltak illúziókat a hatalmi ágak megosztása iránt. A törvényhozó gyűlést a fejedelem hívja össze, a fejedelem törvényjavaslatot kezdeményezhet, és a többségi szavazattal elfogadott törvény az uralkodó aláírásával válik jogerőssé. A törvényhozó Népskupština alkalmazza a miniszteri felelősség elvét, ugyanakkor a kormánynak joga van az állami költségvetési törvény visszavetésére is. Ismeri az alkotmány a *Nagy Népskupština* fogalmát, amely rendkívüli körülmények közt (pl. fejedelemválasztás) ül össze, és csak a népképviselőkből áll. A rendes törvényhozó Népskupštinának ugyanis minden három választott képviselője után 1–1, a fejedelem által kijelölt tagja is volt, akik az állami főtisztviselőkből kerültek ki. A képviselők választására a jövedelemadót fizetők kaptak jogot, de az alacsonyabb jövedelműek közvetett (elektoros) módon, a nagyobb jövedelműek közvetlenül választhatták küldötteiket. A polgári liberalizmus következetlenségének jeles példája továbbá az *Államtanács* megőrzése, amely többé nem helyettesítheti a törvényhozó Népskupštinát, de a fejedelem megbízásából törvényjavaslatokat készíthet elő. Tagjait csakúgy, mint a minisztereket, az uralkodó jelöli ki, de az előbbiek csak a fejedelemnek, az utóbbiak a Népskupštinának is felelősséggel tartoznak. Egyetlen lényeges pozitívuma az alkotmánynak, hogy a polgári *szabadságjogokat taxatíve felsorolja,* a szabadságjogok katalógusából elmaradt azonban a gyülekezési és egyesülési jog. A polgárosult minták célszerű átültetése mellett tehát az alkotmányozók már egyetlen rést sem hagytak a néptömegek jogainak érvényesülésére. Még inkább szembetűnik ez a törekvés azokban az alkotmányos törvényekben, amelyek az 1869. évi alkotmány keretszabályainak kitöltését célozták.

A törvényhozó Népskupština rövid néhány hónap alatt az alkotmányos törvények egész sorát alkotta meg. A Népskupština és az Államtanács ügyrendjéről, az interpellációs jog gyakorlásáról, a miniszteri felelősség alkalmazásáról stb. hozott törvények azonban egyenként is kimutatható visszalépések hordozói voltak. Ez az *alkotmánykiegészítő jogalkotás* egyetlen év (1870) leforgása alatt született, maga után vonva a néptömegek teljes kiábrándulását az alkotmányból. Különösen rászolgált erre az ugyancsak 1870-ben kiadott választójogi törvény és a sajtótörvény. Az alkotmány 117. szakasza kilátásba helyezte a kisebb súlyú bűnügyekben eljáró esküdtszékek felállítását, a hozzá fűződő illúziókat azonban már a sajtótörvény eloszlatta. A belügyi szervek hatáskörébe utalta ugyanis ez a törvény annak az elbírálását, hogy mely sajtóvétség veszélyezteti az állam biztonságát. Állambiztonsági érdekből pedig, a sajtóügyek egy része eleve elvonható volt az esküdtbíróságok hatásköréből.

Eme negatívumok ellenére sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az *1869. évi alkotmány* és a kiegészítő alkotmányos törvényhozás a polgári *nemzetállam kiteljesedő szuverenitásának tükröződése.* Nem pusztán jelkép, hogy az alkotmány akkor

született, amikor az első szerb bank alapítólevelét rögzítették. A chartális alkotmánnyal és a kiegészítő alkotmányos törvényekkel a *modern állami struktúra* visszavonhatatlanul *polgárjogot nyert* Szerbiában, és ez az alapozó munka a 70-es években még néhány lényeges alkotással ki is egészülhetett. Ezek között ismeretesek az 1875–1876. évi *sajtó- és önkormányzati törvények,* amelyek némi engedményt hoztak és az önkormányzati jogokat is kiterjesztették. A 80-as évek elején zárul ez a közjogi liberalizálódást eredményező jogalkotás, amelynek jelesebb eredménye a *cenzúra eltörlése* (1881), a bírák kinevezési rendjét szabályozó törvény és az ugyancsak a korszakhatárunk végén (1871) született *esküdtszéki törvény*. A késleltetett polgári átalakulás balkáni lehetőségeihez mérten mindez jelentős előrehaladás volt. A polgári demokratizmus kifejlődéséről azonban az 1869-es alkotmány után sem beszélhetünk, miután a késleltetett polgári átalakulás olyan külső és belső feltételek jelenlétében zajlott le, amikor már a széles néptömegekkel való szövetség nem alakulhatott ki. Az új mechanizmus kiépítésének kora pedig – amely tehát a 60–70-es években jelölhető meg – annyira megkésett, hogy az imperializmus közelségében a parlamentáris monarchia klasszikus formáinak megszilárdítására nem maradt idő. Ennek az előrevetített gondolatnak az igazolását láthatjuk a 80-as évek közjogi küzdelmeiben, amely már a vizsgálódásaink harmadik összetevőjéhez vezet el bennünket.

Államtörténeti vizsgálódásaink során utalnunk kell *Horvátország* helyzetére is, ahol a polgárosodás számottevő eredményei már a 19. század első felében jelen voltak, majd az 1848-as forradalom hatása alatt a feudális jogrend megszüntetése is napirendre került. A jelentős társadalmi változásokat azonban nem követhette a horvát állami szuverenitás kialakítása, amely a soknemzetiségű Habsburg-birodalom, illetve a hazai államtörténetünk bonyolult összefüggéseiben válik érthetővé számunkra. Utaljunk mégis arra, hogy az *1848-as horvát Szabor* alapvető közjogi döntéseivel egy feudális elemeket átmentő, de már polgári jellegű állami struktúra kialakításának lehetőségeit kereste, a Bach-korszak azonban elzárta ezeknek a törekvéseknek az útját. A birodalom helyzetének megrendültével az 1861. évi horvát Szabor egy osztrák szövetségi állam keretében remélt újabb előrelépést, a körülmények azonban az ún. *horvát–magyar kiegyezés* megteremtéséhez vezettek (1868), aminek elfogadására kényszerültek a horvátok. A késleltetett polgári átalakulás tehát a horvát területeken egy *korlátozott autonómia* keretei közé szorította a közjogi átalakulást, és a nemzeti egységmozgalom vezetésének lehetőségeitől elzárta a horvátokat. Ezek a *kedvezőtlen körülmények érvényesültek a Szerb Vajdaság, Dalmácia* és *Szlovénia* történetében is. Rijeka státusán 1848 sem változtatott és ezt a horvát–magyar kiegyezés 66. §-a sem módosította lényegbevágó módon. *Crna Gora* (Montenegro) 1852-től szakadatlan harcot vívott az önállóságáért, de a Berlini Kongresszus (1878) által elismert montenegrói függetlenség ellenére a (belső) közigazgatási önkormányzat vitelére rendelt állami struktúra korszerűsítése csak a századfordulót követő években indult meg.

A délszláv népek modern jogrendjének késői megalapozódásához visszatérve ismét csak azt látjuk, hogy a szuverén polgári nemzetállam státusára felemelkedő *Szerb Fejedelemség jogrendjének változásai a 60-as évektől kezdve meghatározó tényezővé váltak*. Így az ABGB közvetlen hatása alatt keletkező magánjogi kodifikáció (1844) polgári érdekeket kifejező továbbfejlesztése a 60-as évek elején lényeges eredményekhez vezetett. A polgárosodás – és főként az áruforgalmi viszonyok – hatása alatt már az 50-es években mozgalom indult a kereskedelmi szabadság biztonságát szolgáló intézmények kiépítésére. A tanzimát utolsó nagy alkotása, az 1856-os hatti humajjun és az átmenő nemzetközi kereskedelem érdekei is késztették a jogrend korszerűsítését. Ezért *1856-ban Kereskedelmi Tanácsot hoztak létre,* majd az évtized végén kialakultak

az önálló *kereskedelmi bíróságok* is. A joggyakorlat eleve a polgárosult nyugati jogminták felhasználására kényszerült, majd pedig a kibontakozó francia orientáció hatása alatt egyenesen a *Code de Commerce anyagának átvételére került sor*. 1860-ban, fejedelmi törvénykönyvként a francia Kereskedelmi Törvénykönyv recipiálása történt meg, és ez a lépés igen *jó szolgálatot tett* a jogtudó értelmiséggel még nem rendelkező *szerb társadalomnak*. A kódex a francia minta szinte változatlan átültetésével, persze átmeneti nehézségeket is hozott, de az átmenő kereskedelmi viszonyok domináns szerepe rövid idő alatt leküzdötte a szokásjogi konzervativizmus ellenállását. Ezek a külső tényezők hatottak oda, hogy a szerb Kereskedelmi Törvénykönyv már a váltójogot és általában a pénzforgalmi viszonyokat is szabályozta, a belső bank- és hitelviszonyok viszont csak egy évtizeddel később értek meg a szóban forgó legiszláció gyakorlati alkalmazására.

Az idegen jogminták bevételének összetettségére utal, hogy a francia kereskedelmi jog recipiálásával szinte egyidejűleg zajló *anyagi büntetőjogi jogalkotás* már ismét a német jogminták felé vonzódott. A munkálatok lényegében 1855-től folytak, és néhány fejedelmi részletjogalkotás is útját egyengette a porosz minták behatolásának (a fejedelmi hatalom védelméről, a kihágásokról stb.). Miloš fejedelem 1859-ben életbe léptette az 1851-es *porosz Btk. hatása* alatt megszövegezett törvénykönyv általános részét, útmutatóul a jogbizonytalanság leküzdésére. A falusi lakosság gyors pauperizálódása, illetve a polgárosodást kísérő bűnözés elszaporodása miatt *egy évvel később* (1860) *bevezetére került a Btk. különös része* is, ami azzal járt, hogy a legiszláció mechanikusan vette át a porosz kodifikáció szabályait, és a jóval fejletlenebb társadalmi valósághoz tapadó helyi sajátosságok figyelembevételére nem maradt idő. Következésképpen az alapjában előremutató kódex módosítása már a gyakorlati alkalmazás első éveiben napirendre került, sőt a bírói gyakorlat egy ideig ellenállást is tanúsított vele szemben. Lényeges változást csak az *1865*-ben életbe lépő *büntető perrendtartási törvény* hozott, amikor is az új bírósági szervezeti törvény egyidejű kibocsátása által a jogbizonytalanság visszaszorítása eredményekhez vezetett. A büntető perrendtartási törvény eljárásjogi garanciái azonban a bírói gyakorlatban csak a következő évtizedek folyamán szilárdulhattak meg. A jogi képviselet képesítéshez kötését (1865), az ügyvédség megszervezését és a bírák kinevezési rendjét szabályozó törvényhozásnak egészen a korszakhatárunk végéig még gyakran kellett foglalkozni a jogszolgáltatás korszerűsítésével. A jogrend polgári jellegű átalakulása területén azonban az érintett két évtizedben egy átütő erejű változás zajlott le. A változások kísérőjelensége azonban nem csak a polgárosult jogminták átvételének összetettségében tűnik ki, hanem abban is, hogy ez a késleltetett burzsoá jog nem hozta magával a polgári demokratikus jogi biztosítékoknak a kifejlődését. Az átalakulás miként ismét csak visszahatott a jogrend fejlődésére, amely elsődlegesen a kialakult új tulajdonjogi állapotok védelmét szolgálta, és a *polgári szabadságjogok szűkre szabott katalógusához jogi biztosítékok nem tapadhattak*. A nem adófizető polgárok és az eladósodó falusi kisárutermelők pedig egy idegenből átplántált – de a korábbinál jóval fejlettebb – jogrendszer korlátaival találták szembe magukat.

A Habsburg-hatalom alatt álló *Horvátország* és *Szlovénia jogfejődése* már az 1848-as forradalom előtt rendkívül ellentmondásos volt. Egyes területeken, főként a mező-

gazdasági árutermelő gazdaság kialakulása alapján a polgárosodás feltételei előrehaladt stádiumba jutottak. A rendi kiváltságok szintjén megrekedt helyi szokásjog konzervativizmusát ezek a változások áttörték, és maga az árutermelő (feudális) nagybirtokos osztály is érdekeltté vált a jogrend átalakításában. A horvát Szabor reformtörekvése a 40-es években, és főként az *1848*-ban ülésező zágrábi Nagy Népi *Szabor döntései a jogegyenlőséget,* a *közteherviselést* és a *jobbágyság megszüntetését is elérték*. Az ausztroszláv orientáció azonban az önálló burzsoá jogrend alapozásának elbukásához vezetett. A neoabszolutizmus viszont az osztrák feudálkapitalista jog oktrojált bevezetésével viszonozta a horvátok, szlovének udvarhűségét. *1852*-ben császári pátens útján az *Optk. bevezetésére került sor,* de ez a felemás polgári jog lényegében meg is felelt az adott társadalmi igényeknek. Némi eltérést csak a házassági jog területén foganatosítottak a helyi körülményeknek megfelelően, de az uralkodó (katolikus) valláshoz tartozók családjogi viszonyait is az egységes birodalmi joggyakorlathoz igazította az 1855-ös konkordátum, amelyet Horvátország és Szlovénia területére is kiterjesztettek. A Bach-korszakban nyert bevezetést az osztrák *polgári perrendtartás törvénye* (1852) is, amely a legnagyobb mértékben korszerűtlen volt és a polgári bíróságok gyakorlatában a feudális maradványoknak kedvezett. Jóval *fejlettebb jogintézmények bevételével járt az ugyancsak 1852-ben életbe léptetett osztrák Btk.*, amely a Code Pénal legfontosabb vívmányait is magával hozta. A bűncselekmények hármas felosztása (bűntett, vétség, kihágás) korszerű büntetési rendszerrel párosult, amely már a testi fenyítés módozatait is kiküszöbölni törekedett. A törvénykönyv azonban a birodalmi törekvések alátámasztásán túl a gyakorlatban fennálló viszonyok egyoldalú támaszává vált. Népellenes élén az sem változtatott, hogy az *1875*-ben bevezetett *osztrák büntető perrendtartási törvény* úgyszólván teljes katalógusát hozta a klasszikus büntető eljárásjogi elveknek. Mindezek az alapozó jogforrások szinte változatlanul tovább éltek a 19. század harmadik harmadában.

Az osztrák függésben maradt délszláv területeken ugyanakkor erős *feudális maradványok*, sőt egynémely *primitív szokásjogi csökevények* is fennmaradhattak. A falu társadalmi differenciálódása nyomán megjelenő horvát zadruga-reformtörvény (1840) utat nyitott ugyan a nagycsaládi közösség felbomlásához, de nem törte meg a falusi társadalom fejlődését gátló primitív szokásjog uralmát. A polgári fejlődést akadályozó maradványok felbomlását tükröző újabb jogi változások pedig csak a 80-as években keletkeztek.

Rijeka (Fiume) 1868-as „corpus separatuma" együtt járt az osztrák birodalmi jog oktrojálásával, az autonómiáért küzdő *Montenegró* (Crna Gora) elavult jogrendjében pedig csak a Berlini Kongresszus döntései nyomán jelentkezhetett némi változás. Az áthidalhatatlan ellentmondások szembetűnő példájaként említendő, hogy a Bécsi Kongresszus (1815) döntései alapján végleg Ausztria hatalma alá került *Isztriában* az óhorvát nyelven íródott 1325-ös Isztarszki Razvod, illetve a Policai Statútum 1440-ből származó változata is élő jognak számíthatott a 19. század első felében. A neoabszolutizmus Isztriát grófság rangjára emelte (1850), és 1867-től egy korlátozott autonómiával is felruházták az olasz királyság hatalmi törekvéseinek ellensúlyozása érdekében.

Összegezve az elmondottakat, a délszláv népek jogrendjének alapozásában *két pólus alakult ki:* a *Szerb Fejedelemség fejlett burzsoá jogmintákra támaszkodó* (vegyes) *jogrendje* és az *oktroj útján kialakult osztrák jog területe*. Mindkét terület tipikusan késleltetett vonásokat hordozott, de a szuverén polgári nemzetállam jogalkotásában rejlő lehetőségekhez csak Szerbia jutott el. Az új jogrend demokratikus hagyományai

azonban egyik területen sem nyertek polgárjogot, és a jog egyes ágazataiban jelentkező (recipiált) klasszikus jogelvek tartalommal telítésére nem maradt idő. Az új jogrend kiépítésének folyamatához sehol sem tapadt az uralkodó körök és a nép tartós szövetsége, következésképpen ezek a jogcsoportok eleve népellenes célkitűzésekkel keletkeztek, és a külföldi tőkebehatolás, illetve az ipari forradalom deformált (és egyenlőtlen) jelenségeinek hatása alá kerülve permanens válsággal küzdöttek.

A modern jogrend alapjainak lerakása a két román fejedelemségben

A délkelet-európai népek polgári jellegű állam- és jogrendjének kibontakozását elemző vizsgálódásaink már az előzőkben is bizonyságát adták annak, hogy az idevágó összehasonlító jogtörténeti kutatások a közel egyidejűleg zajló magyar jogtörténeti átalakulások megértéséhez is elvezetnek. A délszláv népek kialakuló új jogrendjének egyes összetevői a hazai jog fejlődésével közvetlenül is kapcsolatba kerültek, és ennek a történelmi sorsközösségnek megfelelően el nem hárítható összehasonlító jogtörténeti tapasztalatok épülnek bele szervesen az újkori magyar jog történetébe. Még erőteljesebb példáját látjuk ennek a három különböző államalakulat keretén belül élő román társadalom polgári jellegű jogrendjének kialakulása esetében. A Habsburg-uralom alatt élő erdélyi román társadalom polgárosodásának megértéséhez is szükséges azonban a moldvai és a havasalföldi román jogfejlődést látnunk, miután a nemzeti függetlenségi mozgalom a soknemzetiségű birodalom határait már a polgári átalakulás korát jóval megelőzően átlépte.

Csak vázlatosan idézhetjük fel az erdélyi román nemzeti mozgalom 18. századi fellépését, amelynek elbukása után a *nyelvi kulturális harc* nagy alakjai (Samuil Clain, Petru Maior) következtek, jelezvén azt, hogy bár az erdélyi román társadalom polgárosodó elemei még egy ideig megtalálták számításaikat a soknemzetiségű birodalom keretei között, a *nemzeti ébredés* eszmei előkészítői a közeledő társadalmi forradalom alapvető feladatainak megoldására mozgósítottak. Az 1848–1849. évi antifeudális (nemzeti) mozgalom azonban már a márciusi forradalmunkkal egyidejűleg jelentkezett, és a két nép természetes szövetségének késői felismerése következtében a magyar függetlenségi harccal együtt bukott el. A megkésett polgári forradalmunk alatt és után tehát még nyilvánvalóbb a közvetlen történelmi kapcsolat, miután a neoabszolutizmus, illetve a kiegyezés utáni Magyarország jogrendje az erdélyi románság körében is hatályosult. A császári udvar meggyengült nemzetközi pozíciói láttán még 1863-ban kísérletezett az erdélyi nemzetek arányos képviseletén alapuló diétával, de a kiegyezés ezeket a próbálkozásokat végképp elejtette.

A saját uralkodó (feudális) osztállyal rendelkező moldvai és havasalföldi román társadalom polgárosodásának kedvező történelmi feltételei a 19. század első felében érlelődtek. A moldvai és a havasalföldi *fejedelemségek államjogi státusa* a *Regulamentul Organic-ok* (1831, 1832) alapján *közel került az állami szuverenitáshoz*. A Portától való függést már csak nagyhatalmi érdekek ütközése tarthatta fenn, az átmenetileg elháríthatatlan orosz protektorátus pedig éppenséggel a román nemzeti fejedelmek államhatalmának korszerűsítése irányába hatott. Korszakunk elején a két román fejedelemség feudális jogrendjének viszonylagos stabilizálódását eredményezték tehát a polgári átalakulás előtörténetéhez sorolható *reformok*, amelyeket a tanzimat kibontakozása is megerősíteni látszott. Az újabb kutatási eredmények nyomán úgy tűnik, hogy a fejedelemségek társadalma, a Közép- és Kelet-Európát jellemző árutermelő gazdaság és a török uralom alatt élő népek feudális termelő módja közé ékelődő átmenet jellegét öltötte magára, ami közelebbről abban jutott kifejezésre, hogy itt a majorsági gazdálkodás és a robotrendszer csak megkésve jelentkezett, és szinte „egy-

beolvadt az eredeti tőkefelhalmozódás folyamatával" (Niederhauser). Ez a fejlődési stádium pedig „ha ellentmondásosan is, de közvetlenül elvezet a tőkés viszonyok keletkezéséhez... és beletorkollik a modern kapitalizmus előtörténetébe". Havasalföld és Moldva ilyen előzmények után válhatott az *1848-as forradalmak* cselekvő részesévé.

A forradalom *utolsó oszlopai* közé sorolt moldvai és havasalföldi forradalmak tehát történelmi bizonyítékát is adták annak, hogy a polgári nemzetállam és jogrend kiépítésének elérkezett az ideje. Jaşiban a forradalom már 1848 márciusában (márc. 27.) kitört, amelynek előzményei közvetlenül a regulamentáris fejedelmek erőszakos uralmával szembeni általános elégedetlenségből fakadtak. A haladó értelmiség és a liberális nemesség mozgalmához azonban csak egy viszonylag gyenge polgári réteg kapcsolódhatott, így a Hotel Petersburgban megfogalmazott *35 pontos petíció* (Petiţiunea-proclamaţie) a Szervezeti Szabályzatok megőrzése mellett foganatosítandó *reformokban merült ki. Alexandru Joan Cuza,* a későbbi fejedelem ebben a mozgalomban tűnt fel először, és a liberálisokat támogatva közrehatott abban, hogy a reformtörekvéseket polgári jellegű társadalmi és államszervezeti kívánalmakkal is kiegészítették. A jobbágyság helyzetének könnyítésén túl a jogegyenlőséget, a személyes szabadság biztosítását és a sajtónak a cenzúra alóli felszabadítását követelték, de a petícióban kitértek a választott törvényhozó gyűlés összehívásának szükségességére és a miniszteri felelősség elvének bevezetésére is. A szerény követelések köre a fejedelmi hivatalnokok visszaéléseinek megszüntetésével, a nemzetőrség és a nemzeti bank felállításának óhajával lezárult. Forradami tömegmozgalom hiányában azonban a moldvai *petíciós mozgalom bukásra volt kárhoztatva.* Csak az üldöztetések elől Bukovinába menekültek értették meg később, hogy a jobbágyság megszüntetése nélkül maradandó társadalmi változás nem remélhető. Az alapvető termelési viszonyok módosításában azonban még ez a megkésett felismerés is csak a bojároknak fizetendő megváltásos jobbágyfelszabadításig jutott el, a politikai jogegyenlőséget és az államberendezkedés korszerűsítését célzó törekvések azonban feltétlenül előbbre mutattak a Jaşiban proklamált 35 pontos petíciónál.

Az 1848-as moldvai petíciós mozgalomhoz képest jóval fejlettebb *forradalmi átalakulás lehetőségei érlelődtek a havasalföldi román fejedelemségben,* de az elérhető eredményeket itt is behatárolták a belső társadalmi feltételek. A Porta és az orosz protektorátus függőségében uralkodó fejedelem (Bibescu) önkénye elleni harcnak már számottevő előzményei voltak. A *polgári átalakulás és* a *nemzeti függetlenség ügye összefonódott* már a 40-es évek elején születő titkos egyesületek mozgalmában (Dimitrie Filipescu, Murgu Eftimie), amely a fegyveres harc szükségességét is tudatosította. A Testvériség (Frăţie) nevű titkos egyesület (1843) eszmeileg is jól felkészült vezetői pedig az 1848-as forradalom előkészítését is vállalták. A havasalföldi polgárosodás erőinek jelentékeny párizsi emigrációs csoportja is volt, amely a Czartoryski vezette lengyelekkel szoros kapcsolatot tudott teremteni.

A havasalföldi forradalmi mozgalom a polgári nemzetállam megteremtése és a feudális jogrend felszámolása mögé a szélesebb *néptömegeket is mozgósítani tudta* a fejedelemség területén, és a forradalmi átalakulás külső feltételei közt is reálisabban tudott tájékozódni. A mozgalom viszonylagos érettségével együtt járt azonban a

differenciálódás, a mérsékelt *liberálisok* (Eliade Rădulescu) és *radikálisok* (Bălcescu) törekvéseinek elkülönülése is. Bălcescu és a forradalmárok közül sokan a februári napokban még Párizs barikádjain küzdöttek, s mire hazájukba visszatértek, a helyi forradalmi bizottságok egy része a mérsékelt liberálisok vezetése alá került. Így az állam- és jogrend átalakításának kezdetét jelző *Izlazi Kiáltvány* (jún. 21.) csak egy kompromisszum terméke lehetett a két irányzat között. Ez a közjogi alapelveket rögzítő okmány már a polgári nemzetállam szuverenitásából is engedett. Bár a Szervezeti Szabályzatban kifejeződő cári protektorátust a kiáltvány megszűntnek nyilvánította, de a formálisnak tűnő államjogi kapcsolatot a Porta irányában nem számolta fel. A mérsékelt liberálisoknak engedve a havasalföldi forradalmároknak rövidesen tapasztalniok kellett azonban, „hogy a világ császárai, urai és bojárjai csak azt adják oda, amit a népek tőlük elragadnak" (Bălcescu). Még súlyosabban behatárolta a havasalföldi forradalom lehetőségeit a bojárok kártérítésével megoldandó jobbágyfelszabadítás, amelynek végrehajtását az Izlazi Kiáltvány a majdani összehívandó alkotmányozó gyűlés feladatává tett. A polgárosult Nyugat államszervezeti tapasztalatainak átültetésében azonban számottevő előrelépések történtek.

A *Kiáltvány szerzői a klasszikus állami alapelvek egész sorát fogalmazták meg*, és a polgári szabadságjogok meghonosítását is kilátásba helyezték. Látható, hogy a *hatalmi ágak elválasztásának* formális rögzítése helyett a praktikus célokat kifejező alkotmányos törvényhozás, a *népképviselet*, a miniszteri, a közhivatalnoki felelősség megteremtése került előtérbe. A népképviseletet még az állami főhatalom képviselőjének választására is ki akarták terjeszteni, aki „a társadalom bármely rétegéből" kikerülhet. A sajtó- a gyülekezési-, a szólás- és lelkiismereti szabadság meghirdetése, a cigányok felszabadítása és a kolostorok vagyonának elkobzása, valamint a polgári nemzetállam védelmét biztosító *nemzetőrség felállítása* bizonyítja ezeknek a törekvéseknek a progresszív jellegét. A mozgalom gyakorlati eredményei is jobbára ez utóbbi területeken jelentkeztek, miután a főváros tömegmozgalma a fejedelmet az Izlazi Kiáltvány alapján megfogalmazott alkotmány kihirdetésére kényszerítette. Az *első felelős kormány* kinevezésére is sor került, de abban már a megalkuvás erői kerültek túlsúlyba. A Neofit metropolita vezette kormány a Portához és az európai forradalmi kormányokhoz is megbízottakat küldött, és kereste az új államhatalom nemzetközi elismerésének lehetőségeit. A lengyel emigránsokra bízott hadseregszervezést, az alkotmányozó gyűlés összehívását és a *Bălcescu* által ismételten kezdeményezett jobbágyfelszabadítást azonban már nem tudta megoldani. A cári *Oroszország és a Porta fegyveres beavatkozása megtörte a havasalföldi forradalom erejét*, a felelős kormányt feloszlatták, és Szelim pasa a fejedelem távollétében Eliade Rădulescu vezetésével helytartótanácsot alakított. A megszállók formailag a Szervezeti Szabályzatok visszaállításáról beszéltek, de a két román fejedelemség státusának sorsa ismét csak a soron következő nemzetközi egyezmények alapján dőlhetett el.

A dinasztikus Európa rendjének helyreállítói 1848 után saját hazájukban is a polgári forradalmak örökségének végrehajtására kényszerültek. A Porta és a cári Oroszország ettől eltérő helyzetben volt, és ez a két román fejedelemség sorsára is rányomta bélyegét. Ausztria és Poroszország belső problémáival volt lekötve, de a nyugati hatalmak sem tudták meggátolni, hogy a *Balta–Limanban megkötött egyezmények* (1849) *alapján* (orosz–török konvenciók) *a megszálló hatalmak* a Szervezeti Szabályzatokban foglalt *autonómiát ismét korlátozzák*. A forradalmi vívmányokat felszámolták, a katonai közigazgatást egy időre (1851-ig) állandósították, és a Porta bizalmát élvező fejedelmek hatalmát visszaállították. A konvenciók szerint a fejedelmek szükség szerint állandó és rendkívüli országgyűlések összehívására is jogot

nyertek, de elhatározásaikat az orosz–török megbízottak jóváhagyásától tették függővé. A földesúri tulajdonjog sérthetetlenségének kimondása mellett az egyezmények a jobbágyság helyzetének rendezését is előírták, de a megszállás idejének lejárta előtt (1851) foganatosított reformok csak azt célozták, hogy a leigázott lakosság az adót és a robotszolgáltatásokat képes legyen teljesíteni. Ezek az intézkedések a *krími háborúk lezárásáig tudták késleltetni* ismét a polgári jellegű állam- és jogrendre való *áttérést*. A polgárság gyengesége, a forradalmak és a néptömegek tartós szövetségének kialakulatlansága és a kedvezőtlen nemzetközi körülmények tehát eltorlaszolták az átalakulás útjait, és átmenetileg a megkésett polgári átalakulás előtörténetébe sorolt vívmányoktól is megfosztották Havasalföld és Moldva társadalmát. Ennek ellenére az ún. késleltetett burzsoá állam- és jogrend alapjainak lerakását már csak az 50-es évek közepéig lehetett elodázni, miután a krími háborúk a román polgárság gazdasági felemelkedését indították el, a jobbágyok harca pedig újabb lépések megtételére (1854) kényszerítette a Portától függő kormányzatot. Az *50-es évek második felében* születő közjogi változásokkal tehát az *átmenet gyakorlatilag megkezdődött*, sőt a megoldásformák konkrét elemzése mutatja (alább), hogy a félúton elakadt román forradalmak rövid életű vívmányai is szervesen ide tartoznak.

A félúton elakadt polgári forradalmak után az árutermelő gazdaság fellendülése a Kontinens keleti területein általában megfigyelhető. A Kelet-Európa, illetve a török uralom alatt álló balkáni népek közé ékelt, sajátosan átmeneti jellegű román társadalom némi késéssel a *tőkés gazdasági fellendülés* hatása alá került. Az 50-es évek második felében ugrásszerűen gyarapodott az ipari tevékenység, és főként az árutermelő nagybirtok nyersanyagait (gabona-, fa-, bor) feldolgozó üzemek gépesítésének első eredményei is szembetűnően jelentkeztek. Az *első vasút* megépítése (1868), az *első román bank* (1857) születése és a kereskedelmi forgalom fellendülése mögött a bojári nagybirtok, a kereskedő polgárság és a hiteléletet kezében tartó *külföldi tőke szerepének fokozódása* volt a meghatározó. Ezek a determináns fejlődési folyamatok a régi (bojári) és az új vagyonos osztályok összefonódását eredményezték még mielőtt a két fejedelemség egyesülése nyomán a modern állam- és jogrend megalapozásának gyakorlati feladatai napirendre kerülhettek volna. Az *alapvető változásokat továbbra is késleltető* külső (nemzetközi) *körülmények befolyásolták*, de az áttérés konkrét megoldásformáinak kialakulását többé nem a forradalmi tömegmozgalom, hanem a kapitalizálódó nagybirtok és az újgazdagok szövetsége késztette. Korszakunk végén az egyesült *román állam a dinasztikus Európa rendjében is elfoglalta a maga helyét*, miután a porosz uralkodóházból származó dinasztia alapításával Németország szövetségét kereste és ezzel a teljes nemzeti egyesülés ügyét is feladta.

A bonyolult közjogtörténeti változások a krími háború eredményeivel összefüggésben jelentkeztek. A fejedelemségek területét orosz és osztrák csapatok foglalták el, ami ismét a Porta befolyásának felszámolását eredményezte. Ausztria hadbalépése és a nyugati tőkés hatalmak érdekeltsége azonban a *Párizsi Kongresszushoz* vezetett (1856), amely az autonómia garantálása mellett a *két hatalom védnöksége alá helyezte a fejedelemségeket*. A cári Oroszország elszigetelését célzó politika kedvezett tehát a román ütközőállamok megszilárdításának. A Párizsi Kongresszus döntései alapján a *fejedelemségek belső rendjének szabályozására* ún. *ad hoc divánokat hoztak létre* a

meglévő fejedelmi főtisztségviselőkből, bojárokból és a politikai élet vezető személyiségeiből. Az ad hoc dívánokat a Porta e célra kiadott fermánja hívta össze, és a tagok behívásának rendjét is ez határozta meg. A városok adófizető polgárai választhattak 2-2 követet (a fővárosok 4-4 tagot), a megyék a földbirtokosok köréből 5-5 tagot. A követek ún. elektori kollégiumokban gyülekeztek (tartományonként), és itt választották meg az ad hoc gyűlések részvevőit. Az egyházi főméltóságok és a fejedelmi főtisztviselők pedig személyre szóló meghívásban részesültek, így az ad hoc dívánok összetétele eleve gátat szabott a késleltetett átalakulás lehetőségeinek. A Balta-Liman szellemében kinevezett fejedelmek mandátuma is lejárt, így az *ad hoc dívánoknak dönteni kellett az új fejedelem megválasztásáról,* de nem vitathatták a Portához való államjogi kapcsolatokat. A polgári érdekek következetesebb képviselői a két fejedelemség unióját követelték, az antiunionista nagybojári körök azonban hatalmi pozícióikat féltve szembekerültek az egyesülés gondolatával, és belső, politikai válságot idéztek elő.

A védnökhatalmak ilyen előzmények után új ad hoc dívánok összehívására kényszerültek, ezekben az új gyűlésekben azonban az *unionisták kerültek fölénybe.* Az ad hoc gyűlések ajánlásait a hatalmak képviselői ismét megtárgyalták (1855), de csak az unió híveinek formális kielégítésére törekedtek, miután az elfogadott határozatok szerint Moldva és Havasalföld az *Egyesült Fejedelemség* státusát veheti fel, de mindkét fejedelemség megtartja önálló uralkodóját és végrehajtó hatalmát. Mindkét fejedelemségben törvényhozó gyűlés összehívására kerülhet sor, de közös törvényhozásról csak a Focşaniban felállítandó vegyes bizottság javaslatai alapján lehetett szó. Nem ellenezték a hatalmak, hogy a nemzetőrség szervezete azonos legyen, és a két fejedelemség közös Semmítőszéket állítson fel. A jogrend alapjait érintve csupán az előjogok eltörléséről, a törvény előtti egyenlőségről és a jobbágyviszonyok külön törvény útján való szabályozásáról szóltak a határozatok. A *polgári szabadságjogokról* teljesen *megfeledkeztek* ezek a döntések, valójában azonban az ad hoc gyűlések nem szorgalmaztak ilyen értelmű változásokat. A párizsi határozatok mellékleteként nyilvánosságra hozott választójogi szabályzatok pedig azt a nyilvánvaló célt szolgálták, hogy a külön-külön megválasztandó törvényhozó testületek összetételének formálásából a néptömegeket kizárják. Még a Porta 1857-es fermánjánál is reakciósabb ajánlásokkal akarták a hatalmak a vagyonos osztályok szövetségét alátámasztani.

A nemzeti egységmozgalomtól azonban a gazdasági és politikai hatalmát átmentő bojárság sem tudta függetleníteni magát. Így történhetett, hogy a moldvai Választógyűlés által fejedelemmé emelt *Alexandru Joan Cuza* ezredest (1859) néhány nappal később Havasalföld képviselői is államfővé nyilvánították, és az olasz–osztrák háborúk küszöbén kialakult helyzetben a külső beavatkozás veszélye is elháríthatóvá lett. Cuza fejedelem a Portánál tett eredményes lépéseket az egyesülés elismerése érdekében, majd a garantáló hatalmak hozzájárulását is kieszközölte (1861) a két fejedelemség törvényhozó gyűlésének együttes összehívására. Ezzel végre a külső és a belső feltételek is kedvező körülményeket teremtettek a megkésett polgári társadalom igényeihez szabott államberendezkedés és jogrend kiépítésére. Cuza az egyesülés adta kedvező körülményeket a lehető legteljesebb mértékben ki akarta használni, és ezért a liberálisok baloldali elemeire támaszkodva a megoldatlan társadalmi (jobbágyfel-

szabadítási) problémákkal egyidejűleg *napirendre tűzte az állami mechanizmus korszerűsítését* és a román társadalom testére szabott jogminták meghonosítását. Eredményei a Portához fűződő államjogi kapcsolatok megszakítása nélkül egy újjászülető szuverén államhatalom sajátos történelmi szerepére utalnak, amelynek az évszázados elmaradottság felszámolása, közelebbről az új jogrend alapjainak lerakásában pedig a kelet-európai jogcsoport szintjéhez történő felzárkózás volt a feladata.

Cuza az egyesült fejedelemség élére kerülve rövidesen felismerte az államhatalom különleges történelmi szerepében rejlő lehetőségeket, és rövid *hét esztendő leforgása alatt az állam- és jogrend megalapozásának szinte minden lényeges kérdését napirendre tűzte*. A védnök-hatalmak ajánlásai szerint megválasztott törvényhozó gyűlés azonban eleve alkalmatlan volt a feladat elvégzésére. A 16 tagú focşani-bizottságnak az egységes jogalkotást előkészítő munkája már valamivel szilárdabb támaszt adott, miután a törvényjavaslat eleve a fejedelem jogkörében volt, és a bizottság nyolc tagját is maga jelölhette ki. Cuza haladó törekvéseinek kedvezett az ország egyetlen Semmítőszékének felállítása is, ami a jogbizonytalanság időszakának áthidalását tette lehetővé a kormányzat számára. Valójában azonban a fejedelemnek alárendelt *végrehajtó hatalom és* az újjászervezett *nemzetőrség képezett szilárd támaszt a* felhalmozódó problémák megoldására. A fejedelem a liberálisok támaszát keresve már az 50-es évek végén hozzáfogott a képviseleti rendszer megreformálásához. A reakciós összetételű országgyűlést feloszlatta, de a párizsi konvenciók alapján történt újabb választások még rosszabb feltételeket teremtettek. A konzervatív párt minden haladó kezdeményezés elől elzárkózott, majd a liberálisok agrárius szárnyával szövetkezve a fejedelmi hatalom korlátozását követelte. Cuza ismét feloszlatta az országgyűlést és a Focşaniban ülésező Központi Bizottságot (Comisia Centrala), majd a hatalmakhoz fordult a párizsi határozatok választójogi előírásainak (46. c.) módosítását kérve.

A védnökhatalmak válaszra sem méltatták a kezdeményezést. *Cuza* ismét *visszatérni kényszerült* tehát a *fejedelmi hatalomra alapozott reformokhoz*. A kormány éléről leváltotta a konzervatív körök képviselőjét (Barbu Catargiu), és a liberálisokat képviselő *Mihai Kogălniceanut* bízta meg a kabinet vezetésével. A liberális kormány sorra felvetette az égetően sürgős reformokat. Ez vezetett az egyházi javak szekularizálásához (1863), amit az ismét összehívott országgyűlés is megerősített. A kormány új agrárreform tervezete azonban szakításhoz vezetett, miután a liberális kabinet bukását ismét csak az országgyűlés feloszlatásával lehetett elhárítani. A válság leküzdésére *Cuza* öt éves *teljhatalmat kért* a védnökhatalmaktól, de válaszra hiába várván *népszavazással életbe léptette az ország első alkotmányát (1864)*, amely kiterjesztette a végrehajtó hatalom jogosítványait, és új választójogi rend bevezetését is lehetővé tette. Az adócenzus csökkentésével azonban csak egy vékony polgárosodó réteg előtt nyitotta meg a politikai jogok gyakorlását, és a Cuza által feloszlatott Comisia Centrala helyett *felállította a második kamarát*, amelynek 64 tagja kinevezés útján kaphatta megbízását. A garantáló hatalmak nagyköveti konferenciája (Konstantinápoly, 1864), szenátusra változtatta a második kamara megnevezését, amit a fejedelem állandó jellegű tanácskozó szervvé formált, és azt a reformok végrehajtásában a törvényhozó gyűlés ellenkezésének gyengítésére kívánta felhasználni. A célt azonban nem érhette el, mivel a metropolita elnöklete alatt álló testület igen rövid idő alatt a

nagybojári reakció gyülekezőhelyévé lett. A fejedelem (Hospodorul) kiterjesztett hatalmi jogosítványai, és főként a törvényerejű rendeletalkotás volt tehát az egyetlen célravezető megoldás az égetően sürgető reformok létrehozására. Így az alkotmány (statútum) meghirdetésével *egyidejűleg* az államhatalom korszerűsítését célzó *törvényerejű rendeletek kiadására került* sor. A *Semmítőszék* újjászervezésére, az *Állami Számvevőszék* és a *Kereskedelmi Kamarák* felállítására, az *oktatásügy* rendezésére, sőt még a helyi közigazgatási *önkormányzatok* felállítására is törvényerejű rendeleti úton került sor. A belügyminiszter irányítása alatt *Rendőri Főigazgatóságot* (Direcţia generală a poliţiei), az önkormányzati gyűlések alapján pedig a helyi rendfenntartó erőket szervezték meg. Rendeleti úton fejlődött ki a *belbiztonság* (Sigurantă) *szervezete* és a vidék rendjét őrző *csendőrség* (Jandarmeria). A fejedelmi törvény alapján szervezett Állami Főszámvevőszék (Inalta Curte de Conturi) 1864-től a legfőbb pénzügyi ellenőrző szervvé vált, és a polgári korszak végéig fennmaradt. Hasonló úton fejlődött ki az államilag monopolizált temékek (só, gyufa, dohány stb.) forgalmazásának rendjét kézbentartó központi igazgatóság (Casa autonomă a monopolului) és a vámhivatal. A *jobbágyfelszabadító törvénynek* (1864) is voltak számottevő államszervezeti vonatkozásai, a fejedelmi legiszlációnak a polgári jellegű államberendezkedés megalapozását célzó eredményei sorából mégis a helyi közigazgatási önkormányzatok születését kell kiemelni.

Cuza *1864-ben* két önálló fejedelmi törvényben vetette meg az alapját a polgári jellegű helyi önkormányzatnak. A *megyei önkormányzati törvény* (Legea Judeţene) tanácskozó és végrehajtó szervek választását írta elő, és ezzel a vagyoni cenzuson nyugvó képviseleti jog érvényesülésének széles kaput nyitott. A *megyék* (Judeţul) közigazgatási szerepét, hatáskörét és az önkormányzati szervek feladatait is rögzítette a törvény. Hasonló szerepet töltött be a *községi önkormányzati törvény* (Legea comunală), amely a község (a város) élére a választott községtanácsot, illetve a községtanács kebeléből kijelölt (végrehajtó) elöljáróságot (Primarul) állította. A képviseleti jog vagyoni cenzuson nyugszik a városi önkormányzat esetében is, de az már szélesebb polgári rétegeket juttatott a politikai jogok gyakorlásához, sőt a röviddel később jelentkező új községi választójogi törvény (1886) a burzsoá demokratizmus kialakulásának is kedvezett. Az egyesült román fejedelemség önkormányzati rendszerét mégis tipikusan késleltetett, kelet-európai képződménynek minősíthetjük. Erre utal a központi hatalomnak az a jogosítványa, hogy a megyei önkormányzat főnökét (Prefectul) csakúgy, mint a községi elöljáróság élén álló tisztségviselőket maga jelöli ki. A végrehajtó hatalom felügyeleti szerepe kiterjedt az önkormányzati tevékenység egész területére, amely a pénzügyi felügyelet területén a Számvevőszék hatáskörének vitathatatlanságával járt. A község és a megye közé ékelt *járás* (plasa) pedig valójában *nem rendelkezett önkormányzati jogokkal.* A járások vezetője – a hazai viszonyainkhoz közelálló módon – a *főszolgabíró* (primpretor) volt, akit a megyefőnök nevezett ki, és tevékenysége a megyei végrehajtó szervek akaratának megvalósításában merült ki. Csak jóval később (1894) fejlődött ki a községi járás (elővárosi, kerület), mint igazgatási egység, amely hasonlóan nem emelkedett önkormányzati rangra.

Cuza fejedelem államszervező törvényei tehát elszakíthatatlan kapcsolatban voltak a polgárosodó román társadalom igényeivel, és ezeknek az igényeknek a jogi kifejezé-

sében a haladó (polgárosult) bojárság és a liberális burzsoázia érdekeit egyesítő *Mihai Kogălniceanu* elméleti felkészültségére is támaszkodhatott. A fejedelmi hatalom jogosítványainak kiterjesztése útján lehetett csak túllépni azokon a korlátokon, amelyek a liberálisok megalkuvó törekvéseiből és a bojárok politikai befolyásának fennmaradásából származtak. A központi (végrehajtó) szervek korszerűsítésében, és főként a helyi önkormányzati rendszer kiépítésében még így is *maradandót alkotott* Cuza korszaka. Az állami szuverenitás közel teljessé tételével egészíthető ki ez a kép, miután Cuza 1864. évi statútumát (alkotmányát) a hatalmak – mint a párizsi konvenciók tartozékát – elismerni kényszerültek, és ez a közjogi dokumentum már az autonómia státuszát áttörve az egyesült román fejedelemséget „beavatkozástól mentes" államhatalomnak minősítette.

A *bojári reakció* és a monstruózus koalíció abszolutizmussal vádolta a fejedelmet, majd erőszakkal megdöntötte hatalmát (1866. február 10.), és ezzel végérvényesen *elvágta a polgári jellegű államhatalom kiteljesedésének útját* is. Találóan mondja a román jogtörténetkutatás, hogy „többé a polgári demokratikus átalakulást a román társadalomban nem lehetett befejezni" (Negoita). A Hohenzollern-dinasztia egyik hercegének egyenesági leszármazóit örökös uralkodóvá tevő *1866-os alkotmány tükrözi ezt a befejezetlen átalakulást*, amely most már korszakunk végéig, sőt a román királyság 20. századi történelmének is jellemzője maradt. Célszerű tehát a polgári monarchikus alkotmány (1866) közjogrendjét közelebbi megvilágításba helyeznünk.

Formalilag az *1866-os monarchikus alkotmány* az Egyesült Román fejedelemség állami mechanizmusát szinte érintetlenül átvette. Az *örökletes monarchia* (monarhia ereditară) a Cuza által kiterjesztett fejedelmi jogosítványokat megkapta, sőt némi visszalépést hozott, hogy az uralkodó maga nem felelt tetteiért, az ellenjegyző miniszteréinek felelőssége azonban a parlament (Parlamentul) irányában továbbra is megmaradt. A fejedelmi szék megüresedése esetére *Helytartóság* (Locotenenta Domnească) szervezését, a kiskorú uralkodó mellé *Régenstanács* (Ragenţa) felállítását helyezte kilátásba az alkotmány. A *nemzet szuverenitását ugyan az alkotmány (31. c.) a két házból álló parlamentre ruházta*, de a *törvényhozó gyűlés* összehívása, elnapolása és feloszlatása az uralkodó kezében maradt. Visszalépést jelentett, hogy az uralkodó a törvényerejű rendeleti jogosítványok fenntartása mellett a tulajdonképpeni törvényhozásban is osztozott a parlamenttel. A törvényjavaslatok származhattak bár a két ház valamelyikétől, de az uralkodó és a kormány is eleve jogosult volt erre. Gyakorlatilag ez utóbbi érvényesült, és a végrehajtó hatalom által kibocsátott alsóbbrendű jogforrások felülvizsgálatával sem élhetett a parlament. A chartális *alkotmány* tehát *csupán a formai elemeit őrizte meg a parlamentáris monarchiának*, vagyis az új közjogi rendszer pontosan azt szentesítette, amely ellen a monstruózus koalíció fellázadt. Csakhogy a fejedelem és a végrehajtó hatalom primátusa Cuza idejében egy progresszív célnak volt alárendelve, míg a Hohenzollernek alatt ez a bojári reakció érdekeit szolgálta. A *nemzeti szuverenitás sem jutott előbbre* az alkotmány által, miután a külhatalmak azt de jure csak az 1877–78-as orosz–török háborúba való belépés után (San-Stefano), illetve a Berlini Kongresszus határozati alapján ismerték el végérvényesen.

A megkésett polgári átalakulás jellemzőjeként sem a függetlenségi mozgalmak, sem

Cuza eredményei nem igényelték a hatalmi ágak szétválasztásának garantálását. Az 1866-os alkotmány megalkotói sem tápláltak illúziókat a főbb hatalmi ágazatok önállósága iránt. A politikai *stabilitás hiánya* és a feudális érdekek átmentése a vagyonos osztályokat a végrehajtó hatalom mindenkori birtokosai mögé állította. Formailag bár megmaradhatott a miniszteri felelősség elve (92. c.), de a törvényhozó gyűlés még a parlamenti többség bizalmának megfelelő kormány kinevezését sem tudta megvédeni. Az alkotmányos monarchia kétarcúságát és tipikusan kelet-európai sajátosságait még inkább kifejezésre juttatta a *kétkamarás rendszer antidemokratikus szellemű megszilárdulása.* Cuza még a tanácskozó második kamarát a haladás előmozdítására szánta, az 1866-os alkotmány viszont egyértelműen fékként állította a haladás elé a Szenátust, amelynek hangadó tömegét a dinasztia leszármazói, a történelmi arisztokrácia és a főpapság képviselői alkották, akik jog szerint és nem választás útján foglaltak helyet a felsőházban. Az egyéb (választott) szenátorok a vagyoni nagyság szerint négy kollégiumra osztott elektorgyűlések döntései alapján jutottak be a Szenátus tagjai közé.

A parlament tulajdonképpeni képviselőházának tagjai sorában nem volt szükség a képviselők ilyen értelmű megosztására. Az alkotmánnyal egyidejűleg kibocsátott *választójogi törvény* ugyanis a *porosz minták szolgai átvételét jelentette,* amikor a számottevő adót fizető polgárok jogosultságát ismerte csak el, és ezek körén belül is vagyoni nagyság szerinti, négy csoportot különböztetett meg (1884-től hármat). Csoportonként a jogosultak egyenlő számú elektort választottak, akik külön-külön választói kollégiumot alkottak, és az elenyészően kisebb létszámú vagyonosok ily módon aránytalanul nagyszámú képviselethez jutottak. De az *adócenzus* és a *közvetett választás* eredményei sem lehettek tartósak, mivel a bizonytalan körülmények közt alig töltötte ki négyéves mandátumát a kétkamarás parlament. A parlamenti jogkörök alkotmányos biztosítékai hiányoztak, a polgári szabadságjogok rendezetlenek maradtak. A szótöbbséggel hozott határozatok csak az uralkodó szentesítésével juthattak jogerőre, az alkotmánymódosító határozatokban pedig abszolút többségi szavazatot írtak elő. Lényegbevágó módosításokra azonban több mint fél évszázadon keresztül nem került sor, jelezvén ezzel is, hogy a polgári demokratikus hagyományokkal nem rendelkező *román társadalom jól megfért a porosz modell* átültetését jelentő alkotmány *keretei között.* Bár a Portától örökölt konzuli egyezmények (kapitulációk) érvénytelenségét az alkotmány hangosan hirdette, valójában az uralkodó körök népellenes szövetsége rövidesen a polgárosodás belső lehetőségeit is feláldozta a bojári nagybirtok önző érdekeinek. 1875-ben a mezőgazdasági árutermelés érdekében Ausztria-Magyarországgal vámegyezményt hoztak létre, majd a beáramló külföldi tőke és az erősödő német birodalmi befolyás is a nemzeti ipar fejlődésének gátjaivá lett. A Cuza fejedelem „dolgos időszakában" átültetett modern jogminták kodifikált anyaga és a *jogegység megteremtése sem tudta ellensúlyozni ezeket a negatív tényező*ket. Jogtörténeti szempontból mégis közelebbi vizsgálat alá kell vetnünk korszakunk egészének jogfejlődését, miután az itt lezajló változások alapján láthatjuk csak, hogy az új jogrend délkelet-európai régiójában milyen szerepet tölt be az egyesült román fejedelemség, később királyság joga.

A két román fejedelemség jogrendjében a regulamentáris korszakban még változatlanul továbbéltek azok az átmeneti jelenségek, amelyeket a polgári jellegű jogrendre való áttérés előtörténetéhez soroltunk. A feudális jogrend alapját képező moldvai Calimach (1817), illetve a havasalföldi Caragea törvénykönyvek csakúgy hatályban maradtak, mint a robotrendszer megszilárdítását célzó Szervezeti Szabályzatok. A nemzeti fejedelmek kodifikációjának a polgárosodás irányában tett lépései a feudális jog alapjait nem érintették, a *tanzimát hatása alatt születő reformtörvényhozás* eredményei mégis már a 40-es években új jelenségek hordozói voltak. 1840-ben a fejedelmek a korlátozott autonómia keretei között az áruforgalmi jog rendezésére kényszerültek. A francia Code de Commerce mintájára *kereskedelmi törvények születtek*, amelyekben az árutermelő bojári nagybirtok érdekei is kifejezésre jutottak. Az átmenő kereskedelmi forgalom jelenléte volt a döntő a rendezetlen jogállapotok felszámolásában, de a két kereskedelmi törvény alapján az ébredő nemzeti polgárság és az árutermelő nagybirtok érdekei is közel kerültek egymáshoz, jelezvén a késleltetett burzsoá jog deformálódásának baljós előjeleit, amelyek az alapvető termelési (jogi) viszonyok szintjén a tőkés, illetve földbirtokosi (feudális) érdekek összefonódásához vezettek. A feudális jogrend válságának elhárítására azonban nem voltak elégségesek ezek a lépések.

Az 1848-as *forradalmak mindkét fejedelemségben megkérdőjelezték* a felemás *jogrend létjogosultságát*, de egy új jogrend felépítésére nem maradt idő. A 35 pontos jaşi-i petíció és a havasalföldi mérsékelt forradalmi kiáltvány (islazi) pedig a klasszikus jogelvek egynémelyikét (jogegyenlőség, személyes szabadság) is világosan megfogalmazták. A polgári forradalom és a néptömegek szövetségének lehetősége tűnt el azonban anélkül, hogy a román társadalom jogrendjében maradandó változások születhettek volna. A bojárság olyan sajátos történelmi helyzetbe került, hogy szinte érintetlenül átmenthette kiváltságait. A robotrendszer uralmának meghosszabbítását jelentette a Szervezeti Szabályzatok visszaállítása és a Balta–Limán-i rendezés még egyszer a bojári reakció kezébe adta a néptömegek megfékezését szolgáló büntetőjogi eszközök „korszerűsítésének" lehetőségeit is. Orosz minták szerint erre szolgált a fejedelmi hadi jog újraszabályozása és a *havasalföldi Ştirbei Barbu fejedelem* nevéhez tapadó *Büntető Törvénykönyv* (Condica criminală a lui Barbu Ştirbei) megalkotása, amelyet 1852-ben életbe léptettek, és még a krími háború utáni években is felhasználtak.

A Habsburgok hatalma alatt élő erdélyi románok helyzete sem sokban különbözött ettől, miután ott az *1852. évi osztrák* Btk. bevezetésére került sor. A román társadalom jogrendjének forradalmi demokratikus átalakulását tehát az adott történelmi feltételek eleve eltorlaszolták. Csak egy kedvezőbb nemzetközi szituáció kínálhatott még új lehetőséget arra, hogy az elavult jogrendet a kor követelményeihez hozzáigazítsák. Ezek a lehetőségek tehát a nemzeti függetlenség ügye mögé szorulva csak az Egyesült Román Fejedelemség kialakulásával jelentkezhettek. *Cuza* fejedelem és a liberális bojárság viszonylag haladó törekvéseit is kifejező *Kogălniceanu* ezért az *egyesülést nyomban fel akarta használni a jogegység megteremtésére*. A nemzeti piac és az áruforgalmi viszonyok egységes szabályozásában a birtokos osztály érdekei is kifejeződtek. A fejedelem megbízása alapján már 1859-től Szerkesztő Bizottság foglalkozott az *egységes polgári törvénykönyv* előkészítésével. Az immár hagyományos franciás jogi műveltség hatása alatt eleve a *Code Civil jogmintáinak felhasználása* került előtérbe. A polgárosult jogminták bevételének ezt az útját a román nacionalizmus is ösztönözte. Az előkészítő munkálatok a főbb anyagi és eljárásjogi ágazatokban egyaránt megindultak. A törvényhozó hatalom kialakulatlansága sem zavarta a

kodifikációs törekvéseket, hiszen erre jó példát szolgáltatott a Porta függését fenntartó fejedelemségnek a hatti humajjun (1856) nyomán kibontakozó török kodifikáció is. A párizsi konvenciók az Egyesült Fejedelemség jogforrásainak katalógusában azonban még nem említették a kódex-szerű legiszláció lehetőségét, a fejedelem és a törvényszerkesztők mégis őszintén remélték, hogy a törvényhozó országgyűlés egyesítése (1861) után a *kodifikáció* az ún. „különleges törvény" rangjára emelkedve polgárjogot nyerhet. A nagybojári reakció (konzervatív párt), majd a monstruózus koalíció azonban illuzórikussá tette ezeket a reményeket.

A tulajdonviszonyok alapjait érintő *Ptk. megalkotását* azonban a *jobbágyfelszabadítás megoldatlansága* is *megnehezítette*. Ezt a bizonytalanságot tükrözi, hogy a szerkesztők a Code Civil egyszerű átvételére nem gondolhattak, és már az előkészítés során a jóval következetlenebb olasz jogalkotási tapasztalatok iránt tájékozódtak. Törekedtek felhasználni az 1848 előtti fejedelmi jogalkotás pozitív tapasztalatait és főként a *zálogjog* normáinak megfogalmazását illetően az 1851. évi belga zálogjogi törvényt fogadták el irányadóul. A törvénykönyv szerkezete a Code Civil rendszerét követte, de a román társadalom mértékére szabott konkrét normák már számottevően eltértek a francia mintától.

A monstruózus koalícióval történt szakítás (1864) választ elé állította azokat, akik az egyesült fejedelemség jogrendjének átalakításán fáradoztak, azzal a tiszteletre méltó meggyőződéssel, hogy a megoldatlan társadalmi problémákat a legiszláció a polgárosult jogminták célszerű bevételével fogja megoldani. A politikai válság kiváltója, a Kogălniceanu-kormány által előterjesztett jobbágyfelszabadító törvény sikertelen felvetése (1863) azonban éppen a Ptk. ilyen értelmű szerepéhez fűződő reményeket tette illuzórikussá. A polgári jogi kodifikációt és a jobbágyfelszabadítás ügyét tehát nem lehetett egymástól elválasztani. A haladó nemesi liberalizmus és az egyesülés művét képviselő fejedelem sem kívánt azonban a néptömegek mozgósításához folyamodni. *Cuza* tehát *csak a felülről kezdeményezett megoldást választhatta,* és a népszavazással megerősített felhatalmazásával élve az alapjaiban progresszívnek mondható jogegységtörekvést és a jobbágyfelszabadító reformokat is megmentette. A többéves előkészítő munka eredményeit tükröző *törvénykönyvek* tehát szinte *egyidejűleg jöttek napvilágra a jobbágyfelszabadító törvénnyel.* Az anyagi és eljárásjogi törvénykönyvek csakúgy, mint a jobbágyreform a fejedelem által szentesített törvényerejű rendeletek formájában születtek, lazán kapcsolódva az egyidejűleg kibocsátott alkotmányos statútum előírásaihoz. A történetiség ellen nem vétünk tehát, ha a Ptk.-tól elkülönült jobbágyfelszabadító törvénnyel közbevetően foglalkozunk, hiszen ez az új jogrendre való áttérés legfontosabb mozzanatát jelentette, és bár ez a törvény csak egy évvel később (1865) lépett életbe, hatása az árutermelő jog alapját képező törvénykönyvtől el nem szakítható.

A *jobbágyreform* a fejedelmi jogosítványok kiterjesztésével együtt tárgya volt a népszavazásnak, amely 1864 augusztusában zajlott le. A felhatalmazással élve Cuza most már csak az Államtanács véleményét kérte ki, és a Kogălniceanu-kormány által előkészített tervezet szövegének némi módosítása után szentesítette a jobbágyfelszabadító törvényt. A népszavazás sikere is arra utal, hogy a jobbágyfelszabadító törvény végleges fogalmazványával a bojárság többsége is egyetértett. Ez a körülmény pedig

abból fakadt, hogy a törvény a korábbi tervezetekhez képest az áttérés legfontosabb kérdésében, vagyis a *megváltási rendszer miként*jében *hozott* számottevő *visszalépést*. Az előző tervezet a földesurakat a föld kétharmadának átadására kötelezte, és a kártalanítást 20 éven belül kisorsolandó, 5%-kal kamatozó állami kötvényekben kapták volna meg. A felszabadított lakosság viszont fokozatosan csökkenő földadókiegészítés formájában fizette volna meg az állam által megelőlegezett megváltást. A végleges törvény azonban az ismert poroszutas megoldásnál is kedvezőtlenebb feltételeket teremtett, miután a rusztikus földek átadásának mértékét korlátok közé szorította, ugyanakkor a földesúri tulajdont korlátoktól mentes, szabadon forgalmazható ingatlannak minősítette, a megváltással terhelt paraszti birtokra pedig 30 éves elidegenítési tilalmat hozott. Ez a Ptk. alapjait érintő rendelkezés a *megváltási művelettel* függött össze, amely már két ponton is *az orosz birodalmi mintákat vette irányadóul*. Szembetűnően jelentkezik ez a törvény életbe léptetésének későbbi időre helyezésében, amely egy időre a robotrendszer átmentését jelentette, de még leplezetlenebbül áll elénk a fizetendő megváltás összegének meghatározásában. Cuza jobbágyfelszabadító törvénye a Szervezeti Szabályzatok szelleméhez tért vissza, amikor az igaerő száma szerint juttatta földhöz a román parasztot. A juttatott föld megváltási értékét pedig a kincstár, a bojárok és a falusi tanácsok képviselőiből alkotott vegyesbizottságoknak kellett megállapítania. Ez az eljárás oda vezetett, hogy a *megváltási összeg* helyenként a rusztikus *föld forgalmi értékének sokszorosára emelkedhetett*, és az ország különböző területein a megváltás indokolatlan eltérésekkel zajlott le. Tipikusan kelet-európai megoldás született tehát a román jobbágyfelszabadításban, azzal a sajátossággal, hogy valójában a porosz minta következetes érvényesüléséről sem beszélhetünk.

Az érdekelt hatalmak ajánlásait sem élte túl ez az alkotás, amelynek megszületését mégis a párizsi konvenciók idevágó cikkelyeire hivatkozva kellett védelmezni a nagybojári reakció támadásával szemben. Cuza távozása után a monstruózus koalíció még a reformtörvény eme legszerényebb eredményeit, jelesül a megváltási műveletet is kérdésessé akarta tenni. Ezek a belső visszahúzó erők okozták, hogy a megváltási összegek *behajtását* 1872-től *adminisztratív útra terelték*, és a felmerült jogvitákat kivonták a Ptk. hatálya alól. A kisárutermelő paraszti gazdaság valójában a hazai viszonyainkhoz mérten is kedvezőtlenebb helyzetbe került, miután a megváltás a jobbágykötelezettségek burkolt meghosszabbításával ért fel, a tőkeszegénység és a földhiány pedig tartósan a nagybirtokosoknak szolgáltatta ki a falusi lakosság széles tömegeit. Cuza még ezeket a súlyos következményeket nem láthatta, de a modern (polgári jellegű) jogrend kiépítésének befejezetlensége mint szembetűnő jogtörténeti jelenség, az ide szorosan tapadó kodifikációs munka eredményeiben is jól kitapintható.

A délkelet-európai népek új jogrendjének kiépítésében az *1864. évi román Ptk.* kiemelkedően fontos alkotás. A *Codul civil Român* a francia–olasz jogtudomány korábbi vívmányainak felhasználása által viszonylag fejlett jogdogmatika meghonosodását tette lehetővé, a törvénykönyv gyakorlati alkalmazásában azonban a hazai jogtudó értelmiség kialakulatlansága még sokáig érezhető maradt. A törvénykönyv a külső jogminták felhasználása ellenére sem vált egyszerű recepcióvá, de éppen a román társadalom korabeli igényeit kifejező sajátosságok tették következetlenné azt

a polgárosult jogi tapasztalatok átültetésében. A román Ptk. az alapvető *birtoklási-vagyonjogi viszonyok* szabályozását illetően pl. a tulajdonjog szabadsága alapján állt. A gazdasági individualizmus, az árutulajdonosok érdekeinek védelme, vagyis a tőkés tulajdonjog feletti szabad rendelkezés (480. c.) áradt a törvénykönyv egészéből. Nem véletlen tehát, hogy a román Ptk. szakaszainak nagyobb része a tulajdonjogi viszonyokhoz tapadt. Az ingatlan-tulajdonjog szabályozása azonban már csak a telekkönyvezhető tulajdonjogra vonatkozott, vagyis a jobbágyreform által véglegesen elkülönült nagybirtokra, amely felett a Ptk. korlátoktól mentes rendelkezési szabadságot biztosított. A rusztikus föld viszont csak a megváltás kifizetésével válhatott árutulajdonná, így a földművelés korszerűsítését szolgáló hitellel sem volt terhelhető. Gyakorlatilag ez az ország művelhető ingatlanainak közel kétharmadát vonta ki átmenetileg a korlátlan magántulajdonjog fogalma alól, és ezt a jogállapotot az első polgári monarchikus alkotmány (1866. 19. c.) is megerősítette. A *román nagybirtok* tehát még a közérdekű kisajátítások esetére is *alkotmányos biztosítékokhoz jutott,* míg a megváltás alól csak évtizedek után felszabaduló *paraszti gazdaságra a teljes elnyomorodás várt.*

A román Ptk. következetlenségének másik fontos tünete volt a *bányatulajdonjog megfogalmazása,* ami nyilvánvalóan a *nagybirtok érdekeit szolgálta,* miután azt a jogalkotó a földtulajdonjog szerves alkotóelemeként (489. c.) fogta fel. Nem kedvezett ez a felfogás a bányászat fejlődésének, és a földbirtokosi jogok áttörésére csak évtizedekkel később (1895) került sor, amikor a román királyság a külföldi tőke foglya lévén *megalázó bányászati koncessziók* kiadására kényszerült. Ennek jogi megfogalmazását adta az önállóan kibocsátott bányatörvény. A Ptk. elvileg nem tett különbséget továbbá az ingatlan-tulajdonjog, illetve az ipari tulajdon között. Ebből fakadt az a körülmény, hogy jó ideig az iparvédő legiszlációt bénította meg a törvénykönyv idevágó szakasza. Cuza detronizálása után az élénkülő osztrák, illetve porosz gazdasági kapcsolatok nyomán a hazai ipar válságos helyzetbe került, de az iparvédő törvényhozás ismét csak a vizsgálódásunk határán kívül maradt (1887). Végül, ha a felidézett, meghatározó jellegű problémák körét a tőketulajdonok és a hitelviszonyok kialakulatlanságával kapcsoljuk össze, úgy a román Ptk. súlyos hiányosságainak megállapításához juthatunk. Ezek a jelenségek azonban az ipari fejlődés elmaradottsága következtében csak a század utolsó évtizedeiben, illetve a századforduló után vezethettek a törvénykönyv kiegészítésére.

A *Codul civil român* azonban a felidézett *hiányosságai ellenére is* a késleltetett jogcsoport délkelet-európai összetevőinek *kiemelkedő alkotása volt.* Az egy évvel később kiadott *Polgári Eljárásjogi* Törvénykönyvvel (Codul de procedură civilă) *együtt* nem csak a jogbizonytalanság leküzdésének a lehetőségeit, hanem a modern *magánjog alapjainak lerakását is megteremtette.* A román Ptk. tehát megfelelt a 60–70-es évek konkrét társadalmi igényeinek, vagyis az ipari forradalom előtt álló román társadalom szintjének. Benne a modern köntös és a *korszerű jogdogmatika takarója alatt* békésen *megfért* az árutermelő gazdaság viszonylagos szabadsága nem csak a *robotrendszer* átmentett elemeivel, hanem a nemzeti sajátosságnak vélt egyéb (feudális eredetű) maradványokkal is. A hagyományos jogi közgondolkodással indokolták pl. a házasságon kívül született gyermek hátrányos joghelyzetének fenntartását

és a felmenők öröklési jogi igényeinek elismerését. A tulajdonjog szentségének alapelvként történő hangoztatása mellett a Ptk. a munkaadót részesítette előnyökben (1472. §) a munkavállalókkal szemben, sőt a megváltással késlekedőkkel szemben alkalmazott kiegészítő rendelkezések útján (1872) a 19. század végéig a kényszermunka alkalmazására is sor kerülhetett. *Korszerűtlen,* de hagyományosnak vélt *normák maradhattak fenn a családjogban is* (rokonság), ahol még az elavult egyházjogi szabályok uralkodtak.

A *polgári per* kontradiktórius rendszerének osztatlan uralmát hozta viszont az 1865-ös Polgári Perrendtartási Törvénykönyv, amelynek az *ősforrása szintén a napóleoni kodifikációk* közt keresendő. Cuza jogalkotói azonban nem közvetlenül az 1806-os francia kódexből merítettek, hanem a 1810-ben született genfi (kantonális) polgári perrendtartási szabályokból. A felperes keresetével indulhatott el a per, amit pótkeresettel is ki lehetett egészíteni, az alperes pedig viszontkeresettel élhetett. A per tárgyalási szakaszában azonban a pergátló kifogások egész sorával lehetett élni, ami a jogviták indokolatlan elhúzásával járt, de a jogalkotás a század végéig sem tudta ezeket a negatív jelenségeket felszámolni. A bizonyításban a tanúvallomásokat (bíró előtt) és az okirati bizonyítást alkalmazták, de az utóbbinak elsőbbsége volt a tanúk szóbeli nyilatkozatával szemben. A perben elhangzó beismerő nyilatkozat visszavonhatatlan volt. A szakértői vélemény és a szemle felhasználása mellett a perben a védelem különböző módozatainak alkalmazására, illetve a szóbeli nyilatkozatok eskü útján történő megerősítésére is sor kerülhetett.

A Codul de procedură civilă-val egyidejűleg *kialakult a bírói fórumrendszer* is. A perrendtartás ismerte a választott bíróság intézményét, rendes bírósági fórumként azonban a *járásbíróságokat,* a *megyei törvényszékeket* és a fellebbviteli ügyek elbírálására rendelt négy *táblabíróságot* jelölte meg. A járásbíróságok ténylegesen még évtizedeken át nem működtek, ami főként a képesített szakemberek hiányából fakadt. Perorvoslattal csak egyszer lehetett élni, így a táblák határozatai ellen már csak felfolyamodással (semmisségi panasz) lehetett élni az egyesült fejedelemség *Semmítőszékéhez.* A felfolyamodás nehézkes és hosszadalmas eljárás volt, ezért a felek szívesebben fordultak a jogerős határozatot meghozó bírósághoz ún. felülvizsgálati kérelemmel, amely a meghozott ítélet revízióját célozta. A bírói illetékesség területén az actor sequitur forum rei elve érvényesült, de az alperes hozzájárulása esetén a keresetet a felperes lakhelye szerint illetékes fórumnál is be lehetett nyújtani. A jogerős bírói ítéletek végrehajtásának foganatosítására a megyei törvényszékek, illetve a táblák végrehajtási záradéka alapján kerülhetett sor, amit az erre a célra kirendelt bírósági végrehajtók végeztek. Egészében tehát a román polgári perrendtartás a polgárosult minták sikeres adaptálását jelentette. A jogtudó értelmiség hiánya, a megváltással terhelt falusi lakosság és a földbirtokosok vitás ügyeinek a polgári peres eljárásból való elvonása azonban enerválta ezeket a pozitívumokat.

Az új jogrend megalapozását célzó legiszláció a napóleoni kodifikációt tekintette ősforrásnak a *büntető anyagi jog* egységes szabályozásában is. *1864*-ben került sor a *Codul penal român* életbe léptetésére, amelynek előkészítő munkálatai már szintén az 50-es évek végén megkezdődtek. A román Btk. végleges formájában már a francia Code Pénal 1863-ban foganatosított módosító rendelkezéseit is felhasználta, valójá-

ban azonban az 1851-es porosz Btk. útján módosult francia jogminták meghatározó szerepe volt a döntő. A törvénykönyv megalkotói tudatában voltak a modern büntetőjogi alapelveknek, és azokat célszerűen alkalmazták a születő új társadalom, illetve az államhatalom védelmére. A jogegység megteremtésén túl a *törvénykönyv* egész szelleme az *elrettentés elvén nyugodott,* erénye mégis, hogy a halálbüntetés alkalmazását béke idején megtiltotta. A román Btk. is *átvette a bűncselekmények hármas felosztás*át (bűntett, vétség, kihágás), és jól el tudta határolni egymástól a befejezett bűncselekmény tényálladék-rendszerét a kísérlet, az előkészületi cselekmény, a bűnsegéd, illetve a társtettes meghatározásától. A román Btk. a serdült kort (16–20 év) a büntetőjogi felelősség enyhébb fokozatának minősítette, hasonlóan a szenilitást is figyelembe vette, és a gyermek büntethetőségét kizárta. Elmondható továbbá, hogy a fejlett jogmintákon alapuló román Btk. a modern büntetőjog szinte minden lényeges vívmányát ismerte, és jogdogmatikailag is korszerű alkotásnak számított. Büntetési rendszerében azonban az elrettentés elvének megfelelően leplezetlen nyíltsággal érvényesült a vagyonos osztályok érdekeinek védelme.

Az állami, illetve az alkotmányos rend védelmét kifejező büntetésnemek a legsúlyosabb büntetések közé tartoztak. A polgári jogoktól történő megfosztás (a polgári halál), sőt a kényszermunka alkalmazására is nagy gyakorisággal kerülhetett sor. A Codul penal român a közérdek elleni cselekményeket formailag elhatárolta a magánérdekeket sértő magatartástól, és a prevenció szükségességére hivatkozva nyújtott széles lehetőséget a közrend, illetve a társadalmi nyugalom fenntartására. Az *1864.* december 2-án kihirdetett *Büntető Perrendtartási Törvény* (Codul de procedură penală) szövegével egyeztetve a román Btk. lehetőséget adott a büntető bíróságoknak arra, hogy az adott cselekményt átsorolják (correctionalizálják, a bűntettet vétségnek, a vétséget kihágásnak nyilvánítsák), amit a joggyakorlat leplezetlenül felhasznált az osztályérdekek védelmére. Hasonló célokat szolgált a fő- és mellékbüntetések rendszere, a visszaesés szinte korlátlanul súlyosító körülményként való felfogása, valamint a halmazati bűncselekmény esetében alkalmazható büntetésösszevonás (40. c.).

Még az érintett büntető eljárásjogi törvénykönyv néhány jellemzőjét kell felidézni, miután az a büntető ítélkezés egységesítésében és a büntető anyagi jog gyakorlati megvalósulásában jelentős szerepet töltött be. A román *Codul de procedură penală* az 1808. évi *francia törvénykönyv* (Code d'instruction criminelle) *figyelembe vételével készült,* de ezúttal is felhasználták az olasz jogtudomány tapasztalatait. Így az ismert büntetőeljárási alapelvek szinte mindegyike (a szóbeliség, a közvetlenség, a védelemhez való jog stb.) megfogalmazást nyert a törvényben. A büntető eljárás két szakaszát különböztették meg, vagyis az előkészítő jellegű nyomozati szakot (I. könyv) és az ún. tárgyalási szakot (II. könyv), de csak az utóbbi szakaszban juttatták érvényre a kontradiktórius eljárást. A vizsgálóbíró és a vádtanács előtt zajló előkészítő eljárás során fejeződött be a nyomozati szak, amelynek az alapját az ügyészi vizsgálati eredmények adták, a karhatalmi szervek által foganatosított intézkedések eredményeit pedig előnyomozati tényként fogták fel. A *bizonyítási eszközök* körét a büntető perben kiszélesítették, miután itt az elkövetési tárgy, a házkutatási eredmények és a szembesítés felhasználására is sor kerülhetett. A *bűntettek* eseteiben azonban a bűnösség megállapítására csak az *esküdtek bevonásával* kerülhetett sor, ami önmagában is

jelentős pozitívuma volt a fejedelmi legiszláció korszakának. A tanult jogászok hiánya és az esküdtbírósági illetékesség megkerülésének lehetőségei azonban lerontották ezeknek az előírásoknak a jelentőségét.

Bírák hiányában 1879-ig a járásbíróságok ki sem épülhettek. A kisebb bűnügyekben azonban a *járási főszolgabíró* (primpretor) *változatlanul ítélkezett*, és ebben a közigazgatási és bírói hatalom összefonódása sem zavarta a kormányzatot. Az esküdtekkel ítélkező büntetőbíróságok összetétele azonban önmagában is maximális biztosítékot adott az alapvető társadalmi érdekek védelmére. Elvileg a zsűribe a politikai jogok gyakorlásából bírói ítélettel (polgári halál) ki nem zárt állampolgárok bármelyike behívható volt. A gyakorlatban azonban a vagyoni cenzuson alapuló képviseleti (választói) jog volt az irányadó, amihez az eljárás írásbeli anyagában megkívánt jártasság is elvárható volt. Így az esküdtek körében az adófizető, vagyonos osztályok tagjai kerültek túlsúlyba, és ezek nagy gyakorisággal a kodifikált jog szellemét is megcsúfolva hozták meg döntéseiket. Mégoly progresszív jogi vívmány sem vezethetett tehát el a büntető ítélkezés demokratizmusának kifejlődéséhez, miután az a tehetős városi polgárság közéleti hegemóniáját a jogalkalmazás területére is átvitte.

Összegezve, a polgárosult *államhatalom különleges szerepének koncentrált kifejeződéseként tekinthetünk vissza az Egyesült Román Fejedelemség jogalkotó tevékenységére*, amely Cuza fejedelem rövid néhány éve alatt a kelet-európai típusú jogrend alapjainak lerakása mellett a jobbágyfelszabadítást is megoldotta. Ez az átalakulás a releváns jogi viszonyok egészét érintette, és a *polgárosult jogminták bevételét a kodifikált jog rangjára emelte*. Az elért eredményekben a születő polgári nemzetállamnak a késleltetett polgári átalakulásban betöltött ama sajátos történelmi szerepe testesült meg, hogy az évszázados elmaradottságot a jog eszközeivel a néptömegek forradalma nélkül számolja fel. Innen fakadt azután az a jelenség, hogy bár a kódex-szerű jogalkotás ősforrásai a francia–olasz (latin–román) eredetűek voltak, a román polgári átalakulás ezekből rendszerint csak azt vette át, amit a bojárok politikai és gazdasági pozícióit is átmentő, konkrét társadalmi igények követeltek. A *kompromisszumok jellemzik tehát az új jogrend kiépítését* és ezeket a kompromisszumokat már tipikusan a *porosz–német*, illetve a cári *oroszországi jogminták* átültetésével fejezte ki a kor. Az adott régió jogrendje tehát a kelet-európai jogcsoporthoz való felzárkózás igényét fejezte ki, és egyben kitörölhetetlenül magán viselte a társadalmi átalakulás befejezetlenségének és következetlen voltának jegyeit. Nem csak az ipari tulajdonviszonyok rendezetlenségében rejlett a *befejezetlenség*, hanem maga a jog is előmozdítójává lett annak, hogy a poroszutas mezőgazdaság kapitalizálódása kerüljön előtérbe, amit a gazdaságtörténeti kutatás plasztikusan úgy fejez ki, hogy a kelet-európai (balkáni) országok esetében, ellentétben a nyugat-európai fejlődéssel, a feudális viszonyok felszámolását követően nem az iparosodás került a gazdasági növekedés homlokterébe, hanem a tőkésedő mezőgazdaság fejlődése. A szuverén polgári nemzetállam ezért *késett a protekcionista ipartörvény kibocsátásával*, amelyre csak korszakunk végén (1887) került sor az Egyesült Román Királyságban, a még későbbi bányatörvényhozás pedig már a hazai polgárságnak nem is kedvezett. Ezt a sajátos helyzetet tükrözi az új *kereskedelmi törvény átmeneti hiánya*, amelynek megalkotása ismét csak az ipartörvénnyel esik egybe, a bérmunka jogi szabályozására pedig korszakunk végéig sem került sor. A kép teljességéhez tartozik, hogy a joggyakorlat még évtizedeken át intézményesen elismerte a falusi kisárutermelők feudális eredetű szolgáltatásainak a megváltással burkolt továbbélését, ami a falusi lakosság jogképességének korlátozott voltát eredményezte. A releváns jogi viszonyok jelentős területein pedig a társadalmi haladás gátjává vált szokásjog is zavartalanul továbbélhetett, amit még a kodifikált polgári jog idevágó utalásai is megerősítettek. Nem sokban különbözött ettől az Osztrák–Magyar Monarchia hatalma alatt élő Erdély jogrendje sem, ahol a modern jog alapjait a neoabszolutizmus, illetve a dualizmus korabeli magyar jogalkotás vetette meg, az áttérés befejezetlensége és következetlensége azonban szembetűnően analóg volt.

V. RÉSZ

A MODERN KAPITALIZMUS LEGFELSŐBB FOKÁN

Tizenötödik fejezet

Angol állam- és jogfejlődés a huszadik században

Irodalom

The Cambridge History of the British Empire. Cambridge, 1959.

Jackson, R. M.: The Machinery of Justice in England. Cambridge, 1964.

Maitland, F. W.: The Constitutional History of England. Cambridge, 1965.

Wallace, M.: Northern Ireland. 50 Years of Self-Government. Devon, 1971.

Jackson, R. M.: Enforcing the Law. k. n., 1971.

Hailsham Lord of St. Marylebone: The British Legal System Today. London, 1983.

* * *

Az 1880-tól 1885-ig tartó liberális kormányzat után a kormányzatot 1885-től 1905-ig a konzervatívok uralták. E húsz évet a külpolitikában a gyarmati terjeszkedés, a belpolitikában pedig a munkásszervezkedés uralta. Az 1893-ban megalakuló Független Munkáspárt a szakszervezetekre támaszkodott. Az 1906-os választásokon újra a liberálisok győztek, és az első világháborúig kormányon maradtak. A liberális kormányzat néhány engedményt tett a munkásmozgalomnak. Így 1906-ban törvényt hoztak, amely eltörölte a vállalkozóknak azt a jogát, hogy a sztrájkokkal okozott „károk"-at a szakszervezeteken behajtsák. Újabb munkavédelmi törvények kiadására került sor, így 1908-ban bevezették a nyolcórás munkanapot a föld alatt dolgozó bányászok részére, ugyancsak ekkor rendezték a 70 éven felüli munkások nyugellátását és a betegség esetére szóló társadalombiztosítást. Az első világháború után a munkásmozgalomban fellendülés következett be, amely 1920-ban az Angol Kommunista Párt megalakulásához vezetett. Az angol kommunisták harca elsősorban a szakszervezeteken belül nyilvánult meg, az angol közéletben a Munkáspárt erősödése miatt nagyobb szerepet a kommunisták nem vittek. 1924-ben, Anglia történetében első alkalommal munkáspárti kormány vette át a kormányzást. E kormány nem maradhatott sokáig hatalmon, mert a konzervatív erők tömörülése miatt végül tory kormányzat jutott hatalomra. A Baldwin-kormány egy sor korlátozó rendelkezést vezetett be a munkásmozgalommal szemben. Ezek közül legjelentősebb a sztrájktilalom kiterjesztése, amely megtiltotta, hogy tömegsztrájk esetén sztrájkőrséget alkalmazzanak. Ugyancsak korlátozás volt az a tilalom, amely az állami alkalmazottaknak megtiltotta, hogy szakszervezetekbe tömörüljenek. A gazdasági válság eseményei, a tory kormányzat intézkedései újra a munkáspárt mögé állították a választókat. *Az angol közéletben ettől kezdve a konzervatív és munkáspárti váltógazdaság*

időszaka köszöntött be. A harmincas években az egymást követő angol kormányok (Mac Donald 1931–1935., Stanley Baldwin 1935–1937., Chamberlain 1937–1940.) szembekerültek a fasizmus behatolási kísérleteivel. Angliában is jelentkezik a fasiszta mozgalom Oswald Mosley feketeingeseinek formájában, de tömegbefolyásra nem tudott jutni.

A 19. század második felében és a 20. században az angol politika és jogtörténet jelentős eseményei fűződnek az angol gyarmatbirodalom átalakulásához, illetve az angol–ír kérdés rendezéséhez.

Az angol gyarmatbirodalom kormányzatának és jogának általános vonásai

A gyarmatbirodalom kialakulása során a jogilag függő területeket illetően néhány fontosabb elv alakult ki. A terület megszerzésének módja szerint *megkülönböztethető a kolonizációval és hódítással* szerzett terület. Ha egy új területet kolonizáltak, az angol common lawnak és törvényi jognak azt a részét, amely a helyi körülményekre alkalmazható volt, bevezették, s a vitás jogi kérdésekben a fellebbezést a király által létesített gyarmati bíróságoktól megnyitották a Királyi Tanácson belül szervezett bíróság felé. (Ez a gyakorlat előbb-utóbb, miként az észak-amerikai gyarmatok példája is mutatta, a gyarmatok politikai elitjében ellenállást váltott ki.) A törvények hatályát tekintve területükön nem az uralkodói rendeletek, hanem a parlament törvényhozásának jogalkotása érvényesült. *A meghódított területeken nem változtatták meg a helyi jogot alapvetően.* E területek előbbi joguk (esetleg francia vagy spanyol jogintézmények) hatálya alatt maradtak. A régi jogot azonban csak olyan mértékben tarthatták meg, amennyiben az az uralkodó által adományozott vagy a parlament által létesített új joggal nem ütközött. Az uralkodó továbbá biztosította számukra a saját törvényhozó, illetve jogalkotó szervek felállítását is. Az angol gyarmatokon az amerikai függetlenségi háborút megelőzően az angol parlament által hozott az a törvény, amely a gyarmatok adóztatási rendszerének változtatására irányult, állandó ellenállást váltott ki. Az 1766-ban hozott törvény, amely kimondotta, hogy az angol parlament a gyarmatokra minden ügyben kötelező törvényt alkothat, közrejátszott a függetlenségi háború megindításában. A háború során, 1778-ban ígéretet tett a kormányzat, hogy Észak-Amerikában és Nyugat-Indiában az adókivetés jogát nem tekinti korlátlannak, ez az ígéret azonban már nem fékezte a háborút. Az amerikai gyarmatok elszakadása után is fenntartotta a parlament azt az igényt, hogy a koronának alávetett minden országra hatályos törvényt alkosson. Példa erre az 1833-ban hozott törvény, amely a gyarmatokon megszüntette a rabszolgaságot. Ezt a törvényt a rabszolgatartók a „magánjogba" való beavatkozásnak fogták fel.

A *gyarmatok kormányzati modellje* hasonlatos az anyaországhoz, amennyiben a koronát a kormányzó reprezentálja, a törvényhozó testületek általában kétkamarásak (a felsőházi tagság azonban nem örökletes). A gyarmatok saját törvényhozását illetően jogkorlátozás, hogy a törvények hatályához a kormányfő hozzájárulása szükséges. Korlátozás továbbá a már fentiekben említett angol kormányzati kontroll is, hogy ti. az általuk hozott törvényeket a Titkos Tanács hatálytalanította.

A gyarmati törvényhozás terén az 1865. évi törvény szabja meg a gyarmatok alkotmányos életét egészen a Brit Nemzetközösség megszületéséig. Eszerint minden

olyan, a domínium törvényhozása által hozott jogszabály érvényes, amely nem ütközik a gyarmatokra vonatkozó angol törvényekkel. Ez meglehetősen nagy törvényhozói szabadságot ad, mert az angol parlamentnek a gyarmatokat érintő törvényhozása nem volt részletező, csak keretjogszabályt jelentett. Ennek ellenére bírósági jogértelmezés kimondhatta, hogy a domíniumok törvénye érvénytelen, mert beleütközik a gyarmatokra vonatkozó valamely angol törvénybe. A jogértelmezés tehát a gyarmatok jogalkotását szűkítő gyakorlat kialakításához vezetett.

Az angol gyarmatok átfogó jogi szabályozása a Mac Donald vezetése alatt álló ún. „nemzeti kormány" (1931–1935) alatt jött létre. A nemzeti kormánynak hatalomra kerülése után egyik legfontosabb feladata volt a helyi brit birodalom belső kapcsolatainak rendezése. A világháború után a régebben gyarmatnak tekintett, a múlt század végén azonban domíniumi önkormányzathoz jutott Írország, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és a Dél-Afrikai Unió folyamatosan megszerezte a tényleges és politikai önállóságot (Írországot l. alább). A teljes önállóság elismerését követelték a domíniumok *1926-ban, a Londonban tartott* ún. kerekasztal konferencián. A konferencia elismerte, hogy a domíniumoknak joguk van önálló külpolitikát folytatni, önálló diplomáciai kapcsolatokat szervezni minden országgal, önállóan politikai és kereskedelmi szerződéseket kötni. A domíniumok önállósulásának következő lépése az 1931 decemberében életbe léptetett westminsteri statútum volt, amely Nagy-Britannia történetének egyik legfontosabb alapokmánya, *a brit birodalom működésének okmánya*. E statútum elfogadta a domíniumoknak Angliával való teljes egyenjogúságának elvét. Ezentúl a brit parlament határozatainak nem volt hatálya a domíniumokban, a domíniumok parlamentjei olyan törvényeket is elfogadhattak, amelyek az angol törvényeknek ellentmondanak. Az angol uralkodó marad azonban a birodalom feje. A birodalom új címe: Brit Nemzetközösség (British Commonwealth of Nations). A hetvenes évektől kezdődően az ír nemzeti mozgalom harcát a külföldre (főleg az USA-ba) kivándorolt írek nagy mértékben támogatták. Az ír képviselők többsége a közös parlamentben is egyre hangosabban követelte az önkormányzatot. Követelésük lényege az volt, hogy Írország törvényhozása legyen teljesen független az angol parlamenttől. Ez első, átfogó kormányzati törvényjavaslatot az ír kérdésben 1886-ban terjesztették a parlament elé. A hatalomra kerülő tory kormányzat felhagyott az önkormányzati politikával és unionista kormányzatot vezetett be Írországban. Az unionista kormányzat évtizedei azonban olyan erős nemzeti mozgalmat hívtak életre, amelynek célja többé már nem ír önkormányzat, hanem a független ír köztársaság megteremtése volt, amelyre a 20. században került sor.

Az Ír Szabadállam megszületése

Az ír függetlenségért folyó harc a 20. században nagy lendületet vett. Már az első világháború előtt az önkormányzati törvényjavaslatok egész sorát dolgozták ki, amelyek közül az 1893-as, de különösen az 1912-es (sorrendben az utolsó) érdemel figyelmet. Az 1912-es javaslat az ír törvényhozás hatásköréből bizonyos ügyeket eleve kivesz. Így a földreformtörvényt és az 1908-as és 1911-es törvényekkel létesített

társadalombiztosítási intézményekkel kapcsolatos kérdéseket, valamint az adóügyeket és a pénzügyeket (bankügy). Jelentős továbbá, hogy az 1912-es törvény még fenntartotta az angol parlamentnek azt a jogát, hogy az ír törvényeket felülvizsgálja. A legjelentősebb korlátozást az ír parlament szuverenitását illetően *a korlátlan uralkodói vétó* jelentette. Az 1912-es törvényjavaslat sorsa hasonlatos volt az előzőkhöz. Elvetésének fő oka elsősorban *az írországi unionista protestánsok ellenállása* volt. A Lordok Háza 1914-ig elhalasztotta a javaslat elfogadását, majd az első világháború eseményei miatt nem került sor tárgyalására. A háború következtében azonban megváltoztak az erőviszonyok *az 1916-os dublini felkelés* és annak utóhatásai következtében. A köztársaságiak *1919 januárban* a dublini városházán az ír parlamentet megalakultnak nyilvánították ki, s *kimondották „Írország szuverenitását"*, kikiáltották a köztársaságot. Hozzáfogtak a hadsereg megszervezéséhez a köztársaság védelmére, az államapparátus átalakításához és önkormányzati testületek reformjához. Az angol kormányzat katonai erőt alkalmazott, s hároméves háború kezdődött. Az Egyesült Államok, ahol a kivándorolt írek az ír nemzeti mozgalom támogatói voltak, nyilvánosan tiltakozott az angol kormányzat politikájával szemben. 1919-ben Philadelphiában összeült az ír nemzeti konvent, Wilson elnök pedig Versailles-ban követelte az írek részére az önrendelkezési jog biztosítását. Lloyd George kabinetje kénytelen volt belátni, hogy az Egyesült Államok, a domíniumok és az angol progresszív mozgalmak belső ellenállásával szemben nem tudja megakadályozni az ír független állam megteremtését. 1921 decemberében szerződést kötött az írekkel, amelynek értelmében 26 dél-írországi county *Ír Szabadállamot alkot és domíniumi jogállást szerez*. Az észak-írországi hat county mint iparilag legfejlettebb, azonban továbbra is politikai függésben marad Angliától, s Anglia ellenőrzést biztosított az Ír Szabadállam külpolitikája fölött. Az angol fennhatóság alatt maradt ír területeken változatlan feszültség uralkodik az angol protestánsok és az ír katolikusok – utóbbiak többségükben a szegényebb réteghez tartoznak – között.

A szabadságjogok előbb részleges korlátozására, majd utólagos biztosítására került sor a két világháború közötti és a második világháború utáni Angliában.

A két világháború közötti világpolitikai változások (mint a fasizmus térnyerése), később pedig a második világháború eseményei az angol kormányzatot a szabadságjogok korlátozására indították. Már az első világháború idején *a birodalmi védelmi törvény* – más államokhoz hasonlóan – korlátozásokat vezetett be a sajtó-, a gyülekezés- és egyéb szabadságjogok terén. Az első világháború utáni válságévekben a törvényt nem helyezték hatályon kívül, hanem az 1920-as bányászsztrájk idején az ún. *szükségállapot törvénnyel* a szabadságjogok további korlátozását tették lehetővé. Figyelemre méltó azonban az, hogy a sztrájkjogot, valamint a Habeas Corpus garanciáját nem számolták fel. *Az 1936. évi közbiztonsági törvény* a rendőrhatóságok beavatkozásának lehetőségét tágította ki a gyülekezési jog terén is. A rendőrség jogkörét növelte a felsőbíróság 1933 és 1935 között hozott három elvi jelentőségű ítélete, amely megengedte, hogy a rendőrség minden gyűlést betiltson, ha feltehető, hogy a gyűlés rendbontáshoz vezethet, ezzel a gyülekezési jog eseti korlátozását rendőrhatósági meggondolások tárgyává tette. A második világháború kényszerűsége

e törvényeket és korlátozó intézkedéseket fenntartotta. Megjegyzendő, hogy a szabadságjogok korlátozása a szélsőséges nézetek körében jelentkező fasiszta nézetek terjesztése elé is akadályokat gördített.

Lord Hailsham, Anglia Lord Kancellárja 1983-ban publikált munkájában visszatekint az elmúlt évtizedek legjelentősebb változásaira, amelyek az angol jogrendszerben végbementek. A gyarmatrendszer felbomlása mellett a legjelentősebb változásként a bíráskodás rendszerében bekövetkező változásokat hangsúlyozta. A *szabadságjogok garanciája közé sorolja* a „due process of law" ősrégi angol intézményét, valamint a bírói függetlenséget „annak sérthetetlenségét, a részrehajlás mellőzését a bíráskodásban éppen úgy, mint a parlamentáris kormányzatot, a sajtó szabadságát vagy az egyenlő választójogot".

Felveti a kérdést, hogy milyen veszélyek fenyegetik a pártatlan bíráskodást. A bíráskodás tisztaságának egyik garanciája, hogy a megbízatás érdem szerint és nem a politikai megfontolások szerint történjék. Kérdéses azonban – írja a Lord Kancellár –, hogy a Bill of Rights és Act Settlement nagy garanciái érvényesülhetnek-e a modern korban a mintegy négyszáz kerületi bíróság minden bírájára kiterjedve. A garanciákért a Lord Kancellár a felelős, akit a parlament vonhat felelősségre, tehát a régi alkotmányos garanciák ma is fennállnak. Ugyanakkor a bíróságok szerepe az 1930-as évek után megnőtt, s ez óriási felelősséget ró a bírákra. Az állampolgárok számára megnyílt a bírói jogérvényesítés lehetősége a szakbíróságok előtt oly ügyekben is, amelyek eddig a magánszférához tartoztak, és amelyekben a szerződési szabadság elve érvényesült, és a common law rendszere szerinti bírói jogsegély elve uralkodott. Az említett jelenség a bíróságok szervezeti formáinak módosítására, gazdagodására vezetett, ahogy azt az alábbiakban látni fogjuk.

Az angol államszervezetben bekövetkező módosulások

Míg a 19. század közepéig az alsóház a politikai hatalom központja volt s az államhatalomban a parlamentarizmus elve tisztán érvényesült, a század végén kibontakozó társadalmi küzdelmek és nemzetközi események egyaránt a kormányzati tényezők erőviszonyainak változásához vezettek. Noha a parlament szervezete és ügyrendje változatlan maradt, valójában a parlamenten kívül álló tényezők döntik el a legfontosabb állami ügyeket. *A modern pártrendszer* biztosítja, hogy a kabinet fontos kérdésekben automatikusan többséget nyerjen a parlamenten belül. Az angol politikai életben működő kétpártrendszer segítségével végeredményben a kormány ellenőrzi az alsóházat. A kabinet túlsúlyát mutatja, hogy a miniszterelnöknek azt a kérését, hogy az uralkodó oszlassa fel a házat, az uralkodó köteles teljesíteni. A feloszlatás fegyverét igen sokszor használják az alsóház működésének korlátozására. A kabinet és parlament közötti viszony alakulását mutatja, hogy míg a múlt század közepén a törvényjavaslatoknak többségét az alsóház tagjai fogalmazták meg és nyújtották be, a századfordulótól kezdődően a törvényalkotás kezdeményezését majdnem teljesen a kormány sajátítja ki.

A törvényalkotás nagymértékben összefügg azokkal a témakörökkel, amelyek a tudományos-technikai fejlődés következtében nagyobb szakértelmet igényelnek és törvényi szabályozás tárgyai lesznek (környezetvédelem, társadalombiztosítás stb.). A parlamentarizmus egyik alappilléreként alakult ki az interpellációs jog, általában a kabinet bírálatának lehetősége. Az újabb jogfejlődés e téren is változást hoz. Számos tárgykörben tilos kérdéseket föltenni (állambiztonságot érintő kérdésekben), sőt a

miniszterek a közérdekre hivatkozással kitérhetnek a nyilvános feleletadás kötelessége elől.

Az angol parlamenti választójog történetében jelentős esemény *a nők választójogának biztosítása*. A harcos feministák a századfordulót követően tömegmegmozdulásokkal léptek fel ennek érdekében. A világháború alatt az angol nők jelentékeny része kapcsolódott be a termelő tevékenységbe és a közéletbe. Választójogi törekvéseik találkoztak a liberálisok célkitűzéseivel, akik több évtizede folytattak harcot az általános férfi választójog biztosításáért. A liberális párt vezére, Lloyd George által meghirdetett reform (1918 elején) a férfiak részére a 21. életév betöltéséhez kötötte a választójogot, míg a nők részére magasabb életkori és műveltségi cenzust tartalmazott. Így a 30. életévet betöltött nő csak ingatlantulajdon, önálló kereset vagy magasabb értelmi cenzus esetén jutott választójoghoz. Az elfogadott törvény a férfiak választójogát is cenzussal nyirbálta meg, míg a nőkre nézve elfogadta a tervezet szűkkörű választójogi jogosultságot biztosító rendelkezéseit. Megjegyzendő, hogy Európa számos országában (Skandináviában) ekkor már szélesebb körű női választójog volt hatályban, s 1919-es alkotmányban a Weimari Alkotmány a férfiakkal azonos módon egyenlő általános választójogot biztosított a német nők részére, tehát az angol női választójogi reform igen szűkkörű előrelépést jelentett a női választójogért folyó harcban. Az említett cenzusok még negatív hatást is jelentettek, miként azt az első világháború utáni magyar jogfejlődésnek a női választójogra vonatkozó története mutatja. A női választójogot Angliában csak az *1928. évi törvény* szélesítette, amennyiben a férfiakkal azonos választójogot biztosított, azonos formájú cenzust rögzített.

A parlament jogkörét illetően a huszadik században legfontosabb rendelkezés *az 1911. évi felsőházi reformtörvény*, amely a Lordok Háza törvényhozói jogkörének alapos megnyirbálását jelentette. Az 1911. évi reformtörvény értelmében: *1.* ha *az alsóház pénzügyi törvényjavaslatot fogad* el és legalább egy hónappal az ülésszak lejárta előtt átküldi a Lordok Házába, s a Lordok Háza nem fogadja el, a javaslat módosítás nélkül az uralkodó elé terjeszthető szentesítés céljából. A pénzügyi törvényjavaslathoz tehát nem szükséges a Lordok Házának a hozzájárulása. *2.* A Lordok Háza bármilyen törvényjavaslattal szemben, amely nem pénzügyi, szuszpenzív (felfüggesztő) hatályú vétóval élhet csupán. Az alsóház által a Lordok Háza elé terjesztett törvényjavaslat törvénnyé válik felsőházi hozzájárulás nélkül is, ha az alsóház három alkalommal két év alatt megismétli a törvényjavaslat átküldését. Mindkét cikkely a felsőháznak a törvényhozásban játszott szerepét korlátozta. Végül az 5 szakaszból álló törvény utolsó szakasza a parlamentek időtartamát hét évről öt évre mérsékli.

A brit kormány tagjainak egy kisebb, de a kormányzás vitelében döntő csoportja *a kabinet*. Szervezetét évszázadokon keresztül szokásjog szabályozta, sőt a kabinet szó nem is szerepelt a törvényszövegben. A 20. században egy jelentős törvény, az 1937-ben kiadott a *Korona Miniszteréről szóló törvény* (Ministers of the Crown Act), rendezte a kabinet tagjainak jogait, kötelezettségeit és javadalmazását. A kabinet összeállításának módját azonban az 1937. évi törvény sem határozta meg, annak tagjait továbbra is a miniszterelnök jelöli ki, ezáltal a miniszterelnök döntő jelentőségű politikai vezető pozícióba kerül a kormánytagok cseréje révén. A tagok rendszerint

a legfontosabb tárcák vezetői (külügy-, pénzügyminiszterek, a véderő mindhárom ágát összefogó véderőügyi miniszter, esetleg az oktatásügyi és munkaügyi miniszter). Ezenkívül a kormánynak más jelentős tagjai, mint a főpecsétőr, illetve az igazságügyi szervezetet részben irányító, egyúttal a Lordok Háza elnöki tisztét is betöltő Lordkancellár tagja a kabinetnek is. Megjegyzendő, hogy a Lordkancellár egyben a Lordok Háza főbíróságának elnöke is, s ily módon a brit birodalom legfontosabb jogi tisztségviselője. A kabinet tagjainak létszáma változó, 1918-ban 12 tagja volt, a világháború éveiben ez a szám növekedett. A kabinet, amely viszonylag sűrűn ülésezett – tulajdonképpen az államgépezet központja. Fő feladatai: a parlament előtt a kormány politikájának körvonalazása és képviselete, a végrehajtó hatalom szerveinek ellenőrzése, az állami hivatalok munkájának koordinálása.

Az önkormányzati rendszerben a két világháború között jelentős változás a 19. századi szervezethez képest nem állott be, de változásokat hozott az 1929-ben és 1933-ban kiadott *önkormányzati törvény* (Local Government Act). A törvények változatlanul hagyták az önkormányzatok szervezetét, viszont működésükben bizonyos feladatokat a kormány felügyeleti jogkörébe vontak. Ezek az intézkedések, amelyek a centralizációt bizonyítják, azért jelentősek, mert egyes közigazgatási feladatok ellátásához a kormány nyújtott anyagi támogatást a helyi szerveknek. Ugyanakkor újabb és újabb közigazgatási feladatok keletkeztek, amelyeket nem a helyi önkormányzatok láttak el, hanem közvetlenül a miniszterek alá tartozó szervekre bíztak. Ennek a szervezetnek a működése részben közigazgatási, részben bírósági jellegű, ezért az ún. Magistrats Court-nak, valamint az ún. „Tribunal"-oknak a két világháború közötti kiépülése kapcsán, illetve a második világháború utáni időben is jellemző differenciálódásukra kitekintve szólunk róla.

A bíráskodás rendszerében a legfontosabb változást a századfordulótól kezdődően részben a jury rendszer sorvadásában, részben pedig a szakbírósági rendszer kiépülésében láthatjuk. *A jury rendszer hanyatlása* az angol bírósági rendszer legszembetűnőbb sajátossága. A főbíróságok közül az admiralitási és kancelláriai egyáltalán nem használt juryt, más ügyosztályokban is egyre inkább háttérbe szorult, s egészen kivételessé vált. A polgári peres bíráskodásban a helyi bíróságoknál (county) ugyancsak egyre ritkább a juryvel való bíráskodás, *míg 1934-ben a polgári perekben megszüntetik az alkalmazását*. A jury bíráskodás speciális bírósági eljárásokra szorult vissza. Így pl. a Londoni City bíróságra, ahol azonban nem annyira a jury általános jogi szerepköre (vagyis a „közvélemény" tudatának a kinyilvánítása, az „igazság megtalálása" a feladata), hanem inkább szakismereteket visz abba a perbe, amelyben a jogi végzettségű bíró még a legnagyobb szakmai rutin mellett is bizonyos szakismereteket nélkülözni kénytelen. A juryvel szemben egyre inkább a *szakülnöki* rendszer kerül tehát előtérbe. Szakülnökök alkalmazására a történelemben először az admiralitáson került sor, ahol az idegen jogot ismerők (többnyire diplomáciai gyakorlattal rendelkező nagykövetek) foglaltak helyet a jogászok mellett, valamint az admiralitásnak olyan lordjai, akik a nemzetközi kereskedelem ügyeiben járatosak voltak. Hasonlóképpen a Királyi Tábla ügyosztályán, találmányi és szerzői jogi ügyekben ugyancsak korán alkalmaztak szakülnököket, újabban kötelező az alkalmazásuk. *A büntetőügyekben eljáró* bíróságokat a 19. században az 1846-os county bírósági reform,

illetve az 1873–75-ös főbírósági reform, valamint az 1876-os fellebbezési bírósági reform érintette. Az 1873-as főbírósági reform szerint, ha a kiemelkedő fontosságú ügyekben a bíróság juryvel jár el, akkor a kontinentális értelemben vett fellebbezés nem lehetséges. Ahogyan azonban a francia rendszerben is kiépült az esküdtszéki eljárásban a semmítés rendszere, hasonló intézmény az angol jogban is létezett. Alkalmanként *a tévedést megállapító parancs* (Writ of error) kiadásával a királyi főbíróság a legfőbb ügyész hozzájárulásával újabb vizsgálatot indíthat el. Az angol jogban általános érvénnyel a fellebbezést csak *az 1907. évi fellebbezési törvény* (Criminal Appeal Act) rendezte, amely büntető fellebbezési bíróságot létesített, megnyitotta a fellebbezés lehetőségét mind jog-, mind ténykérdésben. Ugyanez a törvény a Lordok Háza legfelsőbb büntetőbíróság hatáskörét csak a lordokat érintő büntetőügyekre korlátozta.

A huszadik századi jogfejlődés jelentős változást hoz *a helyi bíróságok* rendszerében (Magistrats Court). A magistrats court a békebíróságok rendszerének modernizálását jelentette. Az 1938-ban kiküldött belügyminiszteri bizottság 1944-re tette meg jelentését, míg 1949-ben jelenik meg a jogszabály, amely a helyi bíráskodás rendszerét reformálja meg. E törvény a nem county jogú városokra (l. 1835-ös törvény, amely a városok jogi helyzetét rendezi) csak akkor enged külön bírói testületet, ha a lakosságszám eléri a 35 000 főt, egyébként a lakosság a county bíróságokon érvényesítheti az igazságszolgáltatás iránti igényeit. E bírósági forma a békebíróságok működésének elveit alkalmazza, vagyis egyes bíró éppenúgy, mint az ún. évnegyedes gyűlés eljárhat. A törvény a bíróságok mellett teljes állású jegyzőket is alkalmaz. A jegyzőről szóló múlt századi törvény 1877-ben (The Justice Clerks Act) előírta a jogi képesítést a bírósági jegyzők számára is. Minden bíróság maga bízhatta meg a törvény szerint saját jegyzőjét és fizetést állapított meg számára. A belügyminisztérium erősen kritizálta a rendszert mind a megbízatás jellege, mind a díjazás formája miatt. A 1949-es törvény végül e kérdésben is egységes jogi szabályozást hozott. A törvény a bíróságok mellett teljes állású jegyzői állásokat létesített, képesítésüket pedig az ügyvédi joggyakorlathoz köti (5 év joggyakorlathoz). A helyi bíróságok részben mint rendőrbíróságok járnak el kisebb súlyú büntetőügyekben, részben pedig közigazgatási jellegű jogviszonyokból származó perekben és családjogi kérdésekben. Egy 1937-ben született törvénnyel gyámsági és anyasági ügyekkel is foglalkozott a bíróság (ilyenkor női ülnökökkel kiegészülve). A családjogi bíráskodást többnyire a szegények vették igénybe. Ugyancsak a szerény anyagi helyzetben lévők éltek a lehetőséggel, hogy ez a bíróság „jogi szétválasztást", de nem a házasság felbontását mondhatta ki. A házasság felbontását ugyanis csak főbíróság mondhatta ki, ahol a perköltség magas volt, ugyanakkor a magistrats court gyors és olcsó eljárást biztosított.

Speciális bíróságok. A huszadik században alapvető felfogásbeli különbség alakul ki az állam szerepét illetően az előző évszázadokhoz képest. Az előbbi századokban az állam mint a tulajdont védő és a szerződések megvalósulását előmozdító tényező, a lehető legkisebb beavatkozásra törekedett az egyes állampolgárok és vállalatok egymás közötti jogviszonyaiba (liberális-kapitalista felfogás). *A jóléti állam* (a 19. század végétől az állami beavatkozás fokozódását a közjóléttel magyarázzák és indokolják, innen az elnevezés) elfogadja azt az elvet, hogy a kormányzat felelős a

gazdaság állapotáért és a népesség alapvető szociális szükségleteinek kielégítéséért. Így számos új működési terület nyílik meg az állami és önkormányzati szervek előtt. Nevelésügy, orvos-egészségügy, társadalombiztosítás stb., amely új intézkedési területek a helyi igazgatási szervekre, valamint a jogvitákat eldöntő szervekre a speciális bíráskodásra is új feladatokat rónak.

A speciális bíróságok rendszere az angol jogban igen korán kialakult. A történetileg kialakult speciális bíróságok, mint pl. az Öt Kikötő Bírósága (Cinque Ports) vagy a Királyi Erdők Bírósága lassan beolvadt a common law igazságszolgáltatási rendszerébe. A hadi és egyházi bíróságok élték csak túl a bíróságok egységesülési, egyszerűsödési folyamatát. A modern megkülönböztetés a speciális bíróságok rendszerét illetően a kiteljesedő közigazgatási jog fejlődése nyomán jelentkezett. Így a közlekedés, adózás, szerzői jogvédelmi ügyek stb. Ezen ügycsoportok elintézésére születő bíróságok speciális bíróságok, mint pl. a Szerzői Jogi Bíróság (Patents Appeal Tribunal), amely bíróságok bekapcsolódnak a fellebbezési bíróságokhoz történő fellebbezés lehetősége által a bíróságok általános rendszerébe. A speciális bíróságok hatásköre, illetékessége között nagy különbségek vannak, egyetlen közös vonásuk, hogy mindegyiket parlamenti törvény létesíti. Csak példaszerűen említhetők a széles körben elterjedt „Tribunal"-ok. Így a szállításügyre már 1921-ben törvényt létesít, majd 1947-ben törvényi kiegészítéssel hatáskörének kibővítését is megszerzi az állandó speciális bíróság. Az iparügyi kérdésekben 1919-ben (Industrial Court Act) törvény gondoskodik a jogviták bírói elintézéséről. A munkaügyi miniszter tagjait független személyekből bízza meg, egyesek a munkaadókat, mások a munkavállalókat képviselik. A bíróságok elnökei hivatásos tisztviselők, az egyes bírósági tanácsok három főből állanak (szakbíró és egy-egy tag a munkaadók és munkavállalók részéről). A munkabérek körüli és egyéb munkaügyi viták sokaságára tekintettel külön szerv jár el, amelyet már 1909-ben létrehoztak, bírósággá 1945-ben válik. Hasonló tribunalok járnak el adó-, társadalombiztosítási és egyéb ügyekben.

A jogfejlődés körében a századvégi, illetve a huszadik századi *büntetőjog-fejlődés,* különösen a büntetési rendszer modernizálásában jelentkezett. Még a múlt század utolsó negyedében megjelennek azok az intézmények, amelyeket a kontinentális jogalkotás modell értékűnek tekintett. Így kiemelkedő jelentőségű *a bűncselekmények megelőzéséről* szóló 1873–75. évi törvényhozás (Prevention of Crimes), amely a legtávolabbi előkészületi cselekményeket, sőt a célzatot is büntethetővé nyilvánítja a többszörösen visszaesőkkel szemben. A törvény lehetővé teszi, hogy aki hét éven belül már kétszer volt büntetve, egy évig terjedhető fogházzal büntethető, *ha személyében veszély mutatkozik* a társadalommal szemben. A személyükben veszélyesek, akikre nézve a bíróság megállapítja, hogy tisztességtelen eszközökkel vagy módon tartják el magukat. Figyelemre méltó, hogy a törvény a büntetőeljárási garanciát is korlátozza az ilyen személyekkel szemben, ugyanis őket írásbeli elfogató parancs nélkül őrizetbe lehet venni, ami egyébként csak a tettenérés esetére állt. *1908-ban vezették be a határozatlan időtartamra való elzárást* olyan formában, hogy a bíróság az olyan bűnözőkkel szemben, akiket már előzőleg három alkalommal elítéltek, az alapbüntetés kitöltése után 5–10 évi szabadságvesztés-büntetést szab ki, amelyet az erre kijelölt intézetben kell letölteni. Az ilyen módon kiszabott büntetést azonban meg lehet

szakítani, ha az elítélt magatartása alapján az engedélyezhető. Az angolok vezették be először az ún. *próbárabocsátás* intézményét is. Az *1887. évi törvény* értelmében a bűncselekmény elkövetőjét, ha büntetlen előéletű, a bíróság a bűnösség kimondása mellett büntetés kiszabása nélkül szabadon hagyhatja azzal a feltétellel, hogy a bíróság által meghatározott idő elteltéig „jó magaviseletet" tanúsít. Ellenkező esetben büntetését kiszabják, s le kell töltenie. *1908-ban hoztak törvényt a fiatalkorúak büntetéséről* (Children Act), amely szerint a bíró mérlegelésétől függ, hogy a fiatalkorúval szemben egyáltalán alkalmaz-e büntetést, vagy arra alkalmas személy gondozására bízza.

Az 1908. évi törvény azt az alapelvet vallja, hogy fiatal bűnelkövetőket másként kell elbírálni, mint a felnőtteket. A 16 év alattiak *a fiatalkorúak bírósága* elé kerültek, amely a normál bíróságoktól elkülönített helyen és időben működött, nehogy kapcsolatot létesítsen a fiatalkorú a hivatásszerűen bűnöző felnőttkorúakkal. A gyermekek büntetési intézményeit teljesen átalakították. Számukra a börtönbüntetést eltörölték, kivéve a 14 és 16 év közöttiek speciális eseteit. A fiatalkorúak bíróságai 1920-ig elkülönítve, de szervezetileg nem elválasztva működtek. Az 1920-as reform városonként kifejezetten speciális bíróságokat alkotott.

A szakbíró mellett két ülnök ítélkezik, akik közül az egyik nő. Az 1927-ben keletkezett jelentés nyomán 1932-ben újabb törvényt fogadtak el (Children and Young Person Act), amely a szükséges kiegészítésekkel ma is érvényben van. A törvény megkülönböztet 14 év alatti gyermekeket és 14–17 év közötti „fiatal személyeket". A Lord Kancellár speciális szabályokat vezetett be e bíróságon működő bírákra. A bíróság működése abból indul ki, hogy a gyermek két okból kerülhet bíróság elé. Vagy, mert büntetendő cselekményt követett el, vagy pedig gondozásra, védelemre, ellenőrzésre van szüksége. A két ok között sok közös vonása van a fiatalkorúak magatartásbeli rendellenességének. A törvény a közös elveket így rögzíti: „minden bíróság, mely gyermekekkel vagy fiatalkorúakkal foglalkozik, vagy mert védelemre és gondozásra van szükségük vagy mert bűnt követtek el vagy más okból, figyelembe kell hogy vegye a gyermek, illetve a fiatalkorú jólétét, és az adott ügyben arra legyen gondja, hogy a nem kívánatos környezetből kiragadja és biztosítsa neveléséhez és oktatásához szükséges feltételeket". A bíróság számára tehát *a törvény* a büntetés alapcéljaként *a nevelés feladatát állapítja meg*. Ebből következik, hogy a fiatal a felnőtt bűnözőkkel nem kerülhet semmilyen kapcsolatba, tehát a nevelés intézményeit a börtönügytől el kell választani. A 15 éven aluliak, amennyiben nem engedhetők szabadlábra, speciális otthonba kerülnek, amelynek berendezése a biztonságos őrzésre alkalmas, de a testi és lelki nevelést helyezi előtérbe. Ilyen intézmények létesítése a megyei, illetve városi tanácsok feladata, a belügyminiszter felügyeletet gyakorol felettük. A bíróság dönti el azonban, hogy a fiatalkorú alkalmas-e az ilyen intézményben történő nevelésre. A 14 és 17 év közöttiek ugyancsak beutalhatók a nevelő jellegű őrzést szolgáló otthonokba.

Az 1948-ban létesített új kiegészítő rendelkezés a javító-nevelő intézkedések széles skáláját létesíti, ezek közül kiemelkedő jelentőségű a speciális iskolák létesítése. A fiatalkorúak ügyeiben eljáró bíróság *speciális eljárási szabályokat is alkalmaz*. Így pl. előírás a szülők kötelező meghallgatása, a bíróság nincs nyitva a

nyilvánosság előtt, a sajtót nem zárják ugyan ki, de speciális szabályok alá rendelik a hírközlés lehetőségét, a keresztkérdések nem alkalmazhatók, a meghallgatásnak (kihallgatásnak) alkalmazkodnia kell a gyermek korához és értelmi képességeihez, a bíróság hivatalból szerzi be az orvosi bizonyítványt, környezeti tanulmányt, iskolai bizonyítványt stb.

A polgári jog intézményei a 19. század végén és a 20. században az előző évszázadokban megkezdődött folyamatokban fejlődtek tovább. Az angol mezőgazdaság az ipari forradalom idején lezajló változások, valamint a gyarmatbirodalom kiépítése következtében jelentőségét tekintve csökken, a gyarmatbirodalom elvesztése hoz a legújabb időben némi változást e téren is. Anglia mezőgazdasági termelése azonban továbbra is a nagybirtokhoz és bérletrendszerhez kötődik elsősorban. Mind a hosszú ideig élő feudális bérlet, a copyhold, mind pedig a kapitalista bérlet a célszerű földművelést segíti. A hasznos beruházások előmozdítását célozta, hogy mindkét kategória jogi helyzetét a földbirtokossal szemben garanciákkal látták el. A *másodlati birtok felszámolása* a 19. század második és a 20. század első felében fokozatosan történt meg. 1852-ben már törvényt hoztak mind a földesurat, mind pedig a másodlati birtokost megillető megváltást kikényszerítő eljárás megindításáról. (A megegyezésen alapuló megváltásra ugyanis már előbb is mód volt.) Az 1894-ben hozott törvény a megváltást könnyíti meg, amikor kimondja, hogy a földesúri jogok járadékká alakíthatók, s az évi bérösszeg huszonötszörösével válthatók meg. A törvény további jelentősége abban áll, hogy ha egy-egy uradalom bérlőinek kétharmada a megváltást kéri, az általános megváltás kötelezővé lesz. *A copyhold intézményének teljes felszámolására 1926-ban hoztak törvényt,* amely 10 év alatt az összes másodlati birtok megváltását rendelte el.

A tőkés bérlőknek a bérleménybe tett hasznos beruházásait az 1883. évi törvény mozdította elő, amikor a szokásjoggal szemben azt az elvet állította fel, hogy a földet elhagyó és abba tőkebefektetést tevő bérlőnek igénye van annak az összegnek a megtérítésére, amennyivel a bérlemény értékét növelte. Tartós beruházások esetében ez az igénye csak akkor érvényesíthető, ha a bérbeadó a beruházáshoz hozzájárulását adta. Figyelemre méltó, hogy a törvény az ilyen jogvitákat választott (arbitrázs) bírák elé ítélte, csak a választott bíró személye körüli vitákban döntött a county bíróság, illetve a földművelésügyi minisztérium. Az 1883-as törvényt később több törvény egészítette ki, s a bérlők jogait értéknövelő beruházásaikra tovább pontosította és biztosította.

A múlt század végi és e századi angol jogfejlődés *a kereskedelmi vállalati és szövetkezeti jog* terén fontos törvényeket alkotott, de átfogó kodifikációt nem eredményezett. Néhány jelentős törvény jellemzi e jogterületeket. Így 1862-ben hoztak törvényt a kereskedelmi társaságokról. E törvényt igen sokszor módosították, amíg 1908-ban átfogó szabályozásra került sor. Az ipari szövetkezetekről 1876-ban és 1893-ban alkottak törvényt. A tengeri kereskedelem jogi szabályozását a nemzetközi magánjog intézményeinek fejlődése és a nemzetközi kodifikáció igénye késztette. A tengeri kereskedelem jogi szabályozására 1854-ben és 1894-ben került sor. A váltójog ugyancsak egységes nemzetközi szabályozásának állandóan növekvő igénye az angol jog statute-law (törvényi jog) formában történő szabályozását mozdította elő,

s az angol váltójogot 1882-ben törvénnyel szabályozták. Ezáltal a kirívó ellentéteket mind a szigetországon belüli szabályozással szemben (mint pl. a skót joggal szembeni eltérések), mind pedig a nemzetközi szabályozással szemben megszüntették. Megjegyzendő, hogy az angol kereskedelmi és váltójog kodifikálása a 19. és 20. században is elmaradt a kontinentális államok jogalkotásától. Franciaországban 1808-tól a Code de Commerce (amely a nagy jelentőségű 1673-as Savary kodifikáció folytatása), számos európai államban hatott, olyanokban is, amelyekre egyébként a francia hatalom nem terjedt ki (Románia, Görögország, Spanyolország), s ezáltal az egységes nemzetközi szabályozás igényét erősítette. Németországban ugyancsak jelentős váltójogi és kereskedelmi jogi szabályozásra került sor a 19. században.

Az angol jog tehát a legújabb korban is megmarad a common law, equity és statute law hármas felosztásában, csak arányeltolódást látunk a törvényi jog javára. Az egyes polgári jogi intézmények terén nem kodifikáció, hanem részleges jogegyesítés útján halad az angol jog.

A nemzetközi szabályozás igénye a gazdasági szférában a 20. századra felerősödött. A világ jelentősebb államai a kereskedelmi és váltójog szabályozása terén a francia, a német vagy az angol példát követték. A kereskedelem szédítő arányú fejlődése, az államok egymásra utaltsága, amit legjobban a világháború után a gazdasági válságok igazoltak, egyre erősítette a már korábban is meglévő kívánságot, hogy egységes nemzetközi szabályozást alkossanak a kereskedelmi jog terén, de különösen a váltójogban.

Az első londoni világkiállítás alkalmával, *1851-ben fogalmazták meg először azt az igényt, hogy egységes kereskedelmi, váltó- és tengeri jogi szabályozás jöjjön létre.* Anglia e javaslatot nem tette magáévá, mert nem akarta megbontani a common law-on alapuló egységes jogrendszerét, ez zavarólag hatott volna a gyarmataival kialakított régi kapcsolataira is.

A gazdasági jellegű jogintézmények nemzetközi koordinálását segítette elő az 1900-as párizsi világkiállítás idején összeült „Nemzetközi Jogi Összehasonlító Kongresszus". Ezután már a nemzetközi kodifikáció konkrét tervezeteinek kialakítását láthatjuk. Első sikere e tevékenységnek az 1913-ban Hágában elfogadott egyezmény, amellyel az aláíró államok a váltójog területén „egységes szabályzatot" fogadtak el. Megjegyzendő, hogy Anglia és az észak-amerikai államok, amelyek a munkálatokban részt vállaltak, az egyezményt a már említett ok miatt nem írták alá, mert ti. sajátosan kialakított common law rendszerükhöz ragaszkodtak.

A huszadik század folyamán számos egyezmény született és a nemzetközi magánjog jogintézményei körében megjelentek a gazdasági jog olyan intézményei, amelyek a modern kereskedelmi forgalom igényeit kielégítik. Ezek tárgyalása azonban már nem a jogtörténet feladata.

Tizenhatodik fejezet

Az Amerikai Egyesült Államok a polgárháború után

Irodalom

Bernstein, B. J. – Matusow, A. J. ed.: Twentieth-Century America. Recent Interpretations. New York, 1972.

Chapman, C. C. – Shuler, N. R.: Woman Suffrage and Politics. Washington, 1969.

Haight, D. E. – Johnston, L. D.: The President: Roles and Powers. Chicago, 1965.

Jakovlev, N. N.: Franklin Delano Roosevelt. Budapest, 1967.

Krasner, M. A. – Chaberski, S. G. – Jones, K. D.: American Government (Structure and Process). New York, 1977.

Roosevelt, F. D.: Blick Vorwärts. Berlin, 1933.

Wilson, W.: Congressional Government. New York, 1960.

Wilson, W.: The New Freedom. Leipzig, 1918.

* * *

A polgárháború utáni időszak a gyors fejlődés időszaka Amerikában, az Egyesült Államok és az első világháború kitöréséig a világ első ipari államává vált. A fejlődés forrása a nagy kiterjedésben rendelkezésre álló földterület és a hihetetlen értékű ásványi kincs feltárása. Az ún. amerikai utas mezőgazdaság fejlődését a farmrendszer jellemezte, ahol a nagy táblákban való művelést a munka gépesítése tette lehetővé. Az amerikai gabonatermelést a múlt század utolsó két évtizedében négyszeresére emelték, a huszadik század elejétől pedig az ország nagy gabonaexportőrré vált. A gazdasági fejlődést gyorsította, egyben az amerikai társadalom jellegét nagyban meghatározta az Európából növekvő számban érkező bevándorlók tömege. A tőke erős koncentrációja ment végbe már a polgárháborút megelőző évtizedekben, monopóliumok és trösztök alakultak ki, amelyek az ipari termelés uralkodó tényezőivé váltak. Hasonló jelentős tényező a banktőke magas fejlettségi szintje. A század végére az Egyesült Államok gyarmatosította a Fülöp-szigeteket, Puerto Ricót és Guam szigetét, Kubát pedig katonai és gazdasági ellenőrzés alá vonta, majd megszerezte a Hawai-szigeteket, a panamai földszorost és megépült a Panama-csatorna. A közép-amerikai államok az Egyesült Államok gazdasági befolyása alá kerültek.

A polgárháború utáni évtizedekben alakult ki végleg az Amerikai Egyesült Államokban a mai napig fennálló *kétpárti kormányzati* rendszer. A két párt a köztársasági párt (republikánus párt) és a demokrata párt – több mint százéves fennállása alatt – napjainkig több módosuláson ment keresztül. A polgárháború

után az első világháború küszöbéig terjedő időben (Wilson adminisztrációjáig) a köztársasági párt tartotta kezében az államhatalmat, ebben az időben mindössze egyetlen demokrata párti elnököt választottak. Az első világháború idején a demokrata Wilson adminisztrációja kormányozta az Egyesült Államokat. A két világháború közötti időszakban egymást követte két köztársasági párti elnök és a második (Hoover) elnöksége alatt következik be a nagy gazdasági válság. A válság megoldása, majd a második világháború külső és belső feszültségeinek rendezése F. D. Roosevelt hosszú elnökségének idejére esik. A gazdasági válság és a háború együttesen járultak ahhoz, hogy a New Deal állama kiépüljön. E modernizált államszervezet számos reformeredménye ma is hat.

A köztársasági és demokrata párt mellett kialakult a – munkásmozgalom keretében – *az amerikai szakszervezet*, 1879-től pedig működik a ma is létező Amerikai Munkás Szövetség (American Federation of Labour – AFL). A szervezet nem fogadta be ideológiaként a marxizmust, fő feladatának a munkásosztály gazdasági helyzetének stabilizálását tekintette. 1900-ban megalakult a rövid életű Szocialista Párt, 1919-ben pedig a kommunista párt, amelynek befolyása azonban nem jelentős. Az amerikai munkásmozgalom viszonylag későn jutott olyan fejlettségi szintre, hogy az Európában már ismert munkavédelmi jogszabályokat kiharcolja. Az első világháborút megelőzően progresszív polgári mozgalmak siettek segítségére, hogy a gyermekmunkát, női munkát, munkaidőt stb. érintő jogalkotást a nagyobb államokban megalkossák (ezen a téren élen járt New York állam).

A múlt század hatvanas-hetvenes éveiben az agrárválság hatására *farmer tömegmozgalom szerveződött* (Granger-mozgalom), amely céljául tűzte ki az állami segítség megszerzését a farmok részére, valamint az alacsony fuvarozási tételek kiharcolását a szállítási monopóliumokkal szemben. A mozgalom a század végére elvesztette harcos jellegét és a farmerek érdekképviseleti szerveként tartós formát öltött. 1890-ben Kansasban egy új párt jött létre – *a populista párt* – amely az akkor tartott választásokon jelentős eredményeket ért el. Az amerikai kisemberek tömegeit tömörítette, stabil pénzt és a monopoltőke megfékezését követelte. Az 1896-os elnökválasztáson a demokrata párttal együtt lépett fel, de elnökjelöltjük megbukott, a párt lehanyatlott, programja azonban más mozgalmakban, politikai irányzatokban tovább élt.

Az első világháborút megelőző évek politikai irányzatai között, amelyek mélyreható változást jelentettek az amerikai politikai gondolkodásban, a progresszivizmus megítélése a legjelentősebb abból a szempontból, hogy programjában és támogatói között milyen erők hatása mutatható ki. A progresszív irány programja a következő: a politikai és gazdasági ellenőrzésből a privilegizáltak érdekeinek kikapcsolása, a demokrácia kiterjesztése a gyengék védelmére, ami gazdaságpolitikájában a monopóliumok, trösztök és bankok érdekeinek korlátozását, a vasúti és általában a fuvarozási díjak szabályozását, az alacsony adószint fenntartását jelenti, társadalmi szempontból pedig a női és gyermekmunka védelmét, a környezet és élelmiszer tisztaságának és minőségének ellenőrzését. Az állami politika szintjén a közvetlen, elsőfokú választás reformját, a szenátorok közvetlen népi választásának alkotmánykiegészítéssel történő bevezetését, a női választójog biztosítását és az alkoholtilalmat elrendelő alkotmánykiegészítés kiharcolását. A progresszivizmus társadalmi hátterét a szociológiai irodalom egyik irányzata a középosztályban látja. (Azok az elemzések, amelyek progresszivisták államonkénti megosztását tanulmányozzák, jutnak erre az eredményre.) Eszerint Kaliforniában többségében a városi, középosztálybeli, amerikai születésű, protestáns, fiatal (40 év alatti) és egyetemi végzettségű értelmiségi és kisebb üzleti körből jövők alkotják a társadalmi hátterét. A századelő urbanizációját vizsgáló szociológiai irodalom viszont nem ilyen eredményre jut; nem szűkíti le e társadalmi bázist a középosztályra, szerinte az alsóbb társadalmi rétegek – munkások, bevándorlók – is támogatták a progresszív reformokat.

A korporációk századvégi növekedésével a köztük folyó verseny is kiéleződött,

a kis árutermelés pedig veszélybe került. E folyamatokat állami ellenőrzés alá kellett vonni. Sok üzletember véleménye fogalmazódott meg abban a progresszivista nézetben, hogy csak az állam képes racionalizálni a gazdaságot. A racionalizálásra kétféle lehetőség nyílott: vagy a törvényi beavatkozás, vagy pénzügyi eszközök. A progreszszivizmus mindkettőt alkalmazta, ahogy azt vezető politikusaik gyakorlata, Th. Roosevelt, Taft, majd Wilson intézkedései bizonyítják.

A progresszív éra állama, W. Wilson elnöksége

Az „Aranykor" századvégi Amerikájában (a populista irányt követő progresszív érában) az első világháborút megelőzően, majd azt követően, a harmincas években (a világgazdasági válság hatására) egy *új politikai irányvonal alakult ki.* Ennek alapelveit W. Wilson: Az Új Szabadság (The New Freedom) c. politikai cikkgyűjteményében 1912-ben publikálta. Wilson politikájának egyenes folytatása a F. D. Roosevelt elnöksége alatt kidolgozott New Deal (Új Irányvonal). A két elnök által kialakított új politikai irány fő kérdése az, hogy *mikor válik szükségessé a föderális állam gazdasági funkciójának olyan mértékű megnövelése, amely már a hagyományos amerikai értékrenden, az „individuális szabadságon" alapuló államhatalom szervezeti átalakítását igényli.* Jogtörténetileg fontos kérdés, hogy milyen szerepet játszottak a kormányzati szervek: a kongresszus, az elnöki hatalom és a Legfelsőbb Bíróság e fontos kérdéskörben, következményként pedig e kormányzati szervek működése, szervezete hogyan formálódott a jelzett időszakban.

Az állam és a gazdaság új felfogása a huszadik században nem amerikai sajátosság. Az első világháború előtti, de még inkább a háború utáni Amerika kénytelen volt szembenézni azokkal a politikai jelenségekkel, amelyeknek eszmerendszere Európában alakult ki. Befogadásukra az amerikai társadalom is nyitott volt. Ilyenek a faji diszkrimináció kérdése, a vagyoni különbségek fokozódása folytán fellépő igény a munka védelmére, a különböző szocialisztikus mozgalmak, végül a társadalmi feszültségek által kikényszerített átfogó társadalombiztosítási rendszer megalkotásának igénye.

Wilson kormányzata *hatálytalanítja a Sherman törvény trösztellenes intézkedéseit,* ezzel nagy mértékben segítve a szakszervezeteket. *A Clayton-féle* törvény kimondja, hogy rendelkezéseit csak a monopóliumok ellen és semmiképpen sem a szakszervezetek ellen kell alkalmazni.

A progresszív éra az állami ellenőrzést a gazdasági szférában a törvényhozás nehézkes eszközén túl az állam és az üzleti körök közötti szerződéssel realizálta. A kormányzati beavatkozás nyíltabb formája a gazdasági folyamatok ellenőrzése a nagy gazdasági válság idején és különösen pedig a New Deal politikájában jelent meg, amikor a kormánybizottságok rendszere kiteljesedett.

Az első világháború küszöbén W. Wilson – a princetoni egyetem demokrata párti professzora – személyében választott elnököt az Amerikai Egyesült Államok népe (1912). Elnöki programjának foglalata „Az Új Szabadság" (The New Freedom), amely az elnök politikai gondolatait népszerű formában teszi közzé. A program főbb

pontjai, illetve politikai mondanivalója a következőkben összegezhetők: a társadalomban leginkább figyelemre méltó jelensége a kormányzat és az üzleti világ kapcsolata. A kormányzat a korporációk kontrollja alá került, a korporációkat pedig speciális és nem nemzeti érdekek irányítják. Az egész üzleti világra nyomasztólag hat, a vállalkozások részére pedig előnytelen az üzleti világ alá került kormányzat. Elviselhetetlen, hogy a kormányzat ilyen nagy mértékben kerüljön ki a nép kezéből. Politikai krédója abban összegezhető, hogy szükséges „oly kormányzat biztosítása, amely az általános, nem pedig a speciális érdekekre irányul". Ezeknek az általános szempontoknak megfelelően dolgozza ki az elnök politikai programját. Ez a nép részvételének bekapcsolását jelenti a kormányzatba, ugyanakkor a föderatív kormányzat megerősítését is az egyes államokkal szemben. *Wilson elnöksége négy alkotmánykiegészítést* eredményezett, míg előtte négy évtizedig nem éltek az alkotmánykiegészítés lehetőségével (1870–1913). A 16. alkotmánykiegészítés (1913. febr. 3.) a Kongresszust felhatalmazza adók beszedésére, amelyek különböző forrásokból (nem kizárólag egyenes adóból) származnak az egyforma mértékű beszedési kötelezettség mellőzésével, mind az adó formáját, mind mértékét illetően – azaz az alkotmány vonatkozó rendelkezését – liberalizálta. Ez az alkotmánymódosítás az Unió pénzügyi alapjait megerősítette. A 17. alkotmánykiegészítés (1913. április 8.) a szenátorok választását oly módon rendelte, hogy azokat a nép válassza, ugyanolyan módon, mint ahogyan az illető állam törvényhozásának legnépesebb ágát (az alsóházat) választják. A 18. alkotmánykiegészítés (1919. január 16.) az alkoholtilalmat vezeti be, amelyet azonban – minthogy igen sok visszaélésre vezetett – már 1933. december 5-én a 21. alkotmánykiegészítés hatályon kívül helyezett. Végül Wilson elnöksége idején alkották meg a 19. alkotmánykiegészítést, amely szerint „Az Egyesült Államok polgárának az a joga, hogy választójoggal rendelkezzék, nem tagadható meg vagy vonható el az Egyesült Államok vagy az államok részéről nemi hovatartozás szerint" (kifejtését lásd később). Még jelentősebbnek tekinthetjük azonban Wilson kormányzatának azokat a vonásait, amelyek igazi eredményre F. D. Roosevelt elnöksége idején vezettek, de megfogalmazását és reformként való felfogását Wilson is szorgalmazta: a munka társadalmi védelmét s az állam gazdasági szerepének fokozását.

A szabadságjogok érvényesülése a polgárháború után

A szabadságjogok terén, mind a kollektív szabadságjogok (a négereknek, mint etnikumnak jogegyenlősége, a nőknek választójogi jogosultsága), mind pedig az individuális szabadságjogok terén (mint a szólás, gondolatközlés szabadsága) lényeges jogtörténeti eredményeket hozott a progresszív éra, illetve az első és második világháború időszaka. Míg W. Wilson elnökségéhez a négerek és a nők jogi helyzetének megváltoztatását fűzhetjük, addig F. D. Roosevelt szűkebb baráti köréhez tartozó Frankfurter főbíró állásfoglalásának nyomában alakult ki a Legfelsőbb Bíróságnak az az irányzata, amely a szabadságjogok közül az egyik legjelentősebb, az első kiegészítés által védelmezett szólás- és sajtószabadságnak legfelsőbb bírósági garanciáját teremtette meg az azt szűkítő törvény értelmezése kapcsán.

Az amerikai négerek jogegyenlőségi küzdelme a néger középosztály megerősödése folytán, valamint a szellemi elit kiképződésével a múlt század végére válik markáns jelenséggé az amerikai társadalomban. 1909–1910-ben hozzák létre a színesbőrűek érdekeinek védelmére alakított ligát, amely azóta is működik. A liga sikeresen tevékenykedett a legfelsőbb bírósági döntések felülvizsgálata érdekében indított mozgalomban, és együttműködött a fehérek alkotmányos ligájával. A progresszív éra idején kimagasló amerikai egyéniségek részéről nagy anyagi támogatást kapott. Tevékenysége az ország akkori gazdasági és szellemi központjában New York városban összpontosult. A két liga érdeme, hogy a Wilson-adminisztráció idején 1915-ben hosszú küzdelem után a Legfelsőbb Bíróság olyan döntést hozott, amely hatálytalanítja az ún. grandfather clause-t („nagypapa szakasz", amely szerint egyes államokban azok a négerek, akik más államból vándoroltak be, és nagyapjuk nem rendelkezett szavazati joggal, külön intelligenciatesztekkel voltak csak a szavazóurnákhoz bocsáthatók). A Legfelsőbb Bíróság 1917-ben az ún. lakhelyi szegregációt (elkülönítést) is hatálytalanítja, ezzel megnyitja az utat a szegregációs törvények elleni általános támadás előtt. A szegregáció azt jelentette, hogy a négereknek külön iskolát létesítettek, elkülönítve laktak, csak külön vendéglőket látogathattak, még a temetők is elkülönítettek voltak.

A világháború alatt, de különösen a húszas években az ún. „nativizmus" (mai értelmezésben „100%-os amerikai") jelenség egy időre akadályozta a feketék polgári jogi küzdelmét. A nativizmus már a háború előtt jelentkezett a fehér protestánsok, különösen pedig a kisvárosi középosztálybeliek körében. Egyaránt irányult a katolikusok, zsidók, Kelet-Európából bevándorlók, Ázsiából jövők és a négerek ellen. Az irányzat kormányzati támogatást kapott azzal a törvénnyel, amely szerint az anarchisták és a fennálló társadalmi rend ellen erőszakosan fellépőket az állami szervek kezdeményezésére deportálhatják. A társadalmi nyugtalanság oka a háború utáni években a gazdasági depresszió, valamint az Európából és Ázsiából tömegesen érkező bevándorlók által keltett munkanélküliség volt. Ugyancsak a nativizmust erősítette a versailles-i békeszerződésben csalódott, valamint a kommunizmustól félő amerikai liberálisok tábora, akik az amerikai külpolitika (közelebbről Wilson elképzeléseinek) csődjét ismerték fel a háború utáni európai helyzetben, csalódottságukban elfordultak az európai politikától. E belső válságtünetek közepette a rasszizmus – éppenúgy mint Európában – szélesebb körű befogadásra találhatott. A fajelmélet egyik vezéralakja, M. Grant praktikus politikai-jogi következtetésre jutott: az USA mindig elsősorban képviseleti (szűkkörű képviseleti – SZ. K.) köztársaság, ezért a demokrácia kiszélesítésére nincs szükség, vagyis a választójog kiszélesítésére sem. A faji ellentétek élesedését mutatta, hogy a század végén betiltott Ku-Klux-Klan 1915-ben újrakezdte működését. A „nagypapa szakasz" hatálytalanítása után egyes államokban olyan gyakorlat alakult ki, amely a négereknek az ún. primary-tól való eltiltását (vagyis az elnökválasztó elektorok kiválasztását) nem tekinti alkotmányellenesnek, mert a primary-t magát nem tekinti választásnak. Ezt a megszorító értelmezést 1927-ben a nativizmus hanyatlása idején, a Legfelsőbb Bíróság az „egyenlő védelem elvé"-re hivatkozva megtiltja.

A New Deal és a négerek egyenjogúsági küzdelme közötti összefüggés nem szándékos elnöki intézkedés a négerkérdésben, hanem az a New Deal szociálpolitikájának kedvező hatása. A négerek második világháború utáni újabb küzdelme a szegregáció lerombolására 1954-től veszi kezdetét. Nagy eredménye az 1964-ben kiadott újabb polgári jogi törvény. A törvény azonban nem végét, csak kezdetét jelentette a hatvanas évek nagy néger megmozdulásainak.

A századforduló után több szempontból változó amerikai társadalomban elkerülhetetlen volt *a női választójog biztosítása*. Az okokat keresve elsősorban a nagy

gazdasági-társadalmi átalakulást jelölhetjük meg. A négerkérdés és nőkérdés összefüggését jól illusztrálja az az adat, hogy a nők munkábaállása a fekete nők körében nagyobb arányú, mint a fehérek között. Így 1910-ben a fekete nőknek már 41%-a munkavállaló, míg a fehér nők körében ez az arányszám 17%. Ugyanilyen összefüggés látható a bevándorlók körében, ahol is a nők foglalkoztatása nagyobb mértékű, mint a több generációs amerikaiak körében. A nők választójogának huszadik századi fejlődésére a progresszív éra nagy hatással volt. 1912 novemberében Washington és California államon kívül még 6 államban tettek javaslatot a női választójogra a saját államuk törvényhozásában.

1915-ben a női választójogért küzdő szervezetek párttá formálódtak, amelynek tevékenysége az egész unióra kiterjedt, sőt a két világháború közötti időben a nemzetközi nőmozgalomban is jelentőségre tett szert. A föderális törvényalkotás lehetőségét megerősítette, hogy 1917-ben további öt állam törvényhozása megadta a nőknek az elnökválasztói „előválasztásokra" való jogosultságot. Még jelentősebb, hogy 1916 és 1919 között New York államon kívül még további hét állam törvényhozása fogadta el a női választójogot. Az amerikai törvényhozás menetében W. Wilson elnök páratlan mértékű kiállása a női választójog mellett nagyot lendített az alkotmánykiegészítés sikerén. Az amerikai törvényhozás menetében nem gyakori, bár nem egyedüli módon a női választójogot biztosító alkotmánykiegészítés előkészítését egy külön erre a célra létesített bizottságra bízták. A bizottság sikerrel fogadtatta el pozitív véleményét a Rules Comittee-ben (Szabályalkotó Bizottság – jelentőségét lásd később). A kongresszus a képviselőházi szavazás alkalmával a kétharmados többséget a New York állambéli nagy létszámú képviselők támogatásával tudta biztosítani. Az alkotmánykiegészítés sikere kétségesebb volt a szenátusban. Wilson elnök 1918. szeptember 30-án üzenetet intézett a szenátushoz, amelyben hivatkozott az európai államokban lezajlott fontos változásokra, hogy ti. azok a nők választójogát elismerték. Az elnöki üzenet szerint „A demokrácia azt jelenti, hogy a nők is részt vehessenek a demokrácia gyakorlásában a férfiak oldalán, velük egyenlő módon". A szenátusi szavazáson két szavazattöbbséggel mégis leszavazták az alkotmánykiegészítést. Az új kongresszust az elnök 1919 májusára hívta össze. A rendelkezésre álló időben a női választójog hívei a hiányzó szenátori szavazatok megszerzésén fáradoztak. Az új kongresszus képviselőháza még előnyösebb többséggel szavazta meg a kiegészítést mint elődje (304 : 89 arányban). 1919. június 4-én kétnapos vita után újra a szenátusi szavazás döntött az alkotmánykiegészítés sorsa felől. Ezúttal kedvező volt a döntés. A szenátus nagy többséggel (66 : 30) szavazta meg a javaslatot. Az alkotmánykiegészítés hatályba lépéséhez az USA alkotmányának ötödik fejezete szerint az államok háromnegyedének ratifikációja (törvényhozásuk vagy e célra összehívott gyűlések által történő elfogadás) volt szükséges. A szükséges többség eléréséhez több mint egy évre volt szükség. Tíz állam törvényhozása megtagadta a ratifikációt, jellemzően ezek közül mindössze egy volt északi (Delawere), míg a többi déli állam volt. *1920-ban a 19. alkotmánykiegészítéssel a föderális alkotmányban hatályba lépett a női választójog.*

Jellemző az amerikai föderális alkotmány és az egyes államok eltérő törvényhozására, hogy a nők politikai jogainak elismerése után még hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a nők általános jogegyenlőségét megfogalmazó alkotmánykiegészítés

(a 27., s egyben jelenleg is az utolsó, el nem fogadott) terve felszínre kerüljön. Az alkotmánykiegészítést ismét egy demokrata elnök, Kennedy kezdeményezte 1961-ben, majd már Nixon által kiküldött bizottság 1969-ben terjesztette elő jelentését, 1970-ben pedig a törvényhozási vita következett. Két alkalommal tárgyalta a kongresszus, míg 1972-ben elfogadta. A szükséges ratifikációs többséget azonban máig sem sikerült megszerezni.

A szólásszabadság szorosan kötődik az amerikai demokrácia modern értelmezéséhez. A huszadik században két világháború két törvényi korlátozást hozott a szólásszabadság terén (1917., illetve 1940-ben). Mindkét törvényhez fűződik legfelsőbb bírósági állásfoglalás. 1917-ben, a kémkedésről kiadott törvény értelmezése céljából születik állásfoglalás. A bíróság azt tartotta az ügy elbírálása során a szólásszabadság határának, hogy a gondolatközlés által „világos és fennálló veszélyhelyzet" keletkezik-e, illetve ilyen helyzetben fejtik-e ki tevékenységüket az ügy alanyai. Már ekkor is akadt liberális értelmezés, amely a szólásszabadság elsődleges fontosságát vallotta: Holmes bíró különvéleménye sokat mond az amerikai demokrácia e fontos szabadságjogának működéséről „amikor az emberek rájönnek arra – mondja Holmes –, hogy az idő kikezdett nagyon sok harcos hitet, azt is hajlandók elhinni, még inkább mint ha saját magatartásuk alapjai tekintetében fejeznék ki a hitüket, hogy a megkívánt végső jó inkább elérhető az eszmék szabad áramlása útján és hogy az igazság legjobb próbája a gondolat hatalma maga, hogy elismertesse magát a kialakult versenyben..." 1925-ben alkotta meg a Legfelsőbb Bíróság azt az állásfoglalást, amelyre a második világháború után a hidegháború éveiben az ún. „kommunista perekben" hivatkoztak. A bíróság véleményét Sanford bíró fejtette ki. „Alapvető elv – mondja az állásfoglalás –, amelyet régen kialakítottunk, hogy a szólás- és sajtószabadság, amelyet az alkotmány biztosít, nem jelent felelősség nélküli abszolút jogot a szólásra és publikálásra... Hogy az állam is gyakorolja rendfenntartó hatalmát, hogy bünteti azokat, akik visszaélnek a szabadsággal, megsértik a közjólétet, terjesztik a korrupt közerkölcsöt, bűncselekményekre hívnak fel vagy megzavarják a közbékességet, ez nem is lehet kérdéses."

1949-ben, amikor tizenegy kommunista pártvezető ellen indult eljárás az 1940-ben kiadott Smith törvény megsértése miatt (amely bűncselekménynek minősíti tanácsolni és tanítani az Egyesült Államok kormányzatának erőszakos megdöntésének feladatát, kívánatosságát vagy szükségességét, vagy a kormányzat valamely tisztségviselőjének megölését, továbbá oly társaság, csoport vagy gyűlés szervezését, amely tanítja vagy bátorítja az Egyesült Államok kormányzatának erőszakos megdöntését. Egyben tilos ilyen szervezet tagjának lenni). A bíróság véleményét Vinson főbíró fejtette ki, a marxista-leninista doktrínát olyannak minősítette, mint amely a létező demokratikus állam kormányzatának erőszakos megdöntését annak érdekében ajánlja, hogy a kormányzat kommunista formáját érjék el. Frankfurter főbíró véleménye a Legfelsőbb Bíróság tekintélyének megóvása érdekében ellenzi azt, hogy a bíróság a napi politika indulataiba keveredjék. „A történelem tanítása – mondja –, hogy a bírói hatalom függetlensége akkor van leginkább veszélyeztetve, ha a bíróság belekeveredik a napi indulatokba és politikai, gazdasági és szociális nyomásra közvetlen felelősséget vállal fel."

Frankfurter és más bírák állásfoglalása alakította ki a Legfelsőbb Bíróságon ma is uralkodó két szembenálló irányzatot. Az egyik az ún. aktivisták irányzata, amely a Legfelsőbb Bíróságot a napi politikai küzdelmek színterévé teszi, míg az ún. passzivisták a bíróság tevékenységét a jogi szférán belül a kiegyensúlyozó és védekező reflexek céljaira használják, elismerve azt, hogy a választott testületnek, a népképviseletnek a feladata, föderális és állami szinten egyaránt, az adott korszak társadalmi problémáira reagálni.

F. D. Roosevelt közéleti szerepe, a New Deal politika

Roosevelt közéleti pályája 1910-ben, New York államban szenátorrá választásával kezdődött. A Demokrata Párt színeiben induló fiatal politikus szakított nagybátyja, Theodor Roosevelt köztársaságpárti elkötelezettségével. Ebben az évben az egész országban a demokraták értek el sikereket, a képviselőházi mandátumoknak közel háromötödét szerezték meg. Többségbe kerültek New York állam mindkét kamarájában, W. Wilsont pedig New Jersey kormányzójává választották. W. Wilson politikája iránt korán felébredt Roosevelt érdeklődése. *Roosevelt politikai karrierjének jelentős állomása Wilson elnökké választása 1912 novemberében.* Mint Wilson politikájának támogatója, jelentős pozíciót kapott a Wilson adminisztrációban, az Egyesült Államok tengerészeti minisztériumának államtitkárává nevezték ki, ahol éles szemmel vette észre a kormány általános békepolitikája közepette is az Egyesült Államok haditengerészetének fontos feladatait.

Roosevelt politikai karrierjének legfontosabb állomása az a közel négy év, amelyet New York állam kormányzójaként töltött el, s módja volt egy jelentős szövetségi állam élén olyan kormányzati gyakorlathoz jutni, amelyet mint későbbi elnök kamatoztathatott. A válság első éveiben még kormányzóként lehetősége nyílott behatóan foglalkozni a gazdasági élet néhány kulcsfontosságú kérdésével. New York állam kormányzójának politikai filozófiája már a nagy gazdasági válságot megelőző időszakban kialakult. 1930-ban egyik képviselőhöz írott levelében igen élesen fogalmaz: „Nem fér kétség ahhoz..., hogy a kommunista eszmék az egész országban erőre fognak kapni, ha nem tudjuk a demokrácia régi eszményeit és eredeti céljait támogatni... az Egyesült Államokban nemcsak a kommunizmus veszélyével kell szembenéznünk, hanem azzal a veszéllyel is, hogy az egész gazdasági és politikai hatalom azoknak a kezében összpontosul, akiket a régi görögök oligarcháknak neveztek."

Roosevelt kormányzói intézkedései azt mutatják, hogy a munkanélküliség megfékezése és a szociálpolitika terén elnöki programjának mintegy kikísérletezéséről lehet beszélni. Fellépett a munkanélküli segély bevezetése mellett. E fellépése ekkor még Hoover elnök ellenállásába ütközött, aki a segély bevezetése esetén a munkaerő demoralizálásától tartott. Roosevelt azonban már ekkor a radikális állami beavatkozás híve: „Semmi kétségem a tekintetben – írja –, hogy az ország számára elérkezett az ideje annak, hogy egy egész nemzedékre radikálissá váljék. A történelem azt mutatja, hogy ahol ez megtörténik, a nemzetek megszabadulnak a forradalomtól."

A válságprogram irányítása New York államban a kormányzó határozottságát mutatja. 1931-ben *egy új hivatalt állít fel* a gyors segélyek intézésére, s itt csatlakoznak hozzá azok a munkatársak, akik majd elnöki adminisztrációjának is kulcsfigurái lesznek (a segélyhivatalt H. Hopkins irányítja). 1931. januártól teljes erővel megindult a kampány Roosevelt elnökké választása érdekében. Ekkor alakul ki az az agitációs központ a demokrata párton belül, amely később elnöksége alatt kormányzatának támasza. Roosevelt maga mögött tudhatta Wilson elnök gárdáját is. Az egységes irányelveken nyugvó és átgondolt reformprogram nélkülözhetetlenné vált a kampány során. Roosevelt programjának kidolgozását nem a nagyiparosokra, pénzemberekre és politikusokra bízta, hanem egyetemi tudósokra. 1932 áprilisában elmondott beszé-

débben már összegezte az „agytröszt"-tel együtt kialakított nézeteinek summázatát. Legjelentősebb politikai megnyilatkozásának az tekinthető, hogy Wilsonhoz hasonlóan az egyszerű emberek nézeteinek kívánt hangot adni. „Az egyszerű ember az Egyesült Államokban azt tartja, hogy a jelenlegi siralmas viszonyokért a felelősség jórészt az úgynevezett iparmágnásokat és a nagy kereskedelmi intézményeket terheli."

Roosevelt még elnöki pozíciójának megszerzése *előtt nézeteit* – Wilsonhoz hasonlóan – egy cikkgyűjteményben *publikálta*. A pénz- és hitelügyeket, a vasút, az elektromosság, az agrárgazdaság területét éppenúgy, mint a társadalombiztosítás, az államszervezet problémáit érintik e cikkek. Már e megnyilatkozásából is kitűnik, hogy a pénz- és bankügy átszervezését központi kérdésként kezeli. Nincs megelégedve az elődje által létesített Federal Reserve Board (Föderális Tartalékok Bizottsága) működésével, egy átfogó szövetségi pénzügyi rendszert kíván megvalósítani, melyben a különböző ipari és kereskedelmi társaságok, valamint a bankok összefonódása miatt beálló zavarok megszüntethetők. *Sürgeti e reform az egységes mérlegrendszer bevezetését és olyan felügyelő bizottság létesítését, amelyek alapján a társaságok működése ellenőrizhetővé válik*. Kiemelt fontosságúnak tartja a vállalatok legfontosabb ügyeiben a nyilvánosságot is. Az elektromosipar és a közlekedés különösen lekötötte Roosevelt figyelmét. Kormányzósága idején a már hosszabb ideje működő Federal Trade Comission (Föderális Kereskedelmi Bizottság) feltárta a villamossági trösztök spekulációit. Ennek nyomán a társaság működésének nyilvánosságát igényli Roosevelt, de még jelentősebb az a terve, hogy *a közösségnek joga van saját kommunális szolgáltatási rendszert* létrehozni. Roosevelt merészségét mutatja, hogy nem maradt meg az állami tulajdon létesítésének gondolatánál, hanem elnöksége idején nagy vízerőmű rendszert létesített. A gazdasági és társadalompolitikai elgondolások között legátfogóbb a mezőgazdasági rekonstrukció programja, amely a földhasználattól a villamosításon és a közlekedés javításán át a hitelellátottságig összefüggő egészet alkot. A program végrehajtásához a mezőgazdasági minisztérium átszervezését, a földhasználat átfogó jogi szabályozását, a mezőgazdaságot terhelő adók mérséklését és arányosítását tervezi. Célul tűzi ki a mezőgazdaságnak az iparral egyenjogú partnerként való megerősítését.

Roosevelt *kormányzósági tapasztalatainak leglényegesebb része a társadalombiztosítás körében alakult ki.* Már a kérdés megközelítésében is elmélyült történeti szemléletről tanúskodik. Az állampolgárok kilencven százaléka munkából és nem tőkebefektetésből él. Az amerikai ipar rekonstrukciója fiatal és képzett munkaerőt igényelt, a gazdasági válság idején a munkanélküliek és öregek ellátásának feladata már együtt jelentkezett. Roosevelt ekkor felvetette az ötnapos munkahét és a rövidített munkanap alkalmazásának tervét, ugyanakkor az állami segélyrendszer bevezetését is szorgalmazta. Már 1930-ban felmerült olyan intézmény létesítésének terve is, amely a munkaügyi viták eldöntését vegyes bizottságokra (munkásképviselőből, munkaadói képviselőből és a közösség képviselőjéből) ruházná. Ez a szerv csak később, az ún. „kis New Deal" idején valósul meg.

Az államszervezetről és annak működési feladatairól kialakított nézeteire is a történetiség a jellemző. Még Jefferson számára az állam eszköz és nem végcél, a nép célja a szabadság és tulajdon biztosítása az állam által. A szabadság pedig „személyes kompetencia", a gondolatközlés szabadsága, a szabad életvezetés általában. Ez az individualizmus – írja Roosevelt – az államot állandóan bírálta. A 19. század közepétől azonban új gazdasági fejlődési szakasz kezdődik, amely az állam megváltozott szerepét igényli. Ez az erő a modern ipar kialakulása. A harmincas évek Amerikájának a múltból tanulnia kell, vonja le a következtetést Roosevelt. A közelmúlt amerikai politikusaira visszatekintve jellemzi az elnököket. Theodor Roosevelt kénytelen

volt különbséget tenni „jó" és „rossz" trösztök között, miután a trösztellenes törvények sikertelenségét látta. Wilson elnök a huszadik század „despotáit" látta a trösztökben.

F. D. *Roosevelt* már *„gazdasági alkotmányt" kíván kidolgozni.* Ennek az alkotmánynak az az alapelve, hogy a gazdasági rendszer akkor működik jól, ha általa a jólét uralkodik, ha a vásárlóerő kiegyensúlyozott és a nép minden rétegében megoszlik a vásárlóerő. A monopóliumoknak is jólfelfogott érdeke a bérek vásárlóerejének helyreállítása, a munkanélküliség mérséklése és a farmerek jóléte. Új szerződést, „új Függetlenségi Nyilatkozatot" kell kiadni. A régi jogot a személyes kompetenciára fenn kell tartani, de mint írja „tudjuk, hogy a cselekvés szabadsága, amely a másiknak alapvető jogát veszi el, nem védhető semmilyen szerződéssel, és hogy e tekintetben a kormányzatnak az egyenlő jogok elvét be kell tartania".

Az államszervezet reformjának alapgondolata a költségek csökkentése, az adóterhek mérséklése. Roosevelt kritikája szemléletes: az igazgatás szervezete a „lovas kocsik korából" származik, amikor a lakosság kis közösségekben élt. E korszaknak legjobban megfelelő közigazgatási forma volt a városi közösség. E korban még nincsenek több közösséget érintő szakigazgatási feladatok (vízügyi vagy közlekedési feladatok). A helyi közösségek feladata volt a szegényekről és iskoláztatásról való gondoskodás is. A helyi közigazgatás a huszadik században már tagolt, különböző szakigazgatási és helyi szervezetek egymás mellett működnek. *A szakigazgatási szervek rendszere komplikált,* eltér a helyi igazgatástól, fenntartásuk *költséges, működésük nem eléggé hatékony.* A közigazgatás soklépcsős jellege, az alkalmazott tisztviselők nagy létszámával jár együtt. Az igazgatás egyszerűsítése tehát sürgős feladat. Hozzáfűzhetjük, hogy a húszas és harmincas években számos amerikai szövetségi államban a helyi közigazgatás egyszerűsítésére reformok születtek. Így pl. Kaliforniában bizottság készítette elő azt a reformot, amely a területi egységre – county – ruházta a szakigazgatási feladatkört.

A New Deal megvalósítása. A New Dealt Roosevelt 1932 júliusában hirdette meg. „Azok a férfiak és nők – mondotta – akikről az utóbbi években a kormány politikai filozófiája megfeledkezett, országszerte azt várják tőlünk, hogy irányítást adjunk nekik, s hogy a nemzet gazdaságából igazságosabban részesítsük őket. A farmokon, a nagyvárosokban, a vidéki városokban és falvakban polgártársaink milliói azt remélik, hogy a régi életmódjuk és gondolkodásmódjuk nem vész a múltba. Ezek a milliók nem várhatnak hiába, s nem is fognak hiába várni. Megfogadom önöknek, megfogadom magamnak, hogy «New Dealt» nyitok meg az amerikai nép számára." *Az „Új Irányvonal" politikája a válság harmadik esztendejében sürgetővé vált,* mert 1932 végén, 1933 elején az elnöki pozícióváltást megelőzően hihetetlen erősségű pénzügyi válság alakult ki, *a bankok pénzügyi presztízse teljesen megingott.* Ezért Roosevelt első elnöki intézkedése a bankrendszer szanálása volt. Elnöki proklamációt adott ki, amely néhány napra a bankok bezárását rendelte el, ugyanakkor a Kongresszus elfogadta az eléje terjesztett *„rendkívüli törvényt a bankokról".* Ennek értelmében a szövetségi tartalékból kölcsönt nyújtottak a bankoknak, a pénzügyminiszter pedig megtiltotta a betétek tömeges kivételét. Elrendelte az arany kivitelének tilalmát is. A törvény megnyugtatta az országot. A bankügyeket azonban nem ez a törvény,

hanem az 1935-ben a New Deal részeként megjelent banktörvény szabályozta. A banktörvény az ötezer dollárnál kisebb betétek kifizetését szavatolta, a beruházási és kereskedelmi bankokat szétválasztotta, működésüket ellenőrizte, a kis betétek tulajdonosai érdekeinek védelmére szövetségi társulást hozott létre.

A bankügyek rendezése után az elnök 1933 tavaszán törvényjavaslat-sorozatot terjesztett elő, mindegyik része a New Dealnek. Elsőként már márciusban a CCC-ről (Civilian Conservation Corps – a Polgári Tartalékok Hadteste), amely a munkanélküli fiatalokat katonai felügyelet alatt munkatáborokba gyűjtötte. A törvény 1933 nyarától kezdve kettőszázötvenezer segélyezett családból származó 18–25 éves fiatal, valamint munkanélküli első világháborús veterán részére teremtett munkát. A jelentkezők ingyenes étkezést, szállást, egyenruhát és napi egy dollárt kaptak. A fiatalokat a munkában műszaki személyzet, egyéb vonatkozásban a veteránok irányították. A munkatábor népszerűnek mutatkozott, 1935-ben a táborok számát megduplázták és a második világháborúig, amíg az intézmény létezett, mintegy hárommillió fiatal dolgozott ilyen formában. Jelentős közmunkát végeztek, mint erdőgondozás, talajjavítás, parkok, hidak, utak építése. Roosevelt személyesen is beleszólt a táborok munkájába, így az ő ötlete volt, hogy Kanada határától a Texas állam határáig terjedő sávban 200 millió fát ültettek. Az ország legégetőbb társadalmi problémája *az általános munkanélküliség volt*. Az elnök már 1933 márciusában elrendelte a FERA (Federal Emergency Relief Administration – Szövetségi Gyorssegélyező Hivatal) felállítását. A hivatal nagy ellenállásba ütközött, a munkanélküliség demoralizáló hatásától tartottak. Hopkins a hivatal vezetője jól látta, hogy a segély nem alkalmas a munkanélküliség leküzdésére, munkára van szükség. Roosevelt elnökségének „első száz napja" – amelyre később elítélőleg is, dicsérőleg is emlékeznek, jelentősen beavatkozott az üzleti szabadság szférájába. E kritikus és vitatott intézkedési körbe tartozik *néhány állami szerv felállítása átmeneti jelleggel* (a Kongresszus 1935-ig terjedőleg fogadta el működésüket). E szervek egy része megőrizte jelentőségét a New Deal első két évének elmúltával is, míg mások a Legfelsőbb Bíróság beavatkozása folytán (lásd később) nem nyertek polgárjogot az intézményrendszerben. A National Recovery Administration – NRA (Nemzeti Újjászervezési Hivatal) két területen, az ipar és mezőgazdaság terén fejtett ki tervszerű tevékenységet. Külön terv létesült az ipar és a mezőgazdaság részére. Az Újraszervezési Hivatal az első háború után kiépített szervezetre a FTC-re épül (Federal Trade Commisson – Föderális Kereskedelmi Bizottság), amelyet a húszas évek végén Hoover elnök létesített és azt a célt szolgálta, hogy *az ipari önigazgatást föderális kontroll alatt tartsa*. A bizottság feladata az üzleti élet racionalizálása, a külkereskedelem kiterjesztése, a hírközlés fejlesztése és a pénzügyi irányítás biztosítása volt. Roosevelt elnöksége alatt működött a RFC (Reconstruction Finance Corporation – Ujjászervezési Pénzügyi Testület) is, amely a föderális bankkölcsönöknek célszerű felosztásával szolgálta mind a Hoover, mind pedig Roosevelt adminisztrációját, igazi jelentőségre azonban Roosevelt idején jutott (jellemzését lásd később).

A mezőgazdasági válság nyomán 1933 májusában farmersztrájk bontakozott ki. Óriási viták után Roosevelt május közepén törvényt fogadtatott el a kongresszussal. Az AAA (Agricultural Adjustment Act – *Mezőgazdaság helyreállításáról szóló tör-*

vény) első része az árak stabilizálása érdekében a vetésterület és állatállomány csökkentését rendelte el. A második része a farmerek adósságának állami finanszírozása érdekében tett intézkedéseket. A mezőgazdaság állami irányítását maga az elnök is átmenetinek tekintette: „Ha a törvényről alapos közigazgatási felülvizsgálat után kitűnik, hogy nem hozza meg a várt eredményt, elsőnek fogom ezt elismerni és közölni Önökkel." A mezőgazdasági kormánykölcsönök kívánt hatása a farmerbirtokok megmentése a csődeljárástól. A mesterségesen alacsonyan tartott kamatláb nagymértékben járul hozzá a mezőgazdasági termelés helyreállításához.

Az ipar helyreállításáról szóló törvényt 1933 júniusában alkották meg. A törvény első része a „tisztességes verseny" szabályait határolta körül. Ez nemcsak a piac szabályozását jelentette, hanem termelési kérdéseket is meghatározott, technológiai folyamatokat és a munkavédelem kérdéseit is érintette. A törvény 7. fejezete igen nagy jelentőségű. Ez a munkások jogait biztosította a kollektív szerződések kötésére és szakszervezetek alapítására. Ugyanez a szabály megtiltotta a gyermekmunkát, megállapította a minimális munkabért és maximális munkahetet. A 7. szakasz olyan keretszabályt alkotott, amely a konkrét szabályozás szempontjából figyelembe vette az egyes államok eltérő sajátosságait, tehát nem sértette a személyes kompetencia és az állami önállóság elvét. Éppen ennek a 7. szakasznak fogadtatása igen eltérő volt a munkavállalók és munkaadók oldaláról. A munkavállalók csalódottak voltak, míg a munkaadók féltek a radikális haladástól, és a gazdasági életnek a föderális kormányzat alá süllyesztésétől. Megjegyzendő, hogy a nagy ellenállás ellenére éppen ez a szakasz lesz legtartósabb hatású, s alapja lesz az ún. „kis New Deal"-nek. A törvény más szakaszai a közmunkákról, az új létesítményekről és azokat fedező pénzügyi alapokról rendelkeznek. Az ipari rekonstrukciós törvényt két évre vezették be, sorsa kötődik a Legfelsőbb Bíróság tevékenységéhez. A válság éveiben az ipari rekonstrukciót nem ellenezte a nagytőke, mert mérsékelt célkitűzéseivel egyetértett. A Legfelsőbb Bíróság magatartása azonban jól mutatta, hogy az amerikai nagytőke konzervatív csoportjai még ezt az állami beavatkozást sem kívánták tartósítani, s ezért a válság nyomásának csökkenése után megtámadták a törvényt.

Roosevelt elnökségének első száz napjában hozott törvények védelmi jellegűek, a válság társadalmi hatásainak elhárítását célozták. A legtartósabb létesítmény ebből az időszakból a Tennesse Folyó Völgyének Igazgatósága, az első olyan környezetvédelmi intézmény, amely egyben az energiagazdálkodásra is kihatott. Az Igazgatóság működése során (a már meglévő öt erőmű mellé még húszat létesítettek) gondoskodott a folyó hajózhatóságáról, a környező földterületet megművelhetővé tette, ugyanakkor olcsó áramot szolgáltatott.

1935. február 20-án Roosevelt azzal a javaslattal fordult a Kongresszushoz, hogy az ipari rekonstrukciós törvény hatályát az átmeneti két év után hosszabbítsák meg további két évre. *A Legfelsőbb Bíróság 1935 májusában és 1936 januárjában hozott döntéseivel a New Deal két legfontosabb törvényét: az ipari és mezőgazdasági rekonstrukciós törvényt alkotmányellenesnek minősítette.* A bíróság a maximális munkahét és minimális munkabér rögzítését az alkotmánnyal szembenállónak minősítette, mert a termelés egyik elemét megköti, a következő lépés pedig az lenne – így a bíróság ítéletének indoklása –, hogy a kormány teljesen ellenőrzése alá vonja az ipart. A me-

zőgazdasági rekonstrukciós törvénnyel szemben pedig az a kifogás, hogy az a mezőgazdasági termékeket feldolgozó cégeket megadóztatja, ami ellentétes az alkotmánnyal. A bíróság ítélete nyilvánvalóvá tette, hogy a termelés állami befolyása csak akkor lehetséges, ha az állam kormányzati szerveinek működését is megreformálják. Felmerült tehát *a Legfelsőbb Bíróság és az elnöki adminisztráció átalakításának programja.*

Az államszervezet reformja

Az 1934-es kongresszusi választásokon a demokraták növelték előnyüket, az új kongresszushoz intézett üzenetében Roosevelt hitet tett a New Deal politika mellett: „...állítjuk, hogy az egyénnek az a kívánsága, hogy megfelelő ellátása, emberhez méltó szabad ideje, tisztességes életszínvonala legyen, előbbre való a nagy gazdagság és a nagy hatalom szenvedélyes akarásánál." Az elnökre ugyanebben az időben kettős nyomás nehezedett. Az egyik oldalon azok – főleg a kisemberek érdekképviseletei –, akik a társadalombiztosítás rendszerének kiépítését sürgették, másik oldalon pedig a liberális gazdaságpolitika hívei. E kettős nyomás késztette az elnököt, hogy *a New Deal második szakaszát megnyissa,* s továbblépjen az alapvető társadalmi feszültségek feloldásában. Az új szakaszban a régi int.ézmények konzerválása mellett – mint a segélyprogram, munkatáborok – új intézményeket is létesítettek. Így a tönkrement farmerek részére kollektív farmokat szerveztek, s a már működő munkaügyi szervezet keretében a villamosenergia gazdálkodást is megoldották. A legfontosabb új intézmény azonban *az ún. „kis New Deal".* A Legfelsőbb Bíróság hatálytalanító ítélete után néhány nappal *a Wagner törvényt* a Kongresszus minkét háza elfogadta. A Legfelsőbb Bíróság jogi koncepciója (kedvenc szavajárása szerint) „a ló és kocsi idejéből" való, bélyegezte meg az idős bírák véleményét az elnök. A kis New Deal szerint a munkásszakszervezetek működését tilos megakadályozni, tilos a kollektív szerződések megtagadása is. A munkaügyi konfliktusokban a törvény által létrehozott igazgatóság, majd ezt követően a bíróság jár el. Nagy jelentőségű lépésként sikerült a társadalombiztosítás rendszerének kiépítése is. Roosevelt gondolatait így összegezte: „Nem látok okot arra, miért ne tartozna minden gyermek születésétől kezdve a társadalombiztosítás rendszerébe. Ha felnő, tudnia kell, hogy öregségi nyugdíjat kap attól a társadalombiztosítási rendszertől, amelyhez egész életében tartozott. Ha nem dolgozik, segélyt kell kapnia. Ha beteg vagy megrokkant, akkor is jár neki segély." A törvényt a kongresszus elfogadta, 1935 augusztusában lépett hatályba. A „szervezett munka" – ahogy a Wagner törvény hatását később összegezték – nem Roosevelt kizárólagos műve. Jellemző, hogy amikor Wagner szenátor beterjesztette javaslatát, Roosevelt még nem állt egyértelműen mellé. Mrs. Perkins szerint (Roosevelt munkaügyi minisztere, az egyetlen nő a kabinetben) az elnök „sohasem mozdította ujját sem a törvényért". Minthogy azonban három nappal a törvény benyújtása után született meg a Legfelsőbb Bíróság elutasító döntése a New Deal felújításáról, az elnök a Wagner törvény mellé állt, ily módon fordította győzelemre a vereséget, amelyet a bírósági ítélet jelentett. *Az 1935-ös társadalombiztosítási törvényekkel a „kis New Deal" az amerikai jogrendszer részévé vált.*

Az 1936-os elnökválasztás után Rooseveltre az a feladat várt, hogy a második elnöki ciklusában az államszervezet reformjában tovább lépjen. Ennek a szervezetnek a kiépülése a reformok jellege miatt elválaszthatatlan a New Dealtől, mert az állami szervek működésének kiterjesztését a megnövekedett feladatok késztették. Az elnökválasztás után Roosevelt, maga mögött érezve a kongresszusi többséget, *1937 januárjában tervbe vette a Legfelsőbb Bíróság reformját.* E szerint a föderális bíróságokon a már 10 éve hivatalban lévő bírák mellé, ha elérték 70. életévüket az elnök a szenátus hozzájárulásával még egy bírót nevez ki. Ily módon a Legfelsőbb Bíróságon – figyelembe véve a bírák magas életkorát – a létszám 15 főre emelkedett volna a hagyományos 9 fő helyett. Természetesen a kinevezhető hat főbíró megváltoztatta volna a bíróságon kialakítható többségi szavazati arányokat Roosevelt politikájának kedvező módon. A reform meghirdetett „célja" a „bírák kímélése", illetve a Legfelsőbb Bíróság munkájának „hatékonyabbá tétele" – nem győzte meg a reform ellenzőit. Még Roosevelt hívei is ellenezték a Legfelsőbb Bíróság reformját, hiszen ez az intézmény az amerikai alkotmányos életben mintegy a „mérleg nyelve". A szenátuson belül különösen éles ellenérzést váltott ki. Hasonló elzárkózás volt tapasztalható a végrehajtó hatalom legfelsőbb szintjét érintő reformokkal szemben, amelyet 1936-ban dolgozott ki egy bizottság és még 1937-ben előterjesztett. A két reform sorsa azonban eltérő volt. Míg a Legfelsőbb Bíróság reformjából nem lett semmi, de a bíróság működésének iránya megváltozott, a kormányzati reform két évi vajúdása után 1939-ben elnöki rendelet formájában – kongresszusi felhatalmazás alapján – megvalósult.

Amikor 1937-ben Roosevelt *a Legfelsőbb Bíróság arculatát módosító javaslatát* előterjesztette, a bíróság elnöke legyőzve vonakodását, hogy ti. a törvényhozáshoz forduljon, szenátusi meghallgatást kért. A Szenátus Jogügyi Bizottsága előtt kinyilvánította, hogy nincs szükség a bíróság megváltoztatására és hogy az idős bírák nincsenek túlterhelve. A Kongresszus pedig – miután úgyis vonakodott a bírósági reformtól – visszautasította Roosevelt indítványát. A Legfelsőbb Bíróság azonban ettől az időtől kezdve megváltoztatta negatív álláspontját a reformokkal szemben.

Míg a Legfelsőbb Bíróság „megszelídítésével" Roosevelt célt ért, *a Kongresszus a New Deal eredeti programjának megújításától elzárkózott.* Az elnök megismételte javaslatait a kongresszus 1937. évi rendkívüli ülésszakán. Roosevelt megegyezést keresett az üzleti körökkel, akik nem zárkóztak el a „kis New Deal" reformtól. 1938-ban pedig a Kongresszus megszavazta a mezőgazdasági reformot is, amely az AAA. helyébe lépett. E szerint a kormány és a farmerek képviselőinek évenkénti megegyezésétől tették függővé a termelés arányait, „a kvótákat", így kívánták az árakat stabilizálni. Stabilizációs módszer volt a termékfelesleg állami felvásárlása is. *1938-ban a Kongresszus elfogadta „A munka igazságos szabályozásáról szóló törvényt"* (Fair Labor Act), amely föderatív szinten megállapította a minimális órabért és a maximális munkahetet. Megjegyzendő, hogy e szabályozás a következő évek háborús konjunktúrája miatt elvesztette jelentőségét.

1938-ban Roosevelt újra napirendre tűzte a *föderális végrehajtó hatalmi szervek irányító rendszerének reformját.* A Kongresszus zajos jelenetek között vetette el a törvényt azzal, hogy „diktatúrának" bélyegezte a tervezett intézkedéseket. Ekkor

Roosevelt elhatározta, hogy „kisepri" az ellenálló képviselőket a Kongresszusból. Agitációja, vidéki körútjai hiábavalóknak bizonyultak. A választási eredmények jól mutatták, hogy a New Deal vesztett agitációs erejéből, a köztársaságiak pedig növelték szavazataik számát. *1939-ben Roosevelt mégis keresztül vihette kormányzati reformját, kizárólag azért, mert a New Deal újra időszerűvé vált,* a nemzetközi helyzet változásával a gazdasági élet irányítására ismét szükség mutatkozott.

Az elnöki apparátus testületi reformja 1936-ra nyúlik vissza. Az „Elnöki Bizottság a Végrehajtó Hatalomról" (President's Committee on Administrativ Management) tudósokból álló testület volt, amely behatóan elemezte a föderális adminisztrációt, különösen pedig az elnöki hatalmi szerveket. A bizottság 1937 januárjában referált Rooseveltnek. Jelentése e kitétellel kezdődött: „az elnöknek segítségre van szüksége", azaz az elnöki feladatkör oly mértékben bővült, hogy már személyes titkársággal nem látható el. Roosevelt a tervezet kongresszusi vitája alkalmával utalt az elnöki funkció túlzsúfoltságára: „Húsz év óta köztudott, hogy az elnök nem tud megfelelő módon felelősségteljes munkát ellátni, mert az a rendszer, amelyben alkotmányos feladatait kell teljesítenie, amelyben mint a végrehajtó hatalom feje dolgozik, emberileg tarthatatlan, minthogy túl van terhelve kis részfeladatokkal és szükségtelen kapcsolatokkal, amelyek abból fakadnak, hogy a kormányzat rosszul van szervezve. Ezt megerősíthetem. Elődeimnek, ha ilyeneket állítottak, igazuk volt." *Az Executive Office* (Elnöki Hivatal) 1939 nyarán létesült, *az 1939. évi Újjászervezési törvény* (The Reorganisation Act) *alapján.* Júniusban egy elnöki rendelettel lépett életbe az új hivatali szervezet. E végrehajtási rendelet „korszakalkotó az amerikai intézmény-történetben" – írja egy amerikai közjogász –, mert széles hatáskörű hivatalt létesít a kormányzaton belül. A reform célja a jogszabály szerint: azt biztosítani, hogy a végrehajtó hatalom feje pontosan és folyamatosan legyen tájékoztatva, segíteni a problémák előre látásában és a jövőre vonatkozó programok tervezésében. Biztosítani, hogy a döntések tárgyai gyorsan intézkedésre kerüljenek, hogy azok intelligens módon és késedelem nélkül legyenek előadva, megóvni az elnököt a megfontolás nélküli ítéletektől, kiküszöbölni az adminisztráció hibáit, kímélni az elnök munkaidejét, biztosítani a szolgálatot az alárendeltekkel szemben a kormányzati intézkedésekben.

Az Elnöki Hivatalon belül három, illetve összesen négy új szerv létesült: a föderális szerv a kutatások összehangolására (National Resources Planning Board), a Kormányzati Jelentések Hivatala (Office of Government Report), amely összeköttetésben áll a pénzügyminisztériummal, s végül ebből az elnöki hivatali részlegből alakul ki a mai időkben egyik legfontosabb elnöki hivatal, a Költségvetési Hivatal (Bureau of the Budget). A negyedik, embrionális állapotban lévő hivatal a sürgős ügyek intézésére létesült.

Az amerikai rendszerben különleges szerepet játszanak a hivatalon kívüli vagy hivatalba behívott *tanácsadók.* Az elnöki adminisztráció körében Roosevelt elnöksége idején a New Deal kidolgozásában nagy jelentősége volt a már említett „agytröszt"-nek. A Roosevelt kormányzat működése szempontjából a legjelentősebb személy Jesse Jones a RFC (Reconstruction Finance Corporation) vezetője. E hivatalt még Hoover állította fel, s Jonest is ő bízta meg, de maga a hivatal a Kongresszus által alkotott szerv, amelynek funkcióit a törvényhozás állapította meg, működését is a kongresszus felügyelte. Ily módon az elnöktől viszonylagos függetlenséget élve-

zett. Működésének tizenhárom évében mindvégig élvezte a Kongresszus bizalmát. A RFC speciális helyzetét a kormányzatban az garantálta, hogy *nem függött a pártoktól,* bár miként a legtöbb szervezetben, mindkét párt képviselve volt benne. A szervezet működésének a legnagyobb sikere azonban abban volt, hogy működése idején ötven milliárd dollárt juttatott el a különböző állami és gazdasági szerveken keresztül a gazdasági élet fellendítésére. Kapcsolata a gazdasági szervekkel döntő fontosságú, a Kereskedelmi Kamarával, az Amerikai Bankárok Szövetségével, a Gazdasági Fejlesztés Bizottságával egyaránt. A RFC vezetője úgy tekintette, mint „Amerika legnagyobb korporációját, a világ legnagyobb és legváltozatosabb bankügynökségét".

A kormányzati szervek működése a huszadik században

A Kongresszus szervezetében és működésében kialakult legfontosabb szabályokat az alkotmány nem tartalmazza, azok az idők folyamán alkotott törvényekben, szabályzatokban, valamint magában a praxisban fogalmazódtak meg. *A Kongresszus működése* szempontjából a pártok jelentőségének növekedésével fontos szerephez jutottak az ún. „többségi vezetők" és „kisebbségi vezetők", vagyis a kongresszus mindkét házában az éppen többségben vagy kisebbségben lévő pártnak a frakcióvezetői. A többségi párt választmánya választja meg a képviselőház elnökét (speaker). A speaker és a többségi vezető a törvényhozó testületben fontos szerepet játszik a kormányzati politika figyelembe vétele, érvényesítése és a törvényhozási munkával való összehangolása szempontjából. A kongresszus a 19. század második felétől kezdődően az állandó bizottságok veszik át a törvényhozói tevékenység munkájának nagyobb részét. Már W. Wilson azt emeli ki a múlt század nyolcvanas éveiben írott munkájában (Congressional Government), hogy negyvenhét bizottság működik, mint állandó bizottság, ezenkívül pedig számtalan ad hoc bizottság alakulhat. Jelentőségét tekintve már ő is kiemeli a költségvetési és szabályalkotó bizottságot (lásd alább). A bizottságok közül ma is a legjelentősebbek a külügyi, a nemzetvédelmi, a költségvetési és a jogi bizottság. A bizottságok száma időről időre változó, 1945-ben a képviselőházban 48, a szenátusban 22 bizottság működött. A Kongresszus által *1946-ban elfogadott törvény az állandó bizottságok számát csökkentette,* ugyanakkor növelte a bizottságok személyzetét. A bizottságok száma ennek eredményeként a képviselőházban 19-re, míg a szenátusban 15-re csökkent. A bizottságok mellett működő személyzet létszámára jellemző, hogy 1952 végén már 600 alkalmazott működött, közöttük több mint 300 jogász. A bizottságokon belül működő albizottságok száma növekvő tendenciájú. A Kongresszus két házának működését közös bizottságok hangolják össze. *Az ún. konferenciabizottság mindkét házból delegált tagokból áll,* s tagságát a téma szakértőiből állítják össze.

A bizottságokhoz benyújtott törvénytervezetet vagy a szenátusban vagy a képviselőházban nyújtják be, gyakorlatilag a végrehajtó hatalom vagy érdekcsoport kezdeményezik azokat a képviselőknél vagy szenátoroknál. Az állami pénzügyi javaslatokat a képviselőházban kezdeményezik, a szenátusnak azonban – szemben az angol Lor-

dok Házával – joga van módosításokat előterjeszteni. A tervezetet valamely állandó bizottság veszi tárgyalás alá. *A bizottság elnöke* a törvény tervezetét elutasíthatja, és félre is teheti, de a javaslat normális menete az, hogy *albizottsághoz teszi át.* Az albizottság elnöke információkat kér az érdekelt pártoktól, kitudakolja a végrehajtó hatalom megfelelő intézményének véleményét, az érdekcsoportok is hallathatják szavukat. Ha szükségesnek mutatkozik, az albizottság szakértőket, a törvényjavaslatban érdekeltek megbízottait (lobbikat, szakembereket) kérdezhet meg, illetve azok véleményét elfogadhatja. Az albizottság tárgyalása során az elnök vezeti a vitát. A tárgyalás alkalmat ad arra, hogy a nyilvánosságot is bevonják. A vita után az albizottság tárgyal a végrehajtó hatalom képviselőivel, ez a tárgyalás zárt a nyilvánosság előtt. Az albizottságban többségi megerősítése után kerül a javaslat a bizottság elé, ahol az eljárás megismétlődik, gyakran a bizottság elfogadja az albizottság véleményét. Ha a törvényjavaslatot elfogadják, jelentést küldenek a Háznak, amelyben a bizottság beszámolót készít a döntésről és javaslatot a törvényről. Megjegyzendő, hogy a bizottsági eljárás „vizsgáján" a legtöbb törvénytervezet megbukik, s csak töredékük jut túl a bizottság és albizottság tevékenységén. Ezek után kapcsolódik be a munkába *a jogalkotás szempontjából legfontosabb bizottság, a szabályalkotó bizottság.* E bizottság tervezi meg a javaslat vitáját a Ház plénumán. Megszabhatja a szavazás módját, felszólalások időtartamát és rendjét, sőt a tervezetbe korrekciós javításokat is tehet. E hatáskörét számos kritika éri, különösen oly esetekben, ha egy-egy fontos törvényt „leállít" (pl. 1959-ben az oktatási segély törvényt). A képviselőháznak joga van magához rendelni a törvényjavaslatokat, erre azonban ritkán kerül sor. A Ház nyilvános tárgyalása teljesen formális, még a legfontosabb törvényhozási kérdésekben is csak egy-egy órát vesz igénybe. Kötetlenebb formájú törvényjavaslatok esetében módosítások indítványozására is sor kerülhet, a módosításokhoz instrukciókat is adhatnak a bizottság számára, amely a javaslatot addig is gondozta. Ha a törvényjavaslatot elfogadták, a Szenátushoz kerül. A szenátusi eljárásban megismétlődik a képviselőházi eljárás, azzal a különbséggel, hogy a Szenátus részére a szabályalkotó bizottság nem írhat elő működési szabályokat.

A *végrehajtó hatalom ellenőrzésében a Kongresszusnak jelentős szerepe van.* Feladata a kinevezések, a nemzetközi szerződések, a kormány szerveinek működése felett ellenőrzést gyakorolni. Gyakran vizsgálatot indít a korrupció, pazarlás megfékezésére. A vizsgálat szervezete igazodik a kormányzati szervek beosztásához. Minden nagyobb kormányfunkció ellenőrzésére állandó bizottság, illetve albizottság vagy egyesített bizottság van szervezve. A bizottság és albizottság vizsgálata során meghallgatásokat foganatosíthat a nyilvánosság bevonásával vagy annak kizárásával. Tanúkat, nagyszámú szakértőt, érdekcsoportokat és állami szerveket hallgathat meg. A vizsgálatról jelentések készülnek, amelyek a felmerült szempontokra terjednek ki. A bizottság tevékenységének célja a Kongresszus és a közönség tájékoztatása, egyben a végrehajtó hatalom működésének befolyásolása.

Minthogy a bizottságok vizsgálata gyakran pénzügyi kérdéseket érint és szakkérdéseket vet fel, 1921-ben a Kongresszus szerveként felállították a Legfőbb Állami Számvevőszéket (General Accounting Office).

Megjegyzendő, hogy a Kongresszus csak a végrehajtó hatalmi ág tisztségviselőit

vonhatja be vizsgálatába, sem a bizottságoknak, sem a Kongresszusnak nincs joga kihallgatni a minisztereket, azok az elnöknek felelősek, meghallgatásukhoz az elnök engedélye szükséges.

A Legfelsőbb Bíróság felismerte a Kongresszus által lefolytatott vizsgálatok jelentőségét, azt hogy ezek nélkül a Kongresszus nem rendelkezhet megfelelő információkkal. Ugyanakkor az állampolgárok magánügyeit egyik Háznak sincs joga vizsgálni. A Legfelsőbb Bíróság egy 1880-ban kelt ügyben kimondotta e fontos elvet.

A választójog a tagállamokban az egyes államok alkotmányaiban van körülírva, de a huszadik században alkotott alkotmánykiegészítésekkel olyan folyamat indult el, amely az eltéréseket az egyes államok között csökkenti. A hatvanas években (1964) a 24. alkotmánykiegészítés arról rendelkezik, hogy adózási kötelezettség nem teljesítése nem játszhat szerepet az elnök, alelnök, szenátor a képviselő-választásoknál gyakorolt választójog korlátozására. A 26. alkotmánykiegészítés (1971) pedig a 18. éven felüliek számára biztosítja a választójogot mind a föderatív, mind pedig az egyes államokban lezajló választások alkalmával. A legújabb időkben is vita tárgya azonban a *választási kerületek egyenlőtlen beosztása,* amelyek gyakran több évtizedes elavult szabályozáson nyugszanak, s gyorsan növekvő lakosságszámú kerületeket hátrányos helyzetbe hoznak. 1929-ben ugyan föderális törvény írta elő, hogy a választási kerületek megalkotásában szomszédos és összefüggő területeket és lehetőleg a lakosok egyenlő számú megoszlását figyelembe véve soroljanak területeket egy választási kerületbe. Az egyenlőtlen választási kerületek miatti panaszok azonban nem szűntek meg, sőt a legújabb időben a Legfelsőbb Bíróságot is foglalkoztatják.

Az elnöki hatalom körülírását az alkotmány tartalmazza. Az elnök hármas feladatköre (államfő, végrehajtó hatalom feje, hadsereg vezetője) a múlt század végétől kezdődően jelentősen módosult, szakszerűbbé és gazdagabbá vált azzal összefüggésben, hogy az Egyesült Államok a világ egyik legnagyobb és legjelentősebb állama. A végrehajtó hatalomban gyakorolt feladatkörében a Roosevelt adminisztráció idején született hivatal felállítása és továbbfejlesztése a legjelentősebb. A kormány tizenegy minisztériumból (departement) és az *elnöki staff (az Executive Office) tizennégy irányító bizottságból áll.* Utóbbiak közül a legjelentősebbek a Nemzetvédelmi Bizottság NSC (National Security Council), amelyet 1947-ben alapítottak. Ez a bizottság magában foglalja az elnökön kívül az alelnököt, a védelmi minisztérium vezetőjét, azt a szervet, amely a sürgős ügyekben jár el, a hadsereg vezetőit (szárazföldi, tengerészeti és légierők parancsnokait). A másik jelentős bizottság az OMB (Office of Management and Budget azaz *a költségvetési bizottság.* Ennek a feladata a költségvetés elkészítése az elnök felügyelete alatt. A további bizottság a CEA (Council of Economic Advisers), vagyis *a gazdasági tanácsadók bizottsága,* amely különösen azért jelentős, mert kevés elnök rendelkezik gazdasági szakismeretekkel, ezért egy háromtagú bizottság segíti tevékenységét, e bizottságnak a szenátus által jóváhagyott tagokból kell állnia. E bizottság foglal állást oly fontos kérdésekben, mint a munkanélküliség, adó, infláció, föderális szintű kiadások. Az elnöknek a törvényhozásban játszott szerepe összetett. A törvények kezdeményezésében egyre tevékenyebb részt vállal az általa irányított kormányzati ág. De az elnöknek egy hatásos utólagos eszköz is rendelkezésére áll, az elnöki vétó, amelyet már az alkotmány is rögzít oly módon,

hogy az elnöki vétóval szemben a Kongresszus mindkét házának 2/3-os többséggel kell a törvényjavaslat mellett megnyilatkoznia ahhoz, hogy hatálytalaníthassa az elnöki vétót. Abban az esetben, ha az elnök által kedvezményezett törvényjavaslat „megmentéséről" van szó, az elnöknek rendelkezésére áll az ún. „pocket veto" „zseb vétó", ami azt jelenti, hogy az elnök a megadott tíznapos határidőben nem reagál a törvényjavaslatra. A Kongresszussal szemben alkalmazott eszközök között *új az ún. elnöki kiváltság doktrinája* és az a mérlegelési jogkör, amelyet a Kongresszus által meghatározott költségvetési tételek felett gyakorol. Az elnöki kiváltságok között legjelentősebb az, hogy az elnök információkat tarthat vissza. Ez a kiváltsága azonban vitatott, különösen a Watergate-ügy óta. A költségvetéssel kapcsolatos elnöki jogkör azon alapul, hogy a húszas évektől kezdve az elnök élt a tőke visszatartásának eszközével. Ez az elnöki jogkör azon nyugszik, hogy a kormány számára biztosított pénzügyi kereteket az elnöknek nem kötelessége elkölteni, s időnként az elnökök visszautasítottak olyan programok finanszírozását, amelyet elleneztek. Végül az elnök jogkörét a Kongresszussal összefüggésben *pártvezetői magatartása* is befolyásolja, amely eltérő helyzeteket teremthet olyan időszakokban, amikor nem az elnök pártja van többségben a Kongresszusban.

A föderális bírósági rendszer és a Legfelsőbb Bíróság szervezete a 19. század végén hozott reformokkal alakult ki a mai formájában. A föderális bírósági rendszer három szintre tagolható. A Legfelsőbb Bíróság, amely a legfelsőbb fellebbezési szintet képviseli, e szint alatt helyezkedik el a tizenegy fellebbezési bíróság, amely meghatározott területi beosztásban működik, s végül az egyes államokban meghatározott számban működő föderális kerületi bíróságok működnek. A föderális bírókat minden szinten az elnök nevezi ki a Szenátus jóváhagyásával. A folyamat ugyanaz, mint a Legfelsőbb Bíróság bíróinak esetében, vagyis az elnöknek nem korlátlan a kinevezési joga, a szenátussal, illetve egyes államokban a szenátorokkal kell konzultálnia a jelölést megelőzően. A Legfelsőbb Bíróság bíróinak létszámát az alkotmány nem határozza meg, a Kongresszusnak joga van a történetileg kialakult létszámot (kilenc fő) megváltoztatni. De a Roosevelt kormányzat idején a tervezett reform kimenetele is mutatta, hogy a testület létszámát illetően, valamint függetlenségének tiszteletben tartása terén nagy a tradíció védelme. Amíg a bírók „jó magaviseletet" tanúsítanak, megtámadhatatlanok, és csak szenátusi vád alá helyezéssel távolíthatók el. A jó magatartás megítélése kérdéses és történetileg változó, az ellenük való eljárásra igen ritkán kerül sor. A Legfelsőbb Bíróság, mivel az ügyekben a fellebbezési bíróságok már eljártak, eldöntheti, hogy kíván-e a felterjesztett ügyekkel foglalkozni. Ha azonban valamely ügy egy törvény alkotmányosságát érinti, lehetőség nyílik arra, hogy a Legfelsőbb Bíróság kötelezően foglalkozzék az üggyel. Noha évenként többezer ügyet nyújtanak be a Legfelsőbb Bíróságon, a bíróság mindössze néhány százzal foglalkozik, a bírák azokra az ügyekre összpontosítják figyelmüket, amelyek eldöntése közben a fellebbviteli bíróságok következetlenségeket találtak a törvényekben. A Legfelsőbb Bíróság valamilyen *jellegzetes konfliktussal foglalkozik behatóan,* vagyis amely az Unió számára – a bíráskodás terén – legfontosabbnak mutatkozik. A bíróság egyes ügyek kapcsán úgy is dönthet, hogy az ügy nem tartozik hatáskörébe, hanem más kormányzati szerv az illetékes pl. olyan politikai kérdésekben dönt így, amelyeknek nincs jogi

vonzatuk. Ha a Legfelsőbb Bíróság úgy látja, hogy egy korábbi döntése nem bizonyult helytállónak, olyan ügyet fogad el, amely kapcsán köztudottá teheti a jogban bekövetkezett változásokat – azaz a bíróság nincs kötve saját előbbi állásfoglalásaihoz.

A bírósági tárgyalásokat beható tanulmányozás készíti elő, amely az ügy előadója az őt segítő bírósági alkalmazottak bevonásával végez el. Az ügyben tanulmányozza a benyújtott petíciókat is, amelyeket érdekvédelmi szervek, szakértők is beadhatnak. A bírák az ügy nyilvános tárgyalása után egymás közötti konferenciákat tartanak, amelyek alkalmával megvitatják az ügyeket, e viták nem nyilvánosak. A konferenciákon az álláspontokat rögzítik, az ún. ellentétes álláspont „dissent" rögzítésére is sor kerül. Az ügy végül szavazásra kerül, a szavazás vagy megerősíti, vagy elutasítja az alsóbb bíróság döntését. A szavazás és az indoklás megfogalmazása után hozzák nyilvánosságra a döntést, a bíróság véleményét (Opinion of the Court). A döntéssel elégedetlen ügyfelek újrahallgatási kérvényeket adhatnak be, de ezeket a bíróság csak igen ritkán hagyja jóvá, hiszen az ügy újratárgyalása nem vezetne más eredményre. Az ügyre vonatkozó újabb kezdeményezésre gyakorlatilag csak megfelelő idő elteltével van lehetőség.

Tizenhetedik fejezet

A francia állam és jog a harmadik köztársaság időszakában (1870–1940)

Irodalom

Sibert, M.: La constitution de la France de 1870. à 1944. Pedone, 1946.

Bonnefous, G.: Histoire politique de la Troisième République. T. 1–2. Paris, 1956–1957.

Chasteuet, J.: Histoire de la Troisième République. T. 1–4. Paris, 1952–1957.

Seignobos, Ch.: La déclin de l'Empire et l'établissement de la III. e République. L'évolution de la III. e République. In: Histoire de France ed. par.E. Lavissel. T. 7–8. Paris, 1921.

Debidour, A.: L'église catholique et l'État sous la Troisième République 1870–1906. T. 1–2. Paris, 1906–1909.

Goguel, F.: Géographie des éléctions françaises de 1870 à 1951. Paris, 1951.

Louis, P.: Histoire de socialisme en France, 1789–1945. Paris, 1946.

Zévaes, A.: L'affaire Dreyfus. Paris, 1931.

Zsigmond László: Franciaország 1789–1968. Budapest, 1969.

Choury, M.: Vive la Commune! A Párizsi Kommün Története. Budapest, 1971.

* * *

A párizsi kommün hatalmi mechanizmusa

A porosz–francia háború 1870-ben a poroszok gyors győzelmét eredményezte. A franciák 1870. szeptember 1-jén Sedánnál vereséget szenvedtek, maga III. Napóleon is porosz fogságba került. Párizsban a vereség hírére összeomlott a második császárság. A Törvényhozó Testület 1870. szeptember 4-én kikiáltotta a (harmadik) köztársaságot. Megalakult a *nemzeti védelem kormánya,* amely republikánusokból és orleans-istákból állt.

A nemzeti védelem kormányának törekvéseit a katonai és a politikai helyzet alakulása magyarázza. Az alapvető dilemmát az jelentette, hogy a poroszokkal való fegyverszünet árán megakadályozza-e a forradalmat, vagy a tömegek mozgósítása révén a forradalmi honvédő háború útjára lépjen-e. A kormány az első alternatívát választotta. 1871 januárjában megkötötte a fegyverszünetet. A békeszerződés elfogadása az újonnan megválasztandó *Nemzetgyűlés* feladata lett.

Az 1871 januárjában megtartott választásokon a Nemzetgyűlésben a legitimisták és az orleans-isták szerezték meg a többséget, a republikánusok kisebbségbe szorultak, a bonapartisták törpe kisebbséget alkottak. A Nemzetgyűlés 1871 januárjában – Párizs fenyegetett helyzete miatt – Bordeaux-ban ült össze. Az új kormány elnöke (Thiers) egyben betöltötte a köztársasági elnöki funkciót is. Ez azonban – tekintettel a királypárti többségre – nem jelentette a köztársasági államforma elismerését, mivel a végleges államformáról való döntést későbbre halasztották. A Nemzetgyűlés 1871 februárjában ratifikálta az előzetes békefeltételekről szóló megállapodást.

Ezek után 1871 márciusában a Nemzetgyűlés és a kormány székhelyét – a forradalmi tömegnyomástól való függetlenség céljából – nem Párizsba, hanem Versailles-ba helyezte át. A kormány 1871. március 18-án megpróbálta lefegyverezni a párizsi nemzetőrséget. Ez a kísérlete azonban kudarcot vallott, s Párizsban a nemzetőrség *Központi Bizottsága* vette át a hatalmat. A Központi Bizottság lebonyolította a községtanácsi választásokat, s 1871. március 28-án átadta a hatalmat a *Községtanácsnak* (a Kommünnek). A Központi Bizottság és a Községtanács közötti hatalmi rivalizálás azonban rányomta bélyegét a Kommün időszakára.

A Községtanács tagjainak többsége a kispolgárság és az értelmiség soraiból került ki, a munkásságot a tagok kisebbsége képviselte. Két fő politikai áramlat bontakozott ki a testületben. A blanquistákat a politikai cselekvés mindenhatóságába vetett hit jellemezte; taktikájukat pedig egy szűk forradalmár elit összeesküvésére, államcsínyére, illetőleg a hatalomátvétel után megvalósítandó diktatúrára építette. Ezzel szemben a proudhonisták elképzeléseiket a spontán népmozgalomra és a közvetlen demokráciára alapozták.

A Községtanács, melynek fő feladata a jogalkotás volt – megalakulása után – a közigazgatási reszortok vezetésére tagjai sorából rendeletalkotási joggal felruházott kilenc bizottságot választott, amelyek élén biztosok álltak. A Községtanács és bizottságai rendelkezései végrehajtásának megszervezése érdekében megalakították a *Végrehajtó Bizottságot,* amely azonban feladatainak ellátása során alá volt rendelve a Községtanácsnak. Áprilistól a Végrehajtó Bizottság a Községtanács bizottságainak elnökeiből állt. Májusban viszont helyére egy öt tagú *Közjóléti Bizottságot* választottak meg (jakobinus mintára), amely az összes bizottságok felett állt, kivételes hatalommal rendelkezett, s egyedül a Községtanácsnak volt felelős.

Az egyes kerületek élén községtanácsi tagok álltak, akiknek általános ellenőrzési joguk volt; kerületükben egy-egy bizottságot szerveztek saját felelősségükre a helyi feladatok ellátására. A Községtanács tehát egyesítette magában a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat. Alapelvvé tette a tisztviselők választását, felelősségét és visszahívását.

A Községtanács 1871. április 20-án *Nyilatkozatot* fogadott el, amely államszervezeti elképzeléseit tartalmazta. Ennek értelmében minden község megalakítja helyi ügyeinek önálló intézésére a saját községtanácsát. A vidéki kerületek községtanácsai elküldik megbízottaikat a kerületi gyűlésre, amely megválasztja a képviselőket a párizsi székhelyű Nemzeti Delegációba. Az államszervezet felépítését tehát alulról felfelé képzelték el, a választást pedig a testületek (községtanács, kerületi gyűlés) általi

delegálás váltotta volna fel. Jóllehet a Nyilatkozat a gyakorlatban nem került megvalósításra és kipróbálásra, a 20. század több politikai mozgalma számára a kommün elvei a parlamentarizmus elveinek alternatíváját jelentették.

A versailles-i kormány 1871 májusában békét kötött a poroszokkal. Ez a tény megnövelte cselekvési lehetőségeit, ezért általános támadást indított a párizsi Községtanács ellen. A kormány túlereje, valamint a belső hibák 1871. május 28-án a kommün legyőzéséhez vezettek.

Az 1875-ös alkotmány

A kommün legyőzése után a politikai harcok középpontjába a pénzügyi, hadügyi és alkotmányos kérdések kerültek. A legitimista és orleans-ista többségű Nemzetgyűlés, amely önmagát alkotmányozó hatalommal is felruházta, az államforma kérdésében – 1849-hez hasonlóan – ideiglenesen a köztársaság mellett döntött, hogy a különböző (Bourbon-, illetőleg Orleans-i) restauráció konfliktusa politikailag szét ne forgácsolja. 1871 augusztusában sor került a köztársasági elnök megválasztására.

A német csapatok közelgő kivonása, illetőleg a republikánusok győzelme a pótválasztásokon 1873-ban alkotmányos és politikai válságot robbantott ki. A köztársasági elnök tisztségében személycsere történt, az új elnök megbízatási idejét hét évben határozták meg. 1874-ben a monarchia visszaállítására irányuló képviselői indítványt pusztán csekély szavazattöbbséggel utasították el. Végezetül a Nemzetgyűlés 1875. február 25-én megszavazta a köztársasági államformát. Ez az alaptörvény lehetőséget teremtett a harmadik köztársaság alkotmányos rendszerének megalapozására.

Az 1871-ben megválasztott királypárti többségű Nemzetgyűlés hosszú viták után 1875 februárja és júliusa között megalkotta Franciaország új alkotmányát. Ennek egyik sajátossága, hogy 1875-ben nem egy alkotmánytörvényt (charta) fogadott el, hanem egymáshoz kapcsolódó több alaptörvényt, mégpedig a köztársasági államformáról, a hatalmi ágak egymáshoz való viszonyáról, a szenátusról, valamint a képviselők megválasztásáról. Ezek az alaptörvények olyan alkotmányos rendszert hoztak létre, amely lényeges vonásaiban 1940-ig fennmaradt. Az 1875-ös alkotmány tehát – a megelőző közel egy évszázad alkotmányos kísérleteivel szemben – egy viszonylag tartós állami berendezkedést valósított meg.

Az *1875-ös alkotmány* az emberi jogok vagy alapjogok felsorolását nem tartalmazza. Ezek rendszerét a későbbi törvényhozás alakította ki.

A *törvényhozó hatalom* a Törvényhozó Nemzetgyűlést illeti meg. Ez a testület kétkamarás, a *Szenátusból* és a *Képviselőházból* áll. A Szenátusnak 300 tagja van. Ezek közül 1884-ig hetvenöt élethosszig nyerte el megbízatását, első alkalommal az alkotmányozó hatalommal felruházott Nemzetgyűléstől, a tisztség megüresedése esetén pedig a Szenátustól, kooptálás útján. A többi szenátort megyénként, azok népességszámának arányában, közvetett úton, kilenc évre választják meg úgy, hogy a testület egyharmad részében háromévenként megújul (rotáció). A szenátorok a 40. életévüket betöltött választójogosult állampolgárok közül kerülnek ki. A szenátorválasztó kollégiumokban helyet kapnak a megyék nemzetgyűlési képviselői, a megyei

és a kerületi tanácsok valamennyi, továbbá a községi tanácsok egy-egy tagja. A szenátorok megválasztásához az első két fordulóban abszolút, a harmadikban relatív többség kell.

A Nemzetgyűlés másik kamarája a Képviselőház. A képviselők a 26. életévüket betöltött választójogosult állampolgárok közül kerülnek ki. Megbízatási időtartamuk négy év. A választási rendszer általános, egyenlő, közvetlen és titkos. Választójogot kap minden 21. életévét betöltött, francia állampolgárságú férfi, akit felvettek a választási névjegyzékbe, aki hat hónapja egy helyen lakik, illetőleg akit bírói ítélet nem fosztott meg polgári és politikai jogai gyakorlásától. A választás választókerületekben zajlik, amelyekben egy képviselőt választanak meg, s amelyek kialakítása közigazgatási kerületenként történik, úgy, hogy 100 ezer lakos után hoznak létre egy választókerületet. A kijelöltek közül az nyeri el a mandátumot, aki az első fordulóban megszerzi a leadott szavazatok abszolút többségét, amely azonban nem lehet kevesebb a választási névjegyzékbe felvettek egynegyedénél. A második fordulóban (eredménytelen első után) már elegendő az egyszerű többség.

A *végrehajtó hatalom* élén a köztársasági elnök áll, akit – ellentétben az 1848-as alkotmánnyal – a Nemzetgyűlés két kamarája együttes ülésén abszolút többséggel választ meg hét évre, s aki – szintén az 1848-as alkotmány rendelkezéseitől eltérően – közvetlenül újraválasztható. A köztársasági elnököt csak hazaárulás esetén lehet felelősségre vonni, mégpedig a Képviselőház vádemelése és a Szenátus ítélete alapján. Ha az elnöki tisztség – a megbízatás lejárta előtt – megüresedik, akkor az elnöki jogokat a kormány gyakorolja, a Nemzetgyűlést azonban az új elnök megválasztása céljából haladéktalanul össze kell hívni.

A köztársasági elnököt a törvényhozás területén megilleti az a jog, hogy – a Szenátus indítványára – legfeljebb egy hónapra elnapolja a Nemzetgyűlés üléseit, illetőleg a Képviselőházat – megbízatásának lejárta előtt – feloszlassa, ebben az esetben azonban az új választásokat két hónapon belül meg kell tartani. Hatáskörébe tartozik továbbá a törvények kezdeményezése, illetőleg az egyszeri felfüggesztő vétójog, melynek értelmében a Nemzetgyűlés két kamarája által elfogadott határozatokat (kivéve az alkotmánymódosításokat és a költségvetési törvényt) meghatározott időn belül visszaküldheti a kamaráknak. Rendelkezik a hadsereg felett, fogadja a diplomáciai megbízottakat, nemzetközi szerződéseket köthet (a béke-, a kereskedelmi, az állami pénzügyekre, valamint az állampolgárok személyére és jogaira vonatkozó szerződéseket azonban a Nemzetgyűlésnek ratifikálni kell, a hadüzenethez pedig szükséges a kamarák előzetes hozzájárulása). A köztársasági elnököt megilleti a kegyelmezési jog is. Kinevezi a minisztereket, a követeket, a tábornokokat, a főtisztviselőket; továbbá elnököl a kormány ülésein.

A végrehajtó hatalom *központi szerve* a kormány, amely a miniszterelnökből, illetőleg eredetileg tíz reszortminiszterből áll. A minisztereknek alárendelten az egyes közigazgatási egységekben állami közigazgatási szervek (ún. dekoncentrált szervek) is tevékenykednek. Ismeri az 1875-ös alkotmány az Államtanács intézményét is.

A közigazgatási területi beosztás Franciaországban a harmadik köztársaság időszakában is négy szintre tagolódott: megye-kerület-járás-község. Ezek közül önkormányzata (autonómiája) csak a megyéknek, a kerületeknek és a községeknek volt.

A megyében az állampolgárok által választott megyei főtanács, illetőleg a köztársasági elnök által – a belügyminiszter javaslatára – kinevezett prefektus tevékenykedik. A megyei főtanács hatásköre a helyi ügyek ellátására terjed ki, határozatait azonban csak akkor lehet végrehajtani, ha a felsőbb szervek – a prefektus indítványára – nem semmisítették meg azokat. A megyei főtanács határozatait a prefektus készíti elő, illetőleg ő gondoskodik végrehajtásukról.

A megyei főtanácsoknak sajátos *alkotmányvédő jogkörük* is volt. Egy 1872-es törvény értelmében a Nemzetgyűlés jogellenes feloszlatása vagy működésének erőszakos megakadályozása esetén a megyei főtanácsoknak azonnal össze kell ülni, hogy gondoskodhassanak a közbiztonság, valamint a törvényes rend védelméről, ezenkívül kötelesek haladéktalanul két-két választott delegátust küldeni a törvényes kormány tartózkodási helyére, ahol az egybegyűlt küldöttek megteszik a szükséges intézkedéseket a rend helyreállítására, valamint a Nemzetgyűlésnek jogaiba való visszahelyezése céljából. Ha a Nemzetgyűlés tagjainak többsége egy hónapon belül mégsem tud összeülni, akkor a megyei küldöttek gyűlése köteles elrendelni az új választások megtartását. (A megyei küldöttek gyűlése tehát ideiglenesen és korlátozottan helyettesíti a Nemzetgyűlést.)

A kerületekben választott kerületi tanácsok és kinevezett alprefektusok működnek. A kerületi tanácsok hatásköre az adóknak a községek közötti szétosztására, illetőleg – a megyei főtanácsokhoz hasonlóan – a szenátorválasztásokon való közreműködésre terjed ki. A községekben a választott községi tanácsok, illetőleg a – szintén választott – polgármesterek tevékenykednek. 1884-től a városok és a falvak szervezete lényegében azonos volt; a fővárosban azonban minden kerület élén egy-egy, a köztársasági elnök által kinevezett polgármester állt, akik Szajna megye (Párizsnál alig nagyobb közigazgatási egység) prefektusának alárendelten működtek.

A *bírói hatalom* szervezete lényegében változatlan maradt, tehát a Semmítőszéken kívül megyei és kerületi törvényszékek, valamint békebíróságok tevékenykedtek.

Az 1875-ös alkotmány lényegében „monarchista kivárásnak" volt tekinthető, tehát a köztársaság vagy királyság problémája még nem dőlt el véglegesen. Az 1876-os választásokon a republikánusok szerezték meg a többséget, a köztársasági elnök azonban 1877-ben királypárti kormányt nevezett ki, s ennek következtében kiújult a küzdelem a törvényhozó és a végrehajtó hatalom között. Az 1877-es választások azonban lehetetlenné tették a monarchista restaurációt. 1879-ben a köztársasági elnök is republikánus lett, így ez a politikai áramlat – a törvényhozó hatalom mellett – megszerezte a végrehajtó hatalmat is, tehát létrejött a politikai összhang a Törvényhozó Nemzetgyűlés, valamint a köztársasági elnök között. Ez a tény egyben a harmadik köztársaság konszolidálódását is jelentette. Az 1875-ös alkotmány által létrehozott politikai rendszer megszilárdulása lehetővé tette az állami berendezkedés teljes kiépítését és szükséges módosítását.

Az állami berendezkedés módosulásai

A harmadik köztársaság konszolidációja lehetővé tette az emberi jogok vagy alapjogok fokozatos pontosítását. A *személyes szabadság* vonatkozásában – a kommün leverését követő megtorlások után – 1880-ban az elítélt kommünárokat amnesztiában részesítették. 1881-ben a bírói tanács elnökétől megvonták azt a jogot, hogy kioktassa az esküdtszéket, illetőleg értékelje a bizonyítékokat. 1897-ben pedig a halál- vagy szabadságvesztés büntetéssel fenyegetett bűncselekmények esetén a vizsgálati szakaszban is biztosították a védelem szabadságát.

A *sajtószabadság* területén az 1881-ben hatályba lépett törvény megszüntette a lapindításhoz szükséges előzetes engedélyt, valamint a kauciót, a terjesztéshez kapcsolódóan pedig az újságbélyeget, mindössze bejelentési kötelezettséget írt elő. A törvény rendelkezései értelmében a sajtóvétségek ügyében esküdtszékeknek kell eljárniuk, kivéve a sajtó útján elkövetett rágalmazásokat és becsületsértéseket, amelyekben hivatásos bírák ítélkeznek.

A *gyülekezési szabadságról* szóló 1881-es törvény lehetővé tette, hogy a francia állampolgárok nyilvánosan (a szabad ég alatt) tarthatnak olyan gyűléseket, amelyeken politikai jellegű kérdésekről is vita folyik, csupán az illetékes közigazgatási szervnél való előzetes bejelentési kötelezettséget írt elő.

Az *egyesülési szabadság* kapcsán – a sztrájkjog 1864-es engedélyezése után – az 1791-es Le Chapelier-törvényt 1884-ben helyezték hatályon kívül. Az 1884-es törvény értelmében ugyanis szabad volt az azonos foglalkozású személyeknek szakmai szervezeteket, szakszervezeteket létrehozni, vagyont gyűjteni, helyiségeket megszerezni, továbbá engedélyezetté vált a szervezeti ügyintézés is. Az 1901-es törvény pedig úgy rendelkezett, hogy mindenkinek joga van engedély nélkül egyesületet alapítani.

Az 1791-es, valamint az 1793-as alkotmány már szabályozta a közoktatáshoz való jogot, ezek a rendelkezések azonban a gyakorlatban nem valósultak meg. A községi elemi iskolák szervezését 1832-ben rendelte el egy törvény, ennek a végrehajtása azonban rendkívül lassan haladt. Az 1881-es törvény értelmében az állami költségen fenntartott nyilvános iskolákban ingyenes oktatást vezettek be, azonban magánszemélyek is tarthattak fenn magániskolákat, feltéve, hogy a szükséges képesítő vizsgát letették. Az 1882-es törvény az elemi iskolákban bevezette a tankötelezettséget. Sor került állami középiskolák létesítésére is, illetőleg az összes középiskolát egyenlő értékűvé tették. 1898-ban az egyes városokban külön működő természettudományi, bölcsészeti, jogi és orvosi karokat egyetemmé szervezték át.

Miután 1904-ben Franciaország és a Vatikán között a diplomáciai kapcsolatok megszakadtak (a pápa ugyanis nem fogadta a francia köztársasági elnököt), 1905-ben egy törvényt fogadtak el, amely *az államot* és a katolikus *egyházat elválasztotta egymástól* (erre Franciaországban először 1795-ben került sor), továbbá biztosította a lelkiismereti és vallásszabadságot. A törvény elrendelte, hogy a helyi önkormányzati szervek nem részesíthetnek anyagi támogatásban egyetlen felekezetet sem. Egyben lehetővé tette az állampolgárok számára vallási magántársulatok alakítását, amelyek tagjai – önkéntes elhatározásuk alapján – adományaikkal eltarthatták a kizárólag

egyházi feladatokat ellátó lelkészeket. A törvény eredményeként a vallás magánüggyé vált Franciaországban.

Az *emberi jogok* kiépítésével párhuzamosan változások történtek az *állami berendezkedés* területén is. Az 1884-es, valamint az 1885-ös alkotmánytörvények megtiltották a köztársasági államforma megváltoztatásának még a javaslatba hozatalát is, elrendelték továbbá, hogy a volt francia dinasztiák tagjai nem választhatók meg köztársasági elnökké.

A *törvényhozó hatalom* területén a Szenátus kapcsán 1884-ben került sor lényeges változtatásra, amikor a törvény úgy rendelkezett, hogy a 75 örökös szenátori tisztséget fokozatosan meg kell szüntetni, viszont a Szenátus létszáma változatlan marad. A megüresedő szenátori helyeket megyénként, a községek népességszámát figyelembe véve kellett elosztani. A törvény rendelkezéseinek eredményeként a szenátorválasztó kollégiumok kb. öthatoda a községek megbízottaiból került ki, így a Szenátus lényegében átalakult a községek érdekképviseleti szervévé.

A Képviselőház szervezeti felépítése lényegében nem változott. Jelentősebb módosulások csak a választási rendszerben történtek. Az általános férfi választójog érvényesült egészen a harmadik köztársaság bukásáig. (Megjegyzendő, hogy Franciaországban – az általános nyugat-európai gyakorlattól eltérően – *a nők csak* 1946-ban, tehát *a negyedik köztársaságban kaptak választójogot.*) 1885-ben – igaz, hogy pusztán négy évre, tehát egy választási ciklusra – az egyéni választást lajstromos választás váltotta fel. Ehhez a választási rendszerhez csak 1913–1927 között tértek vissza, mégpedig bizonyos módosításokkal.

Az 1875-ös alkotmány a *végrehajtó hatalmat* a köztársasági elnökre bízta. A gyakorlatban azonban a köztársasági elnökök – a harmadik köztársaság megszilárdulása, 1879 óta – az alkotmány által rájuk ruházott széles jogkörrel nem éltek, a hatalmi súlypont ezért fokozatosan a kormányra helyeződött át. A miniszterek egyre inkább maguk készítették elő a törvényjavaslatokat, ellenjegyzési jogukkal pedig korlátozták a köztársasági elnök rendelkezési jogkörét. A Nemzetgyűlés felhatalmazása alapján pedig egyre több rendeletet is alkottak. Az 1875-ös alkotmány értelmében jogilag a köztársasági elnök nevezte ki a minisztereket. Az alkotmányos gyakorlatban azonban a köztársasági elnök kezét egyre inkább megkötötték a választások eredményeként kialakult képviselőházi erőviszonyok. Ennek megfelelően a kormányalakítás a gyakorlatban úgy történt, hogy a köztársasági elnök felkérte a kijelölt miniszterelnököt a kormánylista összeállítására, s tulajdonképpen a miniszterelnök javaslatára nevezte ki a kormány tagjait. Ezt a gyakorlatot az tette szükségessé, hogy a minisztereknek az 1791-es alkotmány rendelkezései óta – a törvényhozás irányában fennálló – jogi felelőssége mellett fokozatosan kialakult – szintén a törvényhozás irányában – a politikai felelőssége is, amelynek értelmében csak az tölthet be miniszteri tisztséget, aki élvezi a Képviselőház (pontosabban annak többsége) bizalmát. Ha a bizalmat a Képviselőház a miniszterelnöktől vonta meg, akkor az egész kormánynak le kellett mondania, ha viszont csak az egyik minisztertől, akkor egyedül az érintett kormánytagnak, bár az egyik miniszter iránti bizalom megvonása gyakran kormányválságot idézett elő.

A politikai felelősség kiépülésének eredményeként Franciaországban *kialakult a*

parlamentarizmus, bár – ellentétben az angol parlamenti „váltógazdálkodással", ahol két párt váltja egymást – a francia parlamentarizmus a *többpártrendszer keretei között* működött, amelynek eredményeként általában egyetlen párt sem tudta megszerezni az abszolút többséget, így rendszerint rövid életű koalíciós kormányok megalakítására került sor, mivel az egyes koalíciós partnerek meg kívánták őrizni cselekvési szabadságukat.

A végrehajtó hatalom *helyi szerveinek* felépítése és működése lényegesen nem változott. A *bírósági szervezet* reformjára azonban 1883-ban sor került. A törvény részletesen szabályozta a fórumrendszert, továbbá a hivatásos, illetőleg a laikus bírák szerepét. A bírósági szervezet csúcsán a Semmítőszék állt, az egész országra kiterjedő illetékességgel, amely három (polgári, büntető és panaszügyi) osztályra tagolódott, amelyeken belül az egyes konkrét ügyekben tizenegy tagú tanácsok döntöttek, mégpedig úgy, hogy vagy helybenhagyták, vagy megváltoztatták a semmisségi panasszal megtámadott ítéleteket, illetőleg határozatot.

A fellebbviteli törvényszékek illetékessége több megyére kiterjedt. Ezek a törvényszékek legalább öttagú fellebbviteli tanácsokban döntöttek másodfokon a kerületi törvényszékek ítéletei elleni fellebbezések, illetőleg szintén legalább öttagú vádtanácsokban a vádemelések kérdésében. A kerületi törvényszékek legalább háromtagú tanácsokban jártak el, mégpedig a békebíráktól fellebbezett ügyekben másodfokon, a jelentősebb polgári, valamint büntető (vétségi) ügyekben elsőfokon. A járásokban békebírák ítélkeztek elsőfokon az alacsonyabb mértékű polgári, illetőleg a büntető (kihágási) ügyekben.

A hivatásos bírákból álló bíróságokat az esküdtszékek egészítették ki, amelyeket megyénként szerveztek meg. Az esküdtszékek a bűntettek, valamint általában a sajtóvétségek ügyében döntöttek a bűnösség kérdéséről. Ha az esküdtszékek megállapították a vádlott bűnösségét, akkor a büntetést egy három hivatásos bíróból álló tanács szabta ki.

A harmadik köztársaság intézményi rendjének kiépítése a republikánusok tevékenységének az eredménye, akik az 1880-as és 1890-es években a kormányzat meghatározó tényezői voltak, s a 1880-as évek általános európai fejlődésének megfelelően konzervatív politikai irányvonalat valósítottak meg. (Egyébként elsősorban az ipari polgárságot képviselték.) A századforduló idején azonban Franciaország mind kül-, mind belpolitikailag válságba került. Az 1902-es választásokon a republikánusokról leszakadt radikálisok szerezték meg a legtöbb mandátumot. A radikálisok – szintén az általános európai fejlődésnek megfelelően – a 20. század első évtizedében populista irányvonalat igyekeztek követni. Ez a vonalvezetés is kudarcba fulladt, részben a megváltozott nemzetközi, részben pedig az átalakuló belső erőviszonyok miatt.

1909–1914 között tíz kormány váltotta egymást Franciaországban, amely jelezte a parlamentáris köztársaság működési zavarait. A kormányok parlamenti többségét általában a független szocialista képviselők biztosították.

Az első világháború Franciaország számára részben a háborús pusztításokat, részben pedig a háborús győzelmet jelentette. A világháború végén kibontakozó balratolódás arra kényszerítette a kormányt, hogy szociális téren engedményeket

tegyen. Az engedményeket azonban hamarosan az „erős kéz" politikája váltotta fel, amely 1920-tól a nemzeti blokk kormányának hivatalos irányvonala lett.

1924-től a nemzeti blokkot a baloldali blokk váltotta fel a kormányban, amelyet azonban 1926-ban ismét a nemzeti blokk kormánya követett. A világgazdasági válság 1932-ben ismét a baloldali blokk kormányalakításához vezetett. A politikai stabilitás biztosítása viszont a gazdasági válság körülményei között nem sikerült.

1936-ban a népfront került hatalomra, amelyen belül a vezető szerepet már nem a radikálisok, hanem a szocialisták töltötték be. Az egymást váltó népfrontkormányok azonban sem Franciaország külső biztonságát, sem a belső reformokat nem tudták megvalósítani. A bizonytalan belpolitikai helyzet és a katonai vereség 1940-ben a harmadik köztársaság bukásához vezetett.

A jogrendszer változásai a harmadik köztársaság időszakában

A harmadik köztársaság időszakában a francia jogrendszer alapját változatlanul a napóleoni kódexek alkották. A második ipari forradalom kibontakozása azonban szükségessé tette a jog további korszerűsítését. A modernizációs hullám során több alkalommal felmerült az újrakodifikálási törekvés, a végeredmény azonban a megfelelő törvénykönyvek módosítása és kiegészítése lett.

A *magánjog* területén a családi jog vonatkozásában történtek részletszabályozások. A Code Civilt módosító 1815-ös törvényt, amely a házasság felbontását megtiltotta, 1884-ben hatályon kívül helyezték. 1896-ban a házasságon kívül született gyermekeknek az apa utáni törvényes öröklését lehetővé tették, feltéve, hogy az apa sajátjának ismerte el őket. 1912-től kezdve pedig lehetővé vált az apa felkutatása és tartásra kötelezése.

A *kereskedelmi törvénykönyv* módosítására is sor került, amelynek keretében újraszabályozták a csődeljárást, a kereskedelmi társaságok jogállását, valamint a váltójogot.

A *szociális törvényhozás* területén 1919-ben elfogadták a kollektív szerződésekről, valamint a nyolcórás munkanap bevezetéséről szóló törvényeket. A népfrontkormány 1936-ban elismerte a szakszervezetek jogait, az üzemi bizalmiak rendszerét, a sztrájkolók elleni megtorlások tilalmát, általánossá tette a kollektív szerződéseket, bevezette a 40 órás munkahetet, illetőleg a fizetett szabadságot.

A *büntetőjog* területén is változtatásokra került sor. 1885-ben elrendelték egyrészt, hogy a visszaeső elkövetőket a gyarmatokra száműzik, másrészt pedig, hogy a jó magaviseletű elítélteket három hónap elteltével feltételesen szabadlábra lehet helyezni (a többi elítéltet pedig a büntetés felének kitöltése után). 1891-ben bevezették a feltételes elítélést, mégpedig kisebb súlyú büncselekmények esetén feltéve, hogy az elkövető büntetlen előéletű. A *feltételes elítélés* során a büntetést öt év próbaidőre felfüggesztették. Ha az elítélt a próbaidő alatt újabb bűncselekményt nem követett el, akkor elítéléséhez hátrányos következmények nem fűződtek. 1899-ben pedig – a

modern bűnüldözés követelményeinek megfelelően – sor került a bűnügyi nyilvántartás rendszeresítésére.

A francia jogrendszer tehát a harmadik köztársaság időszakában is törekedett arra, hogy a napóleoni kódexeket a megváltozott körülményekhez hozzáigazítsa.

Tizennyolcadik fejezet

A német és osztrák állam és jog fejlődése a porosz–osztrák háborút (1866) követő időszakban

Irodalom

Planitz, H.: Deutsche Rechtsgeschichte. Graz, 1950.

Stolz, O.: Grundriss der österreichischen Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Innsbruck–Wien, 1951.

Sethe, P.: Deutsche Geschichte im letzten Jahrhundert. Frankfurt a.M., 1960.

Huber, E. R.: Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte, Bd.2. Stuttgart, 1963.

Huber, E.: Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. Stuttgart, 1957.

Bucheim, K.: Das deutsche Kaiserreich 1871–1918. Vorgeschichte, Aufstieg, Niedergang. München, 1969.

Engelberg, E.: Deutschland von 1871 bis 1897. Berlin, 1961.

Schiffers, R.: Elemente direkter Demokratie im Weimarer Regierungssystem. Düsseldorf, 1971.

Kerekes Lajos: A weimari köztársaság. Budapest, 1985.

Gonda Imre: Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés. Budapest, 1960.

Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba, III./b: A német jog forrásai. 1850–1918. Budapest, 1971.

* * *

Az 1867-es alkotmány

A Birodalmi Tanács nélküli kormányzás (1865–1867), illetőleg a poroszoktól elszenvedett vereség (1866) kapcsán felgyorsultak az uralkodó és a magyar országgyűlés közötti tárgyalások, amelyek az 1867. évi XII. tc.-hez, a kiegyezéshez vezettek.

A császár és a magyar országgyűlés közötti kiegyezés után Ausztriában is újra helyreállították a februári pátens hatályát, és összehívták a Birodalmi Tanácsot. A magyarokkal történt kiegyezés elfogadása fejében a kormány alkotmánymódosítást helyezett kilátásba az osztrák törvényhozásnak, többek között a miniszteri felelősség bevezetésével. A Birodalmi Tanács azonban önálló alaptörvények tervezetét dolgozta ki, amelyek a módosított – szűk értelemben vett – februári pátenssel együtt új alkotmányt eredményezhettek.

Mivel 1867-ben hiányzott az a tömegnyomás, amely az 1848-as alkotmány kibocsátásához vezetett, az *1867-es alkotmány* a „fontolva haladás" eredményeként jött létre. Nem született egységes alkotmánytörvény, hanem a – módosított – *februári pátens köré kiegészítő törvényeket alkottak*. Ezek a törvények azonban tartalmilag is kapcsolódtak a korábbi alkotmányos előzményekhez: az alapjogokról, illetőleg a bírói hatalomról és a Birodalmi Bíróságról szóló törvény rendelkezései az 1849-es alkotmány, valamint az alapjogokról szóló pátens szabályait veszik alapul. A múlttal való formai és tartalmi folytonosság hangsúlyozása azt a célt szolgálta, hogy a császári szentesítést minél könnyebben megszerezzék. Végül 1867. december 21-én hatályba lépett az ún. decemberi alkotmány.

Az *1867-es alkotmány* tehát – eltérően az 1848-astól, illetőleg az 1849-estől – nem oktrojált, hanem szerződéses alkotmány; viszont nem egy, hanem több alaptörvényből áll. Ezek a következők: a *birodalmi képviseletről*, az *állampolgárok alapjogairól*, a *Birodalmi Bíróságról*, a *bírói hatalomról*, valamint a *kormányzati és végrehajtó hatalom gyakorlásáról* szóló állami alaptörvények. Ezeket egészíti még ki egyrészt a *delegációkról szóló törvény* (amely tulajdonképpen a kiegyezést iktatja törvénybe, jóllehet a magyar jogforrással sem szövegében, sem szemléletében nem esik teljesen egybe); másrészt pedig a *miniszteri felelősségről szóló törvény* (amely azonban csak egyszerű és nem alkotmánytörvény).

Az 1867-es alkotmány az Osztrák–Magyar Monarchia egész fennállása alatt, tehát gyakorlatilag 1918. október 16-ig hatályban maradt. Mivel azonban – keletkezési körülményeire tekintettel – a neoabszolutizmus és az alkotmányosság közötti kompromisszumot teremtette meg, a politikai rendszer kialakításában jelentős szerepe volt a további alkotmányos törvényhozásnak, illetőleg az alkotmányos gyakorlatnak.

Az 1867-es alkotmány részben a monarchikus legitimitás, részben a népszuverenitás elvén alapul. „A Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és tartományok" (1915-től Ausztria) elnevezésű birodalomrész kormányformája – Magyarországhoz hasonlóan – *alkotmányos monarchia*, államszervezete pedig *decentralizált egységes állam* (a decentralizáció viszont nagyobb mértékű, mint Magyarországon). Az alkotmány hatálya csak a fenti birodalomrészre terjed ki.

Az *alapjogokról* szóló alaptörvény lényegében azokat a jogokat sorolja fel, amelyeket már az 1849-es alkotmány, illetőleg az alapjogokról szóló pátens is tartalmazott.

A *törvényhozó hatalom* felosztása rendkívül bonyolult. Eltekintve most a továbbra is fennálló császári prerogatíváktól, továbbá a Magyarországgal közös (ún. dualisztikus), illetőleg közös egyetértéssel intézendő (ún. pragmatikus) ügyektől; a nyugati birodalomrészen belül is megoszlik a Birodalmi Tanács és a tartományi gyűlések között. A hatásköri megosztásnak – az októberi diplomához és a februári pátenshez hasonlóan – jogtechnikai megoldása úgy néz ki, hogy taxáció tartalmazza a birodalmi tanácsi ügyeket, s minden egyéb törvényhozási tárgy a tartományi gyűlések hatáskörébe tartozik. A Birodalmi Tanács szervezeti felépítése, illetőleg a törvényhozás mechanizmusa lényegében azonos a februári pátens rendelkezéseivel. A legfontosabb változás, hogy – a kiegyezés miatt – a tágabb és a szűkebb Birodalmi Tanács megkülönböztetése feleslegessé vált, mivel a tágabb Birodalmi Tanács megszűnt. A császári szükségrendelet-alkotási jogot az 1867-es alkotmány részletesen szabályozza. Ennek

értelmében, ha a Birodalmi Tanács nem ülésezik, és ha sürgős szükség merül fel, akkor a császár kezdeményezésére, az összminisztérium ellenjegyzése mellett, törvényerejű rendeletet lehet kibocsátani. Ennek hatálya azonban ideiglenes, mivel az összeülő Birodalmi Tanács megerősítésével válik csak véglegessé.

A *végrehajtó hatalom* csúcsán a császár áll, rendelkezései azonban – a hadseregfőparancsnoki aktusokat kivéve – csak miniszteri ellenjegyzéssel válnak érvényessé. A kormány miniszterelnökből, reszortminiszterekből, illetőleg ún. tárca nélküli (tehát közigazgatási reszortot nem irányító) miniszterekből áll. A miniszterek felelősek mind a saját, mind az általuk ellenjegyzett császári aktusok alkotmányosságáért és törvényességéért, mégpedig a Birodalmi Tanács irányában. A jogi felelősség érvényesítésének módja a – bármelyik – kamara általi vádemelés, illetőleg az Állambíróság általi ítélkezés. Az 1867-es alkotmány a kormánynak a törvényhozás irányában való politikai felelősségét, a bizalmatlansági indítvány intézményét nem szabályozta, s többek között ezért a parlamentarizmus nem alakult ki. Az osztrák miniszterelnökök – egy korábbi korszak szokásainak megfelelően – mindig eseti többséget igyekeztek biztosítani maguknak a törvényhozásban, mégpedig először ideológiai (liberális-konzervatív), később pedig nemzetiségi (német–lengyel) alapokon. Az Államtanácsot megszüntették, a Legfelső Számvevőszék azonban megmaradt.

A végrehajtó hatalom *helyi szintjei* a tartományok, a járások, a városok és a községek. A járások kivételével minden egyéb szinten megtalálhatók az önkormányzati szervek. Az egyes közigazgatási egységekben működő szervek felépítése lényegében nem változott meg.

A tartományokban a törvényhozás és az önkormányzati közigazgatás szerve a tartományi gyűlés, amely egykamarás, s a kuriális választójog alapján kerül megválasztásra. Saját tagjai közül megválasztja a tartományi bizottságot, amelynek feladata a folyamatos közigazgatás. A császár nevezi ki a tartományi főnököt, aki mind a tartományi gyűlésben, mind a tartományi bizottságban elnököl. Ugyancsak a császár nevezi ki a tartományi helytartót, akinek feladata az állami közigazgatásnak a tartományokban történő irányítása. A járásokban állami közigazgatási szerv, a városokban és a községekben a választójogosult állampolgárok által megválasztott községi tanács áll, amely saját tagjai közül választja meg a községi elöljáróság tagjait, az ún. községi tanácsosokat. A községi elöljáróságnak tagja még az állampolgárok által megválasztott polgármester is. Az önkormányzati közigazgatás a községi tanács és a községi elöljáróság, az állami közigazgatás pedig a polgármester feladata.

A *bírói hatalom* területén – a bírói függetlenség megvalósításával párhuzamosan – megtörtént a bírósági szervezet újjászervezése is. A bírósági szervezet csúcsán a Legfelső Törvényszék és Semmítőszék áll. Mellette ismét létrehozták a Birodalmi Bíróságot. A Birodalmi Bíróság hatáskörébe tartozik az alkotmány által biztosított alapjogok bírói védelme; az állami és tartományi szervekkel szembeni igények elbírálása; illetőleg a hatásköri viták eldöntése. A Birodalmi Bíróság tehát lényegében az alkotmánybíróság szerepét tölti be. Az alkotmánybíráskodás mellett sor került a közigazgatási bíráskodás megszervezésére is, amely azonban – ellentétben a porosz megoldással – pusztán egy központi Közigazgatási Bíróságból áll. A Közigazgatási Bíróság hatáskörébe tartozik a közigazgatási bíróságok aktusai ellen benyújtott

keresetek elbírálása. Az Állambíróság pedig a vád alá helyezett miniszterek ügyében dönt.

A tartományokban tartományi felsőbíróságok tevékenykednek, amelyek harmadfokon ítélkeznek, illetőleg a jogegységre ügyelnek. A tartományi bíróságok részben másodfokon ítélkeznek, részben pedig elsőfokon, mégpedig meghatározott polgári ügyekben, illetőleg vétségi és bűntetti eljárásban. Meghatározott bűntettek és vétségek esetében egy háromtagú hivatásos bírói tanács egy tizenkét tagú (ítélő) esküdtszékkel együtt dönt. Bécsben, Prágában és Triesztben ezenkívül kereskedelmi bíróságok is működnek. A járásokban járásbíróságok tevékenykednek, amelyekben egyesbírák járnak el elsőfokon meghatározott polgári perekben, illetőleg kihágási ügyekben.

Az 1867-es alkotmány megfelelő alapot teremtett az osztrák alkotmányosság további kibontakozása számára. A változások két irányban zajlottak le: egyfelől az alkotmányosság kiépítése, másfelől viszont a kivételes hatalom irányában.

A *kivételes hatalom* egyik eszköze a szükségrendelet-alkotás. Az 1867-es alkotmány ismeri ezt a jogot. 1914-ben azonban – a Birodalmi Tanács nélküli kormányzás (1914–1917) időszakában – szükségrendeleti úton újabb szükségrendelet-alkotási jogot alapoztak meg. Az ún. hadigazdálkodási rendeletek időben (háború által kiváltott rendkívüli körülmények tartamára) és tárgyilag (a gazdasági élet támogatása) korlátozottak. A kezdeményezés joga pedig nem a császárt, hanem a kormányt illeti meg. A Birodalmi Tanácsnak viszont utólag a hadigazdálkodási rendeleteket is meg kell erősíteni. A kivételes hatalom másik eszköze az – egyes-alapjogok felfüggesztése, amelyet már az 1867-es alkotmány is lehetővé tett, illetőleg az ostromállapot kihirdetése, amelyet külön törvény szabályozott.

A *jogállam kiépülése* területén a felsőbíróságok gyakorlatának volt jelentős szerepe. A Birodalmi Bíróság ítélkezése pontosította az alkotmány által biztosított alapjogokat. A Közigazgatási Bíróság igazságszolgáltatási tevékenységében kristályosodott ki a közigazgatás törvényességének elve, amelynek értelmében a törvények nemcsak behatárolják és korlátozzák a hatósági aktusokat, hanem azoknak egyben törvényeken és törvényes rendelkezéseken kell alapulniuk.

Az alkotmányosság kiépülésének legfontosabb mozzanata a választási rendszer fokozatos reformja volt. Az 1867-es alkotmány – a februári pátenshez hasonlóan – úgy rendelkezett, hogy a Birodalmi Tanács Képviselőházának tagjait az egyes tartományi gyűlések delegálják. Kivételesen azonban lehetővé tette – feltéve, hogy egyes tartományi gyűlések a delegálást megtagadják –, hogy az adott tartományban az állampolgárok válasszák meg a képviselőket. Ez a kivétel nyitotta meg a választási rendszer reformjának lehetőségét. 1868-ban ugyanis külön törvény szabályozta az állampolgárok általi választást.

A *választójogi reform első mozzanatára* 1873-ban került sor. Ekkor ugyanis a delegálás helyére általánosan a választás lépett. A választási rendszer a többségi elven alapult, mivel választókerületenként egy képviselőt választottak meg, következésképpen a kisebbségben maradt szavazatok képviselet nélkül maradtak. Az 1873-as reform a kuriális választójogot vette alapul. A választójogosult állampolgárokat ugyanis négy kúriába sorolták. Ezek a következők voltak: *1.* a nagybirtok, *2.* a városok, *3.* a kereskedelmi és iparkamarák, *4.* a községek kúriája. (A tartományi gyűlések

virilistái az Urak Házában kaptak helyet.) A nőknek csak az *1.* kúriában volt választójoguk. A *2.* és a *4.* kúriában a választójogosultságot meghatározott évi egyenes adó fizetésétől tették függővé. Ezenkívül a *4.* kúriában a választás közvetett volt (tehát elektorok útján történt), s ugyanebben a kúriában részben szóbeli és nyilvános választásokra került sor. Mivel az egyes kúriákban a választójogosultak száma eltérő volt, ezért a szavazatok az egyes választási testületekben (kúriákban) nem voltak azonos értékűek.

A választójogi reform *második mozzanata* 1882-ben valósult meg, Taaffe miniszterelnöksége idején. A reform lényege, hogy a *2.*, valamint a *4.* kúriában csökkentették az adócenzus mértékét, újabb társadalmi csoportokra kiterjesztve ezáltal a választójogot.

A választójogi reform *harmadik mozzanata* 1896-ban, Badeni miniszterelnöksége idején történt meg. A reform lényege egyfelől, hogy – az előző módosítás útján haladva – tovább csökkentette a *2.*, valamint a *4.* kúriában az adócenzust; másfelől pedig létrehozta az *5.* kúriát, amely az általános választójog választói testülete volt, ahol minden, a 24. életévét betöltött osztrák állampolgárságú férfi – adófizetésre tekintet nélkül – megkapta a választójogot. A reform eredményeként bevezetésre került a többes (plurális) választójog, mivel az első négy kúria tagjai – sajátjuk mellett – az ötödikben is leadhatták szavazatukat (az 1. kúria női választójogosultjait leszámítva).

A választójogi reform *utolsó lépésére* 1907-ben, Beck miniszterelnök javaslatára került sor. Ekkor ugyanis bevezették az általános, egyenlő, közvetlen és titkos férfi választójogot. A volt *1.* kúria női választói viszont szavazati jogukat elvesztették. További korlátozást jelentett egyfelől a többségi választási rendszer fennmaradása, másfelől az a rendelkezés, hogy az egyes tartományok nem pusztán népességszámuk, hanem emellett adófizetésük arányának megfelelő létszámú képviselőt is választhattak. Ennek értelmében a több adót fizető (tehát gazdagabb) tartományok több képviselőt választhattak, mint amennyit népességszámuk arányában küldhettek volna.

Összegezésül megállapítható, hogy a négy évtizedes választójogi reformsorozat egyrészt azt eredményezte, hogy a választójog lényegében általánossá vált – ami Magyarországon a dualizmus időszakában nem valósult meg –; másrészt pedig a Birodalmi Tanács Képviselőháza a tartományi gyűlések képviseletéből népképviseleti kamarává alakult át.

A fejlődés fő irányát értelmezve azt lehet mondani, hogy a kiegyezés, az 1867-es alkotmány, illetőleg az 1867 utáni alkotmányos gyakorlat megvalósította Ausztriában azt az alkotmányos politikai rendszert, amelynek igénye már 1848-ban felmerült. Továbbra is megoldatlan maradt azonban a nemzetiségi kérdés.

A *nemzetiségi kérdés* megoldására az Osztrák–Magyar Monarchia állami keretei között elvileg három alkotmányjogi lehetőség kínálkozott. Az első volt a dualista rendszer trialista átalakítása, másképpen fogalmazva a kétpólusú birodalom hárompólusúvá történő átrendezése. Erre az átszervezésre a 19. század utolsó harmadában a csehek, a 20. század első két évtizedében pedig a délszlávok törekedtek; a belső és a külső erőviszonyok alakulása azonban megakadályozta ezt a megoldást. A második az lett volna, ha a dualizmus – a nemzetiségi megoszlást is figyelembe vevő – föderáció-

vá, szövetségi állammá alakul át. Erre is készültek mind Ausztriában, mind Magyarországon különféle tervezetek, azonban a trialista megoldást megakadályozó tényezők lehetetlenné tették a föderalizmus irányába történő kibontakozást is. Így maradt egyedül a harmadik megoldás, nevezetesen a meglévő alkotmányos kereteknek – a nemzetiségi szempontot is figyelembe vevő – további kiépítése. Erre példa Magyarországon Horvátország, Ausztriában pedig – a horvátországi mértéket el nem érő – Galícia autonómiájának fokozatos megvalósulása.

Galíciát 1871-től kezdve az osztrák kormányban egy miniszter képviselte. A tartományi törvényhozás és közigazgatás legfőbb szerve a tartományi gyűlés volt, amelyet a lengyel történelmi hagyományoknak megfelelően szejmnek neveztek. A szejm a kuriális választójog alapján jött létre. Elnökét a császár nevezte ki, a két választott alelnök közül az egyik kötelezően lengyel, a másik viszont ukrán nemzetiségű volt.

A közigazgatást a császár által kinevezett helytartó irányította, aki évente köteles volt beszámolni a szejmnek. Mellette a szejm által hat évre választott országos bizottság állt, amelynek tagjai a közigazgatási reszortokat felosztották egymás között. A közigazgatás egyik szerve volt még az országos iskolaügyi tanács, melynek elnöki tisztségét a helytartó töltötte be, alelnökét az egyetemi tanárok közül a császár nevezte ki. Tagjai is császári kinevezés alapján nyerték el megbízatásukat.

Galícia közigazgatásilag kerületekre, városokra és községekre tagolódott. A kerületek élén részben virilistákból, részben választott tagokból álló tanács működött, amely saját tagjai közül választotta meg az ügyintézést végző bizottságot. A városokban tanács és magisztrátus, a községekben pedig tanács és elöljáróság tevékenykedett.

Összegezve megállapítható, hogy a Habsburg-birodalomban 1848-ban három megoldásra váró probléma merült fel: a jobbágyfelszabadítás, a nemzeti-nemzetiségi, illetőleg az alkotmányos kérdés. Az 1848–1849-es forradalmi hullám megoldotta a jobbágykérdést, az 1867-es kiegyezés pedig – fokozatosan – az alkotmányos problémát. A nemzetiségi kérdés azonban lényegében megoldatlan maradt, s – többek között – ez okozta az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as felbomlását.

Államszervezet 1866–1918 között

A porosz–osztrák konfliktus 1866-ban kiéleződött. A régi ellentétek már háborús feszültséggé érlelődtek, amikor Bismarck a Német Szövetség liberális átalakításának gondolatával bőszítette fel az osztrákokat. Miután Ausztria hallani sem akart az általános választójog alapján összehívandó új szövetségi parlamentről, a porosz király javaslatot tett a Habsburg monarchia kizárására, egyben a szövetség tagjaitól általános mozgósítást kért. A két nagyhatalom közötti összecsapás után a győztes porosz állam hozzákezdett a Német Birodalom megteremtéséhez.

Ennek első állomása az *Észak-német Szövetség* 1867. július 1-i létrehozása volt. A Majna-folyótól északra fekvő, 30 millió lakost magában foglaló 21 német állam összefogása révén bontakoztak ki a későbbi német császárság körvonalai. Az új államszövetségben Poroszország dominanciája érvényesült. Az ország királya a Szövetség elnöke, egyben valamennyi szövetséges csapat főparancsnoka volt. Maga

dönthetett háború és béke kérdésében. A király kezében volt a kancellár kinevezésének joga, aki egyszersmind porosz miniszterelnök is volt. Az egyes tagállamok a belső igazgatás, az iskolák, egyházak felügyelete és az igazságszolgáltatás terén őriztek meg némi önállóságot. A szövetség határozott a külkereskedelmi és a belső gazdasági élet fontos kérdéseiben.

A szövetség alkotmánya sajátos módon egyesítette a porosz korona örökös elnöki jogát, Poroszország németországi hegemóniáját a korlátolt helyi autonómiával. Előremutató megoldásként elfogadta az általános, egyenlő, titkos választójogot, és elismerte a népképviseleti szervek ellenőrző szerepét.

A franciákkal megvívott győztes háború után a délnémet államok is csatlakoztak a szövetséghez. Létrejött a Német Birodalom. Alkotmányát 1871. április 17-én fogadta el a Birodalmi Gyűlés, amely lényegében azonos volt az Északnémet-Szövetség alaptörvényével.

A törvényhozó hatalmat a *Szövetségi Tanács* és a *Birodalmi Gyűlés* együttesen gyakorolta. A tanács a szövetség államainak 58 képviselőjéből állott, amelyből Poroszország 17, Bajorország hat, Szászország négy, a többiek ennél kevesebb, de legalább egy tagot delegáltak. Ez a testület is kifejezte a birodalom föderatív jellegét, a „kollektív szuverenitást". A tanács elnöke a birodalom kancellárja volt. A Birodalmi Gyűlés elé önálló javaslatokat terjeszthetett, s dönthetett a közösen hozott törvények végrehajtási módozatairól. Tagjaiból állandó bizottságokat hozott létre, amelyek a honvédelem, tengerészet, vám- és adóügy, kereskedelem, közlekedés, vasúti, posta- és távírdaügy, az igazságszolgáltatási és a bevándorlással kapcsolatos kérdésekben birodalmi érdekű javaslatokat terjesztettek elő.

A Birodalmi Gyűlés tagjait Németország 25. életévét betöltött férfilakossága titkos szavazással választotta meg. Fizetett állami hivatalnokok nem lehettek képviselők. Hasonlóan ki voltak zárva a sorkatonai szolgálatot teljesítők és a cselédek is. A képviselők sem bírói, sem fegyelmi úton nem voltak ilyen minőségükben elmondott felszólalásaikért felelősségre vonhatóak. Megillette őket a mentelmi jog. Eszerint a gyűlés engedélye nélkül ellenük vizsgálatot lefolytatni vagy letartóztatást elrendelni nem lehetett. A képviselők fizetést nem kaptak, csupán költségeik megtérítését igényelhették.

Birodalmi törvények a két testület többségi határozata alapján jöttek létre. A törvényhozás tárgyait az alkotmány nem írta pontosan körül, ez a körülmény a birodalom kiépítésének, megerősítésének fontos eszköze lett. Az újonnan felmerült, törvényhozás elé kívánkozó ügyekben rendre a birodalom szervei döntöttek. A sajtó- és egyesülési ügyeket már 1871-ben, a polgári jog kérdéseit 1873-ban, a szociálpolitika össznémet szabályait 1881-ben birodalmi törvények rendezték. Fokozatosan, szintén a gyakorlat igényei által alkották azokat a pénzügyekre vonatkozó szabályokat, amelyek egyre inkább megkérdőjelezték az egyes tagállamok financiális önállóságát.

A birodalom vezető tisztségviselője a *császár* volt. Ő képviselte Németországot a nemzetközi kapcsolatokban. Az állam nevében hadat üzenhetett és békét köthetett. A császár hívta össze a törvényhozás szerveit, nyitotta meg, napolta el és rekesztette be üléseit. Az alkotmány őt hatalmazta fel a törvények kihirdetésére és a „tagállamokkal szembeni háború", a szövetségi végrehajtás vezetésére. Ha valamely állam nem teljesítette a központi hatalom elvárásait, a birodalom erőszakkal kényszeríthette

erre. A császár valójában monarchikus jogokat gyakorolt; különösen II. Vilmos hajlott arra, hogy személyes hatalmát növelje. Elzász-Lotharingiát 1884-től közvetlenül igazgatta.

Az államélet egyik legbefolyásosabb személyisége a *kancellár* volt, aki császári kinevezéssel nyerte hivatalát. A birodalmi politika legfőbb gyakorlati irányítója – kevés kivételtől eltekintve – egyben a porosz miniszterelnöki tisztet is betöltötte. A birodalmi kormányzat független volt a legfőbb képviseleti szervtől. A tevékenységét irányító kancellár kizárólag a császárnak volt felelős tetteiért. Az összném et ügyeket intéző központi tisztségviselők sem függtek a törvényhozástól, csupán a megbízást adó kancellárnak voltak alávetve. Ezek az államtitkárok irányították a birodalom külügyi tevékenységét, koordinálták a belső rend érdekében hozott tagállami intézkedéseket. Az alkotmány előírása szerint az egyes államok kötelesek voltak a szövetségi törvényeket végrehajtani. Eredeti elképzelés szerint erre saját közigazgatási apparátusukat kellett igénybe venniük. A császári időszak vége felé azonban egyre több birodalmi szintű végrehajtó testület alakult. Létrejött a birodalmi külügyi hivatal, az admiralitás, a vasútügy országos főhatósága, és az igazságügy legfelsőbb szerve. A német háborús előkészületek idején, különösképp a háború kezdetekor a birodalmi centralizáció fokozódott, az országos hatáskörű végrehajtó szervek száma is megnőtt.

Az igazgatás a Német Szövetség idején teljesen, a birodalom alatt túlnyomó részben a tagállamok hatáskörében maradt. Az egyes német államok lassan átalakították a rendi korszaktól örökölt közigazgatási rendszerüket. A hagyományos rendőrállami felfogás, az alattvalókat korlátozó irányítói szellem is ekkor módosult. Megjelent és intézményesült a szolgáltató közigazgatás gondolata, amely elsősorban az állampolgár autonómiájának védelmére és életfeltételeik javítására törekedett. A tagállamok döntő többségében kiépült a miniszteriális rendszer, a szakszerű hivatalnoki apparátus. Teret nyert az önkormányzat. Az állam a helyi közösségek felett csupán korlátozott felügyeleti jogot gyakorolt. A tagállami igazgatás átvette az iskolák, a szociális, munka- és építésügy állami irányítását.

A *birodalmi bíróság* szervezeti rendszerét az 1879. október 1-jén hatályba lépett törvény szabályozta. Az igazságszolgáltatás tagállami jogkörben maradt, elsőfokon a járásbíróságok, a törvényszékek jártak el. A Német Szövetség idején létrehozott lipcsei kereskedelmi bíróság országos hatáskörét megtartotta. Ezt a szervet 1879-ben Birodalmi Főtörvényszékké szervezték át. A bismarcki törvényhozás gondoskodott a sajátos hatáskörű, speciális ügyeket elbíráló ítélkező szervek létrehozásáról. Felállította a kereskedelmi, iparbíróságok rendszerét és az egykori jobbágybirtoklásból eredő jogviták eldöntésére megalakította a mezőgazdasági bíróságot. Ebben a korszakban született az első modern szemléletű kvalifikációs törvény, amely a szakértelmet és gyakorlatot a jogászi működés alapfeltételeként írta elő. A német jogszemlélet hagyományos ellenérzését leküzdve a súlyosabb bűncselekmények elbírálására esküdtszékeket állítottak fel.

Német jogfejlődés 1866–1918 között

A német jog egységesítésének államjogi feltételei 1866-ban létrejöttek. A gazdaság fejlődését elősegítő birodalmi jogforrások közül az 1869-ben életbe léptetett *ipartörvény* volt a legfontosabb. Biztosította a vállalkozás szabadságát, a vállalatalapítás lehetőségét. Felszámolta a céhes kötöttségeket, az anakronisztikus mennyiségi és minőségi előírásokat. A törvény a nők számára is lehetővé tette az ipargyakorlást, kellő szakismeret esetén férfiakkal egyenlő eséllyel kérhettek működési engedélyt a hatóságoktól. A *kereskedelmi törvény* hasonló szellemben liberalizálta a fennálló gyakorlatot. Megszületett a kereskedelmi társaságokról szóló szabályozás is (1870), amely magas színvonalon rendezte a legmobilabb gazdasági szféra területén működő jogi személyek belső jogviszonyait és külső kapcsolatait. A 20. század elején került sor a biztosítási, kiadói és csekkjog átfogó birodalmi szabályozására. A belpolitikai egyensúly megteremtésének kormányzati igénye, a józan közigazgatási megfontolások és a munkáspártok harcos fellépése nyomán 1883 és 1886 között jelentős szociális tartalmú törvények születtek. Elsőként a betegbiztosítást szabályozták, amellyel a bérből élők többségének létbiztonságát erősítették. Eszerint a betegellátás költségét a munkaadó és a munkavállaló 1 : 2 arányban viselte. A betegség első 13 hetére törvényesen biztosított táppénz járt. A balesetbiztosításról szóló törvényt 1884-ben fogadták el. Rendelkezései alapján a munkaviszonyban lévők orvosi költségeit fedezték, és teljes munkaképtelenség esetére a korábbi munkabér háromnegyedét kitevő nyugdíjat adtak. A harmadik törvény az öregségi és rokkantsági nyugdíjjogosultságot biztosította. A nyugdíjkorhatár 70. életév volt, amelyet ebben az időben viszonylag kevesen értek el.

Az 1872. január 1-jén hatályba lépő *Büntető Törvénykönyv* szintén a birodalmi jogegység megteremtését célozta. Általános rendelkezései főként a Code Penalt, különös részi szabályai a német hagyományokat és az 1851-es porosz szabályozást követték. Absztrakciós szintje elmaradt a német földön megszokottól: rendelkezéseit a kiadását követő három évtizedben száznál több novella módosította. Nem teremtette meg a kívánt jogegységet sem. Megengedő szabálya alapján egyes tagállamok ugyanazon szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekményért eltérő végrehajtási módokat választhattak. Rendkívüli precizitással megalkotott különös részi tényállásai a Csemegi kódex összeállítóira is hatással voltak.

Az 1877-ben kiadott birodalmi *büntető-perrendtartás* szintén előképe volt a későbbi kelet-közép-európai jogi rendezésnek. A kor haladó eszméit elfogadva biztosította a védelem jogát. Az esküdtszéki eljárásban és a 16 évesnél fiatalabb vádlott érdekében a kötelező védelmet írta elő. A vádelv rovására eltért a kor jelentősebb perrendtartásainak megoldásaitól. Rendelkezése szerint ugyanis a bíróság a főeljárást ügyészi indítvány nélkül is elrendelhette. Az állami érdeket túlhangsúlyozva csupán két esetben (becsületsértés, testi sértés) engedélyezte a magánvádat. Elmaradt a kontinentális szabályozástól az előzetes letartóztatást szinte korlátlanná tevő megoldása.

A német birodalom közjogi felépítése miatt egységes ügyészi (közvádlói) rendszer nem alakulhatott ki. A Birodalmi Főtörvényszék mellett állították fel a főügyészi

hivatalt. A testület nem rendelkezett vádmonopóliummal: az eljárás megindításáról a bíróság határozott.

A császári Németország legjelentősebb kodifikációs műve a *Polgári Törvénykönyv* (BGB) volt. Az 1900. január 1-jén hatályba lépett kódex a kései liberalizmus sajátos szellemi terméke: érvényesítette az 1848-ban felemelkedett polgárság érdekeit, de sokat megőrzött a rendi magánjogi hagyományokból. A jogtudomány a civiljogi kodifikációt régóta sürgette, de igényelte ezt a gyorsan fejlődő gazdaság érdeke és szorgalmazták a joggyakorlat képviselői is. Az egyes tagállamok önálló magánjogi szabályokat alkottak (Bajorország 1756, Szászország 1863), a Rajnától balra Badenben a Code Civil volt érvényben. Németország egyéb részeiben a tartományi törvények, városi statútumok, a szokásjog kusza normái rendezték a magánszemélyek egymás közötti viszonyát. A birodalmi alkotmány 1873-as módosítása lehetőséget adott a magánjog országos szabályozására.

A kodifikációs előmunkálatok már ebben az évben megkezdődtek. A Birodalmi Tanács öt jogtudóst bízott meg a kódex alapelveinek és szerkezetének összeállításával. Az általuk javasolt alapokon 1881-ben egy tizenegy tagú testület kezdte el a rendszeres munkát, amely hat év alatt készült el az ötkötetes művel. A tervezetet széles körben megvitatták és – elsősorban elvont, túlzottan tudományosnak vélt stílusa miatt – élesen bírálták. A birodalmi igazságügyi hivatal 1890-ben egy másik bizottságot hozott létre, amelynek legfontosabb feladata a sajátos német jog figyelembevétele és a korabeli gazdasági érdekek érvényesítése volt. A tervezet 1895-ben készült el, a következő évben a törvényhozás elfogadta, életbe léptetésére a huszadik század első napján került sor.

A kiegészítésekkel máig hatályban lévő kódex megfelel a kodifikációval szemben támasztott Max Weber-i követelményeknek: absztrakt fogalmi rendszer, tárgyszerűség és tudományos precizitás jellemzi. Mentes a didaktikus magyarázatoktól, elkerüli a kazuisztikát. A 2385 szakaszt tartalmazó mű pandektajogi hagyomány szerint öt részre (könyvre) tagolódik. Az első tartalmi egység az összterjedelem tizedében általános kérdéseket tárgyal. Itt kapnak helyet a személyek jogairól és kötelezettségeiről, a felelősség rendjéről szóló előírások. A kódex a jogi személyek mellett ebben a részben szabályozza a dolgok felosztását, a jog- és cselekvőképesség feltételeit, a szerződések általános kérdéseit. A második könyv a kötelmi jogot fogja át. Rendkívül részletesen tárgyalja a teljesítés szabályait, a szerződések általános előírásait, és sorra veszi az egyes szerződésfajtákat. Közel 100 szakaszban rögzíti az adásvétel és csere szabályait. A harmadik tartalmi egység a dologi jogot fogja át, amelyben a birtok, a tulajdon tartalmára, védelmére, átruházására irányuló normákat találhatjuk.

A negyedik könyv a családi jogról rendelkezik. Ez a legterjedelmesebb rész, 625 szakaszt tartalmaz. A zárófejezet az öröklési jogról szól.

A kodifikáció egységteremtő érdeme vitathatatlan. Egyes esetekben mégis engedményt tett a tartományi partikularizmus javára. A hatályba léptető rendelkezések harmadik fejezetében a részállamok magánjogba vágó korábbi szabályainak jelentős részét érvényesnek tekintette. A bányajogra, vadászatra, vízügyre, örökhaszonbérletre vonatkozó területi normák változatlanul érvényesültek.

A családi jog szabályozása nem nélkülözi a patriarchális jegyeket. A szülői felügye-

let ellátásánál a férj dominanciája érvényesül, aki a családi vagyon kezelésében is előjogokat élvez. A házasságon kívül élő nő és gyermek hátrányos megkülönböztetésben részesült. A házassági vagyonjog szabályaiban erősen tükröződnek a germán tradíciók. A öröklési szabályokban a római jog hatása érződik. A kötelmi és dologi jogban a polgári gazdasági rend érdekei dominálnak. A kódex a szerződési szabadság elveit rögzíti és a magántulajdon sérthetetlenségét biztosítja.

A Weimari Köztársaság államszervezete

A világháború nyomasztó terhei súlyos belpolitikai helyzetet teremtettek Németországban. Az elégedetlenség a katonai vereségek hatására 1917–1918-ra tovább fokozódott. A birodalom vezetése kétségbeesett kísérletet tett hatalma megmentésére: 1918 októberében alkotmánymódosítást fogadtatott el. Eszerint a hadsereg és haditengerészet kikerült a császár egyszemélyi vezetése alól, a birodalmi kancellár a Birodalmi Gyűlésnek lett felelős. A törvényhozás megszüntette a háromosztályos porosz választójogot, ígéret hangzott el a kormányzat átalakítására. A tekintélyelvű uralom feladásának ígérete azonban nem akadályozhatta meg az újabb elégedetlenségi mozgalmak kitörését. A katonáknak az értelmetlen háború elleni lázadása, az éhínség és munkanélküliség kiváltotta mozgalom, a baloldali erők által szervezett ellenállás és az antant határozott állásfoglalása következtében a császárság összeomlott. II. Vilmos 1918. november 9-én a semleges Hollandiába menekült.

Az 1919. február 6-án összeült Alkotmányozó Nemzetgyűlés elfogadta a köztársaság alkotmányát. Az 1919. augusztus 24-én hatályba lépett alaptörvény Európa legdemokratikusabb alkotmánya volt. Deklarálta a népszuverenitás elvét. Preambulumában – a német történelemben először szakítva a monarchikus hatalomkeletkeztetés felfogásával – minden jog kizárólagos forrásaként a népet jelölte meg. A politikai jogok gyakorlásának lehetőségét radikálisan kiszélesítette: választhatott minden 20. életévét betöltött német állampolgár. Első ízben szavazati jogot nyertek a nők is. Az alkotmány biztosította a nép közvetlen részvételét a hatalom gyakorlásában. A köztársasági elnöknek lehetősége volt arra, hogy fontos kérdések eldöntésére népszavazást írjon ki. Magát a köztársasági elnököt is közvetlenül a lakosság választotta. A szavazóképes polgárok száma kétszerese lett a császári időszakénak. Németország lakosai 1920 és 1933 között – nem számítva a tagállami és helyi választásokat – tizenkétszer járulhattak az urnák elé: nyolcszor az országos képviseleti, kétszer (kétfordulós) elnöki választáson. Ezenkívül két alkalommal tartottak népszavazást. Az alkotmány nem kötötte százalékos arányhoz a pártok parlamenti részvételét. A kis pártok így akár egyetlen mandátummal is képviseltethették magukat a törvényhozásban. Ez az önmagában a népakaratot tükröző elv később aztán a parlamenti erők szétforgácsolódásához vezetett. A húszas évek vége felé egyre nehezebb volt kormányképes koalíciót létrehozni.

Az alkotmány határozott kísérletet tett a jogállamiság megteremtésére. Deklarálta a bírák függetlenségét. Törvényi rendelkezéshez kötötte a személyes szabadság és a tulajdonhoz való jog minden korlátozását. Rendelkezései szerint senkit sem lehetett

saját bírájától elvonni, tehát tilos volt a különleges bíróságok felállítása. Az állampolgárok jogait a közigazgatás törvényellenes rendelkezései ellen bíróságok védték. Az alkotmány – követve a frankfurti alaptörvény példáját – a szabadságjogok teljes katalógusát tartalmazta. Rögzítette a legfontosabb liberális szabadságjogokat, a lakás sérthetetlenségét, a levél- és postatitok védelmét, a szabad vélemény-nyilvánítási jogot. Deklarálta a gyülekezési, egyesülési és vallásszabadságot, továbbá a petíciók benyújtásának lehetőségét.

Modern jogelveket is *rögzített*. Deklarálta a nők és férfiak állampolgári jogainak és kötelezettségeinek egyenlőségét, a nemesi címek és rangok adományozásának tilalmát, a házasság, család és az anyák állami védelmét. A nemek egyenjogúságának kinyilvánítása mellett az állam alkotmányos kötelességévé tette a többgyermekes családok támogatását. Megszüntette a házasságon kívül született gyermekek hátrányos megkülönböztetését. Az alaptörvényi elvek gyakorlati érvényesülését akadályozta, hogy a szociális jogokat biztosító-részletező alacsonyabb szintű jogforrások nem születtek meg.

Az alkotmány köztársasági államformát vezetett be. A császári Németország bürokratikus hatalmi rendszerével szemben korszerű parlamentáris kormányforma jött létre. Az államhatalmi ágak egyensúlyát azonban a weimari alkotmányozás nem tudta megteremteni. Eredeti szándék szerint a Birodalmi Gyűlés befolyásának ellensúlyozására bővítették ki a birodalmi elnök jogkörét. Az állam vezető személyiségét hétéves időszakra választották, megbízatása egy alkalommal meghosszabbítható volt. A gyakran változó összetételű parlamenttel és a még sűrűbben cserélődő kormánnyal szemben hivatalának stabilitása folytán jelentős befolyással rendelkezett. Ő gyakorolta a hadsereg-főparancsnoki tisztet, rendelkezett a törvényhozó testület feloszlatásának lehetőségével. Az ország nemzetközi-jogi képviselője volt, végrehajtást rendelhetett el a tagállamok ellen.

Az elnök hatalmát és politikai befolyását különösen megnövelte az alkotmány 48. §-ban biztosított szükségrendelet-alkotási jog. Eszerint a Német Birodalom közbiztonságának és közrendjének nagymértékű megzavarása és veszélyeztetése esetén a birodalom elnöke a rend helyreállítása érdekében fegyveres erőt is igénybe vehetett. A két birodalmi elnök összesen 250 alkalommal élt ezzel a lehetőséggel.

Az alkotmány a birodalmi centralizációt segítette elő. Az 1920-as pénzügyi reform csökkentette a tagállamok financiális önállóságát. Az egyes részek elveszítették az eddig fenntartott különjogaikat. Egységessé vált a vasútügy, posta- és hadiigazgatás. A birodalmat alkotó belső államjogi egységek száma is csökkent, az 1871-ben meglévő 25 állam az összevonásokkal 1928-ban már 17-re csökkent. A gazdasági világválság idején bevezetett szociális, munkaügyi rendelkezések tartományi határokra tekintet nélkül hoztak létre állami szerveket. Egyedül Poroszország részbeni különállása, hatalmi túlsúlya maradt fenn.

Tizenkilencedik fejezet

Az államszervezet és jog fejlődése Itáliában

Irodalom

L'Aquarone, A.: La unificazione legislativa e i codici del 1865. Milano, 160.

Bonomi, D.: La politica italiana da Porta Pia a Vittorio Veneto. 1870–1918. Torino. én.

Croce, B.: Storia d'Italia dal 1871 al 1925. Bari, 1928.

Tosti, A.: Italia del nostro tempo 1900–1958. Milano, 1956.

Ferri, E.: Sociologia criminale. Torino, 1900.

* * *

Az államszervezet fejlődésének sajátosságai

Az 1861. március 17-én Olasz Királyság elnevezéssel megalakult egységes olasz államnak – létrejötte első percétől kezdve – számos súlyos gonddal kellett megküzdenie. Mindenekelőtt törekednie kellett az egység teljessé tételére: Velence felszabadítására az osztrák uralom alól (ez 1866-ban megtörtént) és arra, hogy kedvező politikai körülmények között a megmaradt Egyházi Államnak a királysághoz való csatolásával befejezze az évtizedekig tartó harcot, az ország egyesítését (ez 1870-ben történt meg, amikor a francia–porosz háború miatt a francia csapatok elhagyták Rómát, és így az Egyházi Állam védtelen maradt). Az új államnak le kellett küzdenie a fenyegető pénzügyi csődöt: a függetlenségi háborúk költségei (valamint az abszolút monarchiák államadósságának átvállalása) miatt évtizedeken át a pénzügyi összeomlás fenyegette az államot, és ezt a helyzetet csak a század végére sikerült felszámolni. Nehezítette az új államszervezet és jogrend kiépítését, illetve megszilárdítását a pápasággal való viszony rendezetlensége. A pápa világi hatalmának megszüntetése után az állam az ún. *Garancia-törvényben* (1871) biztosította a pápa sérthetetlenségét (az uralkodóval azonos mértékű jogi védelmet nyújtva számára – tehát az ellene elkövetett bűncselekmény szintén felségsértésnek minősült), garantálta a Vatikán területenkívüliségét, a Szentszékhez akkreditált diplomaták szokásos diplomáciai jogait, ezen felül a pápa számára – elvesztett jövedelmei pótlására – nagy összegű civillistát irányzott elő. IX. Pius azonban nem nyugodott bele világi hatalma elvesztésébe, nem fogadta el a garanciális törvényt, kiközösítette az egyházból az olasz uralkodót, saját magát pedig „a Vatikán foglyának" nyilvánította. Ezenfelül – „Non expedit" elnevezésű bullájában – az olasz papságnak megtiltotta a politikai tevékenységben való részvételt, a katolikus hívők számára pedig előírta az Olasz Királyság választásának bojkottálá-

sát. Mindezek a körülmények hátrányosan befolyásolták az állami feladatok végrehajtását.

Az államszervezet fejlődésének egyik jellegzetessége ebben a periódusban, hogy az nem mindenben felelt meg az Olasz Királyság alkotmányává vált 1848-as Szárd Statútum előírásainak: számos kérdésben olyan eltérő szokások alakultak ki, amelyeket az uralkodó osztálynak a kormányrúdnál is egymást váltó csoportjai kénytelenek voltak figyelembe venni. Így történetesen a kormányok lemondtak, ha a képviselőház valamilyen kérdésben (elsősorban természetesen az ún. kabinetkérdésben, amikor a kabinet ahhoz a feltételhez kötötte további működését, hogy a törvényhozó szerv elfogadja-e javaslatát) leszavazta a kormányt – bár az alkotmány semmi ilyen előírást nem tartalmazott. Ebben az esetben a statútum alapelveit kiterjesztően értelmezték, így ez az interpretáció módosította az eredeti formulák szellemét is. Ebből a szempontból tehát – de csakis ebből a szempontból! – az Olasz Királyság az alkotmány betűje szerinti alkotmányos monarchiából parlamentáris monarchiává vált. Más kérdésekben viszont a képviselőházzal szemben a végrehajtó hatalom alkotmányban rögzített prerogatívái érvényesültek, olyan esetekben is, amikor részben a legalitás, részben a szabadságjogok biztosítása, illetve a demokratizmus látszatának fenntartása is megkövetelte volna a törvényi szabályozást. Ilyen kérdés volt az igazgatás központi szerveinek (a minisztériumoknak) létrehozása, szervezeti kereteik és hatáskörük rögzítése is.

A minisztériumok számának megállapítása, sőt az igazgatás egyes ágait centrálisan irányító állami szervek megnevezése is a király előjogai közé tartozott: az ő döntésének megfelelően 1861-ig államtitkárság elnevezéssel, a királyság kikiáltása után minisztériumonként tevékenykedtek a pénzügyi, hadügyi, közoktatásügyi stb. feladatok ellátását irányító központi igazgatási szervek. Az egyes államtitkárságok, illetve minisztériumok belső szervezetét szintén az uralkodó állapította meg, részben az objektív igazgatási szükségletek követelményeinek, részben pedig az apparátus „nyomásának" hatására. Ennek megfelelően a minisztert egy főtitkár helyettesítette, a funkcionáriusok és tisztségviselők pedig főigazgatóságok – igazgatóságok (osztályok) – részlegek, illetve csoportok keretei között tevékenykedtek. A minisztériumok egyazon igazgatási szektorához tartozó (különböző feladatokat ellátó) osztályainak, igazgatóságainak irányítószerve az uralkodó döntésének megfelelően a főigazgatóság lett. Az állam egységének létrehozása után a minisztérium szinte korlátlan „ura" a miniszter volt, a gyakori kormányváltozások (és az igazgatási feladatokhoz nem eléggé értő miniszterek beállítása miatt) azonban az egyes főigazgatóságok egyre jobban függetlenültek, ennek a folyamatnak a megállítására évtizedeken keresztül éles harcot vívott a parlament: olyan stabil (kormányváltozáskor is helyén maradó) vezetőt kívántak az egyes központi igazgatási szervek élére állítani a progresszív erők, aki kellő szakismerettel, vezetőkészséggel is rendelkezik, de ugyanakkor biztosítani tudja azt is, hogy a minisztérium *egésze* (valamennyi főigazgatósága) a konkrét politikai feladatok eléréséért tevékenykedjen. Az igazgatási irányításért vívott politikai küzdelemben a liberális erők értek el ugyan eredményeket (így például ún. igazgatási tanácsot hoztak létre az egyes minisztériumokban, amelyek a miniszter tanácsadó testületeként – egyes esetekben döntési joggal – működtek), de a szervezet és a

hatáskör-megállapítás továbbra is a végrehajtóhatalom joga maradt. Figyelemre méltó mozzanata volt az igazgatás központi szervei kiépítésének a főigazgatóságok jogi státuszának rendezése, a szervezet működését biztosító funkcionális főosztályok és a hatósági jogosítványokkal (döntési joggal) felruházott főigazgatóságok megkülönböztetése. Utóbbiak az igazgatási terület egy-egy (viszonylag jól elhatárolható) szektorában dönthettek taxatíve meghatározott kérdésekben (döntésük ellen a miniszternél lehetett jogorvoslatot találni) és az adott szektorhoz tartozó kérdésekben utasíthatták az alárendelt igazgatási szerveket.

Hosszú évtizedeken át ugyancsak a végrehajtó hatalomtól függött a kormány és a kormányfő jogosítványainak, működési szabályainak rögzítése is. A törvényhozó testületeknek ezekre a kérdésekre hosszú ideig semmi befolyása nem volt. Viszonylag hamar kialakultak ugyan a kormány működésének szabályai: az igazgatási és politikai tevékenység koordinálása, a többi minisztériumot érintő kérdések megoldásának biztosítása és a külön megjelölt feladatok ellátása. Utóbbiak közé tartozott a törvénytervezetekkel, nemzetközi egyezményekkel kapcsolatos állásfoglalás, a minisztériumok közötti hatásköri viták eldöntése stb. A kormány elnökének jogköre azonban 1867-ig nem volt semmilyen jogszabályban szabályozva Itáliában, jelentős mértékben a kormányfő személyiségétől, kvalitásaitól függött az, hogy feladatát hogy látja el, a kormány tagjaival szemben milyen irányító-ellenőrző munkát végez. 1867-ben végre törvény rögzítette, hogy a kormány elnökének feladata: a kabinet képviselete, politikai és igazgatási egységének biztosítása, a kormány üléseinek összehívása, azok napirendjének meghatározása, a vita vezetése, a közös álláspont megfogalmazása stb. Ebben a törvényben a kormányfő egyebek között arra is jogot kapott, hogy – tanácsülésen kívül – beszámoltathassa a minisztereket, felelősségre vonja őket a határozatok végrehajtásának teljes vagy részleges elmaradásáért, illetve nem kielégítő voltáért.

Figyelemre méltó az egységes olasz állam fejlődésében az állami tisztségviselők helyzetének rendezése is: itt elsősorban arra törekedett a kormányzat, hogy a tisztviselők függése a hierarchikus alárendeltségi elv alapján kiépített apparátus vezetőitől minél teljesebb legyen. Ennek érdekében az olasz állam nem alkotott soha tisztviselőtörvényt (amely a közalkalmazottak helyzetét rendezte volna), az államigazgatási apparátus bármelyik tagját el lehetett tisztségéből mozdítani, hivatali karrierjüket, előmenetelüket tekintve pedig a rendszer semmi garanciát nem nyújtott tisztviselői számára. Csak 1864-ben sikerült a törvényhozó szerveknek megalkotniok az állami alkalmazottakra vonatkozó nyugdíjtörvényt és két évvel később rögzítették a hivatalnokok fegyelmi felelősségre vonásának módját. A fegyelmi törvény jellegzetessége, hogy a miniszternek teljes diszkréciót biztosított a tisztviselő fegyelmi büntetésére, ezen belül leváltására és más beosztásba helyezésére, és az ilyen döntés ellen a hivatalnokok többsége számára semmiféle jogorvoslati lehetőség nem nyílt. Csak a minisztériumi főigazgatók fordulhattak a terhükre meghozott fegyelmi döntés ellen a minisztertanácshoz, a többi tisztviselőnél semmi nem korlátozta a miniszter diszkrecionális jogát (szabad döntését), így minden szolgálati státuszban és rangban – nem az elvégzett munka mennyiségétől és minőségétől, hanem a miniszter kegyétől függött a tisztviselő jövője. Ilyen eszközökkel törekedett az egységes olasz állam kiépíteni egy

centrális akarattól függő, annak utasításait mindenben vakon követő, engedelmes hivatali apparátust.

A kérdés másik oldala: a törvényhozó (illetve önkormányzati) szervektől független, stabil apparátus tudatában volt erejének és szerepének, ezt a tudatot gyakran erősítette az, hogy a politikai funkciót betöltött miniszterek az igazgatási technikában (sokszor az igazgatási jogban is!) meglehetősen járatlanok voltak, gyakran csak néhány hónapig voltak funkcióban. Ezért a hivatalnok-gárda nagyrészt átvette a rendőr-állami adminisztrációs módszereket, az állami szolgálatot gyakran bizalmas (titkos) és a „tömegnek" nem felelős („magasabbrendű", csaknem abszolút) hatalomnak fogta fel: formálisan engedelmeskedett ugyan a törvényeknek, de azok értelmét interpretálta, módosította és kiegészítette a körrendeletek, irányelvek, valamint belső instrukciók „okos" alkalmazásával. Súlyosbította ezt a helyzetet – amely egyáltalán nem olasz, hanem európai jelenség az imperialista államszervezet kialakulása időszakában – hogy sokáig nem volt lehetőség arra, hogy a polgár a törvényre appelláljon, illetve törvényes fórumhoz forduljon védelemért az önálló életet élő igazgatási apparátus visszaélései ellen. Ez a jelenség váltotta ki (nemcsak Olaszországban) a közigazgatási bíráskodás megteremtésére irányuló mozgalmat.

A közigazgatási bíráskodás megteremtésénél két alapvető szükséglet biztosítása játszott szerepet: garanciákat kellett találni az igazgatás törvényességének biztosítására (hogy a hivatalok tevékenysége a legális kereteknek és előírásoknak megfelelő legyen), másrészt meg kellett óvni a polgárt a „hivatalok packázása" ellen (kontrollálni, hogy azok a diszkrecionális jogukkal élve nem sértik-e a polgárok jogos érdekeit). A szükségletek jogosságának elismerése után az volt az alapvető kérdés, hogy *milyen fórum* nyújtson védelmet a hatóság jogtalan intézkedéseivel szemben. Felmerült, hogy esetleg valamelyik fölöttes igazgatási szerv. De gyakran éppen ezek utasításán alapultak a jogtalan és megtámadott döntések, ezért a legtöbb állam elvetette azt a megoldást, hogy az államigazgatási határozat ellen benyújtott panaszt (keresetet) ugyancsak igazgatási szerv bírálja el. Ha a sérelmek orvoslását bíróságokra bízzák, kérdéses volt, a rendes bíróságok kapják-e meg ezt a hatáskört, vagy esetleg külön Közigazgatási Bíróságot(-kat) hozzanak létre. Ebben a kérdésben már jobban megoszlik a 19. századi gyakorlat: a külön közigazgatási bíróság biztosítja a nagyobb szakszerűséget; a rendes bíróságok ilyen hatáskörrel való felruházása viszont azzal az előnnyel jár, hogy a (sok) rendes bíróság gyorsabban tud dönteni a panaszok elfogadásáról vagy elvetéséről. A következő probléma, amelyben dönteni kellett: vajon minden igazgatási szerv valamennyi határozatát meg lehet-e támadni a Közigazgatási Bíróság előtt. Ebben a kérdésben egységes a 19. századi gyakorlat: bizonyos igazgatási szervek (pl. a kormány) döntéseit nem lehet megtámadni (ilyen esetekben az ún. „jogállam" más orvoslási lehetőséget biztosít, legalábbis papíron – a kormány határozatát például parlamentáris eszközökkel, a miniszteri felelősség érvényesítésével stb. lehet korrekcióra szorítani). Ugyancsak megtámadhatatlanok az igazgatási szervek bizonyos (konkréten meghatározott) ügytípusokban hozott határozatai – ide tartoznak a bagatell ügyeken kívül az állam érdekei szempontjából különösen fontosnak minősülő (pl. honvédelmi érdekeket szolgáló) döntések. Az utolsó alapvető kérdés: a közigazgatási kereset (panasz) tárgyában döntő fórum revideálja-e az igazgatási szerv határozatát (tehát megváltoztathatja-e) vagy csak kasszációs jogkört kapjon (megsemmisítse a törvénytelen, hibás vagy méltánytalan döntést és az igazgatási szervet új határozat kiadására szorítsa rá). E kérdések eldöntésében mindenütt szerepet játszottak az uralkodó osztály pillanatnyi érdekei, valamint (kisebb mértékben) a jogi hagyományok, illetve a progresszív szabályozásért küzdő társadalmi-politikai erők nagysága.

A Szárd Királyságban 1861 előtt az igazgatási határozatot államigazgatási szervnél lehetett megtámadni (azokban az ügyekben, amelyeknél megengedte a jogorvoslatot a törvény): a keresetet a megyei prefektushoz kellett benyújtani, annak elbírálása a

prefektusi tanács feladata lett. A prefektusi tanács döntését kisebb ügyekben (pl. a különféle adók nagyságának megállapításánál) nem lehetett megfellebbezni, fontosabb kérdésekben azonban a törvény lehetőséget biztosított az Államtanácshoz való fellebbezésre. 1861 után az igazgatási döntések elleni panaszok, keresetek elbírálása a bíróságok hatáskörébe került, ezek azonban csak a döntés jogellenességének megállapítására kaptak jogot, a reparáció végrehajtásának módjában az igazgatási szerv döntött. Bizonyos ügyekben (pl. a földterület kataszteri jövedelmének megállapítása, az adó-kvóta elosztásának módja stb.) nem lehetett bírósághoz fordulni jogorvoslatért, számos más kérdésben pedig a kereset benyújtásának feltétele volt a vitatott döntés kifogástalan végrehajtása. Hosszú politikai küzdelmek (és a rendelkezések gyakori módosítása) után csak a század végén került a kérdés Itáliában nyugvópontra. A több évtizedes gyakorlat tapasztalatai alapján az olasz törvényhozó úgy döntött, hogy a bíróságoknak nemcsak a törvénytelenségek (törvénysértés, hatáskör túllépése, illetve hatáskör hiánya) ellen kell védenie a polgárt, hanem a diszkrecionális jogkörben teljesen törvényesen meghozott, de a polgár jogos érdekeit sértő határozatok ellen is.

A jogfejlődés sajátosságai

A szárd kódex hatályának az egész államterületre való kiterjesztése nem nyerte el a Piemonthoz csatolt országrészek burzsoáziájának tetszését és a heves támadások hatására a kormány arra kényszerült, hogy napirendre tűzze az alapvető törvénykönyvek teljes revízióját és az így kidolgozott tervezeteknek a törvényhozó testület elé terjesztését. A revíziót – okulva a tapasztalatokból – neves elméleti és gyakorlati jogászokból álló bizottságok hajtották végre, ezek összetétele azonban nem változott, stabil maradt akkor is, amikor néhány hónapos eltérésekkel egyre újabb területek kerültek a Szárd Királysághoz. A heves kritika egyik alapja tehát változatlanul fennállt, a parlamenti és a tudományos vagy politikai vitákban állandóan visszatérő érvek voltak: a kidolgozott tervezetek csak nevükben olaszok, valójában azonban a jogi kultúrában egyáltalán nem élenjáró piemonti jogi normák alig változott tartalmú, „átkeresztelt" változatai; megalkotásában nem vettek részt az újonnan visszacsatolt területek jogászai (és az ottani jogi szabályozást sem vették eléggé figyelembe a kodifikátorok). Más vélemények szerint pl. az új Polgári Törvénykönyv tervezete – minthogy lombard és piemonti jogászok készítették el – félutas kompromisszum az OPTK és a szárd kódex között, ugyancsak erős hangsúlyt kapott a kodifikáció körüli vitában az, hogy „a lakosság túlnyomó többsége meg van elégedve a hatályos jogintézményekkel és nem akarja azokat újakra és rosszabbnak tűnőekre felcserélni". A heves ellenállás eredményeképpen a különböző tervezeteket hol a képviselőház utasította el, hol a szenátus (amely kivétel nélkül mindig konzervatív álláspontra helyezkedett az egyes intézmények elbírálása során). A kormány igyekezett kifogni a szelet a vitorlákból: a tervezeteket sorra megküldte a komoly jogalkotási hagyományokkal rendelkező fővárosok (pl. Nápoly, Palermo, Firenze stb.) jogászi szerveinek, a megtett javaslatok nagy részét figyelembe is vette, a kodifikáció ügye azonban nagyon keveset haladt előre. A politikai helyzet változása azonban szükségessé tette

a munka meggyorsítását: az Olasz Királyság fővárosa – néhány évre – Firenze lett és az a paradox helyzet alakult ki, hogy az állam törvényeinek jelentős része éppen (kizárólag) az állam fővárosában nem volt hatályban! Ebben a helyzetben – az új osztrákellenes háborúra készülődve – a kormány újra felhatalmazást kért és kapott arra, hogy befejezze a kodifikációs munkát: a demokratikus hagyományokkal nem rendelkező parlament elismerte a törvényhozói hatalom gyakorlására való képtelenségét és alapvető feladatkörét (ideiglenesen) ráruházta a kormányra. Így születtek meg az Olasz Királyság *1865-ben kiadott kódexei: a Polgári Törvénykönyv, a két eljárási kódex,* valamint *a kereskedelmi törvénykönyvek* (külön szabályozták a szárazföldi és tengeri kereskedelmi jog normáit). Egyedül a büntetőjog egységesítését nem sikerült megoldani, mert a konzervatív (feudális ihletésű) és liberális-demokratikus politikai erők törekvései homlokegyenest ellentétesek voltak: az előbbi csoport át akarta menteni a büntetőjognak a feudális uralkodó osztály érdekeinek védelmében már jól bevált intézményeit, míg a progresszív erők az olasz büntetőjogi felvilágosodás, valamint a toscanai büntető-törvényhozás hagyományait kívánták követni. Több mint 25 éves tudományos és politikai küzdelem eredményeképpen (ebben a periódusban több mint féltucat Btk.-tervezetet dolgoztak ki és utasítottak el a törvényhozás különböző tényezői) csak 1889-ben fogadták el az Olasz Királyság új büntető törvénykönyvét, a jog egységesítése tehát csak negyedszázados harc eredményeképpen valósulhatott meg.

Az Olasz Királyság Polgári Törvénykönyvének jellemzése

Az olasz Codice Civile egyenesági leszármazottja a Code Napóleonnak, mégsem lehet úgy jellemezni, hogy annak szervilis utánzása: mind rendszerében, mind pedig az egyes jogintézményeket tekintve eltér példaképétől – általában az olasz törvénykönyv előnyére. Lényegében úgy lehet értékelni a kódexet, hogy az jelentős javulást jelent mind a francia példaképhez, mind pedig az egységet megelőző időszak olasz polgári törvénykönyveihez viszonyítva. A Codice Civile legnagyobb újítása Itáliában a polgári házasság intézményének bevezetése volt, ezt azonban úgy hajtotta végre, hogy nem ismerte el a házasság (vétkességi vagy megegyezéses alapon történő) felbontásának lehetőségét – az olasz lakosság akkori társadalmi-kulturális viszonyainak teljesen megfelelően. E felemás megoldás miatt a kódexnek ez az intézménye a különféle előjelű támadások pergőtüzébe került: a klerikális erők a polgári házasság intézményének eltörléséért, a progresszív erők a bontás megengedéséért szálltak harcba. Valóban különös volt ez a megoldás: az állam a házasságot szerződéses viszonynak minősíti, ugyanakkor viszont nem engedi meg, hogy a felek valamelyikének vétkessége, vagy éppen közös megegyezés alapján e szerződés felbontható legyen.

A kódexnek egyik alapvető hibája: rendszerében olyan következetlenségek vannak, amelyek elbizonytalanítják a jogalkalmazót is és ez elsősorban arra vezethető vissza, hogy a törvénykönyv megalkotásánál hiányzott a tudományos koncepció. A kodifikátorok csak arra törekedtek, hogy javítsák az alapulvett kódexek egyes rendelkezéseit, munkájuk során figyelmen kívül hagyták azonban mind a polgári jogtudomány

(civilisztika) időközben elért eredményeit, mind pedig azt, hogy az ország gazdasági és társadalmi helyzete a 19. század elejéhez viszonyítva alaposan megváltozott. Az elméleti koncepció hiányának egyik szembetűnő jele például, hogy a Codice Civile nem együtt és komplex módon szabályozza az általános princípiumokat – amelyek segítségével a konkrét rendelkezések alkalmazása is könnyebb az egyes esetekben –, hanem a kódex különböző helyein szétszórva. Teljesen hiányzik például a törvénykönyvből a jogügyletre vonatkozó általános szabályok kifejtése, így a gondatlanságra, tévedésre, a feltételre, az akaratnyilvánításra stb. vonatkozó diszpozíciókra nemcsak az a jellemző, hogy a kódex különböző helyein szétszórva találhatók, hanem az is, hogy a rendelkezések nincsenek megfelelő összhangban. Számos más kérdésben is ellentmondó a szabályozás: így például a kódex *általában* elismeri, hogy a polgári jogképesség szempontjából nincs különbség a férfi és a nő között, ugyanakkor azonban előírja, hogy a férjezett nőnek a saját vagyonával való rendelkezéshez férje hozzájárulását *kell* kérnie. A Codice Civile bírálói joggal kérdezték, miféle „vétek" miatt tekintik a férjes asszonyt a hajadonnál vagy özvegynél alacsonyabb rendűnek (jogilag), hiszen utóbbiak saját vagyonukkal szabadon rendelkezhetnek.

A kódex legalapvetőbb hiányossága azonban az, hogy jóformán minden kérdést a tulajdonjog biztosításának szemszögéből szabályozott, emiatt például egyáltalán nem foglalkozott a munkaszerződéssel. Ezért a politikusok és a haladó jogászok egyaránt kárhoztatták a kodifikátorokat, hiszen egyik kritikus helyes véleménye szerint „ha a szerződések között – egyéni és társadalmi jelentőségüknek megfelelő – hierarchiát lehetne felállítani, senki nem vitathatná: az első hely azt a szerződést illeti meg, amellyel az Ember – megfelelő fizetségért – magára vállalja, hogy más részére elvégez bizonyos munkákat". A kódex azonban egy szót sem szól a munkaszerződés hatásáról, hallgat arról a kardinális kérdésről is, hogy miképpen lehet a munkaszerződést felbontani – ilyen esetekben tehát a kontraktusokra megállapított általános normákat kellett követni, amelyek ebben a kérdésben teljesen elégtelenek voltak.

A „szerződő" felek jogainak és kötelességeinek szabályozása szintén hiányzik a törvénykönyvből és ez – a kérdés más relációit is figyelembe véve – egyértelműen a munkaadók, nem pedig a munkavállalók érdekeit szolgálta. Az emberi következményeket tekintve legfelháborítóbb (a kortársak szemében) az üzemi balesetekért való felelősség-viselés szabályozatlansága: ilyen esetekben a szerződésen kívüli felelősség alapelvét (culpa aquiliana) kellett alkalmazni. Eszerint semmilyen kártérítés nem illeti meg a balesetet szenvedett munkást, hacsak nem bizonyította, hogy a rázúduló szerencsétlenség a munkaadó bűnösségéből (gondatlanságából vagy hanyagságából, tehát neki felróható okból) következett be. Ha a munkást érő bajt véletlennek vagy a dolgozó hibájának tulajdonították, illetve nem tudták az okot megállapítani (az esetek többségében ez volt a helyzet), a balesetből eredő következményeket teljes egészében a munkásnak kellett viselnie. A 19. század utolsó harmadában nagy tudományos és politikai harcot folytattak ebben a kérdésben az olasz társadalmi progresszió erői, akiknek egyik fő törekvése volt a bizonyítási terheknek a munkaadóra való áthárítása: amennyiben felelősségétől szabadulni akar, bizonyítania kelljen, hogy a szerencsétlenség nem az ő felróható magatartásából (vétkességéből vagy gondatlanságából) következett be. Ennek elérése csak 1898-ban sikerült, ezzel egy időben vezették be Olaszországban – a munkaadók terhére – a kötelező baleseti biztosítást is. A kódex egyes negatívumainak heves bírálata mellett a század utolsó évtizedeiben – a munkásmozgalom megerősödésével egyenes arányban – egyre hangosabbá váltak azok a kritikák is, amelyek a polgári jogi törvényalkotás alapjait vették célba, azt a szellemet, amely a Ptk egészére rányomta a bélyegét. Ez az új jogi iskola (amely nemcsak a polgári jogi normaalkotás bűneit állította pellengérre, hanem a büntetőjog-tudománynak is forradalmi fordulatot tudott adni) a korabeli

szocializmus (nem mindig világos) jelszavait követve rámutatott arra, hogy a törvényhozás alapvető hibája az a szellem, amely a kódexek megalkotóit eltöltötte. Salvioli szerint: „a törvények megalkotóinak 1865-ben az volt a társadalmi ideálja, hogy az ember tartsa tiszteletben embertársát és annak érdekeit. Ennek az önmagában tiszteletre méltó elvnek azonban az lett a következménye, hogy társadalmi téren eljutottunk a legféktelenebb egoizmushoz... Ebből ered az individualizmus és ennek minden társadalmi viszonyban való érvényesítése, az, hogy az emberek közötti viszonyokat egyedül a kereslet és kínálat kegyetlen törvénye, az enyém és a tied közötti jogi különbségtétel szabja meg." Majd folytatja: „a mi törvényhozásunk eretnekségnek tekinti azt a szimpátiát, amelyet korunk tanúsít a gyengékkel, kizsákmányoltakkal szemben és csak azt az altruizmust tűri el, amely megmarad a szentimentalizmus és az alamizsnanyújtás mezején és nem törekszik arra, hogy az altruizmus jogi kötelezettségekben is megnyilvánuljon." A kódex kárhoztatásánál a fő érv az volt tehát, hogy a törvényhozás mereven ragaszkodott a napóleoni példaképhez, nem vett tudomást az ipari forradalom, a technika és társadalmi fejlődés által felvetett új szükségletekről.

Az olasz büntetőeljárás-jog fejlődése

Az 1865-ben elfogadott Büntető eljárási kódex alapját a Szárd Királyság 1859-ben kiadott (revideált) hasonló elnevezésű törvénykönyve alkotta, és ahhoz (valamint a francia példaképhez) viszonyítva az 1865-ös kódexben a törvényalkotó a következő változásokat valósította meg: lehetővé tette a perek egy részének *gyorsabb* elintézését. Kisebb súlyú bűncselekmények miatt indult eljárásban ugyanis tettenérés esetén (amikor a kódex korrekcionális büntetést irányzott elő szankcióként) szinte „a cselekmény elkövetésével egy időben ki lehetett mondani az ítéletet" – ahogy az indoklás mondja azért, mert a tettenérés ténye a jogalkotó szerint önmagában is feleslegessé teszi az eljárási szabályok megtartását. A kódex egy másik sajátossága, hogy növelte a járásbíró hatáskörét: elvégezhette az előzetes vizsgálatot olyan ügyekben is, amelyek a büntetőbírósághoz tartoztak, egyedüli megkötés az volt, hogy az előzetes vizsgálatról szóló jelentést 15 napon belül meg kellett tennie az illetékes büntetőbírósághoz. A jogalkotó azzal indokolta e rendelkezés szükségességét, hogy a hatáskör ilyen jellegű kiszélesítése sok időt és költséget takarít meg, valamint biztosabbá teszi az ítélethez szükséges adatok, tények és a bűntett elkövetőinek felfedését. A kódex megkísérli összeegyeztetni a bűntett (valamint elkövetői) gyors felderítésének társadalmi igényét és az esetleg ártatlanul megvádolt polgár jogainak és becsületének nagyobb védelmét is: ennek érdekében nagyobb lehetőséget nyújt a letartóztatás célszerűségének felülvizsgálatára, mint elődje. *Az ideiglenes szabadlábra helyezés* iránti kérelmet (hogy a gyanúsított szabadlábon védekezhessen az ítélet meghozataláig) a bíróság irodavezetőjéhez kellett benyújtani, aki továbbította azt a bíróság mellett működő királyi ügyészhez. Ő állást foglalt a kérelem megadhatóságával (vagy elutasításával) kapcsolatban, első esetben javaslatot tett a kaució (anyagi biztosíték) nagyságára is. A kérelem teljesítéséről az ún. törvényszéki tanács döntött: ennek két bírón kívül tagja volt az ügyben eljárt vizsgálóbíró is. A tanács elutasító döntése ellen a kérelmező, a kaució nagysága ellen mind a kérelmező, mind az ügyész (amennyiben a törvényszéki tanács alacsonyabb kauciót állapított meg, mint amilyet ő javasolt) föllebbezhetett. A törvény bizonyos esetekben kizárta az ideiglenes szabadlábra helyezést: ha a cselekményt a Btk. életfogytig tartó börtönnel, illetve fegyházzal fenyegette; de nem lehetett ezt a kedvezményt megadni a csavargó-dologkerülő-kére-

gető életmódot folytató gyanúsítottaknak, a rendőri felügyelet alá helyezetteknek, az államellenes bűntett elkövetésével vádolt személyeknek és a visszaesőknek sem. A kauciót nemcsak a gyanúsított fizethette be, hanem javára harmadik személy is, a befizetés megtörténte előtt viszont nem lehetett az eljárás alá vont személyt szabadlábra helyezni. A másik feltétel az volt, hogy az aktusra csak a szükséges eljárási cselekmények (kihallgatás, szembesítés stb.) végrehajtása után kerülhetett sor. Amennyiben az ideiglenesen szabadlábra helyezett gyanúsított megtartotta a hatósági előírásokat és az ítélet nem pénzbüntetésre szólt (továbbá nem neki kellett viselnie az eljárás költségeit) visszakapta a per eldöntéséig letétként kezelt kauciót. Ellenkező esetben a letétbe helyezett anyagi biztosítékból ezeket az összegeket levonták.

Az 1865-ös Büntetőeljárási kódex egyik „újítása" volt az a rendelkezés, hogy a bírónak a szóbeli tárgyalás befejezésének napján kellett kihirdetnie az ítéletet a tárgyalási adatok, benyomások közvetlen hatása alatt (addig a törvényes előírás az volt, hogy csak másnap lehetett az ítéletet – indokolva – kihirdetni). Egyik jellegzetessége a kódexnek az is, hogy a bíróságok tehermentesítése érdekében a fellebbezéseket „ésszerű korlátok közé szorította": meghatározott értékhatár alatti pénzbüntetés megfellebbezhetetlenné vált, ugyanez lett a sorsa bizonyos (a törvény által konkréten meghatározott) közbenső, illetve előkészítő jellegű ítéleteknek, bírói döntéseknek is.

A büntetőeljárás olasz rendszerének megteremtése kapcsán még két intézmény érdemel különös figyelmet: a laikus (zsűri-) bíróságok kiépítésének módja, valamint a bűnügyi nyilvántartás megteremtése. Az első főképpen azért tanulságos, mert az eljárás kitűnően tükrözi, hogy milyen politikai törekvések (és milyen módon) hatottak közre a laikus elem bíráskodási feladatainak szabályozásánál. A szokásos feltételek mellett (állampolgárság, a politikai és polgári jogok birtoklása stb. ...) szembetűnő, hogy a törvény kizárja az esküdti tisztségből a 65 éven felüli személyeket, a jogalkotó úgy ítélte meg, hogy ebben az életkorban általában már nem rendelkezik az ember azzal a szellemi és fizikai frissességgel, ami a judicium-alkotáshoz feltétlenül szükséges. (Az esküdti képesség alsó határa egyébként 25 év volt.) Egy másik jellegzetessége az olasz törvénynek, hogy nem állít fel vagyoni cenzust, helyette megszabja, hogy milyen társadalmi kategóriákból kerülhetnek ki az esküdtek: összesen 21 társadalmi kategóriát állít fel (a törvényhozó-testület aktív, illetve volt tagjai alkotják az első, a megfelelő nagyságú évi adót fizetők utolsó kategóriát). Már itt is vannak bizonyos árulkodó „furcsaságok": a működő vagy volt községi tanácstagok például csak a 3000 lakosnál nagyobb településeken lehetnek esküdtek, a kisebb településeken – ezen a jogcímen – nem; vagy az állami, illetve magántisztviselők csak akkor felelnek meg az esküdtképességnek, ha törvényben meghatározott nagyságú fizetést (vagy nyugdíjat) élveznek. Bizonyos tisztségek betöltői (miniszterek, papok, katonák stb.) nem lehetnek esküdtek, ezek társadalmi-állami státusza a zsűri-tagsággal összeférhetetlen. Más foglalkozások gyakorlói – egyéni kérelem alapján – felmentést kaphatnak (ilyenek pl. az orvosok). Ki vannak zárva az esküdti tisztség ellátásából azok, akiket meghatározott bűncselekmények elkövetése miatt ítéltek el vagy jogaik gyakorlásától bírósági ítélet fosztotta meg őket, de azok is, akik fizikai, illetve szellemi fogyatékosságaik vagy társadalmi okok miatt erre a tisztségre alkalmatlanok (az analfabéták, a testi és szellemi fogyatékosok mellett – a háziszolgák is).

Az esküdt-listát azonban nem hivatalból készítik el, azon nem szerepel mindenki, aki a meghatározott követelményeknek megfelel. Felhívás alapján jelentkezni *lehet* az esküdt-listára való felvételre, az egyén tehát maga dönti el, hogy részt kíván-e venni a laikus bíráskodási feladatok ellátásában. Az „önként jelentkezők" listára kerülnek, ezt a legkülönbözőbb hatósági személyek (pl. prefektus) vagy – a demokratikus látszatot megtartó – bizottságok szűkíthetik. Így például a megyei bíróság, valamint a prefektusi tanács tagjaiból összeállított bizottság vizsgálja meg, hogy a listára felvett személyek megfelelnek-e a követelményeknek, de ez a testület arra is jogot kapott, hogy „kihúzza a listáról azokat, akiket az esküdti tisztségre nem tart alkalmasnak". Hosszú és körülményes (de nagyon világosan szabályozott) procedúra után végül kialakul az esküdtbírósági kerület meghatározott létszámú listája (ennek legkevesebb 200 nevet kellett tartalmaznia, Nápolyban – itt volt a legtöbb büntetőper – viszont legalább 1000-et). Az esküdtbírósági ügy tárgyalása előtt két héttel erről a listáról választotta ki a bíróság elnöke azt a 30 rendes és 10 póteskü dtet, akik az ún. tárgyalási alaplistára kerültek. A tárgyalási alaplistáról választotta ki a vád és a védelem azt a 12 rendes és 2 póteskü dtet, akik a per eldöntésében közreműködtek, mégpedig úgy történt meg a kiválasztás, hogy mindkét félnek joga volt – indoklás nélkül – nyolc jelöltet elutasítani.

A bűnügyi nyilvántartás megszervezésére Olaszországban szintén 1865-ben került sor (évtizedekkel előbb, mint a legtöbb fejlett kapitalista országban, így történetesen Németországban is csak a század utolsó szakaszában jutottak el a bűnügyi nyilvántartási rendszer megteremtéséhez). Ez az intézmény elsődlegesen az állam érdekeit szolgálja: lehetőséget nyújt arra, hogy – a jogerősen elítélt személyek adatainak nyilvántartásával – az igazságügyi szervek az ítélkezés vagy a bűnüldözés szempontjából döntő adatokat gyorsan megkapjanak. A bűnügyi nyilvántartás elsősorban igazságszolgáltatási igényeket elégít ki, lehetővé teszi a feltételes elítélés helyes alkalmazását, a bűncselekmény minősítését és az elkövető személyiségéhez mért büntetés kiszabását. A nyilvántartás azonban egyéb állami érdekeket is szolgálhat: felhasználásával jobban ki lehet zárni a büntetett előéletű személyeket az olyan jogok és kedvezmények élvezetéből, amelyeknél a törvények büntetlen előéletet követelnek meg. Ezenfelül – a pillanatnyi osztály-, illetve politikai érdeknek megfelelően – az adatgyűjtést és felhasználását ki lehet terjeszteni az állam rendje szempontjából veszélyes elemekre, a csődbejutottakra, a valamely városból kiutasított vagy rendőri körözés alatt álló egyénekre stb. A nyilvántartás megszervezésére – első formájában – 1865-ben került sor Itáliában. A rendelkezés szerint *minden* büntető-törvényszék mellett létre kellett hozni nyilvántartási részlegeket, amelyek a rendes büntető- (valamint a katonai és tengerészeti) bíróságok által jogerősen elítélt személyek adatait „tárolták". E nyilvántartásba egyrészt az adott büntetőbíróság, másrészt a bármely bíróság által elítélt, de a bírósági kerületben született személyek adatai kerültek (minden bíróságnak meg kellett küldenie a büntetőítéletet az elítélt születési helye szerint illetékes bírósági kerület nyilvántartása részére). Az idegenek és az ismeretlen helyen születettek nyilvántartására az Igazságügy-minisztérium mellett központi nyilvántartást állítottak fel – ezt később úgy szervezték át, hogy az itteni adatgyűjtés az országban elítélt valamennyi személyre kiterjedt.

A nyilvántartás alapjául a karton (adatlap) szolgált: ezen az elítélt, valamint szüleinek összes személyi adatán kívül fel kellett tüntetni az ítélet leglényegesebb részeit is (melyik bíróság, mikor, milyen cselekmény elkövetése miatt konkrétan milyen nagyságú ítéletet szabott ki). A törvény világosan meghatározta az adatok tárolásának módját (biztosítva a gyors és könnyű megkeresés lehetőségét), rendkívül precízen

intézkedett pl. arról, hogy a férjes nőket asszony- és lánynevükön egyaránt nyilvántartásba kell venni (utalva arra, hogy másik karton is van), szintén két nyilvántartást kellett vezetni a felvett, alvilági vagy „művész"-nevet viselő személyekről.

A bűnügyi nyilvántartás adatait nemcsak hatóságok vehették igénybe, hanem – bizonyos méltányolható esetekben – magánszemélyek is: az ilyen jellegű kérelmeket a büntetőbíróság ügyészéhez kellett benyújtani, ő intézkedett annak teljesítésére (vagy elutasíthatta a kérelmet). A rendelkezés nagyon gondosan intézkedett arról, hogy a nyilvántartás állandóan „friss" legyen: a meghalt nyilvántartottak kartonjait azonnal meg kellett semmisíteni (ennek érdekében a büntetésvégrehajtási intézetek parancsnokai kötelesek voltak minden halálesetet jelenteni a nyilvántartó részlegeknek, az elítélt családtagjainak figyelmét is felhívták, hogy – amennyiben a nyilvántartott rokonuk meghal, kérjék a törlést, nehogy „családi nevük bemocskoltan maradjon a bűnügyi nyilvántartásban"). A nyilvántartás precizitását és használhatóságát volt hivatott biztosítani az a rendelkezés, amely szerint az ügyész köteles (rendszeresen, de váratlanul is) ellenőrizni az adatok vezetésére kiadott rendelkezések betartását. Ez a nyilvántartási rendszer (egészében vagy egyes elemeiben) más államok számára is mintául szolgált hasonló feladatok megoldásához, és alapja lett (a később egyre modernebb eszközöket felhasználó) modern bűnügyi nyilvántartásoknak.

Az Olasz Királyság büntetőjogának jellemzése

Az előzőekben már vázoltuk azt az évtizedes küzdelmet, amely a büntetőjog egységesítéséért folyt Itáliában. Ez a harc a halálbüntetés eltörlése, illetve további alkalmazása miatt robbant ki és végül *az 1890-ben hatályba léptetett Btk.-val,* az ún. Codice Zanardellivel *zárult le* (Olaszországban az a szokás, hogy a kódexeket és a nagyobb hatású törvényeket a benyújtó igazságügy-miniszter neve szerint idézik). Ez a kódex a klasszikus (vagy dogmatikus) büntetőjog-tudomány utolsó kimagasló alkotása, magában foglalja az összes tudományos eredményt, amelyet az európai jogtudomány e Btk. megalkotásáig elért. Egyebek között nem ismeri el a halálbüntetést (legsúlyosabb büntetés az életfogytig tartó fegyház), rendkívül tág büntetési kereteket szab meg általában is, de az egyes bűntettek szankciójaképpen is (például a börtönbüntetés általános minimuma három nap, maximuma 24 év), így lehetővé teszi a bíró számára az összes lényeges körülmény megfelelő értékelését, az egyéniesítést a büntetés kiszabásában. Nagy pozitívuma a Codice Zanardellinek, hogy a feltételes ítélet mellett kisebb súlyú bűntettek, kihágások esetén lehetővé teszi azt is a bíró számára (ha a szükséges feltételek megvannak), hogy ne mondjon ítéletet, hanem csak *bírói feddésben* részesítse a vádlottat. A bírói feddés lényege: a főtárgyalás végén, megfelelő (ünnepélyes) formák között elhangzó bírói dorgálás. De azt is lehetővé teszi a Btk., hogy a fiatalkorúak, nők és az első „botlásukat" elkövetett férfiak az egy hónapnál kisebb nagyságú elzárást vagy fogházbüntetést ne letartóztatási intézetben, hanem lakásukon – szobafogság formájában – töltsék le (és ez a kedvezmény nemcsak a születési vagy vagyoni arisztokrácia tagjait illette meg!).

Rendkívül figyelemre méltóan szabályozta a kódex a visszaesés minősítését: különbséget tett az *általános* visszaesés (ha valaki egy meghatározott büntetés kitöltése után újra összeütközésbe került a törvénnyel) és *a speciális* visszaesés között (amikor az egyén a büntetés kiállása után újra ugyanazt a bűntettet követi el, vagy ugyanazon jogi tárgyat sértő cselekményt hajt végre). Ennek megfelelően kellett súlyosbítani az ítéletet a bírónak, de a súlyosbítás mértéke annál nagyobb volt, minél többszörös visszaeső volt az elítélt. Ennek ellentéteképpen viszont humánusabban szabályozta a kódex a fiatalkorúak által elkövetett bűncselekmények büntetési tételeit – három kategóriát állítva fel a fiatalkorúak között aszerint, hogy milyen közel vannak a felnőtt, illetve (a büntetőjogi beszámítást teljesen kizáró) gyermekkorhoz. A gyermekkorhoz legközelebb eső kategóriában a Btk. a bíró megítélésére bízta, hogy a fiatalkorúra (testi és szellemi érettségének fokától függően) egyáltalán kiszab-e büntetést. Valamennyi kategória számára előírta a jogalkotó, hogy a legsúlyosabb büntetést egyáltalán nem lehet kiszabni, meghatározta – progresszíven – az egyes életkori kategóriákhoz tartozó fiatalkorúakra kimondható büntetési maximumokat és azt is előírta, hogy az alsó kategóriánál felével, a középsőnél egyharmadával, a felnőtt korhoz legközelebbinél pedig egyhatodával mérsékelni *kell* a büntetéseket, sőt a bíró az adott büntetésnemen belül a büntetés fajtáját is megváltoztathatta (például börtön helyett fogházbüntetést szabhatott ki). E kódex az ilyen (és ehhez hasonló, itt nem elemezhető) vonásai miatt szintén nagy hatással volt más államok büntető-jogalkotására.

Huszadik fejezet

Oroszország a modern kapitalizmus korában

Irodalom

Anancsics, B. V.: Rosszija i mezsdunarodnüj kapital 1897–1914. Leningrád, 1970.

Tarnovszkij, K. N.: Formirovanie goszudarsztvenno-monopoliszticseszkogo kapitalizma v Rosszii v godü pervoj mirovoj vojnü. Moszkva, 1958.

Revoljucija 1905–1907 gg. v Rosszii. Otv. red. Ju. I. Korablev. Moszkva, 1975.

Davidovics, A. M.: Szamoderzsavnoe goszudarsztvo v epohu imperializma v Rosszii. Moszkva, 1974.

Zajoncskovszkij. P. A.: Rosszijszkoe szamoderzsavie v konce XIX. sztoletija. Moszkva, 1970.

Volobuev, P. V.: Monopoliszticseszkij kapitalizm v Rosszii i jego oszobennoszti. Moszkva, 1956.

Lenin, V. I.: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Művei 3 köt. Bp., 1956.

Isztorija goszudarsztva i prava SzSzSzR I. Red. K. A. Szofronenko. Moszkva, 1967.

Isztorija goszudarsztvennüh ucsrezsdenij. 4. köt. (1861–1904). Moszkva, 1956.

Ob oszobennosztjah imperializma v Rosszii. Red. A. L. Szidorov. Moszkva, 1963

Averh. A. Ja.: Sztolipin i tret'ja Duma. Moszkva, 1968.

Zaharova, L. G.: Zemszkaja kontrreforma 1870. g. Moszkva, 1968.

Monopolii i inosztrannüj kapital v Rosszii. Red. M. P. Vjatkin. Moszkva–Leningrád, 1962.

Steon-Watson, H.: The Russian empire. 1801–1917. Oxford, 1967.

* * *

Jobbára a modern jogi komparatisztika eredményei nyomán vált ismertté, hogy a különböző történelmi feltételek, fejlődésbeli eltérések és főként az egyes forradalmi átalakulások idején kialakult erőviszonyok hatása alá kerülve több, egymástól is jól elhatárolható modern jogrendszer keletkezett egykoron. A korai polgári átalakulások viszonylag gyenge polgársága építette fel pl. azt a régi formákhoz kötődő, a feudális jog életképes elemeivel is együttélő angolszász jogrendszert, amely két évszázad múltán a hatalmas gyarmatbirodalom vonzáskörébe került népek jogrendjének a fejlődésében is meghatározó tényezővé lett. Nemcsak a szerencsés történelmi körülmények hozták magukkal az angolszász jog világméretű térhódításait, hanem a precedens rendszer, illetve a common law célszerű alkalmazkodási készsége is a változó történelmi körülmények között. A törvényi jog (statute law) háttérben maradása, a kodifikáció hiánya és a jogi konzervativizmus hosszan tartó uralma sem törte meg ezt a fejlődést a szabadversenyes kapitalizmus idején. A különböző birodalmi területek jogrendjének a belső integrálódásában idővel pedig oly mérvű előrehaladás is lezajlott, hogy amikor a gyarmatok önállósodása történelmileg elkerülhetetlenné lett, az esetjog uralma változatlanul tovább élt.

A korai polgári átalakulás kényszerű társadalmi kompromisszumai által fémjelzett jogcsoportrégió energikus fejlődésének csak a felhalmozódó belső ellentmondások szabtak határt, és ezek a tünetek a monopolkapitalizmus idején is csak fokozatosan jelentkeztek. Az áttérés módjában rejlő történelmi lehetőségek és a két évszázados „kifutás" tehát a kapitalizmus legfelsőbb fokára való áttérés gyötrelmeit is enyhítették az angolszász jog területén.

A klasszikus polgári átalakulás, gyakorlatilag a feudális jogrend maradéktalan felszámolásának az eredményeként kifejlett latin-román jogcsoport hasonlóan dinamikus belső, illetve világméretű fejlődést tett meg a 18. század végétől. Az adott társadalmi rendre való áttérés nyilván döntően meghatározóvá lett ezúttal is egy modellé ötvöződő jogcsoportrégió tartós stabilizálódásában. Így még a 19. század második felébe átlépve a kiteljesedés jegyei domináltak a klasszikus polgári jogrendszer modell-országában (fr.), és a Kommün korszakhatárt jelentő 72 napos uralma sem érinthette alapjaiban ezt az építményt. Nem ilyen egyértelmű a helyzet viszont az ún. késleltetett jogrendszerek helyzetének a megítélését illetően, amelyek, mint ismeretes csak a 19. század derekán lezajlott társadalmi forradalmak nyomán tűntek fel.

A 19. század utolsó harmadába történő átlépést korszakhatárnak tekintve joggal mondjuk tehát, hogy a korabeli jogi közgondolkodásban még osztatlanul élt a hit a szabad versenyen alapuló modern jogrendszerek kiteljesedése iránt. A szabad verseny azonban létrehozta a termelés koncentrációját és ez az árutermelő gazdaság monopolizálódásához vezetett.

A lezajlott történelmi átalakulás nyomán ma már a módszeres jogtörténeti kutatómunka megkülönböztetett figyelemmel fordul a modern kapitalizmus adott korszaka felé, amely az érintett jogcsoportrégiók sorsát napjainkig kiható módon befolyása alá vonta. Mindmáig *nem kellően tudatosult az a tény viszont, hogy az áttérés törésvonalai által eleve deformált közép-* és *kelet-európai típusú jogcsoportrégiók viszonylag korai válságba jutása elszakíthatatlan történelmi kapcsolatba került a szocialista jog előtörténetével.* Nem elhárítható tehát, hogy témánk kapcsán némi kitekintést tegyünk a „leggyengébb láncszemek" terrénumát képező jogcsoportrégió történelmi sajátosságaira a monopolkapitalizmus korában.

A közép- és kelet-európai polgári jellegű jogrendszerek korai válsága

A közép- és kelet-európai területeken a megkésett (késleltetett) polgári átalakulások hatása alatt fejlődött ki az a jogcsoportrégió, amelynek a jellege és az egyes alrégiók eltérő fejlettségi szintje eleve magára vonja a figyelmünket. Félúton elakadt, megkésett polgári forradalmak szülötteként jelentkezett ez a jogcsoportrégió, amely később a Balkán térségében újjászülető kisnemzeti államok jogrendjének a kiépítésében is modellként szolgálhatott. A modell típusjegyeit jobbára a porosz–német, az osztrák–magyar, illetve az orosz birodalmi területeken szemlélhetjük, a komparatív kutatómunka idevágó eredményei azonban valóban arra utalnak, hogy ezeknek *a késleltetett jogrendszereknek eleve a következetlenség, a megkettőzöttség* (a feudális joggal), illetve a *felidézett társadalmi átalakulás befejezetlenségéből fakadó ellentmondásosság volt a jellemzője.* Levert forradalmak után és általában a néptömegek szinte teljes kirekesztésével zajlott ugyanis ezeken a területeken a jobbára dinasztikus keretek közé szorult államok jogrendszerének az átalakulása, amely előtt csak lépésről lépésre hátrált a volt uralkodó osztály. A késleltetett polgári jogrendszerek tehát a befejezetlenül maradt társadalmi forradalom örökének a felülről „adományozott", illetve oktrojált – és általában ezeknek a reformoknak a restaurált dinasztikus államhatalom árnyékában fogant – végrehajtása útján épültek ki.

A soknemzetiségű porosz, osztrák, illetve az orosz birodalmi államhatalom jogal-

kotása reprezentálja tehát ezt az átalakulást főként a 19. század második felében. Valójában persze a típusjegyeket hordozó összetevők sem azonosíthatók egymással, az új jogrend alapjainak a lerakásában pedig számottevő eltérések is eleve jelen voltak. Még inkább így van ez a kontinens délkeleti területein, ahol az érintett történelmi átalakulások a polgári nemzetállamok születésével és a külső (jobbára már az imperialista jellegű) hatalmi küzdelmekkel párhuzamosan zajlottak.

A fejlett jogminták bevétele az idézett délkelet-európai területeken könnyen megtéveszthetné persze tekintetünket. Valójában azonban az alrégiók módszeres összehasonlítása alapján ismert, hogy ezek a jogrendszerek kivétel nélkül a késleltetett jogcsoportrégióhoz zárkóztak fel. Kiépítésükre azonban olyannyira későn kerülhetett sor, hogy itt már a klasszikus jog tartós virágzására valóban nem maradt idő. A kisnemzeti szuverén államiság újjászületése sem menthette meg tehát az itt élő népeket, hogy – a Kelet-Európa soknemzetiségű birodalmaiban élő népek sorsával osztozva – a modern kapitalizmus legfelsőbb fokának a beköszöntése idején kényszerüljenek a modern jog kiépítésére.

A felidézett történelmi körülmények eleve deformálták a késleltetett jogrendszerek arculatát, amely gyakran abból fakadt, hogy *a bevett jogminták maguk is ab ovo egy történelmi terelőpályán születtek*. Ez a jelenség tehát a kelet- és délkelet-európai jogcsoportrégiók mindegyikének a sajátja lett, de mint törésvonalat jelző deformálódás kétségtelenül némi időbeli eltéréssel terjedt a porosz–német, az osztrák–magyar, illetve az orosz birodalmi jogminták megalapozását követően. A századforduló évtizedeiben pedig már az érintett területek jogrendjének a deformálódása a válság tüneteivel vegyült és ez szinte mindenütt szoros történelmi összefüggésben volt a „későn megkezdett, a felemásan és ellentmondásosan véghezvitt, sőt valójában végig sem járt" és befejezetlenül hagyott társadalmi átalakulásokkal.

A cári Oroszország, illetve a nagyhatalmak érdekharcai által permanens válságba sodort balkáni népek jogrendjét hatványozottabb mértékben sújtották a *deformálódás* jegyei. A külső tényezők egyébként is közvetlenül hatottak az említett kelet- és délkelet-európai területeken, miután a térség egészében már a monopolizált külföldi tőke (porosz–osztrák, francia–angol) vadászterületévé változott. Ez a körülmény *akadályozta a modern állami struktúrák kiépítését* és elgáncsolta az egységes polgári nemzetállamok kiépítését is. A protekcionista jogalkotás pedig feloldhatatlan ellentmondásba keveredve tűnt fel azáltal, hogy többnyire maga is a külföldi tőke befolyása alá került. Így az állami koncesszió egyre gyakoribb alkalmazása nyomán a hazai ipart a nemzetközi monopóliumoknak szolgáltatták ki, és ezzel *az új jogtípus alapozásához fűződő várakozások is végleg enerválódtak*. Széltében kialakult a jogbizonytalanság, a sporadikus jelenségnek számító kodifikált jog pedig szinte nyomban megszületése után elvesztette tekintélyét. *Kelet- és Délkelet-Európa modern jogrendje tehát még a kiteljesedés előtt elvesztette stabilitását,* amelynek a velejárójaként viszonylag korán feltűnt a klasszikus burzsoá jogelvek feladása, a politikai reakció egyre gyakoribb elhatalmasodása pedig a kormányzat szükségintézkedéseivel tette áttekinthetetlenné a joggyakorlatot. Vázlatosan tehát ezek azok a nyilvánvalóan agresszív tendenciák, amelyek a közép- és kelet-európai késleltetett burzsoá jogrendszerek korai összeomlásának a veszélyét objektíve magukban hordozták már a 20. század első évtizedeiben.

A „leggyengébb láncszem" történelmi szerepe

Az előrevetítettekből is kitűnik, hogy a közép- és kelet-európai (késleltetett) polgári jogcsoport szinte minden lényeges összetevőjében már a századforduló idején feltűntek a deformálódás korai jelei. Még a típusjegyeket hordozó porosz–német–osztrák–magyar jogfejlődés útjai is elbizonytalanodtak pl. a gazdaság szférájában meginduló monopolizálódás hatása alatt. A külföldi tőke kiteljesedő hatalma, illetve a nemzetközi monopóliumok színrelépése tehát még a némi alkotmányos tradíciókat őrző országok társadalmát sem hagyta érintetlenül, a délkelet-európai régióban újjászülető államok jogrendjét pedig permanens válságba taszította.

Az adott jogcsoportrégió leggyengébb láncszemét a cári Oroszország elavult berendezkedése képezte, amely még csak az első lépéseket tette meg a tőkés viszonyok kiépítésében. A korai, illetve a klasszikus polgári forradalmak korában Oroszország társadalmi rendje szinte változatlan maradt. Ebben a nagy kiterjedésű régióban a feudális jog válsága tehát csak a 18. század második felében jelentkezett, és a tőkés termelés fokozatos térhódításával párhuzamosan a régi rend felbomlásának a tünetei kifejlett formát öltöttek a 19. század első felében. Az árutermelő tőkés viszonyok fejlődése belülről, valamint a világméretekben ható gazdasági-piaci kapcsolatok kívülről a cári Oroszország számára olyan helyzetet teremtettek tehát, amelyben a feudális társadalom végleg válságba jutott. Így a régi rend uralmának a felbomlása történelmi törvényszerűség erejével jelentkezett, de az önkényuralom megőrzését szolgáló jogrend még egy ideig feltartóztatta a polgári átalakulást. Ennek ellenére a jobbágytartó társadalom a 19. század derekán már tarthatatlannak mutatkozott. Sajátos történelmi feltételek között megkezdődött tehát Oroszország áttérése a kapitalizmusra.

A jobbágyfelszabadítás és a 60-as években életrehívott polgári reformok alapján persze lehetővé vált, hogy Oroszország gazdasági és politikai berendezkedése is végre a modern tőkés viszonyok követelményeinek megfelelően alakuljon. A fejlődő tőkés gazdasági és társadalmi viszonyok azonban csak lépésről lépésre tudták visszaszorítani a gyors haladást gátló feudális maradványokat.

A megkésett *polgári átalakulás* sajátosan *kompromisszumos* jellege tehát rendkívül bonyolult helyzetet teremtett Oroszország továbbfejlődésében, miután a reformok a forradalmi válság átmeneti leküzdésére alkalmasak lehettek, de a társadalom gyökeres átalakítását nem helyettesíthették. Így a megoldatlan társadalmi problémák felszínen maradtak, és a néptömegek forradalmi mozgalmai átmeneti visszaesések után hatványozottan jelentkeztek. Oroszország belső gazdasági és politikai nehézségeit azonban a *külpolitikai elszigeteltség* is fokozta. Ez az elszigeteltség pedig nemcsak az elszenvedett katonai vereségek formájában jelentkezett, hanem a nemzetközi (piaci) gazdasági kapcsolatok területén is. A feudális maradványok különböző formáinak (ledolgozás) a továbbélése és a nagybirtok fennmaradása pl. a belső piac fejlődésére hatott bénítóan, amit a cárizmus új területek meghódításával, a középázsiai kolonizáció fokozásával akart enyhíteni. Így a gyarmatosító hadjáratok a 60-as évektől egyre fokozódtak, de csak évtizedekig tartó harcok hoztak szilárdnak tekinthető eredményeket (kokandi, bucharai, chivai kánságok).

A megoldatlan balkáni problémák sürgették Oroszország külpolitikai elszigetelődésének a felszámolását is. Így az első lépések közvetlenül a krími háború után – a növekvő osztrák igények visszaszorítása érdekében – a francia–orosz közeledés felé mutattak. A lengyel felkelés leverésétől azonban (1864) előtérbe került a porosz–orosz közeledés, amit a fokozódó osztrák–porosz ellentétek is alátámasztottak. Oroszország támogatta Poroszországot a Schleswig-Holsteinért folyó küzdelemben, majd a porosz–francia háború idején is, aminek az eredményeként (Sedan 1870) megnyílt a lehetőség az 1856-os párizsi békeszerződés megalázó feltételeinek a felmondására.

Oroszország ezzel kitört a külpolitikai elszigeteltségből és a megoldatlan balkáni kérdés előkészítése érdekében újabb lépéseket tett Ausztria és Oroszország szövetségének a megnyerése érdekében (három császár szövetsége –1873). Oroszország balkáni törekvései azonban aláásták a szövetségesek viszonyát. Oroszország tehát ismét csak Franciaországhoz közeledett (1874-től) és megkezdte a balkáni előnyomulást (1877–78. évi orosz–török háború). Az osztrák–porosz szövetségesek viszont Oroszország ellen fordultak, és Angliával együtt követelték az orosz birodalom és a balkáni népek számára is előnyös békekötés (San-Stefano 1878.) revízióját. Így a vezető tőkés hatalmak berlini kongresszusa meghátrálásra kényszerítette Oroszországot, amely *külpolitikailag ismét elszigetelődött*. Még számos kísérlet született bár az orosz–német közeledés megteremtésére, de ezek sikertelenségével párhuzamosan inkább a francia–orosz szövetség feltételei gyarapodtak a 80-as évek végén (francia tőkebefektetés). Távlatilag is ez utóbbiak bizonyultak tartósaknak és a következő években létrejött a francia–orosz katonai szövetség (1891–93. évi szerződésekkel), amely később az antant-csoportosulás alapja lett.

Szembetűnő tehát, hogy *Oroszország külső és belső helyzete egyaránt magán viselte a megkésett polgári átalakulás negatív vonásait*. A gazdasági elmaradottság és a tőkés fejlődés előtt álló akadályok pl. a polgári reformok bevezetése után sem tűntek el. Mindez nyilvánvalóan hozzájárult a 70-es évek végén kialakuló újabb belső válsághoz, melynek tetőpontját jelezte az uralkodó meggyilkolása (1881). Következésképpen III. Sándor (1881–1894) hatalomra kerülésével lezárult a liberális engedmények kora, és megindult a reakció nyílt támadása a forradalmi mozgalmak ellen.

Oroszország tőkés fejlődése a 19. század utolsó évtizedében egyes iparágak viszonylag gyors növekedését eredményezte. Az olcsó munkaerő és a hatalmas nyersanyagforrások ösztönzően hatottak a tőkebefektetésre. Különösen megnőtt a külföldi (főként a francia) tőke aktivitása, mivel a cárizmus gazdaságpolitikai intézkedései elősegítették a tőkés vállalkozások és befektetések gyarapodását. A kormány protekcionista gazdasági rendszabályai a belső piacok monopolizálására irányultak (1891. évi védővám tv.), a gyarmatosító politika azonban újabb és újabb lehetőségeket kínált a külföldi tőke behatolásának. Így a 90-es években – rövid egy évtized leforgása alatt – a külföldi tőkebefektetés megtízszereződött, és ezáltal Oroszország gazdasági élete függő helyzetbe került a külföldi tőkétől. A reakciós államhatalom támogatásával szakadatlanul nőtt a banktőke szerepe, miután az állami pénzügyek rendezése (1897) és az újabb ipari védővámok nyilvánvalóan a nagytőke érdekeit szolgálták. Mindezek eredményeként a nagypolgárság érdekei összefonódtak a cárizmussal, a liberális polgárság alkotmányos törekvései pedig megoldatlanul szorultak ki az orosz politikai életből.

Ilyen előzmények után Oroszországban a korszakváltás jelei tűntek fel, miután a 90-es évek hosszan tartó ipari válságának hatása alatt megjelentek az első monopóliumok (szindikátusok), amelyek a kormány aktív támogatását élvezték, és gyors ütemben növelték befolyásukat egész iparágak területén. Bár súlyos feudális maradványok tették korlátozottá a belső piacok felvevőképességét, a *cárizmussal összefonódó monopoltőke* most mégsem törekedett azok felszámolására, sokkal inkább az *új gyarmatosító törekvés mögé állt*. II. Miklós (1894–1917) trónralépése után pl. különösen szembetűnővé vált a kormányzat és a monopoltőke gyarmatszerző törekvéseinek összefonódása. A leigázott népek és nemzetek feletti hatalom árnyékában tehát az orosz földbirtokosok csakúgy, mint a monopóliumok új piacterületeket és nyersanyagforrásokat biztosítottak maguknak. Így a Kaukázus és Közép-Ázsia térségében

kegyetlen eszközökkel haladt előre a gyarmatosítás, amely e területek népeinek a fegyveres ellenállását is kiváltotta.

A kormányzat és a monopoltőke összefonódása tehát egyre bonyolultabbá tette Oroszország helyzetét. A Közép-Keleten pl. angol–orosz ellentétek jelentkeztek, miután mindkét hatalom Törökország, illetve Perzsia rovására kívánta befolyását növelni. A német–orosz ellentéteket az orosz ipari védővám és az ellene foganatosított német agrár védővám növelte, a távolkeleti orosz gyarmatosítás pedig kiélezte az orosz–japán ellentéteket. Az orosz *gyarmatosítás* tehát *mindenütt a vezető tőkés hatalmak törekvéseibe ütközött,* mivel a világ gyarmati felosztása a tárgyalt korban már gyakorlatilag befejeződött. Ez a tény azonban nem csökkentette a monopoltőke és a cárizmus hódító törekvéseit, ellenkezőleg fokozta agreszivitását. A külföldi tőke segítségével nagyra nőtt tőkés monopóliumok összefonódtak a félfeudális állammal, aminek a hátterében a néptömegek és a leigázott népek ellen folytatott közös harc, a gyarmati háborúk és a monopoltőke agreszivitása húzódott meg. *Ez a sajátos történelmi helyzet tehát Oroszországot az imperializmus összes ellentmondásainak a gócpontjává, leggyengébb láncszemévé változtatta.*

A századforduló után jelentkező ipari válság újabb lökést adott a tőkés monopóliumok fejlődésének és kiélezte a belső társadalmi ellentéteket. A néptömegek politikai harca évről évre fokozódott és ez az orosz–japán háború (1904–1905) körülményei között súlyos társadalmi válságot eredményezett. A háborúkban elszenvedett kudarc és a végletekig kiélezett társadalmi ellentétek elvezettek tehát az első orosz polgári demokratikus forradalom (1905–1907) kirobbanásához, amely nyilvánvalóvá tette a polgárság ellenforradalmiságát. Gyakorlatilag ebből a felismerésből fakadt a szovjetek létrehozásának a szükségessége is. Egyidejűleg bebizonyosodott, hogy a forradalmi szovjetek képesek a fegyveres harc megvívására, majd pedig a dühöngő ellenforradalom támadása elől történő szervezett visszavonulás megszervezésére. Így a forradalmi mozgalmak erejét csak fokozatosan tudta visszaszorítani a kormányzat, 1907-től azonban hosszú évekre a politikai reakció kerítette hatalmába Oroszország életét (Sztolipini reakció, 1907–1912).

A polgári demokratikus forradalom tehát vereséget szenvedett és a reakció súlyos csapásokat mért az átalakulás ügyét támogató néptömegekre. Mindez lehetővé tette az önkényuralom meghosszabbítását. Az imperialista hatalmak külső támogatása is ebben az irányban hatott, miután a vezető tőkés országok diplomáciája az orosz–japán békekötést szorgalmazta portsmouthi béke (1905. augusztus 23.), a perzsiai érdekövezetek kialakításával pedig az angol–orosz szövetség megalapozására is sor került (1907). Németország ugyan kísérletet tett még az orosz–francia, illetve orosz–angol szövetség megbontására, de ez már lényeges változást nem eredményezett.

A cári Oroszország helyzete persze a felidézett belső és külső erők támogatása ellenére is ingatag maradt. Így közvetlenül az I. világháborút megelőző években újabb forradalmi válság érlelődött, kirobbanását azonban átmenetileg feltartóztatta a háború. A cárizmus most a vezető tőkés hatalmak szövetségében megvívandó, győztes háborútól remélte a belső válság leküzdését. Az imperializmus leggyengébb pontját képező cári Oroszország azonban nem bírta ki a ránehezedő nyomást és az 1917-es forradalom csapásai alatt végleg összeomlott.

Az orosz birodalom államberendezkedése a polgári reformok után

A cári Oroszország *polgári jellegű államszervezeti reformjai* csak a 19. század 60-as, 70-es éveiben bontakoztak ki és eleve következetlen, megkésett alkotásoknak bizonyultak. Így Oroszország az 1863–1874 között meghirdetett reformok maradéktalan végrehajtása esetén sem juthatott volna el az alkotmányos (illetve parlamentáris) monarchia szintjére, amely egyébként az elérhető maximális változások hordozójának tűnt a megkésett polgári átalakulások modell-államaiban is. A tőkés gazdaság szerepének a fokozódása természetesen megnövelte a polgárság szerepét az állami munka különböző területein, de még az így elért eredmények sem nyertek rögzítést alkotmányos alaptörvények formájában. A végletekig késleltetett államszervezeti átalakulások legtipikusabb megnyilvánulásai lettek, hogy a *helyi igazgatási, bíráskodási,* illetve a *művelődési szinteken* a vagyonos rétegek számára *már engedményeket tettek,* ugyanakkor a központi szervekben, vagyis a hatalom tényleges birtoklásában viszont még szinte semmiféle változást nem foganatosítottak. Társadalmi forradalom hiányában az *önkényuralmi rendszer* tehát *szinte érintetlenül fennmaradhatott,* a főbb hatalmi ágazatok tevékenységéhez fűződő alkotmányos garanciák pedig ki sem fejlődhettek.

Maradt tehát a 60-as évek reformjai által életre hívott helyi önkormányzati és bírósági szervezet mint a fejlődő polgárság politikai cselekvésének korlátok közé szorított és a kormányzat által jól ellenőrizhető területe. A polgári reformok szerény lehetőségei azonban még ebben az értelemben sem válhattak valósággá a birodalom különböző területein. A kormány ugyanis állandó ellenőrzés alatt tartotta a helyi önkormányzati és bírói szerveket, és igyekezett távol tartani a polgárságot az újabb alkotmányos törekvésektől. Ezen túlmenően a helyi *földbirtokos arisztokrácia* politikai befolyása is nyomasztóan *ránehezedett az önkormányzati és bírói szervek tevékenységére.*

Kelet-Európa hatalmas méretű soknemzetiségű birodalmában tehát a *modern állami struktúra kiépítése félúton elakadt.* Az önkényuralom és a hanyatló földbirtokos osztály politikai hatalmának a lehető legteljesebb megőrzése ezért sok tekintetben hozzájárult a 70-es évek végén megismétlődő forradalmi válsághoz. A forradalmi mozgalmak aktivitása mögött azonban messze elmaradt a liberális polgárság alkotmányos követelése. A válság kifejlődése idején pl. a kormányzat maga vette kezébe a kezdeményezést, és a forradalmi mozgalmak kegyetlen megtorlásával párhuzamosan a Lorisz–Melikov-féle alkotmány előkészítését szorgalmazta. A politikai rendőrség gyűlölt szervezetét (III. Ügyosztály) formálisan felszámolták (1880), gyakorlatilag azonban a belügyminiszter hatalma alatt újjászervezték. A katonai bíróságok hatáskörét megnövelték (1878) és a birodalom fontosabb központjaiba kinevezett főkormányzók közigazgatási hatalmát a száműzetésre is kiterjesztették (politikai ügyekben). Mindez egyik oldalon a forradalmi népmozgalmak ellen irányult, a másik oldalon pedig a Lorisz–Melikov-féle tervezet a zemsztvóknak és a városi önkormányzati szerveknek a törvényelőkészítő munkába történő bevonását ígérte.

A Lorisz–Melikov-féle tervezetben tulajdonképpen persze szó *sem volt modern*

értelemben vett alkotmányról. Csupán egy, a törvényjavaslatok kidolgozásában tanácskozási joggal közreműködő bizottság felállításáról kívánt rendelkezni az alkotmány, amelynek a tagjai közé kerültek volna be az önkormányzati szervek választott küldöttei. A törvénykezdeményezés és jóváhagyás továbbra is az uralkodó kezében maradt volna. Több reményt táplált az a törekvés, hogy az új törvényjavaslatoknak a kormányzósági közigazgatás átszervezéséhez, a zemsztvók és városi dumák jogkörének a kiterjesztéséhez, valamint a gazdasági és pénzügyi reformok megvalósításához kellett volna hozzáfogniok.

Könnyen érthető azonban, hogy az uralkodó elleni merénylet hatása alatt a liberális reformgondolatok szinte nyomtalanul eltűntek. III. Sándor uralmával a *politikai reakció* ragadta magához az egész államéletet és egymást követték a polgári reformok szerény vívmányainak a felszámolását célzó intézkedések. A merénylet ürügyén született meg pl. *„az állami rend és a társadalmi nyugalom megóvásáról"* (1881) szóló rendelet, amely a hajdan, még I. Miklós korában szervezett csendőrhadtest hatalmát ismét kiterjesztette. Így a polgári reformokat figyelmen kívül hagyva korlátlan lehetőség nyílt a karhatalmi szervek önkényeskedésére, ha a kormány az ország valamely területén a rendkívüli állapotot meghirdette. A kormányzat persze bőven élt a lehetőséggel, miközben III. Sándor cár kiáltványában újra lerögzítette az önkényuralom korlátlanságát, amely a legfőbb állami szerveket (államtanács, minisztertanács) is csak tanácskozó véleményező testületeknek tekintette a főhatalom, illetve a törvényhozás gyakorlatában.

A politikai reakció láthatóan a régi, elavult (központi) államgépezet és az önkényuralom megszilárdítására törekedett és ezt a törekvést csak kiegészítette a *polgári reformok korlátozása,* az ún. *„ellenreformok" megjelenése.* A reakció főként az önkormányzati szervek (zemsztvók, városi duma) korlátozására és a bírósági reformtörvény által életrehívott esküdtbíróság felszámolására törekedett. Súlyos csapást mért pl. a reformokra a közigazgatási főnökök bevezetése (1889), miután e tisztségviselőket a falusi önkormányzatok és a járási parasztügyi bíróságok fölé rendelték. Valójában ugyanis a közigazgatási főnökök a reformok szellemét megcsúfolva avatkozhattak be a helyi szervek munkájába, a választott tisztségviselőket felfüggeszthették, bírságolhatták és rövidebb ideig terjedő elzárást is kiszabhattak.

A következő lépés volt a zemsztvók korlátozását szolgáló rendelet (1890), miután a reakció nem tudott megnyugodni abban, hogy a zemsztvók választásában egy általánosan megállapított vagyoni cenzus érvényesüljön. Így az 1890. évi rendelkezések ismét két rendi kúriára (nemesi és városi rendek kúriája) bontották a zemsztvók választására jogosultakat, a parasztok képviseleti jogainak a gyakorlását viszont nyíltan kirekesztették. Egyébként a *zemsztvók jogkörét is messzemenő korlátozás alá vetették,* ami oda vezetett, hogy az önkormányzati szervek szinte minden lényeges határozat meghozatalánál előzetesen a kormányzó vagy a belügyminiszter jóváhagyásáért kényszerültek folyamodni. A zemsztvók ezzel gyakorlatilag elvesztették önkormányzati jellegüket.

Hasonló törekvés hordozója volt a *városi duma* rendjének a *korlátozását* célzó 1892-es rendelkezés is. A reakció ezúttal a városi ingatlantulajdonosok politikai befolyásának (jogainak) a kiterjesztésével ásta alá az önkormányzatokat. Ezzel egy-

idejűleg a dumaválasztásokon érvényesülő vagyoni cenzus a városi közép- és kisvagyonú rétegeket szinte teljesen megfosztotta a korábban megszerzett jogoktól.

Végül a politikai reakció dühödt támadást intézett a bírósági reformtörvény és az esküdtbíróságok tevékenysége ellen is. A kormányzat abból indult ki, hogy „... a társadalom mindenféle szabadságra és önállóságra törekvése... veszélyes dolog". Ezért számos korlátozó rendelkezés született. Minden olyan ügyet kivettek az esküdtbíróság hatásköréből, amelyekben a vád a hatósági szervekkel történő szembenállásra hivatkozott. A vagyoni cenzus megváltoztatásával pedig elérték, hogy az esküdtek körében megnőtt a földbirtokosok aránya. A nemesi reakció persze a bírósági reformok teljes felszámolására ösztönözte a kormányzatot és a 90-es évek derekán végre is akarta hajtani akaratát. Ezt jelzi, hogy tervezet készült az *1864. évi bírósági szabályzatok „teljes és alapos felülvizsgálatáról"* (1894), de azok végrehajtására már nem kerülhetett sor. Az anyagi romlás útjára került nemesség politikai befolyása ugyanis fokozatosan csökkent és helyét a nagytőke foglalta el, a feudális államelmélet teljes restaurálása tehát történelmileg lehetetlenné vált.

A századforduló időszakától Oroszország államéletét már elsődlegesen a külföldi tőke és a nagyra nőtt monopóliumok hatalma befolyásolta, a *tőke növekvő behatolása* előtt pedig a cárizmus is szolgai engedményekre kényszerült. A hódító, gyarmatosító törekvésekben elsőrendű szerepe lett a kedvező koncessziók kikényszerítésének, a megszerzett gyarmati területeken pedig a reakciós kormányzat szolgáltatta a piaci és nyersanyagkiaknázási monopóliumokat a legbefolyásosabb tőkeérdekeltségeknek. Végleg lehetetlenné vált ezáltal, hogy az orosz polgárság az államberendezkedés alkotmányos átalakításának az ügyét előre vigye. Az *önkényuralom* félfeudális rendszere tehát *összefonódott a monopolizálódó gazdasági érdekekkel* és ez a sajátos történelmi helyzet a cári bürokrácia megőrzéséhez vezetett.

Az első polgári demokratikus forradalom és a sztolipini reakció

A cárizmusnak a monopoltőke törekvéseivel való összefonódása következtében Oroszországban a századforduló után ismételten forradalmi válság érlelődött. A kiélezett társadalmi ellentétek rendkívül bonyolultan jelentkeztek, miután a tömegmozgalmak a feudális maradványok, a nemzeti és gyarmati elnyomás, valamint a tőkés jogrend elleni harc formáit öltötték magukra. Merőben új tényezőnek bizonyult viszont, hogy a forradalmi tömegmozgalmak általában politikai jelleget öltöttek és az önkényuralom elleni harcban egyre jobban összekapcsolódtak. A belső gazdasági és politikai válság, valamint az orosz–japán háborúban elszenvedett vereség hatása alatt pedig az önkényuralom felszámolásának a szükségessége objektíve előtérbe került. A *forradalom* ezért *polgári demokratikus jelleget öltött* olyan történelmi körülmények között, amidőn a polgárság a következetes átalakulás megvalósítására helyzeténél fogva alkalmatlanná vált.

Nem véletlen tehát, hogy a liberális polgári ellenzék az alkotmányos követelések kielégítése ellenében kiegyezésre törekedett. A cárizmus ezért a forradalom kezdeti periódusában már a polgárság kielégítésére és a néptömegek forradalmi harcának a vérbefojtására készült. Így a januári véres összecsapások után röviddel (1905. február

18.) megjelent a *tanácskozó jellegű állami duma létrehozásának előkészítését szolgáló rendelet*. A liberálisok felé megtett első lépést azonban hosszú ideig nem követte újabb engedmény és csak a néptömegek forradalmi fellépésének fokozódása kényszerítette ki az ún. Buligin-féle állami duma összehívásáról szóló rendeletet (1905. augusztus 6.).

A Buligin-féle duma tervezete – mint minden korábbi reformkísérlet – a cári bürokrácia által előkészített eszköz volt arra, hogy a tömegmozgalmaktól elvonja az alkotmányos monarchia megteremtésének a látszatával is kielégíthető liberális polgári elemeket. A duma Buligin miniszterelnöktől kapta elnevezését, aki az uralkodó által jóváhagyott tervezet alapján a törvényhozásba (tanácskozási és véleményezési joggal) bevont képviseleti szerv létrehozására törekedett. A duma annyiban jelentett csak új engedményt, hogy önmaga is jogot kapott volna törvényjavaslatok előkészítésére, ami viszont továbbra is az államtanácson keresztül juthatott volna az uralkodó elé.

A polgárság megelégedéssel fogadta az önkényuralom taktikai lépését és a bolsevikok határozott ellenállása mellett csupán a liberálisok balszárnya támogatta a duma bojkottját. Bár a néptömegek forradalmi mozgalma még bukásra kárhoztatta a Buligin-féle dumát, de az ellenforradalmi erők és a cárizmus közeledését nem tudta feltartóztatni. Így a népmozgalmak nyomása alatt kiadott *október 17-i manifesztum* végül megteremtette az alapot a polgárság és az önkényuralom kiegyezésére, miután a manifesztum a megbukott Buligin-féle duma helyébe *törvényhozó gyűlés létrehozását ígérte*. A cári bürokrácia legtehetségesebb politikusa, Vitte miniszterelnök hozta létre a manifesztumot, amely az alkotmányos monarchiához történő áttérés látszatát keltette a liberálisok előtt. A manifesztumban a meghirdetett engedmény „valóban nagy győzelme volt a forradalomnak", az *önkényuralom azonban csak meghátrált*, de a tömegek megtévesztése érdekében meghirdette a polgári szabadságjogok (sajtó, gyülekezés, szólás, egyesülés stb.) biztosítását. A polgárság számára jelentős volt, hogy a manifesztum a duma törvényhozó jogkörének csorbíthatatlanságát és a végrehajtó hatalom ellenőrzésének a lehetővé tételét is kilátásba helyezte.

Ilyen előzmények után az önkényuralmi bürokrácia még csorbítatlanul Vitte kezében volt, amikor a liberálisok megalkuvása határozottan kiütközött. Az október 17-i manifesztum alapján létrejöttek tehát azok a politikai feltételek, amelyekre bizton támaszkodhatott a kormányzat a néptömegek ellen folytatott harcában. Vitte a sikereken felbuzdulva nyomban megkísérelte az októbristák kormányba történő bevonását, amit azok most már csak formai indokokkal hárítottak el. Az oroszországi első polgári demokratikus forradalomnak azonban éppen az volt a sajátossága, hogy a megalkuvásra hajlamos polgári ellenzék nem volt ura a forradalmi tömegmozgalmaknak, és hogy a forradalmi válság kirobbanásának kezdeti időszakában már a polgárságtól idegen szervek, *szovjetek keletkeztek*.

A politikai tömegsztrájkok vezető szerveiből alakultak ki az első szovjetek, amelyek a forradalom további előrehaladása folyamán növekvő jelentőségre tettek szert és több jelentős központban demokratikus úton (választással) hozták létre a forradalom hatalmi szerveit. A szovjetek élére jórészt bolsevikok kerültek, akik a munkástanácsokat a fegyveres felkelést előkészítő és a hatalom megragadására alkalmas szerveknek tekintették. Így történhetett, hogy a pétervári szovjet egységes fellépésével a kormányt rá tudta kényszeríteni a kronstadti matrózok ügyét tárgyaló hadbíráskodás megszün-

tetésére és a Lengyelországban meghirdetett hadiállapot feloldására. Néhány hónap alatt valamennyi jelentősebb város létrehozta a munkás-szovjetjét, másutt a gyűlölt kormányzók menekültek el, a közigazgatási szervek felbomlottak és helyükön a szovjetek tevékenysége bontakozott ki.

A fegyveres felkelés leverése után a szovjetek ereje persze meggyengült. A kormány a felkelés egyéb gócait is felszámolta, és a még működő szovjeteket adminisztratív úton üldözte. Így a decemberi fegyveres felkelés és a szovjetek felszámolása után az ellenforradalom általános támadást intézett a néptömegek ellen, a polgári demokratikus forradalom befejezésének a lehetőségei tehát ismét háttérbe szorultak, mivel az orosz polgárság végleg elejtette a demokratikus köztársaság megteremtésének és az önkényuralom forradalmi felszámolásának az ügyét.

A liberális polgárság megalkuvása következtében *az orosz polgári demokratikus forradalom tehát nem juthatott el az önkényuralmi államszervezet összezúzásáig.* A cári bürokrácia lett az október 17-i manifesztum végrehajtója, miközben az állami erőszakapparátus minden erejét a néptömegek ellen fordíthatta. A manifesztumban megígért törvényhozó duma kialakítása érdekében *új választójogi törvény* kibocsátására is sor került (1905. december 11.), de Vitte a választójogi törvényben már olyan megkötéseket rögzített le, amelyek a kormányzatnak engedelmes törvényhozó duma létrehozását célozták. Így pl. a többfokozatú választások végrehajtását írták elő és a polgárok egy részét (nők, katonák, egyetemi hallgatók) teljesen kizárták a választójogból. A *választásra jogosultakat* – a porosz mintaként ismert – *kúriákra* (földbirtokos, burzsoá, paraszt és munkáskúria) *osztották* és kúriánként a választásra jogosultak gyűlése is csak elektorokat választhatott. Nyílt jogegyenlőtlenség érvényesült az elektorok kúriánkénti megosztásában, miután 2000 földbirtokos, városokban 7000 vagyonos polgár küldhetett egy-egy elektort, míg a parasztkúriákban 30 000, a munkáskúriákban pedig 90 000 választóra juthatott egy-egy elektor.

A törvényhozó duma választásában tehát antidemokratikus elvek honosodtak meg. Így látjuk, hogy a kegyetlen rendőrterror és a polgári szabadságjogok figyelmen kívül hagyása közepette folyt az *I. állami duma* megválasztása (1906. március-április). Ennek ellenére a kormányban részt vevő pártok súlyos vereséget szenvedtek. Ezért a kormány félelemmel tekintett a törvényhozó duma munkája elé, és mielőtt az megkezdhette volna munkáját, *kibocsátották az ún. „állami alaptörvényeket" (1906. április 23-i alaptörvények).*

Az „állami alaptörvények" megjelenése viszont már nem az alkotmányosság megteremtésére irányult, ellenkezőleg az „összorosz imperátort megillető legfőbb egyeduralkodó hatalom" lerögzítésére szolgált. Így az uralkodó kezében maradt a végrehajtó hatalom irányítása, a külügyek, a háború és a békekötés joga, valamint a nemzetközi szerződések megkötése, de megtartotta az uralkodó a hadsereg és a flotta feletti rendelkezés jogát is. A manifesztum nyílt megsértését jelentette továbbá az, hogy az *alaptörvények az újjászervezett államtanácsot egyenjogúvá tették az állami dumával.* Sőt az államtanács jogainak a kiterjesztése valójában a törvényhozó szerv munkájának a korlátozását is jelentette, miután a duma törvényjavaslatai most már csak az államtanács jóváhagyása után kerülhettek az uralkodó elé.

Az államtanács tagjait felerészben az uralkodó nevezte ki a legmagasabb rangú

állami tisztségviselők köréből, a többi tagot pedig az önkormányzati szervek (csak a zemsztvók), az egyetemek, az egyház, valamint az Akadémia és egyes kiemelkedő tőkés szervezetek választott képviselői alakították. Az összeállítás ilyen módját tehát biztosítéknak szánták az állami dumával szemben. Az „alaptörvények" ezzel egyidejűleg az állami duma törvényhozó jellegét is fel akarták számolni, miután a törvényhozó duma puszta létével volt ellentétes pl. az a meghatározás, hogy a *„törvényhozó hatalom is a cárt illeti, aki azt az államtanáccsal és az állami dumával egyetértésben gyakorolja"*. Az „alaptörvények" megváltoztatásával kapcsolatos ügyeket pedig csak az uralkodó javaslatára tárgyalhatták meg a jogalkotásba bevont szervek. Lehetővé tették továbbá, hogy az állami duma ülései közt eltelt időben a minisztertanács is terjeszthessen az uralkodó elé törvényjavaslatokat.

Az I. állami duma még ilyen súlyos megkötöttségek mellett is veszélyesnek mutatkozott a cárizmus számára, *a kadétpárt* erőteljes csoportja ugyanis a *dumának felelős kormányzat megteremtését, a végrehajtó hatalom ellenőrzését követelte.* A nagyszámú parasztképviselők soraiból kifejlődő trudovik (dolgozó) párt pedig gyökeres agrárreformot igényelt. Ilyen körülmények között az önkényuralom és a liberálisok kompromisszumaként keletkezett dumának pusztulnia kellett, ami azáltal következett be, hogy a kormány saját törvényeit felrúgva oszlatta fel az I. állami dumát.

Az *ellenforradalmi reakció* tehát végleg *felülkerekedett* az *államélet minden területén.* A kormány élére a kegyetlenkedéséről hírhedt szaratovi kormányzó, majd belügyminiszter Sztolipin került, a polgári pártok nagy része pedig behódolt a kormányzatnak. Az ország nagyobbik részén hadiállapotot rendeltek el és törvénytelen ítéletekkel félemlítették meg a lakosságot. Ilyen előzmények után került sor a II. állami duma választására és összehívására. Ezek a választások azonban a polgári pártok számára nem hoztak megerősödést, sőt pozícióik látszólag gyengültek azáltal, hogy az előző duma összetételétől eltérően jelentős baloldali erők gyülekeztek az új törvényhozó szervben. A polgári demokratikus forradalom hanyatló periódusának végén azonban e számszerű eltolódás már nem befolyásolta az események alakulását. Így a duma összehívása után röviddel világos volt már, hogy a kormányzat leszámolni készül az alkotmányosság látszatával, és ez a törekvés maga alá temeti a II. állami dumát is.

Valójában a június 3-i államcsíny (1907) a dumára mért csapással a liberálisok számára is érthetővé tette, hogy *a nagytőke és az önkényuralom szövetsége legyűrte a forradalmat.* Így a *II. állami duma feloszlatása* már a nyílt terror jegyében zajlott. A kormány hamis vádak alapján a 65 szociáldemokrata képviselő kiadatását kérte, majd önkényesen száműzte őket. A duma polgári pártjai sietve biztosították a kormányt egyetértésükről, de ez nem háríthatta el a törvényhozó gyűlés szétkergetését, sőt ezzel egyidejűleg kiadták az új, még reakciósabb választójogi törvényt, amely az alkotmányos látszat teljes félredobását jelentette, hiszen azt az október 17-i manifesztum és az alaptörvények szerint csak a duma hozzájárulásával lehetett volna eszközölni. A kormányzatnak azonban nem volt szüksége már a törvényesség látszatára és üres papírként dobta félre saját alkotásait is.

A forradalom mégsem múlt el nyomtalanul, miután a cárizmus nem tudott visszatérni teljes egészében az önkényuralmi rendszerhez. Oroszország bizonytalan nemzet-

közi helyzete és a fokozódó belső nehézségek miatt pl. ismét meghirdették a duma (III. állami duma) összehívását. A törvénytelenül meghirdetett választójogi rendelkezések azonban végleg lehetetlenné tették baloldali erők kibontakozását, amire jellemző, hogy a választók 0,2%-át kitevő földbirtokosok a mandátumok 51%-át kapták meg. A *III. állami duma* mellett működő államtanács pedig most már valóságos felsőház lett, miután a duma javaslatait az államtanács egyszerűen érvényteleníthette.

Ilyen előzmények után a III. állami duma szavazógépként szolgált a háborúra készülődő udvari reakció kezében. Mandátumának szabályszerű lejártával (1912) mégis *ez az első orosz népképviseleti szerv, amely nem az önkény áldozataként fejezte be tevékenységét.* Benne azonban már a forradalom ideje alatt kifejlődő polgári pártok (kadétok, októberisták) nevének a takarója alatt a politikai reakció és a letűnt földbirtokos osztály szövetsége volt jelen és ez a szövetség tette lehetővé, hogy a *III. és IV. állami duma* (1912–1917) szervesen beilleszkedjék a militarista feudális államhatalom rendszerébe.

Az állami struktúra vázlatos áttekintéséhez sorolhatjuk még, hogy a cárizmus utolsó évtizedeiben kétségtelenül megnőtt a *minisztertanács szerepe,* amely az önkényuralom szolgálatára rendelt végrehajtó hatalmat testesítette meg. A minisztertanács kompetenciáját azonban jobbára a kényszerű körülmények szélesítették. Így a törvénytervezetek előzetes tárgyalása, a központi és a helyi igazgatás főbb szerveinek a beszámoltatása, a finn ügyek, sőt még az állami duma feloszlatása esetén teendő intézkedések is ide tartoztak. Az államhatalmi ágazatok ilyen mértékű összefonódását később az alaptörvények (87. szakasz) is megerősítették. Csökkent a szerepe viszont a kancelláriának (törvénygyűjtemények kiadása), az újonnan szervezett *államvédelmi tanács* pedig a törvényességi garanciák teljes figyelmen kívül hagyásával tevékenykedett. A helyi igazgatás terén azt látjuk, hogy a struktúra szinte érintetlen maradt, mégis a forradalmi tömegmozgalmak letörését szolgálva ismét jogot kaptak a birtokosok arra, hogy saját fegyveres milíciákat szervezzenek.

Kifejezetten a polgárságnak tett engedmények csak a világháború közelségében tűntek fel, amit az ún. *Összorosz Zemsztvó Szövetség,* illetve a *Városok Szövetségének a felállítása* (1914. július 20.), majd ezek egyesítése (ZEMGOR) képviselt. Ezek a lépések azonban nem eredményezték az állami struktúra maradandó értékű megváltoztatását.

Útban a második polgári demokratikus forradalom felé

Az I. világháború előtt Oroszországban újabb forradalmi válság érlelődött. A cárizmus a győztes háborútól remélte a belső társadalmi küzdelmek visszaszorítását, ezért a háború kitörését az összes polgári pártok és a IV. állami duma túlnyomó többsége örömmel üdvözölte. Csak néhány baloldali képviselő emelte fel szavát a háború ellen, akiket a kormány törvénytelenül hozott „ítéletekkel" nyomban elnémított. A nyomasztó terhek és a háborús nehézségek hatása alatt azonban a modern kapitalizmus leggyengébb pontját képező államgépezetben jelentkeztek legkorábban a válság tünetei. Így az elavult, reakciós kormányzat erejét a korrupció és a tömegek fokozódó ellenállása gyorsan felőrölte.

Az orosz polgárság félelemmel tekintett a növekvő nehézségek elé és rövidesen megjelent az önkényuralommal való elégedetlensége. Így az államtanács és a duma polgári irányzatait a kormány sürgős átalakítása, az esetleges különbéke és a forradalmi tömegmozgalmak leszerelése foglalkoztatta. A polgári demokratikus forradalom befejezetlenségéből fakadt továbbá, hogy a válság elodázására irányuló törekvések ismét az alkotmányosság gondolatához vezettek. Az orosz polgárság szerény alkotmányos követelései azonban a háború győztes befejezésével, a militarizált államhatalomnak palotaforradalom útján történő megerősítésével azonosultak. Gyakorlatilag mindez arra utalt, hogy ez a társadalmi erő az *elavult államberendezkedés forradalmi átalakítására végleg képtelenné vált.*

Az *1917. évi februári forradalom* azonban véget vetett a válság leküzdésére irányuló kísérletezésnek. A forradalom elemi erővel zúzta össze a cári bürokrácia központi szerveit és letartóztatásba helyezte a kormány tagjait. A cárizmus megdöntését tehát a munkások általános politikai tömegsztrájkjából kifejlődő fegyveres felkelés hozta meg. A forradalom ennek megfelelően nyomban létrehozta a maga hatalmi szerveit, a *Munkás-* és *Katonaküldöttek Egyesült (pétervári) Szovjetjét,* amely már a fegyveres felkelés kezdetétől tevékenykedett.

A forradalom győzelmét látva a polgári ellenzék sietve hozzálátott a hatalom megragadásához. A cár által feloszlatott duma kevésbé kompromittált politikusai Ideiglenes Bizottságot alakítottak és az egyes minisztériumokba megbízottakat küldtek. Az *Ideiglenes Bizottság* azonban gyakorlatilag *nem volt ura a kialakult helyzetnek,* tárgyalásokat kezdett viszont a cári főhadiszállással, hogy a dumának felelős kormányzat ellenében a monarchiát megmentse. Sikerrel járt továbbá a petrográdi szovjetek vezetőivel való tárgyalás, amelynek eredményeként megalakult az *Ideiglenes Kormány* (március 2.). A *polgári kormány hatalmát tehát a petrográdi szovjetek elismerése szilárdította meg.* A megegyezés sem változtatott viszont azon a helyzeten, hogy a cárizmus összeomlása után *a szovjetek kezében volt a hatalom.* Az 1905–1907-es forradalom tapasztalatai alapján ugyanis rövid idő alatt az ország egész területén szovjetek alakultak és ezek a szervek a forradalmi tömegmozgalmak vezető, irányító szervei lettek, majd a katonaküldöttek szovjetjeinek a megteremtésével a hadsereg feletti ellenőrzést is gyakorolták. Minden katonai egység megbízottakat választott, akik a hadsereg felhasználása felett ellenőrzést gyakoroltak és a reakciós tisztikar tevékenységét megbénították. Jól mutatja a szovjetek jelentőségét a *Munkás-* és *Katonaküldöttek Egyesült (pétervári) Szovjetjének az 1. számú rendelete* (1917. március 1.), amely a hadseregben uralkodó feudális maradványok felszámolása mellett lerögzítette, hogy a katonai egységek politikai kérdésekben kizárólag a szovjeteknek kötelesek engedelmeskedni.

Gyakorlatilag a februári polgári demokratikus forradalom győzelmétől jelenlévőnek tekinthetjük tehát a *kettős hatalmat.* Az Ideiglenes Kormány és az Egyesült Szovjetek vezetőinek a megegyezése formailag is nyilvánvalóvá tette a különböző hatalmi szervek egyidejű fennállását. A helyzet áthidalására *„összekötő bizottságot"* hoztak létre az Ideiglenes Kormány és a Pétervári Szovjet között. A polgári kormányzat ezáltal időt nyert és fokozatosan megerősödött, majd hatályon kívül helyezte a Pétervári Szovjet 1. sz. rendeletét (március 7.) és hozzáfogott a hatalom megszilárdítá-

sához. A kormány szinte változatlanul vette át pl. a régi állami bürokráciát és a kormányzati szervek működésében is csak jelentéktelen változásokat eszközölt. A helyi önkormányzati szervek vezetői köréből pedig (jórészt földbirtokosokból) kormányzósági megbízottakat jelöltek a kormányzók helyébe. Megerősítették pozícióikban a régi bírákat, ügyészeket és a háború folytatására készítették elő a hadsereget.

A régi kormányzati szervek megőrzése, valamint az Ideiglenes Kormány bel- és külpolitikája világosan mutatta tehát, hogy *az orosz burzsoázia ismét képtelenné lett a polgári demokratikus állam megteremtésére.* A néptömegek forradalmi aktivitásától félve inkább a monarchiához történő visszatérés útját kereste, ami szükségszerűen a katonai diktatúrán keresztül vezetett. A kormányzat azonban keletkezése pillanatától súlyos válsággal küszködött, miután a forradalom által ismét felszínre vetett súlyos társadalmi, illetve nemzetiségi problémák megoldására nem törekedhetett és az imperialista háborús szövetséghez fűződő kapcsolatait sem tudta felszámolni. A kormány ily módon sorozatos politikai válságba keveredett és ezen a *koalíciós Ideiglenes Kormány megteremtése* (mensevik és eszer belépés 1917. május 2.) sem változtathatott.

Miközben Oroszország elnyomott népei a februári forradalom hatása alatt már az önálló államiság megteremtése felé indultak meg, az *Ideiglenes Kormány csak a németek által megszállt Lengyelország függetlenségét ismerte el.* A nemzeti felszabadító mozgalmak erőszakos eltiprásához szükséges erővel viszont nem rendelkeztek, ezért a helyi nacionalista irányzatokkal kerestek kapcsolatot. A nemzeti polgárság ugyanis a népmozgalmaktól félve sorra megelégedett az autonómiával és megtartotta kapcsolatát az Ideiglenes Kormánnyal. Ilyen előzmények után Oroszországban a demokratikus köztársaság felé vezető út végleges elzáródásával járt a júliusi válság, amely egyben a kettős hatalom megszűnését is jelentette.

Az orosz birodalmi jogfejlődés a polgári reformok után

A polgári reformok Oroszország jogéletében is jelentős változásokat eredményeztek, miután azok az új jogrend kifejlődése előtt álló akadályok egy részét végre elhárították. Kiemelkedő jelentősége volt ebben a jobbágyrendszer felszámolásának és a jobbágyreform következtében kibontakozó alapvető társadalmi átalakulásoknak. Oroszország népeinek a gazdasági-társadalmi viszonyaiban ezzel olyan méretű átalakulás zajlott le, amely lehetetlenné tette az elavult jogrend kizárólagos uralmát. A polgári reformok ezt a helyzetet fejezték ki és az új jogrend kiépítése előtt közvetlenül is megnyitották az utat.

Az orosz birodalom keretében élő népek modern jogrendjének kialakulásáról és uralkodóvá válásáról beszélünk tehát a 19. század utolsó harmadában. Következetes polgári forradalom hiányában mégis azt látjuk, hogy a birodalom új jogrendje csak fokozatosan tudott kiépülni. Önmagában sem a jobbágyrendszer felszámolása, sem a polgári reformok meghirdetése nem eredményezte tehát az új jogrend kizárólagos uralmát. A társadalmi átalakulás kompromisszumos jellegéből folyt, hogy az új jogrend domináns jellegét lerögzítő alaptörvény, *alkotmány nem született,* sőt az ismert jogelvek is csak a 60-as évek reformtörvényeinek a gyakorlati végrehajtása

útján tudtak felszínre törni. Mindebből arra lehet következtetni, hogy *a késleltetett polgári átalakulásnak a jogfejlődésre gyakorolt hatásáról különösen szemléltető képet nyújt az orosz birodalmi jogfejlődés.*

A reformok alapján születő orosz birodalmi jog nem egy társadalmi forradalom alkotása, hanem a cári bürokrácia munkájának a terméke volt. A régi, elavult jogrend tarthatatlanságának a felismerése alapján tehát a cárizmus önmaga kényszerült a tőkés viszonyokat kifejező jog elismerésére. A meglévő és a reformok alapján fejlődő jogi normák tehát a fennálló államhatalomtól nyerték jogerejüket. Ez az államhatalom azonban a földbirtokos osztály gazdasági-politikai befolyásának a lehető legteljesebb megőrzése mellett nyújtott csupán (elkerülhetetlen) engedményeket a fejlődő polgárságnak. A cárizmus tehát nem törekedett a történelmi (feudális) jog maradéktalan felszámolására, de nem vált az új jog kiépítésének az élharcosává sem.

A felülről végrehajtott reformok tehát az érlelődő forradalmi válságok hatása alatt keletkeztek és nem eredményezték a jogrend gyökeres átalakítását. Innen fakadt az orosz birodalmi jogfejlődés másik jellemzője a vizsgált korban, nevezetesen, hogy a *modern jog térnyerése nem fonódhatott össze a jogegységtörekvésekkel.* Így a jogi kodifikáció hiánya, illetve a haladás erőinek a jogalkotásból történő szinte teljes kirekesztése a polgári reformok után következő évtizedek jogfejlődésében is jellemző maradt. Ebben a sajátos történelmi helyzetben a *tőkés viszonyok* gyakran *összefonódtak a régi* (feudális) *jogelemekkel.* A korabeli orosz viszonyok jellemzőjévé lett, hogy a földbirtokosok fokozatosan alkalmazkodni törekedtek a tőkés termelés követelményeihez, a polgárság pedig a népi tömegmozgalmakkal szemben keresett védelmet a hatályos jogban. Gyökeresen új jog kialakítása tehát egy ideig lehetetlennek látszott. Így az *új jog szinte minden területen összenőtt a feudális maradványokkal,* és ez a tény a polgári reformok utáni orosz jogfejlődésben különösen nyilvánvalóvá lett.

A kor jogfejlődésére súlyosan ránehezedett a jobbágyrendszer maradványainak a továbbélése. A *megváltási rendszer* alapján kialakított „porosz"-mintájú felszabadítás ugyanis számtalan lehetőséget nyújtott a jobbágyi függőség, a feudális eredetű szolgáltatások és a jogegyenlőtlenség fenntartására. A volt jobbágyság ügyleti képességét ugyan általában elismerték, gyakorlatilag azonban még évtizedeken át súlyos korlátozások maradtak fenn. A földbirtokosok tulajdonjogát ismerték el elsődlegesen. A birtokosok csak arra voltak kötelezve, hogy a felszabadított lakosságnak juttatás útján adjanak át bizonyos földterületeket. Ez a tulajdonjogi átruházás a megváltási szerződések kötelező megkötésével jogilag bár befejezést nyert, mégsem nyertek a parasztok szabad rendelkezési jogot ingatlanaik felett, mivel a megváltás fennmaradó részének, valamint az állami kötelezettségek zavartalan behajtásának a biztosítása érdekében *fenntartották a faluközösségeket.* A közösség pedig továbbra is kollektív felelősséggel tartozott a megváltások és az adók teljesítéséért, sőt az alapvető jogelvek figyelmen kívül hagyását jelentette, hogy a közösséget saját akaratából nem hagyhatta el a paraszt akkor sem, ha a megváltást teljes egészében kifizette. Ilyen esetben csak a közösség beleegyezésével távozhattak el a tagok (1893. évi tv.) a közösségi jogosultságok térítés nélküli feladása ellenében.

A felszabadított lakosság állami kötelezettségei is *a jogegyenlőtlenség súlyos maradványait* juttatták kifejezésre. Jellemző pl., hogy az abszolutizmus megszilárdítása idején (I. Péter) bevezetett *„fejadó"* továbbra is fennmaradt a reformok után. Oroszországban tehát változatlanul „adózó rendnek" számított a parasztság, teljesen mentes volt viszont a fejadó alól a nemesség, a polgárság pedig bevallott tőkéjének megfelelően adózott. A reformok hatása alatt egyébként gyors ütemben folyt a földesúri gazdaságoknak tőkés gazdaságokká történő átszervezése, a tőkehiány és a leküzdhetetlennek tűnő gazdasági elmaradottság azonban nem tette lehetővé e téren a gazdálkodás régi formáinak a gyökeres felszámolását. *Kialakult ezért a* robotgazdálkodás *meghosszabbítására irányuló törekvés,* ami a maga valóságában jelentkezett már a megváltási szerződések megkötése idején, amidőn ideiglenesen elkötelezetteknek tekintették a jobbágyokat és a megszokott szolgálatokat, illetve kötelezettségeket követelték meg tőlük. Így a reformok után következő évtizedekben a robotrendszer megőrzésének az új módozatai fejlődhettek ki.

A reform többek közt azzal az eredménnyel járt, hogy több millió parasztgazdaság életképtelen körülmények közt önállósult, miután a földbirtokosok a telekföldeket különböző jogcímeken megcsonkították és a paraszti gazdaság számára nélkülözhetetlen erdők, legelők, stb. jelentős részét végleg magukhoz ragadták. A felszabadított lakosság ilyen körülmények között hosszú évtizedekre kiszolgáltatottja maradt a nagybirtokosoknak, mivel a legelő- és az erdőhasználathoz csak az ún. *ledolgozási rendben* juthatott. Egyes kormányzóságokban ez olyan méreteket öltött, hogy a *nagybirtok egész termelő tevékenységét a ledolgozásra építették.* A mezőgazdaság átalakulásával persze fokozatosan visszaszorult a ledolgozási rendszer, de még a legfejlettebb kormányzóságokban sem tűnt el végleg az 1917. évi forradalmak győzelméig.

A 19. század utolsó harmadában a tőkés jogrendre való átmenet fokozatosan felgyorsulni látszott, de ezzel párhuzamosan *tovább élt* a megváltási műveletbe burkolt *robotrendszer,* mint a feudalizmus legsúlyosabb maradványa. A jogegyenlőség és a szerződéses szabadság elvét mindez korlátok közé szorította, miután a ledolgozási rendszerben és más mezőgazdasági munkaviszonyokban is a nyílt jogegyenlőtlenség maradványai éltek tovább. Sőt a birtokosok most már egy sor új jogot nyertek pl. a munkaszerződések formális indokok alapján történő felbontására és a munkavállalók bírságolására (1886. évi mezőgazdasági munkástörvény). A munkavégzés megtagadása esetén pedig a birtokosok rendelkezésére állt a békebírák és a karhatalom adminisztratív kényszere.

A felgyorsult társadalmi-gazdasági átalakulás ellenére a modern jogrendre történő *áttérés kompromisszumos jellege* szinte a *jog minden ágában* továbbra is *éreztette hatását.* A polgárok joghelyzetében pl. a *feudális eredetű* megkülönböztetések, rendi, nemzetiségi és vallási *diszkriminációk érvényesültek,* a földesúri birtokok elidegenítését, szabad forgalmát pedig a nemzetiségi visszaváltási jog korlátozta. A lengyelek, zsidók stb. ingatlanszerzési és haszonbérleti jogait korlátozó rendelkezések is érvényben maradtak.

A magánjogban különösen sok feudális maradvány nyert elismerést és azok fokozatosan összefonódtak a jogi kodifikáció nélkül kibontakozó polgári jog anyagával. A *rendi tagozódás alapján kifejlődő gyámsági jog* pl. szinte változatlanul ment át a reformok után a következő évtizedek jogfejlődésébe. Hasonlóan a cárizmus teljes megsemmisüléséig fennmaradt az *egyházi anyakönyvezés,* az önkényuralommal szorosan összefonódó keleti keresztény egyház pedig kiváltságos helyzetének megőrzésén túl, továbbra is uralkodó tényező maradt a családjogi viszonyok rendezésében, mi-

után a házassági perek változatlanul az egyházi bíróságok elé tartoztak. Valójában tehát a fejlődő tőkés viszonyok sem tudták áttörni a nő jogilag alárendelt helyzetét, mivel a házassági kötelékben élő nő jogképességét korlátozó szabályok éltek tovább.

A reformok által megnyitott polgárosult jogfejlődés azonban a büntetőjog szférájában is csak fokozatosan tudta visszaszorítani az elavult jog szabályait. Ezt jelzi mindenekelőtt, hogy az alapjában feudális jellegű 1846-os Btk. továbbra is érvényben maradt, normáit azonban fokozatosan az új követelményeknek megfelelő szabályokkal helyettesítették. Az egymást követő forradalmi válság leküzdésében egyre nagyobb szerepet játszott ez *a büntetőjog*, és így a népmozgalmak elleni megtorlás újabb eszközei nyertek törvényi megfogalmazást. A feudális eredetű büntetőjog gyökeres felszámolását célzó *jogi kodifikáció* azonban *e téren sem jelentkezett*. Ellenkezőleg, a 80-as évek jogalkotása inkább csak a tőkés termelési és tulajdonjogi viszonyok védelmét szolgáló új törvények és a régi Btk. normáinak az összeegyeztetését szorgalmazta. Jellemző pl., hogy a testi büntetések alól a kiváltságos rétegek (papság, nemesség, „kiváló polgárok") általában mentesültek, a parasztok által elkövetett kisebb súlyú bűncselekmények megtorlásában azonban még mindig megmaradt a botbüntetés alkalmazása. A kényszermunkára ítéltek körében viszont szinte korlátlanul alkalmazták a testi fenyítéseket („Megtorló és javító büntetésekről" szólót, 1885), így Oroszországban még a század végén is újabb törvényekkel kellett korlátozni a feudális eredetű megtorló eszközök alkalmazását.

A reformok útján kifejlődő *modern jog* további *előrehaladásának súlyos akadálya lett a 80-as évek elején jelentkező* politikai reakció és az ún. *„ellenreformok"* is. Az anyagi helyzetében megrendült birtokos nemesség ugyanis az elavult jogrendhez történő visszatérést és az egyre erőteljeseben ható modern jogelvek felszámolását követelte. Így a reakciós erők az államéletben megőrzött politikai befolyásukat, felhasználva igyekeztek aláásni a polgári jellegű reformtörvények vívmányait. Formailag a kormányzat is támogatta a reakció törekvéseit, és ennek eredményeként a század utolsó évtizedeiben a jogalkotás újabb értelmetlen erőfeszítéseket tett a feudális maradványok megőrzése érdekében. *Megkísérelték* pl. a *rendi előjogok visszaállítását* (választójog), az *esküdtbíráskodás korlátozását* és a kivívott *polgári szabadságjogok felszámolását*. A politikai reakció és az ellenreformok mégsem eredményezhették a feudális jog restaurálását, miután az árutermelő viszonyok feltartóztathatatlanul továbbfejlődtek és a cári jogalkotás lépésről lépésre meghátrálni kényszerült főként az ipari és a banktőke növekvő igényei előtt. Így az „ellenreformok" sem akadályozhatták meg a tőkés tulajdonviszonyok, az áru- és hitelviszonyok gyors térhódítását. Jó példa erre, hogy rövid néhány évtized leforgása alatt pl. a birtokos nemesség kezében lévő föld több mint 30%-a ment át tőkés tulajdonba. A tőkehiánnyal küzdő kis- és középbirtokok nagy része tehát megsemmisült, a felszabadított lakosság tömeges elszegényedése pedig a bérmunka alkalmazásának a további kiszélesítését eredményezte.

A modern jog térhódítása. Monopolizálódás

A bérmunka alkalmazása és az árutermelés a reformokat követő évtizedekben ugrásszerűen megnövekedett az orosz birodalom területén. A bányászat és a tőkés ipar nagy léptekkel haladt előre, és ennek eredményeként kialakult egy viszonylag erősen koncentrált munkásosztály. A tőkés nagyüzemek ugyanis egyre nagyobb tömegben kapcsolták magukhoz a poroszutas felszabadítás útján elszegényedő lakosságot. A *bérmunka jogi szabályozása,* a munkásság gazdasági és jogi helyzete azonban *hosszú ideig rendezetlen maradt* Kelet-Európa hatalmas kiterjedésű birodalmában, sőt az elavult jog alapján helyenként tovább éltek a jobbágy (gyári) munka megalázó feltételei, másutt a tőkések által diktált, nyomasztóan terhes munkafeltételek alakultak ki. A félfeudális viszonyok tehát csak fokozták a lehetőségét annak, hogy a nincstelen tömegeket gazdaságilag és jogilag is teljesen kiszolgáltatott helyzetbe taszítsák. Az ipari proletáriátus első ösztönös megmozdulásai azonban a reformokat követő években már jelentkeztek. Ennek eredményeként viszonylag korán megszülettek az első sztrájkrendeletek (1870), de a kormányzat ezúttal még nem a bérmunka kiaknázásának korlátozását tekintette feladatának, hanem a sztrájkmozgalmak büntetőjogi megtorlását.

A munkás tömegmozgalmak ereje azonban a 80-as évek elejétől fokozatosan kikényszerítette a *gyári munkafeltételek jogi rendezését.* A kormány a tömegsztrájkok megelőzése érdekében a női és gyermekmunka korlátozásához fogott. Az első ilyen rendelkezések a gyermekek éjjeli foglalkoztatását tiltották meg (1882) és gyári felügyelőket állítottak a tilalom betartásának az ellenőrzésére. Újabb tömegmegmozdulások azonban a gyári munkaviszonyok általánosabb rendezését is rövidesen kiváltották. Így a foglalkoztatott gyermekek kötelező oktatásáról szóló intézkedések (1884) bár a tőkések érdekeit is szolgálták, az idevágó újabb rendelkezések azonban már a nők és gyermekek éjszakai munkáját végleg megtiltották (1885). A gyárosok viszont ezeket a rendelkezéseket még hosszú ideig figyelmen kívül hagyták és az ebből esetenként keletkező jogvitákat a bíróságok előtt könnyen befolyásolták.

A bérmunkás–tőkés viszonyokba történő erőteljesebb beavatkozást jelentette az *1886-os gyári törvény is,* amely a munkásokra kivethető bírságokat szabályozta. Egyidejűleg a gyári felügyelők hatáskörét is kiszélesítették, és növelték az idevágó rendeletek betartásának az ellenőrzését. A tőkés érdekeket azonban ezúttal sem tévesztették szem elől, miután az elavult büntetőkódex számos új rendelkezéssel egészült ki a gyári törvényekkel egyidejűleg és egyre fokozódó büntetőjogi megtorlást helyeztek kilátásba az ipari sztrájkok és „rendzavarások" miatt. Valójában tehát csak a századfordulót megelőzően kényszerült rá a kormányzat, hogy a *munkaidő általános rendezését* végrehajtsa (1897. évi gyári tv.)

Az európai államok nagy részében már a 8 órás munkaidő kialakításáért folyt a harc, Oroszországban ugyanakkor még csak a 11 és félórás munkaidő lerögzítésére került sor. Látható továbbá, hogy a gyári törvények létrehozása és azok végrehajtása a politikai reakció útvesztőin keresztül haladt. Az államhatalom ilyen irányú intézkedését ugyanis a nagytőke szolgálata és az önkényuralom megőrzése vezette. A néptö-

megek aktív harca nélkül viszont még e korlátozott jelentőségű törvények sem születhettek volna meg.

A tőkés termelés és a piaci kapcsolatok kiszélesedése egyébként általában megnövelte a *polgári jog* szerepét, az áruviszonyokban tehát egyre kevesebb lehetőség maradt az elavult jogi normák alkalmazására. Ezen a területen főként a külföldi tőkebehatolás, de a hazai pénzarisztokrácia is engedményekre tudta kényszeríteni a cárizmust. Így a század utolsó évtizedeiben egymást követték azok a törvények, amelyekben a kifejlődő bankok, kereskedelmi és ipari társaságok működésének a lehetőségeit terjesztették ki. Rövidesen *felmerült a burzsoá magánjog egységes szabályozásának a szükségessége is,* a szerkesztőbizottság évekig tartó előkészítő munkája mégis eredménytelen maradt. Nyilvánvalóvá lett ugyanis, hogy az elavult jog maradványaihoz való ragaszkodás lehetetlenné tette a polgári jog egységes szabályozását. Egyidejűleg a klasszikus polgári jog törvénykönyvben való lerögzítésének az akadályává lett a *monopóliumok megjelenése* is. Ilyen körülmények közt a polgári törvénykönyv megteremtésének az ügye végleg háttérbe szorult, ugyanakkor a tőkés monopóliumok egyre erősebb befolyást szereztek az államéletben és a jogalkotás irányát is megváltoztatták. Számukra pedig a haladó jogelvek meghonosítása és a jog egyes ágainak az egységes szabályozása már nem volt célszerű, miután a nyersanyagforrások kiaknázására és a piacok monopolizálására irányuló törekvéseiket a kormányzat más eszközökkel (koncessziók) biztosította.

Szembetűnő tehát, hogy Oroszország jogfejlődése a monopóliumok kialakulása következtében megoldhatatlan ellentmondásokba keveredett. Ebben a térségben ugyanis a kifejlődő *monopolizálódás a felemás jogrend szétfeszítőjeként jelentkezett.* A gazdasági életben tehát a külföldi tőke és a monopóliumok akarata vált elsődlegessé, míg más területen zavartalanul éltek tovább a feudális maradványok. Az új jogrend kiépítése tehát ismételten elakadt és a társadalom legreakciósabb erőinek kedvező kaotikus állapotok között a *jogbizonytalanság jelentkezett.* Ezzel egyenes arányban nőtt a néptömegek elleni adminisztratív elnyomás, fokozódott a büntetőjogi megtorlás. E törekvéseket Oroszországban sem alkotmánytörvények, sem lerögzített jogi biztosítékok nem akadályozták. Az orosz birodalom jogrendje ezzel ismét válságba jutott, a belőle kivezető utat pedig csak a polgári demokratikus forradalom következetes végrehajtása jelenthette volna. Az imperializmus körülményei közt jelentkező orosz polgári demokratikus forradalmak azonban eleve bukásra voltak kárhoztatva.

A megkésett polgári demokratikus forradalom hatása

A megkésve jelentkező *polgári demokratikus forradalom* Oroszországban persze ismételten *felvetette a jogfejlődés megoldatlan problémáit.* A liberálisok törekvései közt azonban első helyen állt a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztása, illetve az alkotmányos monarchia megteremtésére való törekvés, amely a vagyonosok számára a jogalkotásban történő közvetlen részvételt biztosította volna. Hasonlóan merev egyoldalúság jellemezte a születő polgári pártokat, amelyeket a monarchiához

való hűség és az elvakult népellenesség tartotta össze. Viszonylag korán felrémlett tehát, hogy a *kormányzat népellenessége ismét lehetetlenné teszi a polgári jellegű jogrend következetes kiépítését* és a feudális maradványok leküzdését.

Az 1905–1907. évi polgári demokratikus forradalom azonban a széles néptömegek növekvő aktivitását hozta felszínre. *A forradalmi tömegmozgalom* pedig a liberálisok célkitűzéseit messze meghaladva a *cárizmus megdöntését,* a társadalmi rend gyökeres átalakítását és a polgári szabadságjogok lerögzítését követelte. A jogrend következetes átalakításának az ügyét tehát a néptömegek képviselték, a cárizmus képviselői viszont a liberálisokkal történő megegyezés lehetőségét keresték. A jogalkotásban való részvétel kiterjesztésével pl. már a forradalom kezdeti periódusában a liberálisok megnyerésére törekedtek, majd az október 17-i manifesztumban meghirdetett törvényhozó állami duma létrehozásának az ígérete alapján a tömegekkel történő nyílt szembefordulásra ösztönözték a polgárságot. Így a forradalom erőinek a további megosztását eredményezte a polgári szabadságjogok proklamálása is.

A manifesztum megjelenése után a *liberális polgárság ellenforradalmisága persze egyre nyilvánvalóbb lett.* A jogrend gyökeres átalakítása pl. többé fel sem merült a polgári pártok törekvéseiben, mert láthatóan megelégedtek a szabadságjogok semmitmondó ígéreteivel is. A cári bürokrácia ezek után minden erejét koncentrálva eltiporta a néptömegek forradalmi megmozdulásait és a jogrend gyökeres átalakításának az ügyét is félretette. Így *csak a polgári szabadságjogok szánalmas maradványai vészelték át a decemberi fegyveres felkelés időszakát.* Valójában tehát a szabadságjogok alkotmányos biztosítása helyett különböző formális rendelkezésekkel tettek eleget a manifesztumban lerögzített ígéreteknek. A *sajtóról szóló ideiglenes rendelet* (1905. november 24.) eltörölte pl. az időszaki kiadványok előzetes cenzúráját, de egyidejűleg biztosította a közigazgatási hatóságok zárolási jogát a „közrend nyugalmát" veszélyeztető sajtótermékek ellen. A *cenzúra* gyakorlatilag a birodalom nagy részén változatlanul megmaradt, mivel e rendelkezés csak a városi nyomdák időszaki kiadványaira vonatkozott. Ezen túl a „veszélyes" sajtótermékek elleni kötelező bűnvádi eljárás lerögzítése a kormányzat teljes biztonságát volt hivatva szolgálni.

Az *egyesülési jog* gyakorlati megvalósítása is hasonló sorsra jutott, miután az idevágó rendelet csak a tömegekkel történő véres leszámolás időszakában jelent meg (1906. március 4.). A rendelet előzetes engedély nélkül lehetővé tette ugyan az egyesületek létrehozását, de kötelezte a belügyminisztert, hogy a „köznyugalmat" veszélyeztető egyesületeket adminisztratív úton tiltsa be. Az egyesületek alapszabályait szigorú ellenőrzés alá vetették és feloszlattak minden olyan szervezetet, amely az előzetesen jóváhagyott alapszabályzattól eltérő tevékenységet fejtett ki. Gyakorlatilag bármilyen egyesületet fel lehetett oszlatni ilyen körülmények között, így a szakszervezeteknek megtiltották a politikai célkitűzések kialakítását és az állami alkalmazottak körében lehetetlenné tették működésüket is.

Hasonló rendelkezések születtek a *gyülekezési jog* vonatkozásában, amelyek a nyilvános gyűlések megtartását a kormányzók, illetve a városi végrehajtó szervek engedélyéhez kötötték. Így a gyülekezési jogot az előzetes bejelentési kötelezettség és a karhatalom helyszíni ellenőrzése szinte lehetetlenné tette. A rendőrség közvetlen beavatkozási jogot nyert pl. minden konkrét esetben, ha a gyülekezés a büntető

törvényekkel vagy általában a „köznyugalommal" ellentétben állt. A közigazgatási szervek mindenhatósága tehát szinte teljes egészében felszámolta a manifesztumban meghirdetett szabadságjogokat. Nemcsak a polgári szabadságjogok alkotmányos lerögzítése maradt el ezek után, de az elavult jogrend átalakítása is lehetetlenné vált. Annál nagyobb aktivitást mutatott a jogalkotás *a büntetőjogi megtorlás kiszélesítése* területén.

Az *új büntető törvénykönyv* tervezete még a forradalom előtti években (1903) elkészült. E tervezetből most a politikai bűncselekményekről szóló fejezetet sietve életbe léptették, és újabb megtorló intézkedésekkel is kiegészítették azt a forradalom alatt. A parasztságnak a forradalomtól való távoltartása érdekében pl. a gyűlölt *egyetemleges felelősséget is felújították*. Az ipari sztrájkokról szóló rendelkezéseket pedig a fegyveres felkelés időszakában egészítették ki, majd azt a forradalom hanyatló periódusában a mezőgazdasági munkásokra is kiterjesztették. A *hadiállapotról* szóló rendelkezések egész sora jelent meg a megtorlás időszakában, amelyek a nyers erőszak törvényesítését szolgálták.

Az 1905–1907. évi forradalom mégsem tűnt el nyomtalanul a kérészéletű orosz birodalmi jogrend történetéből. Ezt mutatják pl. a feudális maradványok felszámolását szolgáló intézkedések. Még a forradalom idején elismerni kényszerültek pl. a megváltási rendszer tarthatatlanságát és a megváltási kötelezettséget előbb felére csökkentették (1906. január 1.), majd végleg megszüntették (1907). Az állami dumák parasztképviselőinek a radikális reformtörekvéseit megelőzve az állami tartalékföldek eladásával is kísérleteztek, majd lehetővé tették a kisparaszti gazdaságoknak a faluközösségekből történő szabad kiválását (1906. augusztus–szeptember).

Az ún. *Sztolipin-féle földtörvények* kezdetét jelentették ezek az intézkedések. A kormányzat ugyanis a forradalom letörése után gondolni sem akart már a földesúri földtulajdon kisajátítására és a demokratikus földosztásra. Még a leginkább liberálisnak tűnő alkotmányos demokrata (kadet) párt is csak a földesúri föld egy kis részének az „igazságos megváltása" ellenében történő felosztását szorgalmazta, az önkényuralom és az ellenforradalmi erők sajátos történelmi összefonódása azonban még e szerény reformokat is lehetetlenné tette. Végül Sztolipin a III. állami dumát már kellő engedelmességre tudta kényszeríteni ahhoz, hogy a polgári demokratikus forradalomtól várt *földkérdést* a reakció számára legkedvezőbb módon megoldja. Így az 1910-ben beterjesztett második földtörvényét a duma szavazógép módjára elfogadta. Ez a törvény pedig *kötelezővé tette a kisparaszti gazdaságok végleges elkülönítését* és a *faluközösség felszámolását*. A nyomorúságos paraszti gazdaság ezzel felszabadult a feudális eredetű kötöttségek alól, de életképtelensége következtében pusztulásra volt kárhoztatva. A kormányzat tehát elérte célját, mivel a paraszti birtok áruvá tétele a tőkés gazdálkodásra áttérő gazdag parasztság kialakulásához és a nincstelen tömegek szabad bérmunkássá válásához vezetett. Valóban a tőkések nagy igyekezettel vásárolták fel a piaci forgalom tárgyává vált ingatlanokat és gyors ütemben építették ki a bérmunka rendszerére alapozott mezőgazdasági nagybirtokokat.

A kormányzat jól tudta, hogy önző törekvései a legszélesebb néptömegek teljes kifosztásával jártak. Ezért a tönkrementek százezrei számára *telepítési akciót* szerveztek a lakatlan távolkeleti és szibériai területeken. A telepítés ugyanis átmenetileg

lehetetlenné tette a kifosztott lakosság forradalmi fellépését, majd a fizikai megsemmisülés elől visszamenekülő lakosság fokozatosan felszívódott az ipari munkásság soraiba. Az *orosz birodalom jogrendjének a militarizálódását hozta az első világháború* kitörése, miután a kormányzat nyomban rendkívüli állapotot hirdetett az ország egész területén (1914. június 24.), és a polgárokra is kiterjesztette a hadbíróságok jogkörét. A tömegmozgalmak eltiprását és a polgári szabadságjogok felszámolását jelentette továbbá az a belügyi szerveknek adott felhatalmazás (1916. szeptember 1.), amely mindennemű „nemkívánatos megmozdulás" adminisztratív úton történő elfojtását szorgalmazta. Büntetőügyekben egyébként is a gyorsított (katonai) ítélkezés bevezetésére került sor, amely a befejezetlenül maradt kodifikáció reputációjának a további csökkenését hozta. A *magánjog egész területét pedig az állami beavatkozások* és a *különböző hadi kényszerintézkedések tették bizonytalanná.*

A megkésett polgári átalakulás jogrendjének a legsúlyosabb válsága érlelődött tehát a vázlatosan felidézett körülmények között, amit a Februári Forradalom nyomán keletkező polgári kormányzat bizonytalan lépései próbáltak feltartóztatni. Így a gyűlölt (gyorsított) büntetőbíráskodás felfüggesztése, a különleges bíróságok jogkörének a korlátozása és a halálbüntetés megszüntetése még a néptömegek körében is illúziókat kelthetett. Ezek a jobbára deklaratív jellegű jogalkotási aktusok azonban a vallási és a nemzetiségi diszkriminációk érvénytelenítése után elapadni látszottak. Sőt a kettős hatalom még véget sem ért, a kormány máris visszaállította a gyorsított büntetőbíráskodást és a halálbüntetés ismételt alkalmazására (1917. június 12-től) is sor került. Egyidejűleg került nyilvánosságra az „állam nyugalmát veszélyeztető" bűncselekményekről szóló rendelet, amit a kormány kivételes törvénynek szánt, hogy általa mindennemű erőszakos cselekménynek elejét vegye. Valójában tehát a jogrend tartalmi átalakítása helyett – főként a júliusi válságot követően – a polgári szabadságjogok leplezetlen felszámolása került előtérbe. Így a *népellenes rendszer válsága kiküszöbölhetetlen maradt és annak összeomlása végleg maga alá temette a feudális elemekkel átszőtt orosz birodalmi jogrendet.*

Huszonegyedik fejezet

A délkelet-európai népek jogrendje a kisnemzeti szuverén államiság korszakában

Irodalom

Ercuta, P.: Die Genesis der modernen Kapitalismus in Rumänien. Leipzig, 1941.

Firoiu, D. V.: Istoria dreptului Românesc. Bucureşti, 1970.

Vilfan, S.: Rechtsgeschichte der Slovenien bis zum Jahre 1941. Zagreb, 1968.

Andrejev, M.: Isztorija na bölgarszkata burzsoazna dözsva i pravo. Szofia, 1975.

Zlatincsev, J.: Borbata za trudovo zakonodatel'sztvo v Bölgarija (1878–1944). Szofija, 1961.

Horváth Pál: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Budapest, 1979.

Uő.: Das erste ungarische, Strafgesetzbuch als Modell (Beiträge zur Beurteilung der historischen Rolle des Csemegi-Kodex vom Jahre 1878), in: Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae. 27. (3–4) pp. 307–317., 1985.

* * *

Eleddig a jogtörténetírás nem sok figyelmet szentelt azoknak a jogrendszereknek, amelyek Délkelet-Európa térségében a 19. század második harmadában – hazai jogfejlődésünkkel párhuzamosan – kifejlődtek. Valójában pedig ezek az alapjában polgári jellegű jogrendszerek álltak közel a hazai jog fejlődéséhez, esetenként pedig az osztrák–magyar jogminta közvetlen hatása is ebben a térségben lelhető fel.

Vizsgálódásaink már a szóban forgó jogrendszerek kiépülésének korszakában igazolták a történelmi kölcsönhatások jelenlétét. Fejlett jogminták bevétele nyomán születtek ezek a jogrendszerek, mégis a konkrét társadalmi-gazdasági követelmények hatása alatt a késleltetett jogcsoport jellegzetességei váltak uralkodóvá. Kiépítésükre olyannyira későn kerülhetett sor, hogy az már a modern klasszikus jog tartós virágzására nem adott lehetőséget. Helyi eltérésekkel a jog megkettőződése is tartósan jelen volt, de a feudális jog irányában adott kompromisszumok kialakításának már kifejezetten a porosz–német, osztrák–magyar és az orosz birodalmi jogminták szolgáltathattak alapot. A térség társadalmi-gazdasági fejlődésében meglévő szintkülönbségek és az újjászülető jogi kultúra összetettsége is kedvezett továbbá a specifikumok fennmaradásának, de az alapjában tőkés jellegű árutermelő jog fokozatos térhódítása megmásíthatatlanul haladt előre. Innen fakadt, hogy *a Kontinens délkeleti területein a 19. század utolsó harmadában is napirenden maradt a modern jog kiépítésének ügye,* jelezvén a folyamat lezáratlanságát, amely a jogcsoport egészében ható törvényszerűségként jelentkezett. Az adott történelmi folyamat analóg volta, esetenként a hazai jog fejlődésével való közvetlen kapcsolata tehát felettébb hasznos lehet világképünk hiányos elemeinek kitöltésében. Még ennél is fontosabb azonban azoknak a közelállóan analóg folyamatoknak a felismerése, amelyek a modern kapitalizmus újabb szakaszának közelségében vagy annak közvetlen hatása alatt zajlanak a környező népek jogfejlődésében.

Nyilvánvaló, hogy a Kontinens keleti területein lényeges kronológiai eltérésekkel jelentkeztek az imperializmusra való áttérés jelei a jog fejlődésében. A porosz–német, osztrák–magyar, illetve az orosz birodalmi jogban is szemmel láthatók az áttérés időbeli eltolódásai. Az árutermelő gazdaság monopolizálódása, a protekcionizmus talaján sarjadó kartellizálódás, még inkább a finánctőke deformáló szerepét tekintve gyakran a soknemzetiségű birodalmak keretein belül is számottevő eltérések alakultak ki. *A délkelet-európai jogrendszerek* viszont – főként az ipari forradalom megkésése és deformálódása következtében – *csak a századforduló körül, illetve a 20. század első évtizedeiben módosultak kifejezetten a tőkés gazdaság monopolizálódásának hatása alatt.* A vitathatatlanul imperialista jellegű külső hatások azonban már a 70-es évek végén megjelentek a Balkánon és eleve deformáló szerepet játszottak a megoldhatatlan társadalmi problémákkal terhes jogrendszerek fejlődésében.

A monopolizált árutermelő gazdaságra való áttérés tehát ebben a térségben a külső tényezők különleges történelmi szerepét állította előtérbe, de újjáélesztette a nemzetállam jogalkotásához fűződő történelmi illúziókat is. Ezek a külső tényezők azonban eleve meggyengítették az államhatalom jogalkotó szerepét, megalázó pénzügyi és gazdasági függőségbe taszították az adott országokat és tartósan elgáncsolták az egységes nemzeti piac testére szabott jog kiépítésének folyamatát is. A gazdaság a fiatal polgári nemzetállamok határán belül és kívül egyaránt a külföldi tőke szinte korlátlan vadászterületévé vált. A *jogalkotás* iparvédő (protekcionista) törvényekkel sem tudta feltartóztatni ezt a negatív irányú fejlődést, miután maga *is a külföldi tőke befolyása alá került.* A felszabadult népek tehát alighogy legyűrték a Porta által meghonosított kapitulációk pusztító hatásait, maguk is a koncessziók áldozataivá lettek, amelyeket most már az uralkodó körök kínáltak fel a monopoltőke érdekeit képviselő hatalmak irányában. Az állami koncessziók már a 80-as években meghatározó szerepet töltöttek be a polgárosodó délkelet-európai társadalmak fejlődésében és a jogrend további változásaiban is deformáló tényezőként hatottak. Hatásuk alatt kialakult egy sajátos jogbizonytalanság, a kodifikált jog elvesztette tekintélyét, és a kormányzatok szükségintézkedései nyomán áttekinthetetlenné vált a joggyakorlat. A külföldi tőke magához ragadta a hitelélet irányítását, a közlekedés (vasútépítés) és hadseregfelszerelés minden lehetőségét, a korrupció melegágyává silányítva a jogalkotást csakúgy, mint a joggyakorlatot. Délkelet-Európa térségében tehát a modern *jogrendszer viszonylag korán elvesztette stabilitását,* más esetben a klasszikus értelemben vett jogbiztonság pedig ki sem alakulhatott. Ebben a térségben tehát a késleltetett jogcsoport egészéhez képest is korai jelenséggé vált a klasszikus jogelvek feladása, illetve az alkotmányos garanciák meglazulása. A szerződéses szabadság, a jogegyenlőség vagy akár a személyes szabadsághoz fűződő anyagi és eljárásjogi garanciák is üres formává merevedtek a monopolkapitalizmus hatása alatt, sőt ezeknek a jogelveknek a visszafejlesztése is gyakran már az orosz birodalmi „ellenreformok" reakciójába csaphatott át még a 19. század lezárultát megelőzően.

A kodifikált jog az áttérés időszakában

Az árutermelő (tőkés) gazdaság térhódításának eredményeként a kontinens keleti felében kialakult, késleltetett jogrendszerek is felhasználni kényszerültek a kodifikációban rejlő lehetőségeket. A jog egyes ágazataiban születő szabályozás általában összefonódott a jogegység megteremtésére irányuló törekvéssel, a burzsoá törvényesség legelemibb feltételeinek kialakíthatóságával és az új társadalmi viszonyok biztonságával. Ennek ellenére a késleltetett burzsoá jogcsoport keretein belül – a jogi kodifikációt illetően – nagyon is eltérő fejlődési tendenciák bontakozhattak ki, ismét csak az áttérés módjában kialakult történelmi feltételek különbözősége alapján. A típusjegyeket kiformáló porosz–német, osztrák–magyar, illetve orosz birodalmi viszonyok között *a kodifikáció csak fokozatosan juthatott előre,* ami főként a polgári jogi törvénykönyvek hiányában jelentkezett. Ezen a területen főként a politikai hatalmát átmentő földbirtokos osztály védte még sikerrel az ún. történelmi kiváltságait és csak fokozatosan hátrálva nyílott lehetőség arra, hogy a feudális maradványok konzerválása mellett az árutermelő gazdaság igényeit kifejező törvénykönyvek szülessenek. Ennek a sajátos történelmi körülménynek a *kísérőjelenségévé lett a kereskedelmi törvénykönyvek kronológiai elsőbbsége* és a bányászat, az ipar, illetve a hitelviszonyokra vonatkozó törvényeknek az elkülönülése. Az adott jogalkotó hatalomnak közvetlenebb érdekeltsége fűződött viszont az anyagi büntetőjogi és eljárásjogi viszonyok egységes szabályozásához. Egészében szembetűnő, hogy az újjászülető polgári nemzetállamokat a megoldatlan társadalmi és nemzeti problémákkal, illetve az elmaradottság leküzdésére irányuló törekvésekkel összefüggésben a jogalkotásnak eme magasabbrendű formáihoz fokozottabb várakozás kötötte. Még a jogtudó értelmiség hiányát is áttörte ez az igény és a fejlett Nyugat jogmintáinak az adaptálása útján a kodifikáció szinte általános törekvéssé vált – a polgárosodás viszonylagos fejletlensége ellenére – megelőzve e téren a porosz, az osztrák és az orosz birodalmi jogalkotást is. Különösen szembetűnő ez a jelenség az Egyesült Román Fejedelemség jogalkotó törekvésében, amely már a „dolgos fejedelem" korszakában úgyszólván a jogrend egész terrénumát magával ragadta.

A *Cuza által alkotott* anyagi büntető és magánjogi törvénykönyvek, illetve a processzuális jogi *kodifikációk valóságos korszakhatárt* (1864, 1865) *szabtak,* miután a jobbágyrendszer felszámolásával is egybeestek. A Porta alól felszabadult területek és a fent említett soknemzetiségű birodalmak jogrendje közé ékelt alrégió átmeneti jellegét azonban már a kodifikáció teljességére való törekvés is kifejezésre juttatja. Egyik oldalról a Ptk.-t követően születő Kereskedelmi Törvénykönyv (1887) jelzi, hogy a román társadalom nem a tipikusan balkáni úton halad, másik oldalról az elkülönülő ipartörvény (1887), illetve a bányatulajdon (1895) és a hitelviszonyok szabályozása (1894–1911) pedig egy tipikusan kelet-európai jellegű reakciós osztályszövetség jelenlétét is bizonyítja. Ez a jelenség viszont az adott alrégió fejlődését korszakunk végéig beárnyékolta, ezért tűnik célszerűnek, hogy a délkelet-európai jogcsoport összetevőinek sorrendjét elsőként a kodifikált román jog területén lezajlott változásokkal szemléltessük.

Az Egyesült Román Fejedelemség társadalma a nemzetállam megteremtését követően tartósan megőrizte azokat a jellemzőket, amelyek még az áttérés idején alakultak ki és a felemelkedő polgárság, valamint az árutermelésben érdekelt földbirtokos

osztály szövetségében jutottak kifejezésre. A belga–francia–olasz jogmintákra támaszkodó *1864. évi román Ptk.* jól szolgálta azoknak az osztályoknak az érdekeit, amelyek a politikai hatalom megragadásán túl a fejlődő tőkés gazdaság lehetőségein is osztozni kényszerültek. A *törvénykönyv a gazdasági individualizmus talaján állva* az alapvető termelőeszközök birtokában lévők gazdasági pozícióit szilárdította meg. A bojári nagybirtok árutermelő gazdasággá vált, és az egyidejűleg végrehajtott poroszutas jobbágyfelszabadítás nyomán az áttérés minden terhét a néptömegekre háríthatta. A megváltás és az átmeneti paraszti szolgáltatások közigazgatási úton történő behajthatósága által (1866) a Törvénykönyv látszólag érintetlen maradt, valójában azonban ezek a lépések eleve oda vezettek, hogy a releváns magánjogi viszonyok tekintélyes hányada a gazdasági szabadság bástyáin kívül rekedt.

A kodifikált polgári jog a föld feletti korlátlan magántulajdonjog kizárólagosságát és teljességét hirdette, az elnyomorodó paraszti gazdaság azonban csak a kötelezettségek lerovása után szerezhetett föld feletti rendelkezési jogot. A feudális eredetű, illetve a kifejezetten polgári jellegű jogok megkettőződésére utal az is, hogy az Egyesült Román Fejedelemségben csak jóval a Ptk. után született meg a céhek felszámolását tárgyaló törvény (1873), az *1887*-ben kiadott *kereskedelmi törvény* pedig már *az áruforgalmi jog elkülönülését eredményezte*. A román Ptk. tehát az új jogrend megalapozásának szintjén konzerválódott, miközben a tőkés gazdaság legmozgékonyabb viszonyai az áruforgalmi jog önállósulását eredményezték. A burzsoázia „házi törvényének" születése önmagában jelentős előrelépésnek mondható, de a benne rejlő lehetőségeknek már határt szabott az Ausztria–Magyarországgal megkötött kereskedelmi egyezmény (1875), ami mint ismeretes, a fiatal polgári nemzetállam aktív kereskedelmi mérlegét alig néhány év alatt deficitesre változtatta.

Sem a román Ptk., sem a Kereskedelmi Törvénykönyv nem nyújtott védelmet a külföldi tőke beáramlásával szemben, amely elsősorban tehát az áruforgalmi (kereskedelmi) viszonyok területén, illetve a hitelviszonyokban építette ki pozícióit. Az egyoldalú gazdasági orientáció és a szélesebb nemzeti piac megteremtésének lehetetlenülése lett tehát az ösztönzője egy protekcionista magánjogi jogalkotásnak, amely a hazai ipar egyes ágazatainak védelmében jutott kifejezésre. A deformálódás korai tüneteként azonban ez a törekvés ismét a mezőgazdasági nyersanyag-feldolgozó ipar támogatásában jelentkezett elsőként és *csak* az *1887*-ben kiadott *ipartörvényben fogalmazódott meg egy egységes protekcionista iparjogi törekvés.*

Az *„Általános rendelkezések a nemzeti ipar támogatására"* című *törvény* hangosan hirdette ezt a törekvést és valóban számottevő kedvezményeket is hozott általában az ipari vállalkozás fellendítése érdekében. Meghatározott nagyságú alaptőke befektetése esetén telephely adományozást, adókedvezményeket, gépek és nyersanyagok vámmentes behozatalát, szállítási (vasúti) tarifakedvezményeket, és az állami megrendelésekben való arányos részesedést helyezett kilátásba a törvény. Csak egy számottevően nagy volumenű tőkebefektetés, illetve a mezőgazdasági nyersanyag-feldolgozó ipar favorizálására került sor, e körbe sorolva még a hazai ásványkincsek feldolgozására történő vállalkozást is. *A hazai vállalkozókat ez a törvény a hitelforrásokat monopolizáló külföldi tőkének szolgáltatta ki,* a középrétegeket pedig nyomorúságos tengődésre kárhoztatta. Az ipari és a kereskedelmi védjegy (1879), valamint a találmányok és szabadalmak védelméből származó lehetőségekkel is csak egy szűkebb réteg élhetett.

Az uralkodó körök reakciós osztályszövetségének árnyékában ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására több mint negyedszázadon át nem kerülhetett sor. Csak 1912-ben helyezték pl. hatályon kívül az ipartörvény egyoldalú rendelkezéseit, de ez már a monopolizálódás előrehaladt stádiumában mit sem segített az elnyomorodó kisipari vállalkozókon. A *Legea Neniţescu-féle 1912. évi törvénynek* – a legiszláció előrelépése dacára – nem lehetett olyan mérvű pozitív hatása sem, mint a nagytőkés és agrár érdekeket kifejező ipartörvénynek. Az ipartörvény az egyoldalú kompromisszumok ellenére hatásosabban vihette előre a gyáripar fejlődését, aminek a hátteret az 1886-tól 1891-ig tartó vámháború szolgáltatta. A 90-es évektől viszont olyan méreteket öltött főként a *német*, az *angol-amerikai* és a *francia tőke behatolása*, hogy az a petróleumiparban a hazai tőke erejét úgymond felmorzsolta és általában a befektetett ipari tőke 10%-a alá szorította a hazai polgárság részesedését. *Az idegen érdekeket szolgáló ipari monopolizáció* tehát *felőrölte a protekcionista jogalkotás adta lehetőségeket* és üres formává silányította az áttérés korszakában születő iparpártoló normákat. Ilyen körülmények közt született meg az *1895. évi román bányatörvény* (Legea minelor), amely a kodifikált polgári jogi viszonyok egyik legjelentősebb módosulását képviselte korszakunk végéig.

A román Ptk. kompromisszumos voltának egyik legjellegzetesebb tünete volt, hogy a föld méhének kincseit az ingatlantulajdonjog fogalmával azonosította (489. cikkely), ami egyértelműen a bojári nagybirtok történelmi kiváltságainak a továbbélését fejezte ki. A birtokos osztály görcsösen ragaszkodott a feltárási és kiaknázási jog átengedése útján születő parazita lehetőségekhez és csak a finánctőke gazdasági túlsúlyának kialakulása idején kényszerült a meghátrálásra. A *Legea minelor választotta el végre a bánya tulajdonjogát az ingatlantulajdon-jogtól* és a kőfejtést kivéve mindennemű bányatermék felett az állami rendelkezés jogát rögzítette le. Olyan speciális törvénynek tekintették a bányatörvényt, amely a tulajdonjogra vonatkozó alkotmányos keretnorma (132. c.) derivátuma, és egyben újabb hatásos eszköz a hazai iparfejlődés bátorítására. Valójában azonban az történt, hogy a *kormányzati hatalom* szinte korlátlan *jogot nyert a feltárás, illetve a kitermelés koncesszionálására*, ami az államháztartás permanens zavarainak enyhítésére adott reményt. Hatása alatt főként a századforduló idején gyorsult meg a nagymérvű tőkebefektetés, az állami *koncessziók hasznát* azonban *nyomtalanul emésztette fel az állami bürokrácia*. Az ország külkereskedelmi mérlege átmenetileg kedvező irányt vett, a gazdaság kulcspozíciói azonban az állami koncessziók birtokosainak hatalma alá kerültek.

A polgári jogi kodifikációt kiterjesztő jogalkotás láthatóan nem tudta már követni azoknak az eseményeknek az útját, amelyek az árutermelő gazdaság szférájában kibontakoztak. A nemzeti liberálisok hatalomra kerülése sem hozott lényeges változást, ugyanakkor a balkánháborúk és az első világháború hatása alatt foganatosított kormányzati kényszerintézkedések számos területen áttörték a gazdasági szabadság korlátait, a külföldi tőke pozícióinak számottevő korlátozására azonban nem kerülhetett sor. *Csak a nemzeti katasztrófa közel teljessé válása idején* (1917–1918) *került sor drasztikus állami beavatkozások foganatosítására*, amikor a németbarát Marghiloman kormány idején a német Hadizsákmány Bizottság a román gazdaság nyílt kirablásának útjára lépett. A versailles-washingtoni rendszer által átmentett Román

Királyság későbbi jogalkotása azonban maga is a monopoltőke érdekeit szolgáló gazdasági beavatkozást tükrözte. Korszakunk végén erre utalt már a *„társadalmi rendeltetésű tulajdon"* fogalmának és a kisajátítási jognak a *megjelenése,* amely az elnyomorodó falusi tömegek földhözjuttatását helyezte kilátásba. Végezetül a gyári törvényhozás és a mezőgazdasági munkavégzéssel összefüggő állami beavatkozások vonják magukra a figyelmet.

A gyári törvények. Az árutermelő gazdaság általánossá válásával a kodifikált jog a munkavégzést a szerződéses szabadság körébe utalta. A gyáripar fejletlensége következtében egy ideig a román Ptk. idevágó általános szabályai érintetlenül megmaradtak. Lényeges változást még az 1887. évi ipartörvény sem hozott. Az állami beavatkozás „az egészségtelen ipari munka végzéséről" szóló kormányrendeleti jogalkotásban (1894) öltött testet, korlátozva a foglalkoztatott nők és gyermekek munkaidejét. Az 1895-ös bányatörvény hozott némi előrelépést, miután a bányákban megtiltotta a gyermekmunka alkalmazását. A munkavállalás korhatárát az iparban és a bányászatban egyaránt 15 (férfi), illetve 17 (nő) éves kortól vonta meg az 1906. évi törvény, de a nem veszélyes munkakörökben a 12 éves gyermek foglalkoztatását is lehetővé tette. A gyáripar gyors térhódítása nyomán a *századforduló után szakadatlanul napirenden volt a munkaviszonyok szabályozása* és a gazdasági szabadság embertelen kinövéseinek korlátozása. A tömegmozgalmak hatása alatt *a kormányzat nem térhetett ki* többé az *állami beavatkozás szükségessége elől,* de a foganatosított intézkedések a nagytőke érdekeit soha sem érintették. Az ipartörvényt módosító rendelkezések (1902), illetve a *„Kiskorúak és nők munkájáról" szóló törvények* (1903, 1906) nyomán még a felnőtt férfi munkaerő foglalkoztatásának a jogi rendezése szóba sem került. Nagy előrelépésnek számított egyáltalán, amikor a 12–15 éves gyermekmunka idejét 8, illetve 10 órában rögzítették. Az ipar, a hitel és a munkásbiztosítás általános szabályozásáról szóló 1912. évi törvényben azonban már ismét a visszalépések következtek, lehetővé téve a 10 éven felüli gyermekek alkalmazását. Töretlenül csak a heti egy napos munkaszüneti rendelkezés (1897) őrizhette meg létjogosultságát, amit egy újabb törvény (1910) a maximált törvényes ünnepnapokkal toldott meg, de egyben a szolgáltató (és melegüzemi) iparágak egész sorát vette ki az általános rendelkezések hatálya alól.

A kormányzatnak a szakmai egyesülési jog korlátozását célzó törekvése szorosan összefonódott a *munkás önsegélyezés, és munkásbiztosítás* ügyével. A munkás önsegélyező pénztárakat hosszú ideig a szakszervezeti mozgalmat sújtó adminisztratív intézkedések bénították meg. A bányatörvény pl. előírta, hogy a sztrájkmozgalom résztvevőit a segélypénztárak kötelesek megfosztani az egyébként jogszerű kedvezményektől, a „rossz magaviselet" miatt elbocsátott munkás pedig szerzett jogait is teljes egészében elveszti a munkásbiztosítás területén. A közintézményekben, állami szolgálatban állók a szervezkedési jog tilalmazásával (1906) egyidejűleg szorultak ki a munkásbiztosítás lehetőségeiből. A foglalkozási ártalmak és a tömegessé vált ipari balesetek jogkövetkezményeinek megítélésében még a 20. század első évtizede folyamán is a román *Ptk.* elavult szabályai voltak érvényben. A Törvénykönyv pedig *a vétségi felelősség elve alapján állt* (1472. §), ami gyakorlatilag a munkaadó felelősségének megállapítását a legritkább esetben tette csak lehetővé. Az ipari kapitalizmus kifejlődésével, a *szerződéses felelősség került előtérbe, amely a veszély vállalását feltételezve hárított át minden terhet a munkavállalóra.* Csak az 1912. évi társadalombiztosítási rendelkezések ismerték el a foglalkozási veszély objektív jelenlétét általánosan az iparban, kötelezővé téve a biztosítást minden olyan iparágban, ahol gépi erő alkalmazására került sor. A baloldali szocialisták

által vezetett tömegmozgalom ereje késztette a kormányzatot ezeknek a lépéseknek a megtételére, a vele járó anyagi teher azonban ismét csak a tömegekre hárult, az alkalmazotti munkakörök széles skálája és az ország túlnyomó többségét kitevő mezőgazdasági munkásság pedig kívül rekedt még ezeknek a lehetőségeknek a határán is. További *előrelépés* ezen a területen *már csak a világgazdasági válság után születhetett.*

A tipikusan magánjogi természetű *munkaügyi konfliktusok* területét már a századforduló idején megjelent törvények az állami beavatkozás tárgyának tekintették. A gazdasági szabadság elvét felrúgva *tilalmazták* a tisztán *munkás érdekképviseleti szervek munkaügyi fellépését,* megkövetelve nemcsak a munkaadók bevonását, hanem az állami szervek felügyeleti jogkörének érvényesítését is. A munkaügyi konfliktusra való „felbujtás"-t már az idézett bányatörvény jogellenes magatartásnak minősítette, a tulajdonképpeni *sztrájk* azonban csak az 1906., 1909. évi törvényekkel vált büntetőjogilag üldözendő tényálladékká. Az egyidejűleg születő kormányzati kényszerintézkedések *még a gyorsított büntetőeljárás hatályát is kiterjesztették a tilalmakat megszegő munkaügyi vétségekre.* Így a második országos népi felkelés leverése idején a munkakonfliktus már a Ptk. liberális szabályaitól teljesen elidegenedett. A munkabeszüntetés útján okozott kár megtérítésének módozatait kereste pl. az egyik 1908-ban kiadott törvény (Legea Orleanu), mellékbüntetésként kártérítésre kötelezve a sztrájk résztvevőit, a munkavállaló egyoldalú elbocsátásából eredő követeléseknek azonban nem adott helyt a törvényhozó. *Az ipari, hitel- és a munkásbiztosítás tárgyát képező 1912-es törvény* sem számolta fel ezeket a népellenes törekvéseket, de jóval burkoltabb megfogalmazását adta a munkaadói érdekek védelmének. A munkásbiztosítás területén tett engedményekhez szervesen hozzátartozott az a felfogás, hogy *a munkaadó egyoldalúan bármikor felbonthatja a munkaviszonyt,* ha a dolgozó magatartását az üzemre „veszélyesnek" tartja. A törvénynek a tanoncok, segédek munkaviszonyát szabályozó rendelkezéseit pedig a munkaadó fenyítő hatalmának elismeréséig terjesztették ki. Végül az első világháború évei alatt az ostromállapot bevezetéséről szóló rendelkezéseket (1916) használták fel a munkakonfliktusok erőszakos elfojtására. A rendszer teljes válsága és a forradalmi tömegmozgalmak újjáéledése azonban korszakunk végén kikényszerítette a *„munkaügyi konfliktusok szabályozásáról" szóló törvényt* (1920), amely a munkával összefüggő jogvitákat legálisnak tekintette és azok rendezését célozva az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium kebelében ún. *békéltető,* illetve *döntőbizottságok felállítását rendelte el.* A törvény célja ismét csak a munkakonfliktus megelőzése volt és ezért a békéltető eljárást kötelezővé tette, amelyben a munkáltató bevonása és az állami felügyelet biztosítása volt az elsődleges. A döntőbizottsági eljárást viszont nem tette kötelezővé a törvény, de az egy évvel később megjelenő *szakszervezeti törvény* (1921) alapján mindennemű jogvitát ide igyekeztek terelni, mivel csak a békéltető, illetve döntőbizottsági eljárás útján születő kollektív szerződéseknek tulajdonítottak jogerőt.

A népellenes rendszer negyedszázadon át szinte figyelmen kívül hagyta az elnyomorodó paraszti gazdaság magánjogi viszonyait. Az eladósodott és a földtulajdonból kiforgatott tömegek a tőkeerős bojári nagybirtoknak teljesen ki voltak szolgáltatva. *A tipikusan poroszutas agrárfejlődés eredményeként* alig néhány évtized leforgása alatt *a paraszti gazdaság életképtelenné lett,* és kialakult a lakosság túlnyomó többségét

kitevő agrárproletáriátus. Ilyen körülmények között a mezőgazdasági bérmunka, a részesbérlet és a robotszolgáltatás megújított formái váltak általánossá a falusi társadalom releváns jogi viszonyaiban. A gazdasági és politikai hatalmat is átmentő földbirtokos osztályt a kodifikált polgári jog szabályai sem korlátozták a gazdasági kényszer legdurvább módozatainak felhasználásában. Az életképtelen paraszti birtok felaprózódott, jelentős hányada az uzsorások és a földbérlők kezébe került, az állattartásra alkalmas legelők pedig a nagybirtok hatalma alatt maradtak. A falusi lakosság többsége már a 80-as évektől részesbérletre, illetve közvetlenül a nagybirtok szolgálatára kényszerült. A teljes anyagi kiszolgáltatottság és az ínség ismétlődő paraszti lázongásokhoz vezetett, de a kormányzat csak az 1907. évi felkelés után nyúlt az állami beavatkozások eszközéhez.

A felkelés leverésével egyidejűleg *szabályozták a mezőgazdasági bérmunkát*, a *jogviták rendezésében elsődleges szerephez juttatva a helyi közigazgatási szerveket*. Eltörölték az ún. táblás dézsmát, amely a bérbe kapott föld nagyságának megfelelő uraságí birtok ingyenes megmunkálásának kötelezettségét jelentette. A bérleti díjak maximálása, valamint a munkabérminimumok áttekinthetetlen szabályozása azonban a tőkeerős nagybirtok érdekeit számottevően nem csorbította. Mindez mégis részévé vált a *vegyes szakjog (munkajog)* fokozatos *elhatárolódásának*, ami majdan az állami kényszerintézkedések szélesebb alkalmazását is magával hozta. A kormányzat a balkánválságok küszöbén (1908) azonban még csak látszatintézkedéseket tett, amikor a Mezőgazdasági Pénztár felállításával a falusi középrétegek földszerzési törekvésének támogatását helyezte kilátásba. A kiépített mezőgazdasági felügyelőhálózat tevékenysége pedig egy sajátos színfoltjává lett a késleltetett jogrendszernek, miután a modern kapitalizmus gyári törvényhozásának egyik jellegzetes intézményét vitte át az elnyomorodó agrárgazdaság szférájába. A tipikusan gazdasági jogi kényszerintézkedésekre és az ún. *kartelljog alapjainak megvetésére pedig csak a két világháború közé eső időkben került sor.*

A kodifikált jog ellentmondásos fejlődését láttuk az árutermelő gazdaság legfontosabb területein. A 90-es évek derekáig fennállt a lehetősége annak, hogy a polgárosodás leküzdje a kodifikált polgári jog anyagába is átmentett feudális maradványokat. A tőkés gazdaság monopolizálódása és főként a *külföldi tőke deformáló szerepe* azonban végképpen útját állta ezeknek a lehetőségeknek és előidézte a *gazdasági szabadságot hirdető Ptk. válságát*. Érdemi változás már csak a monopoltőke és a nagybirtok érdekeinek egyeztetése alapján történhetett, a hagyományos magánjogi viszonyok egy része elközjogiasodott és a korszak második felét már az államhatalom adminisztratív beavatkozása jellemezte a gazdasági élet területén. Így a klasszikus jog számottevő hagyományainak hiánya következtében a Ptk. liberális szabályai erőtlenül adták át helyüket a gazdaságon kívüli kényszer eszközeinek, amelyek a politikai reakció elhatalmasodása idején meghatározó szerepre tettek szert. Ez a folyamat a polgári jogi viszonyok területén korszakhatárunkat meghaladóan jutott érvényre, és *a 20. század második feléig sem kerülhetett sor a polgári jogi kodifikáció megújítására.* Ez a körülmény is közrehatott abban, hogy az 1918-tól beintegrált *erdélyi* területeken az OPTK hatálya még hosszú ideig megmaradhatott.

A kodifikált román jog deformálódásának jellegzetes tünetei nyomon kísérhetők

az *anyagi büntetőjog* és a processzuális jogok területén. Korszakhatárunkon túl viszont a Ptk-val szemben az *anyagi büntetőjogi kodifikáció késői megújításának* is *(1937) tanúi lehetünk*. Az újabb kodifikáció azonban előrelépést már nem hozhatott, miután csupán azokat a retrográd lépéseket foglalta rendszerbe, amelyek a monopolkapitalizmusra való áttérés hatása alatt bontakoztak ki. Formailag az *1864*. évi *Codul penal român* vizsgálódásaink egész korszakában hatályban maradt. A franciás jogdogmatika külsőségei mellett ez a kódex pedig a porosz kodifikáció tapasztalati anyagának adott elsőbbséget, amely a román társadalom igényeihez igen közel állt. A dinasztia, az államhatalom és a tulajdonviszonyok hatásos védelme dominált a törvénykönyvben. Ez a körülmény sem vezethetett azonban a román Btk. stabilitásához, miután az egymást követő ösztönös népfelkelések és a szervezett munkásmozgalom elleni fellépés a büntetőjogi megtorlás eszközeinek szakadatlan kiterjesztését követelte meg. Ezek a lépések pedig denaturálták a Codul penal român anyagát anélkül, hogy a Törvénykönyv általános revíziójára korszakunk végéig sor került volna.

A módosító és kiegészítő rendelkezések jobbára a 90-es évektől kezdődően haladtak az anyagi büntetőjog egészében kifejeződő garanciák és jogelvek feladása felé. A dinasztia hatásosabb védelme, az állam elleni bűntettek számának gyarapodása, a „munka szabadságához" kapcsolt büntetőjogi megtorlás és a rendkívüli bíráskodás alapforrásaivá vált *uralkodói dekrétumok növekvő szerepe jelzi folyamatosan a kodifikált jog deformálódásának folyamatát*. Az elrettentés elvén nyugvó Törvénykönyv keretnormáit könnyűszerrel ki lehetett terjeszteni a társadalmi nyugalmat veszélyeztető tömegmozgalmakra is. A Codul penal szélesen kimunkált tényálladékrendszerét a bírói mérlegelés kiterjesztett felfogása (a korrekcionalizáció) tette alkalmassá, a főbüntetéshez sorolt jogfosztó és megalázó mellékbüntetések kiszabhatósága által pedig az ipari kapitalizmus korában jelentkező problémák (a tömeges bűnözés) megoldásának eszközei is jelen voltak. Így a kodifikált *román büntetőjog* már a századfordulót követően a *politikai reakció eszközévé silányult*.

A kodifikált büntető *perjogra* is közvetlenül ható reakciós fordulat törésvonalai különösen kirajzolódnak a balkánháborúk időszakában. Ezek sorában kiemelkedik az ún. *Kis Ügyészség Törvénye (1913)* és a tettenért bűncselekmények elkövetőire vonatkozó jogalkotás. Mindkét törvény azt a változást jelzi, amikor már az anyagi büntetőjogban történő fordulat a büntető eljárásjog deformálódását is maga után vonja. A Kis Ügyészség Törvénye kiterjesztett jogosítványokkal ruházta fel a bűnüldöző szerveket, a tettenért bűncselekmények elkövetőire vonatkozó törvény pedig kimondottan a néptömegek ellen irányult. Az utóbbi pl. a *köztörvényi cselekményként fogta fel a politikai és sajtóvétségeket* és a tettenérés (in flagranti) vélelmezése által feleslegessé tette a bírói korrekcionalizálást is, kegyetlen megtorlást és a *gyorsított büntetőeljárás* alkalmazását helyezve kilátásba minden ilyen esetben. Ezzel a folyamattal párhuzamosan már a második népi felkelés után bevezetésre került a *rendkívüli bíráskodás* (1907) és a tömeges megtorlás a katonai bíróságok önkényének nyitott utat. A nemzeti liberálisok belépését az első világháborúba (1916) ismét a rendkívüli állapot bizonytalan idejű meghirdetése volt hivatva előkészíteni. Az 1917–1918-ban beteljesedő katasztrófa idején azonban már ezek a népellenes eszközök is hatástala-

noknak bizonyultak. A kormányzat egy rövid időre a reális hatalom feltételeit is elvesztette a néptömegek felett, az antant védelmében azonban elsőként nyúlt ismét a „társadalmi nyugalom" hatásosabb védelmének eszköztárához. Így születik korszakhatárunkon a *„közcsend elleni bűncselekmények elnyomására vonatkozó törvény"* (1924), amelynek a gyakorlatban történő alkalmazására a királyi Románia jogrendjének válsága idején került sor. Az ugyancsak Cuza idejében megfogalmazott *büntető eljárásjogi kodifikáció* (Codul de procedura penală, 1864) perjogi *garanciái* azonban már *az áttérés korszakában elenyésztek.*

A kodifikált jog regresszív irányú változásainak összefonódása a politikai reakcióval a büntető anyagi jogi- és eljárásjogi viszonyok területén általános jelenséggé vált. A gyökereiben azonos tartalmú módosulások azonban a jogrend periferikus ágazataiban is sorra felszínre kerültek. Így a deformálódás egyik sajátos terrénumává vált a román *polgári perrendtartás,* amelynek alapforrása – az előbbiekhez hasonlóan – kodifikált formát öltött még a 60-as évek alapozó jogalkotása során (1865). A svájci, illetve francia jogmintákra épült kódex (Codul de procedură civilă) a polgári liberalizmus jellemzőit hordta magán és a kontradiktórius rendszer lehető legteljesebb alkalmazására irányuló törekvést is kifejezte. A polgárosodó gazdaság érdekeit jól szolgálta ez az alkotás, a kiegészítő, illetve módosító legiszláció azonban már a 90-es évektől megkérdőjelezte a Perrendtartási Törvénykönyv stabilitását.

A fellebbezések felfüggesztő hatálya, valamint a perorvoslat rendkívüli módját képező semmisségi panasz és a különféle felülvizsgálati eljárások útvesztőinek elhárítására már a századforduló idején *kialakult* az egyeztető és *döntőbírósági eljárás* (1900. tv.), amely a felekre bízta a jogvita eldöntésével megbízott személyek kiválasztását és az alkalmazott eljárást is. Főként a *monopolizált gazdaság* fontosabb *ágazataiban terjedt el a választott bírósági eljárás,* kivonva ezáltal a kodifikált jog hatálya alól a legfontosabb polgári jogi viták széles skáláját. Viszonylag rövid idő alatt az ipar és a kereskedelem szférájában döntő jelentőségű lett a választott bíróságok tevékenysége, sőt a *kormányzat* az idézett munkásbiztosítási törvény nyomán (1912) a *munkakonfliktusok rendezésébe is átvitte az egyeztető és döntőbizottsági eljárást.* Az 1907. évi parasztfelkelések után pedig az ingatlantulajdonosok és bérlők közötti jogviták eldöntésébe is a gyorsított eljárást alkalmazó vegyesbíráskodás meghonosítására törekedtek. Az ilyen irányú módosulások egységes rendszerben történő összefoglalására azonban csak a két világháború között kerülhetett sor (1925). Viszonylag szerény pozitív törekvések is tapadhattak a polgári peres eljárásban zajló változásokhoz. Ilyenként említhető pl. a munkaadói kárfelelősség vélelmezésének elismerése bírói vélelem útján, ami a munkásbiztosításról szóló törvény (1912) után fejlődhetett ki. A pertárgy kötelező elidegenítésében (kényszereladás), a munkabérletiltásban és a végrehajtások (árverések) népellenes rendjének általánossá tételében kifejeződő reakciós törekvések azonban ebben az ágazatban is maguk alá temették az előrelépés lehetőségeit.

Összegezve, a kodifikált jog szóban forgó alrégiójának fél évszázados szerepét vizsgálva, arra a következtetésre juthatunk, hogy a *román jogrendszer Közép- és Kelet-Európa, illetve a tulajdonképpeni Balkán térsége között* a monopolkapitalizmusra való áttérés idején is *átmeneti formákat öltött magára.* Ebben a térségben a kodifikáció szorosan összefonódott a polgári nemzetállam különleges történelmi szerepével, de az elérhető eredmények eleve megrekedtek az ismert társadalmi kompromisszumok talaján. Innen van az, hogy egy közel negyedszázados, viszonylag békés fejlődés ellenére a liberálkapitalista jog továbbfejlesztése, illetve a feudális maradványok leküzdése alig haladt előre. A 90-es évek második felében viszont nyilvánvalóvá lett,

hogy a *kodifikált jog elvesztette stabilitását* és a külföldi tőke nyomasztó túlsúlyának jelenlétében a *deformálódás* regresszív folyamattá vált a jog egyes ágazataiban. A monopolkapitalista jog jellegzetes tünetei elsőként ebben a folyamatban öltöttek testet, és a századfordulót követő évtized folyamán főként a magánjog szférájában teljesedtek ki. A kiszélesedő állami beavatkozást egy sajátos protekcionista jogalkotás indította el, amely a nagytőke és az árutermelő nagybirtok érdekeit védve enerválódott, a magánjogi kodifikációk pedig alkalmatlanná váltak a külföldi tőke előretörésének feltartóztatására. Ebben az ágazatban a jogrend válsága mégis rejtettebb maradt, mint pl. a közjogban, illetve az anyagi büntetőjog területén. A gazdasági szabadság fokozatos korlátozása, a munkaügyi konfliktusnak az elközjogiasodása és a szükségintézkedések növekvő alkalmazása a gazdaság szférájában mégis csak előjelei voltak az ún. *vegyes szakjogok (és a válságjog)* kialakulásának.

A délszláv jogterület

A Balkánon kialakuló polgári nemzetállamok születésével összefüggésben vizsgáltuk a modern jog alapjainak lerakását. Döntően a 19. század második harmadának időintervallumában zajlott le ez az előrelépés, amely a szomszéd népek egész sorának megújhodási mozgalmával párosult. A nemzeti újjászületés ebben a térségben is szorosan összefonódott a feudális jog uralmának felszámolásával, de egy egységes délszláv jog megteremtésének nem volt reális alapja. A térség jogi kultúrájában meglévő tagoltság, illetve a polgárosodó társadalom eltérő szellemi és gazdasági kapcsolatai nyomán egymástól eleve elkülönülő alrégióknak kellett kialakulniok a modern jogra való áttérés idején. A tulajdonképpeni Balkán tehát már az áttérés időszakában a gyakran szinte áthidalhatatlannak tűnő fejlődési szintkülönbségekkel vonta magára a figyelmet, ami a nagyhatalmi érdekellentétek jelenlétében elháríthatatlan következményekkel járt a jog fejlődésére vonatkozóan. A fejlett Nyugathoz történő felzárkózást és a jogegység megteremtését követelő polgárosodás még a Porta által védelmezett feudális jog elleni egységes fellépést sem tudta elérni, az önrendelkezéshez és a vele összefonódó önálló jogalkotási lehetőséghez pedig gyakran időben is számottevő eltérésekkel lehetett csak eljutni. *Ebben a térségben tehát az új jogrend* kialakulása *eleve terelőutakra kényszerült,* és számottevő előrelépések csak a kisnemzeti államok kialakulása után történhettek. Egy egységes délszláv nemzeti piac ígéretes lehetőségei szakadatlanul kísértették a bolgár és a szerb újjászületési mozgalmakat, de ezek a lehetőségek már a 19. század második felében szertefoszlottak. A külső feltételek tartósan elzárták az utat egy szélesebb nemzeti egység elől, de a polgárosodás belső feltételei is a differenciálódás irányában hatottak.

Időben legkorábban *Szerbia jutott olyan helyzetbe, hogy* egy fejlett jogmintákra támaszkodó jogrend kiépítése által *vonzáskörévé váljon az egység megteremtésének,* a nagyhatalmak ellenállása azonban még a Porta jogrendjének további visszaszorítását célzó törekvéseket is elvágta. Osztozott ebben a modern jog alapjait jóval korábbi időkben megteremtő Görögország is, a polgárosodás másik számottevő központja,

Horvátország pedig az Ausztria–Magyarország keretei közt kialakuló jogrendszer uralma alá került. A *bolgár nemzetállam újjászületése nyomán* a Balkán jogrendjében *véglegessé vált tehát a megosztottság,* amely a következő fél évszázad folyamán tovább szélesedett. *Montenegro* (Crna Gora) autonómiájának kiterjesztésére is csak 1878 után kerülhetett sor, a helyi jog sajátos elkülönülésének azonban már egy évszázadra visszanyúló előzményei voltak. Hasonló folyamatok zajlottak le a Habsburgok hatalma alatt álló *Szlovénia, Isztria,* illetve Bosznia-Hercegovina területén. A balkáni háborúk idején önállósuló *Albánia* pedig archaikus jogrendjének számos elemét is felhasználva képezett még sajátos szigetet a polgárosodás eltérő szintjén álló jogrendszerek között. A 19. század harmadik harmadában *ezek sorából messze kiemelkedő szerepre tett szert a* számos területen *kodifikált* jog szintjére emelt *szerb jog* és a viszonylag legkedvezőbb feltételek közt megalapozódó *bolgár jog.*

A modern árutermelő jog két olyan természetű vonzásköre alakult ki ezáltal a Balkánon, amelyek – fejlődésük általános irányát tekintve – a késleltetett jogcsoport terrénumának kiterjesztését eredményezték. A legmarkánsabb jellemzők tehát a jogfejlődés analóg vagy közelálló voltára utaltak, ami a megoldásra váró alapvető társadalmi-gazdasági problémák közelségéből származott. Ennek ellenére már az áttérés módjában el nem hanyagolható specifikumok alakultak ki, amit a jogrend alapjainak lerakásában mutatkozó tartalmi és kronológiai eltérések is szembetűnővé tettek.

A polgári jellegű bolgár nemzetállam évtizedekkel később jutott el az állami függetlenségnek arra a fokára, amikor az évszázados elmaradottság leküzdését szolgálva, a jogalkotásban rejlő lehetőségeket is felhasználhatta. A szélesebb néptömegeknek a függetlenség kivívásában játszott cselekvő szerepe viszont a legkedvezőbb történelmi feltételek kialakulásának lehetőségeit is magában rejtette egy átütő erejű, társadalomformáló jogalkotás megszületéséhez. A bolgár társadalom jogrendjének kiformálását nem terhelte a saját feudális osztály jelenléte, a belső feltételek egyik legfontosabbika tehát a társadalmi kompromisszumok elhárításának ígéretével jelentkezett, és a mohamedán jog uralmának felszámolásában, illetve az agrárátalakulásban a kelet-európai jogcsoportrégió modelljétől való eltérés gyakorlati eredményeket is hozott. Ha ezek a sajátos történelmi feltételek negyedszázaddal előbb megérnek, a délkelet-európai jogfejlődés talán a klasszikus (burzsoá) jog másodvirágzásának is melegágya lehetett volna. A belső feltételek sikeres késleltetése és az egyre bonyolultabb külső feltételek akadályozó szerepe azonban útját vágta ezeknek az ígéretes lehetőségeknek. Alább mégis azt látjuk, hogy az áttérésben bennerejlő hatványozottabb lehetőségek még a kormányzati válságok útvesztőiben botladozó fejedelmi jogalkotásra is hatottak. Bulgáriában tehát a tipikusan polgári jogminták bevételét, a liberálkapitalizmus jogrendjének kiépítését nem töri meg a történelmi korszakhatár, de a tőkés fejlődés (ipari) stádiuma is késésben maradt. Nem lehet tehát pusztán az áttérés módjában mutatkozó sajátosságokból származtatni azt a tényt, hogy ebben a térségben a jogrend alapjainak kiépítése a 19. század utolsó harmadában is szakadatlanul folyt. A folyamat, illetve a felhasznált jogminták közelebbi vizsgálata ugyanis egy behatárolt történelmi lehetőség realizálásáról tanúskodik, amely a klasszikus jog tartós virágzását nem eredményezte, és az országnak a külföldi tőkétől történő függésével párhuzamosan enerválódott.

Hasonló vagy sok tekintetben közelálló sors várt az önálló jogalkotás lehetőségeivel jóval korábban rendelkező Szerb Fejedelemség jogrendjére. A délszláv területek jogfejlődésének eme vonzásköre azonban az előbbitől lényegesen eltérő feltételek között vitte végbe az áttérést, és a jogrend alapjait lerakó évtizedek is úgy teltek el, hogy a néptömegek cselekvő közreműködésére nem kerülhetett sor. A külső tényezők késleltető szerepe itt azzal a sajátos körülménnyel párosult, hogy a *polgárosodó szerb társadalom már az állami szuverenitás kiteljesedése előtt a tipikusan kompromisszumos jogminták felhasználására kényszerült.* A klasszikus jogminták jobbára csak a *keres-*

kedelmi jog kodifikálása (1860) útján hatottak az újjászülető jogrendre, az *anyagi büntetőjog*, illetve a *büntető eljárás*jogi viszonyok *alapozó jogalkotása* (1859, 1865) pedig túlnyomóan a porosz jogminták hatása alatt maradt. Az árutermelő tőkés gazdaság szférájában még ennél is hatványozottabb determinánssá lett az a körülmény, hogy a *szerb Ptk.* az új jogrend előtörténetéhez tartozó jogforrásként még az *1848-as forradalmakat megelőzően* (1844) *született*, vagyis az átmenet egyik leginkább következetlennek tekinthető modelljét, az OPTK-t követte.

A *kormányzati válság korai megjelenése rövidre szabta ugyan ezeknek a törekvéseknek a létét*, de a szóban forgó jogalkotási eredmények némelyike jó szolgálatot tett az alapjában polgári érdekeket kifejező jog megszilárdulásának és főként a hazai jogtudó értelmiség kialakulása irányában hatott eredményesen. Ellenkező előjelű példaként hozhatnánk viszont a polgári jogi viszonyok megosztottságát, amely a szerb Ptk. elavult normáinak konzerválódásával párhuzamosan a „burzsoázia házi törvényének" a felidézett elkülönülésével vált teljessé. Ez a körülmény kihatott a polgárosodás kezdetlegesebb fokán megfogalmazott szerb Ptk.-ra, miután az *áruforgalmi jog szférájában meggazdagodó polgárság* és a *külföldi tőke is elvesztette érdekeltségét a polgári jog alapanyagának korszerűsítése irányában.* Az árutermelő gazdaság (és főként a gyáripar) viszonylagos fejletlensége következtében a hazai polgárság figyelme is elsődlegesen az áruforgalmi joghoz tapadt. Ami ezen túlterjedően a közvetlen polgári érdekekhez kapcsolódott, azt a Ptk. alaptételeiben – gyökeres módosítások igénye nélkül is – megtalálta a joggyakorlat. A feudális előjogok megszűntének deklarálása (213. §), a tulajdonjog szabadsága (211. §), az ügyeleti szabadság, illetve a munkaerő áruként történő megfogalmazása az uralkodó köröket kielégítette, így a kitárulkozó lehetőségekben tobzódva csupán a nemzeti piac (és a jogrend) határainak kiterjesztése iránt maradtak fogékonyak. A fejedelmi diktatúra negyedszázados korszaka azonban ezeket az expanzív törekvéseket hasztalanul élesztette, miután az érdekszférákért folytatott hatalmi harc a porosz–osztrák mintákon nyugvó jogrend uralmának kiterjesztését lehetetlenné tette. Az előbbieknél jóval változatosabb körülmények között *ismét csak kialakult* tehát az *a helyzet, hogy a polgárosodás kezdetleges szintjén megrekedt jog elvesztette stabilitását*, a kodifikációk jelentősége meggyengült és a jog korszerűsítését célzó törvényhozó tevékenység is elvesztette reputációját.

A Szerb Fejedelemség jogrendjének fejlődésében a *késleltető tényezők meghatározó szerepe nem csökkent* a 19. század utolsó harmadában. Ez a körülmény elsődlegesen a polgári jogi viszonyok megmerevedésében és a Ptk.-ban meglévő *anakronizmusok* leküzdésének lehetetlenülésében jelentkezett. Jellegzetes tünete ennek, hogy a szerb Polgári Törvénykönyv továbbra is jogi személyként fogta fel a *nagycsaládi közösséget*, az intézmény archaikus rendjének felbomlására vonatkozóan pedig irányadó maradt egy 1846-os fejedelmi rendelet, amely a bírósági útra terelte a nagycsaládi vagyonmegosztási igényt. A modern jogi gondolkodással ellenkező intézmények tovább éltek az örökjog területén is, nevezetesen a *leánygyermek örökösödési jogának megvonásában.* Az elhalt szülő után kizárólag a törvényes fiúutódok egyenlő öröklését ismerte a szerb polgári jog és a hagyatéki vagyonból a leánygyermek csak az ellátás, illetve az illő kiházasítás erejéig részesülhetett. „Népjóléti törvénynek" nevezte továbbá a kormányzat a *paraszti birtok minimumának* (6 hold) *elidegeníthetetlenségéről szóló törvényt* (1873), amely az elnyomorodó paraszti tömegek ügyleti képességének korlátozását eredményezte, a pauperizálódás meggátlására viszont teljes mértékben alkalmatlan volt.

Az elavult jogszokások visszahúzó szerepének konzerválásán túl a szerb Polgári Törvénykönyv legsúlyosabb hiánya azonban abban állt, hogy nem rendelkezett a hazai árutermelő (tőkés) gazdaság védelmét biztosító normákkal, ezért az ország megalázó gazdasági függőségének kialakulását látva, a szabadelvűek és főként a későbbi *radikális* polgári *mozgalmak követelésévé vált az iparvédő protekcionista jogalkotás*. Az első lépéseket mégis az ún. fiatalabb radikálisok (J. Marinović) kormánya tette meg, amikor az 1873. évi törvényt kezdeményezve az iparvállalatok alapítóit kedvezményekben részesítette. Hasonló célt szolgált a pénzintézetek (bankok) alapítását támogató törvény (1871), és az önálló szerb Nemzeti Bank megalapítása (1883) is. A Ptk. alapvető szabályainak módosítása fel sem merült ezeknek a törekvéseknek nyomán, egy erőteljesebb *protekcionista jogalkotás* viszont a *szakadatlan belső válság hatása alatt sikkadt el*. A külföldi (főként az osztrák) tőke szinte akadálytalanul hódított teret és a hitelforrások monopolizálása által az iparosodás mikéntjére is hatást gyakorolt. A 70-es és 90-es évek folyamán alakult ki az egyoldalúan mezőgazdasági nyersanyag-feldolgozó ipar (fa, malom, szesz stb.) és csupán egy-két hadianyaggyártással kedvezményezett ipari létesítmény juthatott el a gyáripar szintjére. Viszonylagos fellendülésre csak a századforduló idején kerülhetett sor, amely a jogalkotást új utak keresésére késztette. Így az Ausztria–Magyarország ellenében viselt *vámháborút megelőző években* (1905–1910) *születtek csak hatékonyabb iparvédő törvények*, a növekvő hadi készülődés azonban most is útját vágta a hazai ipar talpraállításának. A telephely, hitel, illetve tarifakedvezmények már csak a banktőkével összefonódó vállalkozásoknak kedveztek, az előnyös állami megrendelések pedig kizárólag a monopolizálódás útján járó iparágazatoknak (hadiipar) jutottak.

Jellemző viszont, hogy az új protekcionista jogalkotás éveiben kibocsátott állami (ipari) koncessziók több mint 2/3-a a külföldi tőke befolyása alatt álló vállalkozóknak jutott. Az *állami koncesszió* a törvény szerint 10 évre szólt és ahhoz egyenlő feltételek között juthatott a hazai, illetve a befektetést eszközlő külföldi tőke. Ilyen körülmények között a Ptk. alapvető tételei vesztették el jelentőségüket, és egyben lehetetlenné vált, hogy a nagytőke kedvezményezését meghonosító törvényeket a polgári jog kodifikált normáival egyeztessék. Így a korszakunk végén (1911) foganatosított módosítások csupán a törvénykönyv szövegtechnikai hiányosságainak a kiküszöbölését célozták.

Hasonló tendenciák kibontakozását láthatjuk a polgári perjog fejlődésében, mielőtt azonban ide visszatérnénk, utaljunk röviden arra, hogy az árutermelő gazdaság kiszélesedése magával hozta Szerbiában is a munkaügyi törvényhozást, amelynek a polgári jog köréből történő ágazati elkülönüléséről azonban korszakunk végéig sem beszélhetünk. A parlamentarizmus visszaállítását követően – főként a szocialista tömegmozgalmak hatása alatt – a törvényhozó Skupština nem térhetett ki a *munkástörvények* elfogadása elől. Az *1910*-ben elfogadott törvény igen jelentős előrelépést hozott, miután általánosan korlátozta a munkaidő hosszát (10 óra), bérminimumokat rögzített le és legalizálta az ipari munkásság sztrájkjogát. A törvény a munkavédelem, illetve a munkásbiztosítás szabályozása által is magára vonta a figyelmet, de ezekbe a normákba már az állami beavatkozásnak azokat a tipikus formáit vitte át, amelyek a munkavállalók és munkáltatók egyeztetőbizottságai (kamarák) elé utalták a vitás kérdéseket. *Késése ellenére is számottevő vívmánynak volt mondható*, hogy a törvény előírta a gyári felügyelők országos hálózatának kiépítését és feladatukká tette a munkaügyi rendelkezések betartása feletti ellenőrzést. Ezeknek a törekvéseknek bizonyos értelemben külföldi tőkeellenes jellege is volt, az állami beavatkozást azonban döntően a társadalmi nyugalom megőrzéséhez fűződő érdekek vezérelték.

A *polgári perrendtartás* az anyagi jogi kodifikációhoz hasonlóan a preindusztriális idők (1853) terméke volt. A polgári jogi jogviták költséges és hosszadalmas eljárása, a bírák képzetlensége és megvesztegethetősége rontotta le a perrendtartási normák pozitív értékeit. A polgári per kontradiktórius jellege formailag érintetlenül megmaradt, az áruviszonyok bonyolulttá válása azonban a jogügyletek írásba foglalt anyagának adott elsőbbséget. A kereskedelmi könyvekről, a magánjogi társaságokról, az ügynökökről stb. is részletesen rendelkező szerb kereskedelmi törvény megjelenése után azonban a perrendtartás továbbfejlesztésének az ügye lekerült a napirendről. A *kereskedelmi törvény* (1860) ugyanis *utat nyitott* a felek által kijelölt *választott,* illetve *egyeztető bíróságok ítélkezésének* és ez megkerülhetővé tette a hosszadalmas és bürokratikus polgári peres eljárást. A polgári perrendtartási törvény számottevő módosítására pedig csak 1911-ben kerülhetett sor. A polgári peres eljárás egyszerűsítését célzó törvény a jogviták elhúzásának lehetőségeit akarta felszámolni, de még ennél is nagyobb nyomatékkal jelentkezett a bírói ítélet végrehajtásának meggyorsítása. A felgyorsuló tőkekoncentráció szülte továbbá a *csődeljárásról,* illetve a *gazdasági lehetetlenülés szabályozásáról* szóló törvényt, amelyet a perrendtartási törvény kiegészítéseként tettek közzé.

A jogrend megalapozásának korából származó anyagi *Büntető Törvénykönyv* és a *büntető perrendtartás* továbbfejlesztésében is szembetűnővé vált a terméketlenség korszakunk idején. Mindkét ágazat kodifikált formát öltött (1860, 1865), de a jogalkotás a porosz jogminták átültetése mellett az elavult szokásjogi konzervativizmusnak is engedményekre kényszerült. A formailag modern köntösbe öltöztetett kódexek a tulajdonjog védelmét állították előtérbe. Jellemző, hogy a szerb Btk.-t és a büntető perrendtartást is elsőként az élet-, a testi épség, ill. a polgárok személyes szabadságának fokozott védelme érdekében kellett módosítani. A rablás, az útonállás, illetve az ilyen esetek tömegessé válása miatt szervezett vészbíróságok eljárásának szabályai a 70-es évek végéig kerültek lerögzítésre. Ezek sorában a bűnüldöző szervek önkényének korlátozását célzó törvény (1867) pl. az eljárásjogi garanciák számottevő kiterjesztéséig is eljutott. A közelgő törökellenes háborúra való hivatkozással azonban még ezeket a viszonylag haladó rendelkezéseket is felfüggesztették, a későbbiekben pedig az állandósuló *kormányzati válság* szegte útját minden lényeges kezdeményezésnek. A falu elnyomorodó társadalmában csakúgy, mint a városokban ezekben az évtizedekben a bűnözés tömeges jelleget öltött. A törvényhozás nehézkes útjait megkerülve az állami erőszakszervezet közvetlenül lépett fel a tömegmozgalmak megfékezése érdekében, így a foganatosított *kényszerintézkedések* többnyire a kodifikált jog határán kívül estek.

A századfordulóra kialakult az a helyzet, hogy a *bűnüldöző szervek tevékenységét* szinte kizárólag a kormányzati rendelkezések és a belügyminisztériumi *ad hoc utasítások irányították.* A bűnüldöző szervek hatáskörének kiterjesztéséről, a gyújtogatásról, a gyártulajdonosok vagyonvédelméről és a társadalmi nyugalom hatásosabb védelméről szóló rendelkezések (1903–1905) sorra kormányrendeleti úton honosodtak meg. A balkáni háborúk küszöbéhez érkezve ezek sorából kiemelkedett az *állambiztonsági törvény* (1905), amely már a parlamentarizmus helyreállítását követően született. Az egymást követő balkán konfliktusok, illetve az első világháború éveiben pedig

a *hadiállapot meghirdetésére került sor*, amely a kodifikált büntető anyagi- és eljárásjogi törvények hatályának tartós felfüggesztésével jár. A korszakhatárunk végén, jelesül a háború első éveiben foganatosított kényszerintézkedések történelmi sajátosságára utalhatunk még, miután ezek a hadviselt országok sorában egyedül Szerbiában kapcsolódtak egy kis nép honvédő háborújához.

A Szerb Királyság jogrendjének fél évszázados történetéről azt mondhatjuk tehát, hogy az a burzsoá jog társadalomformáló szerepének enerválódásával jellemezhető. A *preindusztriális kor színvonalán megrekedt kodifikáció továbbfejlesztése* ebben a térségben már a 80-as évektől *elakadt* és ezt a megtorpanást a polgárosodás fejletlensége és az árutermelő tőkés gazdaság deformálódása idézte elő. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a szuverén jogalkotó hatalommal rendelkező Szerbia nem sokkal juthatott előbbre a modern jog kiépítésében, mint a Habsburgok hatalma alatt álló délszláv területek. Horvátország a Bach-korszakban kapta felülről a tipikusan kompromisszumos igényeket kifejező kodifikációt (1852), amely az oktroj ellenére számos területen haladást is hozott. Az 1875-ben bevezetett osztrák büntető perrendtartás, illetve ennek az 1888-ban életbe léptetett (módosított) változata pedig a perjogi garanciák klasszikus formáinak meghonosítását eredményezték. Kedvezőtlenebb volt az idegenből átültetett polgári perrendtartás hatása Horvátországban, az OPTK-ban kifejeződő társadalmi kompromisszumok viszont szinte testére voltak méretezve a szlovén és horvát társadalomnak. Az Ausztria–Magyarország államjogi keretei közé szorult délszláv területek polgárosodó jogrendjét is végigkísérték viszont az archaikus maradványok, a zadruga felbomlását azonban a gazdasági liberalizmust hirdető jogalkotás kifejezetten késztette.

Az oktroj útján meghonosodó jogrend azonban a századfordulót követő évtizedek folyamán a horvát és szlovén területeken is válságba jutott. Megemlítendő, hogy a Berlini Kongresszus határozatai alapján autonómia rangjára emelt Montenegró jogalkotása korszakunk végéig sem jutott el a modern jog alapjainak lerakásáig. Az egyszerű szokásjog azonban a polgárosodás hatása alatt a montenegrói területeken csakúgy a felbomlás stádiumába jutott, mint a balkáni háborúk eredményeként függetlenné váló Albániában. Ez utóbbi sem volt képes az új jogrend megalapozására, de a megszerzett állami függetlenség Albániát a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz történő csatlakozástól is távoltartotta, a késleltetett jog perifériku s területévé válva, ahol a modern jog a 20. század közepéig együttélésre kényszerült a törzsi-nemzetségi, illetve feudális eredetű joggal. Délkelet-Európa jogrendjének ilyen mértékű összetettségét látva érthetőbbé válik számunkra az alig egy évszázaddal ezelőtt újjászülető Bulgária áttérése a modern jogrendre, amely a késleltető körülmények hatása alatt valójában akkor kezdte meg az új jog alapjainak lerakását, amikor a monopolkapitalizmusra való áttérés már a Kontinens keleti felében is erőteljes módon megindult.

A modern jog kiépítésének késői modellje

A bolgár nemzetállam újjászületése csakúgy, mint a modern burzsoá jog kiépítése számos vonatkozásban specifikusnak volna mondható. Ez az a térség ugyanis, ahol a Porta elavult jogrendjének uralma a 19. század második harmadának végéig fennmaradt, ahol a külső tényezők korszakhatárunkig terjedően regresszív irányban hatottak és a belső társadalmi-gazdasági feltételek is egy sok tekintetben sajátosnak tűnő áttérésben öltöttek testet. Sajátos, de nem egyedülálló példája Bulgária annak,

hogy a késleltetett jogcsoport egyes alrégióiban a polgári nemzetállam és a *jog alapjainak megvetésére* csak a *modern kapitalizmus legfelsőbb fokára átlépve kerülhetett sor.* Az áttérésben mutatkozó specifikumok azonban a meghatározó folyamatoknak, vagyis a polgári átalakulásnak alárendelten jelentkeztek és egy rövid átmeneti korszakot illetően a monopolkapitalista jogfejlődés jellemzőitől is mentesek maradtak. A 70-es, 80-as években tehát az újjászülető bolgár nemzetállam keretei közt élő társadalom polgárosodásának meghatározó szerepe lett és ez vezetett el „a modern polgári intézmények és jogalkotások átültetéséhez" (Ránki) is. Az a feladat hárul tehát ránk, hogy közelebbi megvilágításba helyezzük, *miként is történt a végletekig késleltetett áttérés* ebben a térségben és *milyen sors várt az elérhető eredményekre* a jogrend monopolizálódásának viszonylag gyorsan bekövetkező korszakváltásával.

Bulgária polgárosodó társadalma a nemzetállam megteremtésének korszakához úgy jutott el, hogy saját feudális osztálya nem volt, és ez a körülmény alapvetően kihatott a modern jog alapjainak lerakására. Formailag a mohamedán jog uralma a Porta hatalmával egyidejűleg enyészett el, mégsem mondhatjuk, hogy a népi felszabadító háború közvetlen eredményeként született meg az új jogrend. A társadalmi forradalomnak egy sajátos formája zajlott le ebben a térségben, amely Oroszországnak a Porta ellen folytatott háborújától és az európai nagyhatalmak balkáni politikájától nem függetleníthette magát. De facto a *háború* (1878–1879) *eredményeként megszűnt a török feudális jog uralma,* de a Berlinben megfogalmazott nagyhatalmi törekvések távolról sem estek egybe azzal a népi forradalmi radikalizmussal, amely maradéktalanul fel akarta számolni az elavult jogrendet. A berlini szerződések a tulajdonjog sérthetetlenségét hangoztatták és a török feudálisok tulajdonjogi viszonyainak rendezésére ún. Európa-Bizottság felállítását rendelték. Valójában azonban ezeknek a törekvéseknek a Porta függésébe visszarendelt kelet-ruméliai területeken is csak részlegesen lehetett érvényt szerezni, de az áttérés kedvezőbb feltételeinek hatókörét ez a körülmény eleve korlátok közé zárta.

A *kincstári* (miri) *földek* csakúgy, mint a *mohamedán egyházi föld* (vakuf) a *felszabadult lakosság kezébe került,* az 1880. évi nemzetgyűlési határozatok azonban megváltásra kötelezték a parasztokat. 10 évi eredményes művelés, az adók és a 8%-os kamattal megterhelt *megváltási díjak rendezése után juthattak a teljes tulajdonjoghoz* a föld birtokosai. Míg tehát a jogegység megteremtésének a lehetőségét a külső tényezők vágták el, az alapvető tulajdonjogi viszonyok kompromisszumoktól mentes átalakulásának útjait már a fejedelmi jogalkotás torlaszolta el. A törvényhozás a 80-as évek folyamán tovább precizírozta a föld leendő tulajdonosainak kötelmeit, ami az agrárátalakulás útját fokozatosan hozzáigazította a kelet-európai tőkés fejlődés igényeihez. Ezúttal a terelőút tehát abban jelentkezett, hogy az *áttérés kedvezőbb lehetőségei* fokozatosan *elapadtak* és a túlnyomóan kisárutermelő parasztgazdaság a hitelezők hatalma alá került. Rövid néhány év leforgása után a felszabadító háborúk terhét viselő paraszti gazdaságok 21%-a kényszerült feladni önállóságát, de a polgárosodás adott szintjét szinte önmagában kifejező kézművesség útja is az előbbiekhez hasonló módon alakult. A tőkefelhalmozódás megnövekedett lehetőségeit az átmenő kereskedelmi forgalom sajátította ki magának, ami a nagyhatalmak által garantált szabad kereskedelem takarója alatt a külföldi tőke gyarapodását eredményezte.

A belső tőkefelhalmozódás csak vontatottan haladt előre, miután a kereskedelmi tőke, a kamatozó hitelügyletek (uzsora) útján inkább látta biztosítva céljait, mint a kockázattal járó ipari tőkebefektetéssel. Az áttérés módjában meglévő *kedvezőbb történelmi feltételek* tehát *távolról sem nyújtottak alapot egy amerikai típusú tőkés fejlődésnek*. Ellenkezőleg, *a kormányzati válság korai megjelenése* és az ország megalázó *gazdasági függőségének kialakulása* Ausztria–Magyarország irányában oda vezetett, hogy a 80-as évek végéig a gépi meghajtású ipari létesítmények számottevő jelenlétéről sem beszélhetünk. Csak a 90-es évek folyamán történt tényleges előrelépés a döntően mezőgazdasági nyersanyag-feldolgozó ipar fejlődésében az idegen érdekeknek alárendelt nagyarányú *vasútépítés* és a *hitelélet* viszont a *külföldi tőke túlnyomó befolyása alá került*. Ez a nem egészen két évtizedet felölelő történelmi korszak az, amely egyben a burzsoá jogrend kiépítését tekintve rendelkezésre állt. Kérdés, hogy az áttérés mikéntjének meghatározó szerepe milyen eredményeket hozhatott egy olyan mértékben megkésett állam keretei közt, amelynek a modern jogrend alapjait lerakó jogalkotása már a tőkés jogrendszerek monopolizálódásának első fázisával esett egybe.

Az 1848-as forradalmak után valóban egyedülálló példaként állt a bolgár nemzeti megújhodás, amely a néptömegek forradalmi cselekvését felhasználva teremtette meg a nemzetállam alapjait. Ez a tény kitörölhetetlen nyomokat hagyott a tirnovói alkotmány demokratizmusában és a túlnyomóan paraszti társadalomnak földdel együtt történt felszabadításában. A nagy lehetőségek deformálódásának felidézésén túl eleve jeleznünk kell mégis, hogy a végletekig késleltetett átalakulásnak még ebben a kezdeti stádiumában sem volt forradalmi jogalkotása. *Az új uralkodó osztály* ezt az átalakulást eleve a legalitás útjára terelte és a *néptömegek forradalmi cselekvésétől mentes jogalkotó tevékenységnek adott elsőbbséget*. Ez az a körülmény, amely igazolja, hogy a késleltetett jogcsoport leginkább sajátosnak mondható összetevője is eleve a fokozatosság felé fordul. Nem pusztán az idegenből behozott fejedelem diktatórikus törekvése, az egyre bonyolultabb külső tényezők és a politikai válságok torlaszolták el tehát a társadalomformáló (forradalmi) jogalkotás útjait, hanem az objektív feltételek azok, amelyek determinálóan hatottak a jogrend kiépítésében.

Alább a részleteiben is látni fogjuk, hogy a század utolsó harmadában már szokatlannak tűnő *jogalkotó tevékenység* Bulgáriában egészen a századfordulót követő évekig tart. Életrevalóságával áttörte ez a törekvés a fejedelmi diktatúra akadályait, eredményeivel pedig *nem egyszer a modern jog klasszikus formáinak is polgárjogot teremtett*. Közvetve tehát még mindig hatottak az áttérés módjában implicite bennerejlő kedvezőbb lehetőségek, amelyeket a felemelkedő nemzeti polgárság törekedett kihasználni, a lehető legteljesebb mértékig utat nyitva az árutermelő gazdaság szabadságának, a formális jogegyenlőségnek és a társadalmi nyugalom jogilag rendezett védelmének. Tipikusan polgári, nem egy esetben *klasszikus jogminták meghonosítása mögött zajlik ez a törekvés*, amely bár az alkotmány demokratizmusának továbbviteléhez nem vezethetett el, de az évszázados elmaradottsághoz képest *korszakos változást hozott* a bolgár jog fejlődésében.

Az a körülmény, hogy a polgári nemzetállam megszületése után a szélesebb néptömegek politikai cselekvésének lehetőségei Bulgáriában elsorvadtak, kitapintható kö-

vetkezményekkel járt a jogrend alapjainak megvetésében. Már a jogalkotás halasztathatatlan feladatait ösztönző közjogi felfogás gyakran utalt arra, hogy a keretnormákban megfogalmazott „szabadságjogok"-hoz hasonlóan a jog egyes ágazatainak átfogó rendezése is a Törvényhozó Nemzetgyűlés feladata lesz. A liberális polgárság ezzel hárította el magától a forradalmi radikális jogalkotás lehetőségét, de még őszintén táplálta azt a megkésett illúziót, hogy a felszabadult nemzet testére szabott jogrendnek legális úton, az alkotmány szellemével összhangban kell kialakulnia. Biztosítéknak látszott erre, hogy a *tirnovói alkotmány* a *klasszikus jog legalapvetőbb elvi tételeit is rögzítette,* és ezzel irányt mutatott az árutermelő gazdaság szabadságának, a formális jogegyenlőségnek és egyáltalán a törvényesség kialakítása irányában. Közvetlenül a felszabadító háború éveit követően azonban sürgetőbb feladattá vált az állami struktúra kialakítását célzó jogalkotás. Azonban ez a törekvés, az udvari reakció és az érdekelt hatalmak közt őrlődött fel, és a 80-as évek elejétől már nyilvánvalóvá vált, hogy a *jogrend kiépítése ismét a terelőutakra kényszerült.*

A szakadatlan kormányzati válság és a megoldatlan nemzeti problémák belülről gátolták a szuverén jogalkotó hatalom aktivizálódását és ehhez nem kis mértékben hozzájárult az is, hogy a felszabadult *bolgár társadalomnak jogtudó értelmisége nem volt.* Az érdekelt nagyhatalmaknak a bolgár fejedelemség jogrendjére vonatkozó állásfoglalásai is bénítóan hatottak, miután ezek a döntések éppen az átmenő kereskedelmi érdekek védelmében a tanzimat reformok, illetve a 70-es években születő török kodifikáció normáinak betartását írták elő. A vallási diszkriminációk és a Koránon alapuló vagyonjogi viszonyok szinte nyomtalanul elenyésztek. Az árutermelő gazdaság releváns jogi viszonyait tekintve különösen *jelentős tényezővé vált* tehát az *áruforgalmi jog, amely még a nemzetállam kialakulását megelőzően* a nagyhatalmak által oktrojált módon *keletkezett* (1861). A bolgár fejedelemség jogalkotása a 90-es évek második feléig sem jutott oda, hogy önálló törvény útján rendezze a kereskedelmi jog anyagát. Valójában ebben már nem a külső tényezők szerepe érvényesült, hanem az az ismert törvényszerűség, hogy a késleltetett jog az *áruforgalmi jog elkülönülése által elodázhatóvá tette a polgári jogi kodifikációt.*

A polgárosodó bolgár társadalom az oktrojált török kereskedelmi törvények felhasználása útján is megtalálta számításait és általa a nemzetközi áruforgalomban is elfogadott normákhoz jutott. Bármennyire specifikus volt is tehát az áttérés módja a jogrend kiépítésében, az a *fordított sorrendiség jelentkezett* elsőként, amely a „burzsoázia házi törvényének" adott elsőbbséget, jelezvén a késleltetett jog egyik legmarkánsabb jellemzőjének kialakulását. A francia jogmintákra támaszkodó török kereskedelmi törvények és a lezajlott alapvető tulajdonjogi változások hatása alatt a gazdasági szabadságnak egy olyan formája nyert polgárjogot, amely a történelmi kiváltságokkal együtt az egyszerű szokásjog erejét is meggyengítette. A megváltásra kötelezett paraszti gazdaság csak az áruviszonyok útján juthatott pénzhez, amely egyáltalán a fennmaradását eredményezhette. Az áruviszonyok tehát közvetlenül hatottak a bolgár földön is általánosan ismert nagycsaládi közösségek felbomlására, az egyéni birtoklás és tulajdonjog megszerzésére való törekvés pedig a falu egyszerű szokásjogának megszűnéséhez vezetett.

A fejedelemség törvényhozása rövidesen legalizálta a lezajlott változásokat, és

meggyorsította a zadruga felbomlását. Csak a keresztény egyház (illetve a török lakta területeken a Korán) befolyása alatt álló házassági, családjogi normák dacolhattak még sikerrel a modern kor követelményeivel. Az anyagi *büntetőjog* és a *büntető eljárásjog területén* pedig *az orosz ideiglenes katonai kormányzat hozott be* olyan *szabályokat,* amelyek a korszerűsített orosz birodalmi jogminták bevételét eredményezték.

A 60-as évek (orosz) bírósági reformtörvényei Bulgáriában *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (1878)* formájában öltöttek testet és a nyugati hatalmak beavatkozásának elhárításán serénykedő kormányzat ezen a téren haladóbb lépésekre kényszerült, mint a saját hazájában. Az ideiglenes törvénykezési szabályok a jogegyenlőséget, sőt a *haladó büntetőjogi alapelveket is megfogalmazták,* a személyes szabadság garanciái azonban többnyire elsikkadtak. Bulgária jogrendjének kiépítésében még így is maradandó hatással voltak ezek a rendelkezések, de egyben ismét lehetőséget adtak arra, hogy az anyagi büntetőjog, illetve büntető perjog kodifikációja halasztást szenvedjen.

Bulgáriában a 80-as évek folyamán a megoldatlan nemzeti problémák kerültek előtérbe, a külső feltételek mind bonyolultabbá válása azonban csak átmeneti eredményt hozhatott. Nagy-Bulgária, a szélesebb nemzeti piac megteremtése előtt áttörhetetlen akadályok tornyosultak, így a kelet-ruméliai területek egy részének megszerzése (1885) sem hozhatott döntő fordulatot a jogegység megteremtésében. A 80-as évek úgy teltek el tehát, hogy a *jogrend átmeneti jellege nem változott,* és az elhatalmasodó kormányzati válság a kilátásba helyezett átfogó jogalkotást is lehetetlenné tette.

A Sztambolijszkij kormány diktatórikus hatalmával elégedetlenkedők csak az évtized végén tudták visszatéríteni a figyelmet a jogrend kiépítésének szükségességére, miután az árutermelő gazdaság és a kereskedelem szférájában meggazdagodó rétegekből kiformálódott az új uralkodó osztály, amely a politikai hatalom közvetlen gyakorlásától elütve fokozott figyelemmel fordult a jogrend kiépítése felé. Nemcsak a jogtudó (nemzeti) értelmiség híján fordult ez a figyelem az idegen jog bevétele (a *recepció*) irányába, hanem a késleltető körülmények leküzdésének nehézségei és az árugazdaság növekvő lehetőségei is erre késztették. A modern jog recipiálásának első eredményei *1890*-ben értek be (öröklési törvény) és ezzel egy másfél évtizedig tartó, szokatlanul gazdag *kodifikációs munka vette kezdetét, amely minden lényeges ágazatban átfogó legiszlációt hozott.* Alább láthatjuk, hogy ennek az előrelépésnek szinte *minden* lényeges *összetevője* idegenből átplántált, *recipiált alkotás volt.* A *francia joghatás* alatt született török kereskedelmi törvények, közvetlenül a francia kodifikációk, a *német birodalmi jogminták,* a *magyar anyagi büntetőjog* és az *orosz birodalmi törvények hatása sorra megjelenik előttük,* és a meghonosodó jogminták igen nagy gyakorisággal az ősforrások szó szerinti átvétele útján öltenek testet, figyelmen kívül hagyva az idegenből behozott jognak a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyokhoz történő igazítását. Mégsem a mechanikus recepció árnyékolta be ezt a törekvést, hanem az elnyomorodó agrárgazdaság jelenléte és a gyáripar viszonylagos fejletlensége, valamint az igazságszolgáltató mechanizmust bénító *kormányzati válság,* amely a *kodifikált jog stabilitását eleve megkérdőjelezte.* Ennek ellenére célszerűnek látszik, hogy ezeket az alkotásokat egyenként is közelebbi megvilágításba helyezzük.

A *tirnovói alkotmány* keretnormáiban megfogalmazott jogelvek olyan jogrend

kialakítását helyezték kilátásba, amely a *gazdasági szabadság* (liberalizmus) korlátoktól mentes *érvényesülésének ad elsőbbséget*. Ennek megfelelően a jogrend kiépítésében is prioritást élvezett a fokozatosan kiteljesedő, árutermelő jog. A nagycsaládi közösségekre vonatkozó, idézett törvény (1886), a birtoklási-vagyonjogi viszonyokban alkalmazandó elévülési szabályok lerögzítése (1889), az öröklési jog, illetve az ún. gyámsági törvények (1890) jelzik már a 80-as években a polgári jogi viszonyok megnövekedett jelentőségét. Ezek a lépések azonban átütő erejű változást még nem hoztak, és egy egységes polgári jogi kodifikáció irányában sem mutattak. Csupán a *családjogi* és a *gyámsági jogi viszonyok rendezése során nyert átvételt egy sor francia eredetű* (Code Civil) *jogintézmény*, amely a családjog eldologiasodása irányában hatott. Részletesen szabályozta a törvény a szülői hatalom dologi vonatkozásait, amely a kiskorú gyermek vagyonának kezelésére is kiterjedt. Az öröklési jogban a törvényes leszármazóknak adott elsőbbséget a jogalkotó és a házasságon kívül születetteket minden lehetőségtől elzárta azzal, hogy az apaság keresése elől mereven elzárkózott (10. szak.).

A törvényes lemenők *öröklési* jogainak fokozottabb védelmét szolgáló rendelkezések egy része már nem a francia kodifikáció nyomán, hanem az újabb *olasz Codice Civile* (1865) *hatása* alatt születtek. A szülő a családi vagyonnal elvileg szabadon rendelkezik, de a hagyatéki vagyonból a lemenőket köteles rész illeti meg, amiből azok végrendeleti úton sem zárhatók ki. Erénye volt a törvénynek, hogy a nemek egyenlő örökösödését hirdette, de ez a gyakorlatban nem érvényesült, mivel a szokásjogi konzervativizmus a fiú örökösöket juttatta előnyhöz. A törvényes várományos nélküliek, illetve az eltűntek vagyonának öröklése területén is kompromisszumok születtek a népszokások irányában, de ennél is súlyosabb következményekkel járt, hogy a *törvény a házasság korszerű szabályozásától elzárkózott*, illetve eleve abból indult ki, hogy a házasság hitfelekezetenként az egyházra tartozik. A házasság érvényességi kellékei és a válás *felekezetenként eltérő módon alakult* és ezúton megoldhatatlan ellentmondások mentek át a modern jog korszakába. Hasonlóan a szokásjogi konzervativizmus irányában alkalmazott kompromisszumok jellemezték az egyidejűleg kiadott elévülési szabályokat is. Mindezek tehát már jelzik az átfogó *polgári jogi kodifikáció elodázását*, és a kompromisszumokba hajló agrárátalakulással együtt érthetővé is teszik számunkra, hogy a modern jog kiépítésének eme késői modellje milyen körülmények hatása alatt taszítja el magától a polgári törvénykönyv megalkotásában rejlő lehetőségeket. A *90-es évek jogalkotása* pedig a feladatok sorrendjét megfordította és *„A kötelezettségek és szerződések"* c. törvényével az *áruforgalmi jog rendezését helyezte előtérbe*.

A Balkánon széltében megfigyelhető volt a 19. század folyamán, hogy a polgárosodásban a kereskedelmi tőke hosszú ideig vezető szerepet játszott. A bolgároknál ez a jelenség csak a 19. század utolsó harmadában jelentkezett és meghatározóvá lett a magánjog alapjainak lerakásában. Az *1892*-ben született *„Kötelezettségek és szerződések"* c. törvény a polgári jogi kodifikáció első lényeges eredménye volt. A *kötelmi jog* anyagának francia jogminták szerint történő átvételét jelentette ez a törvény, megalkotói azonban nem közvetlenül a Code Civilből merítettek, hanem az olasz királyság 1865. évi *Codice Civile-je alapján* dolgoztak. A modern jogi terminológia használatában még botladozó alkotás valójában az áruforgalmi jog kiemelését jelentette és a továbbélő török kereskedelmi törvény hiányosságainak kiküszöbölését célozta.

Az átmenő kereskedelem és a külföldi tőke testére szabott *török kereskedelmi törvény nem elégítette ki már a hazai kereskedőréteget.* A jogalkotás a kötelmi jog rendezéséhez tapadva gyakorlatilag mégis megkerülte a nagyhatalmak által védelmezett török eredetű törvény hatálytalanításának kérdését. Ugyan akkor a kötelezettségek és szerződések tárgyát képező törvény a tőkés áruforgalmi jog minden lényeges vívmányát magáévá tette. A szerződéses szabadság és a formális jogegyenlőség töretlenül érvényre jutott, és a kódexszerű alkotás gerincanyagává vált az áruforgalomban alkalmazott *ügyletek* szokatlanul *precíz leírása.* Az adásvételi, a csere-, a kölcsön-, az adományozási és bérletügyletek stb. precizírozott szabályozása által osztatlan *elsőbbséghez jutott a magánkezdeményezés szabadsága.* Ez a törekvés magába foglalta a hitelügyleteket és a járadékrészesedés módozatainak szabályozását is. A bolgár jogalkotás először jutott oda, hogy a polgári jogi társaságok jogi természetét, a részvényjogot a polgárosodás igényei szerint rögzítse. Mindennemű törvényesen kötött szerződésnek megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítva, az attól történő elállást csak bírói úton tette lehetővé (70. szak.). Az áruviszonyokban születő kontraktus meghatározó eleme az arra irányuló akarat (28. szak.), amelynek „lelkiismeretes betartása" kötelező a felekre nézve. A használati jogokkal, a birtoklással összefüggő jogügyletek mellett a *tulajdonjog átruházásának módozatai álltak a jogalkotó figyelmének előterében.* A felhasznált jogminták már-már feledtetik a jogalkotóval az elnyomorodó agrárgazdaság megkötöttségeit is. A törvény alig néhány szakasza érinti a felesbérlet, a részesmunka megalázó formáit, a tulajdonképpeni üzemi (ipari) munkaszerződéssel pedig csupán egyetlen szakaszban (384.) foglalkozik, nyomatékosan megállapítván a szerződéses szabadság érvényesülésének fontosságát a munkaadó és a munkavállaló között. Valójában ez a tétel még a bérmunka korlátlan kiaknázásának lehetőségeit kínálta fel az árutermelő gazdaságnak, látványos iparvédő törvényhozásnál is jobban ösztönözve a tőkés vállalkozás lehetőségeit. Nem kétséges tehát, hogy a kötelmi jog kodifikációja által a bolgár jog kiépítése új szakaszba lépett. A polgári jogi kodifikáció továbbfejlődésében azonban a fordított sorrendiség ezzel nem fejeződött be.

A késleltető tényezők továbbélése következtében az áruforgalmi jog prioritásának a kötelmi jogban történő kifejeződése hosszabb távon nem tudta követni a tőkés fejlődés felgyorsult követelményeit. A Code de Commerce alapján készült török kereskedelmi törvény hiányosságait a kötelmi jog elvont szabályai nem pótolhatták. Ezért a *90-es évek* derekán *kodifikációs bizottság* felállítására került sor, amely az *önálló bolgár kereskedelmi törvénykönyv kialakítását kapta feladatul.* Ezt a lépést alapjában a tőkekoncentráció fellendülése tette szükségessé. Az *1897*-ben, tehát szembetűnően rövid idő alatt hatályos törvény rangjára emelt *bolgár Kereskedelmi Törvény* ezért a kereskedelmi társaságokkal párhuzamosan tárgyalta az ipari vállalkozásokat. Főként a részvényjog, a biztosítási ügyletek, a kamatkötelezettségek, illetve a csőd jelzi azt a minőségi változást, amely a kötelmi jogi törvényhez képest lezajlott. Az önálló bolgár Kereskedelmi Törvényben azonban csupán az utóbbi, tehát a fizetésképtelenség jogi rendezése történt már csak a francia eredetű jogminták szerint. Az olasz, illetve a francia jogmintáktól való elfordulásának azonban nem pusztán az egyoldalú gazdasági orientáció kialakulásában kell keresnünk a magyarázatát. A *bolgár Kereskedelmi Törvény ugyanis a magyar Kereskedelmi Törvény* (az 1875: 37. tc.) *alapján készült,* az ősforrásokat tekintve tehát a *német birodalmi minták követését jelentette.* Így a burzsoá jog kiépítésének késleltetett modellje törvényszerűen tért vissza abba a mederbe, amely a porosz–német, illetve a hazai jogfejlődésünket is jellemezte. A késleltető körülmények továbbélése miatt az egységes polgári jogi kodifikáció terelő úton haladhatott tehát csak előre, a Kereskedelmi Törvény azonban megbízható támpontot nyújtott addig is a tőkés gazdaság fejlődésére.

A *bolgár* Kt. következetesen haladt az ősforrások nyomán, de ebben nem az idegen jogminták mechanikus átvételén van a hangsúly, hanem az azonos, illetve közelálló

társadalmi igényeken. A főbb kereskedelmi társaságok, a kereskedelmi ügyletek és általában a vállalkozási, áruforgalmi-raktározási, kiadási stb. tevékenység jogi szabályozása szorosan a hazai minták szerint történt. Az elvétve fellelhető eltérések viszont az általánosan elfogadott (hazai és nemzetközi) kereskedelmi szokásokra történő utalásokban merültek ki. Még mindig elsődleges jelentősége volt természetesen az áruforgalmi jognak, a tőkés gazdaság viszonylagos lemaradását és deformáltságát tekintve azonban a *bolgár Kereskedelmi Törvénynek* határozottan *pozitív szerepe volt.* A kereskedelmi kölcsön (a váltó, az adóslevél, csekk), és a kamatfizetés szabályainak lerögzítése által a Törvénykönyv igen *hatásosan szolgálta a tőkés árugazdaság érdekeit.* A váltók és adóslevelek jogalapjának megtámadását pl. kizárták ezek a rendelkezések minden olyan esetben, amikor ezek az okmányok új tulajdonos kezéhez kerültek. Hasonlóan szembetűnő a tőkés érdekek védelme a kamatfizetés kötelezővé tételében, amely a törvény szerint akkor is fennáll, ha a felek azt a szerződésben nem kötötték ki. A részvények szabad forgalmának, a bank- és pénzváltó ügyleteknek, a kivitelezői, szállítási és biztosi stb. ügyletek részletes szabályozása által ez az alkotás közvetlenül hatott az ipari forradalom közelségébe jutott társadalom fejlődésére és nagy mértékben előmozdította a tőkekoncentráció felgyorsulását is. A bolgár *Kereskedelmi Törvény tehát a polgári jogrend preindusztriális szintjének meghaladását segítette elő.*

A fizetésképtelenség (csőd) kapcsán kell szólni arról, hogy a bolgár Kereskedelmi Törvényt a *monopolizálódás,* illetve válságjog *még a századforduló idején sem érinti közvetlenül.* Így a francia jogmintákra épült gazdasági lehetetlenülési szabályok pl. a fennálló követelések bírói úton történő kielégítésének módozatait rendezték. A kézműves műhelyek és az elnyomorodó paraszti gazdaság tömeges felszámolásában öltött testet ez az eljárás, amelyet még a gazdasági szabadság természetes következményeként fogtak fel. A tőkekoncentráció egyértelmű alátámasztását jelentette viszont, hogy a méreteiben is drasztikusnak mondható végrehajtási (árverési) eljárást jelzálog, illetve váltó felmutatása által különösen meg lehetett gyorsítani. A kisárutermelők pauperizálódásának meggyorsítását tehát perjogi eszközökkel lehetett hatásosan alátámasztani. Mielőtt ide visszatérünk, utaljunk még a burzsoá magánjog kiépítésének utolsó nagyobb alkotására, amely a *dologi jog anyagának összefoglalását jelentette* (1904).

A „Kötelezettségek és szerződések" címen kiadott (1892) kötelmi jogi kodifikáció után több mint egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a polgári jogi *kodifikáció legfontosabb összetevője* megszülethessen. A *„Vagyon, a tulajdonjog és a szolgalmak"*-ról szóló törvény *(1904)* képviselte ezt az alkotást, amelynek a kimunkálása már a századfordulót követő évekre esett. A modern polgári jog gerincanyagának, a *dologi jognak a rögzítésére került sor* ezúttal, amely az alapvető termelési viszonyokban lezajlott változások tükrözőjévé vált. A bolgár jogalkotás tehát a polgári jogi kodifikáció harmadik lépcsőjéhez érkezett el *1904-ben* és a dologi jogi viszonyok rendezését tekintve *ismét a Code Civil anyagához nyúlt vissza.* Ha nem látnánk a felidézett késleltető körülmények szerepét, úgy ezt a történelmi szituációt valamiféle balkáni sajátosságként foghatnánk fel. Valójában azonban a késleltetett jogrendszerek egyik tipikus jellemzőjének kialakulásáról van szó, amely az áruforgalmi jog prioritásában jutott kifejezésre. A dologi jog sorsa (további késleltetése) tehát már akkor eldőlt, amikor az áttérés viszonylag kedvezőbb történelmi feltételei elsorvadtak, amikor az új uralkodó osztály a nemzetállam megteremtését követően hátat fordított a forradalmi jogalkotásnak. Így a *birtoklási-vagyonjogi viszonyok területén,* főként pedig a

földtulajdonjogban *a gazdasági szabadságnak csupán az a gyötrelmes útja érvényesülhetett,* amely a döntő többségében *paraszti* árutermelőkből álló *társadalom elnyomorodásával párosult.* Vele párhuzamosan szűntek meg az ingatlanbirtoklással összefüggő, török eredetű jogigények és értelmüket vesztették a nagycsaládi vagyonközösségben kifejezésre jutó szokásjogi maradványok. A jog kiépítésének eme késői modellje mentesült mégis attól a tehertől, amely a porosz–német modellben a történelmi kiváltságok (pl. a hitbizomány) egy részének átmentésében öltött testet és a BGB-szintű kodifikációban is helyet követelt magának.

A *fordított sorrendiséggel* csak 1904-ben *befejezett polgári jogi kodifikáció* Bulgáriában akadálytalanul *visszanyúlhatott most már a klasszikus francia jogmintákhoz, a vagyonjogi viszonyok alapjává téve a korlátlan magántulajdont* (29. szak.). A polgárosodás adott szintjét tekintve ez a lépés korszakalkotónak volna mondható, látnivaló azonban, hogy a harmadik lépcsőben születő dologi jog is a gazdasági liberalizmus preindusztriális szintjének tükrözője volt. Szemben a kötelmi joggal és még inkább a Kereskedelmi Törvénykönyv megalkotásával a dologi jog már csak tükörképe lehetett tehát a lezajlott változásoknak, annak az állapotnak, amikor a „parcellatulajdon teljesen a tőke szolgaságába süllyedt". Míg tehát az ősforrásnak (a napóleoni Code-nak) „két nemzedék"-nyi idő állt rendelkezésére, hogy az „elkerülhetetlen eredmények" kialakuljanak, a késleltetett modellnek születése pillanatától „már csak a végrehajtás, az árverés és a kényszereladás" szerepe jutott.

A *vagyon, a tulajdonjog és a szolgalmak címet viselő* kodifikált bolgár *dologi jog* az árutulajdonjog szinte minden lényeges történelmi tapasztalatának átvételét jelentette. Az agrárgazdaság túlsúlyának megfelelően ebben az alkotásban persze az ingatlan birtoklásával összefüggő jogok lerögzítése került előtérbe. A kódexszerű joganyagban a *földtulajdonjogi viszonyok* feltűnően nagy gyakorisággal szerepeltek. Az ingatlan forgalmazásának biztonságát szolgálva kötelezővé tették a telki terhek nyilvános bejegyzését, amely szervesen összefonódott a zálogjogi, a szolgalmi jogi és a szomszédjogi jogigények korszerű minták alapján történt rögzítésével. Túl az ingatlanok körén a birtoklásnak megkülönböztetett jelentőséget adott az a körülmény, hogy a törvény szerint a „jóhiszemű birtoklás tulajdonossá tehet". A *tőkés árutulajdon szabadságának lehető legteljesebb érvényesülését jelentették ezek az eredmények,* fejlett jogmintákkal támasztva alá egyben a forgalom biztonságához fűződő igényeket is. Helyenként már-már a túlzottan részletező kazuisztika jellemzi ezeket a törekvéseket, amelyek a monopolkapitalizmus közelségében igen rövid idő alatt felesleges tehertételekké váltak. Ugyanakkor a dologi jognak ez a kései összefoglalása a pusztuló kisárutermelők védelmétől teljes mértékben elzárkózott. Az uzsoratőke kezében felhalmozódó *földtulajdonjogot pedig a föld méhére is kiterjesztette* (33. szak.) a *törvény.*

A polgári jogi kodifikáció szerves alkotóelemének mondható az *1892.* évi *Polgári Eljárásjogi Törvény,* amely a polgári per kontradiktórius rendszerének bevételét jelentette. Ez az alapjában pozitívnak mondható lépés azonban már a nemzetállam születésével egyidejűleg ismeretes. A Polgári Eljárásjogi Törvény a *haladó jellegű orosz bírósági reformtörvények módosult szabályainak átvételét jelentette,* miután az orosz birodalmi bírósági szabályzatok még az 1878. évi ideiglenes közigazgatási rendelkezések alapján bevételre kerültek. Az orosz katonai kormányzat ezen a területen is utat

nyitott a modern perjogi alapelvek érvényesülésének. Az 1892. évi bolgár perjogi jogalkotás ezt az örökséget használta fel a polgári perrendtartás kodifikációjában, de a porosz–német jogmintákra is figyelemmel volt. *Jóval fejletlenebb ez az alkotás, mint maga a háromlépcsős polgári jogi kodifikáció,* ami főként a bizonyítási eszközök területén, a szokásjogi maradványokban és a polgári per hosszadalmas eljárásában fejeződött ki. Ezért is követték a törvényt viszonylag sűrűn a *módosítások,* amelyekben *már* egyértelműen *a német joghatások* érvényesültek. A kontradiktórius eljárás pozitívumait eleve meggyengítette az a körülmény, hogy a többfokozatú és *költséges eljárás a gazdaságilag erősebb fél pozícióit növelte.* A bizonyítási rendszer és a jogvédelem lehetőségei eleve a tőkeerős félnek kedveztek és ezt a célt szolgálta az archaikus maradványként alkalmazott perdöntő eskü rendkívül kiterjedt felhasználása is. A felperes az ún. határozott eskü felkínálásával előnyös pozíciókhoz juthatott, miután annak elutasítása által az alperes egyéb bizonyítékai is elvesztették hitelüket. A *határozott eskü* és a perbeli beismerés egyaránt a *vagyonilag gyengébbet sújtotta.* A hamis eskü bizonyítása viszont megakasztotta a polgári pert, miután azt csak büntető bíró előtt lehetett kezdeményezni. Nem véletlen tehát, hogy a korabeli polgári jogi jogviták túlnyomó többsége perdöntő eskü útján nyert lezárást, miután az eskü valódiságának megtámadásával a költséges és hosszadalmas eljárás lehetetlen helyzetbe taszította volna a tőkeszegény feleket. A polgári perben gyakorlatilag a határozott eskü felvételének kényszermegoldás jellege volt, ami minden esetben a nagytőkének kedvezett. Ez az eljárás tehát nemcsak a kontradiktórius rendszert gyengítette meg, hanem az anyagi igazságot is a formális igazsággal cserélte fel.

A tőkés áruforgalmi viszonyok növekvő előretörése idején viszonylag rövid idő alatt elégtelenné vált a polgári perrendnek a fentiekben vázolt formája. Az *1897-ben született gyorsított polgári bírósági szabályzat* már egy hatékonyabb (és gyorsabb) perjog kialakításának a követelményéből fakadt. A kitűzött célokat azonban az *áruforgalmi* (kereskedelmi) ügyletekre, a váltó-, illetve jelzálog *ügyletekkel összefüggő polgári peres eljárásra határolta be a jogalkotó.* Ilyen tárgyban pusztán a váltó, illetve a fizetési meghagyás felmutatása elégséges volt arra, hogy a bíró a végrehajtási határozatot is meghozza, az alperest pedig a törvény megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy a végrehajtási eljárást megakassza. A tőkés érdekek leplezetlenül felszínre törtek a polgári per meggyorsításához fűződő igényekben. Ezek a törekvések azonban még mindig túlnyomóan az áruforgalmi viszonyokban jelentkeztek és nem jelentették a monopolkapitalizmusra jellemző választott bírósági, illetve döntőbírósági gyakorlat kialakulását. A kiépítésben továbbra is késleltetett *modell tehát* ezen a területen is a *preindusztriális igények kifejezője maradt.* Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az 1897. évi polgári perjogi szabályzatok már szoros kapcsolatban álltak a tőkekoncentrációval, amely nem tűrte el az átmeneti formákkal megterhelt és évekig is elhúzható peres eljárást.

A modern jogrend kiépítésének késői modelljében az adott *társadalom büntetőjogi védelmének megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítottak.* Már az orosz (ideiglenes) kormányzat arra törekedett, hogy a köztörvényi bűnözést és a törökellenes forradalmi radikalizmust büntetőjogi eszközökkel is meggátolja. Minden ilyen természetű kilengés a nyugati hatalmak beavatkozásának adott volna tápot, ezért a hirtelenében

megszervezett polgári közigazgatási szerveknek szoros kötelezettségévé tették a köznyugalom megőrzését. Ilyen körülmények közt a katonai közigazgatási szabályok büntetőjogi rendelkezéseinek felhasználása mellett a köztörvényi bűnözésre vonatkozó török normák egy része is fennmaradt. Ez az átmeneti jogállapot több mint egy évtizeden át tartott, és számos területen kaotikus helyzeteket eredményezett. A *jogalkotás* azonban *csak a 90-es évek folyamán juthatott el a büntető anyagi jog* és a *büntető perjog* modern értelemben vett *kodifikálásához*. A késleltető körülmények továbbélése viszont ismét csak oda vezetett, hogy a *bolgár társadalom igényeihez közelálló jogminták recipiálásáról lehetett szó*. Az *1895*-ben született *Büntető Törvénykönyv* ilyen értelemben az *orosz birodalmi*, illetve *a kodifikált magyar büntetőjogi tapasztalatok felé fordult*, jó érzékkel ismerve fel, hogy a tőkés társadalom fejlődésének adott szintjéhez mérten ezek a tapasztalati anyagok álltak közel a bolgár társadalom követelményeihez. Az orosz birodalmi jogminták felhasználását az a körülmény sem gátolta, hogy a fiatal bolgár nemzetállam orientációját tekintve időközben gyötrelmes változások történtek. Az orosz Btk. tervezete állt azonban csak rendelkezésre, miközben a felfokozott érdeklődéssel kísért magyar jogminták már a hatályos Büntető Törvénykönyv (1878) tapasztalati anyagát is felkínálták.

A polgárosodás előrehaladt fokán álló *bolgár társadalom igényei szembetűnő közelségbe kerültek a magyarországi tapasztalatokkal*, következésképpen *kézenfekvőnek tűnt az 1878*. évi *magyar Btk*.-nak *a közel teljes mértékű átvétele*. Alapjában pozitív volt ez a lépés, miután a bolgár jogalkotás ezúton a klasszikus burzsoá büntetőjog legalapvetőbb vívmányainak birtokába került a Csemegi-kódex viszonylag fejlett jogdogmatikája a bolgár jogi kultúrára is előnyösen hatott. A magyar jogminták tehát közvetítő szerepet játszottak a liberálkapitalizmus szintjén elérhető, lehető legkorszerűbb tapasztalati anyag és a számottevő jogi kultúra hiányát szenvedő késleltetett polgári érdekek között. Az 1895-ös bolgár Btk. jól használta fel ezeket a lehetőségeket, amelyek egyben a fejlett Nyugat még progresszív irányú büntetőjogi vívmányainak átültetését is magukban hordták.

A bolgár *Btk*. rendszerében is *követte a Csemegi-kódex anyagát* (általános rész, különös rész). A jogalkotó az adott társadalom megszilárdítását szolgálva a büntetőjogi felelősség feltételeinek, illetve a bűnösség alakzatainak adott elsőbbséget. A bűnösséget kizáró okok precíz körülírása által különösen jó szolgálatot tett a fennálló kaotikus állapotok leküzdése területén. Miként az ősforrások, úgy a bolgár Btk. is *átvette a bűncselekmények hármas felosztását*, a különös részbe foglalt konkrét tényálladék-rendszerekben pedig következetesen érvényesítette az objektív és szubjektív elemek szerves egységét. A bűntettek körében különös hangsúlyt kapott a szándéknak, a gondatlanságnak, a bűnpártolásnak, illetve az előkészületi cselekményeknek a megítélése. Eme pozitívumok a Porta önkényével össze sem hasonlítható eredményeket hoztak, de a 80-as évek átmeneti jellegű jogállapotának felszámolását is gyökeresen elősegítették. A jogalkotó viszonylag *behatároltan adott módot a halálbüntetés alkalmazására*, de nem tartotta magát a Csemegi-kódex két tételre szűkített taxációjához. A fiatal polgári nemzetállam védelme általában kiterjedtebb módon érvényesült a bolgár Btk. alapján. Csak a köztörvényi bűncselekmények körében élt

változatlanul a Csemegi-kódex szabálya, miszerint az előre megfontolt (kitervelt) emberölés fennforgása esetén (247. szak.) kerülhet sor a halálbüntetés alkalmazására.

A kodifikált bolgár büntetőjog *büntetési rendszere* is csupán elhanyagolható különbségeket mutat az ősforráshoz képest. A szabadságvesztés négyféle neme közt a *fegyház* szigorított börtönbüntetésnek felelt meg, míg az egyéb fokozatok alkalmazásának még hosszú ideig nem voltak meg a tárgyi feltételei. Hatásos eszköznek bizonyult a fő- és mellékbüntetések kiszabhatóságának meghonosítása is. A Törvénykönyv a *börtönbüntetés* alkalmazását szélesen lehetővé tette, és a tulajdonjog sérelmére elkövetett cselekmények megtorlásában megkülönböztetett szerephez juttatta. A lopás viszonylag egyszerűbb eseteiben is kiszabható volt 3 évig terjedő börtön (313. szak.), ugyanakkor a csalással, a fondorlattal párosuló alakzatok esetén, illetve a visszaeső bűnözőkre vonatkozóan a 10 évig terjedő *szigorított börtön* kiszabására is sor kerülhetett. Hasonló szigort érvényesített a társadalmi nyugalom megőrzése érdekében, a pénzhamisítás, a hamis tanúzás (és a hamis eskü), az istenkáromlás eseteiben is. Tilalmazta és büntetéssel sújtotta végül a Törvénykönyv a párbajt, és formailag törvényes védelmet ígért a személyes szabadság, illetve a magánlakás sértetlensége érdekében is. A csalás, az okmányhamisítás, a csalárd bukás és a bizalommal történő visszaélés stb. a tőkés gazdaság velejáróiként tűntek fel a kodifikált büntetőjogban, a vagyonrongálás, a lopás igen sokszínű megfogalmazása és az ún. közveszélyes bűnözés (383–417.) kiterjedt taglalása pedig az elnyomorodó néptömegek elleni fellépést szolgálta.

A kodifikált büntetőjog anyagába történt kitekintés önmagában is azt mutatja, hogy itt a modern büntetőjog klasszikus formáinak kiépítése még a 19. század utolsó évtizedében is előrelépésnek volt mondható. A monopolkapitalizmus korát jellemző büntetőjogi változások tehát kívül rekedtek még a Törvénykönyv keretein. A jogegység kialakítását és a törvényesség alapjainak lerakását is jól szolgálta ez az alkotás, a *szakadatlan kormányzati válság azonban kétségessé tette a Btk-ban rejlő lehetőségek gyakorlati megvalósulását*. A sajtóvétségeket és számos politikai bűncselekményt pl. eleve kivontak a Törvénykönyv hatálya alól, és a kormányrendeleti jogalkotás körébe sorolták. A liberálkapitalista büntetőjognak azonban még így is maradhatott egy egészen rövid kifutási ideje, a törésvonalak azonban a századfordulót követően gyors egymásutánban tűntek fel.

A bolgár jogalkotás még a 90-es évek második felében megalkotta a *Büntető Perrendtartási Törvénykönyvet* is *(1897)*. Ezzel gyakorlatilag *teljessé vált a modern jog kiépítése*, egyedülálló példát szolgáltatva arra, hogy a késleltetett jogcsoport fejlődése, adott körülmények között a kodifikációhoz fűződő várakozások újjáéledésének is teret adhatott. Az áttérés viszonylag kedvezőbb módozatában rejlő lehetőségek hatottak ebben a törekvésben, és ezt a bolgár jog történetében a büntető eljárásjog útja is bizonyítja. A bolgár Büntető Perrendtartási Törvény előzményei közvetlenül a felszabadító háború éveihez nyúlnak vissza, amikor is az orosz katonai közigazgatási szervek *ideiglenes bírósági szabályzatokat* léptettek életbe. Ezek a szabályzatok *hozták be az orosz birodalmi büntetőeljárási szabályokat* és jól átgondolt politikai érdekektől vezettetve a perjogi garanciák ígéretét jelentő, haladó jogelveket (a szóbeliség, nyilvánosság, a bírói szabad mérlegelés, a védelemhez való jog stb.) is meghirdették.

A meglazult államközi kapcsolatok dacára a polgárosodó bolgár társadalom ezeket a vívmányokat magáénak érezte. Az ideiglenes bírósági szabályzatok plántálták át *orosz jogminták* közvetítésével a *laikus bíráskodás*nak azt a módját is, amely a vagyonos osztályok érdekeit szem előtt tartva a bűntettek körében meghonosította az *ülnökök* közreműködésével történő ítélkezést.

A fokozatosan kiépített ítélkező mechanizmus már a 80-as években rendezte a büntetőügyek fórumrendjét. Büntetőügyekben első fokon általában a *megyei bíróságok* jártak el, választott laikus bevonásával döntve a bűnösség felett és a szakbíró feladatává téve a büntetés kiszabását. A jogerős ítélet ellen a fellebbviteli *törvényszékek* előtt lehetett orvoslással élni, a másodfokon születő ítéletet azonban már csak az ország egyetlen *Semmítőszéke* előtt lehetett kifogásolni. Ez utóbbira csak az eljárási szabályok durva megsértése, illetve a törvény pontatlan értelmezése alapján kerülhetett sor, valójában tehát a *fellebbviteli rendszer egyfokozatú lett*. Korszerű jogminták bevételét jelentette ez, de a szakképzett bírák és ügyvédek hiánya, az időnként válságosra fordult közállapotok eleve megkérdőjelezték az igazságszolgáltatás rendezetté tételére való törekvést. Egyidejűleg a jogalkotó tovább szűkítette azoknak az ügyeknek a körét is, amelyeket egyáltalán a laikusok bevonásával lehetett elbírálni. A büntetőeljárás nyomozati szakaszában kiterjesztették a karhatalmi szervek hatáskörét, a nagyösszegű óvadék alkalmazása útján pedig lehetővé tették, hogy a vagyonos rétegek mentesüljenek az előzetes eljárásnak a személyes szabadságot korlátozó terheitől. A törvény a veszélyes bűnözők (223.szak.) fogalmának meghonosítása útján a leplezetlen elnyomás eszközévé vált és a jogalkalmazás mindennapos gyakorlatában az anyagi büntetőjogi kódex pozitívumait is aláásta. A büntető perjog fejlődése tehát érzékenyebben reagált a közelgő változásokra, amelyek a századfordulót követően felszínre kerültek.

A törésvonalak kialakulása

A fiatal bolgár nemzetállam negyedszázadon át elsősorban Ausztria–Magyarország irányában megalázó gazdasági függőségbe kényszerült. Ez a körülmény az árutermelő gazdaság fejlődését tekintve permanens deformáló tényezővé vált, mivel az áttérés viszonylag kedvezőnek mondott feltételei között a kisárutermelés jutott túlsúlyra. Az agrárgazdaság tőkeszegénysége, a kézművesipar szétforgácsoltsága elháríthatatlanul maga után vonta a kereskedelmi tőke vezető szerepét, amely a gazdasági függőség következtében az ipari tőkebefektetés iránt csak behatárolt keretek között vonzódott. Rövidesen az árutermelő tőkés *gazdaság deformálódásának a hazai viszonyok közt ismert tünetei jelentkeztek*, és a mezőgazdasági nyersanyag-*feldolgozó ipar* számottevő bázisai is a *külföldi tőke* ellenőrzése alá kerültek. Csak a 90-es évek második felétől tűnt fel először az ipari és kereskedelmi vállalkozások (Rt-k) évenkénti megduplázódása, a nagyobb volumenű gépbehozatal azonban csak a századforduló éveiben jelezte a minőségi változások közeledtét.

Az 1900 és 1910 közé eső ipartelepítő törekvés már nyilvánvalóan az *ipari forradalom* jegyében zajlott, de a befektetett tőke 40%-át tette ki még ebben az időinterval-

lumban is az élelmiszeripar részesedése. Ettől függetlenül megőrizte az ország az agrár exportőr jellegét, amely az uzsoratőke és a jelzálog (az ún. zöldhiteluzsora) rabságában vergődő paraszti árutermelőktől származott és a belőle felhalmozódó kereskedelmi haszon nagyobb százalékát a külföldi tőke szívta el a bolgár gazdaság szférájából. Ezek a tendenciák az ipari forradalom közelségében váltak végzetessé és *csak egy erőteljes állami beavatkozás nyomán lehetett reálisan remélni a kibontakozást.* A deformált ipari bázisok csúcsain (a hadiiparban) az összefonódás feltételei is megvoltak, az *államkölcsönöket* azonban *improduktív célok* (az erőszakapparátus) és az idegen érdekeket szolgáló vasútépítés *emésztette fel.* Az 1910-es évek második felében a *banktőkének az ipari beruházások iránti érdeklődése törte át az akadályokat,* befolyása alá vonva a gépi erőt alkalmazó tőkés vállalkozások legjelentősebb egyedeit. A monopoltőke átütő erejű fellépésének korszakába léptünk ezzel, ami egyidejűleg azt eredményezte, hogy a bérmunka felhasználása soha nem tapasztalt méreteket öltött, és túlnyomóan a monopolizált ipar területére koncentrálódott. Íme ezek azok a gyökeres változások, amelyek az idegen jogmintákból ötvözött kodifikált jog továbbfejlődésének törésvonalait meghatározták.

Az ipari kapitalizmus korszakának megjelenése a tőkés jogrendszerek majd minden ágazatában markáns változásokat eredményezett. A korai, illetve a klasszikus új jogban azonban ezek a változások még abban az időben lezajlottak, amikor a gazdasági liberalizmus szinte korlátlan lehetőségek előtt állt és a tőkés társadalom általában az ún. viszonylag békés korszakát élte. A késleltetett jogcsoport élvonalában álló alrégiók jogfejlődésének az ipari forradalommal való találkozása már gyökeresen eltért az előbbiektől, miután az – számottevő helyi eltérésekkel – csak a 19. század második felében jelentkezett. A *délkelet-európai jogrendszerek* azonban még ez utóbbihoz képest is *fáziseltolódásban szenvedtek, ami a sokszorosan deformált ipari forradalomnak a monopolizálódással való összefonódását eredményezte.* Különös példáját adja ennek a késői kodifikációk modellje, amely a tőkés gazdaság monopolizálódásának megjelenése idején még a modern jog alapjainak lerakásával volt elfoglalva. Főként a polgári jogi viszonyok körében látható ez a jelenség, miután a többlépcsős kodifikáció egész sor megoldatlan problémát hagyott maga után. A korszakhatárra eső szövetkezeti társulásokról szóló törvényt, a jelzálog rendjének kiegészítő szabályozását és a tengeri áruforgalmi jog kodifikációját említjük csak ezek sorából (1907–1908). Az ingatlantulajdon-jog forgalmának biztonsága sem volt rendezett a többlépcsős kodifikáció alapján. Az *1908-as jelzálogtörvény* ezért a francia jogmintákat követve *átfogó szabályozását adta a telki terhek kötelező nyilvántartásának.* Az újjászervezett jelzálog-nyilvántartást a megyei bíróságok feladatává tették és kimondták, hogy az ingatlantulajdon-jogra vonatkozó átruházási ügyletek csak a jelzálogteher szabatos megjelölése esetén érvényesek. A jelzálogigény kielégítését a bejegyzés sorrendje alapján állapították meg, de ismét figyelmen kívül maradt a végintézkedések forgalomkorlátozó szerepe. A jelzálogtörvény tehát a végrendelek bejegyzését nem követelte meg, következésképpen továbbra is lezáratlanul hagyta a forgalom biztonságát.

A kereskedelmi törvény hiányosságainak pótlását tűzte célul az *1907.* évi *szövetkezeti* társulási *törvény* (1908), amely a kézművesipar tömeges pusztulásának következ-

ményeit tükrözte. A kisárutermelők kényszerű társulása ugyanis viszonylag hamar természetes kapcsolatot talált a tömegmozgalmakkal. A kormányzat most a Kereskedelmi Törvényben ismert társulás szabadságát vonta határok közé és a felhasznált német és olasz jogminták alapján a jogi személyként felfogott társulások adminisztratív szerveinek (közgyűlés, igazgatóság, ellenőrző tanács) felelősségét növelte meg. Ezek a lépések közvetve bár az állami beavatkozás (gyámkodás) egyes elemeit is kifejlesztették, jobbára mégis csak a tőkés jellegű ipari szövetkezetek működésének elbürokratizálódását eredményezték.

Mindez csupán annak jelzésére alkalmas, hogy a megkésett kodifikáció valóban nem zárult le a századforduló éveiben és a *megoldatlan problémák még akkor is felszínen voltak, amikor már a monopolizálódás a polgári jog hagyományos kereteit is szétfeszítette.* Ezt a sajátos helyzetet teszik érzékelhetővé a monopoltőke által kisajátított *iparvédő törvények* és a vegyes szakjogágazat kialakulásának kezdeteit jelző *munkajogi törvények.* Időben mindkét jelenség megelőzte a polgári jogi kodifikáció lezárását, eleve jelezvén, hogy a gazdasági liberalizmus korai hanyatlása a kodifikált jog létét is megkérdőjelezte. Könnyen érthető tehát, hogy a *törésvonalak legkorábbi tünetei az árutermelő jog szférájában jelentkeztek.*

A bolgár nemzetállam jogalkotását a késleltető körülmények továbbélése tette eleve bonyolulttá, a megalázó *gazdasági függőség* pedig *az iparvédő jogalkotás útjait is eltorlaszolta.* Az Ausztria-Magyarországgal megkötött vámegyezmények életképtelenségre kárhoztattak mindennemű *iparvédő törekvést,* amelyek csupán hazafias szólamokká silányultak a 80-as évek folyamán. Az ipari *tőkebefektetés kedvezményezése* valójában csak az *1895-ben kiadott helyi ipar és kereskedelem serkentését tárgyaló törvénnyel kezdődött* el, amely a befektetett tőke nagysága szerint differenciált a juttatandó állami kedvezményezések területén. A jogalkotás nem zárta ki a szerényebb vállalkozás támogatását sem, amely a telephely, a helyi nyersanyag, víz- és adókedvezményekben részesült. A lényeges kedvezmények azonban a gépi erőt alkalmazó beruházókat illették, akik vám- és tarifakedvezményeket, az állami megrendelésekben való részesedést kaphattak. A gyáralapítókat ez a törvény külön is kiemelte az adó-, az illeték-, illetve a vámkedvezményezettek köréből, ami a tőkekoncentráció serkentését szolgálta. Az egy évtizeddel később *felújított iparvédő törvény* (1905) *a tőkeerős vállalkozók kedvezményezését termelési* (pl. cukor, gyufa, vasipari), *illetve áruforgalmi monopóliumokkal fejezte ki.* Így a *törvény* az *általános,* a *speciális,* illetve a *kizárólagos* (monopolisztikus) *kedvezményezettség formáit ismerte.* Az általános és a speciális kedvezmények a korábbi (1895) törvény szellemét idézték, de a tőkeerős gyáripari vállalkozást kibővített jogosítványokhoz juttatták. A hangsúlyt azonban az ún. kizárólagos kedvezményekre helyezte a jogalkotó, amikor időben is kiterjedt (30 év) monopolisztikus kedvezményeket helyezett kilátásba elsődlegesen a hazai nyersanyagok feldolgozását célzó ipari vállalkozást élesztve. Egyes termékek termelésének és forgalmazásának kizárólagos, illetve területi monopolizálását tették lehetővé ezek a rendelkezések, esetenként az állami szállítások területén pedig a kvótális részesedés meghatározása is kialakult, ami az egyre szaporodó állami koncessziók keretei közt nyert lerögzítést.

Az 1909-ben megjelenő harmadik ilyen természetű törvény nyilvánvalóan mutatja,

hogy ezek a törekvések összefüggő folyamattá álltak össze, és a polgári jog körébe sorolt *kodifikációk megcsúfolását jelentették*. A jogalkotás még a külföldi tőke számottevő korlátozását is elejtette ezekben a törvényekben, így a gazdasági liberalizmust tükröző kodifikáció módosítása is szükségtelennek tűnt. A bérmunka korlátlan kiaknázásának lehetőségei, vagyis a hagyományosan ismert *gyári törvényhozás hiánya* pedig az iparvédő törvényekhez hasonlóan ösztönözte a külföldi tőke térhódítását. A monopolizálódással ölelkező protekcionizmus tehát a gazdasági liberalizmust tükröző polgári jogi kodifikációt nyomban megkérdőjelezte. Bulgária burzsoá jogrendjének a monopolkapitalizmus korszakára történő áttérése hozta továbbá az első *gyári törvényeket*, amelyek maguk is az *áttérés törésvonalainak alkotóelemeivé váltak*. A női és gyermekmunka korlátozását jelentő *állami beavatkozások 1905-tel vették kezdetüket*, ami a „szűk szocialisták" irányítása alá került Munkás Szindikalista Szövetség születésével esik egybe. Az 1905–1907. évi orosz forradalom is szerepet játszott abban, hogy a szervezett tömegmozgalmak a sztrájk fegyverét felhasználva színre lépjenek. Az állami beavatkozás ilyen körülmények között szokatlanul komplex formát öltött és a felidézett törvény alapján nemcsak a *női és gyermekmunka általános szabályozására*, az egészségre ártalmas munkakörülmények rendezésére, a nők éjszakai foglalkoztatásának eltiltására került sor, hanem a speciális iparágazatok (a melegüzemi, a bányászati stb.) munkarendjének, illetve a gyári felügyelők feladatainak a lerögzítése is megtörtént.

Az állami beavatkozás ilyen méretű megjelenése szokatlanul pozitívnak volna mondható, hacsak nem látnánk, hogy ezek az intézkedések a monopolizált tőkés vállalkozásoknak, a nagytőkének kedveztek, miután az eleddig egzisztáló kis- és középüzemeket fosztották meg a bérmunka kiaknázásának korlátlan lehetőségeitől. A tőkeerős gyáripar versenyképessége a hozott intézkedések nyomán megduplázódott és a fizikai munka kiaknázásán nyugvó kisipar százezrével kényszerült az önállóság feladására. Az állami beavatkozás jelképeként megszervezett Iparügyi és Kereskedelemügyi Minisztérium pedig szinte korlátlan befolyásra tett szert a gyári felügyelők irányításában. A kormányzat tehát e téren is függetlenítette magát a kodifikált jog alapnormáitól, ugyanakkor a *vegyes szakjog* ágazatának *kialakulását jelző munkaügyi törvény*ben a vállalkozókat sújtó szankciók olyan rugalmas megfogalmazására került sor, hogy azokat általában meg lehetett kerülni. Esetenként bírság kivetésére is sor került, de ez a monopolizált ipar számára nem jelentett számottevő megterhelést, a kisipart viszont létében veszélyeztette.

Nyilvánvaló tehát, hogy a munkaügyi törvényhozásnak ez a sajátos formája a kodifikált magánjog törésvonalainak egyik meghatározójává lett és a monopoltőke érdekeinek kedvező állapotok tartósan megmerevedtek. A nemzeti érdekekre hivatkozván minden további engedménytől elzárkóztak a sorozatos balkán-konfliktusok, illetve az imperialista világháború idején. A munkaügyi törvényhozás formai pozitívumai tehát a demagógia eszközeivé silányultak, miközben a gazdaság szférájában alkalmazott kényszerintézkedések, a spekuláció és a hadigazdálkodás minden terhét a tömegekre hárították. Ezek a népellenes *állami* (militarista) *kényszerintézkedések* a háborús években általánossá váltak, és csak az októberi forradalom hatása kényszerítette ismét a kormányzatot a munkástörvények hangzatos kiterjesztésére, a társadalombiztosítási normák meghirdetésére. A polgári kormányzat katasztrofális válságával szinkronban haladt tehát előre a jogrend vezető ágazatának bomlása. A *válságjog* egyes elemei is feltűntek ezekben a zavaros években, de a *háborút követő idők valorizá-*

ciós kényszerintézkedései és a *kartelljog* már csak a bolgár társadalom fasizálódásának egy előrehaladott stádiumában válhatott összefüggő folyamattá.

Hasonlóan markáns *törésvonalak tűntek fel az anyagi büntetőjog* és a *processzuális jogok szférájában,* de azzal a sajátossággal jelentkeztek, hogy a jogalkotás sorozatosan kényszerül a Btk., illetve a büntető perrendtartási szabályok formai módosítására is. Nagyobb gyakorisággal főként az 1895. évi bolgár Btk.-val összefüggésben jelentkezett ez a törekvés, ami ismét arra utal, hogy a *késői kodifikáció* viszonylagos stabilitása *ebben az ágazatban számottevőbb tartalékkal bírt, mint a polgári jogban.* Így a kormányzati válság kísérőjelenségeként alkotott 1899-es törvény az államhatalom legfőbb szerveinek (és a dinasztia tagjainak) fokozottabb védelmét célozva a Btk. (120. szak.) megfelelő szakaszainak módosításából indult ki. Hasonló törekvést látunk a boszniai válság küszöbén megjelenő katonai engedetlenség, és az erre irányuló felbujtás hatékonyabb megtorlását célzó törvényekben (1907), illetve az erőszakos fellépéssel párosuló sztrájknak a súlyos bűncselekmények közé történt besorolásában (1906). A *munkakonfliktusok fegyházzal sújtása* már a legtipikusabb példája volt a klasszikus *büntetőjog deformálódásá*nak, de a jogalkotó még mindig szükségét érezte a Btk. nem éppen ideillő szakaszainak formális módosítását. A váltóhamisítás, a zsarolás és a csalárd bukás pönalizálásának új rendjében is jelen volt ez a törekvés, míg a polgári *szabadságjogok drasztikus korlátozását célzó állami beavatkozások* még az alkotmányos garanciák formális módosítását is nélkülözték. Ezek a büntetőjog körébe sorolható markáns *változások* pedig *időben* is *egybeestek a kodifikált jogrend korai válságával,* a jogalkotás azonban az alkotmánynál is nagyobb figyelemben részesítette a kodifikált büntetőjog területét érintő változásokat. Az okok nyilván abban keresendők, hogy míg a tirnovói alkotmányhoz fűződő illúziók a negyedszázados kormányzati válság hatása alatt elenyésztek, a bolgár Btk. viszont az adott társadalom védelmének korszerű és jogdogmatikailag is eléggé kifinomult rendszerét kölcsönözte, amelyhez a militarizálódó államhatalomnak és a nagytőkének egyaránt érdekei fűződtek.

A klasszikus büntetőjog épületének ilyen értelmű foltozgatása azonban számottevő akadályt már nem jelenthetett a monopoltőke törekvéseinek. Annál hatásosabbnak mondhatók pl. a lépcsőzetes felelősség rendjét meghonosító sajtótörvények (1901), amelyek a sajtótermék útját visszafelé követve (elosztó, nyomda, kiadó, szerző) növelték a sajtóvétség súlyát, az anarchikus célokat szolgáló sajtótermék forgalmazását pedig a súlyos bűncselekmények körébe sorolták (1901).

A *sajtóbűncselekmények torzult szabályai* leplezetlen népellenességgel párosultak az *anarchizmus ellen hozott 1909.* évi törvényekkel, amelyek a szocialista mozgalmak letörését szolgálták és az ilyen értelmű sajtótermékeket eleve anarchista célzatúnak minősítették. A kodifikált büntetőjog törésvonalainak monopoltőkés jellegét azonban az *1906. évi sztrájktörvények* szolgáltatják igazán. Ezekben az alapjában magánjogi viszonyokat kisajátító büntetőjogi rendelkezésekben a munkaadóval szembeni engedetlenség, illetve az erőszak határai teljesen elmosódtak. A törvény a munkakonfliktus fenyegető és erőszakos elemére helyezte a hangsúlyt, ami a sztrájkra történő felbujtást és az ezzel való fenyegetést is magában foglalta. A joggyakorlat azonban e népellenes törvényeken is túltette magát, amikor az egyidejűleg kiadott *zsarolásról szóló törvényt* (1906) *is* a szervezett *bérmozgalom letörésére használta fel.* Ezek az eszközök párosultak a már idézett anarchizmus elleni rendelkezésekkel, amelyek az anarchia előidézését célzó előkészületi cselekményt és az erre irányuló felhívást is megtorlásban részesítették. A tömegmozgalmak kiéleződése és

a balkáni háborúk idején már a népi fegyveres ellenállás megelőzését célzó törvények láttak napvilágot (1912), jelezvén a társadalmi rend korai válságát, amit a kormányzat még a hódító kalandorpolitika sikerei árán remélt elhárítani.

A késői kodifikáció által fémjelzett modell *szinte minden ágazata egyetlen évtized leforgása alatt elvesztette stabilitását.* Így a büntető anyagi jog és a perrendtartás kodifikált anyagában bennerejlő viszonylagos stabilitás is nyomtalanul eltűnt. Az imperialista háborúba eleve kimerülten belépő kormányzat többé nem támaszkodhatott a jogrend alapjait megteremtő kodifikált jogra. Az adminisztratív önkény és a német Disconto Gesellschaft háborús kölcsönei sem voltak azonban elégségesek a központi hatalmak szolgálatába szegődött rendszer fenntartására. A *hadigazdálkodást* és a tovább erőltetett militarista kalandorpolitikát ismét csak az *állami kényszerintézkedésekkel lehetett fenntartani.* A termelést, az áruelosztást, az árakat és a bérmaximumokat elsőként tették általánossá ezek az állami kényszerintézkedések, az 1916-ban bevezetett közellátási és hadiipari kényszerintézkedések pedig még a termelőmunka bürokratikus centralizálásával is kísérleteztek. Egyetlen kódex volt ezekben az években irányadó, nevezetesen a hadseregszabályzatok felújított (polgárokra is kiterjesztett) rendjét magába foglaló, 1915. évi *Katonai Btk.* A hadseregben jelentkező lázongás (1915. szeptember) adta meg az ürügyet a kormánynak, hogy a módosított katonai Btk. hatályát az ország egész lakosságára kiterjessze, ami a polgári szabadságjogok maradékának a végét jelentette. A „Bűncselekmények a háború idején és háborús helyzetben" címszó alatt a *köztörvényi,* illetve *a katonai bűncselekmények egybemosódtak,* a bűntettek, a vétségek és a kihágások elhatárolásának jelentősége elenyészett. Az engedetlenség, a parancs nem teljesítése vagy akár a „feljelentés elmulasztása" is a legsúlyosabb megtorlást vonta maga után a polgári lakosság körére kiterjesztve. A halálos büntetéssel fenyegetett cselekmények száma megsokszorozódott és a katonai törvényszékek önkénye alapján – katonák és civilek fizikai megsemmisítése – tömeges méreteket öltött. A népellenes rendszer a kivételes hatalom adminisztratív terrorját a háborús katasztrófa közeledtével tovább növelte, ami már az udvari reakció átmentését célozta. A szovjet hatalom példájának követését azonban Bulgáriában is csak a versailles-washingtoni rendszer támogatásával lehetett elkerülni. Ez a körülmény viszont azzal járt, hogy a modern jog hagyományos formáihoz történő visszatérés végleg ellehetetlenült, és ezt a tényt a gazdasági kényszerintézkedések, a szinte mindenre kiterjedő állami beavatkozások, továbbá a tömeges megtorlás eszközeinek újjáéledése jelzi az első világháború után.

CSEMADOK KÖNYVTÁR

INHALTSVERZEICHNIS

VORWORT

Die Rolle der allgemeinen Rechtsgeschichte im Rechts-Hochschulunterricht .. 12
Die Perioden der vergleichenden (allgemeinen) Rechtsgeschichte 15
Hilfsmaterial der allgemeinen Rechtsgeschichte 15

I. TEIL

ALLGEMEINE RECHTSGESCHICHTE – KOMPARATIVE RECHTSGESCHICHTE

Erster Abschnitt

Die Rolle der komparativen Rechtsgeschichte in der Entwicklung des Staates und des Rechtes 21
Methodische Anforderungen in der Systematisierung der Grundkenntnisse der allgemeinen Rechtsgeschichte 22
Die Rolle der Regionen und Subregionen in der Entwicklung des Staates und des Rechtes 36
Ausblick auf die wichtigsten Rechtsgruppenregionen 40

II. TEIL

DIE ANFÄNGE DER STAATS- UND RECHTSENTWICKLUNG

Zweiter Abschnitt

Altertum 47
Anfang 47

Der Begriff des Staates und des Rechtes 48
Übergangserscheinungen 51
Babylon 53
Ägypten 55
Hethiter 58
Hebräischer Staat und hebräisches Recht 59
Andere östliche Reiche 60
Gemeinsame Charakterzüge der Staaten und des Rechtes des Ostens im Altertum 62

Dritter Abschnitt

Der griechische Staat und die Rechtsentwicklung im Altertum 63
Allgemeiner Überblick 63
Die Charakteristika der Gesellschaft und der Staatsorganisation von Sparta 65
Charakterisierung der Gesellschaft jund der Staatsentwicklung von Athen ... 67
Staatsordnung von Athen im 5. Jahrhunder vor unserer Zeitrechnung 70
Die Charakteristika des griechischen Rechtes 71

III. TEIL

DIE GESCHICHTE DES FEUDALEN STAATES UND DES RECHTES

Vierter Abschnitt

Der feudale Staat 75
Die Staatsorganisation der frühen Feudalismus 75
Die Staatsorganisation des blühenden Feudalismus 80
Die Staatsorganisation des verfallenden Feudalismus 91

Fünfter Abschnitt

Das Recht des Feudalismus 97
Die Quellen des feudalistischen Rechtes 97
Das feudale Privatrecht 109
Das Strafrecht des Feudalismus 118
Der Straf-Prozessrecht des Feudalismus 133

IV. TEIL

DIE MODERNEN RECHTSSYSTEME

Sechster Abschnitt

Die Entstehung der modernen Rechtssysteme, Rechtsgruppen 139
Die Entstehung des modernen Staates und Rechtes 142
Die Bildung von Rechtsgruppen, die Rolle der modernen Rechtssysteme 150

Siebenter Abschnitt

Die englische bürgerliche Staats- und Rechtsentwicklung 155
Die Vorgeschichte der englischen Revolution. Der Staat des Tudor-Absolutismus 155
Die Staatsorganisation des Stuart-Absolutismus 159
Rechtsverordnungen bezüglich des Wirtschaftslebens 162
Die Revolution, Republik und der Lordprotektorat 164
Staatsorganisation in der Zeit der Revolution, der Republik und des Lordprotektorats 165
Rechtsgestaltung wirtschaftlichen Charakters 168
Die Entwicklung der parlamentarischen Monarchie 169
Die parlamentarische Monarchie im 19. Jahrhundert 178
Der Staat und das Recht der englischen parlamentarischen Monarchie im 19. Jahrhundert 180
Rechtsregelung bezüglich der Funktion der Wirtschaft 194

Achter Abschnitt

Staats- und Rechtsgeschichte der Vereinigten Staaten 197
Die Kolonialregierung 198
Veränderungen im Staatsmechanismus der Kolonien in der Zeit des Unabhängigkeitskrieges 200
Konföderationsartikel, Konföderation der amerikanischen Kolonien 204
Die Verfassung der Vereinigten Staaten, Vertretung, präsidialer Charakter, Föderalismus 213
Freiheitsrechte in der Kolonialstaaten und in den Vereinigten Staaten 218
Das Oberste Gericht der Vereinigten Staaten 221
Die Rechtsentwicklung in der Vereinigten Staaten vor dem Bürgerkrieg 255
Die Vereinigten Staaten in der Zeit des Bürgerkrieges 226

Neunter Abschnitt

Der französische Staat und das französische Recht in der Zeit der grossen Revolution und des ersten Kaisertums (1789–1814) 230
Die Krise der französischen absolutistischen Monarchie 230
Die Rechtsverzichtende Erklärung, die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte 233
Die Verfassung vom Jahre 1791 236
Die Verfassung vom Jahre 1793, die Staatseinrichtung der revolutionären Regierung 240
Die Verfassung vom Jahre 1795 243
Die Staatseinrichtung des Konsulats und des Kaisertums 246
Die Umgestaltung des Rechtssystems in der Zeit der grossen französischen Revolution 249

Die Umgestaltung des Rechtssystems in der Zeit der Napoleonischen Konsolidation 254
Die Staatseinrichtung der Restauration und der Juli-Monarchie 258
Die zweite Republik 261
Der Staat des zweiten Kaisertums 265
Die Veränderungen des Rechtssystems von der Restauration bis zur dritten Republik 267

Zehnter Abschnitt

Die Entwicklung des deutschen und österreichischen Staates und Rechtes in der Zeit bis zum preussisch-österreichischen Krieg (1866) 269
Staatsorganisation zwischen 1789–1815 269
Deutscher Bund 1815–1848 273
Die deutsche Staatsorganisation im Jahre 1848–49 275
Die Wirkung der Revolution 1848–1849 auf die Staatsorganisation von Österreich 277
Die Staatsorganisation von Preussen im Jahre 1848–49 282
Versuche zur verfassungsmässigen Umgestaltung des Habsburger Reiches ... 284
Die Organisation des preussischen Staaten zwischen 1850 und 1866 287
Das deutsche Rechtssystem und die Kodifikationsversuche (1789–1866) 289

Elfter Abschnitt

Der Weg der Staats- und Rechtsentwicklung in den italienischen Staaten. Die Vereinigung Italiens 291
Die Entwicklung der Staatsorganisation bis zum Wiener Kongress 291
Die Wirkung der französischen Okkupation auf die Entwicklung der Staatsorganisation 291
Die Entwicklung der Staatsorganisation der italienischen Staaten von der Restauration bis zum Niederschlagung der Revolutionen 1848–49 295
Der Inhalt und die Auswertung der Verfassung des sardischen Königstums .. 297
Die Gründung der italienischen Einheit. Die Vereinheitlichung der Staatsorganisation 301
Die Entwicklung des Rechtssystems in der Zeit zwischen der französischen Revolution und der Gründung der staatlichen Einheit 303
Die Entwicklung des italienischen Rechtes in der Zeit des Jahres 1848 und der Gründung der nationalen Einheit 308

Zwölfter Abschnitt

Die russische Rechtsentwicklung in der Zeit der Krise des Feudalismus 310
Die unmittelbare historische Vorgeschichte der russischen Rechtsentwicklung 311
Russland in der Zeit der Krise des Feudalismus und der Entfaltung der kapitalistischen Verhältnisse 317
Staatsorganisation. Versuch zur Umgestaltung der Willkürherrschaft 318

Die Rolle der staatlichen Reformen bürgerlichen Charakters 324
Rechtsentwicklung in der Zeit der Krise der Willkürherrschaft 326
Die Wirkung des Manifestes vom 19. Februar 1861 und der bürgerlichen Reformen auf die Rechtsentwicklung 334

Dreizehnter Abschnitt

Die Vorgeschichte des Ausbaus des modernen Rechtes auf den durch den Islam beherrschten europäischen Gebieten 339
Die Urquellen der Entstehung der südosteuropäischen Rechtsgruppe 339
Die Charakteristika der Rechtsordnung der Pforte 340
Die Rechtsordnung der südosteuropäischen Völker während der verfallenden türkischen Herrschaft 353

Vierzehnter Abschnitt

Die Schaffung der Grundlagen des Nationalstaates und Rechtes bürgerlichen Charakters auf dem Balkan 365
Der Ausbau der südosteuropäischen Rechtsgruppe 366
Der Weg zur Gründung des bulgarischen Nationalstaates 366
Verbürgerlichung der Staats- und Rechtsordnung von Serbien 375
Die Schaffung der Grundlagen der modernen Rechtsordnung in den beiden rumänischen Fürstentümern 384

V. TEIL

DIE OBERSTE STUFE DES MODERNEN KAPITALISMUS

Fünfzehnter Abschnitt

Die englische Staats- und Rechtsentwicklung im 20. Jahrhundert 401
Allgemeine Charakterzüge der Regierung und des Rechtes des englischen Kolonialreiches 402
Die Entstehung des Irischen Freistaates 403
Modifizierungen in der englischen Staatsorganisation 405

Sechzehnter Abschnitt

Die USA nach dem Bürgerkrieg 413
Der Staat der progressiven Ära, Präsidium von W. Wilson 415
Durchbruch der Freiheitsrechte nach dem Bürgerkrieg 416
Die öffentliche Rolle von F. D. Roosevelt, die New Deal Politik 420
Die Reform der Staatsorganisation 425
Die Funktion der Regierungsorgane im 20. Jahrhundert 428

Siebzehnter Abschnitt

Der französische Staat und das französische Recht in der Zeit der dritten Republik 433
Der Machtmechanismus der Pariser Kommune 433
Die Verfassung vom Jahre 1875 435
Die Modifizierungen der Staatseinrichtung 438
Die Veränderungen des Rechtssystems in der Zeit der dritten Republik 441

Achtzehnter Abschnitt

Die Entwicklung des deutschen und österreichischen Staates und Rechtes in der Periode nach dem preussisch-österreichischen Krieg (1866) 443
Die Verfassung vom Jahre 1867 443
Staatsorganisation zwischen 1866 und 1918 448
Deutsche Rechtsentwicklung zwischen 1866 und 1918 451
Die Staatsorganisation der Weimarer Republik 453

Neunzehnter Abschnitt

Die Entwicklung der Staatsorganisation und des Rechtes in Italien 455
Die Charakteristika der Entwicklung der Staatsorganisation 455
Die Charakteristika der Rechtentwicklung 459
Die Charakterisierung des Bürgerlichen Gesetzbuches des italienischen Königtums 460
Die Entwicklung des italienischen Strafverfahrensrechtes 462
Die Charakterisierung des Strafrechtes des italienischen Königtums 465

Zwanzigster Abschnitt

Russland in der Zeit des modernen Kapitalismus 467
Die frühe Krise der mittel- und osteuropäischen Rechtssysteme bürgerlichen Charakters 468
Die historische Rolle des „schwächsten Kettengliedes“ 470
Die Staatseinrichtung des russischen Reiches nach den bürgerlichen Reformen 473
Die erste bürgerliche demokratische Revolution und die Stolypinsche Reaktion 475
Auf dem Wege zur zweiten bürgerlichen demokratischen Revolution 479
Die russische Rechtsentwicklung nach den bürgerlichen Reformen 481
Die Verbreitung des modernen Rechtes, Monopolisierung 485
Die Wirkung der verspäteten bürgerlichen demokratischen Revolution 486

Einundzwanzigster Abschnitt

Die Rechtsordnung der südosteuropäischen Völker in der Zeit der kleinnationalen souveränen Staatlichkeit 492
Das kodifizierte Recht in der Zeit des Übergangs 492
Das südslawische Rechtsgebiet 500
Das späte Modell des Ausbaus des modernen Rechtes 505
Die Entstehung der Bruchlinien 517

INHALTSVERZEICHNIS 524

Tankönyvkiadó Vállalat
A kiadásért felelős: Vilhelm József igazgató
Szedte a Fényszedő Központ Kft (900869/10)

90/4684 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató
Raktári szám: 40 122
Felelős szerkesztő: dr. Csizner Ildikó
Műszaki vezető: Telekes György igazgatóhelyettes
A borítót tervezte: Dózsa Tamás
Műszaki szerkesztő: Wéber Andrea
A kézirat nyomdába érkezett: 1990. július
Megjelent: 1991. április
Példányszám: 3000
Terjedelem: 47,55 (A/5) ív
Készült fényszedéssel, íves ofszetnyomással

1602-3

62 Ft

ÁLTALÁNOS JOGTÖRTÉNET

MC
111.487